

YÜZYIL BİTERKEN

Cumhuriyet Dönemi

Türkiye Ansiklopedisi

13

İLETİŞİM YAYINLARI

100 YIL BİTERKEN

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi

13

LETİŞİM YAYINLARI

İLETİŞİM YAYINCILIK A.Ş.

KURUCUSU **Murat Belge**

SAHİBİ **Tuğrul Paşaoğlu**

GENEL YAYIN YÖNETMENİ **Fahri Aral**

YAYIN YÖNETMENİ **Yetvart Danzikyan**

YAYIN KURULU

Fahri Aral, Tanıl Bora, Yetvart Danzikyan, Murat Gültekingil
Ahmet İnsel, Ümit Kıvanç, Ömer Laçiner, Tuğrul Paşaoğlu

YAYINA HAZIRLAYANLAR

Fahri Aral, Alper S. Aslandaş, Tanıl Bora, Prof. Dr. Ayşe Buğra,
Yetvart Danzikyan, Tuğrul Eryılmaz, Murat Güitekingil, Ahmet İnsel,
Dr. Aziz Konukman, Can Kozanoğlu, Dr. Hayri Kozanoğlu,
Prof. Dr. Kuvvet Lordoğlu, Ömer Laçiner, Abdullah Onay, Taha Parla,
Tuğrul Paşaoğlu, Mustafa Sönmez, Prof. Dr. Burhan Şenatalar
Doç. Dr. Nurhan Yentürk

GÖRSEL YÖNETMEN **Ümit Kıvanç**

FOTOĞRAF EDİTÖRÜ **Laleper Aytek**

UYGULAMA **Hüsnü Abbas, Suat Aysu**

DÜZELTİ **Sait Kızılırmak**

DİZGİ **Maraton Dizgievi**

FİLM ÇIKIŞ **Diacan Grafik**

BASKI **Sena Ofset**

CİLT **Tuğ Ciltevi**

ISBN 975-470-528-3 Cilt 13
©1995 İletişim Yayıncılık A.Ş. • 1. Baskı 1996, İstanbul

İ L E T İ Ş İ M Y A Y I N L A R I

Klodfarer Caddesi No.7 34400 Cağaloğlu İstanbul
Tel. (0 212) 516 22 60 • Fax: (0 212) 516 12 58

CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRKİYE ANSİKLOPEDİSİ
YÜZYIL BİTERKEN CİLT 13

GAP 589

GAP ve bölgesel kalkınma 590
Prof. Dr. Yakın Ertürk - Mustafa Şen

GÜNLÜK HAYAT 595

80'lerde gündelik hayat 596
Can Kozanoğlu

HEYKEL 601

1980 sonrası Türk heykelciliği 602
Anna Turay

HUKUK DÜZENİ VE YARGI 607

Türkiye'de 1980 sonrası hukuk düzeni ve yargı 608
Prof. Dr. Yahya Zabunoğlu

1980 sonrasında idare ve idari yargı 612
Dr. Şebnem Şayhan

Adli yargı ve infaz rejimi 616
Haluk İnanıcı

Devlet Güvenlik Mahkemeleri 627
Zeynep Sedef Özdoğan

1992 yılı usul ceza değişikliği 630
Engin Cinmen

Terörle Mücadele Kanunu 633
Şenal Sarıhan

HÜKÜMETLER VE YÜRÜTME 637

Hükümetler ve programları 638

Yıldırım Akbulut, Mesut Yılmaz, Süleyman Demirel, Tansu Çiller portreleri
Canan Gedik

İKTİSADİ YAPI 657

1980 sonrasının mali-iktisadi yapısı 658
Prof. Dr. Oğuz Oyan

İnsani kalkınmanın otuz yılı 663
Ahmet İnsel

1980'li yıllarda Türkiye'de devlet harcamaları 667
Prof. Dr. Burhan Şenatalar

İç borçlanma 670
Doç. Dr. Hülya Kırmanoğlu

İKTİSAT POLİTİKALARI VE SORUNLARI 677

İktisat politikaları: 1980 - 1994 678
Prof. Dr. Korkut Boratav

1980 - 1994 dönemi iktisat politikaları 682
Prof. Dr. Ekrem Pakdemirli

Türkiye'de tekelleşme 686
Doç. Dr. Erol Katırcıoğlu

1980'lerden 90'lara bölgesel gelişme 692
Mustafa Sönmez

Türkiye'de özelleştirme 697
Doç. Dr. Sadi Uzunoğlu

Özelleştirmeye farklı bir bakış 702
Prof. Dr. İzzettin Önder

Özelleştirme 706
Doç. Dr. Eser Karakaş

Serbest piyasa mitosu 708
Prof. Dr. Tülay Arın

İLETİŞİM 711

İletişim 712
Doç. Dr. Erol Mutlu - Hakan Tuncel

Posta ve telgraf hizmetleri 716
Önder Özdemir

İNSAN HAKLARI VE SORUNLARI 719

12 Eylül dönemi ve sonrası insan hakları sorunları 720
Nevzat Helvacı

Mazlum-Der 730
Ömer Çelik

Örgütlü insan hakları mücadelesi deneyleri 732
Yavuz Önen

Helsinki Yurttaşlar Meclisi 733
Dr. Turgut Tarhanlı

İŞADAMLARI / İŞVERENLER 735

Türkiye'de işadamları ve işverenler 736
Dr. Neşe Özgen Ertubey

80'lerden 90'lara yuppieler 740
Hayri Kozanoğlu

Cumhuriyet döneminde burjuvazinin gelişmesi 745
Prof. Dr. Ayşe Buğra

KADIN 749
Türkiye'de feminizmin dünü ve bugünü 750
Dr. Serpil Çakır
İslamcı kadın kimliğinin oluşumu 754
Dr. Aynur İlyasoğlu
Türkiye'de "Kadınlık durumu" 757
Dr. Fatmagül Berktay

KEMALİZM 765
Atatürk döneminde Kemalizm 766
Ahmet Demirel
1960 sonrası Kemalizm 771
Ömer Laçiner
Atatürk ve Atatürkçülük 774
Prof. Dr. Toktamış Ateş
Yeni Atatürkçülük 777
Tanıl Bora - Ümit Kıvanç

KENT VE KENTLEŞME 781
1980 sonrası Türkiye'de kent ve kentleşme 782
Dr. Oğuz Işık
Toplu Konut İdaresi 796
Ali Türel
3. bin yıla doğru İstanbul 802
Oktay Ekinci
1980'lerde yetersiz kalan "kentleşme" kavramı 804
Prof. Dr. İlhan Tekeli
Habitat II ve sivil örgütlenme 807
Emel Kurma

KIRSAL YAPI 809
Kırsal Yapı 810
Prof. Dr. Bahattin Akşit - Mustafa Şen

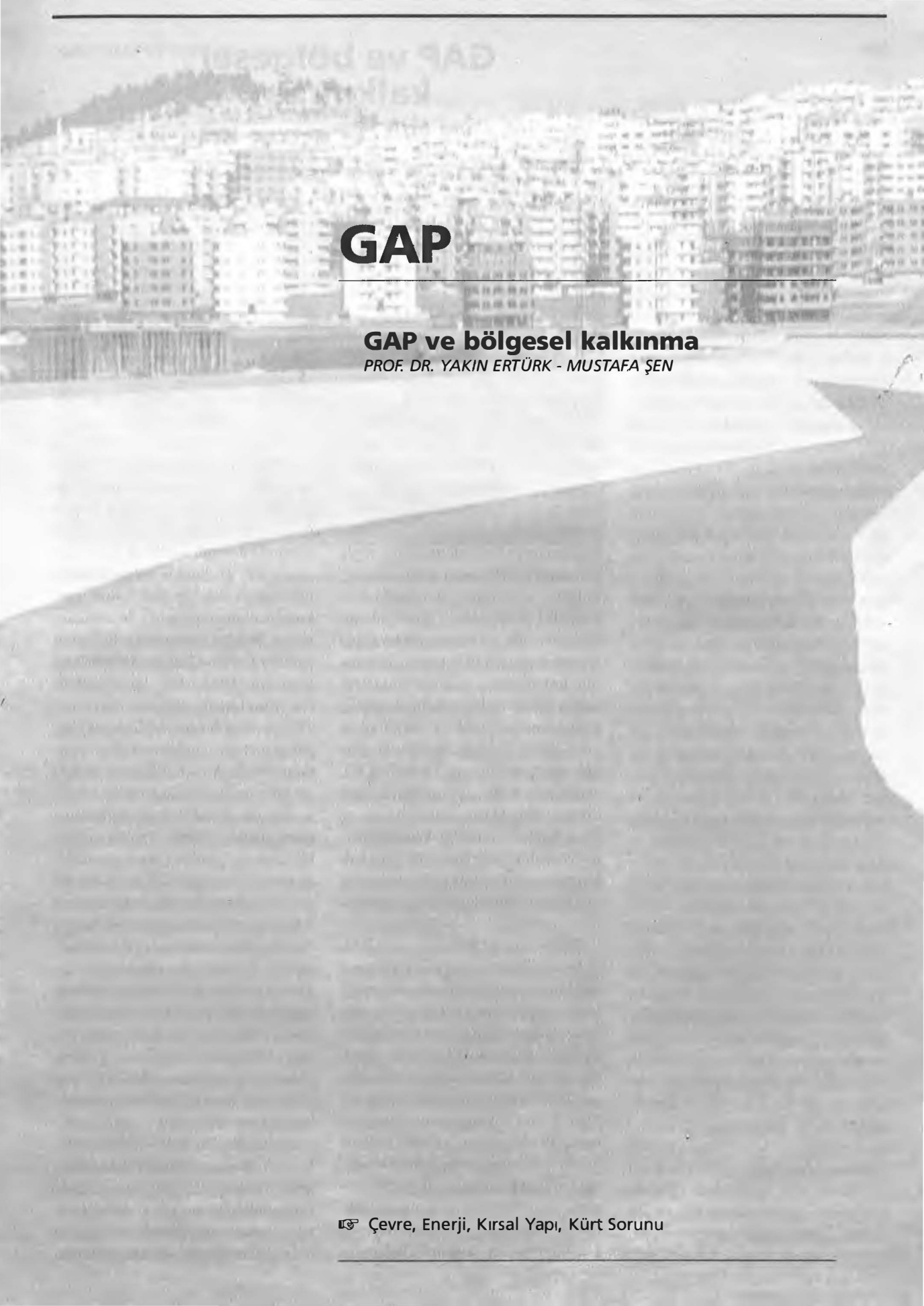
KOOPERATİFÇİLİK 817
1980 sonrası kooperatifçilik 818
Doç. Dr. Ümit Atabek

KÜLTÜR 821
80'lerde Türkiye'de kültürel değişim 822
Ahmet Oktay
Yeni insan, yeni kültür 826
Murat Belge
1980 sonrasında kültüre farklı bir bakış 831
Beşir Ayvazoğlu
12 Eylül'ün kültür politikası ve sonuçları 838
Aydın Çubukçu

KÜRT SORUNU 841
1800'lerden 1980'e Kürt sorunu 842
Arif Noktalı
Türkiye'nin Kürt sorunu 853
Koray Düzgören
Kürt toplumu ve ulusçu akım 863
Martin van Bruinessen

KÜTÜPHANECİLİK 871
1980 sonrası kütüphanecilik 872
Prof. Dr. Jale Baysal

MADENCİLİK 879
Madencilik 880
Mehmet Kayadelen

GAP

GAP ve bölgesel kalkınma

PROF. DR. YAKIN ERTÜRK - MUSTAFA ŞEN

☞ Çevre, Enerji, Kırsal Yapı, Kürt Sorunu

GAP ve bölgesel kalkınma

YAKIN ERTÜRK - MUSTAFA ŞEN

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, özellikle Üçüncü Dünya ülkelerinde, kullanılan sihirli kavramlardan birisi "ulusal kalkınma"dır. Bu kavram bir yandan ulusal ekonomilerin iç pazarlarını bütünleştirme sürecini kapsarken, bir yandan da gelişmiş kapitalist ülkelerle aradaki farkın kapatılması isteğini vurgular. İkinci Dünya Savaşı'ndan 1980'lere kadar yaşanan süre içinde Üçüncü Dünya ülkelerinin ulusal kalkınma sürecinde iki temel problemden bahsetmek mümkün. Bunlardan birincisi, ulusal ekonomi içinde yeralan bölgelerin aynı gelişmişlik düzeyine sahip olmaması, yani bölgeler arası dengesizlik ya da gelişmişlik farklarının bulunmasıdır. Bölgeler arası eşitsizlik aslında tüm kapitalist ekonomilerin problemlerinden birisidir. Sermaye, dolayısıyla teknoloji ve nitelikli işgücü azgelişmiş bölgelerden gelişmiş bölgelere doğru gitme eğilimindedir. Gelişmiş bölgelerin ekonomik ve sosyal altyapıları daha iyi olduğu için kârlar daha yüksektir. İkinci temel problem ise, ekonominin alt sektörlerinin sağladıkları olanakların farklı olması ve buna bağlı olarak "kıt kaynakların" hangi sektöre yatırılacağıdır. Yani kalkınmanın motorunu sanayileşmenin mi, tarımın mı oluşturacağı sorunudur.

Türkiye ulusal kalkınma için, İkinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası kuruluşların tarıma dayalı sanayileşme önerilerine karşın, devletçilik döneminden kalan sanayi yatırımların da sağladığı olanaklarla ithalata dayalı sanayileşme stratejisini kesintisiz olarak 1980'lerin başına kadar uyguladı. Aynı dönem boyunca tarıma sağlanan teşvik ve destekleme alımları yoluyla ticaret hadlerinin tarım kesimi aleyhine dönmesi de engellendi. Tarıma verilen teşvikler ve teknolojik değişiklikler, küçük meta üreticiliğinin ve küçük toprak mülkiyetinin hâkim olduğu bölgelerde köylülüğün ulusal pazarla bütünleşme sürecinin daha az "sancılı" geçmesini de sağladı.

Cumhuriyet dönemi boyunca "muasır medeniyet seviyesine" ulaşmak ve bağımsız bir ülke olmak için iktisadi kalkınmanın gerekli olduğu vurgulanmıştır. Bunun için ülkenin imarı ve sanayileşme temel hedef olarak görülmüştür. Ulusal kalkınma hedefinin bir parçası olarak, Türkiye ekonomisinde planlı dönemin başlangıcı olan 1960'tan sonra, bölgesel farklılıkları gidermek için çeşitli projeler uygulanmış, Kalkınmada Öncelikli Yöreler tesbit edilerek, buralarda yapılacak yatırımlara çeşitli teşvik ve yardımlar verilmiştir. Türkiye'de bölgesel farklılıkları gidermek için çeşitli ölçeklerde kırsal kalkınma projeleri de uygulanmıştır. Bunlar arasında en kapsamlı olanları Çorum-Çankırı (1976-82) ve Erzurum (1982-1989) kırsal kalkınma projeleridir. Bunlara ilaveten, 1989'da Muş-Bingöl, 1992'de ise Yozgat projeleri uygulamaya geçmiştir. Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) ise bu yöndeki girişimlerin en büyük ve önemli olanıdır. Proje kapsamına giren yöreler yaklaşık 74.000 km²'lik bir alanı ve 5 milyon civarında nüfusu barındırmaktadır. Ulusal ekonominin bütünleşmesine ve bölgeler arası farkların azalmasına yapması beklenen faydanın yanısıra GAP'ın öneminin bir diğer boyutu, uluslararası ilişkiler çerçevesindeki konumu ve muhtemel politik sonuçlarıdır. (implications). Türkiye'ye topraklarından geçen uluslararası suları kontrol etme olanağı vermesi açısından GAP, Ortadoğu'daki hassas dengelerin de merkezinde yer almaktadır.

Master Plan'da ifade edildiği şekliyle GAP, ilk etapta Türkiye'deki bölgesel eşitsizlikleri gidermeyi, bölgede ekonomik büyümeyi ve sosyal istikrarı sağlamayı amaçlayan entegre bir bölge kalkınma girişimidir. Bu amaç-

İLETİŞİM ARŞİVİ

80'li yıllar, GAP'ın neredeyse her aşamasının bitiminde dev açılış törenlerine sahne olurken, "güvenlik çemberi" PKK tehdidini sürekli akıllarda tutuyordu.

la, çok yönlü müdahalelerle bölgedeki insan gücü ve doğal kaynakların desteklenmesi, üretkenliğin artırılması, üretim ve gelir düzeylerinin yükseltilmesi, toplumsal refahın sağlanması ve genel olarak ulusal düzeyde sürdürülebilir bir kalkınma sürecine ulaşılması hedeflenmektedir.

GAP projesinin yaklaşımı, her ne kadar kalkınma hedeflerine ulaşmada kır ve kent/tarım ve sanayi arası sektörel bütünleşme esasına dayalı farklı faaliyet alanlarını kapsasa da, temelde toprak ve su kaynaklarının geliştirilmesiyle tarım ağırlıklı bir ihracat tabanı oluşturmayı öngörmektedir. Bu açıdan GAP, dünyadaki en büyük sulama projelerinden birisidir. 13 sulama alt projesi ile 22 baraj ve 17 hidroelektrik tesisinden oluşmaktadır. Projenin bitiminde 1.7 milyon hektarlık bir alanın sulanması beklenmektedir. Geleneksel olarak kuru tarımın hâkim olduğu bölgede, bu kadar geniş bir alanın sulamaya açılması sadece yeni teknoloji ve bilgi gereksinimini doğurmakla kalmayacak, aynı zamanda mülkiyet ilişkilerini, örgütlenme biçimlerini, hane içi iş bölümünü, emek kullanım biçimlerini ve üretim-tüketim alışkanlıklarını büyük ölçüde etkileyecektir. Bu, bölgede 1970'li yıllardan beri hızlanarak süren büyük toprak sahipliği ile aşiret yapılarının çözülmesi/değişmesi bölge içine ve dışına yapılan göçlerle beslenen toplumsal, kültürel ve etnik hareketliliğin artması anlamına da gelecektir.

GAP'ın aslında öngördüğü amacıyla "Üçüncü Dünya" ülkelerinde tarımsal modernleşmenin sağlayacağı üretim artışları yoluyla kalkınmayı hedefleyen ve 1960-70 yıllarında "yeşil devrim" olarak nitelendirilen girişimleri hatırlatmaktadır. "Yeşil devrim" deneyimi sonucunda sağlanan olağanüstü üretim artışları, beraberinde büyük toplumsal bunalımları da getirdi. 1960'lı ve 70'li yıllar, çoğu Üçüncü Dünya ülkesinde, kayda değer kırsal dönüşümlerin ve çatışmaların meydana geldiği, yer yer yeşil devrimin yerini adeta "kızıl devrime" bıraktığı bir dönem oldu.

Türkiye'de yeşil devrim süreci, 1950 sonrasında tarımda makinalaşmanın artması, ekilebilir alanların genişlemesi ve 1960 sonrasında kimyevi gübre, geliştirilmiş tohum, ilaçlama gibi yeni teknoloji kullanımının yaygınlaşması ile ilgilidir. Böylece, 1948'de 1.658 olan traktör sayısı 1955'te 40 bini aşmış ve 1987'de 637.449'a ulaşmıştır (DİE 1988). Marjinal alanların ve meraların üretime açılışı ile 1948-1960 döneminde ekilebilir toprak % 60'dan fazla artmıştır. Bu dönemde, üretim artışları büyük ölçüde ekilebilir alanın maksimum düzeyde genişletilmesiyle mümkün olmuştur. 1960 sonrasında ise, gittikçe artan talebi pazara dönük, entansif (yoğun) tarım yöntemiyle karşılama yoluna gidilmiştir. Bu bağlamda, bir taraftan, birim başına ürün miktarının artırılması, diğer taraftan ise, pazar değeri yüksek ürünlerin üretilmesi tercih edilmiştir. Bu gelişmeler, her ne kadar bölgesel farklılıklar göstermişse de, genel olarak tarımsal yapıların pazarla bütünleşmesini hızlandırmış ve tarımda pahalı girdi kullanımını kaçınılmaz kılmıştır. Entansiv tarım, kırsal hanelerin % 80'ini oluşturan küçük üreticileri (10 hektardan küçük toprağa sahip olanlar) ve topraksızları güçlerini aşan yepyeni bir mücadeleye itmiştir. Kırdan kente göç, mevsimlik ve uluslararası işçi göçü, artık Türkiye'de hızla yayılan yaşam biçimi haline gelmiştir. Bu süreç içinde, yukarıda belirttiğimiz gibi, küçük meta üreticiliğinin ve küçük toprak sahipliğinin yaygın olduğu bölgelerin ulusal pazarla bütünleşmesi daha hızlı gerçekleşirken, büyük toprak sahipliğinin görece etkin olduğu Güneydoğu Anadolu bölgesinin ulusal pazarla bütünleşmesi diğer bölgeler kadar hızlı olmamıştır.

GAP bölgesi, sürekli ve mevsimlik göçün yoğun olarak yaşandığı hareketli bir nüfus yapısına sahiptir. 1965-85 döneminde bölge dışına net göç sürekli olarak olumsuz bir yön izlemiş ve genel olarak ülke net göç oranlarının üzerinde olmuştur. Bölge

dışına göçlerin yanında bölge içi göçler de yaşanmaktadır. 1985-1990 döneminde GAP bölgesi il merkezlerinin yıllık nüfus artış hızı Türkiye ortalamasının üstünde seyretmiştir. Bölge içine göçlerde illerarası göçlerden çok, köylerden kendi il merkezlerine göçler yaşanmaktadır. Dikkat çeken bir diğer olgu, 1990 Nisan sayımına göre, Güneydoğu Anadolu Bölgesinden son 10-15 yıl içinde büyük bir göç yaşanmasına rağmen, GAP bölgesinde nüfusun göreli ve mutlak olarak artmasıdır. En yoğun dış göç Şanlıurfa'dan, en yoğun iç göç ise Gaziantep'e olmuştur. Eldeki istatistiki veriler, sürekli göç eğiliminin aşamalı bir örüntü göstererek Gaziantep, Çukurova, metropolitan merkezler ve batıdaki diğer gelişmiş kentlere doğru olduğu yönünde bazı ipuçları vermektedir. Bölgenin nüfus hareketliliğine ilişkin diğer bir gözlem ise, sürekli göçün gittikçe yerini mevsimlik göç örüntülerine bırakmasıdır. Mevsimlik göç emeğin bir taraftan toprakla ilişkisini sürdürmesini mümkün kılarken, diğer taraftan da tarımsal ya da tarım dışı alanlarda ücretli işçi olarak çalışmasına olanak sağlamaktadır. Erkek emeğinin ikili rol üstlenmesini mümkün kılan hane içi işbölümüdür. Yani, bazı aile üyeleri –kadın, çocuk, yaşlı– köy ve tarımdaki gündelik işleri yürütürken, diğer bazı üyeler –genelde erkekler– başka iş arayabilmektedirler. Böylece, bölgede verimliliği düşük olan ve artan nüfusu beslemeyecek hale gelmiş olan küçük işletmelerin tarım dışı gelir ile takviye edilmeleri sonucu, hayatlarını idame ettirebilmeleri mümkün olmaktadır. Ancak 1990'ların başından itibaren bölgedeki siyasi ve sosyal istikrarsızlık sonucunda başlayan köy boşaltmalar göç olgusunun boyutlarını değiştirmiştir. Her ne kadar güvenilir bir veri olmasa da, 2 milyon civarı bir nüfusun köy boşaltmalar nedeniyle genel olarak bölge içindeki yerleşim birimlerine göç ettiği söylenmektedir. Bu tür bir göç olgusu diğer göç türlerinden temelden farklıdır ve köyle olan irtibatın tamamen kesilmesine ve köydeki tarımsal faaliyetin sona ermesine neden olduğu için, bölge içindeki ve dışındaki yerlerde hayat standartını büyük oranda aşağı çektiği gibi göçmek zorunda kalanları da zor ekonomik ve toplumsal koşullarla karşı karşıya bırakmaktadır.

ABC ARŞİVİ

Turgut Özal başkanlığı döneminde GAP'a özel bir önem verip, "İcraatın içinden" programının jeneriğinde baş köşeye oturturken, Süleyman Demirel projenin kendi hükümet dönemine ait olduğunu ima ederek "GAP'ı gaptırmam" diyordu.

GAP uygulamalarının yaratacağı ekonomik canlılığın ve sosyal değişimin, nüfus hareketlerinin akışına doğrudan ya da dolaylı olarak müdahale ederek yeni örüntülerin ortaya çıkmasına neden olacağı açıktır. Bu değişmelerden sadece proje yöreleri değil, aynı zamanda, göçün çekim noktalarını oluşturan bölgeler de etkilenecektir. Nüfus hareketlerinin akışını etkilemek ve insan gücü planlaması yapmak GAP Master Planı'nın amaçları arasındadır. Fakat, göç eğiliminin tersine çevrilmesine hangi faktörlerin yol açacağı belirsizdir. Hatta, sulu tarıma geçişle birlikte kullanılabilecek yüksek teknoloji iş gücü ihtiyacını düşürerek, bölgede 1970'lerden beri gözlendiği üzere, büyük toprak sahipliğinin kapitalist çiftliklere dönüşmesi sürecine yeni bir ivme verebilir. Dolayısıyla, yeni teknolojilerin etkileri özellikle topraksız ve az topraklı köylülerin hareketliliğini artırarak bölge içine ve dışına göç eğilimini hızlandırabilir. GAP uygulamaları sonucunda göç eğilimi tersine çevrilse bile, geri dönenlerin hangi alanlarda, ne gibi vasıflarla ve ne kadarlık talep ve yatırım olanağı yaratabilecekleri belirsizdir. Esas olarak, GAP'ın tarımsal ürün artışına neden olacağı ve gıda sanayiinde yeni yatırımlara olanak sağlayacağı söylenebilir. Fakat, genel olarak tarımsal ürünlerde sağlanacak artışlar tarımsal ürünlerin fiyatlarının düşmesine yol açarak elde edilecek geliri azaltmaktadır. Birçok gelişmiş ülke tarımını korumak için tarımsal ürün ithalatını sınırlandırmaktadır. Bu durumda tarımsal ürünler için pazar olarak Ortadoğu ülkeleri kalmaktadır. Fakat, bu ülkelere tarımsal ürünün hepsini pazarlamak mümkün gö-

rünmemektedir. Dış pazarlarda önemli sınırlamalarla karşılaşılması, tarımsal üretime ve tarıma dayalı sanayiye yapılacak yatırımlar ve dolayısıyla istihdamın önündeki en büyük engeli oluşturmaktadır. Bu nedenle, GAP hedefleri doğrultusunda oluşacak yatırım ve gelişmenin yaratacağı iş gücü ihtiyacının nitelik ve niceliğini ve bu iş gücünün bölgeye nasıl çekilebileceğini belirlemek ve planlamak önemli hale gelmektedir. Bunun yanısıra, GAP bölgesinde yer alan kentlerin, özellikle son yıllarda büyük nüfus artışları yaşayan Şanlıurfa, Gaziantep ve Diyarbakır'ın, nüfus emme kapasitelerini, iç göçlerin hızlanması ve göç eğiliminin tersine dönmesi durumuna göre değerlendirmek; konut, altyapı, ekonomi ve sosyal hizmetler alanında alınması gereken ek tedbirleri, nüfus tahminleri çerçevesinde belirlemek gerekmektedir. Bu tarımsal kalkınma perspektifinin ilerisine giden, kentsel planlamayı da gerektiren bir yaklaşımı gerektirmektedir. Tüm bunlara ek olarak, GAP gibi kamulaştırmayı gerektiren projelerin çoğunda, yaşadıkları yerden ayrılmak zorunda bırakılan insanların yeniden yerleşimleri ve geçim kaynaklarını yeniden oluşturmaları bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Türkiye'deki mevcut yasal düzenleme her ne kadar bu yöndeki hakları gözeten hükümler içerse de, uygulamadan kaynaklanan önemli boşluklar vardır. Özellikle, devletin geliştirdiği yeniden yerleştirme programına katılmak istemeyenlere yol gösterici ilke, program ve kuruluşların olmamasının, bu grubu oluşturan insanların aldıkları kamulaştırma bedellerini verimli kullanamamalarına ve büyük sıkıntılara düşmelerine neden olduğu görülmüştür. Hatta, Keban ve Karakaya Barajı örneklerinde, bu tür seçeneği tercih eden nüfusun miktarı, kimliği, sorunları vs. bilinmediği, dolayısıyla da kamulaştırma çalışmalarından etkilenen bir "kayıp nüfus" oluştuğu görülmüştür. Diğer taraftan, devletin yeniden yerleştirme programları kapsamındaki uygulamaların her zaman tatmin edici bir biçimde sonuçlandığı söylenemez. Yeni yerleşim alanının seçiminde insanların tercih ve beklentileri, yaşamaya alıştıkları fiziki, sosyal ve kültürel ortamın özellikleri yeterince gözönünde bulundurulmadığı için bu tür programlara katılım oranları oldukça düşük bir düzeyde kalmaktadır. Örneğin, Karakaya projesinde bu oran yalnızca % 7 olmuştur.

GAP bölgesinde yapımı tamamlanmış olanlarla birlikte toplam 22 baraj yapımı planlanmıştır. Bunlara dahil olmayan, ancak bölgede yer alan 4 baraj daha bulunmaktadır (Hacıhıdır, Dumluca, Devegeçidi ve Göksu). Bu derece geniş bir alanı kapsayan baraj yapımı tarım alanlarının kaybedilmesini, mülksüzleşmeyi, işsizliği ve insanların yaşadıkları topraklardan uzaklaşmalarını kaçınılmaz kılmaktadır. Küçük toprak sahipliğinin ve topraksızlığın yüksek olduğu bu bölgede sağlanacak olan sulu tarım olanaklarından belli kesim yararlanabilecektir, diğerleri ise zorunlu olarak tarım alanlarını terk etmek zorunda kalacaklardır.

İşte bu nedenlerle, kaynak israfını önleyici çözümlerin bulunması ve yeniden yerleşim seçeneklerinin üretilmesi ve bu amaca ulaşabilmek için baraj yapımından etkilenecek nüfusun temel sosyal ve ekonomik özelliklerinin belirlenmesi, yeniden yerleştirme sürecinde ortaya çıkan temel ihtiyaç ve beklentilerinin saptanması, yeniden yerleştirmenin, bölge içinde uygun alanlara, kamulaştırma bedellerinin de çeşitli tarım, sanayi ve hizmet yatırımlarına yönlendirilmesinin fizibil olup olmadığının ortaya konması önem kazanmaktadır.

Kalkınma süreci tüm toplumsal grupları aynı şekilde etkilememektedir. Dolayısıyla kalkınma projeleri de, cinsiyet ve sınıf açısından ele alındığında tarafsız değillerdir. Aksine varolan sınıfsal ve cinsiyete dayalı eşitsizlikleri artırdıkları dahi söylenebilir. Diğer taraftan, ekonomik yetersizlikler ve eşitsizlikler her sosyal grubu da aynı derecede etkilemektedir. Yani cinsiyete, yaşa ve sınıfsal konumlara göre ekonomik ve sosyal eşitsizlikler

ABC ARŞİVİ

GAP'ın devreye girmesi ile değişecek su miktarı özellikle Suriye ile ilişkilerin bozulmasına yol açtı. Abdullah Öcalan kozunu su karşılığında kullanmak isteyen Suriye ile sayısız resmi görüşme yapıldı.

farklı etkilerde bulunmaktadır. Bu açıdan düşünürsek bölgesel eşitsizliklerden kadınların, çocukların ve yaşlıların daha çok etkilendiğini söyleyebiliriz.

Bu nedenle GAP'ın, Türkiye'de şimdiye kadar yapıldığı gibi kadını geleneksel bakış açısıyla, çoğunlukla sağlık, ev ekonomisi ve dokumacılık aaliyetleri kapsamında ele alarak kalkınma süreçine katmayı düşünmeyip, kadınların bölgesel kalkınma projesinin aktif bir katılımcısı olarak algılaması ve geleneksel yapılardan doğan ilişkilerin kalkınma sürecinde kadınlar aleyhine katlanarak sürmesini engelleyecek yollar geliştirmesi gerekmektedir.

Tüm bunlara ek olarak, 1980'lerde ortaya çıkan ve 1990'larda iyice belirginleşen dünya ekonomisinin, ulusal ekonomilerin, özellikle az gelişmiş ülke ekonomilerinin yapısını değiştirerek küreselleşmesinin GAP üzerindeki etkisini düşünmek gerekmektedir. GAP'ın temel çıkış noktası bölgesel eşitsizlikleri ortadan kaldırarak ulusal pazarın bütünleşmesini sağlamaktır. Fakat, 1980'ler ve 1990'lar ulusal ekonomilerin içerik ve kapsamlarının yeniden tanımlandığı, iktisat politikalarının ulusal karar alma süreçleri dışında belirlenme eğiliminin arttığı dönemler oldu. Öyle görülüyor ki, bu eğilim önümüzdeki dönemde de güçlenerek sürecek. Böylesi bir iktisadi ortamda sadece ulusal ekonominin parametrelerini ve ulusal pazarın bütünleşmesini hesaplamak yeterli olmayacaktır. Bunlara ek olarak, GAP'ın kaderini belirleyecek bölgesel siyasi ve sosyal hareketleri de bir değişken olarak düşünmek gerekmektedir. Ortadoğu'daki siyasi ve sosyal çalkantılar, bölge ülkelerinin sınırlarının ve bölgenin siyasi, sosyal çerçevesinin ve ekonomik ilişkilerinin yeniden belirleneceğinin işaretlerini vermektedir. Tüm bunlara, Güneydoğu Anadolu'nun özgün, sosyal, etnik ve kültürel yapısını da eklersek, GAP'ın 2000'li yıllarda alacağı şeklin ve yaratacağı etkinin iyice belirsizleştiğini ve birçok faktörün etkisi altına girdiğini söyleyebiliriz. Buna karşın, bölgesel ve sosyal eşitsizlikleri "giderme" anlayışının bir devamı olarak GAP, 1980'lerin ve 1990'ların iktisadi ve sosyal ikliminde, egemen iktisadi söylemin tersine, ulusal kalkınma ve ulusal pazarın bütünleştirilmesi isteğinin devamı olarak sürdürülen "tek projedir". GAP'ın bölgeler arasındaki sosyal eşitsizlikleri giderme potansiyeli düşünüldüğünde ve bu potansiyeli artırmanın yolları çoğaltıldığında, projenin ekonomik fayda ve zarar hesaplarına gelmeyecek kadar önemli olduğu da görülecektir.

Sonuç olarak, GAP'ın "başarıya" ulaşması iki ön koşulla bağlı görünmektedir: 1) Proje müdahalelerinin sosyo-kültürel veri ve öneriler üzerine geliştirilmesi ve değerlendirilmesi. 2) Projenin planlama, uygulama ve değerlendirme safhalarına çeşitli çıkar ve hedef gruplarının katılımını sağlayıcı mekanizmaların oluşturulması. Buna bağlı olarak projeden etkilenecek bölgelerde işe-dönük etkili ve gerekli kaynaklara doğrudan ulaşabilecek yerel örgütlenme ve kurumların oluşmasına olanak sağlanması.

KAYNAKÇA

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1990-1994. Devlet Planlama Teşkilâtı.

Aydın, Zülküf, 1986. *Underdevelopment and Rural Structures in Southeastern Turkey: The Household Economy in Girgis and Kalkana.* London: Ithaca Press.

Beneria, Lourdes (ed.). 1982. *Women and Development*. New York: Praeger Special Studies.

Bunker, Stephen G., 1992. "The Cost of Modernity: Inappropriate Bureaucracy, Inequality, and Developing Program Failure in the Brazilian Amazon." *The Journal of Developing Areas,* 16, July: 573-596.

Cernea, Michael M. (Ed.) 1991. *Putting People First: Sociological Variables in Rural Development.* New York: Oxford University Press.

Eriş, Attila, 1990. "GAP Entegre Bölge Kalkınma Projesi Oldu." *GAP'ta Diyarbakır* (Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası Yayın Organı). Sayı 5:5-6.

Ecevit, Yıldız, 1992. "Türkiye Sanayiinde Kadın İşgücü: Sapmalar ve Öneriler." *Kadın ve Sosyo-Ekonomik Gelişme.* Ankara. Başbakanlık, Kadının Statüsü ve Sorunları Gn. Müd. 53-58.

Ertürk, Yakın, 1988. *Women's Participation in Agricultural Production in the Province of Erzurum. Ankara:* FAO, Birleşmiş Milletler.

Ertürk, Yakın, 1991. "Türkiye'de Uygulanan Kırsal Kalkınma Projelerinde Kadın Boyutu". *Kırsal Kesimde Kadının Statüsü.* Ankara: ILO-TKV Danışma Toplantısı Raporları.

Ertürk, Yakın, 1992. "Türkiye'de Sosyo-Ekonomik Gelişme ve Kırsal Kadının Konumu". *Kadın ve Sosyo-Ekonomik Gelişme.* Ankara: Başbakanlık, Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü, 53-58.

1994, "Sosyolojik Bakış Açısıyla GAP". *Humana:* Bozkurt Güvenç'e Armağan. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları / 1675, Ankara: 225-268.

Keyder, Çağlar, 1993. "GAP üzerine". *Ulusal Kalkınmacılığın İflası,* Metis Yayınları: İstanbul.

Griffin, K. 1989. *Alternative Strategies for Economic Development.* OECD Development Center. London: Macmillan Press.

Heckmann-Yalçın, Lale. 1991. *Tribe and Kinship Among the Kurds.* Frankfurt: Peter Lang.

Morvaridi, Behrooz, 1990. "Agrarian Reform and Land Use Policy in Turkey." *Land Use Policy.* October: 303-313.

Özer, Ahmet, 1990. *Güneydoğu Anadolu ve GAP Gerçeği.* Ankara: Damar.

Şeker, Murat, 1987. *Güneydoğu Anadolu Projesi: Sosyal ve Ekonomik Sorunlar.* Ankara: V Yayınları.

Günlük Hayat

80'lerde gündelik hayat

CAN KOZANOĞLU

☞ Din, Gençlik, Kent ve Kentleşme, Kırsal Yapı, Kültür, Müzik, Nüfus, Radyo, Spor, Televizyon, Turizm

80'lerde gündelik hayat

CAN KOZANOĞLU

Gündelik hayat, Cumhuriyet tarihi boyunca hiçbir dönemde 80'lerden 90'lara uzanan dönemdeki kadar hızlı ve sürekli bir değişim yaşamamıştı herhalde. Tüketim alışkanlıklarından eğlence biçimlerine, "dil"den sanata, spordan sofraya gündelik hayatı oluşturan her alan ve her parça bu hızlı değişimden nasibini alırken, kaydadeğer bir çeşitlenme ve çarpıcı bir "benzeşme" süreci birbirlerine eşlik ettiler.

Değişim, tüketim, çeşitlenme ve benzeşme... 80'lerden 90'lara gündelik hayatın seyrini bu dört kavram belirledi. Ekonomik yapının, ideolojik damarların, toplumsal değerlerin, kimlik arayışlarının, yaygın özlemlerin, insan ilişkilerinin, statü sembollerinin birbirlerine bağlı olarak yaşadıkları hızlı ve sürekli değişim, tüketimi iki anlamıyla ön plana çıkardı. Tüketmek, olabildiğince tüketmek, tüketim düzeyi ve tüketim biçimleri üzerinden kimlik-statü edinmeye çalışmak, hayatı yönlendiren "dinamik"lerden biri olurken; birçok kavram, eğilim, anlayış, söz ve düşünce de hızla tüketildi. Değişimin temposu, iki anlamıyla tüketimin temposu ve hem muğlak hem mutlak "yeni"ye yönelik arayışlar bir araya gelince, hayatın içinde yoğun bir çeşitlenme ortaya çıktı. Ancak aynı süreçte, çeşitlenmeyle aynı yoğunlukta bir "benzeşme" de yaşanıyordu. Çok farklı eğilimlerden, hatta çatışan eğilimlerden gruplar ve insanlar, baskın bir kültürün çok parçalı yapısı etrafında benzeşiyorlardı. Ve "merkez"deki çok parçalı kültür de, bir başka benzeşme dalgasının etkisi altındaydı: İletişim alanında sağlanan gelişmeler ve iktidar bağlantılı bazı tercihler, geleneksel Doğu-Batı ikileminin Batı kanadına geniş bir "benzeyebilme" imkânı sunmuş, "televizyondaki gibi" Batılı, biraz Avrupalı ama daha çok Amerikalı "hayat rüzgarları" etkili biçimde esmeye başlamıştı. Türkiye'nin asıl Batılı yüzünü oluşturdukları düşünülen 80 sonrasının "ideal tip"leri ise, 90'ların ilk yarısında tartışma gündemine giren "beyaz Türk" kimliğinin uzantısında, Doğu'yu ve "yerel"i keşfetmeyi-tüketmeyi bir öğünme vesilesi olarak ön plana çıkarma derdine düşmüşlerdi.

Bu yeni ve karmaşık modernlik, benzeşme sürecinde, "modernliğin geleneksel karşıtı" olarak görülen grupları-eğilimleri de sarmalayacak, İslamî hareketin özellikle büyük kentlerdeki yüzü sözkonusu değişimden nasibini alacaktı.

Türkiye'de gündelik hayatın vitrini her zaman için büyük kentler olmuştu. Bu çerçeve -ya da sınırlama- gündelik hayatı konu edinen sosyal bilimcilerin alan çalışmalarında ve gözlem menzillerinde de yine her zaman için belli bir ağırlığı korumuştu. Ancak gündelik hayatın simgeleriyle büyük kent hayatının simgeleri arasındaki örtüşme herhalde hiçbir dönemde 80'ler-90'lar hattındaki kadar yoğun olmamıştı.

Büyük kentler, bekleneceği gibi, düz anlamıyla tüketimin merkezleri olma özelliklerini sözkonusu dönemde iyice pekiştirdiler. Türkiye süpermarket sözcüğüyle 70'lerde tanışmış, Ferhan Şensoy da ünlü *Kahraman Bakkal Süpermarkete Karşı* oyununu ilk olarak 1981'de sahnelemişti. Elbette ki bakallık kurumu tamamen silinip gitmedi ama 90'larda varılan nokta, "süpermarket hipermarkete karşı" noktası oldu. Önce İstanbul'da, fazla gecikmeden de Ankara, İzmir, Antalya, Bursa, Adana gibi kentlerde birbiri ardınca açılan hipermarketler, sundukları çeşit bolluğu ve müşterilerine yaşattıkları "modern" hisler sayesinde büyük cirolara ulaştılar. Doğum yeri sayılan Batı ülkelerinde temel işlevleri orta ve orta-alt sınıfların ihtiyaçlarına cevap vermek olan hipermarketler, Türkiye'de fiyatlarıyla de-

İLETİŞİM ARŞİVİ

Tatlıses Lahmacun Sirkeci Şubesi'nin açılışında manken Emel Yıldırım, Billur Kalkavan, Osman Yağmurdereli, şarkıcı Akın ve İbrahim Tatlıses. 80'lerden 90'lara hızla gelişen fast-food zincirleri özellikle İstanbul'da "taş fırın lahmacun" halkalarıyla da birleşti ve 80'leri elitlerin gözünde düşük statüyle geçiren lahmacun, böylece itibar kazanmış oldu.

ğil ama "ambians"larıyla daha çok orta ve orta-üst sınıfların uğrak yeri oldular. Ve yaşattıkları modern hisler, tabandan gelen modernleşme talebiyle genel benzeşme sürecini birleştiren İslamî kesim için de bir çekim alanı yarattı. İslamcı sermaye de hipermarketler kurdu, süpermarket zincirleri oluşturdu. Ancak hipermarketler ve süpermarketler, genel bir bakışla, sosyal ve sınıfsal farklılıklar açısından "vurgu alanları" olmadılar. Oysa ABD'de "mall" adı verilen çok işlevli alışveriş merkezlerinin Türkiye'deki versiyonları, gündelik hayata farklılıkların, çelişkilerin ve çekişmelerin yarattığı gerilimlerle girdiler. İstanbul Ataköy'deki Galleria ve bu alışveriş merkezinin yakınındaki marina, yakın-uzak yoksul mahallelerinden gelen gençlerle "tesislerin aslî tüketicileri" arasında fiziksel şiddete varan gerilimlere sahne olurken, Akmerkez'de "ne yazık ki gecekondulardan gelenlere de rastlandığı" birtakım dergilerde açık açık yazılabildi.

Aslında bu, sık rastlanan bir gerilim türü değildi. Çünkü "taraflar" pek yüzyüze gelmiyorlardı. Birbirlerini "entel" ve "zonta-maganda" diye tanımlayan grupların 80'lerin ortalarında Ortaköy, Beyoğlu, Bodrum gibi bölgelerde yaşadıkları çekişme 90'ların ilk yarısında azalarak sürecek, özel bir adla anılmayan varlıklı elitler ise "diğerleri"yle yüzyüze gelmemek için çareyi bir tür "site hayatı"nda bulacaklardı. Sağlık merkezinden markete, spor merkezinden lokantaya, bir site sakininin "duvar dışı" hayatla ilişki kurmamasını sağlayacak tüm birimleri içeren site alanları yaygınlaşırken, sembolik anlamıyla "site mantığı" da birçok alanı "özelleştirecekti".

Bu durum, doğal olarak, duvarın dışındakilerde duvarın içindekilere karşı bir tepki oluşturacaktı ama bu tepkiye ihmal edilemez bir özenme duygusu ve benzeyebilme özlemi de eşlik edecekti. Taklit mal pazarının genişlemesi, "marka düşkünlüğü yılları"nda yoğunlaşan bu duyguların eseriydi işte. Blucin, tişört, gömlek, parfüm gibi "marka gösteren" ürünlerin asılları lüks mağazalarda, taklitleri ise işportalarda satılıyordu.

Tüketim iştahına ucuz mal arzıyla cevap veren bir kanal da, Doğu Blo-

'ku'nun çöküşüyle hizmete girdi. Türkiye'nin birçok kentine yayılan "Rus pazarları" ve '"Romen pazarları"nda satılan mallar kalite açısından Türk standartlarının altındaydı, üstelik pazardaki çeşitlerin büyük bölümünü de normalde pek fazla talep gösterilmeyecek mallar oluşturuyordu ama özellikle ilk dönemde fiyatlar şaşırtıcı derecede düşüktü. Üstelik para vermek şart değildi, değiştokuş imkanı da vardı.

Doğu Bloku'nun çöküşü, Türkiye'deki gündelik hayata yalnızca votka, bisiklet pompası, matkap alışverişiye değil "Nataşa" olgusuyla da girdi. Rusya ve Romanya'dan gelen bazı "kadın turist"ler ya da gündelik dildeki genellemeyle Nataşalar, fuhuş pazarında kimilerinin içini burkan bir canlanma ve "ucuz arz" yarattılar. Bu durum, hiç de şaşırtıcı olmayan biçimde, Rusya'dan ve Romanya'dan gelen her kadını fahişe zannetmek gibi yaygın bir değerlendirmeye yol açarken, gazetelerin polis-adliye sütunlarında ve televizyonların "reality show"larında Nataşalar'ın dramlarına -genellikle de pek insancıl sayılamayacak bir tavırlabol bol yer ayrıldı. İstanbul'un Lâleli semti, Bursa, Antalya gibi yerler "ithal fuhuş"un önemli merkezleri oldu ama "Nataşa olgusu"sunun en vahim sonuçları, aile facialarıyla Nataşa facialarının içiçe geçtiği Doğu Karadeniz'de yaşandı. Bir yandan Trabzon merkezli Nataşalar'la Mücadele Derneği kurulurken, diğer yandan kemençe eşliğinde "Oy Nataşa Nataşa/ Kodun beni ataşa..." türküsü söylendi vs.

Eski Doğu Bloku ülkelerinden Türkiye'ye insan ve mal akarken ters yönde bir akın da yaşandı, büyük-küçük yatırımcılar ve girişimciler bu ülkelerde kâr kovalamaya çıktılar. Rusya'daki en büyük inşaat ihalelerinin bir kısmını büyük Türk firmaları kazanırken, Bükreş'teki fırıncılık sektörünü de küçük-orta çaplı Türk giri-

şimcilerinin ele geçirdiği söylendi. Böyle olması da doğaldı zaten, çünkü 80'lerden 90'lara uzanan süreç, Türkiye'de yaşayanlar için yatırımcılık mantığının ve bir tür popüler ekonomi kültürünün yaygınlaşmasını birlikte getirmişti. Bu dönemde bol bol ekonomiden konuşuldu, yatırım araçları üzerine tartışmalar yapıldı, döviz büfeleri kenar mahallelere kadar yayıldı, "borsaya hücum" günleri yaşandı, repo keşfedildi. Ve "bu devirde kendi işini kuracaksın" söylemiyle, başta gündelik tüketime yönelik yatırımlar olmak üzere kâr vaadeden her alanda hızlı yatırımlar yapıldı, birçok dükkan yıldan yıla kimlik değiştirdi. İstanbul'daki su kesintilerinin yoğunlaştığı ve musluk sularının mikroplu olduğu yönündeki söylentilerin yaygınlaştığı dönemde, 1993'ün son iki ayında, kentin her köşesine yayılmış yüzlerce su istasyonunun inanılmaz bir hızla devreye girmesi bu eğilimin tipik örneklerinden biriydi.

Yine aynı eğilimin uzantısında ve yine İstanbul'da yaşanan bir gelişme de "taş fırın lahmacun" dükkanlarının 1994'ün ilk birkaç ayında bütün kente yayılmasıydı. Yiyecek kültürünün bol bol tartışıldığı, lahmacunun, çiğ köftenin, şalgamın "yukarıdan" gelen ağır saldırılara maruz kaldığı 80'li yılları lahmacunun yeniden yükselişe geçtiği 90'lar izlemişti. Bu hareketli dönemin kesin mağlubu ise birara "lahburger" olarak adlandırılan Türk usulü hamburgerdi. Lahmacun eleştirileri göğüslemeye çalışırken McDonald's, Wendy's, Burger King gibi uluslararası hamburger zincirleri de Türkiye'ye yerleşmişler, yiyecek kültürünü aşan birer kültür simgesi olarak önce büyük kentlere zamanla "orta büyüklükteki" kentlere yayılmışlardı. Aslında, sözkonusu dönemde, yalnızca hamburgerciler ve lahmacuncular değil, Pizza Hut gibi "hamburger-dışı" uluslararası zincirlerden özel sandviç dükkanlarına, ev yemeği-geleneksel Türk yemeği sunan lokantalardan Çin ve İtalyan lokantalarına, "hızlı" ve "yavaş" tempoda karın doyurulacak birçok alternatif ortaya çıkmış, sektör bütünüyle patlamıştı.

Bu patlamadan, geleneksel yemeiçme çiftinin ikinci ayağı da nasibini aldı. 70'lerden 80'lere yoğun "biracı muhabbeti"yle geçen gündelik hayat, 80'lerden 90'lara "cafe-bar kültürü"yle atladı. Önceleri, 80'lerin ilk yarısında, bol siyasî gönderme eşliğinde aydınlarla özdeşleştirilen bar kültürü ya da bar muhabbeti, belki yuppie'lerin köprü pozisyonlarından da alınan yardımla, kısa sürede müreffeh-elit grupları sardı, ardından gençleri de kapsayarak tabana yayıldı. Ve 90'larda, "entel barları", "sosyete barları", "gençlik barları", "rock-barlar", "caz-barlar" gibi kategoriler üzerinden uzun listeler oluşturacak bir bar yoğunluğuna ulaşıldı; bir insan hakkında fikir edinebilmek için "takıldığı" barı öğrenmenin yeterli olabileceği söylendi... Barlar, tüm sayısal artışa karşın, kentlerin metropol alanlarında ve tatil merkezlerinde toplanırken, "cafe"ler çok mütevazi versiyonlarıyla daha geniş bir yayılma alanı buldular. Ama geleneksel "kahve kültürü" de, bu gelişmelerin karşısında fazla yıpranmadan ayakta kalmayı başarabildi.

ABC ARŞİVİ

80'lerin belki de en "ses getiren" girişimi Amerikan yaşam tarzının simgelerinden McDonald's'ın Türkiye'ye girmesi oldu. 'Mek'in tuttuğunu gören diğer girişimciler de bu ihtiyacı gidermekte geç kalmadılar ve Burger King, Wendy's peşisıra açılmaya başladı.

Aynı dönemde, barların yoğunlaştığı metropollerde ve tatil bölgelerinde dev eğlence merkezleri, son teknolojiyle donanmış büyük diskotekler de birbiri ardınca hizmete girdiler. Ancak bu tür eğlence mekanları, müdavimler açısından fazla bir çeşitlilik göstermiyor, en genel ifadeyle "sosyete"yi ağırlamak amacıyla işletiliyorlardı. Yine de her zaman kalabalıktılar ve kalabalık karşısındaki yaygın yorum da 60'lardan, 70'lerden kalmaydı: "Millette para var kardeşim..."

"Millette para var kardeşim" dedirten diğer bir olgu da tatil yörelerine düzenlenen akınlardı. Oysa veriler, yine İstanbul örneğinden gidilirse, 1994 yılı içinde İstanbul nüfusunun yüzde 80'inin hangi nedenle olursa olsun bir kez bile kent sınırları dışına çıkmadığını gösteriyordu. Ama işin doğrusu, çok küçümsenemeyecek azınlık da, özel kriz dönemleri dışında, tatil yörelerini kalabalıklaştırmaya yetiyordu. Tatil kültürü, 80'lerden 90 lara, "deniz kıyısında bir yere" gitmenin ötesinde kaydadeğer bir çeşitlenme kazanamadı ama kıyıdaki "popüler" tatil yörelerinin sayısı giderek arttı. Bu, büyük kentlerin gözde semtleri arasında yaşanan tarihsel kovalamacayı hatırlatan bir gelişmeydi aslında. Yeni bir yer keşfediliyor, orası "in" oluyor, "in" olmanın yarattığı hücum o bölgeyi gözden düşürünce yeni keşiflere doğru yelken açılıyordu. Ama bazı yerlerden, örneğin Bodrum'dan, iğne atsan yere düşmez günlerine rağmen, bir türlü tam olarak vazgeçilemiyordu.

Tatil sevgisiyle birlikte anılan olgulardan biri de, tüm dönemlerin en

İLETİŞİM ARŞİVİ

Lüks alış-veriş merkezleri, dışa açılmanın, Batılılaşmanın ve yeni tüketim ruhunun simgesi haline geldiler. İstanbul'daki Galleria gibi bütünüyle gündelik hayat "servis"i yapan bu tür mekanlar, bazen farklı toplumsal kesimlerin çatışmalarına da sahne oldular.

yaygın gündelik hayat klasiklerinden biri, 90'lardaki deyimle "trafik terörü"ydü. Özellikle uzun bayram tatilleri sırasında trafik kazalarının rakamsal sonuçları dehşet verici boyutlara ulaşıyor ve bu tablo bir türlü değişmiyordu. Örneğin 1994 Mayıs ayındaki dokuz günlük Kurban Bayramı tatilinin sonucu 270 ölüydü. Ama yine de "araba sevdası" sürüp gidiyordu, milyonlarca insan araba sahibi olmak için her türlü fedakarlığa katlanıyordu ve *Sabah* gazetesinin Genel Yayın Yönetmeni Zafer Mutlu, Süleyman Demirel Çankaya'ya çıkarken, Türkiye'nin "hızlı araba kullanma zevkine varmamış" bir cumhurbaşkanı tarafından yönetilmeye müstehak olmadığını yazıyordu. Çünkü 80'lerin ve 90'ların Türkiye'sinde sahip olunan arabanın markasından o arabanın kullanılış biçimine kadar bir tür "motorize statü dizisi"nin peşinden koşuluyordu.

O dizinin aksesuarları da vardı. Otomobil kullanırkan araç telefonundan konuşmak, bir dönem, birçok insanın vitrini olmuştu örneğin. Cep telefonlarının devreye girmesiyle araç telefonlarının havası sönecek, cep telefonları ise hem yaygınlaşma hızıyla hem de "görgüsüzlük" sınırlarına dahil edilme hızıyla gündelik hayat tarihinde özel bir yer edinecekti.

1992'nin yaz aylarından başlayarak birbiri ardınca ses veren özel radyolar, Türkiye'de yaşanan birçok şeyin gözlemlenebilmesi, ayrıştırılabilmesi, birleştirilebilmesi açısından çok önemli bir alan oluşturuyorlardı zaten. Ağırlıkla "uyumlu" sesler duyuluyordu radyolardan ama aykırı seslerin duyulması, hatta yayılması için en elverişli alan da yine radyoların karmaşık frekans tablosuydu. Belki bu renkliliğin de katkısıyla, FM bandı milyonlarca dinleyici toplayacak ve 1994'te sayıları 2000'i aşan özel radyolar Türkiye'yi yeniden "radyo günleri"ne taşıyacaktı.

Ancak 1992'nin ve 1993'ün son aylarındaki iki kısa periyod sayılmazsa, dönemin hakimi televizyondu elbette. Gündelik hayat içindeki hiçbir olgu televizyon kadar geniş bir alan yaratamadı. En yaygın zevk, en yaygın alışkanlık televizyon izlemekti. "Medya çağı" üzerine, medyanın etkisi üzerine tartışmalar 80'lerin sonundan 90'ların ortasına "şiddetlenerek" sürerken, özel kanalların artmasıyla birlikte, Türkiye'deki televizyon yayıncılığı da bu tartışmalara bolca malzeme sağlayacak genişlikte bir etki alanı yarattı. Televizyon, ekran başında harcanan saatlerin ötesinde, dilden müziğe, tüketimden politikaya hemen her şeyi etkileyerek de gündelik hayata damgasını vurdu. Üstelik televizyon seyretmek bir sosyalleşme aracı işlevi de görüyordu çünkü "Akşam şeyi seyrettin mi?.." sorusu, uzun bir sohbete girişin garantili formülü haline gelmişti.

Evet, televizyon yayıncılığı, birçok şeyi olduğu gibi dili de etkiliyordu ama "90'ların dili"yle ilgili en büyük tartışmalar ekran başında değil radyo başında kopacaktı. Özel radyoların ilk döneminde Türkçeyi İngilizce gibi konuşan, araya bol bol İngilizce sözcükler yerleştiren genç sunucular hem "takdir" topladılar hem ağır eleştirilere uğradılar. Radyolardaki dil, yalnızca İngilizce katkılı haliyle değil, argo katkısıyla da, "vaouuv" gibi sesleriyle de, "ay inanmıyoruum" gibi kalıplarıyla da dönemin diliydi aslında. Radyolarda doğmamış, sokaktan radyolara taşınmıştı. 80'lerden 90'lara uzanan süreç, belki de "güzel Türkçemiz" vurgularına rağmen dil hassasiyeti yaratamayan eğitim sistemine ve yılların resmî üslubuna inat, gündelik dili böyle bir hale getirmişti. Konuşulan, "güzel Türkçemiz" değildi.

Zaten güzel İngilizceye verilen önem güzel Türkçeye verilen önemden daha fazlaydı neredeyse. Yabancı dil bilmenin gerekliliği, doğal ve haklı olarak, hep altı çizilen bir şeydi zaten. Üstelik "çağ" bu gerekliliği daha da ön plana çıkarmıştı. Ancak yoğun rekabet koşullarının egemenlik kurduğu ve yükselme hırsının birçok şeyi aştığı sözkonusu dönemde, İngilizce bilmenin "yırtmak" için öncelikli koşul olarak algılanması ve başlı başına bir kimlik unsuruna dönüşmesi, Türkçeyi hırpalanmasıyla sonuçlana-

cak bir ortam yarattı. İngiltere'ye giden onbinlerin arasına katılamayanlar için, "yabancı dil ikmali" sağlamak amacıyla başvurulan öncelikli adres ise Türkiye'nin her yerine yayılmış özel dersanelerdi.

Geçmişi çok eskilere uzanan "dersane işletmeciliği", 80'lerden 90'lara, yalnızca İngilizce öğrenme hevesiyle değil, Anadolu liseleri, özel okullar ve üniversiteye giriş sınavlarının heyecanıyla da beslendi. Milyonlarca öğrenci için, gündelik hayat, tamamen sözkonusu sınavlara göre programlanmış "haftalık hayatlar"ın çemberinde geçerken, dersaneler de o çemberin haftasonu bölümlerini tamamladılar.

Ancak, işin doğrusu, aynı dönemde gençler için çemberi müzikle çatlatma imkanları da genişledi. 80'lerin başında İstanbul Festivali'nin gördüğü ilgi "konser" olgusunu canlandırdı; büyük firmaların "sponsorluk" kurumunu devreye sokmalarıyla da özellikle 1991'den başlayarak "dev" konser organizasyonları gerçekleştirildi. Caz konserleri ve rock konserlerinin yanında, Michael Jackson gibi, Madonna gibi starlar üzerinden "pop organizasyonlar" da yapıldı. Konserler yalnızca dışarıdan gelenler için düzenlenmiyordu elbette. "Yerli" sanatçıların İstanbul'daki Gülhane Konserleri, Ankara'daki Hipodrom Konserleri gibi etkinliklerde "halk"la buluşmaları gelenekselleşirken, "Türk popu"nun yükselişi de turne olgusunu yeniden gündeme getirip 60'lardaki düzeyine çıkardı.

Müzik alanında yerli sanatçılardan da yabancı sanatçılardan da esirgenmeyen ilgi, sinemada yerli filmlere pek gösterilmedi. Eski Türk filmleri televizyonda yüksek rating getirirken, yeni filmler, birkaç tekil örnek dışında, hem gösterim için salon bulamadılar hem de gösterimlerde ilgi toplayamadılar ama 80'lerin başında dibe vuran sinema sevgisi, 90'larda görece yükselişe geçti. Canlanmayı sağlayan, yabancı filmlerin, özellikle Amerikan filmlerinin rağbet görmesiydi. Yine 90'ların başından itibaren, büyük kentlerdeki lüks sinema salonlarının sayısı artış göstermeye başladı; sinema kültürü gençler arasında yeniden itibar görür oldu; gündelik konuşmalarda sinemadan bol bol sözedildi. Piyasa filmlerinin dışında "sanat filmleri" de ilgi topladı, İstanbul Sinema Günleri'nin ardından Ankara ve İzmir'de de benzer organizasyonlara gi-

ABC ARŞİVİ

Ortaköy, İstanbul'un en "şiddetli" değişime sahne olan semtlerindendi. Semtin yerlileriyle dışarıdan gelenler arasında gerilimler yaşandı. Ancak dışarıdan gelenler, yeni bir Ortaköy yaratarak zafer kazandılar. Semt "grunge" üniversitelilerden sosyete mensuplarına kadar çok farklı insanların "takıldığı" bir merkez oldu.

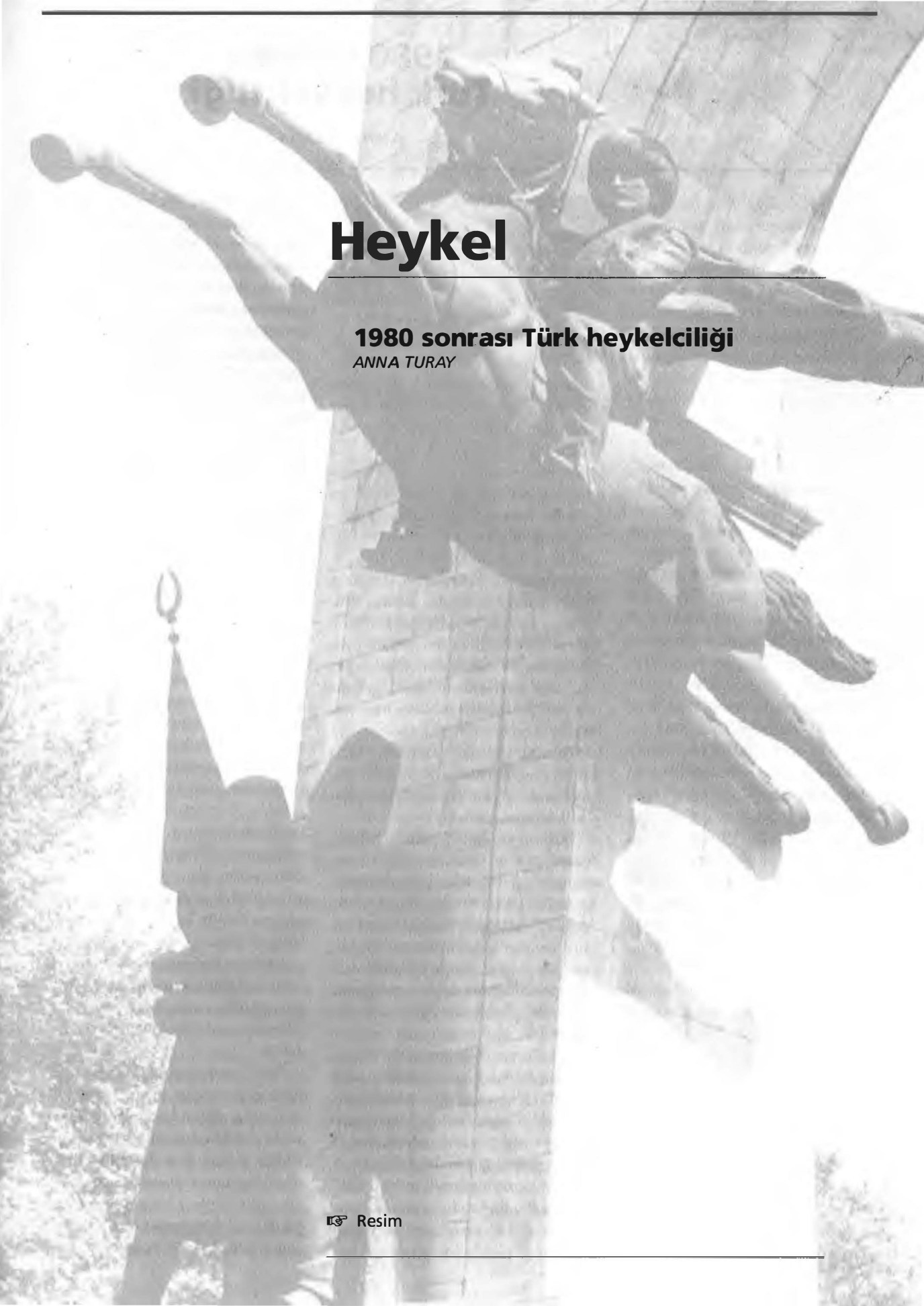
dildi. Ancak, bekleneceği gibi, futbolun popülaritesine ne sinema ne müzik ulaşabildi. Aslında daha çok dile ve sokağa vurmuş bir popülariteydi bu. Zaman zaman stadlar dolsa da, kapılarda büyük izdihamlar yaşansa da 70'lerdeki kalabalıklar, eski müdavim kitleleri yoktu ama futbol muhabbetinin menzili 60'lara, 70'lere göre kaydadeğer ölçüde genişlemişti. Türk futbolunun uluslararası alanda sağladığı göreceli başarılar, yaygın de-

yimle "Avr[illegible]nin futbol heyecanı içinde özel bir yer edinmesini sağladı, bu tür maçlardan sonra sokaklara dökülmek "moda" oldu, hayatta hiç maça gitmemiş insanlar sokaklarda maç sevinci yaşayabilmek için hevesli bekleyişlere geçtiler.

Futbol Türkiye'de her zaman için rakipsiz en popüler spordu. Ama galiba hiçbir dönemde diğer sporları böylesine ezmemişti. Naim Süleymanoğlu'nun başarıları, basketbola gösterilen gel-git'li ilgi ve benzer düzeyde tektük örnek dışında, çoğu zaman futboldan başka bir spor yokmuş gibi davranıldı.

Sporun "seyir" dışında kalan bölümünün yıldızı, tartışmasız, halı sahalardı. 80'lerde yaşanan halı saha patlaması kısa sürede tüm Türkiye'de yankılandı, özel halı saha grupları kuruldu, "halı saha maçı üstü rakı" organizasyonlarına gidildi, orta yaşlı insanlar yıllar sonra sahalara döndü. 80'lerin başındaki "jogging" modası ise geriye spor giyim alışkanlığı bırakarak silindi gitti. Özel mekan, özel masraf gerektirmeyen, kitleselleşmeye açık "jogging"in ardından daha masraflı, daha "özel" fitness salonları, step modası ve "body" çalışmaları geldi.

Body salonlarının müşterileri arasında, 90'larda yükselişe geçen "özel güvenlik sektörü"nün elemanları da vardı. Evet, gücü olanlar kendilerini korumak için tedbir almaya çalışıyorlardı ama gündelik hayata damgasını vuran "gündelik şiddet" herkesi az-çok etkiliyordu. Oysa dönem, gündelik hayatta sevgiden çok edilen, isimlerin başına cömertçe "sevgili" sözcüğü eklenen, yalnızca insanlara yönelik sevginin değil doğa sevgisi ve hayvan sevgisinin de dillerden düşmediği bir dönemdi. Ama 80'lerden 90'lara uzanan süreç, "pratik"te, cinayet, darp, tecavüz, linç gibi olayları gündelik hayatın en sıradan parçalarına dönüştürmüştü...

Heykel

1980 sonrası Türk heykelciliği

ANNA TURAY

☞ Resim

1980 sonrası Türk heykelciliği

ANNA TURAY

'Dışarı'ya bir bakış

Dünyadaki sanat ortamı, toplumsal ve ekonomik gidişle paralel, tüm dalgalanmalara koşut bir gelişme gösterir 1980'lerde de. Uluslararası sanat ortamı, hem daha önce hiç olmadığı kadar bireyseldir; hem de, siyasal ve toplumsal olaylardan, 'yeni dünya düzeni'ni biçimlendiren gelişmelerden fazlasıyla etkilenecek kadar uyarılara açıktır. Klasiği bütünüyle reddeden ve artık tamamiyle farklı bir sorunsal zeminde arayışlara koyulan seçmeci anlayış -ki zaten '70'lerden itibaren, kesintisiz ve ısrarlı bir biçimde kendini duyurmaya başlamıştır- '80'lerde tam anlamıyla yaygınlaşır. 'Reddetme' ve 'hesaplaşma' dönemin belirleyici sözcükleridir. Sanatçı, kendinden önceki herşeyi, sanatın tüm kavram ve özelliklerini yeniden yorumlamak ve tanımlamak için sınırsız bir istek duymaktadır. Bu sorgulama ve yaratma özgürlüğü, kavramları yeniden sorgulama bilinci, sanat dalları arasındaki sınırları büyük bir hızla eritir; geçişler giderek yoğunlaşır. 'Tümel sanat' olgusu artık yaygın biçimde benimsenmektedir.

80'lerin en dikkat çekici özelliklerinden biri de, sanat pazarının uluslararası ölçekte gelişmesi, endüstrileşmesidir. Daha 70'lerde başlayan bu gelişmeye damgasını vuran temel unsur 'iletişim çağı'dır. Büyük ölçüde, sanatın yaygınlaşması yönünde iletişim araçlarının da devreye girmesinin etkisiyle, plastik sanatlar alanındaki etkinlikler, dev organizasyonlara, etkileyici gösterilere dönüşür, dünyayı dolaşır. Dışa açılma ve serbest rakabet ortamının körüklendiği, tüketim ekonomisinin palazlandığı, 'diğerleriyle yarışma' psikolojisinin tahakkümü altında yaşandığı bir dönemde sanat, artık yalnızca bir prestij unsuru değil, aynı zamanda kendi piyasasını besleyen, sürekli dönüşen, kârlı bir yatırım aracıdır.

90'lı yıllar ise, tüm bu yönelimlerin giderek güçlendiği ve yaygınlaştığı bir dönemi işaret eder. Yeni çağın başdöndürücü hız ve değişimine paralel olarak; dört bir yanında tartışılan, globalizm, post-modernizm, uluslararası toplum, çokkültürlülük, serbest piyasa ekonomisi gibi kavramlarla birlikte, sanatın uluslararası dolaşımı, kültür ve sanat ürünlerinin yerel çizgilerinin gerekliliği, merkezle periferi arasındaki ilişkilerin biçimi ve sanata yansıması gibi konular da giderek daha çok tartışılmaya başlanır.

'İçerdeki' ortam

Dışarıda yaşanan tüm bu tartışmalar aynı biçim ve yoğunlukta olamasa da, zaman içinde Türkiye'ye de yansır. Resim ve heykel öteden beri, Türkiye'nin modern kültürler içerisinde yerini alma çabasının en temel göstergelerinden biridir. Batı dünyasında geçerli olan üretim ilişkilerinin model alınması konusundaki eğilim, sanat alanında açıkça kendini gösterir. Ancak bu durum, Türkiye'deki plastik sanatlar ortamının bir 'sorunlar ve çelişkiler yumağı' olması gerçeğini de beraberinde getirir. Öteden beri sürmekte olan gelenekle modern arasındaki çekişme daha da derinleşir, uçurum giderek açılır; ama öte yandan sanatın kültür kimliği açısından belirleyici anlamı belki de ilk kez sorgulanmaya başlanır. Bu 'yumak', sözünü ettiğimiz zaman dilimi içinde pek çözülmez ama, arada somut bazı adımların atılmış olduğu da bir gerçektir.

Türk sanatçılarının dünyaya açılabileceği pencereler henüz sımsıkı örtülü, sanat eğitim kurumları bürokrasinin dişlileri arasında sıkıştırılmış, Kültür Bakanlığı'na devletin ayırdığı ödenek gülünç denecek kadar az (son 10 yıldır, toplam bütçenin ortalama binde 5'i dolaylarında), yayın ve iletişim organları ilgisiz ve yetersiz, sanat

piyasası dar ve kısırsa da, görece bir açılma ve hareketlenmeden söz etmek mümkündür. Ancak bu hareketlilikten resim ve heykel eşit ölçüde pay almamaktadır; resim sanatının, gerek üretim, gerek yerleştirme ve korunma kolaylığı dolayısıyla, daha yaygın ve etkin bir sanat dalı olduğu gerçektir. Öte yandan, heykelin geri planda kalması, yalnızca üretim ve koruma koşullarıyla açıklanamayacak kadar çok boyutlu ve tarihsel özellikler göstermektedir.

Dinsel ve politik koşullanmalar: Türkiye'de heykel sanatının yeterince benimsenip yaygınlaşmamış olmasının en önemli nedenlerinden biri, bu sanata başlangıçta dinsel, daha sonra da politik koşullanmaların baskısı altında yaklaşılmasıdır.

Hem İslamiyetin getirdiği suret yasağı, hem de uzun süre yerleşik bir toplum olamama nedeniyle heykelden hep uzak duruldu. Anadolu'ya yerleştikten sonra kucak kucağa yaşamak zorunda kalınan antik heykellerle de yakınlaşmak mümkün olmadı. Bu yüzden, 'değersiz' gözüyle bakılan heykeller, kimi zaman onları ele geçirmek için can atan yabancılara hediye edildi; ya da çalınıp götürülmelerine göz yumuldu.

Öte yandan, çok uzun bir süre, İslamiyetin koyduğu sınır ve kurallar içerisinde oynamak zorunda kalan birer plastik oluşumdan öteye gidemeyen Selçuklu ve Osmanlı'nın taş ve ahşap işçiliği örneklerini, zorlama bir çabayla 'Türk heykel sanatı örnekleri' olarak sunan anlayış, benzer bir yaklaşımı Cumhuriyet sonrasında da Atatürk anıtlarıyla gösterdi. Batıya entege edilmek istenen topluma, 'heykel' diye sunulan, 'anıt'tan öteye gidemedi. Üstelik tutucu ve gerici çevrelerin de tepkisini çeken bu anıt-heykeller, sonraları politik nedenlerle de horlandılar. 1950'lerin başında, Atatürk heykellerine yönelen saldırıların yoğunlaşması, özel bir koruma yasası çıkartılmasıyla sonuçlandı.

Prof. Hüseyin Gezer, Fatih Parkı, 1987.

Anıt ve ideoloji: Öteden beri, Atatürk heykelleri başta olmak üzere, ülkedeki heykel ve anıtların kaderi, siyasi gelişmelere paralel olarak belirlendi; devlet yöneticilerinin ve yerel yöneticilerin kişisel beğenileriyle ideolojik görüşlerinin ışığında ele alındı ya da bir kenara fırlatıldı.

İdeolojinin gölgesi bugün hâlâ heykel sanatının üzerinde duruyor. 80'lerin başından itibaren bu alanda kaydedilen gelişmeler, heykel sanatının sorunları, parklara ve meydanlara konulan heykellere yönelik sistemli saldırılar bu görüşü doğruluyor.

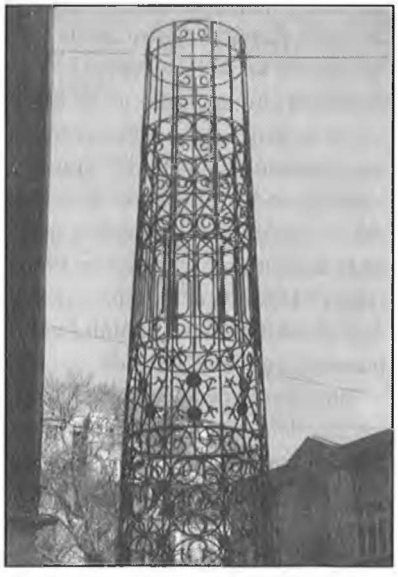
12 Eylül rejimi, heykel sanatına damgasını, büyük bir hızla çoğaltılan Atatürk büstleri ve anıtları ile vurdu. 1981'de kutlanan Atatürk'ün 100. doğum yıldönümü de bu etkinliğin daha da genişleyip yaygınlaşmasını sağladı. Meydanlar, sokaklar, parklar, eğitim kurumları, devlet daireleri, resmi ve yarı resmi binalar gibi, özel kuruluşlar da bu heykel zenginliğinden nasibini aldı. Ancak yapılan anıt ve büstlerin büyük çoğunluğu, ne Atatürk'e, ne de bir sanat yapıtına benzemeyen, estetik yoksunu çabalar olmaktan öteye gidemedi. 1981'de, bir yarışma sonucunda Hüseyin Gezer'e ısmarlanan ve bronz dökümü Macaristan'da yaptırıldığı için büyük tartışmalara neden olan anıt TBMM'nin önüne yerleştirildi. Yapımı 1944 yılında tamamlanan, ancak önceleri politik birtakım kaygılarla, daha sonra da ilgisizlik nedeniyle bir türlü yerine oturtulmayan Rudolf Belling imzalı İsmet İnönü heykeli ise, 1982'de İnönü'nün İstanbul Maçka'daki evinin yakınına, Taşlık Parkı'na konuldu.

Belediyelerin uygulamaları: '80'lerin sonlarına doğru, bu kez belediyelerin uygulamaları gündeme gelmeye başladı. İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Bedrettin Dalan döneminde, 1987 yılında Prof. Hüseyin Gezer'e ve Prof. Haluk Tezonar'a yaptırılan anıtlar büyük tartışmalara yol açtı. Fatih Parkı'na yerleştirilen ve Fatih Sultan Selim'i, şahlanmış bir atın üzerinde, yanında hocaları ile betimleyen "Fetih Anıtı" ile Prof. Tezonar'ın Bebek Parkı'ndaki Fuzuli, Haliç Parkı'ndaki Mimar Sinan, Kasımpaşa'daki Cezayirli Hasan Paşa, Sarayburnu'ndaki Turgut Reis heykelleri gerek plastik, gerek estetik değerler açısından ilgili çevrelerce pek tatmin edici bulunmadı. Prof. Gezen'in 'uçan' atı ile Prof. Tezonar'ın kavuklu ve cüppeli 'Türk büyükleri'nin ne çağdaş ne de klasik, hiçbir sanatı temsil edemeyecekleri öne sürüldü. Heykellerin, konunun uzmanlarından oluşan bir seçici kurul tarafından belirlenmesinin gerekliliği ile anıtların, yönetici ve bürokratların kişisel tercihlerinin üzerinde değerlendirilmesinin zorunluluğu da bu sırada gündeme getirildi.

Yine aynı dönemde Aşiyan Parkı'na yerleştirilen, omuzuna bir martı konmuş Orhan Veli heykelinin orantısızlığı ve çirkinliği de ciddi tartışmalar yarattı.

90'lı yıllara gelindiğinde ise bu kez yeni işbaşına gelen yerel yönetimler

kollarını sıvadılar ve yarışmalar açarak, belirli sanatçılara yapıt ısmarlayarak 'kentleri heykellerle donatmaya' karar verdiler. Bunlardan en önemlisi Prof. Dr. Nurettin Sözen başkanlığındaki İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin 1992'de düzenlediği "Açık alanlara üç boyutlu çağdaş sanat yapıtları yerleştirme etkinliği"ydi. 63 sanatçının çağrılı olduğu ve 32 sanatçının katıldığı yarışma sonucunda, İstanbul'un meydan ve parklarına yerleştirilmek üzere 10 sanatçı ve projesi seçildi. Buna göre, 1993 yılında Tünel'e Ayşe Erkmen'in, Ihlamur Kasrı karşısına Mümtaz Işıngör'ün, Yeşilköy Havalimanı karşısına Ümit Öztürk'ün, Maçka Demokrasi Parkı'na Rahmi Aksungur'un, Kabataş Parkı'na Ertuğ Atlı'nın, Kadıköy İskele Meydanı'na Işılar Kür'ün, Üsküdar İskele Parkı'na Meriç Hızal'ın, Yenikapı Sahil Şeridi'ne Vedat Somay'ın, Taksim Parkı'na Adem Yılmaz'ın heykelleri yerleştirildi. Hakkı Karayiğitoğlu'nun Lütfi Kırdar Kongre Sarayı'nın önü için tasarladığı çalışması ise Kongre Sarayı inşaatının tamamlanamaması nedeniyle, ancak 1996 yılında yerine konulabildi.

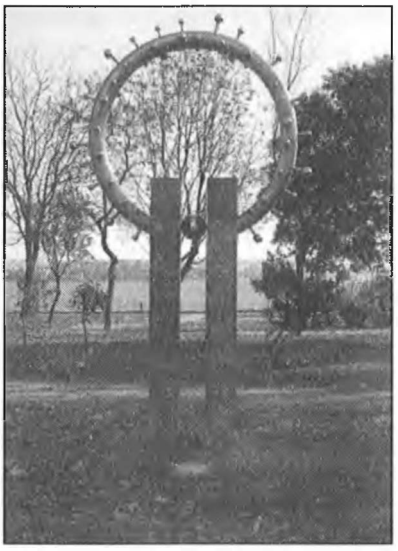
Ayşe Erkmen, Tünel Meydanı, 1993.

Toplam 7 milyarlık bu projeden ötürü İstanbul Büyükşehir Belediyesi, bazı çevreler tarafından, "bütçesini, çöpleri toplamak yerine 'anlamsız' heykeller yaptırmaya ayırmakla" suçlandı. Buna rağmen, 1994 yerel seçimlerinin hemen öncesinde, bu kez Saraçhane'deki Belediye Binası'nın karşısındaki parka yerleştirilmek üzere yeni bir yarışma daha düzenlendi: "Laiklik ve Demokrasi Şehitleri Anıt Parkı Yontu Yarışması". 10 sanatçının bir ay boyunca çalışarak yaptığı taş heykeller, bugün sessiz sedasız parktaki yaşamlarını sürdürüyorlar.

Yerel yönetimlerin her yeni heykel hamlesinde, belediyelerin, yaptırdıkları heykelleri korumak için yetersiz kaldıkları konusu da yeniden gündeme getirildi. 1973 yılında, Cumhuriyet'in 50. kuruluş yıldönümünde, ülkenin en önemli sanatçılarına yaptırılan 20 heykel ve rölyefin büyük bir bölümünün, kısacık bir zaman dilimi içerisinde nasıl yok edildiği, bazılarının bizzat belediye tarafından yerinden sökülüp gelişigüzel bir yerlere atıldığı hâlâ belleklerde duruyor, yeni heykellerin kaderi herkesi korkutuyordu.

'İçine tükürülen heykel': Beklenen gelişme İstanbul'da değil ama Ankara'da patlak verdi. Murat Karayalçın'ın başkanlığı döneminde Ankara Altınpark'a yerleştirilen Mehmet Aksoy'un "Tutku", Azade Köker'in "Genç Kız ve Delikanlının Aşkı" adlı heykelleri, 1994 Haziranı'nda, RP'li Belediye Başkanı Melih Gökçek tarafından 'muzır' bulunarak kaldırıldı. Gökçek, söz konusu heykellerin orgazm halinde bulunduklarını ileri sürerek, "Ahlaksızlığın adını sanat koymuşlar. Ben böyle sanatın içine tükürürüm," dedi. Türkiye'deki sansür tarihine geçen bu cümle, büyük gürültü kopartti.

Gökçek'in, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı, RP'li Tayyip Erdoğan tarafından da benimsenen bu tavrı, 1973'te yapılan benzer bir uygulamayı bir kez daha anımsattı. Gürdal Duyar'ın Karaköy Meydanı'ndaki "Güzel İstanbul" adlı heykeli Necmettin Erbakan'ın hışmına uğramış, CHP-MSP koalisyonunun Başbakan Yardımcısı Erbakan'ın isteği üzerine heykel yerinden sökülmüştü. Cumhuriyet'in 50. kuruluş yıldönümü çerçevesinde yaptırılan, İstanbul'u, çıplak ve iri göğüslü bir kadınla betimleyen söz konusu heykel, o tarihten bu yana Yıldız Parkı'nın ücra bir köşesinde durmakta.

Ertuğ Atlı, Kabataş Parkı, 1993.

Kentleşme sorunları: Türkiye topraklarında oldukça eski bir geçmişe uzanan heykelin tahrip edilmesi geleneği, kimi zaman da 'kentsel gelişme' gerekçesiyle uygulanabilmektedir. Büyük kentlerdeki yol ve meydan düzenlemeleri sırasında işlevsiz bırakılan ya da değişime uğratılan alanlarda bulunan heykeller, bu durumdan olumsuz etkilenmekte; sanat yapıtları oradan oraya savrulabilmektedir.

Heykel sanatının durumunu, son 20 yılda boyutları giderek büyüyen ve büyük kentlerde yoğunlaşan iç göç, hızlı nüfus artışı, çarpık kentleşme,

plansız yerleşim, kültür politikasızlığı, estetik yoksunluğu ve günlük politikaların kısır çemberi içinde kıvranan politikacı tiplemeleri gibi sorunlardan bağımsız ele almak mümkün değildir. Mimariyle yakından ilişkili olan heykel sanatının sıkıntıları, bu alanın elverişsiz koşulları nedeniyle giderek daha da artmaktadır. Batıda mimari yapının ve kentsel alanların ayrılmaz bir parçası, tamamlayıcısı olan heykel, Türkiye'de, kentsel plansızlık ve yanlış mimarlık politikaları nedeniyle adeta nefes alamaz durumdadır.

80 sonrası galericilik ve heykel

80 sonrasında sanat dünyasına yönelecek toplu bir bakış, öncelikle sanatçıların yoğun ve nitelikli çabasını belirgin kılar. Henüz gerçek anlamda bir sanat piyasasının varlığından söz etmek mümkün olamasa da, bu piyasayı oluşturacak unsurlar da yavaş yavaş gelişmektedir.

Gerçek anlamıyla 1980'li yıllara doğru filizlenen, '80'lerden itibaren sürekli bir gelişim çizgisi gösteren galericilik olgusu, doğal olarak heykel sanatına da olumlu katkılar sağlar. Ancak heykelin bir sergileme ve satış objesi olarak resmin yanında yer alabilmesi için 90'lı yılları beklemek gerekecektir. Bu dönem içinde, düzenli olarak, yalnızca heykel sergilerine yer veren bir galeri hiç olmaz. Buna karşılık İstanbul'da Maçka Sanat Galerisi, Destek Reasürans, Soyak, Edpa, Almelek, Urart, BM Çağdaş Sanat Merkezi, Galeri MD, Cumalı, Galeri Nev, Tem, Ankara'da Siyah-Beyaz ve Galeri Nev, ayrıca İstanbul, Ankara ve İzmir'deki Vakko Sanat Galerileri, hemen her sezon sergi programlarında heykele/enstalasyona yer veren bellibaşlı galeriler olarak belirirler.

1977'de Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nin Sanat Bayramı çerçevesinde başlayan "Yeni Eğilimler" sergileri, bu dönem içinde tüm sanat ortamına olduğu gibi heykele de yeni ve taze bir soluk kazandırır. Yine 80'lerde başlayan "Öncü Türk Sanatından Bir Kesit" başlıklı sergiler, bir grup sanatçının değişik malzemeleri, yeni ve deneysel işleri biraraya getirdikleri farklı birer etkinlik olma özelliği taşırlar. 1988 yılına dek 5 kez Hareket Köşkleri'nde düzenlenen "Öncü Türk Sanatından Bir Kesit" sergileri daha sonra biraz daha küçük bir grupla A, B, C başlıkları altında Atatürk Kültür Merkezi'ne açılır. 1980 yılında Resim Heykel Müzeleri Derneği tarafından başlatılan ve bugüne dek kesintisiz biçimde sürdürülen "Günümüz Sanatçıları" başlıklı yarışmalı sergiler ise, "Yeni Eğilimler"le birlikte, dönemin belirleyici özelliği olan "tümel sanat" olgusunun hayata geçirildiği, sanatın/heykelin kategorik yaklaşımların dışına çıkartıldığı etkinlikler olurlar.

1937 yılından bu yana düzenlenen Devlet Resim ve Heykel Sergileri ise, prestijini zamanla yitirmiş olsa da, sürekliliği ile, bu alanda eksikliği duyulan gerçek bir "kurum" olma özelliği taşır. Resim, heykel, özgünbaskı ve seramik alanlarında ayrı ayrı seçici kurulların görev yaptığı bu yarışmalı sergilere geniş bir katılım olmaktadır. Devlet Resim ve Heykel Sergileri, başlangıcından bugüne, pekçok sanatçı kuşağına, bugün sanat dünyasında yer alan hemen tüm sanatçılara evsahipliği yapmıştır.

1987 yılında Ankara'da düzenlenen Asya-Avrupa Bienali çağdaş sanatın en nihayet bir biçimiyle devlet politikası içinde de gündeme geldiğini göstermektedir.

Uluslararası açılımlar

Sanat dünyasında eksikliği duyulan, devletten bağımsız ve gerçek anlamda çağdaş, bir başka yerleşik kurum özlemini karşılayan organizasyon ise, İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı'nın düzenlediği İstanbul Bienali olur. 1987 yılında gerçekleştirilen 1. Uluslararası İstanbul Bienali ile onun ardından gelen 2., 3. ve 4. bienaller çağdaş sanatı ilk kez bu denli geniş ve zengin bir katılımla, uluslararası ölçekli sergilerle sanatçının ve izleyicinin önüne getirir, eğitsel bir misyon üstlenir.

İlki 1991 yılında gerçekleştirilen İstanbul Sanat Fuarı da dikkatleri plastik sanatlar alanına çekmek ve sanatı geniş kitlelerle kucaklaştırmak açısından olumlu bir işlev kazanır. Uluslararası Plastik Sanatlar Derneği'nin girişimiyle düzenlenen fuar, ortalama 150-200 kişi tarafından gezilen sergileri aynı çatı altında toplayarak, 10 binleri aşan ziyaretçi rakamlarına ulaşır.

Türk sanatçılarının üretimlerini özetleyen sergiler '90'lı yıllarda zaman zaman uluslararası ortamlara da taşınır. 1990 yılında Türkiye, 25 yıllık bir aradan sonra ilk kez 44. Venedik Bienali'ne 2 ressamla katılır. 1993'te ise üç boyutlu çalışmalar yapan iki sanatçımız, Erdağ Aksel ve Serhat Kiraz Venedik Bienali'nde yer alırlar. Her iki

Prof. Haluk Tezonar, Bebek Parkı, 1987.

organizasyonun küratörlüğünü üstlenen Beral Madra ayrıca 1989-1994 yılları arasında İtalya'nın Bari ve Bologna kentlerinde, Yunanistan'da Minos Adası'nda, Polonya Krakow'da, Almanya'da, Berlin, Sttutgart ve Bonn'da düzenlenen etkinliklere, Türkiye'den sanatçıların katılımını sağlar.

İlk Uluslararası İstanbul Bienali'nin de düzenleyicisi olan Beral Madra, bu dönemde küratörlük kavramını Türkiye'ye getirir, sergileri kavramlar etrafında düzenler ve sanatçıları değişik düzlemlerde buluşturur, yurtdışına köprüler kurar.

Sanatlar arasındaki sınırların giderek anlamsızlaştığı bu dönemde, çeşitli sanat disiplinlerinde eğitim görmüş sanatçılar heykelden enstalasyona doğru ilerleyen, kavramsal nesnelerle zenginleşen, geniş ve özgür bir yol tuttururlar kendilerine. Bir yandan akademide zaman zaman hâlâ soyut-figüratif tartışmaları alevlenirken, bir yandan da soyuta ya da figüre, malzemeye, verili kalıplara ve yerleşik kategorilere tutsak olmayan, düşüncesini sınırsızca yapıtına aktaran yeni bir sanatçı türü belirir.

İşleri, heykel kapsamında değerlendirilebilecek, kavramsal sanat alanında etkinlik gösteren bu isimlere Füsun Onur, Handan Börüteçene, Gülsün Karamustafa, Adem Yılmaz, Hale Tenger, Ayşe Erkmen, Erdağ Aksel, Osman Dinç, Cengiz Çekil, Serhat Kiraz, Şeyma Reisoğlu, Emre Zeytinoğlu, Müşerref Zeytinoğlu örnek verilebilir.

Çağdaş ve rafine işleriyle kitlesel hacim sanatına zengin bir duyarlılık getiren Mehmet Aksoy, Meriç Hızal, Rahmi Aksungur, Koray Ariş, Salih Coşkun, Azade Köker, Seyhun Topuz, Hasan Safkan, Saim Bugay, Nur Tarım, Hayri Karay, Namık Denizhan, Gürdal Duyar, Metin İkiz gibi heykelciler ise. sectikleri malzeme üzerindeki egemenliklerini düzenli sergi etkinlikleriyle dışavururlar. Seramikle çalışan Candeğer Furtun'u, yine heykel sanatçıları içinde değerlendirmek de yanlış olmayacaktır.

Hüseyin Gezer, Tamer Başoğlu, Ali Teoman Germaner, Haluk Tezonar, Tankut Öktem, Hakkı Karayiğitoğlu, Ferit Özşen, Metin Haseki eğitim kurumları çerçevesinde üretimlerini sürdüren ve çoğunlukla anıt yapımına ağırlık veren sanatçılar arasında yer alırlar. Zühtü Müridoğlu ise, ilerlemiş yaşına rağmen inanılmaz enerjisiyle, etkinliğini 80'li yıllarda da aktif biçimde sürdüren önemli bir heykelcimizdir.

Müze sıkıntısı: Tüm bu sanatçılar yoğun ve bilinçli bir üretim sürecindedir, yüzleri dışarıya dönüktür ve artık evrensel ölçütlerle değerlendirilmek istemektedir. Çağdaş sanat sistemine uygun, Türk sanatının geçirdiği önemli aşamaları belgeleyen ve bilimsel olarak ayıklanmış yapıtlarla dolu, yaşayan, gerçek bir müze arzulamaktadır herkes. Ülkenin bir Modern Sanat Müzesi'ne sahip olamayışı, uluslararası etkinliklerle birlikte giderek daha çok sorgulanır. Bürokrasinin hantallığı altında, sürekli bitkisel hayatta olan İstanbul, Ankara ve İzmir'deki Devlet Resim ve Heykel Müzeleri, bu boşluğu doldurmaktan çok uzak gözükmektedirler.

80'lerden itibaren sponsorluk kavramı Türkiye'de çok hızlı bir gelişme gösterir. Dernek ve vakıfların yanısıra ticari kuruluşlar da giderek artan oranlarda sanat ve kültür etkinliklerine katkıda bulunmaya başlarlar. İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı'nın kurucusu, işadamı Nejat F. Eczacıbaşı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi ile anlaşarak, Haliç'te eski bir sanayi yapısı olan Feshane Binası'nın restorasyonunu üstlenir. Feshane, Eczacıbaşı'nın adını taşıyacak bir Çağdaş Sanat Müzesi olarak yıllar sonra yeniden kapılarını açacaktır. 1991'in rakamlarıyla yaklaşık 10 milyar liralık bir projedir bu. Bina ilk kez, 1992'de düzenlenecek 3. İstanbul Sanat Bienali'nde kullanılacak, daha sonra eksiklikler giderilerek kalıcı bir müzeye dönüştürülecektir. Ancak mekânın Haliç'e olan yakınlığı nedeniyle, sanat yapıtları için fazlasıyla zararlı olacak yüksek nem oranı ve diğer teknik sorunlar, bir süre sonra belediyenin de el değiştirmesiyle birleşerek, çalışmalarda ciddi bir tıkanıklık doğurur. Feshane'nin kapıları yalnızca 3. İstanbul Bienali süresince açık tutulur ve daha sonra bina eski sessizliğine gömülür.

Başarısızlıkla sonuçlanan bu örneğe karşın, sponsorluk kurumu 80'li yıllarda sanatın gelişimini ve yaygınlaşmasını destekleyen en önemli unsurların başında gelir. Yine bu dönemde özel koleksiyonlar belirmeye başlar. Ancak koleksiyonculuk, genellikle yeterli bilgi birikimi ve bilinçle değil, klasik bir hobi düzeyinde yapılmakta, bir prestij unsuru olarak görülmektedir daha çok. Koleksiyoncu sayısı henüz az, var olanların ilgisi ise daha çok klasik resme yönelik olsa da, bu tutku, sanat ortamını besleyen ve geliştiren bir özellik sergiler.

Heykel sanatı, söz konusu dönem içinde, sınırlı olanaklara rağmen kimi zaman dünyayla eşzamanlı, çoğunlukla da ülkedeki siyasetçinin, işadamının, bürokratın önünde, önemli aşamalar katedebildi. Özel müzeler kurulması, sanatçılara yasal haklar sağlanması, proje bursları verilmesi, sanatçının ve yapıtının dünyaya pazarlanması, kısacası sanatın gelişim dinamiklerini besleyecek yeni değerler üretilmesi artık bir zorunluluk. Bu konudaki tavır, eşiğinde bulunduğumuz bu yeni çağa nasıl gireceğimizi de belirleyen etmenlerden biri olacak.

Bütün sanat dalları gibi heykel de, toplumsal düşüncenin metaforlarını yansıtıyor bizlere...

Hukuk Düzeni ve Yargı

Türkiye'de 1980 sonrası hukuk düzeni ve yargı
PROF. DR. YAHYA ZABUNOĞLU

Adli yargı ve infaz rejimi
HALUK İNANICI

Devlet Güvenlik Mahkemeleri
ZEYNEP SEDEF ÖZDOĞAN

Terörle Mücadele Kanunu
ŞENAL SARIHAN

Ç E R Ç E V E Y A Z I L A R

1980 sonrası idare ve idari yargı
DR. ŞEBNEM SAYHAN

1992 yılı usul ceza değişikliği
ERGİN CİNMEN

☞ Anayasa, Basın, Cumhurbaşkanlığı, Dernekler, İnsan Hakları ve Sorunları, Oniki Eylül Darbesi ve Rejimi, Parlamento ve Yasama, Sıkıyönetim ve Olağanüstü Hal, Siyasal Partiler

Türkiye'de 1980 sonrası hukuk düzeni ve yargı

YAHYA ZABUNOĞLU

Devletleşme düzeyine ulaşmış toplumsal/siyasal yapılarda, hukuk düzeni, içerdiği yaptırım gücüne dayalı kuralları ile, toplumun dirlik ve düzeninin sağlanması ve daha sonra da korunması için, en yaşamsal işlevleri bulunan kurallar bütününden oluşur. İlkel, gelişmekte olan, siyasal yapılaşmasında Devlet arayışları içinde bulunan, velhasıl her tür 'sosyal yapı'da, kuşkusuz toplumun dirlik ve düzenliğini sağlayan, koruyan 'kurallar' sadece hukuk kurallarından, bunlar arasında özellikle 'yürürlükte olan hukuk kuralları'ndan ibaret değildir: Başta örf ve âdet kuralları, ahlâk kuralları olmak üzere, toplumsal yapıda oluşan ve 'sosyallikleri' belirgin diğer kural düzenlemeler de toplumun dirlik ve düzenlilik içinde yaşamını sürdürmesinde etkinliklerini gösterirler. Ancak, tüm bu 'sosyal' kural düzenlemeler nevileri içinde, ancak ve sadece 'hukuk kuralları' dediğimiz bir bölümü (ki bunların çoğunluğunu mevzu hukuk kuralları oluşturmaktadır) yaptırım dediğimiz, kaynak ve gücünü üstün devlet gücünden (siyasal iktidardan) alan, bu kuralların ihlali halinde zecir, cebir kullanılması olanağını sağlamaktadır. 12 Eylül 1980 tarih ve 17103 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanan ve daha önce Türkiye radyoları ve televizyonunda duyurulan "Genelkurmay Başkanı ve Milli Güvenlik Konseyi Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in Türk Milleti'ne Açıklaması" ile bu hukuk düzeni ve onun ögeleri ve bunlar arasında "... hukuk devletinin temel ilkelerini savunmakla görevli Anayasal kuruluşlar..." suçlanmıştır; ayrıca, bu hukuk düzeninin omurgasını oluşturan Anayasa (1961 Anayasası) '.. Türk toplumuna yaraşır bir Anayasaya yerini bırakmak zorunda ve durumunda bir Anayasa olarak' teşhis ve adeta teşhir edilmiştir. Bu saptamalardan yola çıkıldığında, yeni bir Anayasa yapımına hemen başlamak, hür demokratik parlamenter sistemin işlemesini sağlayacak ve güvenceye kavuşturacak düzenlemeleri yapmak (Seçim Kanunu ve Siyasal Partiler Kanunu gibi düzenlemeleri yapmak), temel beklenti iken, bilindiği gibi, 12 Eylül yönetimi, yürürlükten kaldırdığı Anayasa ile organik ve işlevsel bağlantısı bulunan kimi yasalarda değişiklikler yapma yolunu tutmuş, kararlar ve bildirilerle ülkeyi yönetmeye kalkışmış ve bu suretle, kendi saptadığı amaçlara giden yolu kısaltmak yerine uzatmış ve bu arada da birçok yeni sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Gerçekten, 12 Eylül sonrasının kısa bir kesimi ile bağlantılı olmak üzere, sunulacak kimi örnekler, bu saptamanın doğruluğunu kanıtlamaya yetecektir.

12 Eylül sonrası hukuk düzeni

1.) Milli Güvenlik Konseyi'nin 25 Eylül 1980 tarih ve 1 sayılı kararı ile, bu Konsey'in yasal (kuralsal) dayanağı, "Türkiye Cumhuriyeti Milli Güvenlik Konseyi Yasama Görevleri İçtüzüğü" adı altında kabul edilip, 28 Eylül 1980 tarihli *Resmî Gazete*'de yayımlanmıştır. Bu içtüzük ile, Milli Güvenlik Konseyi'nin, kendisine bir yasal (kuralsal) dayanak bulmak, göstermek gereksinimini karşıladığı söylenemez. Kendisini Anayasayı yürürlükten kaldıran bir organ konumunda bulan ve yasama yetkisi gibi en önemli bir temel fonksiyonu kendisine özgüleyen adı geçen kurulun, yasal dayanağını bir İçtüzüksel düzenlemede arayıp bulması, açıklanabilir gibi değildir.

Bu içtüzük, Konsey'in ilk kural tasarrufu değildir. 19 Eylül 1980 tarih ve 2301 sayılı yasa ile, "1402 sayılı Sıkıyönetim Kanununun Bazı Hükümlerinin Değiştirilmesine ve Bazı Hükümler Eklenmesine Dair Kanun"

CUMHURİYET GAZETESİ

"1402'likler"in göreve iade davasında davacılar ve avukatlar. Soldan sağa Prof. Dr. Nuri Karacan, Dr. Üstün Korugan, Prof. Dr. Rona Aybay, Prof. Dr. Oya Köymen, Prof. Dr. Aydın Aybay, Prof. Dr. Gencay Gürsoy, Prof. Dr. Bülent Tanör.

yürürlüğe konmuş ve bu kanunla, 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'nun 2. maddesine aşağıdaki fıkra hükmü eklenmiştir:

"Sıkıyönetim komutanlarının; bölgelerinde genel güvenlik, asayiş veya kamu düzeni açısından çalışmaları sakıncalı görülen veya hizmetleri yararlı olmayan kamu personelinin statülerine göre atanması veya işine son verilmesi, yerel yönetimde çalışanların görevden uzaklaştırılması veya işlerine son verilmesi hakkındaki istemleri ilgili kurum ve organlarca derhal yerine getirilir."

Bu hükümle, kısaca "sakıncalı kamu personeli" ya da kamuya da mal olan biçimi ile '1402'likler" denilen sayıları dahi kesin olarak bilinemeyen bir çalışanlar grubunun başına gelenler, Türkiye'nin gündemini işgal etmiştir.

2.) "1402'likler"e sureta yasal temel sağlamanın ötesinde 2301 sayılı yasa ile Sıkıyönetim Yasası'nda yapılan başka düzenlemeler, eklemeler ve değişiklikler de çok önemli sonuçları beraberinde getirmiştir: 2301 sayılı 6'ncı maddesi ile değiştirilen 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'nun 13. maddesinin (b) bendinin son tümcesinde şu hüküm yeralmıştır:

"Sıkıyönetim Komutanının, suç dosyasını gönderdiği Cumhuriyet Savcıları, Askeri Savcılar ile askeri ve adliye mahkemeleri görevsizlik ve yetkisizlik kararları veremezler. Bu şekilde gönderilen suç dosyaları hakkında bu Kanun hükümleri uygulanır."

Aynı şekilde anılan yasanın 8. maddesi yapılan değişiklikle 1402 sayılı yasanın 15. maddesinin birinci fıkrası aşağıdaki şekilde düzenlenmiştir:

"Sıkıyönetim ilan edilen yerlerde, aşağıdaki suçları sıkıyönetim ilanına ve faaliyetlerine ilişkin olarak işleyenler ve bunların suçlarına iştirak edenler bu kanunun 21'inci maddesi hükümleri saklı kalmak şartıyla, sıfat, meslek ve memuriyetleri ne olursa olsun Sıkıyönetim Komutanı nezdindeki askeri mahkemelerde yargılanırlar."

Bir başka ve çok daha belirgin bir sınırlama, hatta savunma hakkının ihlali kimlikli hüküm ise, 1402 sayılı yasanın 18. maddesinin 'n' bendinde yapılan değişiklikle şu şekilde ifadesini bulmuştur:

"Sıkıyönetim Askeri Mahkemelerince verilen üç yıla kadar hürriyeti bağlayıcı ceza hükümleri temyiz olunamaz."

Temyiz gibi, her tür yargı yolunda hükümlerin yasallık denetimi için açık bulunması zorunlu bir hak arama yolunun bu biçimde bir hükümle tıkanması, daha sonra trajikomik uygulama örneklerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur: Kimi Sıkıyönetim davalarında, sanıklar ve vekilleri, üç yılı aşan mahkûmiyet kararları verilmesini adeta ısrarla istemişler ve bu suretle, hiç olmazsa temyiz yolu ile suçlu olmadıklarını kanıtlama olanağına kavuşmayı düşünmüşlerdir.

3.) Sıkıyönetim Yasası'nda değişiklikler getiren 2301 sayılı yasayı, kabul tarihi hemen dört gün sonra, 23 Eylül 1980 olan 2302 sayılı 'Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılının Kutlanması' ve 'Atatürk Kültür Merkezi Kurulması Hakkında Kanun' izlemiştir. Bu yasanın önemi, ilerde Atatürk'ün kurduğu Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu gibi kuruluşların, temel ögelerini oluşturacağı Atatürk Kültür Merkezi'nin çatı oluşumunu sağlamasındadır.

4.) 2303 sayılı yasa ile, 1580 sayılı Belediye Kanunu'na geçici maddeler eklenmiş, bunlardan 'Geçici Madde 1'e dayanılarak, 12 Eylül 1980 tarihinden sonra mevcut belediye meclisleri feshedilerek, tüm Belediye Başkanları görevlerinden alınmışlar'dır. Hemen tüm belediye başkanları görevlerinden bu suretle alınarak yerlerine, yasadaki belirtmeye uygun olarak, "kamu görevlisi, asker ve sivil emeklisi veya serbest meslek sahibi.." kimseler atanmışlardır. Yeni Belediye Başkanlarının, başta büyük il belediyeleri olmak üzere, emekli askerlerden "seçilmiş" olması uygulamada dikkati çekmiştir.

5.) 25 Eylül 1980 kabul tarihli 2305 sayılı yasa ile 6136 sayılı Ateşli Silahlar ve Bıçaklar ile Diğer Aletler Hakkında Kanun'da ve Türk Ceza Kanunu'nun 264. maddesinde değişiklikler yapılarak, bu silah ve diğer

araçların kanunun yürürlüğe girdiği tarihten itibaren en geç on beş gün içinde 'mülki makamlara' teslimi zorunluluğu getirilmiştir. Kanunun topuzlu kamçı'dan başlayarak 'özel nitelikteki benzeri aletlere' değin çok geniş bir alanı kapsaması, uygulamada âdeta panik yaratmış on binlerce 'benzeri alet' dahil olmak üzere, ata yadigarı, antik silahlar, paslı, küflü çakaralmazlar vb. araçlar depoları doldurmuş, işin ilginç yanı bunların daha sonra akıbetlerinden bir bilgi alınamamıştır.

6.) 2308 ve 2309 sayılı yasalar, 6 Ekim 1980 kabul tarihini taşımaktadır. Bu iki yasa ile, kesinleşmiş ölüm cezalarından İsa Armağan ve Mustafa Pehlivanoğlu'nun; Necdet Adalı ile Kemal Ergin'in bu cezalarının yerine getirilmesi hükme bağlanmıştır.

7.) 1402 sayılı yasa ile 6136 sayılı Ateşli silahlar ve... ile ilgili yasada yapılan değişikliklerin ne denli 'aceleye getirildiği', unutulan hususların bulunduğu kısa zamanda ortaya çıkmış, önce 8 Ekim 1980 tarihli 2310 sayılı yasa ile 1402 sayılı yasada yeniden değişiklikler yapılmasına gidilmiş ve asıl önemlisi Ek Madde 2'de yer alan kural ile, istenilen sayıda Cumhuriyet Savcısı ile Cumhuriyet Savcı Yardımcısının Sıkıyönetim Askeri Savcılıklarında, bir süreyle sınırlı olmaksızın 'görevlendirilmeleri' imkanı sağlanmıştır. Uygulamada artan bir ihtiyacı karşılama görüntüsü altında bu görevlendirme mekanizmasının aslında yargıya egemenlik bakımından çarpıcı bir örnek teşkil ettiği açıktır.

2313 sayılı ve 10 Ekim 1980 tarihli yasa ile ise, yukarda ateşli, kesici vb. silahların teslimi konusunda ortaya çıkan kargaşanın etkisi ile, nasıl bir yola gidildiği ortaya konmuş, bu yasa ile görevleri nedeniyle Devletçe verilen veya anı olarak kendilerine bırakılan kılıç, meç ve benzeri aletlerle ilgili olarak sahiplerinden 'bulundurma izin belgesi' aranmayacağı ayrıksılık kuralı yürürlüğe konmuştur.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Barış Derneği Davası tutukluları. Dava, 12 Eylül mantığının adı "Barış" olan bir derneğe yaklaşımını göstermesi açısından anlamlıydı. Dernek üyeleri 38 ayı aşkın bir süre tutuklu kaldıktan sonra 1986 yılında "salıverildiler."

8.) Milli Güvenlik Konseyi'nin ortaya çıkan yasal düzenlemelerle çözümlenmesi gereken konularda yoğun bir yasama girişimi içinde bulunduğu, daha sonraki örneklerle iyice belirginleşmiştir:

a.- 2316 sayılı yasa ile (Kabul t.: 10 Ekim 1980) faaliyeti durdurulan sendika, federasyon ve konfederasyonlara kayyım tayin yoluna gidilmiştir.

b.- Milli Güvenlik Kurulu olgusundan sonra Yüksek Askeri Şura'nın kuruluş ve görevlerinin yeniden düzenlenmesi gecikmiş ve bu amaçla 217 sayılı yasa ile 15 Ekim 1980 tarihinde gerekli geçici madde düzenlemeleri yapılmıştır.

c.- 854 sayılı Deniz İş Kanunu 1475 sayılı İş Kanunu'nda ve ona bağlı mevzuatta değişiklikler her ikisi de 17 Ekim 1980 tarihli olan 2319 ve 2320 sayılı kanunlarla sağlanmış, bu yasalardan özellikle ikincisi ile, işçilerin kıdem tazminatlarının hesabında çok önemli kısıtlamalar getirilmiştir.

ç.- Serdan Soyergin hakkındaki ölüm cezasının yerine getirilmesi 2322 sayılı ve 24 Ekim 1980 tarihli kanunun konusu olmuş ve bu suretle 12 Eylül'den sonra bir buçuk aya varmayan bir süre içinde, beş ölüm cezasının yerine getirilmesi kanunla sağlanmıştır.

9.) Nihayet 27 Ekim 1980 tarihli ve 2324 sayılı 'Anayasa Düzeni Hakkında Kanun' yürürlüğe konmuş ve bu kanunla, 12 Eylül'ün hukuk ve hukuk düzeni anlayışı, Anayasa ile ilgili yargısı açıkça ortaya çıkmıştır. 12 Eylül hukukunu anlamakta 'anahtar' işlevi bulunan bu yasayı yakından incelemekte yarar bulunmaktadır:

• 2324 sayılı yasa Anayasa olmamakla beraber, sanki bir Anayasa imişcesine, madde metnine dahil ol-

mayan ve 1. madde hükmünden önce gelen uzun bir "girizgah" ile ilk bakıştaki dikkati çekmektedir: Bir dibaçe, önsöz sayılabilecek bu 'Giriş'te, 12 Eylül harekatını zorunlu kılan hal ve sebeplerin neler olduğunun 'zaten' 12 Eylül 1980 günü radyo ve televizyonlarla duyurulduğuna değinilmekle yetinilmiş ve 'harekatın' sebeplerini ve gerekçelerini bir kez daha açıklamak zahmetine dahi katlanılmamıştır.

• 2324 sayılı yasanın asıl önem taşıyan, anlaşılması kolay olmayan ve üzerinde uzlaşma (anlaşılması yönünde) bir türlü sağlanamayan hükmü 1. maddesinde yeralmaktadır:

Bu hükme göre, "9 Temmuz 1961 tarihli ve 334 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ile değişiklikleri, aşağıdaki maddelerde belirtilen istisnalar saklı kalmak üzere, yeni bir anayasa kabul edilip yürürlüğe girinceye kadar yürürlüktedir."

Bu hükmün ilk bakışta ortaya koyduğu temel çelişki, fiilen 12 Eylül 1980'de yürürlükten kaldırılmış bulunan 1961 Anayasası'nın, adeta yapay solunum yoluyla, yeniden yaşama kavuşturulmak istenmesidir. Bunun dışında, bir anayasa boşluğunun pekala bilincinde olan 12 Eylülcülerin, yapay ve zorlama suretinde de olsa, 'yeni bir Anayasa kabul edilip yürürlüğe girinceye kadar..', eskisinin ilke olarak 'yürürlükte' bulunduğunu en azından ifade etmek gereğini duydukları anlaşılmaktadır.

• 2324 sayılı yasanın ikinci maddesinde yeralan kuralla, 'Açıklama'da yeralan ve yukarda üzerinde durduğumuz, 'yasama' ve 'yürütme' görev ve yetkilerinin geçici olarak Milli Güvenlik Konseyi'nce özgülenmesi suretindeki belirtmeye, yeni bir düzenleme, açıklama ile, bu kez yasal bir dayanak getirilmek istenmiştir. Sözü edilen kurala göre, 'Anayasada Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne, Millet Meclisi'ne ve Cumhuriyet Senatosu'na ait olduğu belirtilmiş bulunan görev ve yetkiler 12 Eylül 1980 tarihinden itibaren geçici olarak Milli Güvenlik Konseyi'nce ve Cumhurbaşkanına ait olduğu belirtilmiş bulunan görev ve yetkiler de Milli Güvenlik Konseyi Başkanı ve Devlet Başkanınca yerine getirilir ve kullanılır'. Dikkat çekici olan nokta ise, 'Açıklama'da, yasama ile birlikte 'yürütme görev ve yetkileri de Konsey'e özgülendiği halde, bu yasa hükmü ile, sadece 1961 Anayasası ile Cumhurbaşkanına ait olduğu belirtilmiş bulunan görev ve yetkilerin de Milli Güvenlik Konseyi Başkanı ve Devlet Başkanınca yerine getirileceğinden ve kullanılacağından söz edilmesi ile yetinilmiş bulunmasıdır. 1961 Anayasası'na göre Cumhurbaşkanı (Devlet Başkanı) yürütmenin başı olsa bile, bu konumu daha ziyade 'sembolik' ve görüntüsel sayılabilirdi. 1961 Anayasası'ndan parlamenter devlet yapısı modeline daha uygun ve yakın düzenlemeleri karşısında, 'Yürütmenin', başında Başbakan olduğu halde, gerçek anlamda ve etkin bir güç bulunduğu belirgindi. İşte 2324 sayılı yasa ile, bu yürütmenin asıl önemli ve etkin kesimine ait yetki ve görevlerin de Konsey'e özgülendiğinden ikinci maddesinde söz edilmemiş bulunması, sadece Cumhurbaşkanı'nın görev ve yetkilerinin kullanımından bahsetmekle yetinilmiş bulunması, kuşkusuz ayrıca açıklanmaya muhtaçtır ve değişik yorum suretlerini gündeme getirebilir.

• 2324 sayılı yasanın 3. ve 4. maddelerinde yeralan hükümler ise, yargı erki ve hak arama özgürlüğü ile yakından ilgilidir: 3. madde hükmüne göre, 'Milli Güvenlik Konseyi'nce kabul edilerek yayımlanan bildiri ve karar hükümleri ile yayımlanan ve yayımlanacak olan kanunların Anayasaya aykırılığı ileri sürülemez.' Bu hükümle, yasaların anayasaya uygunluğunun yargısal denetimi gibi, 1961 Anayasası sonrasında Türkiye hukuk uygulamasına ve yargısına, hukuk devleti olabilmenin bir temel, önkoşulu olarak yerleşmiş ve hata ve sevapları ile uygulamada önemli örnekleri, bu nedenle de yararları görülmüş bulunan bir kurum, tümüyle ortadan kaldırılmıştır (Ancak, daha sonra değineceğimiz üzere, Anayasa yargısının bu en önemli işlevi kaldırılmış ise de Anayasa Mahkemesi lağvedilmemiş, kaldırılmamıştır. Yasaların anayasaya uygunluğunun yargısal denetimi gibi en yaşamsal işlevinden yoksun kılınan bir Anayasa Mahkemesi'nin, Yüce Divan olarak aslında tartışmalı ve siyasal iktidarın etkisi açık bir alandaki sınırlı misyonu ile başbaşa bırakılmasının ne anlama geldiği, örnekleri ile birlikte daha sonra ele alınacaktır).

Bu bağlamda, yasaların anayasallık denetimini istemeyen, uygun bulmayan bu anlayışın, kendi iş ve işlemlerinin (bildiri ve kararlarının) de yargısal denetimine razı olmayacağı açıktır. Nitekim bu anlayış, bu yasanın 4. maddesinde de ifadesini bulmuş ve bu defa, daha da ileri gidilerek, 'Milli Güvenlik Konseyi'nin bildiri ve kararlarında yeralan ve alacak olan hükümlerle 12 Eylül 1980 tarihinden sonra çıkarılan ve çıkarılacak olan Bakanlar Kurulu kararnamelerinin ve üçlü kararnamelerin yürütülmesinin durdurulması ve iptali istemi ileri sürülemez' yolundaki kuralla, bir bakıma Türkiye'de idare yargısı kökünden budanmıştır. Ana ilkeden (ya da temelden) ayrıntıya gitmek suretiyle, hak arama özgürlüğünün ortadan kaldırılmasından nerelere kadar ulaşılabildiğini görmek için ise, bu yasanın beşinci maddesinde yeralan kurala bakmak yeterlidir:

"12 Eylül 1980 tarihinden sonra, Bakanlar ile Bakanların yetki verdiği görevlilerce kamu personeli hakkında uygulanan ve uygulanacak olan işlemlerin ve alınan kararların yürütülmesinin durdurulması istemi ileri sürülemez". Görüldüğü gibi, bu hükümle, kamu personelinin idari uyuşmazlıklarında, lütfedilip iptal davası açabilme olanağı ortadan kaldırılmamış olmakla birlikte, kamu personeli hukuku ve yargısı bakımından büyük önem ve etkinlik taşıyan yürütmenin durdurulmasını istemek olanağı kabul edilmemiştir. Anayasa düzeni ile ilgili bir temel yasada 4 ve 5. maddelerin doğrudan idare yargısı ile ilgili düzenlemeler, daha doğrusu kısıtlamalar getirmesi ilgi çekicidir. Özellikle 5. madde hükmü, Türkiye'de öteden beri tartışılan ve yönetimlerin varlığından hiç haz etmedikleri yürütmenin durdurulması kurumuna temelden karşı olunulduğunu, Konsey'in buna uyarak 'yasaklama' getirdiğini göstermektedir.

• Kabul etmek gerekir ki, 2324 sayılı yasanın asıl üzerinde durulması gereken ve hukuk/yargı yaşamımızda

1980 sonrasında idare ve idari yargı

ŞEBNEM SAYHAN

12 Eylül 1980 Askeri Darbesi ardından geçici ve olağanüstü bir dönem olan MGK Döneminde çıkarılan 1982 Anayasası'nda İdare ve İdari Yargı açısından yapılan düzenlemeler İdarenin bazı işlerine karşı yargı yolunun kapatılmasını, olağanüstü halin uygulama alanının ve İdare'ye tanınan yetkilerin genişletilmesini de içermektedir.

1982 Anayasası ile İdarenin yetkilerinin genişlemesi konusunda ilk örnek yerel yönetimlerin seçilmiş organlarının organlık sıfatını kaybetmeleri konusunda 1961 Anayasası'ndan farklı olarak yargı denetiminin yanısıra, İçişleri Bakanına geçici bir tedbir olarak, görevleriyle ilgili bir suç nedeniyle hakkında soruşturma ve kovuşturma açılan bu organları ya da bu organların üyelerini kesin hükme kadar görevden uzaklaştırma yetkisi tanınmasıdır.

1982 Anayasası'nda yer alan Yüksek Öğretim Kurumlarına ilişkin hüküm ve Yüksek Öğretim Kanunu 1961 Anayasası'ndaki "Özerk Üniversite" kavramından uzaklaşmış, Üniversitelerin üzerinde bulunan Yüksek Öğretim Kurulu bu kurumları sürekli gözetim ve denetim altında tutmak ve bazı konularda idari karar vermek yetkisi tanımak suretiyle idari özerkliğini yok etmiştir. Her şeyden önce rektör ve dekanların seçilmesi yetkisinin üniversite ve fakültelerden alınarak merkezileştirilmesi sürekli eleştirilere neden olmaktadır.

1982 Anayasası'nda da 1961 Anayasası gibi Radyo ve Televizyonda Devlet tekeli öngörmüş, fakat 8 Temmuz 1993 tarih ve 3913 sayılı kanunla Radyo ve Televizyon istasyonları kurmak ve işletmek yasal koşullar çerçevesinde serbest bırakılmıştır. Bu yayınları düzenlemek için de 13 Nisan 1994 gün ve 3984 sayılı Radyo ve Televizyon Üst Kurulu kurulmuş, tüm Radyo ve Televizyon yayınları bu Kurulun denetimi altına alınmıştır.

Kamu Kurumu niteliğindeki Meslek Kuruluşları 1982 Anayasası'nda daha kapsamlı olarak düzenlenmiş ve faaliyetleri açısından kısıtlayıcı hükümler getirilmiştir. 1982 Anayasası'nın 135. maddesi 1961 Anayasası'ndan farklı olarak, Türk Devleti'nin varlık ve bağımsızlığının, ülkenin ve milletin bölünmez bütünlüğünün, toplumun huzurunun korunması ve Devletin Anayasa'da belirtilen temel niteliklerini tehdit edici faaliyetleri önlemesi bakımından gecikmesinde sakınca bulunan hallerde mahallin en büyük mülki amirine bu organları geçici olarak görevden uzaklaştırma yetkisi vermiştir. Bu karar üç gün içinde mahkemeye bildirildikten sonra mahkeme 10 gün içinde bu kararın yerinde olup olmadığına karar verir.

Yerel Yönetim alanında önemli bir yenilik 3030 sayılı ve 27 Haziran 1984 tarihli kanunla Büyükşehir Belediyelerinin kurulmasıdır. Böylece kent yönetiminde bir çeşit ilçe belediyeleri konfederasyonu sayılabilecek üst düzeyde bir yerel kuruluş yaratılmıştır. Bu bağlamda genel yetkili kuruluşlar ilçe belediyeleri olup Büyükşehir Belediyesi ancak kanunda öngörülen sayılı yetkilerle donatılmıştır.

1980 yılından sonra İdari Yargı alanında yeni ve önemli bazı düzenlemeler yapılmıştır. 1982 yılında bir yasayla Bölge İdare Mahkemeleri, İdare ve Vergi Mahkemeleri kurulmuş, İdari Yargılama Usulü Kanunu kabul edilmiş ve Askeri Yüksek İdare Mahkemesi Kanunu'nda değişiklik yapılmıştır. 1961 Anayasası'nın İdare Mahkemeleri'nin kurulmasına olanak sağlamasına karşın, bunun gerçekleşmesi MGK döneminde olmuştur. Bunların sonucunda Danıştay idari yargının genel görevli temyiz yeri ve yasaların öngördüğü bazı konularda da ilk derece mahkemesi olarak görevlendirilmesinin yanısıra danışma ve inceleme organı faaliyetini de sürdürmektedir. İdari yargı açısından aslında Fransız sistemini benimseyen Türk hukuk sisteminde alt idari yargı mercileri Fransız sis-

→

çok önemli tartışmaları gündeme getiren hükmü 6. maddesinde yeralmaktadır. Bir başka örneğini hatta benzerini kolayca bulamayacağımız bu hükme göre,

"Milli Güvenlik Konseyi'nin Bildiri ve Kararlarında yeralan ve alacak olan hükümlerle Konseyce kabul edilerek yayımlanan ve yayımlanacak olan kanunların 9 Temmuz 1961 tarihli ve 334 sayılı Anayasa hükümlerine uymayanları Anayasa değişikliği olarak ve yürürlükteki kanunlara uymayanları da kanun değişikliği olarak yayımlandıkları tarihte veya metinlerinde gösterilen tarihlerde yürürlüğe girer." İşte, 2324 sayılı yasanın hakettiği 'sihirli formül' sıfatı özellikle bu maddeyi içermesinden ötürü gündeme gelmiştir. Öyle anlaşılmaktadır ki, Konsey, bu kanunun 1. maddesi ile koyduğu 'istisnaların saklı bulunması' ilkesine göre, birkaç maddede uyguladığı modeli izlemekten (yani istisnaları, ayrıksı düzenlemeleri ayrı ayrı saymaktan) vazgeçmiş bir 'torba madde' ile, 'bundan sonrasına ben bakarım, anayasaya, yasaya uyanı, uymayanı ben ayırtederim, benim düzenlemelerim, be-

teminin aksine danışma mercii niteliğini taşımamakta, bu konuda Alman İdari Yargı sistemiyle benzerlik göstermektedir.

Bölge İdare Mahkemeleri Kanunu'na göre idare mahkemelerinin görevleri, vergi mahkemelerinin görevine giren davalarla ilk derecede Danıştay'da çözümlenecek olanlar dışındaki iptal davalarını ve tam yargı davalarını, genel hizmetlerden birinin yürütülmesi için yapılan idari sözleşmelerden dolayı taraflar arasında çıkan uyuşmazlıklara ilişkin davaları ve diğer kanunlarla verilen işleri çözümlemektir. Bunun yanısıra özel kanunlarda Danıştay'ın görevli olduğu belirtilen ve İdari Yargılama Usulü Kanunu ile idare mahkemelerinin görevli kılınmış bulunduğu davaları da çözümler. Vergi mahkemeleri de genel bütçeye il özel idareleri, belediye ve köylere ait vergi, resim ve harçlar ile benzeri mali yükümler ve bunların zam ve cezaları ile tarifelere ilişkin davaları ve bu konularda 6183 sayılı Amme Alacaklarının Tahsili Usulü Hakkında Kanun'un uygulanmasına ilişkin davaları ve diğer kanunlarla verilen işleri çözümler.

Bölge İdare Mahkemeleri ise Yargı çevresindeki idare ve vergi mahkemelerinde tek hakim tarafından miktarı 8 milyon TL.'yi geçmeyen tam yargı ve vergi davalarında verilen kararları itiraz üzerine inceler ve kesin olarak hükme bağlar. Ayrıca yargı çevresindeki idare ve vergi mahkemeleri arasında çıkan görev ve yetki uyuşmazlıklarını da karara bağlar ve diğer kanunlarla verilen görevleri yerine getirir.

Temelde çok olumlu ve gerekli değişiklikler olmasına karşılık "Vergi yargısı" diye bir ayrım yapılması ve Askeri Yüksek İdari Mahkemesi'nin varlığı yapılan yeniliklere gölge düşürmekte ve idari yargı birliğine zarar vermektedir.

İdari Yargı alanında kurumsal olarak yapılan bu düzenlemelerle aynı anda İdari yargının yıllardır çok büyük bir gereksinim duyduğu ve bu alanda bir reform sayılabilecek İdari Yargılama Usulü Kanunu'nun çıkarılmasıyla İdarenin yargısal denetiminin daha çağdaş bir yapıya kavuşturulması sağlanmaya çalışılmıştır.

1982 Anayasası ile birçok konuda öngörülen kısıtlamalar İdari yargı denetiminde de görülmekte, Cumhurbaşkanının tek başına yapacağı işlemler, Yüksek Askeri Şura kararları ve memurlara verilen uyarma ve kınama cezaları da yargı denetimi dışında tutulmaktadır.

1961 Anayasası'nın "yargı yolu" başlığını taşıyan 114. maddesinin 1982 Anayasası'ndaki karşılığı olan 125. madde diğerinden farklı olarak "yürütmenin durdurulması" kararı verilmesini de düzenlemiş ve bu kararın verilmesinin hangi hallerde sınırlanabileceğini de belirtmiştir. Bu sınırlamalar aynı zamanda 1982 Anayasası'ndan daha önce çıkmış bulunan İdari Yargılama Usul Kanunu'nun ilk halinde de yer almaktadır. Buna göre sıkıyönetim ve savaş halinde ve olağanüstü halin uygulandığı yerlerde yürütmenin durdurulması kararı verilemeyecektir. 1982 Anayasası ayrıca milli güvenlik, kamu düzeni, genel sağlık nedenleriyle yürütmenin durdurulması kararı verilmesinin sınırlanabileceğini belirtmiştir. Bu hükümler 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'nda ve Olağanüstü Hal Kanunu'nda da bulunmaktadır.

Doğrudan doğruya yargı yolunu kapayan bu sınırlama 425 sayılı KHK'ye karşı açılan iptal davasında Anayasa Mahkemesi'nin 10 Ocak 1991 tarih, E: 1990/25, K: 1991/1 sayılı kararı üzerine Olağanüstü Hal Kanunu'ndan kaldırılmasına karşılık Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu md. 33/2'de olağanüstü halin ilan edildiği bölgelerde grev ve lokavt ertelenmesi kararlarına ilişkin davalarda yürütmenin durdurulmasına karar verilemeyeceği hükmü halen yürürlüktedir.

KAYNAKÇA

GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref, Yönetim Kurulu, Ankara 1996, s. 31.

SAYHAN, Şebnem, Hukuk Devleti İlkeleri Açısından Anayasa Yargısı ile İdari Yargı Arasındaki İlişkiler (yayınlanmamış doktora tezi), s. 20-21.

nim kararıma göre, Anayasaya uygun değilse, anayasa hükmü olur, yasayı değiştiriyor veya ilga ediyorsa, o zaman da yasa kuralı sayılır' demek suretiyle, işi 'bitirmiş'tir. Daha doğrusu böyle olduğunu ve sorunun çözümlendiğini sanmıştır.

10.) 12 Eylül'ü izleyen ilk üç aylık dönemde, büyük bir süratle ve hemen her hafta birkaç tane olmak üzere, yasal düzenleme yapıldığını görüyoruz. Bu kolay ve süratli yasama faaliyetinin görünen nedenlerinin arkasında, ardında, kimi kurum ve kuruluşların 'askeri yönetim'in varlığından güç alarak, bundan yararlanarak, özlemlerini gerçekleştirme niyet ve çabaları da etkili olmuştur. Bu vadide en çarpıcı örnek, kanımızca, 'Gülhane Askeri Tıp Akademisi Kanunu'dur. 7 Kasım 1980 tarih ve 2336 sayılı bu kanunla, Gülhane (özellikle Askeri Tıp Fakültesi) Üniversite düzeyinde bir yüksek öğretim kurumu kimliğine kavuşturulmuştur. Daha sonra, bir başka yasal düzenleme ile, Gülhane Askeri Tıp Akademisi öğretim üyelerinden Profesör ve Doçent olanlar, diğer üniversitelerin Tıp Fakültelerinin profesör ve doçentleri ile eşdeğerli ünvanlara kavuşturulmuştur.

11.) 7 Kasım 1980 tarihinde ise, 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'nda, üç aya ulaşmayan bir dönem içinde üçüncü kez değişiklik yapma yoluna gidildiğini görüyoruz: 2337 sayılı bu yasa değişikliği ile, Sıkıyönetim'in yürürlükte olduğu bölgelerde, gözetim altında tutulma müddeti 30 güne, bazı özel durumların varlığı halinde ise 90 güne çıkarılmıştır. Bu hüküm, uygulamada büyük sıkıntılar, sorunlar yaratmıştır: Güvenlik güçlerince yakalanan, gözaltına alınan 'sanıklar', önce Sıkıyönetim ceza ve tutukevlerine, doğal olarak ilk sorguları güvenlik güçlerince yapıldıktan sonra, gönderilmişler, ancak

ABC ARŞİVİ

1995 seçimlerinden önce Emniyet Genel Müdürü olan Mehmet Ağar bu seçimlerde DYP listesinden aday olup seçildi. Ağar'ın Genel Müdürlük'ten "tören" eşliğinde uğurlanması ardından da Adalet Bakanı olması gazetelerde epeyce tartışma konusu edildi, geniş bir kesim eski bir emniyet müdürünün Adalet Bakanı olmasını yadırgadı.

bunları oralarda, yakınları, savunucuları tarafından, çoğu kez bir ayı aşan sürede, bir türlü bulmak mümkün olamamıştır. 'Karantina' denilen bu uygulama gözaltına alınan ve cezaevine gönderilenlerle tutuklananların, polis ve sorgulama ekiplerince 'karantina'dan, ya da cezaevinde bulundukları yerlerden alınıp, tekrar tekrar sorgulanmaları olaylarına da sık rastlanmıştır.

12.) 12 Kasım 1980 tarihinde ise, 12 Eylül'den sonra ikinci ayın dolması ile birlikte 1402 sayılı Sıkıyönetim Yasası'nda yapılan dördüncü değişiklik 2342 sayılı yasa ile yürürlüğe konmuştur. 2342 sayılı yasa ile getirilen değişiklikler, çok önemli ve hak arama özgürlüğü açısından inanılmaz sınırlamaları beraberinde getiricidir: Bu yasa ile, kimi Sıkıyönetim Mahkemesi yargısına giren suçlarda (beş yıl ve daha az hapis cezası gerektiren suçlar), Sıkıyönetim Mahkemesi'nin hakim sınıfından olan üyelerinden sadece birisi tarafından yargılama yapılıp karar verileceği kurallaştırılmış (2342 s.lı K. Md. 4/2), bu yasanın 5. maddesindeki hükümle, yargılama evrensel bir uygulama modeli olan, iyi hali nedeniyle ve takdiren TCK'nın 59. maddesi uygulanarak, sanığın cezasının hafifletilmesi yolu kapatılmış, tek askeri hakimle sorgu aşamasında tutuklanan sanığın bu karara karşı itirazını yine askeri mahkemenin bir başka tek hakiminin karara bağlayacağı kuralı getirilmiş (Md. 6), savunma hakkı tümüyle sınırlanacak biçimde getirilen düzenlemelerle, esas hakkındaki mütalaasını hazırlamak için savcıya, savunma yapabilmesi için de sanık ve savunucuya sadece on beş günlük bir süre tanınması yoluna gidilmiştir.

Bu son Sıkıyönetim yasası değişikliğinden asıl önemli ve hukuk devleti ilkesinin yadsınması ile eşdeğerli düzenlemeler Ek madde ve ek geçici maddeler ile getirilmiştir: Getirilen Ek Madde 3 hükmü ile, "Bu kanunla sıkıyönetim komutanlarına tanınan yetkilerin kullanılmasına ilişkin idari işlemler hakkında iptal davası açılamaz. Şahsi kusurları nedeniyle hukuki sorumlulukları ileri sürülemez" kuralı benimsenmiş, bu suretle her türlü yetkinin kötüye kullanımından doğan sınırsız sakıncalara yeşil ışık yakılmıştır.

Ek geçici 1. madde hükmü ile ise, "Ek Madde 3'de belirtilen konularda bu kanunun yürürlüğe girmesinden önce açılmış iptal ve şahsi kusura dayalı tazminat davaları ile verilmiş bulunan yürütmenin durdurulması kararları kendiliğinden ortadan kalkar" kuralı getirilmiş, bu suretle, mevcut hukuk düzeni içinde verilmiş bir yargı kararının, bir yasa hükmü ile geçersiz sayılması, yürürlükten kaldırılması gibi bir örnek yaratılmıştır.

Ek Geçici 2. maddede de ise şu hüküm yer almıştır:

'Bu kanunun 4. maddesi ile 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'nun 11. maddesinin 1. fıkrasından sonra eklenen 2. fıkra hükümleri, bu Kanunun yürürlüğe girdiği tarihten önce açılmış bulunan kamu davaları hakkında da uygulanır'. Bu 'göndermeli' hükümle, yukarda değindiğimiz beş yıl ve daha az hapis cezasını gerektiren suçlara ilişkin davalara, Sıkıyönetim Mahkemesi'nin bir tek askeri hakim ile duruşma yapılıp davanın bitirilmesi modeli, eski deyimle 'makable de şamil' kılınmış ve bu suretle, ilke olarak yasaların yürürlüğe konuldukları tarihten önceki hal ve durumları etkilemeyeceği, onları kapsamına alamayacağı temel hukuk ilkesi çiğnenmiştir.

13.) 8 Aralık 1980 tarihinde ise, "1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'na Üç Ek Madde Eklenmesi Hakkında" 2354 sayılı kanunun yürürlüğe sokulmak üzere kabul edildiğini görüyoruz. Bu Ek Maddeler üzerinde de durmak gerekiyor:

• Ek Madde 4 ile, 'Devletin, siyasi veya mali veya iktisadi veya askeri veya idari güvenliğini bozacak nitelikteki kaçakçılık suçunu işleyenler ile bunlara... her ne suretle olursa olsun yardım edenler hakkındaki davaların Sıkıyönetim Mahkemeleri'nin görev alanı içine alınması' yoluna gidilmiştir. Bilindiği gibi, Sıkıyönetim Mahkemeleri aslında Sıkıyönetim ilanını gerektiren hal ve sebeplerle ilgili olmak üzere, bu olağanüstülük döneminde belirlenen kimi suçların yargılanması ile görevli ihtisas mahkemeleri de sayılabilecek yargı kuruluşlarıdır. Belirgin vasfı 'ekonomik nitelikli suç' olan 'kaçakçılık suçlarında' Sıkıyönetim Mahkemeleri'nin görevli ve yetkili sayılması, Sıkıyönetim Mahkemeleri'ne yeni bir uzmanlık mahkemesi kimliği getirmekle eş anlamlıdır. Burada dikkate çarpan husus, Türkiye'de adalet yargısında, en azından kaçakçılık suçları ile benzerlerinin yoğun bir şekilde işlendiği kimi merkezlerde (İstanbul, Edirne gibi) salt bu suçlarla ilgili yargılama yapmakla ödevlendirilmiş yargı yerleri mevcut iken, bunların uzmanlaşmış bu görev ve işlevlerini onlardan alma yoluna gidilmiş bulunmasıdır. Bu, açıkçası kimi yargı yerlerine duyulan bir tür güvensizlik tezahürü şeklinde ortaya çıkmış ve niteliği, ağırlığı yasa ile başarılı bir şekilde belirtilemeyen bu 'ağır' kaçakçılık suçlarının yargılanmasında ve sonuçlandırılmasında da, Sıkıyönetim Mahkemeleri, kabul etmek gerekir ki, kendilerinden beklenen başarıyı gösterememişlerdir.'

14.) Sıkıyönetim yasasında bir başka değişiklik, hüküm eklenmesi yolu ile 8 Aralık 1980 tarih ve 2354 sayılı yasa ile olmuştur. '1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'na Üç Ek Madde Eklenmesi Hakkında Kanun' başlıklı bu yasa ile, daha önce Sıkıyönetim Mahkemeleri'nin görev ve yetki alanına alınan 'ağır kaçakçılık' suçlarının faillerinin ve onların bu eylemlerine iştirak edenlerin yanına, 'bu suçları işleyenlerin fiillerine iştirak halinde olmasa bile, bunlara her ne şekilde olursa olsun yardım ettiği anlaşılan kaçakçılık suçu sanıklarının da..' zaman kaybına bakılmaksızın Sıkıyönetim Mahkemeleri'nin görev alanı içine alınması kararlaştırılmıştır. Bu suçların koğuşturulması (hazırlık soruşturması) aşamasında da Askeri Savcıların görevli ve yetkili oldukları hükme bağlanmış, Sıkıyönetim komutanın bu suçlara ait suç dosyalarını göndermesi halinde sivil savcılıkların, askeri savcıların ve adliye mahkemelerinin görevsizlik kararı veremeyecekleri dahi bir kural olarak bu yasada yer almıştır.

Bu kanunla Ek Madde 5 hükmü olarak getirilen yeni bir hükümle Genelkurmay Başkanlığı'nca tesbit edilecek ihtiyaca göre, istenilen sayıda hakimin, bir süre ile sınırlı olmadan, askeri mahkemelerde (Sıkıyönetim askeri mahkemelerinde) görevlendirilmesi sağlanmıştır. Bağımsızlığı tartışmalı askeri ceza yargısında yer alan hakim öznelerin yanına böylece, bu kez yine bağımsızlıkları ve güvenceleri tartışmalı sivil hakim kadrolar gönderilmiştir.

15.) 12 Eylül dönemine damgasını vuran yasal düzenlemelerden biri de 2356 sayılı ve kabul tarihi 12 Aralık 1980 olan 'Milli Güvenlik Konseyi Hakkında Kanun'dur. Nasıl Anayasa düzeni hakkında kanun, 12 Eylül'ün meşruiyetini gecikmiş olsa da sağlamaya yönelik bir düzenleme ise, 2356 sayılı kanun da Milli Güvenlik Konseyi'ni yasalaştıran bir kural düzenlemedir. Bu yasanın 1. maddesi hükmü ile, Milli Güvenlik Konseyi'nin kimlerden ve nasıl oluşacağı hükme bağlanmış, asıl önem taşıyan ikinci maddesinde yer alan hükme göre ise:

'Kurucu Meclis tarafından hazırlanarak halkoyuna sunulacak yeni Anayasada yer alacak hükümlere göre teşekkül edecek olan Türkiye Büyük Millet Meclisi fiilen göreve başlayıncaya kadar Milli Güvenlik Konseyi başkan ve üyelerinin görevleri, yetki ve sorumlulukları rütbe süreleri ile hizmet sürelerine ve yaş hadlerine bakılmaksızın devam eder' hükmü getirilmekle, bu organda olası kimi ayrılmaların, kopmaların yasal düzenleme yolu ile önlenmesi yoluna gidilmiştir.

Adli yargı ve infaz rejimi

HALUK İNANICI

Yargı

12 Eylül'den sonra Türkiye'ye çeki düzen vermeye çalışan Askeri Rejim; bir yandan topluma bol geldiği iddia edilen 61 Anayasası'nın görece demokratik muhtevası karşışma 'kutsal devlet' teziyle çıkmış ve 82 Anayasası'na son şeklini vermiş, diğer yandan da hukuk düzeninin en temel yasalarını bu anlayışa uygun olarak yeniden oluşturmuş; üstelik bu yasaların Anayasaya aykırılık iddialarına karşı tüm itiraz ve defi yollarını kapatmıştır.

Böylece toplumun normatif yapısı 'demokratik değerlerin' çok uzağına savrulmuş ve kendi içinde çelişkili kurallar yumağına dönüşmüştür. Toplumsal yapıyı tamir etmeye çalıştığını iddia edenler belki de farkında olmadan toplumsal yapıyı onarılmaz derecede tahrip etmişlerdir. Yargı ve infaz kurumları 'adaletin' hizmetinde kurumlar olma vasfından hızla uzaklaşmaya başlamış ve sübjektif yargılardan, değerlerden etkilenen kurumlar haline dönüşmüştür.

Öte yandan sanık, savunma, savcı, adli kolluk, yargıç gibi yargı süjeleri ile infaz kurumlarının kendi yapısal sorunları bu karmaşık durumu iyice içinden çıkılmaz hale getirmiştir. Son 15 yılda, değişim adı altında yitirilen değerler, yapısal bozulmalar ve normatif kaosun yol açtığı yapısal çözülme; yargı kurumlarının, gerçek yerine 'sureti' ile uğraşmalarına neden olurken, toplumun 'adalet'e olan inancını büyük ölçüde zedelemiştir. Polisin kendi adalet anlayışını ortaya koyduğu; yargısız infazlar, faili meçhul cinayetler ile Boyabat ve Kızılcahamam olaylarında kendi adaletini arayan kitlelerin davranışları arasında bu açıdan ilginç paralellikler vardır.

Medyanın davalara doğrudan etki etmeye çalışması, hatta yargıyı suçlar hale gelmesi, bir anlamda yargı görevine ortak olmaya çalışması da yuka-

İLETİŞİM ARŞİVİ

"Operasyon sonrası" yakalanan ve basına teşhir edilen "militanlar". Güvenlik güçlerince basına ve televizyona sunulan bu görüntülerle, 80 sonrası dönemde neredeyse hergün karşılaşıldı. Ancak Cumhuriyet *gazetesinde yayımlanan -teşhir edilen militanların önemli bir bölümünün daha sonra çıkarıldıkları mahkemede serbest bırakıldıkları şeklindeki- bir araştırmayla işin gösterilmeyen yönüne de dikkat çekildi.*

rıda tasvir etmeye çalıştığımız kronikleşen 'yargı yetmezliği' hastalığından kaynaklanmaktadır. Basının ve medyanın bu boşluğu doldururken adalet anlayışını metalaştırarak kamu vicdanını sömürmesi ise konunun bir başka boyutudur.

Yargıç bağımsızlığı ve yargıç güvencesi: Yüksek mahkeme üyeleri, Cumhuriyet Başsavcısı ve Vekilinin seçiminde yürütmenin başı Cumhurbaşkanı'na, bizzat 82 Anayasası tarafından önemli yetkiler verilmiştir. Bu uygulama; yargı/yargıç bağımsızlığına düşürülen en ciddi gölge niteliği taşımaktadır. Nitekim dönem içinde atanan bazı yüksek mahkeme üyelerinin bunalıma neden olması; bağımsızlık konusunun her atamada yeniden gündeme geleceğini yargının en yüksek makamlarına atama işlemlerinin yürütmenin inisiyatifi doğrultusunda olacağını göstermektedir.

1. Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu(HSYK): Önce bir Milli Güvenlik Konseyi kanunuyla sonra da 82 Anayasası tarafından düzenlenmiştir. Mesleğe kabul etme, atama, nakil, geçici yetki verme, yükselme ve birinci sınıfa ayırma, kadro dağıtma, meslekten çıkarma, disiplin cezası verme, görevden uzaklaştırma, mahkemelerin yargı çevrelerini değiştirme gibi yetkilerinin olması, Kurula yargıç ve savcılık görevinin ifasında hayati bir önem kazandırmaktadır. Bu görevleri yanında kurul, yüksek mahkemelere üye de seçmektedir.

Kurulla ilgili gerek yüksek yargı organlarından ve gerekse dışarıdan gelen en önemli eleştiri kurulun sekreteryasının Adalet Bakanlığı içinde olması, müstakil bütçesinin olmaması, kurul üyelerinin diğer yüksek mahkemelerdeki asli görevlerine devam etmeleri, Adalet Bakanının Kurulun başkanı olması ve müşteşarın Kurulun tabii üyesi olmasıdır. Yargıçlık ve savcılık mesleğinin en önemli idari ve disiplin kararlarını alan Kurulun yürütmenin kontrolünde olması 'yargı bağımsızlığı' açısından kabul edilebilir bir durum değildir.

2. Yargıçların atama ve disiplin işleri: Yargıç ve savcıların geçici veya sürekli olarak görev yerlerinin değiştirilmesi yargı bağımsızlığı üzerindeki en önemli tehditlerdendir. Diğer yandan yargıç ve savcıların idari yönden Adalet Bakanlığı'na bağlı olmaları da (AY. 140/6) bağımsızlık açısından önemli bir engeldir. Adli ve idari görev arasındaki sınır, birbirine karışma imkanı tanıyan inceliktedir. Yine yargıçların denetimi Adalet Bakanlığı'na bağlı adalet müfettişlerince yürütülür. (AY. md. 144) Siyasi görev yeri olan Bakanlığa, denetimde bu kadar önemli bir yetki verilmesi siyasi yargıların adalet yapısına sızmasına neden olacak ciddiyettedir. Ayrıca Bakanlığın; yargıç ve savcıları başka bölgelerde gecici görevlendirebilme yetkisi (AY. md. 159/7), HSYK'ya tanınan yargıçları savcı sınıfına geçirme yetkisi, Adalet Bakanı'nın yargıç ve savcıları bakanlık merkez kuruluşlarında göreve atayabilme (AY. md. 159) yetkileri de bu açıdan üzerinde durulması gerekli düzenlemelerdendir. Birkaç yıl önce, zamanın Adalet Bakanı'nın; İstanbul Adliyesi'nin yargıç ve savcıları tarafından adliye kapısında karşılanması yeni yargı yapısının büründüğü havayı göstermesi açısından ilginçtir.

3. Yargı Bütçesi ve Özlük Hakları: Adalet Bakanlığı'nın genel bütçe içindeki payı gittikçe düşmekte ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütçesi ile yarışır hale gelmektedir. Yargının yapı olarak büyümesine rağmen bütçedeki payının düşmesi yargıdaki hizmetin kalitesinin düşmesine ve özlük haklarında ciddi gerilemeye yol açmıştır. Yargıç ve savcıların özlük haklarının iyileştirilmesi için, lojman tahsisi, kira yardımı gibi konularda önemli düzenlemeler yapılmasına rağmen yargıç ve savcıların ücretlerinin tatmin edici olmadı söylenebilir. 1993 yılında Sakarya Adliyesi'ndeki yargıç ve savcıların özlük hakları ile ilgili olarak protesto mahiyetindeki eylemlerinin kısa sürede yayılması ve yüzlerce yargıç, savcı ve adliye personelinin protesto telgrafları çekmesi Cumhuriyet tarihinin ender rastlanan eylemlerindendir.

4. Adalet Fonu: Yargı bağımsızlığına büyük bir darbe vuran 3454 Sayılı Adalet Teşkilatını Güçlendirme Fonunun Kurulmasına Dair Kanun 11 Ağustos 1988'de yürürlüğe girdi. Bu yasa ile adalet hizmeti için bağış ve yardım toplama mümkün hale getirilmiştir. Devletin davayı kaybedenden, mahkûm olandan aldığı yargı harcıyla yetinmeyerek; elde edeceği ek gelirle, bütçe dışında bir yargı fonu oluşturması, bu fondan dolaylı olarak hakimlerin ve savcıların yararlandırılması (örneğin yargıç evleri gibi sosyal tesisler yapılması, yargıç ve savcı odalarının tefriş edilmesi vs.), böylesine ciddi bir fonu Bakan ve Müsteşarın kontrolüne vermesi; her türlü etkiden uzak olması gereken yargı faaliyeti için çok ciddi bir tehlike oluşturmaktadır.

Bu arada fon başkanlığının, gelir temin etmek için adli işlemlerde kullanılan 25 basılı evrakı ücrete bağlayan 21 Aralık 1990 günlü ve 317 sayılı kararı ile bu karara dayanılarak çıkarılan 17 ve 19 sayılı genelgeleri büyük tartışmalara konu olmuştur. Barolar tarafından açılan davalarda Danıştay tarafından yürütmeyi durdurma kararları verilmiş, neticede matbu adli evrakların ücretli olması konusu sadece dava dosya gömlekleri ile sınırlandırılmıştır.

5. Yargının Ayrışması ve Mahkemelerin ihtisaslaşması: Türkiye; adli

TABLO 1
DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ HAZIRLIK SORUŞTURMASI (TÜRKİYE GENELİ, YILLARA GÖRE)

	1986	1989	1990	1991	1992
Geçen Yıldan Devir	110	994	1622	2431	3353
Yıl İçinde Gelen	1345	3650	4561	6065	7857
Toplam	1455	4644	6183	8496	11210
Takipsizlik	335	821	1058	1666	1376
Kamu Davası Açılan	525	1500	2049	2352	3319
Devreden	137	1622	2431	3353	5166

TABLO 2
DİYARBAKIR DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ HAZIRLIK SORUŞTURMASI

	1986	1989	1990	1991	1992
Geçen Yıldan Devir	29	668	1155	1710	2515
Yıl İçinde Gelen	114	1538	2010	2813	4019
Toplam	143	2206	3165	4523	6534
Takipsizlik	22	311	489	757	727
Kamu Davası Açılan	83	483	747	982	1552
Devreden	12	1155	1710	2515	3955

TABLO 3
1992 YILI FAİLİ MEÇHUL SORUŞTURMA DOSYALARI DGM SAVCILIKLARINA GÖRE, 1992 YILI (TÜRKİYE GENELİ)

	Geçen Yıldan Kalan	Yıl içinde Gelen	Toplam	Faili Bulunan	Devir Olan	Bulunma Yüzdesi
ANKARA	4	1	5	0	5	%0
DİYARBAKIR	2464	1461	3925	70	3855	%1,7
İSTANBUL	248	56	304	158	132	
İZMİR	68	172	240	163	77	
KAYSERİ	146	248	394	24	367	
KONYA	2	0	2	0	0	
MALATYA	27	143	170	104	66	
DGM TÜRKİYE TOPLAMI	2.959	2.081	5040	519	4502	%11.5

TABLO 4
1992 YILI FAİLİ MEÇHUL SORUŞTURMA DOSYALARI, ADLİ SUÇLAR (TÜRKİYE GENELİ)

Geçen Yıldan Kalan	Yıl içinde Gelen	Toplam	Faili Bulunan	Devir Olan	Bulunma Yüzdesi
165.987	71.843	237830	5942	194562	%13

ve idari yargı ayrılığına dayanan bir yargı rejimi sistemini benimsemiştir. Başlangıçta belirli bir bütünlüğü olan bu sistem gittikçe parçalanma eğilimi göstermiş; askeri yargı, devlet güvenlik yargısı, çocuk yargısı, adli yargının alanı içinden, askeri idari yargısı, idari yargının içinden kopmuş, vergi yargısı da idari yargı içinde ayrışmıştır. Yine gözlerden kaçan ve hemen hemen üzerinde hiç durulmayan önemli bir bağımsızlık sorunu da belirli mahkemelerin bazı davalarda özel olarak görevlendirilmesidir. Bugün basın suçlarına, bankacılık görevi ile ilgili suçlara, kaçakçılık suçlarına ve kambiyo suçlarına belirli mahkemeler özel olarak bakmaktadır. Böylesine bir düzenleme bu tür mahkemelere yapılan tayinlere dolayısı ile yargıya şüphe ile bakılmasına neden olmaktadır.

Adli ve idari yargıda bazen 'suçlu', bazen 'suç' tasnifine dayanan dayanan yapısal parçalanma suç ve suçluya bakışta farklı yargılama kriterlerine ve farklı uygulama biçimlerine yol açmaktadır. Nitekim 1983 sonrasında özellikle birçok siyasi davada askeri yargı, adli yargı, devlet güvenlik mahkemesi yargısı arasında ciddi farklılıklar yaşanmış, insanlar buyük bedeller ödemek zorunda kalmışlardır. Sadece Sıkıyönetim Yasası'nda yer alan 17. maddeye göre 10 bin sanığa adli yargıda yargılananlara oranla 31 bin yıl fazla ceza verilmiştir. Yine ANAP döneminde ortaya çıkan hayali ihracat davalarının birçoğu adli yargı ve DGM arasında görev uyuşmazlıkları sebebi ile gidip gelerek zamanaşımına uğramış ve halkın, bu tür suçlarda adaletin ortaya çıkmayacağı inancını pekiştirmiştir.

Yargıtay dairelerinin kendi aralarındaki işbölümü; uzmanlaşmanın yararlı olduğu gerekçesi ile bugüne kadar üzerinde hiç durulmamış gizli sorunlardandır. Bu tür işbölümü, da-

vanın türüne göre görüleceği daireyi önceden belirlemektedir. Özellikle siyasi suç ve düşünce suçlarında teamülü belirli olan dairenin temyizen vereceği karar da önceden belli olmaktadır. Böylece Yargı kararları belirli bir zihniyetin tahakkümü altına sokulmakta ve hukuk anlayışı dondurulmaktadır.

6. Sıkıyönetim Rejiminden Kaynaklanan Yargı Sorunları: Ülkemizde üzerinde en fazla tartışılan yargı konularından biri de askeri mahkemelerdir. Askeri mahkemelerin sivil suçlara bakmalarının istisna olduğunun ifade edilmesine karşın; olağanüstü dönem süresi toplamının olağan dönemden fazla olduğu ülkemizde; bu kural tersine dönüşmüştür.

Yargıçlık mesleğinden gelmeyen, sırf askerlerin işlediği suçlarda kıta pratiğini yargıçlara aktarsın diye mahkemede yer alan kıta subayı sivil suçlarda da önemli söz sahibi olmaktadır. Askeri mahkemelerin yargıç bağımsızlığına ters düşen en önemli yanı ise yargıç üyelerin de subay olmaları ve diğer subaylar gibi terfi etmeleri, amirlerinden sicil almalarıdır. Yine askeri mahkemelerde görülen davalarda askeri yargılama hukuku uygulanmaktadır. Böylece aynı suçlara işlendiği dönem itibariyle farklı yargılama rejimleri uygulanır hale gelmiştir.

Yargının iş yükü

Yargı cihazının her gün artan oranlarda iş yükü ile karşılaşması ve buna ayak uyduramaması adaletin önündeki önemli yapısal engellerdendir.

Hazırlık soruşturması: Türkiyenin suç ve suçlu potansiyelini göstermesi açısından önemli olan hazırlık soruşturması istatistiklerine bakıldığında ilginç sonuçlar çıkmaktadır. İlk etapta göze çarpan Diyarbakır ve İstanbul DGM Cumhuriyet Savcılığı'nın görev alanı içerisinde faili meçhul suç dosyalarının inanılmaz sayılara ulaşmasıdır. 1992 yılı ile ilgili Tablo 3'te görülen bilgiler önemli bir gerçeği ortaya koymaktadır. Tüm Türkiye'de 1991 yılından 2959 faili meçhul olay devretmiş, yıl içinde 2081 faili meçhul olay meydana gelmiş sadece 519 tanesi yakalanmış. 4502 tanesi 1993 yılına intikal etmiştir. Özellikle Diyarbakır'da meydana

TABLO 5
HAZIRLIK SORUŞTURMALARI DEVLET GÜVENLİK MAHKEMELERİ SAVCILIKLARINA GÖRE (TÜRKİYE GENELİ, 1992 YILI)

	Geçen Yıldan Kalan	Yıl içinde Gelen	Toplam	Takipsizlik	Kamu Davası Açılan	Devreden
ANKARA	6	334	340	138	111	26
DİYARBAKIR	2515	4019	6534	727	1552	3955
İSTANBUL	335	1432	1767	202	835	418
İZMİR	112	518	630	72	139	154
KAYSERİ	186	834	1020	97	356	428
KONYA	6	60	66	22	25	0
MALATYA	193	660	853	118	301	185
TOPLAM	3353	7857	11210	1376	3319	5166

TABLO 6
HAZIRLIK SORUŞTURMALARI (TÜRKİYE GENELİ, YILLARA GÖRE)

	1986	1989	1990	1991	1992
Geçen Yıldan Devir	204.207	266.281	292.229	333.479	346.350
Yıl İçinde Gelen	1.079.593	1.177.608	1.255.660	1.311.361	1.301.776
Toplam	1.283.800	1.443.889	1.547.889	1.644.840	1.648.126
Takipsizlik	527.357	523.557	547.967	562.477	578.802
Kamu Davası Açılan	478.087	527.525	567.136	613.104	576.752
Devreden	203.620	292.229	333.479	346.380	388.873

TABLO 7
SUÇLU VE KOLLUK HİZMETLERİ (100.000 Kişiye Düşen Polise Bildirilen Suç Ülkeler Bazında)

	Kişiye Yönelik			Mala Yönelik		Polis Başına
	Toplam	Cinayet	Müessir Fiil	Hırsızlık	Oto Hır.	Nüfus
TÜRKİYE	134.3	1.7	55.8	-	9.5	1570
ABD	5820	9.4	424.1	1235	657	345
FRANSA	6169	4.4	86.5	712	519	630
KENYA	364	4.2	57.3	63.5	6.6	1500
FİLİPİNLER	230	30.1	41.8	-	1.2	1160
YUNANİSTAN	3306	2.0	97.6	265	68.4	380
İSPANYA	2635	2.4	26.2	1212	342.8	580

* (Kaynak *AnaBritannica 1994 yıllığı*)

gelen faili meçhul olay sayısı 3855'dir yani toplam olayların %85'ini teşkil etmektedir. Öte yandan Diyarbakır'da DGM kapsamında hazırlık soruşturma sayısı aynı yıl için toplam 6534'tür. Bir diğer deyişle faili meçhul olay sayısı toplam suç sayısının %59'u oranındadır. Diyarbakır'da faili meçhul olayların failinin bulunma oranı ise %1, 7 dir.

Türkiye suç sayısının nüfusa oranı bakımından dünya ülkeleri arasında çok da olumsuz bir yerde değildir. Tablo 6 incelendiğinde görüleceği üzere suç sayısı özellikle cinayet sayısı yönünden birçok Avrupa ülkesinden çok daha makul bir yerdedir. Ancak kişi başına düşen polis sayısı açısından azgelişmiş ülkeler ayarındadır. Yine her yıl açılan hazırlık soruşturma dosya sayılarına bakıldığında son iki yılda suç sayısındaki artışın durduğu görülmektedir. (Tablo 6).

Ceza yargılaması ve infaz: Ceza mahkemelerine açılan dava sayıları bakımından en yüksek artışı DGM'ler göstermiştir. 1986'da 815 olan dava sayısı 1992 yılında 3799'a çıkarak yüksek bir artış göstermiştir. Asliye ceza mahkemelerin açılan dava sayıları da ciddi bir artış gösterirken sulh ceza mahkemelerine açılan dava sayılarında düşüş olmuştur. İcra ceza mahkemelerinde de yüksek artış kaydedilmiştir. (Tablo 8)

Mahkemelerin verdiği kararlar açısından yine en ilginç gösterge DGM'lerin verdiği kararlarda göze çarpmaktadır. (Tablo 9) Diğer mahkemelerin verdiği beraat kararı oranı %10-30 arasında iken, DGM'lerin verdiği beraat kararı %25-55 arasında değişmektedir. DGM'lerde bu kadar yüksek beraat kararı verilmesi açılan davaların ciddiyetine gölge düşürmektedir. Beraat ederek suçsuz olduğu anlaşılan bu kadar sanığın medya ve kamuoyu nezdinde 'terörist' olarak lanse edilmesi ise işin vahim boyutudur.

Tutuklama yüzdesi 7 yılda %12 lerden %7'ye kadar gerilemiştir. (Tablo 10) Mahkemelerdeki dava süresi açısından ağır ceza mahkemelerindeki dava süresi azalırken DGM dava sürelerinin arttığı görülmektedir. (Tablo11, 12) Yine Yargıtay dairelerinin ve Genel Kurulu'nun yoğun iş yüküne (Tablo 13, 14) bakıldığında Yargıtay'ın içtihat kurumu olma vasfını yitirdiği ortaya çıkmaktadır. Tablo 15'te cezaevine giren ve çıkan hükümlülerle ilgili genel bilgiler verilmektedir.

Verilen genel istatistiklerde yargılama süreleri pratikte yaşanandan daha kısa olarak görülmektedir. Ortalama olarak alındığında düşük çıkan bu süreler aslında önemli davalarda çok daha fazladır. Bu konu ile ilgili özel bir araştırma tablosunu eklemeyi bu yanılsamayı ortadan kaldırmak için uygun gördük. (Tablo 16)

Hukuk mahkemeleri: Hukuk mahkemelerinde açılan dava sayılarında ciddi dalgalanmalar olmadığını, açılan dava sayısında ve yargılama süresinde belirli bir istikrarın olduğunu söyleyebiliriz. Yargıtay hukuk dairelerinin iş yükünde ise gözle görülür oranda bir artış sözkonusudur. 1992 yılında Yargıtay hukuk dairelerinde ortalama dava görülme süresi 192 gün iken 7. Hukuk Dairesi'nde 937 güne kadar çıkmaktadır. İş yükü, Yargıtay hukuk dairelerinin de içtihat görevi ötesinde normal mahkemeler gibi çalıştığını göstermektedir.

İLETİŞİM ARŞİVİ

1980 sonrası Türkiye'si bazı gazetecilere verilen 700 küsur yıllık cezalara da tanık oldu. Veli Yılmaz'a Halkın Kurtuluşu *dergisinin yazıişleri müdürü olduğu için biçilen ceza ise 748 yıldı. Yılmaz, serbest bırakıldıktan sonra ancak kısa bir süre özgürlüğü teneffüs etmiş, 1993 yılının Mart ayında geçirdiği bir rahatsızlık sonucu yaşama veda etmişti.*

Yargının önemli pratik sorunları

Gerek ceza gerekse hukuk yargılamasının en önemli sorunlarından birisi 'bilirkişi' sorunudur. Bir mahkemenin günde 50-60 davaya bakmak zorunda kalması hemen hemen tüm dava dosyalarının bilirkişiye gönderilmesi, bu raporlar doğrultusunda karar verilmesine yol açmaktadır. Pratikte bizzat hakimin doğrudan değerlendirme sınırı içinde olan hukuki konularda bile bilirkişiye gidildiği görülmektedir. Bu ise mahkemeleri gerçek işlevinden uzaklaştırmaktadır.

Bir diğer önemli sorun ise; 'Adli Tıp Kurumunun' yargı organları üzerindeki önemli etkisidir. Gönderdiği raporlarla 'adaleti' tayin eder hale gelen Adli Tıp Kurumu'nun üzerinde son dönemde yoğun eleştiriler ve isnatlar yargıyı zedeleyecek boyutlardadır. Eski kurum başkanı Şemsi Gök zamanında işkence gören sanıklarla ilgili verilen raporların, bazı özel hukuk raporlarının ciddi eleştiri konusu olması, aynı konuda verilmiş çifte raporların basında yer alması, rüşvet iddiaları vd. eleştiriler, bu kurumun yapısının değiştirilmesi ve kurumla mahkeme ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi gereğini ortaya koymaktadır.

Yargıçların her gün bakmak zorunda oldukları dava sayısındaki fazlalık, incelemeye zaman bırakmamakta, bir hakkın korunmasında veya bir suç unsuruna el konulmasını sağlayan önemli tedbir kurumlarından; delil tesbiti, ihtiyati tedbir, zapt gibi hukuk kurumlarını işlemez hale getirmektedir.

Merkez teşkilatı ve yargı organlarından oluşan yargı teşkilatının pratik sorunları ise; yargıç ve savcı sayısındaki azlık, iş yükünün fazlalığı, yardımcı personelin nitelik sorunu ve yetersizliği, araç ve gereç yetersizliği konularında yoğunluk kazanmaktadır.

Muhakeme hukuku: Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu, 1985 yılında, 3156 sayılı kanun ile önemli değişiklikler geçirmiştir. Kangren haline gelen ve davaların yıllarca sürmesine neden olan 'gıyap' kurumu bu kanun ile kaldırılmıştır. Kanun ayrıca; istinabe, isticvap, yemin, delillerin ibrazı, mazeretsiz duruşmaya gelmeme dava dilekçe ve karar kapsamı dosyanın işlemden kaldırılması gibi konularda olumlu düzenlemeler yapmıştır. Halen muhakeme hukukunun pratik sorunlarının başında, avukatların delil toplama yetkisinin olmaması sebebiyle bu aşamanın uzaması, resmi dairelerden gelecek dosya veya evrakların gecikmesi, PTT'den kaynaklanan tebligat sorunları, davayı kazanana verilen düşük faiz nedeniyle hak sahibi olanların sürekli zarara uğraması gibi konular gelmektedir.

İcra İflas Hukuku da 1985 yılında 3222 sayılı kanun ve 1988 yılında 3494 sayılı kanun ile önemli değişiklikler geçirmiştir.

TABLO 8
CEZA MAHKEMELERİNDE AÇILAN DAVALAR (TÜRKİYE GENELİ, YILLARA GÖRE)

Mahkeme türü	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
DGM	815	966	1552	2097	2509	2830	3799
Ağır Ceza	30577	23977	33309	28927	27096	27633	29068
Asliye Ceza	221596	223529	276394	283902	312496	376012	345415
Sulh Ceza	692892	621125	687134	344368	330616	321707	334474
Trafik	96495	96565	31396	7438	8238	9023	12805
İcra Ceza	105049	142842	147882	165231	194392	275432	276651
Çocuk	-	-	3720	3709	3121	4031	4578

TABLO 9
CEZA MAHKEMELERİ KARAR DAĞILIMI (TÜRKİYE GENELİNDE, MAHKEME, KARAR ÇEŞİDİNE VE YÜZDESİNE GÖRE)

	1988		1989		1990		1991		1992	
	*M	B	M	B	M	B	M	B	M	B
DGM	21,1	31,5	27,3	44,1	34,4	45,3	28,5	53,4	28,4	40,9
Ağır Ceza	51,9	28,7	54,7	30,7	53,1	32,9	54,1	31,3	53,2	31,5
Asliye Ceza	55,4	24,8	52,5	26,8	50,6	28,2	49	29	46,2	28,7
Sulh Ceza	72,9	5,3	58,7	10,6	58,4	11,3	60,3	11	55,4	10,2
İcra Ceza	48,6	4,7	69,2	0,3	45,3	4,6	49	3,4	47,5	2,8
Çocuk	62,4	17,7	60,1	19,6	63,5	15,8	70,8	16,1	67,2	10,7
Toplam	66,1	10,1	54,1	15,1	52,3	16,4	52,8	16,1	49,3	15,2

* M: Mahkumiyet Oranı, B: Beraat Oranı

TABLO 10
SANIK VE TUTUKLULUK SAYI VE DEĞİŞİM ORANLARI (YILLARA GÖRE)

	Sanık Sayısı	Sanık Değişim	Tutuklu	D	Tutuklama Yüzdesi
1985	724.778	100	86.568	100	% 12
1986	646.803	89	80.130	93	% 12
1987	656.386	91	85.201	98	% 13
1988	1.011.721	140	92.049	106	% 9
1989	1.023.908	141	90.452	104	% 9
1990	1.175.149	162	88.610	102	% 8
1991	1.286.371	177	89.290	103	% 7
1992	1.322.920	182	88.714	102	% 7

1985 yılında Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nda da kapsamlı bir değişiklik yapılmıştır. Değişikliklikler içinde en önemlisi; ceza muhakemesinde 'İlk Tahkikat' aşamasının kaldırılmasıdır. Ceza Muhakemesi ikinci büyük kapsamlı değişikliği ise 1992 yılında geçirdi. Kamuoyunda CMUK diye bilinen bu değişiklik; tutuklama, tutukluluk süresi, ifade alma ve sorgu-yasak sorgu yöntemleri, sanığın müdafii seçimi, sanığa müdafi tayini, görüşme gibi konularda önemli yeni düzenlemeler içermektedir.

Adli kolluk olarak zabıta: Kolluğun (polis+jandarma) mülki makama bağlı olarak yerine getirdiği emniyeti ve asayişin sağlanmasına yönelik mülki görevleri ile savcıya bağlı olarak yerine getirdiği adli görevlerin içiçe geçmesi uygulamada çok ciddi sorunlara yol açmaktadır. Adli zabıtanın ayrılarak doğrudan doğruya savcılığa bağlanması önerisi, yıllardır konuşulan ancak gerçekleşeceğine inanılmayan bir konu haline gelmiştir.

Suçla ilgili veya şüpheli sıfatı ile ifade alma, suç işlediğinden şüphelenilen kişiyi ifade vermek üzere karakola davet, adli görev çerçevesinde evde arama yapma, adli görev ile eşyaya el koyma, vücudu yüzeysel olarak inceleme, meşhut cürümde ve diğer cürümlerde yakalama yetkileri genel kolluğun kanundan kaynaklanan adli yetkileridir.

Kanun 'kişi özgürlüğü' alanına müdahale anlamına gelen bu yetkilerin kullanımında ya yargıç kararı aramış veya bizzatihi savcıyı yekili kılmıştır. Ancak 'gecikmesinde sakınca olan hallerde kolluğa yetkileri önce kullanıp sonra onay alabilme' imkanı tanımıştır. Uygulamada, kişi hak ve özgürlüklerine ağır müdahale anlamına gelen sonuncu yöntem önem kazanmaktadır.

1985 yılı kanun değişikliği

Polisin temel yasası olan Polis Vazife ve Selahiyet Kanunu 16 Aralık 1985 tarihinde 3233 sayılı kanun ile ciddi bir değişiklik geçirdi. Tartışmalara yol açan değişiklik SHP tarafından Anayasa Mahkemesi'ne götürüldü. Polisin ifadesine başvurmak için tutuklu ve hükümlüleri cezaevinden alabilmelerine keza 'genel ahlak ve edep kurallarına aykırı olarak utanç verici ve toplum düzeni bakımından tasvip edilmeyen tavır ve davranışlarda bulunanların' parmak izlerinin ve fotoğraflarının polis tarafından alınabilmesine imkan tanıyan çok önemli iki hüküm iptal edildi. Ancak bu karar aynı zamanda kanunun aynı derecede önemli ve tartışmalı diğer hükümlerinin onaylanması anlamına geliyordu. Bu yeni düzenleme ile;

- Oyunlar ve temsiller; anayasa düzenine, genel ahlak ve terbiyeye uygun olmadığı tesbit edildiğinde; O yörenin en büyük mülki amiri emriyle yasaklanabilecektir.
- Gecikmesinde sakınca bulunan hallerde polise olağanüstü yeki verilmiştir.
- Görev sırasında silah kullanan polis hakkında açılacak soruşturmada tutuklama kararı verilemeyeceği hükmü ile yargıçların takdir yetkisi ortadan kaldırılmıştır.
- Sanık durumundaki polislerin duruşmadan vareste tutulma zorunluluğu ve avukatlık ücretinin emniyet müdürlüğü tarafından ödenmesi hükmü ile yargıçların görevlerine müdahale edilmiş, hem de savunma kurumu anlayışı ile çelişen bir durum yaratılmıştır.
- Genel ahlak ve edep kurallarına aykırı olarak utanç verici ve toplum düzeni bakımından tasvip edilmeyen tavır ve davranışlarda bulunanlar ile

TABLO 11

CEZA DAVALARINDA BİR DAVAYA DÜŞEN ORTALAMA DAVA SÜRESİ (GÜN OLARAK)

	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
DGM	-	-	-	127	*14	137	165	184	168	203
Ağır Ceza	326	321	309	332	313	244	256	267	243	233
Asliye	274	278	275	276	266	224	260	271	258	282
Sulh	128	129	140	158	174	122	180	175	160	140
İcra Ceza	69	63	119	93	106	111	112	114	108	121
Trafik	-	-	-	55	62	31	31	14	7	2
Çocuk	-	-	-	-	-	104	199	283	263	267

* Bakanlık İstatistiği kaynak alındı. 140 gün olabilir.

TABLO 12

HUKUK MAHKEMELERİNDE ORTALAMA YARGILAMA SÜRESİ (GÜN OLARAK, YILLARA GÖRE)

Mahkeme türü	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
Asliye Hukuk	291	285	265	285	293	276	253
Asliye Ticaret	252	210	199	225	234	233	229
İcra Hukuk	117	118	111	117	113	101	100
Sulh Hukuk	149	147	133	124	109	110	91
İş	285	263	272	216	238	233	291
Kadastro	905	996	616	727	734	654	745

bu nitelikte söz, şarkı, müzik veya benzeri gösteri yapanlar herhangi bir şikayet olmasa bile engellenebilecektir.

Önemli uygulama sorunları

Bu değişikliklerden sonra bazı yeni kolluk davranış biçimleri eskilerine katıldı. Haklarında kolluk tarafından adli soruşturma yürütülen kişilerin 'zanlıların' televizyona çıkarılması üstelik yüzleri açık olarak teşhir edilmeleri uzunca bir süre önemli bir sorun oldu. Genellikle siyasi suçlarla itham edilen kişilerin çoğunluğunun daha ilk celselerde serbest bırakılmaları basında 'suçsuz teröristler' ironisiyle anılmaya başlandı. 12 Eylül rejiminin mirası olan insanları yargılanmadan suçlu ilan eden onların kişilik haklarına doğrudan saldırı mahiyeti taşıyan bu uygulama karşısında yöneltilen eleştiriler sonuç verdi ve zanlıların yüzleri gösterilmemeye başlandı.

Kolluğun davranış değişikliği siyasi suç zanlıları ile birlikte eşcinsel, transseksüel, fahişe gibi marjinal gruplar üzerinde hissedildi. Saç kesme, toplu olarak zührevi hastahaneye sevk edilme dayak gibi uygulamalar; 'ahlaka ve edebe aykırılık' gibi ilkelerin aşırı yorumu ile normal gibi gösterilmeye çalışıldı.

İşkencenin Önlenmesi, Avrupa Komitesi'nin 15 Aralık 1992 tarihinde hazırladığı raporda; özellikle polis gözetimi altında işkence ve kötü muamele görmenin kurumsallaşmış olduğu, kollukta işkence ve kötü muamelenin Türkiye'nin temel sorunu olduğu belirtilmektedir. Komite; özellikle, Ankara ve Diyarbakır Emniyeti'nin Anti-Terör dairelerinde görevlilerin sanıklara, fiziksel ve pisikolojik işkence ve kötü muamele uyguladıklarını aynı davranışlara adi suçluların da maruz kaldığını tesbit etmiştir. Komitenin tesbit ettiği kötü muamele türleri arasında askıya alma, cinsel organlar dahil bedene elektrik verme, testislerin sıkılması, falaka, tazyikli soğuk su verme, karanlık havasız ve küçük hücrelerde uzun süre alıkoyma, sanığa yada başka kişilere işkence ve kötü muamele yapılacağı tehdidi ve çok şiddetli pisikolojik aşağılama gibi eylemler yer almaktadır. Komite raporunda tesbitlerinin somut araştırma ve bilgi ve görgüye dayandığını hatta Ankara ve Diyarbakır Emniyetleri'nde işkence aletlerini gözleri ile gördüklerini de ifade etmişlerdir.

İşkenceden sonra; 1988 yılında bir araba içinde dört kişinin öldürüldüğü Tuzla Operasyonu ile gündeme gelen ve gittikçe yaygınlaşan 'yargısız infazlar' dönemin en ciddi 'adli kolluk' sorunudur. Teknolojinin son imkanları ile donatıldığı her vesile ile açıklanan kolluğun sağ olarak yakalayabileceği zanlıları öldürerek ele geçirme yönteminde gittikçe artan oranlarda bir çoğalma izlendi. Yine bu dönem; ölü ele geçirme, gözlemaltına alma, işbirlikçi, gibi yeni ve ilginç hukuki kavramlarla tanıştığımız bir dönem oldu.

Avukatların gittikçe yoğunlaşan sorunları

Avukatların genel mesleki sorunları, staj sorunları, mesleki pratik sorunlar, savunma ve yargı sorunları, kurumsal sorunlar gibi gibi konularda ortaya çıkmaktadır.

Staj sorunları bir taraftan özellikle hukuk fakültelerinin son 15 yılda sayısının artması, bazı fakültelerde nitelikli eğitim verilmemesi ayrıca staj süresinin değerlendirilmeden geçirilmesi ve avukatların mesleğe hazırlık-

TABLO 13

YARGITAY CEZA GENEL KURULU VE CEZA DAİRELERİ İŞ YÜKÜ (YILLARA GÖRE)

	Yeni İş	Toplam İş	Değişim İş	Devreden	Değişim	Değişim Oranı
1986	094773	103918	100	15439	100	14.9
1987	112699	128138	123	28381	184	22.1
1988	084925	113306	109	19957	129	17.6
1989	082546	102506	099	16185	105	15.8
1990	084955	101140	097	14247	092	14.1
1991	087779	102036	098	09186	059	09.0
1992	107330	116516	112	13982	091	12.0

TABLO 14

YARGITAY HUKUK GENEL KURULU VE HUKUK DAİRELERİ İŞ YÜKÜ (YILLARA GÖRE)

	Yeni İş	Toplam İş	Değişim İş	Devreden	Değişim	Değişim Oranı
1986	190667	233365	100	065369	100	28.0
1987	222685	288051	123	086519	132	30.0
1988	217353	303872	130	086949	133	28.6
1989	226182	313131	134	095820	147	30.6
1990	245582	341402	146	102028	156	29.9
1991	263623	365651	157	115595	177	31.6
1992	288059	403654	173	108321	166	26.8

sız katılma noktasında yoğunlaşırken konu; stajyer avukatlar cephesinde staj döneminde ücretsiz çalışmak zorunda oluşları staj eğitimine gerekli ağırlığın verilmemesi, emeklerinin diğer avukatlar tarafından sömürülmesi, avukat olduklarında işsizlik korkusu gibi boyutlarda önem kazanıyordu.

Azınlıkta olan avukatlar dışında genel mesleki sorun, insanların avukatsız, avukatlarında işsiz olmalarıdır. Ülkemizde hukuki ihtilaf sayısındaki fazlalığa rağmen nitelikli avukat-müvekkil ilişkisi kurulamamakta bu da avukatlar arasında haksız rekabete neden olmaktadır. Diğer önemli sorunlar ise, avukatların hiçbir ayrım gözetmeden birinci sınıf tacir kabul edilerek vergiye tabi tutulması, kazanmadan vergi vermeye yönelik peşin vergi uygulaması, sağlık sigortalarının olmaması, hukuki mesuliyet sigortasının kurulmaması, adli yardım sisteminin çalışmaz hale gelme noktalarında ortaya çıkmaktadır. Kamu kesiminde görev yapan avukatların özlük haklarının yetersizliği, örgütlenme haklarının olmayışı, çalışma biçiminden kaynaklanan bağımsızlık sorunları ilk elde ifade edilebilecek olanlardır.

Avukatların pratik sorunları arasında ilk sırayı, avukat bürolarının zabıta tarafından aranması, avukatların müvekkil görüşmesi için cezaevine girişte üstlerinin aranması, görüş engelleri, adliye ve duruşma sorunları teşkil etmiştir. Halen İstanbul'da bazı adliyelerin kaçak binalarda bazılarının kiralık han odalarında faaliyet sürdürmesi avukatların bir türlü saatinde duruşmaya alınmaması, saatlerce duruşma kapılarında beklenilmesi, idari davalarda idare tarafından 'gizli' olduğu beyan edilen belgelerin incelenememesi pratik sorunlardan çarpıcı olanlardır.

İstanbul barosu avukatların Murat Demir ve Bedii Arayıcı 1991 yılında Ankara DGM Başsavcılığı'nca yürütülen bir soruşturmada gözaltına alınmışlar, akabinde, bu iki avukat 19 Haziran 1991 tarihinde televizyonda terörist olarak teşhir edilmişlerdir. Maruz kaldıkları işkence raporlarla tesbit edilmiş, işkencenin izleri bizzat baro başkanı tarafından görülmüştür. Gerek yaşanan bu olaylar gerekse gözaltındaki iki avukatın mevcut genelgelere aykırı olarak avukatları ile görüştürülmemesi özellikle siyasi davalara müdafilik görevi yürüten avukatların olağan dönemde bile maruz kalabilecekleri baskının korkunç boyutlarını göstermesi açısından önemlidir.

Çek-senet tahsilatında yargı dışında örgütlenen mafyanın varlığı ise bir yandan toplumun yargıya olan güvencinin geldiği boyutları göstermesi diğer yandan devletin aczini göstermesi açısından oldukça öğreticidir.

TABLO 15

CEZAEVİNE GİREN VE ÇIKAN HÜKÜMLÜLERİN SAYISAL DEĞİŞİMİ (TÜRKİYE GENELİ, YILLARA GÖRE)

	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
Giren	34931	39657	45821	41028	44826	53912	54400
Çıkan	48611	40254	47567	42739	44158	72885	53433

TABLO 16

1987 YILINDA YARGITAY 6. CEZA DAİRESİNDEN TESADÜFİ OLARAK SEÇİLEN 356 ADET GASP, HIRSIZLIK, DOLANDIRICILIK VE SAHTECİLİK SUÇLARINA AİT DAVA SÜRESİ YÖNÜNDEN PİLOT İNCELEME

Dava Türü	1991	1992
15 Ay	13	9,77
1 Yıl	39	29,32
2 Yıl	37	27,81
3 Yıl	23	17,29
4 Yıl	16	7,51
5 Yıl	5	3,75
6 Yıl	5	3,75
7	1	0,75
	133	**100**
1 Ay-15 Ay	222	% 62,64
15 Ay-7 Yıl	133	% 37,35

Not: Tablo, Dr. Mustafa Yücel'in "Ceza Adaleti Sisteminde Koordinasyon" isimli yazısından alınmıştır. *Yargıtay Dergisi* Ocak/Nisan, 1988.

TABLO 17

DANIŞTAY DAVA VE İDARİ DAİRELERİNDEKİ DAVALARIN ORTALAMA GÖRÜLME SÜRESİ (YILLARA GÖRE, GÜN OLARAK)

	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
Dava Daireleri	331	354	395	452	389	441	402
İdari Daireler	600	488	438	395	304	240	223

İLETİŞİM ARŞİVİ

12 Eylül'ün "hizaya getirici" mantığının en doğrudan uygulamalarının cezaevlerinde gerçekleştirildiği bilinen bir olgu. Özellikle "Tek Tip Elbise", tutukluların reddetmeye çalıştığı ve uğrunda açlık grevleri yaptıkları onur kırıcı uygulamalardan biriydi.

Yargıçlık ve savcılık görevlerinden disiplinsizlik nedeniyle çıkarılan veya ayrılmak zorunda kalan savcı ve hakimlerin barolar tarafından avukatlık mesleğine kabul edilmeyişi de barolar ve Bakanlık arasında ciddi sorunlar yaratmaktadır. Ahlaki düşüklük sebebi ile mesleklerinden ilişiği kesilen yargıç ve savcıların avukatlık mesleğine kabul edilmeleri ile ilgili görüşün yasa teklifi aşamasına kadar gelmesi mesleğin karşılaştığı tehlikeler için ipucu mahiyetindedir.

İnfaz rejimi

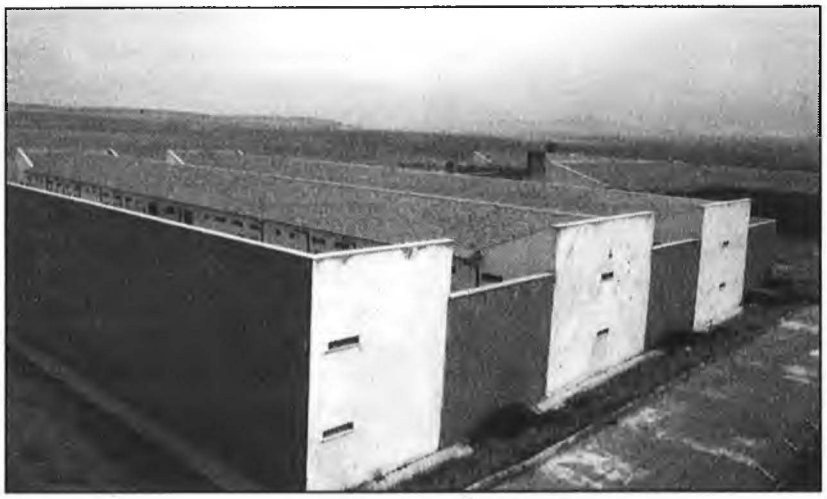
1961 Anayasası ile demokratik toplum yaşamına giren temel hukuk değerleri içinde yer alan 'cezaların şahsiliği' ilkesinden yola çıkılarak hazırlanan 647 Sayılı İnfaz Kanunu (CİK) 1965 yılında yürürlüğe girmiştir. Kanunun temel amacı suçlunun topluma yeniden kazandırılmasıdır. Bu kanunun dışında; Hapishane ve Tevkifhanelerin İdaresi Hakkında Kanun,Türk Ceza Kanunu'nun cezaları ve infaz şekillerini anlatan hükümleri, Ceza Kanunun Mevkii Meriyete Vazına Müteallik Kanunun bazı maddeleri ve Ceza Muhakemeleri Usulü Kanununun ve 1991 yılında yürürlüğe giren Terörle Mücadele Kanunu'nun bazı hükümleri diğer ceza ve infaz normlarını oluşturur. İnfaz Kanunu ile birlikte 1967 yılında yürürlüğe giren Ceza İnfaz Kurumları ile Tevkifevlerinin Yönetimine ve Cezaların İnfazına Dair Tüzük (İnfaz Tüzüğü) en önemli idari düzenlemedir. Ceza ve Tevkif Evleri İç Yönetmeliği, Müşahade ve Sınıflandırma Merkezlerine Dair Yönetmelik, Bakanlık Genelgeleri, cezaevleri iç yönetmelikleri Bakanlık yorum yazıları, diğer düzenleyici idari işlemleri meydana getirir.

12 Eylül Rejimi ile birlikte özellikle siyasi tutuklu ve hükümlüleri 647 Sayılı İnfaz Kanunu kapsamı dışında tutmak için düzenlemeler yapıldı. 353 sayılı Askeri Mahkemeler Kanunu'na dayanılarak çıkarılan Askeri Ceza ve Tutukevlerinin Yönetimine ve Cezaların İnfazına Dair 28-1 sayılı yönetmelik ile dönemin cezaevlerini toplama kampı olarak gören bakış açısı kurumlaştırıldı.

Türkiye'de cezaevleri: Hürriyeti bağlayıcı cezalar, infaz kurumu olan cezaevlerinde yerine getirilmektedir. Cezaevleri açık, yarıaçık, kapalı cezaevleri olarak sınıflandırılmıştır. Kapalı cezaevlerinin dış emniyet ve koruması jandarma tarafından sağlanırken içte ise özel koruma teşkilatı vardır. Yarıaçık cezaevlerinde ise dış koruma yoktur. Açık cezaevlerinde ise dış koruma olmadığı gibi kaçışı engeleyecek engeller de kaldırılmıştır. Eskiden bölge, mıntıka cezaevi olarak adlandırılan cezaevleri bugün tiplerine göre tasnif edilmektedir. E tipi, L tipi, K tipi, A tipi inşaat projeleri cezaevlerini tanımlamaya yaramaktadır. A ve K tipi cezaevleri ilçelerde, E ve L tipi cezaevleri İl merkezlerinde inşa olunmaktadır.

Askeri Rejimin; Ulusu Hükümeti tarafından 12 Eylül 1983 günlü resmi gazetede yayınlanan 83/6920 sayılı tüzükle, İnfaz Tüzüğünün (CİT) 78. maddesinde yapılan değişiklik iki yeni cezaevi tipi getirdi. Toplu iyileştirme ve eğitim uygulanan özel kapalı cezaevi ile bireysel iyileştirme ve eğitim uygulanan özel kapalı cezaevi. Bunlardan ilki genel olarak siyasi suçluların diğer tutuklu ve hükümlülerden ayrıldığı ve toplu olarak tutulduğu cezaevleri ikincisi ise iflah olmaz olarak değerlendirilenler için tek ya da üç kişilik hücrelerden oluşan özel cezaevleridir. (E ve L tipleri). Bu cezaevlerinin çoğu 12 Eylül sonrası sivil hükümetler tarafından inşa edilmiş ve infaz sistemine dahil edilmişlerdir.

İnfaz kurumlarına getirilen resmi eleştiriler; tasarruf ve korumanın rasyonelliği gerekçesi ile tutukluların sadece ilçelerde, hükümlülerin ise il merkezlerindeki cezaevlerinde tutulmasının önerilmesi, cezaevlerinin dış korumasının jandarma tarafından sağlanması ve jandarmanın adli değil mülki teşkilata bağlı olması (dış ko-

ABC ARŞİVİ

Eskişehir E Tipi Cezaevi. İsimlerini mimari yapılış tarzlarından alan bu cezaevlerinden Eskişehir Cezaevi, DYP - SHP koalisyon ortakları arasında huzursuzluk kaynağı oldu. SHP'liler cezaevinin devreye girmemesini uzun uğraşlar sonucu sağlamışlar;"şahinler" ne yapıp edip cezaevini "hizmete" sokmaya çalışmışlardı.

rumanın mülki, iç korumanın adli görev olmasının cezaevlerinde çift başlı yönetime yol açması) nedeniyle iç ve dış korumanın artık tek bir teşkilata bağlı olmasının gerekliliği, cezaevlerinde tretman (hükümlülerin ve standardı ıslah ve eğitim faaliyetleri, sosyal ve psikolojik çalışmalar) faaliyetinin hem fiziki koşullar ve sosyal tesisler hem de personel açısından yetersizliği ve özellikle tutuklu ve hükümlülerin gıda paylarının düşüklüğü, sağlık koşullarının olumsuzluğu tutuklu ve hükümlülerin aynı koğuşlarda kalmaları, iş yurtlarında çalışan tutuklu ve hükümlülerin ücretlerinin çok düşük olması, çocuk suçluların büyüklerle birlikte bulundurulmaları, koğuşların kalabalıklığı, kadın tutuklu ve hükümlülerin ayrı infaz kurumları olmaması ve ihmal edilmeleri, cezaevi personel ücretlerinin çok düşük olması, mevzuatın dağınık olması gibi konularda ortaya çıkmaktadır. Öte yandan 647 Sayılı İnfaz Kanunu ile getirilen 'müşahede' ve 'sınıflandırma' rejiminin tatbikatta hibir yarar getirmediği; hükümlünün yararına düşünülmüş müşahade rejiminin süreç içinde hükümlülerin 'kobay' olarak görüldüğü garip bir uygulamaya dönüştüğü bizzat savcılar tarafından ifade edilir hale gelmiştir.

Adli suçtan tutuklu ve hükümlüler: Cezaevleri konusunda en yaygın ithamlar rüşvet, uyuşturucu kullanımı ve satışı, kumar, genç çocuk ve kadın fuhşu etrafında odaklanmakta ve böylesine önemli bir suç trafiğinin ancak müdür-gardiyan-koğuş temsilcisi (kabadayısı) dolayımında gerçekleşebileceği ileri sürülmektedir. TAYAD raporunda yer alan açıklamalar göre yasal bazı hakların kullanımı bile rüşvete tabidir. Özellikle çocuk tutuklu ve hükümlüler üzerinde mevcut cinsel baskı ve tacizlerden adalete intikal eden olayların sayısı az olmakla birlikte, ilk elden tesbit edilen bilgiler konunun ciddi boyutlarda olduğunu hissettirmektedir.

Siyasi tutuklu ve hükümlüler: Genel hükümlülerin karşı karşıya oldukları baskılar siyasi tutuklu ve hükümlüler için pek fazla geçerli olmamaktadır. Ancak anarşist ve terörist olarak adlandırılan siyasi suçlular çok daha farklı baskılarla karşılaşmaktadırlar. 12 Eylül döneminde ,siyasi tutuklu ve hükümlülerin maddi ve manevi varlığı doğrudan doğruya infazın konusu olarak görülmüştür. 12 Eylül Rejiminin bu 'toplama kampı anlayışı 'sivil rejime geçişle birlikte sona ermek yerine kurumlaşmaya başlamış ve gün geçtikce çağdaş infaz ilkelerinden daha fazla uzaklaşılmıştır.

KAYNAKÇA

Yargıtay Dergisi Özel Sayısı, Ocak-Ekim 1989

Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu, Dr. Bülent Tanör, BDS yayınları

1982 Anayasası ve Önceki Anayasalar, Dr. Müjdat Şakar, Kazancı Yayınları.

Türkiye Raporları, Uluslararası Af Örgütü, Alan Yayıncılık

Türkiye de Polis ve Kişi Hakları, İsmail Metin, Fetullah Eraslan Cep Üniversitesi Yayınları.

Anayasa Hukuku Açısından Mahkemelerin Bağımsızlığı ve Hakimlik Teminatı, Dr. Şeref İnal, TBMM Kültür San. ve Yay. Ku. Yayınları.

Türkiye de Anayasalar, Taha Parla, Cep Üniversitesi Yayınları

Türkiye'de İşkence, New York Barosu Uluslararası İnsan Hakları Komitesi, Belge Yayınları,

12 Eylül ve Hukuk, Halit Çelenk, Onur Yayınları.

Türkiye İnsan Hakları Raporu 1991, TİHV Yayınları 1

Kara Kitap, Ölüme Sevk, Ortak yayın

Emniyet Raporu, Halil Nebiler, 22. 2. 1989 *Cumhuriyet*

Adalet Bakanlığı 1982-1992 yılı istatistikleri *AnaBritannica* 1994 Yıllığı

Adalet Reformu ve Adli Mevzuat, Savcı Uğur İbrahimhakkıoğlu, 1987

Türkiye'de Cezaevleri, Helsinki Gözlem Komitesi Raporu ,İnsan Hakları istanbul Şubesi yayınları, 1991

Türkiye Raporu, Uluslararası Af Örgütü, Alan yayıncılık, 1989

Türkiye İnsan Hakları Raporu 1991, TİHV Yayınları, 1992

Ceza Kanunları, İçel-Yenisey, 1994

Devlet Güvenlik Mahkemeleri

ZEYNEP SEDEF ÖZDOĞAN

Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin (DGM) tekrar gündeme gelişi ara rejim sırasında olmuştur. 7 Kasım 1982'de kabul edilen 1982 Anayasası'ndaki hüküm, önceki Anayasa'da yer alan düzenlemeye büyük benzerlik göstermektedir. Önemli bir farklılık, önceki Anayasa'da "DGM yargıç ve savcılarının Bakanlar Kurulu'nca gösterilen adaylar arasından atanması"na ilişkin çok eleştirilen düzenleme 1982 Anayasası'na alınmamıştır. Atamaya ilişkin düzenleme yasaya bırakılmıştır. 2845 Sayılı "DGM Yasası", adli yargıdan gelecek yargıç ve savcıların Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'nca atanmasını öngörmekte ve bu yönüyle önceki dönem DGM'lerin doğurduğu sakıncayı gidermiş görünmektedir. Oysa "Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu" da ara rejim ürünü olarak 2461 sayılı yasa ile Milli Güvenlik Konseyi (MGK) döneminde oluşturulmuş, daha sonra Anayasa'nın 159. maddesi ile anayasal kurum haline getirilmiştir. Özetle 1982 Anayasası'nın Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu, yürütmenin inisiyatifinde bir kuruluş olarak tüm yargıç ve savcıların yargı bağımsızlığının özünü zedelemeye devam etmektedir.

2845 sayılı "Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin Kuruluş ve Yargılama Usulleri Hakkındaki Kanun" 16 Nisan 1983'te kabul edildi. DGM'ler ikinci kez 1 Mayıs 1984'ten itibaren faaliyete başladı.

2845 sayılı yasanın "Kuruluş" başlığını taşıyan 1. maddesine göre; Ankara, Diyarbakır, Erzincan, İstanbul, İzmir, Kayseri, Konya ve Malatya il merkezlerinde bu illerin adlarıyla anılan Devlet Güvenlik Mahkemeleri kurulmuştur. 2. maddeye göre, Adalet Bakanlığı iş durumunu göz önünde bulundurarak aynı yerde birden fazla DGM kurulmasına karar verebilir. Bir DGM'ye gelen iş durumunun veya olağanüstü bir halin gerekli kılması hallerinde bir mahkemenin yargı çevresinde bulunan il ve ilçeler Adalet Bakanlığı'nın önerisi üzerine Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu kararıyla başka bir yerdeki DGM'ye bağlanabilir. Milli Güvenlik Konseyi tasarrufu olduğu için Anayasa'nın geçici 15/3. maddesi gereğince DGM'lerin Anayasa'ya aykırılığı ileri sürülemez. Konsey Başkanı Evren'in, yasanın "kuruluş" maddesi görüşülürken "sıkıyönetim ilan edildiğinde Sıkıyönetim Askeri Mahkemeleri'ne uyarlanması göz önüne alınarak DGM'nin kuruluş yerlerinin kolordular, ordular ve bölgeler göz önüne alınarak seçildiğini" belirtmesi DGM'lerin askeri karakterini ortaya koymaktadır.

12 Nisan 1991'de yürürlüğe giren 3713 Sayılı "Terörle Mücadele Kanunu" DGM'lerin görev alanını daha da genişletmiş ve muğlaklaştırmış, genel yargının yerini alacak konuma getirmiştir.

DGM ve CMUK

Ceza yargılaması, genel anlamı ile dava açılmadan önceki "hazırlık soruşturması" ve dava açıldıktan sonraki "son soruşturma", yani yargılama faaliyeti aşaması olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır.

DGM yasası, genel yargının dışında mahkemelerin kuruluşunu düzenleyerek bu mahkemelerin "varlık sebepleri" başta olmak üzere yargılama faaliyetlerini "olağandışı" kılmıştır. Ancak yasa DGM'lerin görev alanına giren suçlarda hazırlık soruşturması için birkaç özel düzenleme ile yetinmiş, bunların dışında 29. maddesi ile "Bu kanunda gösterilen özel hükümler saklı kalmak şartıyla DGM'nin görevine giren suçların soruşturma ve kovuşturmasında Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu (CMUK) hükümleri uygulanır" kuralını koyarak, genel yargıda geçerli olan hazırlık soruştur-

ması yöntemlerinden ayrılmamıştır. *Resmi Gazete*'de 1 Aralık 1992'de yayımlanarak yürürlüğe giren 3842 sayılı yasa ile hazırlık soruşturmalarındaki bu birlik bozulmuş, bu yasa ile DGM'lerin hazırlık soruşturması da "olağandışı" kılınmıştır.

3842 sayılı yasa CMUK'a "kişi güvenliği"ni sağlamaya ve özellikle "işkence"yi önlemeye yönelik tedbirler getirmektedir. Ancak aynı yasanın 31. maddesi, aşağıda sayılı bu iyileştirici hükümlerin DGM'lerin görev alanına giren suçlarda uygulanmayacağını belirlemiştir.

DGM Yasası, toplumsal muhalefetin ezildiği bir dönemde, ara rejim sırasında yürürlüğe girmiş ve siyasal suçların yargılanması için "olağandışı" yargı kuruluşları oluşturmuştur. 3842 sayılı yasa, bir yandan bazı suçları DGM'nin görev alanından çıkarmış, bu mahkemelerin görev alanını kısmen de olsa daraltmıştır. Diğer yandan genel yargıya tâbi suçların soruşturulmalarında kişi güvenliğini sağlamaya yönelik tedbirler getirmiştir. Bu yönleri ile toplumun dikkatinden DGM'lerin görev alanındaki suçların hazırlık soruşturmalarının da "olağandışı" kılındığı gerçeği kaçırılmak istenmiştir.

DGM ve demokratik aykırılıklar

• DGM görev alanına giren suçlardan yakalanan ya da tutuklanan kişi, en yakın mahkemeye götürülmesi için gerekli süre hariç 48 saat, toplu olarak işlenen suçlarda en çok 15 gün içinde hakim önüne çıkarılmaktadır. Olağanüstü hal ilan edilen bölgelerde bu süre iki katıdır. Örgütsel nitelikli suçlar, yakalanan tek kişi de olsa niteliği gereği toplu suç olarak değerlendirilmektedir. Bu süreler Ulusalüstü Hukuk'un belirlediği standartların çok dışındadır. Kişi güvenliğine yönelik ihlaller en çok gözaltı süresinde gerçekleşmektedir. Bu süreler yargıç denetiminin dışındadır.

• DGM'nin görev alanındaki bir suç isnadı ile karşılaşan kişinin, polisçe yapılan soruşturma işlemleri de dahil olmak üzere, ifade verme ve sorgu sürecinin her aşamasında müdafi yardımından yararlanma, avukat ile başkalarının duyamayacağı bir ortamda görüşme, yazışma imkanı yoktur. 3842 sayılı yasa değişikliğinden önceki hali ile yürürlükte olan CMUK Başbakanlığın 1989 Eylül'ünde yayınladığı genelgesi gereği DGM'lik suçlardan gözaltında bulunan kişi, bir defaya özgü olmak üzere polislerin eşliğinde avukatı ile görüştürülmekteydi. Bu hak uygulamada Ankara DGM Başsavcılığı başta olmak üzere DGM savcılarınca hukuka aykırı olarak engellenmektedir.

• Yakalanan kişiye ne ile suçlandığını bildirme zorunluluğu yoktur. Ancak gözaltı aşamasının sonunda, suç sorgusu için yargıç önüne çıkarılan sanık ne ile suçlandığını net olarak öğrenebilmektedir.

• Hazırlık soruşturması gizlidir. Gizlilik kuralı avukata karşı da geçerlidir. Avukat hazırlık soruşturması evrakından suret alamaz. Dosyayı incelemesi soruşturmayı yürüten savcı tarafından yasa gereği kısıtlanabilir. Bu konuda yargıç denetimi mevcut değildir. Ancak dava açılması ile bu gizlilik kalkar.

• Gözaltına alınan sanığın yakınlarına bildirimde bulunma zorunluluğu yoktur. Ancak tutuklama tedbiri uygulanırsa bu zorunluluk doğmaktadır.

• Tutuklulukta geçen süre sınırlandırılmış değildir.

• Türkçe bilmeyen sanığın, yargılamanın bütün aşamalarını ücretsiz sağlanan bir tercüman aracılığı ile izlemesi imkanı yoktur. CMUK 252. madde, ancak cumhuriyet savcısının ve müdafiin son iddia ve savunmalarının sonuçlarının tercüman aracılığı ile bildirilmesi gereğini düzenlemiştir.

• DGM Yasası 20. madde, 200'den çok sanıklı davalarda, sanıklardan bir kısmının duruşmaların bazı oturumları ile ilgisi görülmüyorsa bu oturumların yokluklarında gerçekleşmesine mahkemece karar verilebileceğini düzenlemiştir. Bu durum adil yargılanma hakkı ve "silahların eşitliği" ilkesine aykırıdır.

• 23. madde, mahkeme başkanına, duruşmanın inzibatını bozduğu gerekçesi ile sanığı ve müdafiini o günkü duruşmanın tamamına çıkmamak üzere duruşma salonundan çıkarabilme ve bir daha aynı dava ile ilgili duruşmaların tamamına veya bir kısmına katılmamalarına karar verme yetkisi tanımıştır.

• 20. madde, savunma hazırlığını süre yönünden sınırlandırmaktadır.

• DGM'de adil yargılama hakkının güvencesi olan "hakimin reddi" kurumu şekilsel olarak vardır. 26. maddeye göre, "Mahkeme başkan veya üyelerinin reddine dair istemler, reddi istenen başkan veya üyede değişiklik yapılmaksızın bu mahkemede incelenmekte, istemin reddine ilişkin karar aleyhine itiraz edilememektedir".

• "Cezalandırmada eşitlik" ilkesi DGM alanında bozulmaktadır. Terörle Mücadele Yasası 4. maddede, Ceza Yasası'ndaki bir kısım suçların "terör amacı ile işlenmesi durumunda, terör suçu sayılacağını" ve 5. maddeye göre cezanın yarı oranda artırılacağını, bu suçları DGM'nin yargılayacağını düzenlemiştir. Cezanın ağırlığı işlenilen suça göre değil, cezayı verecek mahkemenin niteliğine göre değişir kılınmıştır.

• DGM'nin verdiği cezaların paraya çevrilmesi ve ertelenmesi Terörle Mücadele Yasası gereği mümkün değildir.

İLETİŞİM ARŞİVİ

1987 yılında TBKP'yi kurmak için Türkiye'ye dönen TKP lideri Haydar Kutlu ve TİP Genel Sekreteri Nihat Sargın döndükten hemen sonra gözaltına alınmış 1988 yılında Ankara DGM'sinde yargılanmaya başlamışlardı. Savunma avukatlarının ve dinleyicilerin büyük bölümünün duruşma salonuna alınmaması ise tepkilere yolaçmıştı. Parti, Anayasa Mahkemesi'nin 1991 yılındaki kararıyla kapatılmıştı.

• DGM'nin verdiği cezaların infaz koşulları da farklıdır. Şartlı salıverilme koşulları ağırlaştırılmıştır.

DGM ve yargı bağımsızlığı kavramı

Çağdaş demokrasilerde ve hukuk devletlerinde "güvenliği sağlamak" yürütme organının görevidir. Ceza yargılamasının bir tek amacı vardır; "maddi gerçeği aramak". "Yargı Bağımsızlığı" kavramı, kuvvetler ayrılığı ilkesinin özünü oluşturmaktadır. "Mahkeme" kavramının belirleyici özelliği de "yürütme organına karşı tamamen bağımsız olma" noktasında toplanmaktadır.

Yargı sistemi içerisinde, varolan bütünsel yapıdan koparılan her bir parça, yürütmenin müdahalesine daha açık ve genel yargı ilkelerine daha uzak bir nitelik almaktadır. DGM'lerin bulunduğu illerde Cumhuriyet Başsavcılığı ve Adalet Komisyonu bulunduğu halde, DGM yasasının 31. maddesi gereği, DGM için ayrıca Cumhuriyet Başsavcılıkları ve Adalet Komisyonları oluşturulmuştur. Tamamen ayrı bir yapılanma gerçekleştirilmiştir. Yargıda birlik ilkesi bozulmuştur. Üç kişiden oluşan mahkeme kurulunun bir üyesinin askeri yargıç olması ve bu yönü ile askeri hiyerarşinin içinde yer alması yargı bağımsızlığı açısından bir diğer olumsuzluktur.

Yargı bağımsızlığı ilkesi gereği, yargıçlar üzerinde hiçbir kişi, kurum veya kuruluşun gözetim hakkı olamaz, DGM Yasası 32. maddesi ile, mahkeme başkanına, yargılamanın ve müzakerelerin selameti ve duruşmalarda düzenin sağlanması ve işbölümü yapılması konularında diğer üyeler üzerinde "gözetim hakkı" tanınmıştır. Mahkeme başkanının gözetim hakkına sahip olduğu diğer üyeler de birinci sınıfa ayrılmış yargıçlardır. İşlerin düzenli ve kanuna uygun olarak yürütülmesi konusunda da Başsavcının, diğer savcılar üzerinde gözetim hakkı vardır.

DGM ve politik mahkeme kavramı

Devlet, bireyin hak ve özgürlüklerinin ihlali durumunda varolan adalet sistemine, kendi güvenliğine yönelik fiiller sözkonusu olduğunda güven duymuyor, yetersiz buluyor ve özel donanıma sahip ayrı kuruluşlar kurma gereği duyuyor ise, "Devlet" kavramı ve onu korumak ideali, "birey" ve "toplum"un önüne çıkıyor demektir. Bu otoriter bir ideolojinin yansımasıdır. Kuruluş amacından, adından, farklı yargılama ve soruşturma yöntemlerinden de anlaşılacağı üzere, DGM'ler politik mahkemelerdir. Bu mahkemeler, düşünce açıklamak, düşünce etrafında toplanmak, toplu olarak bir düşüncenin propagandasını yapmak, siyasal örgütlenme oluşturmak ya da yalnızca kitap, gazete, dergi yazmak ya da yayınında, basımında sorumluluk üstlenmek sebebi ile gerçekleştirdikleri yargılamalarla, çağdışı suç tipleri ile mevcut siyasal iktidarın her türlü muhalifini, iktidar alternatifini engelleme işlevi yüklenmişlerdir.

DGM ve tabii hakim kavramı

1961 Anayasası'nın 32. maddesi "Tabii Yargı Yolu" kenar başlığını taşımakta ve "Hiç kimse, tabii hakiminden başka bir merci önüne çıkarılamaz. Bir kimseyi tabii hakiminden başka bir merci önüne çıkarma sonucunu doğuran yargı yetkisine sahip olağanüstü merciler kurulamaz" şeklinde idi. 20 Eylül 1971'de Anayasa maddesinin "tabii" sözü, "kanuni" sözcüğü ile, maddedeki "tabii hakimden başka" ifadesi "kanunen tâbi olduğu mahkemeden başka" ifadesi ile değiştirilmiştir. DGM'lerin anayasal kuruluş olarak varlık bulmalarından önce Anayasa'daki "tabii hakim" kavramının değiştirilmesine ihtiyaç duyulması dahi, özünde DGM'lerin "ta-

bii hakim" kavramı ile bağdaşmadığını göstermektedir.

1982 Anayasası'nın 37. maddesi "Kanuni Hakim Güvencesi" başlığı ile "hiç kimse kanunen tâbi olduğu mahkemeden başka bir merci önüne çıkarılamaz. Bir kimseyi kanunen tâbi olduğu mahkemeden başka bir merci önüne çıkarma sonucunu doğuran yargı yetkisine sahip olağanüstü merciler kurulamaz", düzenlemesini getirmiştir. Bu düzenleme ile şekilsel olarak mahkemenin "kanunla kurulması" ve "suçtan önce kurulması" koşullarını yerine getirmekle kişi güvenliğinin sağlandığı izlenimi verilmektedir.

Oysa "tabii hakim" kavramının özü, sanığın ceza yargılama usulünde bir hak öznesi olmasına ve sanık haklarının korunmasına dayanır. Kişilerin hangi mahkeme önünde yargılanacaklarının suç isnadından önce ve suçtan önce "kesin olarak" bilmelerini mümkün kılmak, tarafsız ve bağımsız mahkemeler önünde yargılanma hakkını güvence altına almak, yargıya güveni sağlamak, yürütmenin yargı üzerindeki etkisini önlemek öğelerini içermektedir.

Terörle Mücadele Yasası 4. maddesi, "terör amacı" ile işlenmesi durumunda TCK'da yer alan ve genel yargıya tâbi bir kısım suçları DGM'nin görev alanına aktarmaktadır. Ayrıca olağanüstü hal ilanı durumunda, olağanüstü hal ilanına neden olan eylemler genel yargının görev alanından DGM'nin görev alanına geçmektedir. Aynı şekilde, sıkıyönetim ilanı durumunda, Sıkıyönetim Askeri Mahkemesi'ne dönüşecek olan DGM'ler bu kez sıkıyönetim ilanına yol açtığı ileri sürülen genel yargıya tâbi eylemleri yargılayabilecektir.

DGM ve uzmanlık mahkemeleri kavramı

Uzmanlık mahkemesi, uzmanlık gerektiren uyuşmazlıklara bakmakla görevlendirilen, kuruluşu ve yargıla-

1992 yılı usul ceza değişikliği

ERGİN CİNMEN

1992 yılı önemli bir yasa değişikliğine sahne olmuştu. Ceza yargılamasının hazırlık aşamasında kolluk tarafından yürütülen soruşturma sırasında vuku bulan yasadışı kanıt elde etme ve işkence uygulamaları ve iddiaları, Türk ceza yargı adaleti hakkında şüpheler yaratıyordu. *Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nun* (CMUK) birçok hükmünün *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi*'yle (AİHS), yargılama hukukuna ilişkin uluslararası sözleşmelere aykırı durumu, bir yandan hukuk uygulamacılarının eleştirilerini çekerken diğer yandan uluslararası insan hakları kurumlarının Türkiye'ye ilişkin görüş ve kararlarına egemen oluyordu.

Zamanın hükümetinin Adalet Bakanı Seyfi Oktay, adil ve demokratik bir ceza yargısı için, hukuk kurumları temsilcileriyle, ceza hukukçularından oluşan bir kurul oluşturdu. Bu kurul, Türkiye koşullarını da göz önüne alarak CMUK'un AİHS'le *Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Birleşmiş Milletler Anlaşması*'nın çelişen hükümlerini tesbit ederek adil yargıyı yaşama geçirebilecek CMUK değişikliklerini bir tasarı halinde TBMM'ye sundu. Sözkonusu tasarı 21 Mayıs1992 tarihinde 3801 sayılı yasayla yasalaştı.

Yasa, zamanın Cumhurbaşkanı Özal tarafından veto edilmeksizin yasalaşsaydı veya veto üzerine Meclis eski tasarrufunda ısrar etseydi, Türk Ceza Yargılaması Hukuku'nda gerçekten de bir devrim niteliğindeydi. Oysa Özal'ın vetosu üzerine TBMM nedense birdenbire görüş değiştirmiş ve aşağıda belirtileceği üzere topal, iki başlı bir ceza yargılamasını Ceza Yargılama Usulü hukukumuza egemen kılmıştır.

Yasa, veto edilmeden önceki haliyle tüm zanlı ve sanıklara uygulanmak üzere aşağıdaki gibi bir düzenleme getirmişti:

- Gözaltına alınan kişi avukatı olmaksızın ifade vermeyebileceği gibi, avukatı yoksa suçun işlendiği iddia edilen yerin Barosu tarafından tayin edilen bir müdafiin de yardımından yararlanabilecekti. (Md. 144)
- Yasa, Barolar tarafından yerine getirilmesi gereken bu hizmetin kaynağını da göstermişti. Harçlar Yasası gereğince alınan yargı harçlarının belli tarifelerinde yazılı olan bölümlerinin % 15'iyle, idari nitelikte olmayan para cezalarının % 15'i yalnızca bu yasaya göre yapılması gereken adli yardım karşılığında kullanılmak üzere Türkiye Barolar Birliği'ne aktarılacaktı. (Md. 146)
- Toplu olarak işlenen suçlarda gözaltı süresi tam olmasa bile Avrupa standartlarına çekilmeye çalışılmıştı. Yargıç kararı olmaksızın 3 gün ve yargıç kararıyla ancak 8 günlük bir gözaltı süresi öngörülüyordu. Yasanın bu süreyi 15 gün olarak belirlediği göz önüne alındığında, veto edilen yasanın insan hakları açısından olumlu bir gelişme olduğu açıktır. Ayrıca aynı maddeyle, polis tarafından yakalanan kişiye, yakalamanın hukuka aykırılığı konusunda bir yargıçtan karar vermesini isteme hakkı veriliyordu. Üstelik yargıya başvurma hakkı onun belli derecedeki akrabalarına da tanınıyordu. (Md. 128)

→

ma yöntemleri genel ve olağan kurallara uygun olan mahkemelerdir. Ticaret Mahkemeleri, İş Mahkemeleri gibi. Oysa DGM'lerin soruşturma ve yargılama yöntemleri farklıdır. Uzmanlıkla bağdaşmayacak kadar geniş bir alanda görev yapmaktadırlar. 3842 sayılı yasa ile görev alanları kısmen sınırlandırılıncaya kadar, toplantı ve gösteri yürüyüşleri yasasına muhalefetten, toplu iş sözleşmesi, grev ve lokavt yasasında yer alan uyuşmazlıklara, telsiz ve telefon hattı hırsızlıklarına değin geniş bir alanda uzmanlıkla ilgisi olmayan her nevi suçu yargılayabilmekteydiler. DGM'nin gerektiğinde Sıkıyönetim Askeri Mahkemesi'ne dönüşerek, sıkıyönetim ilanına sebep olan her türden suçu yargılayabilmeleri uzmanlık mahkemeleri olmadığını göstermektedir.

DGM ve yargı pratikleri

Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin hukuksal metinler ile belirlenen kuralları dışında, savcı ve yargıçlarının sergiledikleri pratiğin ortaya koyduğu bir "yargı gerçeği", oluşturdukları bir "yargı kültürü" bulunmaktadır.

TBKP Davası sanıkları Haydar Kutlu ve Nihat Sargın'ın bireysel başvurusu üzerine, Türkiye'nin imzaladığı ve onayladığı *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi* gereğince 18 Ekim 1989 / 21 Ekim 1989 ve 2 Ocak 1990 / 5 Ocak 1990 tarihleri arasında ilk kez Türkiye'ye gelen Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'ndan üç kişilik yargıç heyetinin Ankara DGM Başsavcısı Nusret Demiral tarafından "Ben bağımsız Türk savcısıyım. İfade vermem" gerekçesi ile kabul edilmeyişi; aynı savcının Almanya'da yaşayan radikal İslâmcı Cemalettin Kaplan hakkında gıyabi tutuklama istemini reddeden DGM Yargıcı Yılmaz Çamlıbel'i, kararda yer alan görüşten hareketle "beni hedef gösteriyorsun" diyerek Adalet Bakanlığı'na şikayeti ve bu DGM Yargıcının daha sonra idare mahke-

• Artık herkes her suçtan keyfî bir şekilde tutuklanamayacaktı. Tutuklama önlemine ancak işlendiği iddia edilen suçun üst sınırı 7 yıl ve daha fazla ise başvurulabilecekti. Diğer bir tutuklama nedeni de söz konusu suçlamanın toplumda infial uyandırma şartına bağlanmıştı. (Md. 104)

• Yasa, yıllarca süren tutukluluk sürelerine de sınır getiriyordu. Hazırlık soruşturması aşamasında tutukluluk süresi 6 ay, son soruşturma aşamasında ise bu süre 2 yılla sınırlandırılıyordu. Bu süreleri aşan tutukluk halindeki sanıklar hakkında derhal tahliye kararı verilecekti. (Md. 110)

• Yargılama aşamasında verilen "tutukluluk halinin devamı" kararlarına karşı da itiraz yolu açılmıştı. (Md. 298)

• Hukuka aykırı olarak sanık lehine toplanan kanıtlar hükme esas alınamayacaktı. (Md. 254)

• Yasada yasak sorgu yöntemleri de belirlenmişti. (Md. 135)

Gerçekten de tüm bunlar ceza adaleti için bir devrim niteliğindeydi. Ta ki, Cumhurbaşkanı Özal'ın vetosuna kadar...

Özal bu değişikliklerin hazırlık soruşturmasına ilişkin en önemli bölümlerinin DGM'lerin görev alanına giren suçlarda uygulanmamasını isteyerek yasayı TBMM'ye bir kez daha görüşülmek üzere gönderdi. Ve TBMM, kamuoyunun şaşkın bakışları altında ilk görüşünden vazgeçerek Cumhurbaşkanı'nın görüşleri doğrultusunda CMUK değişikliklerini 3842 sayılı yasayla benimsedi.

1996 yılında hukukumuzda iki CMUK uygulanmaktaydı: Adli suç sanık ve zanlılarına 3842 sayılı yasayla değişik CMUK; çoğunluğunu siyasi suç zanlı ve sanıklarının teşkil ettiği DGM yargı alanı içinde soruşturmaya uğrayan ve yargılanan kişilere ise, 3842 sayılı yasayla değiştirilmeden evvelki CMUK...

Bu iki başlı CMUK, hukukçular çevresinde ciddi eleştirilere muhatap olmuştur. Gerçekten de bir suç işlediği zannıyla yakalanan kişinin hangi tür usul hukukuyla soruşturmaya uğratılacağı kararını kolluk birimi verebilmektedir. Bu yasal durum yargı yetkisinin bir bölümünü geniş anlamıyla idareye, dar anlamıyla kolluğa vermek demektir.

Yasanın vahim sonuç doğuran diğer yanı ise, siyasi suç zanlı ve sanıklarıyla, siyasal suç zanlısı olmayıp (bazı toplu kaçakçılık suçları), DGM'lerde yargılanan tüm sanıkların adil yargılama haklarının bulunmamasıdır. Gerçekten yukarıda sayılan CMUK iyileştirmelerinin en önemli gerekçelerinden biri de adil yargılamak hakkının sağlanmasıydı.

Yasanın hukuka aykırı halinin bir uyuşmazlık sonucu Anayasa Mahkemesi'nin önüne gelmesine rağmen, yüksek mahkeme "uygulanan aykırı kural" bulunmadığı gerekçesiyle iptal istemini reddetmiştir.

Yasa bu haliyle dahi tam anlamıyla amacına uygun uygulanamamaktadır. Bir yandan yasa gereği Barolar'a aktarılması gereken ödeneğin geç gelmesi ve yetersiz kalması, diğer yandan Barolar'ın hizmeti tam anlamıyla yerine getirememesi nedeniyle polis merkezlerinin "müdavim" avukat kullanmaları, diğer yandan avukat isteğini ilgili merciye iletmeyen polis merkezlerinde uygulanan hukuka aykırı yöntemlerin ortaya koyduğu olumsuzluklar, arızi de olsa devam etmektedir.

ınesi kararı ile geri gelmek üzere verilen "yer değiştirme cezası" ile Afyon Ağır Ceza Mahkemesi'ne gönderilmesi, 2 Mart 1994'te dokunulmazlıkları kaldırılan Demokrasi Partisi (DEP) milletvekillerinin henüz Anayasa Mahkemesi'ne itiraz hakları ve gerekçeli kararının yayımına kadar milletvekili dokunulmazlıkları var iken, yine aynı savcının TBMM'yi polis kordonuna alarak bu milletvekillerini gözaltına aldırması, yine DEP milletvekili olup, dokunulmazlıkları daha sonra kaldırılan Sedat Yurtdaş ve Selim Sadak'ı da aynı yöntemle ve Anayasa Mahkemesi kararını beklemeden gözaltına aldıracağı konusunda TBMM Başkanı Hüsamettin Cindoruk ile polemiğe girmesi, oluşturulan yargı kültürünün ilk boyutuna ilişkin verilebilecek örnekler.

Bu yargı kültürünün, yargı gerçeğinin ikinci boyutunu DGM'lerin Devletin içinde bulunduğu siyasal sorunları, çok ceza ile bastırma politikası uygulamaları oluşturuyor.

Türkiye İnsan Hakları Vakfı verilerine göre, 1993 içinde Genelkurmay Başkanlığı'nın basın kuruluşları ve gazetecilere yönelik yaptığı 217 suç duyurusundan 112'si Kürt sorununa ilişkin makaleleri ve olağanüstü hal bölgesine ilişkin ağırlıklı haberleri ile bilinen *Özgür Gündem* gazetesi için oldu. 1993 içinde sonuçlanan 5 davada 4 aylık kapatma kararı verildi. 1993'de sonuçlanan davalarda gazete çalışanları hakkında toplam 14 yıl özgürlüğü bağlayıcı ceza ile 2 milyar 732 milyon para cezası verildi. Gazetenin 26 Nisan 1993 ile 23 Kasım 1993 arasında yayımlanan toplam 210 sayısından 146'sı hakkında toplatma kararı verildi.

Kürt sorunu üzerine resmî görüşün dışında görüşleri sebebi ile DGM'de en fazla sayıda davası olan sanık konumunda bulunan İsmail Beşikçi hakkında 1991-93 döneminde 62 dava açıldı. Yalnız 1993 içinde İstanbul DGM'den almış olduğu ceza tutarı 14 yıl 4 ay özgürlüğü bağlayıcı ceza ve 534 milyon lira para cezası. Aynı yıl Ankara DGM'den almış olduğu ceza 4 yıl 8 ay hapis ve 58 milyon 473 bin lira para cezası. Bir makalesi sebebi ile aldığı cezanın kesinleşmesi ile Aralık 1993'te cezaevine giren İsmail Beşikçi hakkında açılan dava sayısı 100'e yakındı.

ABC ARŞİVİ

DGM Başsavcısı Nusret Demiral. Demiral'ın ideal toplum tasavvuru, neredeyse ılımlı muhafazakârların bile içini daraltacak kadar baskıcı ve totaliterdi. Demiral emekli olduktan sonra MHP'ye girecek, Ezanın Türkçe de okunabileceği manasına gelen açıklamaları yüzünden MHP'den ihraç edilecekti.

DGM'de yargı gerçeğinin üçüncü boyutunu savunma faaliyetine duyulan kayıtsızlık oluşturuyor. *Emek* dergisi sahibi ve yazıişleri müdürü Sait Öner ve Tuncay Atmaca'nın yargılandıkları davada, savunmanın yapılacağı 19 Temmuz 1993'e bırakılan duruşmadan önce yıllık izne çıkan Mahkeme Başkanı Lütfi İşbulan'ın el yazısı ile mahkumiyet kararını yazarak dava dosyasının arasına bırakması ve savunma için dosyayı inceleyen Avukat Ercan Kanar'ın savunmadan önce mahkumiyet kararı ile karşılaşması bu kayıtsızlığa örnek oluşturmaktadır. Yargılanan sanıkların, duruşmalara götürülüp getirilirken atılan dayak bu yargı kültürünün diğer bir boyutunu oluşturmaktadır.

Adalet Bakanlığı 1995 verilerine göre DGM'lerde 7.531 dava dosyası görülmektedir. Mevcut DGM sayısı 17'dir. Adalet Bakanı'nın açıklamasına göre 33 yeni DGM'ye ihtiyaç vardır. DGM Başsavcılıkları'nda 23.450 adet hazırlık soruşturması dosyası bulunmaktadır. Ekim 1994 itibarı ile cezaevlerindeki toplam tutuklu ve hükümlü sayısı 43.613'tür. Bu sayının 8.682'nin DGM görev alanındaki suçlar sebebi ile tutuklanan ve mahkûm olanlar oluşturmaktadır.

Nisan 1994 itibarıyla DGM'de siyasi suç isnadı ile yargılanan ve "adil yargılanma hakkına sahip olmadıkları" gerekçesi ile savunma hakkından feragat ederek duruşmalara çıkmayan tutuklu sayısının 6.000'i aşması DGM'ler üzerindeki tartışmanın boyutlarını göstermesi açısından ilginç bir istatistiktir.

KAYNAKÇA

Halil Nebiler, *Devletin Güvenlik Mahkemeleri,* Sel Yayıncılık, İst., Ekim 1990

O. Kadri Keskin, *Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin Yapısı, Görevleri ve Yargılama Usulleri,* Kazancı Hukuk Yayınları, Ankara, 1987.

Kemal Kırlangıç, *Politik Yargı ve Devlet Güvenlik Mahkemeleri,* İzmir, Ocak 1992.

Bülent Tanör, *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu,* BDS Yayınları, İst. Ocak 1990.

Türkiye İnsan Hakları Raporu (1991-1992-1993 Yıllıkları) TİHV Yayınları.

Terörle Mücadele Kanunu

ŞENAL SARIHAN

3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu (TMK) 12 Nisan 1991'de yürürlüğe girdi. 12 Eylül döneminin on yıl boyunca süren hukuksuz ortamının yarattığı olumsuzluklar kamu vicdanını fazlası ile rahatsız etmişti. Bu durumdan rahatsızlık duyanlar, yasal bir düzenleme ile cezaevlerinin boşaltılmasını talep ediyorlardı.

12 Eylül tutuklularının büyük bir çoğunluğunun, düşünce etrafında örgütlenmeyi ve düşünce açıklamayı yasaklayan Türk Ceza Kanunu'nun (TCK)141 ve 142. maddelerinden yargılanmış oluşu, bu iki maddenin de yürürlükten kaldırılması gereksinimini pekiştirmişti.

Bu iki istem, iki ayrı yasa tasarısı ile TBMM gündemine geldi. Ancak hükümet, kısmi bir demokratikleşme getirecek olan bu iki tasarının bir kefesine Terörle Mücadele Kanunu Tasarısı'nı koyarak kendince bir "denge" yaratmaya çalıştı. Bilinen halk deyimi ile, kaşıkla verilip kepçeyle geri alındı. Kanunun gerekçesinde, "... şiddeti vasıta kılmayan düşünceleri ifade etme hürriyeti ile şiddeti benimsemeyen düşüncelerin örgütlenebilmesi hürriyetini kısıtlayan hükümlerde iyileştirici düzenlemeler yapıldığı" belirtiliyor ve TCK'nın 141 ve 142. maddelerinin bu nedenle yürürlükten kaldırıldığı ifade ediliyordu. Ne var ki aynı yasa, özellikle 7 ve 8. maddeleri ile düşünceyi bu kez de "terör suçu" olarak tanımlamaktaydı. Yasanın terörü tanımlayan 1. maddesi, terörü, uluslararası hukuk ölçütleri dışında, tüm muhalif güçleri suç alanı içine hapseden bir kavrayışla tanımlıyordu. Terör suçlularının yargılanmaları, tutulmaları ve cezalarının infazını özel ve daraltıcı yaptırımlara bağlayarak hukuk önünde adli ve siyasi suçlar yönünden bir çifte standart yaratıyordu.

12 Eylül mağduru olan tutuklu ve hükümlülerin salınması noktasında da beklenen olmamış, salıverilme, yargılamaya konu olan suçların niteliğine göre 8 ve 10 yıllık süre ile cezanın çekilmiş olması koşuluna bağlanmıştı. Dahası, TCK'nın 125 ve 146. maddelerinden yargılanan ve hüküm giyenler, şartlı salınma hakkından yararlandırılmamıştı.

Demokratik hukuk çevreleri, TMK tasarısına şiddetle karşı çıktılar. Bu karşı çıkış, yasanın içeriğinde yer alan hukuksuzluklardan kaynaklanıyordu. Hukukçular, mevcut yapısı ile kanunu "Terörle Mücadele Kanunu" değil, bir "Terör Kanunu" olarak nitelendirdiler. Dönemin ana muhalefet partisi SHP, yasanın bazı maddelerinin 1982 Anayasası'na aykırı olduğu savı ile Anayasa Mahkemesi'ne başvurdu. Anayasa Mahkemesi, şartlı salınmada TCK'nın 146/1. maddesince ceza alanların kapsam dışında bırakılmalarını Anayasa'nın "yasa önünde eşitlik ilkesi"ne aykırı bularak öncelikle iptal etti. Ancak, kendisi de bir çifte standart yaratarak, aynı madde içinde yer alan TCK'nın "Devletin Şahsiyetine Karşı İşlenmiş Suçlar" başlığı altında yer alan 125. maddesinden tutuklu ve hükümlü bulunanların şartlı salınmadan yararlanmamalarını "hukuka uygun" buldu.

TMK'nın içeriği

Terörle Mücadele Kanunu,
1-) Tanım ve Terör Suçları
2-) Yargılama Usulleri
3-) Cezaların İnfazı
4-) Çeşitli Hükümler
5-) Geçici Hükümler

olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır.

1. Bölümde terörün tanımı (Md. 1), Terör Suçlusu (Md. 2), Terör Suçları (Md. 3), Terör amacı ile suçlar (Md. 4), Cezaların Artırılması (Md. 5), Açıklama ve Yayınlama (Md. 6), Terör Örgütleri (Md. 7), Devletin Bölünmezliği Aleyhine Propaganda (Md. 8) başlığı altında 8 madde yer almıştır.

Yasada "terör" kavramı tanımlanmıştır. Bu tanım, TCK ve Anayasa'da ifadesini bulan "yasallık" ilkesine aykırıdır. Yasallık ilkesine uygunluk, suç sayılan eylemin, yasada öngörülmüş olması ile sağlanmaz. Suç sayılan eylemin, meşru olanla, olmayanın sınırını ortaya koyacak biçimde tanımlanmış olması gerekir. Oysa anılan maddede sayılan yöntemlerin anlamı ve sınırı belirsizdir.

Aynı durum, 7 ve 8. maddeler için de geçerlidir. 7. madde, 1. maddeye atıf yapmaktadır. Böylece bu soyut terör tanımı, terör örgütü kurma suçu tanımına dönüşmektedir.

Yasada terör sayılan eylemler: Yasanın terörü tanımlayan 1. maddesinde öncelikle eylemcinin amacı belirlenmiştir. Örgüt üyesi kişi ya da kişilerin:

A– Anayasada belirtilen cumhuriyetin niteliklerini, siyasal, hukuksal, sosyal, laik, ekonomik düzeni değiştirmek,

B– Türk devletinin varlığını tehlikeye düşürmek,

C– Devlet otoritesini zaafa uğratmak,

D– Devletin iç ve dış güvenliğini bozmak,

E– Kamu düzenini bozmak,

F– Genel sağlığı bozmak,

amacı ile girişeceği her türlü eylem, terör olarak nitelendirilmiştir. Bu sıralamada yer alan eylemlerin, terör kavramı ile örtüşmeyecek soyutlukta ele alındığı açıktır. Ayrıca yasanın 3 ve 4. maddeleri TCK'na atıfla, terör suçu sayılabilecek suçları tek tek saymıştır. Bu suçlar, yukarıda da belirttiğimiz gibi, TCK'da "Devletin Şahsiyetine Karşı İşlenmiş Suçlar" başlığı altında yer alan suçlardır. Anılan maddeler nedeniyle açılan davalar, bu yasanın özel hükümlerine tâbi olacaktır.

Terör suçlusu: Yukarıda sıraladığımız amaçlara ulaşmak için oluşan örgütlerin üyesi olup da, bu amaçlar doğrultusunda diğer üyelerle birlikte ya da tek başına suç işleyen ya da amaçlanan suçu işlemese dahi örgütlerin üyesi olan kişi, terör suçlusu olarak nitelendirilmiştir. (Md. 2)

Dahası, "terör örgütüne mensup olmasa dahi örgüt adına suç işleyenler" gibi hukuk mantığı ile hiç bağdaşmayan bir tanım getirilerek, bu kişilerin de terör örgütü üyesi gibi cezalandırılacakları hükme bağlanmıştır. Örgüt üyesi olmadan, örgüt adına suç işlemenin somut örneğini bulabilmek olanaksızdır. Bu tanım, yasanın uygulanma alanının keyfi bir biçimde genişletilmesine olanak sağlayacaktır.

Cezada artırım: TMK'da "cezaların artırılması" başlığı altında 3 ve 4. maddelerde yazılı suçları işleyenlerin cezalarının yarı oranında artırılacağı hükme bağlanmıştır. Ayrıca bu madde, "Bu suretle tayin olunacak cezalarda, gerek o fiil için gerek her nevi ceza için muayyen olan cezanın yukarı sınırı aşılabilir. Ancak şahsi hürriyeti bağlayıcı cezalarda bu sınır ağır hapiste 36 yıl, hapiste 25 yıl, hafif hapiste 10 yılı geçemez" demektedir. Böylece yargıç, dilerse 5 yıllık bir hapis cezasını 36 yıla kadar yükseltebilecektir. Yasa kapsamına giren suçlar için verilen cezaların para cezasına ve tedbirlerden birine çevrilemeyeceği ve ertelenmeyeceği hüküm altına alınmıştır. Bu hüküm de diğerleri gibi, siyasal suçlar yönünden yasa önünde eşitlik ilkesinin ihlaline ve çifte standarta neden olmaktadır.

Basına terörist damgası: Yasada terör örgütlerinin kişilere karşı işleyeceği suçları, bu tür örgütlerin bildirilerini, ya da terörle mücadele eden güvenlik görevlilerinin adlarını yayınlayan ya da terör örgütlerinin propagandasını yapan gazete ve dergiler için çok ağır para cezaları getirilmiş sorumlu müdürler için 6 aydan 2 yıla kadar hapis cezaları öngörülmüştür.

Yürürlükteki Basın Yasası, çağdaş basın yasalarına uygun olarak Anayasa'nın "suç ve cezaların kişiselliği" ilkesine göre sorumlu yönetmenler için hapis cezasını kaldırmış ve bu cezaların para cezasına çevrilmesini öngörmüştür. TMK'nın 7. maddesinde ise sorumlu müdürler için hapis cezası getirilmektedir. Bu örnek dahi, yasanın çağın gerisinde kaldığını kanıtlamaktadır. Nitekim 1994 yılında TMK'dan en fazla mağdur olanlar yazarlar ve sorumlu yazı işleri müdürleridir. 1994 içinde anılan madde nedeni ile hakkındaki mahkûmiyet kararı kesinleşmiş yazar, gazeteci, yayıncı ve aydın toplamı 100 kişidir. Bu sayı, İnsan Hakları Vakfı açıklamalarına göre 1995 Şubat sonunda 156'ya ulaşmıştır.

Sivil örgütlere terörist suçlaması: Yasanın 7. maddesinin 4. fıkrasında, teröre destek oldukları saptanan dernek, vakıf, sendika ve benzeri kuruluşların faaliyetlerinin durdurulacağı, kapatılacağı ve mal varlıklarına el konulacağı hükmü getirilmiştir.

"Destek olma" kavramı somut çağrışımlar yaptırmayan, her yana çekilebilir bir nitelemedir. Yasanın geneline hakim olan bu "esnek" tanımlarla, muhalif bireyler gibi, muhalif örgütlenmeler de bu yolla kolayca "terörist" sayılabileceklerdir.

Savunma hakkının gasbı: Anılan yasa kapsamına giren bir suçu işledikleri savı ile gözaltında tutulma süresi, bireysel suçlarda, en çok 48 saat, toplu suçlarda ise en çok 15 gün olarak belirlenmiştir. CMUK'a göre zorunlu hallerde en çok 4 gün olan bu sürenin, yasa kapsamındaki zanlılar için 15 güne dek uzatılması, açık bir hukuksuzluktur. Yaratılan çifte standartın dışında, zanlıların bu yasa kapsamına giren suçları işlemedikleri sonucuna ulaşıldığında telafisi olanaksız bir zarar tehlikesi gündeme gelmektedir. Yasa kapsamında sayılan zanlıların gözaltında avukat yardımından yararlanma hakları da yoktur. CMUK'da adli suçlar lehine yapılan değişiklikte de bu durum sürdürülmüştür.

Yasa, sanıklara yargılama sürecinde en fazla üç avukatın yardımından yararlanabilmelerine olanak tanımıştır. Bu hüküm, siyasi davaların, siyasal özgürlüklerden yana olan avukatlarca topluca desteklenmesi ve kamuoyu yaratılmasını engellemeyi amaçlamaktadır. Savunma hakkı, anayasada ve uluslararası belgelerde yer alan kutsal bir haktır. Tutuklu sanık-avukat görüşmesi savunma hakkını doğrudan doğruya ilgilendiren bir konudur. Bu görüşmeler mahremdir, dinlenemez. Gerek CMUK'da ve gerekse 353 Sayılı "Askeri Yargılama Usul Kanunu"nda (AYUK) bu konuda güvenceler getirilmiş, bu tür görüşmelerde, gerek görülürse ve iddianamenin düzenlenmesi ile sınırlı olmak üzere yalnızca hakimin ya da savcının hazır bulunabilmesine izin verilmiştir.

ABC ARŞİVİ

Güvenlik güçlerinin evlere yaptıkları baskınlar sonucu "ölü ele geçirilen militanlar" - kamuoyundaki yaygın ismiyle "yargısız infazlar"- çok sık eleştirilmekle beraber neredeyse artan yoğunlukta süregiden bir uygulamaydı. Emniyet "Biz yakalıyoruz, mahkemeler serbest bırakıyor" şikayetini dile getirirken "Polisin görevi suçluları yakalayıp mahkemeye teslim etmektir" itirazlarına da kendince cevap veriyordu.

İhbarı teşvik: Yasaya göre ihbarcılar, rızası olmadıkça ve içeriği, ihbar eden hakkında suç teşkil etmedikçe açıklanamayacaktır. Bu durum, kovuşturmadan kurtulması yasa ile güvence altına alınan kişinin, asılsız ihbarlar yapmasına olanak tanıyacak, bireysel ya da siyasal düşmanlıkların öcü bu yolla alınacaktır.

Güvenlik güçleri için özel koruma: Yasanın 15. maddesiyle "Terörle mücadelede görev alan istihbarat ve zabıta amir ve memurları ile" bu amaçla görevlendirilmiş diğer personelin, görevlerinin ifasından doğan suçları nedeni ile uğrayacakları adli soruşturmalarda tutuksuz yargılanmalarını, bu yargılamada, devletçe sağlanacak avukatla savunulmalarını, adam öldürme ya da adam öldürmeye teşebbüs suçları dışında Memurin Muhakematı Hakkında Kanun hükümlerince, lüzum-u muhakeme kararı verilmesi halinde yargılanabilecekleri hüküm altına alınmıştır.

Cezaların infazı: 647 Sayılı "Cezaların İnfazı Hakkında Kanun"da "tutukluların, hükümlülerle ayrı müesseselerde muhafaza" edileceği hükmü bulunmaktadır. TMK'nın bu konudaki hükmü ise İnfaz Yasası ile çelişkilidir. Tutuklu ve hükümlü, yargı karşısında tamamen farklı iki statüdedir. Tutuklu hakkında henüz kesin hüküm yoktur ve suçu sabit değildir.

Yasanın "Cezaların İnfazı" başlıklı bölümünde, bu yasa kapsamında mahkûm olanların tek kişilik veya 3 kişilik odalarda muhafaza edilecekleri hükme bağlanmaktadır. Bu tümüyle Amerikan sisteminin ülkemizde aynen uygulanması kolaycılığından kaynaklanan bir önermenin yasada ifade edilmesidir. Ayrıca gelişmekte olan insani infaz anlayışı ile de çelişkilidir. ABD'de tek kişilik odalar, tecrit odaları değil, yaşamın bireysel alanlarının korunduğu odalar olarak düzenlenmiş, tüm bireysel odalar, ortak yaşam alanlarına açılarak, toplu ilişkiler de korunmuştur. Türkiye'de bugünkü cezaevi yapı özellikleri içinde bu uygulama "hücre hapsi"nden başka bir anlam taşımayacaktır.

Haberleşme ve irtibat yasağı: Hükümlülerin, diğer adli tutuklu ve hükümlüler gibi açık görüş yapması ve birbirleri ile irtibatı ve diğer hükümlülerle haberleşmesi yasaklanmıştır. Bu yasaklama, 647 Sayılı Yasa ve bu yasayı düzenleyen tüzükle çelişmektedir. Tüzükte hükümlülerle, tutukluların birbiriyle temas ettirilmeyeceği hükmü vardır. Fakat hükümlülerin birbirleriyle irtibatını engelleyen herhangi bir hüküm yoktur. "Hükümlü ve tutukluların dışarı ile olan ilişkileri" başlıklı maddelerde haberleşmeyi engelleyen bir madde bulunmamaktadır. Bu konuya ilişkin kısıtlama getiren 1 Ağustos 1990 Genelgesi'nin ilgili maddesi Danıştay tarafından 1990 Ağustos'unda iptal edilmiştir.

Kapalı infaz kurumlarına nakil: TMK'da; "Bu kararlarda cezasının en az üçte birini iyi halle geçiren hükümlülerin şartlı tahliyelerine 3 yıldan az kalmış olanlar, diğer infaz kurumlarına nakledilebilirler..." denilerek diğer infaz kurumlarına nakilde de farklılıklar ve eşitsizlikler yaratılmaktadır.

647 Sayılı Yasa'da nakil ile ilgili özel bir hüküm yoktur. Tüzük'te ise bu konuya ilişkin düzenlemeler yer almaktadır. Ancak nakil isteğinin gerçekleşmesine ilişkin bir süre şartı yoktur. Yasa bu kapsamdaki tutuklular için kapalı cezaevi nakillerinde dahi süre koşulu getirmemektedir. Bu süre, Tüzük'ün ilgili maddeleriyle yararlanılan yarı açık ve açık cezaevlerine nakil olanağını da ortadan kaldırmaktadır.

Şartla salınmada ayrım: Yasada "Bu kanun kapsamına giren suçlardan mahkûm olanlardan, TBMM tarafından ölüm cezalarının yerine getirilmemesine karar verilenler 36 yıllarını, müebbet ağır hapis cezasına hükümlüler 30 yıllarını diğer şahsi hürriyeti bağlayıcı cezalara mahkûm edilmiş olanlarla, hükümlülük süresinin 3/4'ünü çekmiş olup da iyi halli hükümlü niteliğinde bulundukları takdirde talepleri olmaksızın şartla salıverilirler. Bunlardan, tutuklu veya hükümlü iken firar edenler veya firara teşebbüs suçundan veya cezaevi idaresine karşı ayaklanma suçundan mahkûm edilmiş bulunanlar ile disiplin cezası olarak üç defa hücre hapis cezası almış olanlar, bu disiplin cezaları kaldırılmış olsa bile şartla salıverilmeden yararlanamazlar" hükmü yer almaktadır. Ayrıca bu hükümlüler hakkında 657 sayılı yasanın bu konuyla ilgili fıkralarının uygulanmayacağı belirtilmektedir. Uygulanmayacak fıkrada: 4 kez hücre cezası alanlar, şartlı salıverme hakkından yararlanmaktadır. TMK ise üç kez hücre cezası almayı (bu disiplin cezası kaldırılmış olsa dahi) şartlı salıverilme hakkını kaldıran bir durum olarak görmektedir.

Geçici Maddeler

Şartlı salınmaya ilişkin olanlar: Anılan yasanın geçici 1, 2, 3 ve 4. maddelerinde 8 Nisan 1991'e kadar işlenen suçlar nedeniyle ölüm cezası verilenler hakkında bu cezanın uygulanmayacağı, bu durumda olanların İnfaz Yasası'nca çekmeleri gereken cezalarının 10 yılını, müebbet ağır hapse hükümlü olanların cezalarının 8 yılını, diğer kişisel özgürlüğü bağlayıcı cezalara mahkûm olanların ise, hükümlülük süresinin 5/1'ini yatmaları halinde, iyi halli olup olmadıklarına bakılmaksızın salıverilecekleri hükme bağlanıp, işleyişe ilişkin kurallar sıralanmıştır. Ancak bu uygulamada TCK'nın bazı maddelerine giren hükümlüler kapsam dışı bırakılmıştır. Kapsam dışı bırakılan maddeler, kamuoyunun yoğun tepkisine neden olmuş, yasa, dönemin ana muhalefet partisince Anayasa Mahkemesi'ne götürülmüştür. Ancak, Anayasa Mahkemesi Mart 1992 tarihli kararında da, şartlı salınma yönünde tam olarak eşitlik sağlayamamış, 125. madde kapsamında yargılanan ve özellikle Kürt kökenli sanıklardan oluşan geniş bir kesimin mağduriyeti devam etmiştir.

Yurtdışında bulunanlar: Yasanın geçici maddesinde "Türk vatandaşlığı kaybettirilenler"in şartlı salıverme hükümlerinden yararlanabilecekleri ve iki yıl içinde yurda dönmelerinin gerektiği, yurda dönüşlerinde sınır kapılarında kendilerine zorluk çıkarılmayacağı hükmü yer almıştır. Yasada yurttaşlığını yitirenler hakkında verilen Bakanlar Kurulu kararlarının da kaldırılacağına ilişkin bir hükmün yer almamış olması büyük bir eksikliktir. 12 Eylül hukuksuzluğunun sonuçlarını onarmayı amaçlayan bu geçici madde, yurda dönenlerin yine hukuka aykırı yollarla elde edilmiş kanıtlara itibar edilerek yargılanmaları tehlikesini taşıdığından, yurda dönmeyi özendirici olamamıştır.

İdareleri kayyuma verilen örgütler: "TMK'nın yürürlüğe girişinden önce mahkeme kararı ile idareleri kayyuma verilen konfederasyonlar ve işçi sendikalarının taşınır ve taşınmaz malları, 2821 Sayılı Sendikalar Yasası'na göre tasarruf edilmek üzere ilgili kurumlara devredilir" denildikten sonra "Dernek ve vakıflara ait taşınır ve taşınmaz mallar hazineye devredilir" hükmü getirilmiştir. Madde açık bir gasp niteliğindedir. Ayrıca sendikalarla dernekler ve vakıflar arasında bir ayrım yaratılmaktadır.

Yürürlükten kaldırılan hükümler: TMK ile, 2 Sayılı Hiyaneti Vataniye Kanunu, 6187 Sayılı Vicdan ve Toplanma Hürriyetlerinin Korunması Hakkında Kanun, 2932 Sayılı Türkçe'den Başka Dillerle Yapılacak Yayınlar Hakkında Kanun ile TCK'nın 150, 141, 142, 163; 2908 Sayılı Dernekler Yasası'nın 5/7-8, 6/2. maddeleri yürürlükten kaldırılmıştır.

Anayasa Mahkemesi kararı: Yukarıda sıraladığımız yasa hükümlerine bazı maddelerin Anayasa'ya aykırı olduğu savıyla açılan davada, Anayasa Mahkemesi 31 Mart 1992'de

– Sanık ve müdahilin en çok üç avukat ile temsili ve sanık-avukat görüşmesinin cezaevi görevlisinin nezaretinde yapılmasına ilişkin,

– Güvenlik güçlerinin tutuksuz yargılanmaları ve haklarında lüzum-u muhakeme kararı verilmesine ilişkin fıkralar,

– ... şartla salınmalarına 3 yıldan az kalmış olanların, kapalı infaz kurumlarına nakledilmelerine ilişkin,

– Şartlı salınma hakkına ilişkin fıkralarla,

– "Mevkute niteliğinde bulunmayan basılı eserler ile yeni yayına giren mevkuteler hakkında ise, en yüksek tirajlı günlük mevkutenin 1 önceki ay ortalama satış tutarının.." ibaresinin iptaline karar verdi.

Bu karar, yasadaki temel hukuksuzlukları ortadan kaldırmadı. Ülkede, 12 Eylül hukuksuzluğunun devamına olanak sağlayan, bu yasa, halen demokratikleşmenin önünde en büyük engel olarak durmaktadır.

Hükümetler ve Yürütme

Hükümetler ve programları

ÇERÇEVE YAZILAR

Yıldırım Akbulut, Mesut Yılmaz, Süleyman Demirel, Tansu Çiller portreleri
CANAN GEDİK

☞ Cumhurbaşkanlığı, Dış Politika, Oniki Eylül Darbesi ve Rejimi, Parlamento ve Yasama, Sıkıyönetim ve Olağanüstü Hal, Siyasal Partiler

Hükümetler ve programları

46. BAKANLAR KURULU
2. ÖZAL HÜKÜMETİ
Görev Dönemi: 21 Aralık 1987 - 9 Kasım 1989

Başbakan	:	Turgut Özal (İstanbul)
Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı	:	İ. Kaya Erdem (İzmir)
Devlet Bakanı	:	Kâzım Oksay (Bolu)
Devlet Bakanı	:	Abdullah Tenekeci (Konya)
Devlet Bakanı	:	Veysel Atasoy (Zonguldak)
Devlet Bakanı	:	Ali Bozer (İçel)
Devlet Bakanı	:	Yusuf B. Özal (Malatya)
Devlet Bakanı	:	Adnan Kahveci (İstanbul)
Devlet Bakanı	:	Mehmet Yazar (Kayseri)
Devlet Bakanı	:	Cemil Çiçek (Yozgat)
Devlet Bakanı	:	Nihat Kitapçı (Erzurum)
Adalet Bakanı	:	M. Oltan Sungurlu (Gümüşhane)
Millî Savunma Bakanı	:	Ercan Vuralhan (Ankara)
İçişleri Bakanı	:	Mustafa Kalemli (Kütahya)
Dışişleri Bakanı	:	A. Mesut Yılmaz (Rize)
Maliye ve Gümrük Bakanı	:	A. Kurtcebe Alptemoçin (Bursa)
Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanı	:	Hasan Celâl Güzel (Gaziantep)
Bayındırlık ve İskân Bakanı	:	İ. Safa Giray (İstanbul)
Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı	:	Bülent Akarcalı (İstanbul)
Ulaştırma Bakanı	:	Ekrem Pakdemirli (Manisa)
Tarım Orman ve Köyişleri Bakanı	:	H. Hüsnü Doğan (İzmir)
Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı	:	İmren Aykut (İstanbul)
Sanayi ve Ticaret Bakanı	:	Şükrü Yürür (Ordu)
Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı	:	Fahrettin Kurt (Trabzon)
Kültür ve Turizm Bakanı	:	M. Tınaz Titiz (Zonguldak)

Genel amaçlar: Hükümetimiz milliyetçi ve muhafazakâr, sosyal adaletçi, rekabete dayalı serbest piyasa ekonomisini esas almaktadır.

İçişleri politikaları: Anarşi, terör, bölücülük ve aşırı cereyanlarla sürekli ve etkili bir şekilde mücadele edilmektedir. Bunun için güvenlik kuvvetlerimizin kadrosu artırılarak modern imkân ve araçlarla donatılmış, eğitim ve öğretime ağırlık verilerek, ücret ve sosyal imkânları hizmetin önemine uygun bir seviyeye çıkarılmıştır.

• Güneydoğu Anadolu'daki birkaç ilimiz dışında ülkede huzur ve güven sağlanmıştır. Anarşik faaliyetlerin devam ettiği bu illerimizde ise Olağanüstü Hal Bölge Valiliği tesis edilerek emniyet ve güvenlik kuvvetlerinin ahenk ve uyum içerisinde çalışmaları temin edilmiştir. Bölge Valiliğine önemli yetkiler verilerek, hadiselerin üzerine ciddiyetle gidilmiş ve gidilecektir.

Milli Savunma politikaları: Jeopolitik şartlar dolayısıyla, Türkiye'mizin her hal ve şart altında savunmasının yapılabilmesi ve barışın sürekliliğinin temin edilebilmesi için, millî ve tarihî geleneğimiz olan disiplinli ve kuvvetli bir ordunun varlığı esastır.

Silahlı kuvvetlerimizin ihtiyaçlarını daha ekonomik, süratli, devamlı ve güvenilir bir şekilde temin etmek, ülke ekonomisinin gelişmesine daha fazla katkı sağlamak amacıyla Millî Savunma Bakanlığı reorganize edilecektir.

Dışişleri politikaları: Hükümetimiz Avrupa Topluluğu ile ilişkilerimize özel bir önem vermektedir. Avrupa Topluluğu'na tam üyelik

başvurusu bizim iktidarımız tarafından yapılmıştır. Avrupa Topluluğu'na üyeliğimizi kolaylaştıran bir zemin oluşturmaktadır. Avrupa Topluluğu ile ilişkilerimizi, karşılıklı menfaatlerin dengelenmesini ön planda tutan bir anlayışla sürdüreceğiz. ABD ile dostluk ve ittifak ilişkilerimizi karşılıklı menfaatlere hizmet edecek şekilde geliştirmeye kararlıyız.

Hükümetimiz, Türk ve Yunan milletlerinin dostluk istediğine inanmaktadır. İyi komşuluğun ve aynı ittifaka mensubiyetin de bir gereği olarak Yunanistan ile diyalog tesis etmek için şimdiye kadar olduğu gibi teşebbüslerimizi devam ettireceğiz. Ülkelerimiz arasında mevcut meselelerin ancak bu şekilde müzakere yoluyla çözüme kavuşturulabileceğine inanıyoruz.

Kıbrıs için Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri tarafından hazırlanan 29 Mart 1987 tarihli Çerçeve Anlaşma taslağını Ada'da adil ve kalıcı barışı kuracak bir çözüm olarak görüyoruz. Türkiye'nin Kıbrıs Türk Toplumunun can ve mal güvenliğini korumayı ve garanti etmeyi sürdüreceğini de bilhassa belirtmek istiyorum.

Tarihî gerçekleri tahrif eden bazı Ermeni iddialarına karşı dünya kamuoyunu etkili bir şekilde aydınlatmaya devam edeceğiz.

İktisat politikaları: İktisadî faaliyetlerde devlet genel olarak bütün millete hitap edecek altyapı mahiyetindeki hizmetlere yönelmelidir.

Sosyal ve iktisadî gelişmenin ahenkli, süratli, verimli olması, kaynakların en iyi şekilde değerlendirilmesi için planlamayı önemli görürüz.

Hükümetimiz, katı ve dogmatik merkezî planlamanın tamamiyle dışında, demokratik, kuruluşların ve fertlerin kabiliyetlerini ve teşebbüs güçlerini kullanmalarına ve geliştirmelerine imkân veren, düzenleyici, yönlendirici ve denge kurucu bir planlama anlayışına sahiptir.

Ekonominin tabiî kanunları içinde gelişmesini sağlamak üzere, ülke menfaatleri doğrultusunda, müdahale ve tahditlerin asgariye indirilerek, rekabet şartlarının hâkim kılındığı serbest piyasa ekonomisinin uygulanması sistem tercihimizdir. Çünkü ekonomide haksızlıkları ve haksız kazançları önlemenin ülke kaynaklarını en verimli şekilde kullanmanın ancak bu sistem içerisinde mümkün olduğuna inanıyoruz.

Bu genel hedeflere erişilmesi için ilkeler şunlardır:

- Tasarrufların teşviki, tasarrufların ve kaynakların verimli ve sür'atli bir şekilde kullanımıyla, yatırım ve üretim artışlarının, istihdam imkânlarının geliştirilmesi,
- Dış ödemeler dengesinin istikrarlı çözüme kavuşturulması, ihracatın artırılarak millî gelir içindeki payının yükseltilmesi, dış müteahhitlik, taşımacılık, turizm gibi döviz kazandırıcı hizmetlerin teşviki.
- Enflasyonun makul seviyelerde tutulması, fiyat istikrarının sağlanması.
- Karşılıklı menfaat dengesini esas alan bir anlayış içerisinde dış kaynaklardan faydalanılması ve yabancı sermaye yatırımlarının teşvik edilmesi.

Sanayimizin sağlıklı bir şekilde gelişmesi için döviz kurunun gerçekçi, gümrük hadlerinin makul olması gerekir.

Aşırı sübvansiyonlar, çok yüksek gümrük hadleri ve ithal yasaklamaları ile korunan bir yapıda sanayiin sağlıklı gelişmesi mümkün değildir. Son dört yıllık uygulama bu gerçeği doğrulamış, sınaî üretim artmış, yerli malların kalitesi yükselmiş, ihracat imkânları önemli ölçüde genişlemiştir.

- Bölgeler arası gelişmişlik farklarının asgariye indirilmesi amacıyla, başta Doğu ve Güneydoğu olmak üzere kalkınmada öncelikli

ABC ARŞİVİ

Cumhurbaşkanı ve Başbakan Güneydoğu'da yoğunlaşan olaylardan sonra 1987 yılında Harp Akademilerindeki Bakanlar Kurulu toplantısında gazetecilere bilgi veriyor. Özal'ın Evren'le ilişkileri mesafeli olmakla beraber Cumhurbaşkanı Özal'ın Başbakan Demirel'le aralarında oluşan soğukluk derecesine pek varmadı.

YILDIRIM AKBULUT

1935 yılında Erzincan'da doğdu. 1963 yılında İstanbul Hukuk Fakültesi'ni bitiren Akbulut, uzun yıllar Erzincan'da serbest avukat olarak çalıştı. Avukatlığı döneminde yerel düzeyde politika ile ilgilendi. Dönemin iktidar partisi AP'nin Erzincan İl Başkanlığını üstlendi.

Bir süre Erzincan Belediyesi'nde İktisat İşleri Müdürlüğü yaptı. Bu görevi, Başbakanlığı döneminde muhaliflerince "Mal Müdürü" diye alaya alınmasına yol açtı. 1983 seçimleri ile birlikte ANAP Erzincan milletvekili seçildi ve dönemin Başbakanı Turgut Özal'ın yakın çevresi içerisinde yer aldı.

Özal tarafından TBMM Başkanvekilliğine aday gösterilen Akbulut, 1984 yılında da İçişleri Bakanı olarak Özal kabinesine girdi.

Bakanlığı döneminde en önemli icraatı, emniyet görevlilerinin yetkilerini arttıran "Polis Vazife ve Selahiyetleri Yasası"nı hazırlayarak, TBMM'den çıkartmak oldu.1987 seçimleriyle yeniden Erzincan'dan milletvekili seçilen Akbulut, bu yasama döneminde Özal tarafından TBMM Başkanlığı'na önerildi ve ANAP Grubunun büyük bölümünün oylarıyla TBMM Başkanı seçildi.

Özal'ın 9 Kasım 1989 tarihinde Cumhurbaşkanı seçilmesi ile birlikte Akbulut, kendisinin hiç beklemediği siyasi bir görevle karşı karşıya kaldı.

Özal, 9 Kasım günü Cumhurbaşkanlığı andı içmek üzere TBMM'ye gelmeden önce kendisini Başbakanlık Konutuna çağırdı ve "Başbakanlık" görevini önerdi. Özal'ın and içme töreninin hemen ardından Akbulut ve kabinesini bizzat kendisi saptayarak atamalarını imzalaması, Akbulut'un ilk siyasi gafı oldu. Özal'ın atadığı Bakanlar Kurulu içerisinde Kâmran İnan'ın Devlet Bakanlığı'na getirilmesinin unutulması, siyasi kulislerde uzun yıllar konuşuldu.

ANAP Grubu içerisinde de tepki toplayan Akbulut, hakkında en fazla fıkra üretilen siyasi lider unvanını kazandı.

Körfez krizi, Cumhurbaşkanı Özal ile aralarının açılmasına neden oldu. Irak'a müdahale olasılığına karşı Cumhurbaşkanı Özal'ın talimatıyla İncirlik üssüne gelmek üzere yola çıkan NATO uçaklarını geri çevirdi. Özal'ın hazırladığı Irak'a asker gönderilmesine ilişkin kararnameye karşı çıktı.

Zirvedeki bu çekişme, Özal'ın ANAP'ın İstanbul İl Başkanlığı'na eşi Semra Özal'ı getirmek istemesiyle doruğa ulaştı. Semra Özal'ın il başkanlığına getirilmesine karşı çıkan Akbulut, Özal'ın yeğeni Hüsnü Doğan ve kardeşi Yusuf Özal ile birlikte tavır aldı. Özal'ın, Hüsnü Doğan'ın Milli Savunma Bakanlığı'ndan azledilmesi isteğine de direndi, ancak etkili olamadı. Akbulut, 1991 Haziran'ında Genel Başkanlığa adaylığını koyan Mesut Yılmaz karşısında da Özal'dan umduğu desteği bulamadı. Kongreyi kaybetmesinin ardından Akbulut, Özal'a ağır suçlamalar yöneltti.

Evli ve üç çocukludur.

yörelerin geliştirilmesine büyük önem verilmektedir.

Sosyal politikalar: Önümüzdeki devrede: Kalite ve fiyat yönünden dünya pazarlarında rekabet edebilir mamulleri üretmeyi, buna mukabil rekabet edemeyeceğimiz mamul ve yarı mamulleri ithal etmeyi sanayileşmede temel ilke kabul ediyoruz.

• Altyapı yatırımlarında Yap-İşlet-Devret modeline devam edilecektir. Diğer ülkelere de örnek olan bu modelle devletin altyapı yatırımlarını takviye ederek gelişmişlik seviyesini ileri ülkeler seviyesine yaklaştırmaya çalışacağız.

• Halen yapımına başlanmış bulunan 1500 km. otoyol önümüzdeki dönemde tamamlanacak, 1500 km. yeni otoyola başlanacaktır.

• Büyük şehirlerimizdeki metro, hafif metro ve toplu taşıma hizmetleri malî bakımdan desteklenecektir.

• Başta Akdeniz sahilleri olmak üzere toplam 100 milyon ton kapasitede yeni ve tevsi limanlar yapılacaktır.

• Yurt içinde bütün önemli merkezlere hava ulaşımını sağlamak hedefimizdir. Turizmin gelişmesi ve milletlerarası hava ulaşımında daha fazla pay alabilmek için mevcut hava alanları modernleştirilecek, tevsi edilecek, yenileri yapılacaktır. Bunlara paralel olarak uçak sayısı artırılacak ve milletlerarası seferler, ABD, Japonya, Çin, Avustralya gibi ülkelere teşmil edilecektir.

• Bütün vatandaşlarımızın sağlık sigortasına kavuşturulmasını, herkesin istediği hastaneden faydalanmasını sağlayacak bir sistemin kurulmasını hedef aldık.

Eğitim politikaları: Önümüzdeki dönemde orta öğretimden, yüksek okul ve üniversiteye kadar esnek ve yönlendirilmiş bir insangücü planlamasına ağırlık verilecektir.

• Her seviyede eğitim ve öğretimde başta TV ve bilgisayar olmak üzere teknolojinin imkânlarından en ileri safhada istifade edilecektir.

• Herkese bir yabancı lisan öğretmek hedefimizdir.

• Halk eğitimine süreklilik kazandırmak amacıyla, okul dışı eğitim ve kültür faaliyetlerinin geliştirilmesi, radyo ve televizyondan müessir bir şekilde faydalanılması için gereken yatırımları tamamlayacağız.

– Bugüne kadar yapılan uygulamalar ve sonuçları değerlendirerek, YÖK Kanunu günün şartlarına göre değiştirilecektir.

47. Bakanlar Kurulu (Yıldırım Akbulut Hükümeti)

İçişleri politikaları: Türkiye'nin gelişmesine paralel olarak il, ilçe ve büyük şehir sayısı belirli esaslar dahilinde arttırılacaktır.

Belediye ve köy kanunları değiştirilerek mahalli idarelerin daha da güçlenmesi temin edilecektir.

Teftiş ve denetim sistemi yeni bir anlayışla düzenlenecektir.

İktidarımız döneminde bu esaslardan hareketle, kamu idaresi bütünüyle gözden geçirilmiş, köklü şekilde değiştirilmiş ve bürokratik işlemler her kademede asgariye indirilerek bir İdari Reform gerçekleştirilmiştir.

Adalet politikaları: Adalet hizmetlerinin bir bütünlük içinde ele alınması, yargı organlarının imkanlarının arttırılması, çalışma şartlarının düzeltilmesi faaliyetlerine devam edilmesi hedefimizdir.

Dışişleri politikaları: Avrupa Topluluğu ile ilişkilerimiz, Hükümetimizin programında ayrıcalıklı bir yer işgal etmektedir. Avrupa Topluluğu'nda hak ettiği yeri almaya kararlı olan Türkiye, Avrupa Topluluğu'na tam üyelik başvurusunun olumlu biçimde sonuçlanması için gerekli çabaları, karşılıklı çıkarlarımızın dengelenmesini sağlayacak bir anlayışla sürdürecektir.

ABD ile dostluk ve ittifak ilişkilerimizi, karşılıklı çıkarlara hizmet edecek bir tarzda daha da geliştirmek arzusundayız.

Orta Doğu meselesinin bütün taraflarıyla diyalog halinde bulunan Türkiye, Filistin Devleti'nin ilanını izleyen dönemde hızlanan barışçı çözüm arayışlarını yakından ve dikkatle takip etmeye devam edecek ve bu yöndeki arayışlara katkıda bulunmaya hazır olacaktır.

İktisat politikaları: Ekonominin tabii kanunları içinde gelişmesini sağlamak üzere, ülke menfaatleri doğrultusunda müdahale ve tahdit-

47. BAKANLAR KURULU
AKBULUT HÜKÜMETİ
Görev Dönemi: 9 Kasım 1989 - 23 Temmuz 1991

Başbakan	:	Yıldırım AKBULUT (Erzincan)
Devlet B. ve Başbakan Yard.	:	Ali BOZER (İçel) 21.2.90'da Dışişleri Bakanı
Devlet Bakanı	:	Kâmran İNAN (Bitlis)
Devlet Bakanı	:	Güneş TANER (İstanbul)
Devlet Bakanı	:	Cemil ÇİÇEK (Yozgat)
Devlet Bakanı	:	Işın ÇELEBİ (İzmir)
Devlet Bakanı	:	Mehmet YAZAR (Kayseri) 2.3.91'de Milli Savunma Bakanı
Devlet Bakanı	:	Mehmet KEÇECİLER (Konya)
Devlet Bakanı	:	Hüsnü DOĞAN (İzmir) 30.10.90'da Milli Savunma B.
Devlet Bakanı	:	M. Vehbi DİNÇERLER (Hatay)
Devlet Bakanı	:	Mustafa TAŞAR (Ankara)
Devlet Bakanı	:	Kemal AKKAYA (Samsun)
Devlet Bakanı	:	Hüsamettin ÖRÜÇ (Bursa)
Devlet Bakanı	:	İbrahim ÖZDEMİR (İstanbul)
Devlet Bakanı	:	İsmet ÖZARSLAN (Amasya)
Devlet Bakanı	:	Ercüment KONUKMAN (İstanbul)
Adalet Bakanı	:	M. Oltan SUNGURLU (Gümüşhane)
Milli Savunma Bakanı	:	İ. Safa GİRAY (İstanbul) 20.10.90 istifa
	:	Hüsnü DOĞAN (İzmir) 30.10.90 - 23.2.91 Azledildi.
	:	Mehmet YAZAR (Kayseri) 2.3.91 -
İçişleri Bakanı	:	Abdulkadir AKSU (Diyarbakır)
Dışişleri Bakanı	:	A. Mesut YILMAZ (Rize) 21.2.90 istifa
	:	Ali BOZER (İçel) 21.2.90 - 13.10.90 istifa
	:	A. Kurtcebe ALPTEMOÇİN (Bursa) 13.10.90 -
Milli Eğitim Bakanı	:	Avni AKYOL (İstanbul)
Bayındırlık ve İskan Bakanı	:	Cengiz ALTINKAYA (Aydın)
Sağlık Bakanı	:	Halil ŞIVGIN (Ankara)
Maliye ve Gümrük Bakanı	:	Ekrem PAKDEMİRLİ (Manisa) 29.3.90 istifa
	:	Adnan KAHVECİ (İstanbul) 29.3.90 -
Ulaştırma Bakanı	:	Cengiz TUNCER (Antalya)
Tarım O. ve Köyişleri Bakanı	:	Lütfullah KAYALAR (Yozgat)
Ç. ve Sosyal Güvenlik Bakanı	:	İmren AYKUT (İstanbul)
Sanayi ve Ticaret Bakanı	:	Şükrü YÜRÜR (Ordu)
E. ve Tabii Kaynaklar Bakanı	:	Fahrettin KURT (Trabzon) 30.4.1991 istifa
	:	Togay GEMALMAZ (Erzurum) 1.5.1991 -
Kültür Bakanı	:	Namık Kemal ZEYBEK (İstanbul)
Turizm Bakanı	:	İlhan AKÜZÜM (Kars)

lerin asgariye indirilerek, rekabet şartlarının hakim kılındığı serbest piyasa ekonomisinin uygulanması sistem tercihimizdir.

İktisadi kalkınmada devletin esas fonksiyonu, tanzim edici, fertlerin ve kuruluşların iktisadi münasebetlerini düzenleyici, ihtilafların halli, iktisadi istikrarın sağlanmasına matuf sık sık değişmeyen kaideler koyması, engellerin kaldırılarak verimin yükseltilmesidir.

Sosyal politikalar: Bu yıl yayına başlayan TV kanallarına ilaveten, yeni TV kanalları devreye girecek, TV yayınlarını iyi seyredemeyen yörelere uydu kanalıyla kaliteli yayın yapma imkânı getirilecek, yer alıcı istasyonları yurt çapında yaygınlaştırılacaktır.

Altyapısı oluşturulan modern haberleşme ve bilgi akımı sistemleri yurt çapında yaygınlaştırılacaktır.

Sosyal güvenlikte ana politikamız nüfusun tümünü en kısa zamanda sosyal güvenlik şemsiyesi altına almaktır. Bu amaca ulaşmak için, bir yandan kapsam dışındaki gruplara sosyal güvenliğin götürülmesi, diğer yandan halen bu hizmetlerden yararlananlara götürülen programların daha etkin hale getirilmesi gerekmektedir. Tarım kesiminde halen 750.000 civarında olan sigortalı nüfusun Hükümet dönemimiz içerisinde hızla artırılması hedefimiz bulunmaktadır.

506 sayılı Sosyal Sigortalar Kanunu kapsamı içerisindeki sigortalılarımıza ve yurt dışında çalışan işçilerimize götürülmekte olan sosyal güvenlik hizmetlerinin kalitesini artırmak için, yasal düzenlemeler yanında uygulamadaki aksaklıkların giderilmesi için idari ve mali tedbirlere de önem verilecektir.

48. Bakanlar Kurulu (Mesut Yılmaz Hükümeti)

İçişleri politikaları: Huzur ve güvenin bedelinin, demokratik nizamdan, insan hak ve hürriyetlerinden vazgeçmek olamayacağına samimiyetle inanmaktayız.

Güvenlik kuvvetlerinin aslî görevleri dışındaki görevlerle meşgul edilmemelerine yönelik çalışmalar yapılacak, bu çalışmalarla, aslî görevlerini aksatan mevzuat hükümleri belirlenerek, ayıklanmaları sağlanacaktır.

Jandarma Genel Komutanlığı ile Sahil Güvenlik Komutanlığı taşra kuruluşlarının, ilgili mülkî idare amirleriyle daha sıkı görev ilişkileri içinde çalışmalarını sağlayacak yasal düzenlemeler yapılacaktır.

Güvenlik kuvvetlerinin hizmete bağlılıklarının sağlanması ve iş verimliliğinin artırılması, sosyal güvenliklerinin temini üzerinde ciddiyetle durulacak; asayişin tesisi uğruna şehit olan vatan çocuklarının ve ailelerinin geleceklerinin mutlaka teminat altına alınması çalışmaları hızlandırılacaktır.

Adalet politikaları: "Geciken adalet, adaletsizliktir" düşüncesinden hareketle, yargı sisteminin hızlı, nitelikli ve adil sonuç almaya elverişli bir düzene kavuşturulması için, personel, yapı, araç ve gereç bakımından iyileştirilmesi esas olacak, kurumlar ve hukuk kuralları bu esasa göre geliştirilecektir. Hazırlık tahkikatında avukat bulundurulmasını teminen yasal düzenlemeler yapılacaktır. Üst yargı organlarının iş yüklerini kendi içinde dengeleyici ve özellikle Yargıtayın bir içtihat mahkemesi olarak çalışmasını sağlayıcı tedbirler alınacaktır.

Dışişleri politikaları: Temel hak ve özgürlüklere saygı, çoğulcu demokrasi, serbest seçimler ve pazar ekonomisinin Türkiye ile AT ülkeleri arasında ortak paydayı oluşturduğu inancındayız. Türkiye-AT ilişkilerinin yeniden güçlü ve dinamik bir yapıya kavuşturulması için, Avrupalı ortaklarımızın, mevcut bazı pürüzleri, tarihî sorumluluk anlayışıyla bertaraf edecek tedbirleri vakit geçirmeden almalarını temenni ediyoruz.

ABC ARŞİVİ

1983-1991 arasındaki ANAP Hükümetlerinin sonuncusu Mesut Yılmaz başkanlığında kuruldu. Yılmaz Hükümeti'nin seçimlere bir yıl kala -1991 yılında- "erken seçim" kararı alması, daha sonra Tansu Çiller tarafından DYP-ANAP polemiklerinde "bırakıp kaçma" olarak değerlendirilecekti.

48. BAKANLAR KURULU
YILMAZ HÜKÜMETİ
Görev Dönemi: 23 Temmuz 1991 - 20 Kasım 1991

Başbakan	:	A. Mesut Yılmaz (Rize)
Devlet Bakanı- Başbakan Yardımcısı	:	Ekrem Pakdemirli (Manisa)
Devlet Bakanı	:	Fahrettin Kurt (Trabzon)
Devlet Bakanı	:	Mustafa Rüştü Taşar (Ankara)
Devlet Bakanı	:	İmren Aykut (İstanbul)
Devlet Bakanı	:	M. Vehbi Dinçerler (Hatay)
Devlet Bakanı	:	Kâmran İnan (Bitlis)
Devlet Bakanı	:	İhsan Aküzüm (Kars)
Devlet Bakanı	:	Cengiz Tuncer (Antalya)
Devlet Bakanı	:	Sabahattin Aras (Erzurum)
Devlet Bakanı	:	Ersin Koçak (Adana)
Devlet Bakanı	:	Mehmet Çevik (Ankara)
Devlet Bakanı	:	Eyyüp Cenap Gürpınar (Şanlıurfa)
Devlet Bakanı	:	Birsel Sönmez (Niğde)
Devlet Bakanı	:	Ali Talip Özdemir (Konya)
Adalet Bakanı	:	Şakir Şeker (Sivas)
Millî Savunma Bakanı	:	Hüseyin Barlas Doğu (Ankara)
İçişleri Bakanı	:	Mustafa Kalemli (Kütahya)
Dışişleri Bakanı	:	İsmail Safa Giray (İstanbul)
Maliye ve Gümrük Bakanı	:	Adnan Kahveci (İstanbul)
Millî Eğitim Bakanı	:	Avni Akyol (İstanbul)
Bayındırlık ve İskân Bakanı	:	Hüsamettin Örüç (Bursa)
Sağlık Bakanı	:	Yaşar Eryılmaz (Ağrı)
Ulaştırma Bakanı	:	İbrahim Özdemir (İstanbul)
Tarım Orman ve Köyişleri Bakanı	:	İlker Tuncay (Çankırı)
Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı	:	Metin Emiroğlu (Malatya)
Sanayi ve Ticaret Bakanı	:	Rüştü Kâzım Yücelen (İçel)
Enerji ve Tabiî Kaynaklar Bakanı	:	Muzaffer Arıcı (Denizli)
Kültür Bakanı	:	Gökhan Maraş (Kırşehir)
Turizm Bakanı	:	Bülent Akarcalı (İstanbul)

Paris Yasası ile çerçevesi çizilen yeni Avrupalı'nın inşaasında, bir süre önce kurulmuş olan AGİK kurumlarının başarılı bir biçimde işlev görmesi ve olgunluğa erişmesi büyük önem taşımaktadır. Türkiye, bu konuda, AGİK çerçevesinde ve Avrupa Konseyi çalışmalarında yapıcı gayretler içinde olacaktır.

Milli Savunma politikaları: Türkiye, NATO ittifakı içinde, başta güvenlik olmak üzere, tüm konularda aktif ve müessir bir rol oynamayı sürdürecektir. Batı Avrupa Birliği ile ilişkilerimizi, üyelik hedefimiz doğrultusunda ve NATO ile uyum içinde geliştirmeye kararlıyız.

İktisat politikaları: Sanayileşme politikaları, kalkınmanın ana unsuru olmaya devam edecek, yeni teknolojilerin transferi ve uygulaması konusunda pratik tedbirler alınacaktır.

Üretilen malların, teknik ve emniyet yönünden, özellikle Avrupa Topluluğu tek pazarda öngörülen standartlara uydurulması konusunda, sanayimize yön verilecektir.

Sınaî mülkiyetle ilgili yüz yılı aşkın bir süreden beri yürürlükte bulunan Berat Kanunu yerine geçmek üzere, günümüzün gelişen ve değişen şartlarına ve ihtiyaçlarına cevap verebilecek, dış ticaret ve uluslararası ilişkilerimize ve Avrupa Topluluğu üyeliğimizin gereklerine uygun yeni bir Patent Kanunu'nun yürürlüğe konulması için gerekli çalışmalar yapılacaktır.

Tüketici haklarının korunması, mal ve hizmet piyasalarının istikrar kazanması için, gelişmiş ülkelerdekine benzer rekabet hukuk düzeninin sağlanması, mal ve hizmetlerin üretim ve dağıtımında meydana gelebilecek haksız rekabetin bertaraf edilebilmesi için, mevzuat çalışmaları en kısa zamanda Yüce Meclise sunulacaktır.

İhracat, üretim safhasında teşvik edilerek, teşvikler, istisnalar dışında nakdî olmaktan çıkarılacaktır. Her şeyin teşvik edilmesi, kaynakların dağılmasına ve yatırım verimliliğinin düşmesine neden olacağından, rekabet gücümüzün bulunduğu sahalar ile yüksek teknoloji teşvikine çalışılacaktır. Teşvikler, tam istihdam ve tam kapasiteye yönelik olacaktır. İhracatın güvence içinde yapılması için, ihracat sigortası sistemi çalıştırılacaktır.

Ayrıca, ithalatta standartlarımızın uygulanması ve anamallarda satış sonrası servisinin bulunmasına dikkat edilecektir.

Tarım ürünleri destekleme fiyatları, enflasyonun üzerinde tutulmaya devam edilecektir. Ürün bedelleri, imkânlar ölçüsünde peşin ödenecektir. Gecikmesi halinde, ödemeler için birçok üründe ilan edilen fiyatlara ek olarak, haftalık ve aylık ilave ödemeler yapılacaktır. Böylece, çiftçilerimizin el emeği ve alınterinin değerlendirilmesine özen gösterilmeye itina edilecektir.

Sosyal politikalar: Doğal, kültürel ve sosyal çevreyi korumak ve geliştirmek, Hükümetimizin temel prensiplerinden birisidir. Ekolojik değerlerin korunması ve ekonomik kalkınmanın sağlanması bir bütün olarak ele alınacak, sürekli ve den-

geli kalkınma amacına uygun olarak, yasal, idarî ve teknik tedbirler geliştirilecektir.

Bu çerçevede, ulaştırma, tarım, enerji, sağlık, eğitim, konut ve altyapı gibi tüm temel sektörlerdeki yatırımlarda çevre faktörünün de ele alınması sağlanacak; gelecek nesillere temiz ve yaşanabilir bir çevre emanet etme düşüncesi çalışmalarımızda esas olacaktır. Ayrıca, endüstriyel gelişmenin çevre sorunları yaratmaması açısından, kirliliği kaynağında önleyici tedbir alarak, gerek mevcut, gerekse yeni kurulacak tesislerin arıtma sistemlerini kurmalarını sağlamak amacıyla, düşük faizli kredi kullanımı için gerekli tedbirler geliştirilecektir.

Ücretlinin, eğitim, sağlık, konut kredi faizi ve kültür harcamalarını vergiden düşmesi için kanunî düzenleme Meclise sevk edilecektir.

Hükümet olarak, sosyal güvenliği, sosyal hukuk devleti içerisinde yer alan ve bu ilkeyi oluşturan temel kavramlardan biri olarak görmekteyiz.

İşçi, memur, esnaf, sanatkâr ve çiftçi olmak üzere tüm çalışanlarımızın sosyal güvenlik şemsiyesi altında toplanması, sosyal güvenlik politikamızın ana hedefini teşkil etmektedir. Çeşitli sosyal güvenlik kanunlarında yer alan sosyal sigorta hakları arasında norm ve standart bütünlüğünün sağlanması, Hükümetimizin önemle üzerinde durduğu çalışmalardan biri olacaktır.

Eğitim politikaları: Zorunlu eğitimin 2000 yılına kadar sekiz yıl, 2000 yılından sonrası için de on yıl olmasını sağlayacak kanunî düzenleme yapılacaktır.

Millî Eğitim Akademisinin kuruluşu tamamlanacaktır.

Eğitim ve öğretim hürriyetinin Anayasa'ya sadakat borcunu ortadan kaldırmayacağı inancıyla, millî birlik ve bütünlüğümüzün temel unsurlarının başında yer alan Türkçe'nin, özellikleri bozulmadan ve aşırılığa kaçılmadan millî ve ortak bir eğitim ve bilim dili olarak öğretilmesine önem verilecektir.

Bugüne kadar yapılan uygulamalar ve sonuçları ışığında, YÖK Kanunu gözden geçirilecektir.

49. Bakanlar Kurulu (S. Demirel - E. İnönü koalisyon hükümeti)

Genel amaçlar: Paris Şartı ve öncesindeki bütün belgelerde yer alan insan haklarına ilişkin temel ilkeler, devletimiz ve toplumumuz için de vazgeçilmez ön şartlar ve yaşamsal verilerdir.

Türkiye'de insan hakları uygulamaları, ülkemizin, uluslararası taahhütleri, siyasal rejimi ve uygar dünya ile bütünleşme yolundaki iradesiyle uyum haline getirilecek-

MESUT YILMAZ

1947 yılında İstanbul'da doğdu. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Köln Üniversitesi İktisat ve Sosyal Bilimler Fakültesi'ni bitiren Mesut Yılmaz, DP milletvekili olan amcası İzzet Akçal nedeniyle gençlik yıllarından itibaren politikanın içerisinde yer aldı.

1960 ihtilali sonrası amcasının Yassıada'da yargılanmasıyla başlayan sıkıntılı günler, ailenin "Akçal" olan soyadını "Yılmaz" olarak değiştirmesine neden oldu.

Öğrenimini tamamladıktan sonra, bir süre özel sektörde yöneticilik yapan Yılmaz, ANAP'ın kuruluş yıllarında Turgut Özal ile tanıştı. Yılmaz, Özal'ın çağrısını kabul ederek, ANAP'ın kuruluşunda aktif görev aldı. 1983 seçimleri ile birlikte Rize Milletvekili olarak Parlamentoya girdi.

İlk Özal hükümetinde Devlet Bakanlığı ve Hükümet Sözcülüğü görevini üstlenen Yılmaz, daha sonra Kültür ve Turizm Bakanlıklarına getirildi.

2. Özal hükümetinde ise Dışişleri Bakanlığı'na atanan Yılmaz, bu görevini Akbulut'un Başbakanlığı döneminde de 4 ay sürdürdü. Yılmaz, böylece ANAP hükümetlerinin hepsinde en uzun süre bakanlık görevini yürüten kişi unvanına sahip oldu.

ANAP iktidarının ilk yıllarında "Özal'ın siyasi prensleri" arasında sayılan Mesut Yılmaz'ın ANAP içerisindeki grafiği, Dışişleri Bakanlığı döneminde yükseldi ve parti içerisindeki "milliyetçi-muhafazakar" eğilimin karşısındaki "Liberal" eğilimin öncülerinden oldu.

Yılmaz, Özal'ın partiyi teslim etmeyi düşündüğü "veliaht"lar arasında sayıldı. Turgut Özal'ın Cumhurbaşkanlığına aday olduğunu açıklaması ile birlikte Mesut Yılmaz da, olası 8 aday arasında Genel Başkanlığa en yakın isim olarak değerlendirildi. Ancak, Özal'ın Cumhurbaşkanı seçilmesi ile birlikte, Başbakanlığa Yıldırım Akbulut'u getirmesi, Yıl-

→

tir. Bu amaçla, Hükümetimiz, ülkede ilk kez insan hakları ile ilgili bir Devlet Bakanlığı kurmuştur.

Günümüzün yeni evrensel gelişmeleri ve ihtiyaçları ile AGİK süreci sonucu, 20 Kasım 1990'da kabul edilen ve ülkemizin de katıldığı Paris Şartı ve Yeni Dünya Düzeni içinde Türkiye, Dünya ile bütünleşebilmek için hukuk sistemini gözden geçirerek, onu güncel ve evrensel hale getirecektir.

Hükümetimiz, "12 Eylül hukuku kalıntıları" olarak nitelendirilebilecek yasal düzenlemeleri, uygulamaları ve kısıtlamaları süratle yürürlükten kaldırarak, her alanda tam demokratik bir siyasî ortamı yaratmak gerekliliğine kesinlikle inanmaktadır.

12 Eylül 1980'de oluşan Millî Güvenlik Konseyi ile bu dönemin diğer yönetim yetkililerini her türlü cezaî, malî veya hukukî sorumluluğun dışında tutan Anayasa'nın geçici 15'inci maddesi, objektif ve üniversel hukuk kurallarına aykırıdır. Bu nedenle, Hükümetimiz, bu hükmü yürürlükten kaldırmak için, TBMM'de gerekli çoğunluğu bulma çalışmalarını başlatacaktır.

Laik ve Atatürk ilkelerine bağlı Türkiye'de inanç, düşünce, anlatım özgürlükleri toplumun temelidir, kısıtlanamaz.

Hükümet, çağdaş akım ve gelişmelere paralel bir basın özgürlüğü anlayışını kesinlikle oluşturmak ve uygulamaya koymak kararındadır.

Halkımıza, gerçekleri yansıtan ve doğru haber alma olanağı sağlayan tarafsız bir devlet radyo-televizyonu mutlaka sağlanacak ve özel televizyon ve radyo istasyonlarının da kurulmasına olanak veren hukuksal ortam hazırlanacaktır.

Güneydoğu'da yaşanan şiddet ve terör olayları, öncelikle ele alınması gereken partilerüstü çok önemli bir sorundur. Bu soruna demokratik hukuk devleti içinde çözüm bulunacaktır.

Türkiye Cumhuriyeti üniter bir devlettir. Bu devleti kuran ulusumuzun, Cumhuriyetimizi ve demokrasimizi benimseme, sürdürme ve geliştirmede rıza ve irade birliği vardır. Bu birlik, sorunun çözümünü kolaylaştıracak en önemli unsurdur.

Yurttaşlarımız arasında kültür, düşünce, inanç, dil ve köken farkları olması doğaldır. Bunlar, başka ülkeler için de geçerlidir. Böyle bir çeşitlilik demokratik ve üniter devlet için bir zaaf değildir. Bir üniter yapı içinde çeşitli etnik, kültürel ve dile ilişkin kimlik özellikleri özgürce ifade edilebilecek, özenle korunabilecek ve rahatça geliştirilebilecektir. Bu, ulus ve devlet birliğinin gücünü azaltmayacak, aksine pekiştirecektir.

Ülkemizde, uluslararası anlaşmalarla kabul edilen azınlıklar dışında

maz'ı, izlediği siyasi stratejiyi değiştirmeye itti.

Yılmaz, Akbulut'un kabinesindeki Dışişleri Bakanlığı görevinden 21 Şubat 1990 tarihinde istifa ederek, parti içi mücadeleye yöneldi. ANAP teşkilatları ile ilişkilerini yoğunlaştıran Yılmaz, kongrelerde de farklı eğilimler ile ittifaklar oluşturarak delege üstünlüğünü sağladı.

1991 Haziran'ında toplanan ANAP Kongresi'nde Akbulut'un karşısına Genel Başkan adayı olarak çıktı. Özal ailesinin ve muhafazakar eğilimin önde gelen isimlerinden Ekrem Pakdemirli'nin desteğini alan Yılmaz, ANAP Genel Başkanı seçildi ve Başbakanlık görevini üstlendi. Yılmaz, böylece Türk siyasi hayatında ilk kez "Başbakanlık görevinde bulunan Genel Başkanı deviren isim" oldu.

Yılmaz'ın Başbakanlığı dönemi, kendisini Cumhurbaşkanı Turgut Özal ile karşı karşıya getirdi. Özal'ın hükümet çalışmalarına müdahalelerine tepki gösteren Yılmaz, parti içerisinde Özal'cı cephe ile karşı karşıya kaldı. Yılmaz, Özal'ın da etkisiyle 1991 yazında "erken genel seçim" kararı aldı. 20 Ekim 1991 seçimleriyle yine Rize'den Parlamentoya giren Yılmaz, ana muhalefet partisinin lideri oldu.

Muhalefette Yılmaz'ın karşısına çıkan en önemli sorun, ANAP içerisindeki Özal yanlısı milletvekillerinin isyanını bastırmak oldu. Özal'ın etkisindeki milletvekilleri, Yılmaz'a karşı bir cephe oluşturarak, ANAP'ta olağanüstü kongre süreci başlattılar.

1992 yılı Aralık ayında toplanan Olağanüstü Kongrede, Mehmet Keçeciler, Yılmaz'ın karşısına Özal'cı cephenin adayı olarak çıktı. Ancak "milliyetçi" eğilimin de desteğini alan Yılmaz, ezici bir çoğunlukla Genel Başkanlık koltuğunu korumayı başardı.

Yılmaz'ın bu başarısına rağmen ANAP'ta ilk büyük ayrım süreci de yaşandı. Mehmet Keçeciler ve Yıldırım Akbulut ile Özal yanlısı 16 milletvekili ANAP'tan ayrılarak, ayrı parti kurma çalışmalarına yöneldiler. Akbulut ve Keçeciler, daha sonra ANAP'a geri dönerken, Yusuf Özal ve Hüsnü Doğan ile birlikte davranan bazı milletvekilleri Yeni Parti'yi oluşturdular.

Demirel ve Çiller'in Başbakanlığı döneminde, bazı ANAP'lılar tarafından "pasiflikle" suçlanan Yılmaz, partisinden bireysel kopmaları da önlemeyi başaramadı. 1991 seçimlerinde 115 milletvekili ile Parlamentoda temsil edilen ANAP grubunun sandalye sayısı 96'ya kadar düştü.

Almanca ve İngilizce bilen Yılmaz, evli ve iki çocuk babasıdır.

hiçbir yurttaşımız azınlık değildir. Türkiye'de herkes eşittir ve birinci sınıf yurttaştır. Herkesin kendi ana dilini, kültürünü, tarihini, folklorunu, dinî inançlarını araştırması, koruması ve geliştirmesi, temel insan hak ve özgürlüğü kapsamı içindedir. Bu haklar yasalar çerçevesinde sağlanacaktır; ancak, devletin resmî dili, bayrağı, simgeleri, sınırları ve Türkiye Cumhuriyeti'nin hükümranlık hakları her türlü tartışmanın dışındadır.

Terör ve anarşi yaratanlar ve şiddet kullananlar hukuk içinde mutlaka etkisiz hale getirilecektir.

Türkiye'nin, Avrupa bütünleşme hareketi içerisindeki konumunun güçlendirilmesi ve Avrupa Topluluğu ile ilişkilerimizin tam üyeliğe yönelik bir işbirliği kapsamında geliştirilmesi, Hükümetimizin ana hedefleri arasındadır. Hükümetimiz, Avrupa toplumları ile Türk toplumunu birleştiren tarihsel, siyasî, ekonomik, moral ve kültürel ortak paydaları artırmak ve güçlendirmek suretiyle, bu yolda tarihî bir mesafe almaya kararlıdır. Siyasî birlik ile ekonomik ve parasal birlik yönünde yeni aşamalara ulaşmakta bulunan bir Avrupa'da, Türkiye'nin de hak ettiği yeri alması ısrarla izleyeceğimiz ulusal bir hedef olacaktır. İngiltere, Fransa ve geçen yıl birleşerek yeni Avrupa'nın, inşasında kilit bir rol üstlenmiş bulunan Almanya ile güçlü işbirliği bağlarının yeniden ve daha kapsamlı bir çerçevede canlandırılıp sürdürülmesine büyük önem vereceğiz.

Milli Savunma politikaları: NATO'nun değişen Avrupa güvenlik mimarisinin temel ögesi olarak yeni Avrupa-Atlantik denklemlerine uyum sağlama çabalarını memnunlukla karşılıyor ve destekliyoruz. NATO'nun Avrupa Topluluğu ve oluşum halindeki Avrupa güvenlik ve savunma kimliği ile birlikte, AGİK sürecinin yaratmak istediği yeni kıtasal barış ve güvenlik ortamına en büyük katkıyı sağlayabilecek bir ittifak topluluğu olduğu kanısındayız. Bu çerçevede, NATO'nun, Merkezî ve Doğu Avrupa ülkeleriyle ilişkilerinin daha ileri bir düzeye yükseltilmesi çabalarını da olumlu bir girişim sayıyoruz.

Dışişleri politikaları: ABD ile dostluk ve ittifak ilişkilerimizin özel bir önemi vardır. Karşılıklı yarar dengesine dayanan bu ilişkilerin geliştirilmesine öncelik vereceğiz. ABD ile Türkiye'yi birbirlerine bağlayan, savundukları ortak değer ve ideallerdir. ABD ile ilişkilerimizin bu ortak değer ve idealler zemininde, çok yönlü olarak daha da geliştirilmesi hususunda kararlıyız.

İktisat politikaları: Yüzde 70 düzeyinde olan enflasyon oranı, ekonomik dengelerdeki bozulma hızının son aylarda giderek artması nedeniyle, kısa sürede üç haneli rakamlara ulaşacak bir eğilime girmiştir. İlk aşamada bu eğilimi durdurup, enflasyonu kısa sürede azaltabilmek için, tutarlı ve bütünsel bir dengeleme, onarım ve canlandırma programının acilen uygulamaya konulması gerekmektedir.

Para programının, maliye ve reel döviz kuru politikaları ile birlikte sıkı bir koordinasyon ve etkileşim içinde yapılması temel yaklaşımımız olacaktır. Bu program çerçevesinde uygulanacak para politikasının kilit noktası, Merkez Bankası parasının kontrolüdür.

Öngörülen bu programın ilk iki yılında ağırlık, konsolide bütçe uygulamaları ile KİT ve finansal kesim reformları sonucu kamu borçlanma gereğinin düşürülmesine verilecektir. Bunlarla eşanlı olarak başlatılacak vergi reformunun asıl amacı ise, vergi düzeninin ıslahı, vergi gelirlerinin artırılması ve vergi adaletinin sağlanması olacaktır. Vergi reformundan, kısa vadeli dengeleme programı ve orta-uzun dönem sanayi atılım stratejisinin uygulaması açısından önemli katkılar beklenmektedir.

Kurumlar Vergisi oranı azaltılacak, ancak buna karşılık dağıtılan kâr payının üniter gelir vergisi sistemine dahil edilmesi sağlanacaktır. Böylece, AT uygulaması olan vergi mahsubu sistemine geçilebilecektir.

KİT'lerin, görev olarak verilen yatırımları dışındaki kaynak gerek-

ABC ARŞİVİ

1991 seçimlerinden sonra kurulan DYP- SHP hükümeti. Partilerin seçim vaadlerinin bu koalisyonla gerçekleşme ihtimali, görece demokratik bir hayatı özleyenler için önce umut, sonra da hayal kırıklığı yarattı.

sinimlerinin malî piyasalardan sağlanması esas olacaktır. KİT'lerin bütçeye ve Hazineye yük olmaları önlenecektir.

KİT'lerin özel kanunları iptal edilerek, yeni bir kanunla –kamu hizmeti yapanlar hariç– tüm KİT'le, Türk Ticaret Kanunu kapsamına sokulacak ve anonim şirket şeklinde örgütlenmeleri sağlanacaktır.

Sosyal politikalar: Tarım kesimi için hedeflerimiz; bu sektöre nefes aldırıp tarımı canlandırmak, GAP ile bütünleşen tarıma dayalı sanayileşme sürecini hızlandırmak, tarımda yeni teknoloji kullanımını desteklemek, sübvansiyon ve entegrasyon politikalarını girdi ve nihai ürünlerde tutarlı olarak uygulamaktır. Bu politikalarla Hükümetimiz, tarım kesimini kendi kaderine terk edilmişlikten kurtaracaktır.

Sendikal hakların, ülkemizde, ILO standartlarına uygun çerçevede

SÜLEYMAN DEMİREL

Süleyman Demirel, 1 Kasım 1924 tarihinde Isparta'nın Atabey ilçesine bağlı İslamköy'de doğdu. İlköğrenimini İslamköy'de tamamlayan Demirel, ortaöğrenimini güçlükler içerisinde Isparta ve Afyon'da tamamladı. İTÜ İnşaat Fakültesi'ni burslu olarak bitiren Demirel, aynı yıl Elektrik İşleri Etüd idaresinde göreve başladı.

Isparta'dan Nazmiye Hanım ile hayatını birleştiren Demirel 1954-55 yılları arasında ABD'ye görevli olarak gitti ve baraj, sulama ve elektrifikasyon konularında ihtisas yaptı. ABD dönüşünde DSİ Genel Müdürlüğü görevine getirilen Demirel, pek çok baraj, sulama tesisi ve elektrik santrali yapımı ile yakından ilgilendi. Bu başarılı geçmiş, Demirel'e siyasi hayatın kapılarını açtı. Askerlik görevini tamamladıktan sonra serbest müşavir mühendis olarak çalışan Demirel, bir süre ODTÜ'de su mühendisliği dersleri verdi.

Demirel, AP'nin ilk Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala'nın isteği üzerine 1962 yılında AP Genel İdare Kurulu'na seçildi. 1964 yılındaki AP Kongresinde ezici bir çoğunlukla Genel Başkan seçilen Demirel, Şubat 1965'te Suat Hayri Ürgüplü başkanlığında bir koalisyon hükümeti kurulmasında etkili rol üstendi. Demirel, Ürgüplü kabinesinde Başbakan Yardımcısı oldu.

10 Ekim 1965 seçimlerinde AP % 53 oy'la tek başına iktidara geldi. Demirel de bu seçimlerde Isparta Milletvekili seçildi ve Türkiye'nin 13. Başbakanı oldu.

1969 seçimleri, Demirel Başkanlığındaki AP'ye yeniden tek başına iktidar kapısını açarken, Demirel 14. hükümeti kurdu. Ancak bu hükümetin ömrü fazla uzun sürmedi.

Celal Bayar'ın etkisiyle 41 AP milletvekili, 1970 yılı sonlarına doğru Demirel'in 1971 yılı bütçe tasarısına muhalefetle birlikte red oyu vererek hükümeti düşürdüler ve partiden koptular. Demirel yeni bir hükümet kurdu ancak, parti içindeki çalkantılar ve siyasi istikrarsızlık, 12 Mart muhtırası ile sonuçlandı. Demirel, askerlerin muhtırası üzerine Başbakanlık görevini bırakmak zorunda kaldı.

1975, 77 ve 79 yıllarında Necmettin Erbakan ve Alparslan Türkeş ile "MC" olarak nitelenen hükümetler de kuran Demirel'in siyasi hayatı 12 Eylül darbesi ile yeniden kesintiye uğradı. Askeri yönetim tarafından bir süre Zincirbozan'da zorunlu ikamete tabi tutulan Demirel'in siyaset yapması yasaklandı. 1980 öncesi "Barajlar Kralı" olarak anılan Demirel, yasaklı olduğu dönemde kamuoyuna "örtülü siyasi mesajlar" vermeyi sürdürdüğünden "Bir bilen" olarak nitelendi.

Yasaklı olmasına rağmen Büyük Türkiye Partisi'nin Kuruluşunu Zincirbozan'dan organize eden Demirel, bu partinin kapatılmasından sonra Doğru Yol Partisi'nin kuruluş çalışmalarının odağında yer aldı.

Demirel, 6 Eylül 1987'de siyasi yasakların referandumla kaldırılmasının ardından 24 Eylül 1987' deki DYP Kongresinde Genel Başkanlık görevini H. Cindoruk'tan aldı. 1987 seçimleri ile yeniden Isparta'dan Milletvekili seçilen Demirel'in, 1991 seçimlerine kadar siyasi stratejisi, dönemin Başbakanı ve Cumhurbaşkanı Turgut Özal ile kıyasıya kavga temeline dayandı. Bu kavga, 1991 seçimleri ile Demirel'i iktidara taşıdı. 1991 seçimlerinden 1. parti olarak çıkan DYP, SHP ile koalisyon kurdu ve Demirel Başbakanlık görevini üstlendi. Erdal İnönü başkanlığındaki SHP ile kurulan koalisyon hükümeti 1,5 yıl yönetimde kaldı. Demirel, 7 yılı yasaklı geçen 30 yılı aşkın politik hayatı boyunca 6 kez hükümetten ayrılmak zorunda kaldı ve 7 kez hükümet kurdu. 1964'ten 1993'e kadar süre içinde 6 dönem Isparta milletvekili seçilen Demirel, en uzun süre Genel Başkanlık görevinde kalmış lider rekoruna sahiptir. 8. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın ölümünün ardından Demirel, 16 Mayıs 1993 tarihinde TBMM tarafından 9. Cumhurbaşkanı olarak seçildi.

kurumsallaşması sağlanacaktır. İşçi-işveren ilişkilerinin sosyal barışı güçlendirici yönde olması sağlanacaktır. Sosyal güvenlik ağı, bütün vatandaşları kapsayacak şekilde hızla genişletilecektir.

Kadınlarımızın 20, erkeklerimizin 25 hizmet yılını tamamlamaları halinde, yaş haddine bakılmaksızın, farkın açılması önlenecektir.

Sabit gelirlilerin maaşları, enflasyonu karşılayacak bir biçimde düzenlenecek, bu kişilerin ve ailelerinin rahat bir nefes alması sağlanacaktır.

İşçi sigortalıları ile Bağ-Kur sigortalılarının emekli aylıkları sistemi gözden geçirilecek ve genel sosyal güvenlik ödemelerinde bir uyum sağlanmaya çalışılacaktır.

Eğitim politikaları: Laik, evrensel, cumhuriyetçi, millî kültürü geliştirici, yaratıcı, özgür düşünceye dayalı bir eğitim politikası esastır. Kişilik sahibi, nitelikli insan yetiştirmek amaçtır.

Temel eğitimden yükseköğrenimin sonuna kadar her kademe kendi içinde bir bütünlük taşıyacaktır. Her kademeyi tamamlayan gencin, o kademenin sonunda hayata atılması mümkün olacaktır.

Ortaöğretim sadeleştirilecek, birlik sağlanacaktır. Kaynakların verimli kullanılmasıyla, çok amaçlı lise sistemine mutlaka geçilecektir. Bütün öğrenciler laik dünya görüşüne dayalı kültür derslerini mutlaka ortak olarak görecektir.

Öğretmenlerin sendika kurmaları için gerekli anayasal değişiklikler yapılacak, eğitimin önündeki sorunların çözümünde, uygulayıcılar olarak öğretmenlerimizin de katkısı sağlanacaktır.

Hükümetimiz, köklü bir üniversite reformunu gerçekleştirecektir. Üniversitelere bilimsel ve yönetsel özerklik tanınacak; YÖK sistemi kaldırılarak, yükseköğretim kurumlarının kendi içlerinden seçtikleri organlar eliyle yönetilmesi sağlanacaktır. Böylece, Hükümetimiz, özgür, özerk, malî olanakları en iyi aşamaya getirilmiş üniversiteyi Türkiye'ye kazandıracaktır.

Sansür, Muzır ve Basın Yasası gibi yasalardan kaynaklanan kısıtlayıcı düzenlemeler, gerek toplumsal yaratıcılığı özgürleştirmek, gerekse hükümetimizin temellendirmeye çalıştığı demokratikleşme ülküsünü hızlandırmak için kaldırılacaktır.

49. BAKANLAR KURULU
DEMİREL HÜKÜMETİ
Görev Dönemi: 20 Kasım 1991 - 25 Haziran 1993

Başbakan	:	Süleyman DEMİREL (Isparta)
Devlet Bakanı Başbakan Yard.	:	Erdal İNÖNÜ (İzmir)
Devlet Bakanı	:	Cavit ÇAĞLAR (Bursa)
Devlet Bakanı	:	Tansu ÇİLLER (İstanbul)
Devlet Bakanı	:	Ekrem CEYHUN (Balıkesir)
Devlet Bakanı	:	İbrahim TEZ (Ankara)
Devlet Bakanı	:	Akın GÖNEN (Manisa)
Devlet Bakanı	:	Güler İLERİ (Tokat) 23.2.92 istifa
Devlet Bakanı	:	Türkan AKYOL (TBMM dışında) 4.3.92 -
Devlet Bakanı	:	Gökberk ERGENEKON (Antalya)
Devlet Bakanı	:	Orhan KİLERCİOĞLU (Ankara)
Devlet Bakanı	:	Mehmet KAHRAMAN (Diyarbakır)
Devlet Bakanı	:	Ömer BARUTÇU (Zonguldak)
Devlet Bakanı	:	Mehmet Ali YILMAZ (Trabzon)
Devlet Bakanı	:	Erman ŞAHİN (Muğla)
Devlet Bakanı	:	Şerif ERCAN (Edirne)
Devlet Bakanı	:	Mehmet BATALLI (Gaziantep)
Adalet Bakanı	:	M. Seyfi OKTAY (Ankara)
Milli Savunma Bakanı	:	Nevzat AYAZ (Çankırı)
İçişleri Bakanı	:	İsmet SEZGİN (Aydın)
Dışişleri Bakanı	:	Hikmet ÇETİN (Gaziantep)
Maliye ve Gümrük Bakanı	:	Sümer ORAL (Manisa)
Milli Eğitim Bakanı	:	Köksal TOPTAN (Bartın)
Bayındırlık ve İskan Bakanı	:	Onur KUMBARACIBAŞI (Hatay)
Sağlık Bakanı	:	Yıldırım AKTUNA (İstanbul)
Ulaştırma Bakanı	:	Yaşar TOPÇU (Sinop)
Tarım ve Köyişleri Bakanı	:	Necmettin CEVHERİ (Şanlıurfa)
Ç. ve Sosyal Güvenlik Bakanı	:	Mehmet MOĞULTAY (İstanbul)
Sanayi ve Ticaret Bakanı	:	M. Tahir KÖSE (Amasya)
Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı	:	Ersin FARALYALI (İzmir)
Kültür Bakanı	:	D. Fikri SAĞLAR (İçel)
Turizm Bakanı	:	Abdulkadir ATEŞ (Gaziantep)
Orman Bakanı	:	Vefa TANIR (Konya)
Çevre Bakanı	:	B. Doğancan AKYÜREK (İstanbul)

50. Bakanlar Kurulu (T. Çiller - E. İnönü koalisyon hükümeti)

Genel amaçlar: 1987 yılından beri süren "olağanüstü hal" uygulaması, yetki ve otorite boşluğu yaratmayacak yeni yasal düzenlemelerle birlikte yürürlükten kaldırılacaktır.

Gümrük Birliği'ni oluşturma süreci ve topluluk hukuk düzeni ve vergi yapısıyla, Türk hukuk düzeninin ve vergi yapısının uyumsallaştırılma çalışmaları hızlandırılacaktır.

İçişleri politikaları: Hükümetimizce, koruculuk sisteminin tasfiyesi ilke olarak benimsenmiştir. Bunu gerçekleştirmek için, öncelikle koruculuğun kaldırılmasının yaratabileceği istihdam ve güvenlik sorunlarının çözümlenmesi gerekmektedir.

Adalet politikaları: Yargı bağımsızlığı ve yargıç güvencesini gerileten anayasal çelişki ve engellerin kaldırılması, yargı işleyişinin bu doğrultuda güçlenmesi, temel hak ve özgürlükleri güvence altına alacak mekanizmaların oluşturulması gerekir.

Çocuk ve gençlere sadece suçlu gözüyle bakamayız. Bunu bu şekilde amaçlayan Çocuk Mahkemeleri Yasa Tasarısı, basın özgürlüğünü güçlendiren, basın mensuplarının çalışmalarını ve halkın gerçekleri öğrenme hakkını güvence altına alan, sansürü kaldıran, idarî makamların basınla ilgili yetkilerini olabildiğince kısıtlayan ve bu konuların değerlendirilmesini yargı mercilerine bırakan Basın Yasa Tasarısı, bir diğeri, temel hak ve özgürlükler açısından büyük önem taşıyan Avukatlık Yasa Tasarısı, Güvenlik Soruşturması Yasa Tasarısı, Cezaevleri yönetimi ve yapılanmasıyla ilgili Cezaevleri Yasa Tasarısı, Yüce Meclis'in gündeminde bulunmaktadır.

Dışişleri politikaları: Batı camiasıyla bütünleşen bir ülkeyiz. İslâm âleminin demokratik, lâik ve çağdaş bir üyesiyiz. Başta Türk dilleri konuşan toplumlar olmak üzere, yeni bağımsız devletlerin örnek aldıkları bir modeliz. Dış politikamızda da, etkinliğini bu bünyeden alan bir uzlaştırma, barıştırma ve işbirliğinde buluşturma işlevi görmeye devam edeceğiz.

Bölgesel entegrasyonları uluslararası serbest ticaret ortamının yaratılması için geçiş süreci olarak kabul eden ülkemiz, bir yandan, çok yönlü ticaretin geliştirilmesini sağlayacak GATT Uruguay Raund –Çok Taraflı Ticaret Müzakereleri anlamına gelen bu kapsamlı örgüt– için gerekli katkıyı yapmayı sürdürürken, diğer taraftan da, bölgesel entegrasyonların sağlayacağı katkıdan, azami ölçüde yararlanmaya devam edecektir.

İktisat politikaları: Önceki Koalisyon Hükümetinde olduğu gibi, devletin ekonomideki yerinin ve rolünün yeniden tanımlanması, mevcut yapısal sorunların halkın öncelikleri doğrultusunda köklü ve yenilikçi bir yaklaşım içinde sonuca vardırılması amacımızdır. Bu çerçevede, devletin ekonomik faaliyetlerinin dengeli bir biçimde azaltılması, giderek sübvansiyon dağıtan yapıdan arındırılması, ekonomide genellikle kuralları belirleyen bir konuma kavuşturulması gerektiğine inanmaktayız.

Bu tanım içinde, devlet, sosyal devlet olmanın bir gereği olarak, başta eğitim, sağlık ve çevre olmak üzere, kamu hizmetlerinin yürütülmesinde etkin bir yapıya kavuşturulacaktır.

Enflasyon âdeta yaşamımızın ayrılmaz bir parçası haline gelmiş bulunmaktadır; bu ise, ekonomik politikaların uygulanmasını güçleştirmekte ve bir kısır döngü yaratmaktadır. Her türlü iktisadî kararda vadeler kısalmakta, verimlilik yerine, rant ve spekülasyon arayışı hızlanmaktadır. Tek başına para politikasının yeterli olmadığı, artık hepimizin bilgisi dahilindedir.

Sayısız sakıncaları bulunan enflasyonun düşürülmesi için, dengeleri bozan bir büyüklüğe ulaşmış bulunan kamu açıklarının makul bir düzeye çekilmesi hedefi vardır. Sayısız sakıncaları bulunan enflasyonun düşürülebilmesi için, bu

İLETİŞİM ARŞİVİ

Hikmet Çetin SHP-CHP "bütünleşmesinin" ardından CHP'nin başına geçti ancak o da koalisyonda "Tansu Çiller'in etkisinde kalma" eleştirilerinden kurtulamadı.

50. BAKANLAR KURULU
ÇİLLER HÜKÜMETİ
Görev Dönemi: 25 Haziran 1993 - 5 Ekim 1995

Başbakan : Tansu ÇİLLER (İstanbul)
Devlet Bakanı ve Başbakan Y.: Erdal İNÖNÜ (İzmir) 12.9.1993 istifa
: Murat KARAYALÇIN (TBMM dışından) 19.9.93 - 27.12.94
*Başbakan Yardımcısı : M. KARAYALÇIN 27.12.1994 - 27.3.1995 istifa. (Dışişleri B. ve Başbakan Yrd.)
Devlet B. ve Başbakan Yard. : M. KARAYALÇIN 14.12.94 - 27.12.94 vekalet
Devlet B. ve Başbakan Yard. : Hikmet ÇETİN 27.3.95 -

Devlet Bakanları : • Bahattin ALAGÖZ 27.12.1994 - 27.3.95 istifa Gaziantep Mv. (M. Karayalçın'ın Dışişlerine atanmasıyla boşalan Devlet Bak.) • Necmettin CEVHERİ (Şanlıurfa) • Yıldırım AKTUNA (İstanbul), Mehmet GÖLHAN (Sakarya) 24.10.93'de M.S.B., Mehmet GAZİOĞLU (Bursa) 24.10.93 - 28.11.93 istifa, Ali Şevki EREK (Tokat) 28.11.93 - 30.5.1995 Ulaştırma B • İbrahim TEZ (Ankara) 27.7.1994 istifa, Fikri SAĞLAR (İçel) 27.7.94 - 2.10.94 istifa, Mehmet GÜLCEGÜN (Mardin) 5.10.94 - 27.3.95 istifa, Onur KUMBARACIBAŞI (Hatay) 27.3.95 • Bekir Sami DAÇE (Adana) • Türkan AKYOL (TBMM dışından) 27.7.94 istifa, Önay ALPAGO (TBMM dışından) 27.7.94 - 27.3.95 istifa, Aysel BAYKAL (TBMM dışından) 27.3.95 • Güneş MÜFTÜOĞLU (Zonguldak) 28.11.93 istifa, Nurhan TEKİNEL (Kastamonu) 28.11.93 - 14.8.94 istifa, Ayvaz GÖKDEMİR (Gaziantep) 14.8.94 • Nafiz KURT (Samsun) • Mehmet KAHRAMAN (Diyarbakır) 25.6.94 istifa; Azimet KÖYLÜOĞLU (Sivas) 27.7.94 - 27.3.95 istifa, Algan HACALOĞLU (İstanbul) 27.3.95 • Cemil ERHAN (Ağrı) 10.2.94 istifa, Aykon DOĞAN (Isparta) 10.2.94 • Mustafa ÇILOĞLU (Burdur) 28.11.93 istifa, Abdülbaki ATAÇ (Balıkesir) 28.11.93 • Erman ŞAHİN (Muğla) 27.7.94 istifa, Salih SÜMER (Diyarbakır) 27.7.94 - 27.3.95 istifa, Ziya HALİS (Sivas) 27.3.95 - 19.6.95'de Çalışma Bakanı • Ahmet ŞANAL (Adana) 28.11.93 istifa, Mehmet Ali YILMAZ (Trabzon) 28.11.93 - 15.7.94 istifa, Esat KIRATLIOĞLU (Nevşehir) 14.8.94 • Şükrü ERDEM (Bursa)

Adalet Bakanı : Seyfi OKTAY (Ankara) 27.7.94 istifa
: Mehmet MOĞULTAY (İstanbul) 27.7.94 -
Milli Savunma Bakanı : Nevzat AYAZ (Çankırı) 24.10.93'de M.E.B.
: Mehmet GÖLHAN (Sakarya) 24.10.93 -
İçişleri Bakanı : Mehmet GAZİOĞLU (Bursa) 24.10.93'de Devlet Bakanı
: Nahit MENTEŞE (Aydın) 24.10.93 -
Dışişleri Bakanı : Hikmet ÇETİN (Gaziantep) 27.7.94 istifa
: Mümtaz SOYSAL (Ankara) 27.7.94 - 29.11.94 istifa
M. KARAYALÇIN 29.11.94 - 12.12.94 vekalet
: Murat KARAYALÇIN (TBMM dışı) 12.12.94 - 27.3.95 istifa
: Erdal İNÖNÜ (İzmir) 27.3.95

*M. ve Gümrük Bakanı : İsmet ATTİLA (Afyon)
Milli Eğitim Bakanı : Nahit MENTEŞE (Aydın) 24.10.93'de İçişleri B.
: Nevzat AYAZ (Çankırı) 24.10.93 -
Bayındırlık ve İskan Bakanı : Onur KUMBARACIBAŞI (Hatay) 27.7.94 istifa
: Mustafa YILMAZ (Gaziantep) 27.7.94 - 23.9.94 istifa
: Halil ÇULHAOĞLU (İzmir) 5.10.94 - 27.3.95 istifa
: Erman ŞAHİN (Muğla) 27.3.95 - 15.7.95 istifa
Halil ÇULHAOĞLU 15.7.95 -
Sağlık Bakanı : Rıfat SERDAROĞLU (İzmir) 28.11.93 istifa
: Mehmet Kazım DİNÇ (Kocaeli) 28.11.93 - 14.8.94 istifa
: Doğan BARAN (Niğde) 14.8.94 -
Ulaştırma Bakanı : Mehmet KÖSTEPEN (İzmir) 12.4.1995 istifa
: Ali Şevki EREK (Tokat) 30.5.1995
Tarım ve Köyişleri Bakanı : Refaiddin ŞAHİN (Ordu)
Ç. ve S. Güvenlik Bakanı : Mehmet MOĞULTAY (İst.) 27.7.94'de Adalet B.
: Nihad MATKAP (Hatay) 27.7.94 - 27.3.95 istifa
: Aydın Güven GÜRKAN (İçel) 27.3.95 - 4.6.95 istifa
: Ziya HALİS 19.5.95
Sanayi ve Ticaret Bakanı : M. Tahir KÖSE (Amasya) 27.7.94 istifa
: Mehmet DÖNEN (Hatay) 27.7.94 - 27.3.95 istifa
: Hasan AKYOL (Bartın) 27.3.95 -
E. ve Tabii Kaynaklar Bakanı: Veysel ATASOY (Antalya)
Kültür Bakanı : Fikri SAĞLAR (İçel) 27.7.94'de Devlet B.
: Timurçin SAVAŞ (Adana) 27.7.94 - 27.3.95 istifa
: Ercan KARAKAŞ (İstanbul) 27.3.95 - 24.6.95 istifa
: İsmail CEM (İstanbul) 8.7.1995 -
Turizm Bakanı : Abdülkadir ATEŞ (Gaziantep) 27.7.94 istifa
: Halil ÇULHAOĞLU (İzmir) 27.7.94 - 5.10.94'de
: Şahin ULUSOY (Tokat) 5.10.94 - 27.3.95 istifa Bayındırlık B.
: İrfan GÜRPINAR (Kırklareli) 27.3.95 -
Orman Bakanı : Hasan EKİNCİ (Artvin)
Çevre Bakanı : Rıza AKÇALI (Manisa)

* Bakanlığın adı 484 sayılı KHK ile "Maliye Bakanlığı" olarak değiştirilmiştir.

dengeleri süratle aşağıya çekme kararlılığındayız.

Kamu kesimi finansman açığının daraltılması ve malî dengenin sağlanmasında, Türk vergi sisteminin bütünsel bir yaklaşım içinde ele alınarak yeniden düzenlenmesi, öncelikli bir konudur.

Kamu kurum ve kuruluşlarına ait arsa ve arazilerin çok kısa sürede sağlıklı bir envanteri tekrar yapılacaktır. Kamuya ait arazi ve arsalar projelendirilerek satılacaktır. Hazineye, KİT'lere, bakanlıklara ve belediyelere ait arsa ve arazilerin halka devir ve satışına imkân verecek düzenlemeler kısa sürede yapılacaktır.

KIT'ler, bağlı ortaklıklar, devlet iştirakleri, genel bütçeye dahil iktisadî kuruluşların süratle özelleştirilmeleri yoluna gidilecektir. KİT'lerin, sermaye piyasalarının getirdiği tüm yeniliklerden etkin bir biçimde yararlanmaları için, bu konuda bilgi sahibi olmaları sağlanacaktır.

Sürekli zarar eden ve özelleştirilmeleri mümkün olmayan kuruluşların, tamamen veya kısmen tasfiyeleri söz konusu olabilecektir.

Özelleştirme dışında kalacak KİT'lerin, Türk Ticaret Kanunu kapsamındaki faaliyetlerinin, ücret, fiyat ve yatırım kararlarının, verimlilik ve kârlılık anlayışı içinde, kurum yönetim organları tarafından yürütülmesi sağlanacaktır.

Sosyal politikalar: Tarımsal destekleme ve vergi politikalarımız elbette öncelikle ele alınacak ve burada özellikle çiftçilerimizin ve ziraî kesimde çalışanlarımızın refahına hizmet edecek yeni kurumsal yapılanma gündeme getirilecektir.

Vergilemede önemli bir amaç da, kamu dışında kalan yükümlülüklerden sağlanacak tahsilatın artırılmasıdır. Vergi idaresinde başarının başlıca göstergesi budur. Bu kıstastan hareketle, vergi idaresinin daha etkin ve verimli çalışmasını sağlamaya kararlıyız.

Vergi yükünün vatandaşlar arasında adaletli ve dengeli dağılımına özen gösterilecek ve gelir dağılımı bu yoldan da düzeltilecektir.

Eğitim politikaları: Eğitimde kaliteye, çağdaşlığa ve fırsat eşitliğine önem verilecektir. Eğitim teknolojisinin kalitesi artırılacak, bilgisayar kullanımına, donanımı ve yazılımına önem verilecektir.

Bilim ve teknoloji çağını yaşayan dünyamızın dışında veya gerisinde kalmamak, ancak bilimi ve onun günden güne gelişen değişimini toplum ve devlet yaşamının içerisine yerleştirmekle mümkün olur. Ülkemizdeki üniversite sayısını 55'e çıkarmak suretiyle çok büyük bilim ve eğitim hizmetini gerçekleştirmiş olduğuna inandığımız geçen Hükümetimizin bu başarılı çalışmalarına Hükümetimizce de devam olunacaktır. Üniversitelere bilimsel ve yönetsel özerklik tanınması çabaları da ayrıca devam edecektir.

51. Bakanlar Kurulu (T. Çiller hükümeti)

Tansu Çiller'in kurduğu hükümet 15 Ekim 1995 tarihinde TBMM'den güvenoyu alamamıştır.

52. Bakanlar Kurulu (T. Çiller - D. Baykal koalisyon hükümeti)

Genel amaçlar: Hükümetimiz, olağanüstü halin uygulandığı illerde bir an önce normal yönetim biçimine geçilmesini sağlayacak yasal değişikliklerin gerçekleştirilmesine, terör koşullarına rağmen bölgede demokratik hakların eksiksiz kullanılmasına ve diğer ekonomik ve kültürel önlemlere yönelik çalışmaları hızlandıracaktır.

• Öncelikli görevimiz, 24 Aralık 1995'te huzur içinde genel seçimlerin yapılmasını sağlamaktır. Bu hükümet, özü itibarıyla bir seçim hükümetidir.

Ancak hükümetimizin bu temel özelliği, ülkemizin içinde bulunduğu hassas dengelere, içeride ve dışarıda mevcut hayati sorunlara karşı etkisiz kalınacağı anlamına kesinlikle alınmamalıdır.

• Demokratikleşme çabalarımızı kararlılıkla sürdüreceğiz. Koalisyon protokolünün hazırlanışından günümüze henüz on günlük süre geçmiş olmasına rağmen, hatta koalisyon hükümetinin henüz resmen oluşmadığı bir ortamda, koalisyonu oluşturan partilerin ortak destek ve öncülüğü altında, TMY'nin 8. mad-

ABC ARŞİVİ

DYP'nin iki, SHP'nin (daha sonra CHP) dört genel başkan değiştirdiği DYP - SHP koalisyonunun son Çiller - Baykal hükümeti. Baykal, hükümet kurulurken daha önceki SHP genel başkanları gibi Çiller'in hakimiyetine girmeyeceği sinyallerini vermek istemiş, hatta bir ara koalisyonu bile bozmuştu.

52 BAKANLAR KURULU
2. ÇİLLER HÜKÜMETİ
Görev Dönemi: 15 Kasım 1995 - 7 Mart 1996

Başbakan	:	Prof. Dr. Tansu ÇİLLER (İstanbul)
Başbakan Yardımcı ve Dışişleri Bakanı	:	Deniz BAYKAL
Devlet Bakanı	:	Necmettin CEVHERİ (Şanlıurfa)
Devlet Bakanı	:	Cavit ÇAĞLAR (Bursa)
Devlet Bakanı	:	Abdülkadir ATEŞ (Gaziantep)
Devlet Bakanı	:	A. Aykon DOĞAN (Isparta)
Devlet Bakanı	:	Ali DİNÇER (Ankara)
Devlet Bakanı	:	Ayvaz GÖKDEMİR (Gaziantep)
Devlet Bakanı	:	Münif İSLAMOĞLU (Kastamonu)
Devlet Bakanı	:	Adnan EKMEN (Batman)
Devlet Bakanı	:	Ali Coşkun KIRCA (İstanbul)
Devlet Bakanı	:	Ömer BARUTÇU (Zonguldak)
Devlet Bakanı	:	Mehmet SEVİGEN (İstanbul)
Devlet Bakanı	:	Işılay SAYGIN (İzmir)
Devlet Bakanı	:	Mehmet ALP (Kars)
Devlet Bakanı	:	M. Salim ENSARİOĞLU (Diyarbakır)
Adalet Bakanı	:	Firuz ÇİLİNGİROĞLU
Milli Savunma Bakanı	:	Vefa TANIR (Konya)
İçişleri Bakanı	:	Teoman ÜNÜSAN
Maliye Bakanı	:	İsmet ATTİLA (Afyon)
Milli Eğitim Bakanı	:	Turhan TAYAN (Bursa)
Bayındırlık ve İskan Bakanı	:	Adnan KESKİN (Denizli)
Sağlık Bakanı	:	Doğan BARAN (Niğde)
Ulaştırma Bakanı	:	Oğuz TEZMEN
Tarım ve Köyişleri Bakanı	:	Nafiz KURT (Samsun)
Çalışma ve Sos. Güv. Bakanı	:	Mustafa KUL (Erzincan)
Sanayi ve Ticaret Bakanı	:	Fuat ÇAY (Hatay)
Enerji ve Tabii Kay. Bakanı	:	Şinasi ALTINER (Zonguldak)
Kültür Bakanı	:	D. Fikri SAĞLAR (İçel)
Turizm Bakanı	:	İrfan GÜRPINAR (Kırklareli)
Orman Bakanı	:	Hasan EKİNCİ (Artvin)
Çevre Bakanı	:	Hamdi ÜÇPINARLAR (Çanakkale) 7.2.96'da istifa

desinin, düşünce özgürlüğünü ve hoşgörü anlayışını genişletecek bir yaklaşımla değiştirilmiş olması demokratikleşme için kararlılığımızın güçlü bir kanıtıdır.

• Demokratikleşme çerçevesinde, Sendikalar Kanunu, Kamu Görevlileri Sendikalarının Kuruluş ve Faaliyetleri Hakkında Kanun, Dernekler Kanunu, Devlet Memurları Kanunu, üniversite öğretim üyelerinin ve öğrencilerinin siyasete etkin katılımını sağlayacak yasalarda yapılacak değişikliklerle ilgili kanun, milletvekilliği ile bağdaşmayan görevlerle ilgili kanun, Kooperatifler Kanunu ile kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarına ilişkin kanunlar da ele alınacaktır.

• Yolsuzluk ve usulsüzlüklerin üzerine kararlılıkla gidilecektir. TBMM denetim mekanizmalarının etkin biçimde çalıştırılması hedef alınacaktır.

İktisat politikaları: Toplumsal barışı sağlamaya ve gelir dağılımındaki adaletsizliği iyileştirmeye yönelik çabalarımızı sürdüreceğiz. 5 Nisan Kararları'nın tavizsiz bir şekilde uygulanması ile son dönemde ekonomik dengelerde ciddi düzeyde bir iyileşme sağlanmıştır. Böylece sağlıklı ve sürdürebilir bir büyümenin gerçekleştirilebilme şansı doğmuştur.

• Özelleştirme uygulamalarında, devletin ve toplumun ortak yararlarının gözetilmesine, tekelleşmenin önlenmesine özen gösterilecektir. Temel ilke, şeffaflık olacaktır.

Sosyal politikalar: 15 Kasım 1995 tarihinden geçerli olmak üzere tüm memurların ve her kesimden emeklilerin maaşlarında önemli boyutlarda artış sağlayan düzenlemeler yapılmıştır.

• Esnaf ve sanatkârlarımıza 1995 yılında 20 trilyon lira kredi kullandırmayı hedeflemişken bu hedef yılın ikinci yarısında aşılmış ve kredi program hedefi 25 trilyon liraya yükseltilmiştir. Bu tutarın halen 23.8 trilyon liralık kısmı, ilgili banka şubelerine tahsis edilmiş bulunmaktadır.

• Tarımsal verimliliği arttırabilmek amacıyla, yıl içinde gübre sübvansiyonu yüzde 30'dan yüzde 50'ye yükselmişti, bu uygulama devam edecektir.

• Doğu ve Güneydoğu illerinde hayvancılığı geliştirme amacına yönelik, "onarım projesi" kapsamında yüzde 20 faizli 2 trilyon liralık kredi, öncelik dikkate alınarak Türkiye genelinde son günlerde 20 trilyon liraya çıkarılmıştır.

• Bu kısa dönemde, belediyelere ve il özel idarelerine çeşitli fonlardan kaynak sağlanacaktır.

İçişleri politikaları: Doğu ve Güneydoğu Anadolu kucaklanacak, yaraların hızla sarılması hedef alınacaktır. Boşaltılmış köylerden güvenlik yönünden uygun olanlarına yurttaşların geri dönüşü sağlanacak, köylerinde yeniden yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli destek sağlanacaktır.

53. Bakanlar Kurulu (M. Yılmaz - T. Çiller koalisyon hükümeti)

Genel amaçlar: Millet egemenliği, temel hakların güvence altına alınması, kanun önünde eşitlik, hukukun üstünlüğü, toplumsal, ekonomik ve siyasal çoğulculuk ve katılım, hoşgörü ve uzlaşma değerlerinin benimsenmesi gibi evrensel kabul görmüş istek ve değerler sadece gerçek ve güçlü bir demokrasi ile mümkündür.

Bu konuda yapılacak birinci öncelikli iş demokrasimizi demokrasiye yabancılaşmaktan, yozlaşmaktan ve ahlaki zaaflardan korumak ve kurtarmaktır.

Devlet vatandaşa hükmeden yapısından çıkartılıp vatandaşın yönettiği devlet haline getirilecektir. Bu amaçla sivil toplum örgütlenmesine ağırlık kazandırılacaktır.

Hükümetimiz ifade ve fikir hürriyeti, din ve vicdan hürriyeti ve teşebbüs hürriyetinin daha da kökleşmesi ve gelişmesi için geniş çaplı Anayasal ve yasal düzenlemelere gidecektir. Teröre, baskıya, cebir ve şiddete yönelmemek kaydıyla, ifade hürriyetinin önündeki tüm engeller ortadan kaldırılacaktır.

Avrupa Birliği ile bütünleşmenin oluşturacağı değişim sürecinde ülke gerçekleri çerçevesinde uluslararası kurum ve kurallara uyum ve standartlara ulaşma temel hedef olacaktır.

İçişleri politikaları: Terör ve anarşi yaratanlar, cebir ve şiddet kullananlar, en sert ve kararlı cevabı alacaklardır.

Hükümetimiz sorunların çözümü için genel tedbirlerin yanı sıra şu tedbirleri de alacaktır:

- Olağanüstü Hal tedricen kaldırılacaktır.
- Geçici köy koruculuğu sistemi gözden geçirilecek ve aksayan yönleri ıslah edilecektir.
- Terörle mücadelede terörist ile masum halk mutlaka ayrılacaktır.
- Yöre halkının terk ettiği, fakat güvenliği sağlanan köylerine dönmeleri için, bütün imkanlar seferber edilecektir. Dönemeyenlerin konut edinmeleri hızlandırılacaktır.
- Doğu ve Güneydoğu Bölgesinde yaşayan insanlarımıza refah ve huzur getirecek ekonomik ve sosyal tedbirler alınacaktır.
- Güneydoğu Anadolu Projesine hız kazandırılacaktır.
- Yörede yatırımları artırmak için, devlet imkanlarının yanı sıra özel sektör daha yaygın bir şekilde devreye sokulacaktır.

Adalet politikaları: Yargı teşkilatı yeni bir yapıya kavuşturulacaktır.

Ceza hükümleri içeren kanunlardaki hürriyeti bağlayıcı ceza ve adli para cezalarının, idari para cezasına çevrilmesi konusunda gerekli düzenlemeler yapılacaktır.

Cezaevlerinin idari ve fiziki yapılarıyla güvenlik tedbirlerindeki noksanlıklar giderilecek; hükümlüyü topluma yeniden kazandıracak çabalar hızlandırılacak ve güvenlik tam olarak sağlanacaktır.

Dışişleri politikaları: Coğrafi bakımdan gayet hassas bir konumda bulunan ülkemiz, bölgedeki uyuşmazlıkların barışçı yöntemlerle çözüme kavuşturulmasına yönelik çabalara aktif biçimde katkıda bulunmaya devam edecektir; Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu'daki çeşitli uyuşmazlıklarda izlediğimiz yapıcı tutum sürdürülecektir.

Batı dünyası ve Avrupa'nın ayrılmaz bir parçası olan Türkiye aynı zamanda bir Ortadoğu ve Asya ülkesidir. Önemli sorun ve çatışmaların cereyan ettiği Balkanlar ve Kafkasya Bölgeleri arasında bir istikrar unsurudur.

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyeliğinin mümkün olan en kısa zamanda gerçekleştirilmesi dış politikamızın öncelikli hedeflerinden biri olacaktır. Bunun gerektirdiği yasal, ekonomik, sosyal ve idari düzenlemeler süratle gerçekleştirilecektir. Avrupa Birliği ile gerçekleştirdiğimiz Gümrük Birliği Anlaşması'nın daha da geliştirilmesi için sürekli çaba harcanacaktır.

ABD ile ilişkilerimizi dostluk ve ittifak anlayışıyla sürdürmek, eko-

ABC ARŞİVİ

Aralık 1995 seçimleri sonrasında oluşan tablo RP, ANAP DYP arasındaki tüm koalisyon kombinasyonlarını da beraberinde getirdi. Sonunda -biraz da zorlamayla- 1 yıl M. Yılmaz, 2 yıl T. Çiller, 1 yıl yine M. Yılmaz hükümeti kuruldu.

nomik işbirliği boyutuna ağırlık vererek geliştirmek arzusundayız.

Rusya Federasyonu ile ilişkilerimizi, şimdiye kadar titizlikle riayet edilen ilkeler çerçevesinde, iki ülke arasında işbirliği imkanlarının geliştirilmesine öncelik veren bir anlayışla sürdüreceğiz.

Türkiye'nin Orta Asya Cumhuriyetleri ve Azerbaycan ile sahip olduğu özel ilişkilerin, ekonomik ve kültürel alanlarda işbirliğinin derinleştirilmesi yoluyla daha da güçlendirilmesi temel hedeflerden biridir. Azerbaycan ve Ermenistan arasında yürütülen barış görüşmelerinin, kalıcı bir barışa dönüşmesi için Ermenistan'ın işgal ettiği topraklardan çekilmesi ve Çeçenistan'daki ihtilafın süratle sona erdirilmesi yolundaki yapıcı gayretlerimiz sürecektir.

İslâm ülkeleriyle dostluk ve işbirliği ilişkilerini daha da geliştirmeye kararlıyız.

Ortadoğu'daki Arap İsrail ihtilafının süratle sona ermesi ve barış sürecinin başarıya ulaşması hükümetimizin samimi dileğidir. Bu sonuca ulaşılması bölgedeki bütün ülkelere yarar sağlayacaktır.

İktisat politikaları: Ekonomide dengelerin ve güven ortamının sağlanması birbiriyle uyumlu makroekonomik politikaların izlenmesiyle mümkündür. Bütçe ve kamu açıklarının hızla azaltılması, parasal disiplinin sağlanması ve finans sektörünün derinleştirilmesi için ge-

TANSU ÇİLLER

1946 yılında Ankara'da doğdu. Babasının görevi nedeniyle ilk öğrenimini İstanbul'da tamamladı. Amerikan Kız Koleji'nde öğrenimini sürdüren Tansu Çiller, Robert Kolej'den mezun oldu. Boğaziçi Üniversitesi İktisat Bölümü'nden mezun olan Çiller, okul arkadaşı Özer Uçuran ile evlenerek, eşine soyadını veren kadınlar arasında yer aldı.

1969'da ABD'deki New Hempshire Üniversitesi'nde yüksek lisans yapan Çiller, University of Connecticut'da doktora, Yale Üniversitesi'nde doktora üstü eğitim gördü.

1971-1973 yılları arasında Franklin and Marshall College'de doçent ve yardımcı profesör olarak görev yapan Çiller, daha sonra Türkiye'ye döndü. Boğaziçi Üniversitesi'nde asistan profesör olarak görev yapan Çiller, 1976-79 yılları arasında Boğaziçi Üniversitesi'nde Ekonomi Bölüm Başkanı, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekan Yardımcısı oldu.

12 Eylül'den sonra siyasi parti kuruluşlarının serbest bırakılması ile birlikte, politik ilk teması Milliyetçi Demokrasi Partisi ile oldu. Ancak, milletvekili adaylığı önerisi MDP Genel Başkanı Turgut Sunalp tarafından geri çevrildi.

ANAP iktidarı döneminde TÜSİAD ve İstanbul Sanayi Odası'nda danışmanlık görevini de üstlenen Çiller, Turgut Özal'ın uyguladığı ekonomik politikalara karşı çıktı. Hazırladığı raporlarla Özal'ın ekonomik kararlarını eleştiren Çiller, Süleyman Demirel ve Hüsamettin Cindoruk tarafından DYP'ye çağrıldı. Çiller, 25 Kasım 1991 tarihinde yapılan DYP Kongresinde Genel İdare Kurulu üyeliğine seçildi ve Başkanlık Divanı'nda görev aldı ve DYP'nin seçime yönelik ekonomik programını hazırlamada etkili oldu. Çiller'in "UDİDEM" projesi ile "Her eve iki anahtar" sloganı, DYP'nin seçim vaadi arasında yer aldı. Çiller, 1991 genel seçimlerinde İstanbul'dan milletvekili seçildi. Demirel başkanlığındaki ilk koalisyon hükümetinin kuruluşunda aktif rol üstlenen Çiller, koalisyonda ekonomiden sorumlu Devlet Bakanı oldu.

Devlet Bakanlığı döneminde zaman zaman dönemin başbakanı Demirel ile ters düşen Çiller'e, Demirel'in Cumhurbaşkanı seçilmesi ile birlikte DYP Genel Başkanlığı ve Başbakanlık yolu açıldı.

DYP'de Genel Başkanlığın en büyük adayı olarak değerlendirilen Hüsamettin Cindoruk, adaylıktan vazgeçince DYP delegeleri, Tansu Çiller'e destek verdi. 13 Haziran 1993'te yapılan DYP Kongresinde, karşısına eski bakanlardan İsmet Sezgin ve Köksal Toptan'ın Genel Başkan adayı olarak çıktılar. Ancak Çiller ezici bir delege desteği alarak DYP Genel Başkanı seçildi. Böylece Çiller, Türk siyasi hayatında "ilk kadın Başbakan" unvanını kazanmış oldu. Çiller'in iktidarda ilk el attığı sorun, PKK terörü ile mücadele oldu. Terörle mücadelede başarı sağlayan Çiller döneminde tarihin en büyük ekonomik krizi yaşandı. Koalisyon ortağı Karayalçın ile birlikte 5 Nisan 1994'te sert ekonomik önlemler alma zorunda kalan Çiller, muhalefetin erken seçim baskılarına da direndi.

SHP ile CHP birleşmesinden sonra koalisyon hükümetini CHP Genel Başkanlığı'na getirilen Hikmet Çetin ile sürdüren Çiller, Cumhurbaşkanı Demirel ve DYP'deki Demirel yakınları ile zaman zaman çekişme içerisine girdi.

Çiller evli ve iki çocuk annesidir.

rekli tüm önlemler süratle alınacaktır.

Temel amaç, enflasyonla etkin bir şekilde mücadele etmek ve istikrarlı büyümeyi sağlamaktır. İstikrarlı ve yüksek hızlı bir büyüme sonucunda ülkemizin kalkınması ve refahın hem istenen düzeye çıkartılması, hem de yaygınlaşması mümkün olacaktır. Faiz ve döviz fiyatlarının piyasada belirlenmesi esastır.

Uygulanacak para politikasının temel amacı, fiyat istikrarını sağlamak ve mali piyasaların serbest piyasa kuralları çerçevesinde gelişmesini ve derinleşmesini gerçekleştirmektedir. Bu husus gözönünde bulundurularak, Türk mallarının dış rekabet gücünün devam ettirilmesi için gerçekçi kur politikası izlenmeye çalışılacaktır.

Bütçe disiplininin sağlanması için gelirlerin artırılması ve harcamaların kontrol altına alınması elzemdir.

Vergilendirmeye ilişkin olarak temel yaklaşımımız vergi oranlarının yükseltilmesi değil, vergi tabanının yaygınlaştırılması ve böylece vergi adaletinin sağlanmasıdır.

Sağlanacak gelir ve harcama tasarrufları ile kamu üzerindeki faiz yükü azaltılacak, buna karşılık başta yatırımlar olmak üzere verimliliğe katkıda bulunacak harcamalar artırılacaktır. Önümüzdeki beş yıllık dönemde kamu borç stoğundaki artışın kamu yatırım harcamalarını aşmamasına özen gösterilecektir.

Kamu borçlanma gereğinin Gayri Safi Milli Hasıla'ya oranının 2000 yılında yüzde 3 civarına gerilemesi öngörülmektedir.

Hedefimiz enflasyonun tek haneli rakamlara indirilmesidir.

Özelleştirme ve yap-işlet-devret modelinin de uygulanması ile özel kesimin enerji, ulaştırma ve haberleşme sektörlerinde yapacağı yatırımların payı artacaktır. Kamu sektörüne ilaveten özel sektörün ve yabancı sermayenin de enerji yatırımlarına girişebilmesi için gerekli düzenlemeler süratle tamamlanacaktır.

Yabancı sermaye konusunda mevcut liberal politikaların uygulanmasına devam edilecektir.

Makroekonomik politikalarla gerçekleştirilmesi hedeflenen hususlar ise şunlardır: Fiyat istikrarının kalıcı bir şekilde sağlanması; bütçe ve kamu maliyesine disiplin getirilmesi; sosyal güvenlik sisteminin ekonomide kaynak israf eden bir yapıdan çıkartılarak kaynak yaratan bir yapıya kavuşturulması; finansal sektörün üzerindeki devlet tarafından konulmuş bulunan yüklerin asgariye indirilmek üzere yeniden düzenlenmesi; ekonomi yönetiminin uyumlu bir şekilde çalışarak genel olarak düzenleyici ve yönlendirici bir fonksiyon ifa etmesi.

Devletin üretimden çekilmesinin aracı özelleştirmedir. Bu konudaki temel yaklaşımımız kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesi yanında fiyatlandırılabilir ve pazarlanabilir kamu hizmetlerinin de özel

53 BAKANLAR KURULU
YILMAZ - ÇİLLER HÜKÜMETİ
Görev Dönemi: 7 Mart 1996 –

Başbakan	:	Mesut YILMAZ (Rize)
Başbakan Yardımcı ve Dışişleri Bakanı	:	Nahit MENTEŞE (Aydın)
Devlet Bakanı	:	Rüştü SARACOĞLU (İzmir)
Devlet Bakanı	:	Eyüp AŞIK (Trabzon)
Devlet Bakanı	:	İ. Yaşar DEDELEK (Eskişehir)
Devlet Bakanı	:	Ayfer YILMAZ (İçel)
Devlet Bakanı	:	İmren AYKUT (Adana)
Devlet Bakanı	:	Cemil ÇİÇEK (Ankara)
Devlet Bakanı	:	Ufuk SÖYLEMEZ (İzmir)
Devlet Bakanı	:	Yaman TÖRÜNER (Afyon)
Devlet Bakanı	:	Ayvaz GÖKDEMİR (Kayseri)
Devlet Bakanı	:	Abdülkadir AKSU (Diyarbakır)
Devlet Bakanı	:	Ersin TARANOĞLU (Sakarya)
Devlet Bakanı	:	Halit DAĞLI (Adana)
Devlet Bakanı	:	Ünal ERKAN (Ankara)
Devlet Bakanı	:	Ali Talip ÖZDEMİR (İstanbul)
Milli Savunma Bakanı	:	Oltan SUNGURLU (Gümüşhane)
İçişleri Bakanı	:	Ülkü GÜNEY (Bayburt)
Dışişleri Bakanı	:	Emre GÖNENSAY (Antalya)
Maliye Bakanı	:	Lütfullah KAYALAR (Yozgat)
Milli Eğitim Bakanı	:	Turhan TAYAN (Bursa)
Bayındırlık ve İskan Bakanı	:	Mehmet KEÇECİLER (Konya)
Sağlık Bakanı	:	Yıldırım AKTUNA (İstanbul)
Ulaştırma Bakanı	:	Ömer BARUTÇU (Zonguldak)
Tarım Bakanı	:	İsmet ATTİLA (Afyon)
Çalışma ve Sos. Güv. Bakanı	:	Emin KUL (İstanbul)
Sanayi ve Ticaret Bakanı	:	Yalım EREZ (Muğla)
Kültür Bakanı	:	A. Oktay GÜNER (Ankara)
Turizm Bakanı	:	Işılay SAYGIN (İzmir)
Enerji ve Tabii Kay. Bakanı	:	Hüsnü DOĞAN (İstanbul)
Orman Bakanı	:	Nevzat ERCAN (Sakarya)
Çevre Bakanı	:	Mustafa TAŞAR (Gaziantep)
Adalet Bakanı	:	Mehmet AĞAR (Elazığ)

kesime devredilmesi yönündedir.

Özelleştirmede rekabetçi bir ortam oluşturulmasına, tüketici haklarının korunmasına, gerekli teknolojik yenilemenin ve yatırımların gerçekleştirilmesine ve tekellerin oluşturulmamasına dikkat edilecektir.

Özelleştirme ilke olarak kamu bankaları da dahil olmak üzere bütün kamu iktisadi teşebbüslerini kapsayacaktır. Ancak özelleştirilmesi zaman alacak olan kamu iktisadi teşebbüslerinde bunların özel kesim ilkelerine uygun olarak verimli çalışmalarını sağlayacak düzenlemelerin yapılması da sağlanacaktır.

Avrupa Birliği ülkeleri ile Türkiye arasında bugüne kadar varolan sınai standartlar arasındaki farklılığın tedricen ortadan kalkacak olması ihraç edilecek ürünlerin Türkiye ve Avrupa Birliği ülkeleri için aynı standartlarda üretilmesini sağlayacak, sanayi işletmelerimizin daha rasyonel boyutlara ulaşması mümkün olacaktır.

Türkiye, Gümrük Birliği ile rekabet politikasını da etkinlikle uygulamaya koyacaktır. Böylece ekonomimizde tekelleşme önlenecek, rekabetin korunması sağlanacaktır. Fiyatların serbest rekabet ortamında oluşması için gerekli koşullar oluşturulacaktır.

Avrupa Birliği ile ekonomik entegrasyonun tamamlanması yolunda hizmetlerin ve tarım ürünlerinin serbest dolaşımının sağlanması için gerekli çalışmalar yapılacaktır.

Bu çerçevede, Avrupa Birliği'nin yapısını ve sınırlarını gözden geçirecek olan Hükümetler Arası Konferansta Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerinin mevcut konumunu koruması ve iyileştirilmesi için girişimler sürdürülecektir.

Sosyal politikalar: Enerji, ulaştırma ve telekomünikasyon kuruluşlarının ve hizmetlerinin özelleştirilmesine ilişkin yasal düzenlemeler 1996 yılının ilk yarısında çıkarılacaktır.

Tutumlu bir devlet örgütünün gerekli kıldığı sayıda kamu görevlisi çalıştırılmak üzere mevcut kadroların toplam sayısı beş yıl süre ile arttırılmayacak, ihtiyaçlar boşalan kadroların etkin kullanımıyla karşılanacaktır.

Esnaf ve sanatkarların kredi imkanları artırılacaktır. Bu kesimin çalışma şartlarını ağırlaştıran vergi mevzuatı gözden geçirilecektir.

Küçük ve orta boy işletmelerin (KOBİ) üretim ve istihdamdaki paylarının artırılması, işyerlerinin teknoloji transferi yolu ile kalite ve standartlarını geliştirici tedbirler alınarak, Gümrük Birliği içinde rekabet edici bir yapıya kavuşturulmaları sağlanacaktır.

KOBİ'lere oluşturulacak risk sermaye şirketleri kanalıyla yatırıma dönük kârlı ve verimli projeleri hayata geçirilecek, kolay kredi temininе imkan vermek üzere kredi garanti fonu uygulaması geliştirilecektir. KOBİ'lerin organize ve küçük sanayi sitelerinde faaliyetlerini sürdürebilmeleri, sektörel ve çok ortaklı şirketler halinde örgütlenmeleri ve Avrupa Birliği'nden temin edilen kaynaklarla desteklenmeleri, uluslararası piyasalarda irtibatlandırılmaları sağlanacaktır.

Özel Tüketim Vergisi ile ilgili yasanın, Telekom Yasasının, SSK ve Bağ-Kur Yasalarının, Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri Yasası'nın, Bankalar Sermaye Piyasası ve Sigorta Kanunu'nun, Gümrük Kanunu ve Gümrük Müsteşarlığı Kanunu ile Ekonomik ve Sosyal Konseyin Kurulması Hakkındaki Kanunların öncelikle yasallaşmasında zaruret görüyoruz.

Eğitim politikaları: Zorunlu eğitim asgari 8 yıla çıkarılacaktır.

Öğrencilerin ilgi ve kabiliyetlerine göre çeşitli meslek alanlarında eğitim görebilmeleri için ilköğretimin ikinci kademesinde (din, teknik, sanat gibi alanlarda) başlamak ve ortaöğretimde yoğunlaştırmak üzere yönlendirme sistemine işlerlik kazandırılacaktır.

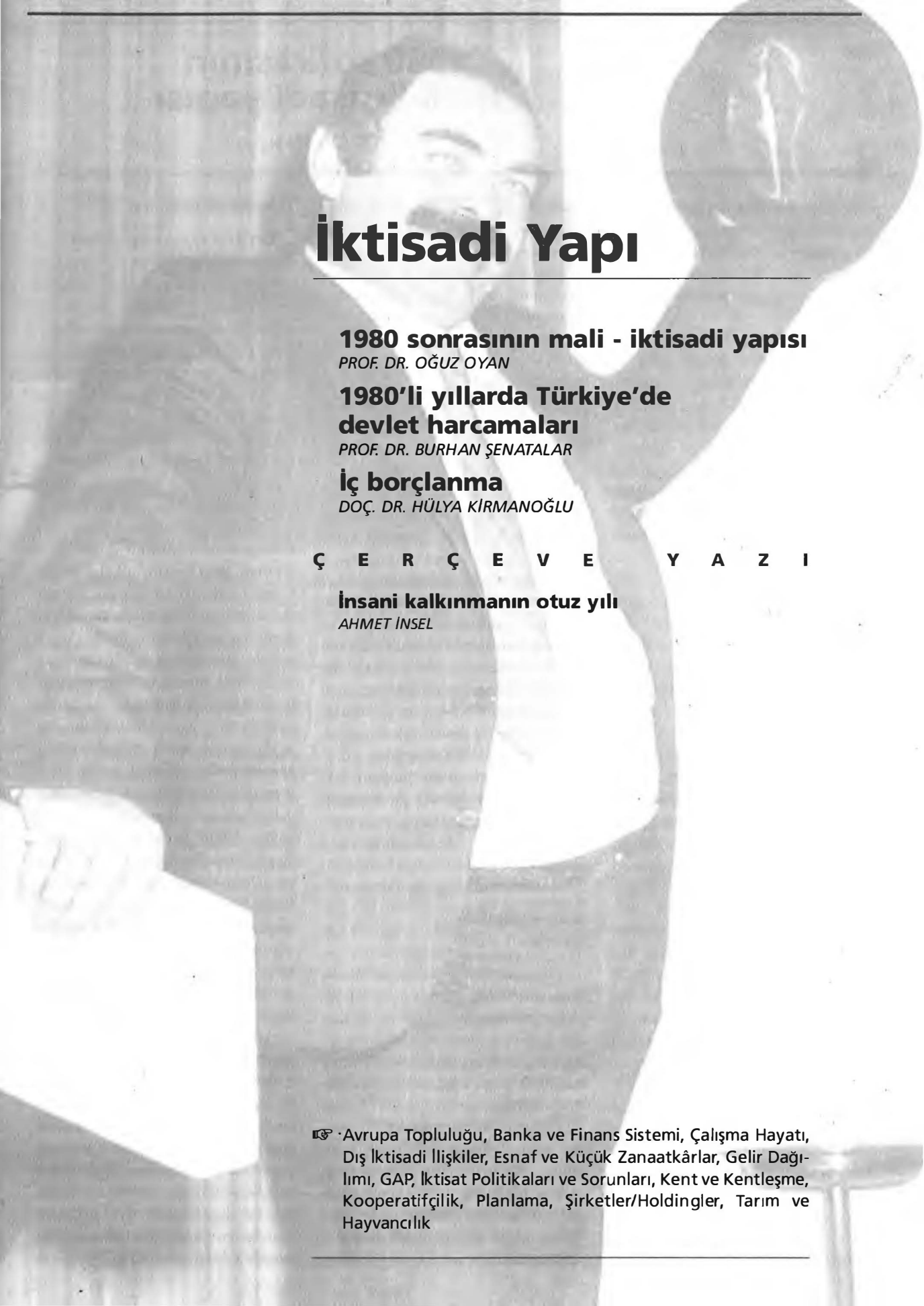
Yüksek öğretime geçişte yığılmaları önlemek üzere orta öğretim yeniden yapılandırılacaktır. Orta öğretim programları yüksek öğretime, mesleki teknik eğitime ve hayata yönlendirilecek biçimde yeniden düzenlenecek, bu bağlamda ülkemizin ihtiyaç duyduğu ara insan gücünü yetiştirmek için istihdama yönelik meslek kazandırıcı ve mesleki gelişmeyi sağlayıcı çıraklık ve mesleki teknik eğitime önem, öncelik ve ağırlık verilecektir. Bu eğitimi alan gençlerimiz kendi işlerini kurmaları için özendirilecek ve kendilerine iş yeri kurma kredisi sağlanacaktır.

Yüksek öğretim yeniden düzenlenecektir. YÖK sadece koordinasyonun sağlanmasından sorumlu bir yapıya kavuşturulacaktır. Vakıf üniversitelerinin kurulması teşvik edilecektir.

Özel sektörün okul açması ve vakıfların özel üniversite kurmaları teşvik edilecek; eğitim, teknik yöntem ve teknolojilerinin geliştirilmesinde, eğitim araç ve gereçlerinin üretiminde bu kesimin daha fazla rol alması özendirilecek ve desteklenecektir.

Bu maddede yer alan *Yıldırım Akbulut, Mesut Yılmaz, Süleyman Demirel* ve *Tansu Çiller* biyografileri Canan Gedik tarafından hazırlanmıştır.

İktisadi Yapı

1980 sonrasının mali - iktisadi yapısı
PROF. DR. OĞUZ OYAN

1980'li yıllarda Türkiye'de devlet harcamaları
PROF. DR. BURHAN ŞENATALAR

İç borçlanma
DOÇ. DR. HÜLYA KİRMANOĞLU

Ç E R Ç E V E Y A Z I

İnsani kalkınmanın otuz yılı
AHMET İNSEL

☞ ·Avrupa Topluluğu, Banka ve Finans Sistemi, Çalışma Hayatı, Dış İktisadi İlişkiler, Esnaf ve Küçük Zanaatkârlar, Gelir Dağılımı, GAP, İktisat Politikaları ve Sorunları, Kent ve Kentleşme, Kooperatifçilik, Planlama, Şirketler/Holdingler, Tarım ve Hayvancılık

1980 sonrasının mali-iktisadi yapısı

OĞUZ OYAN

1980'li yıllarda Türkiye'de kamu maliyesi sisteminin yasal/kurumsal çerçevesi önemli değişimlere konu olmuştur. Bu değişim, dönemin iktisat politikaları ve kamu yönetimi anlayışındaki dönüşümlerden bağımsız olmamıştır.

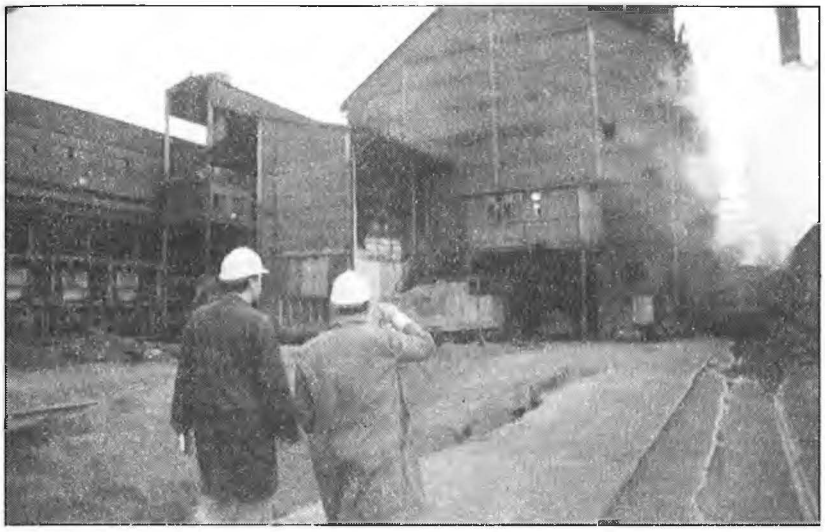
24 Ocak 1980 kararlarıyla uygulamaya konulan ekonomik istikrar ve yapısal uyum politikaları, öz olarak, mevcut uluslararası işbölümü çerçevesini veri kabul eden bir uluslararası ekonomik bütünleşme arayışı olarak nitelendirilebilir. Bir başka açıdan, Türkiye gelişmiş ülkeler dünyasına sanayileşme sürecini tamamlamadan eklemlenmeye çalışan ve uluslararası finans kuruluşlarınca bu doğrultuda yönlendirilen bir ülke kimliğinde olmuştur. Uygulamaya konulan politika modeli, kaynak tahsislerinin yönünün üretimden hizmetlere ve özellikle dışa açık bir ekonomik yapılanmaya çevrilmesini, kamu kesiminin daraltılmasını ve piyasaya müdahalelerinin azaltılmasını/gevşetilmesini (deregülasyon) hedeflemiştir. Bu program, faktör ve mal piyasalarında göreli fiyatların, emek faktörü dışında, dünya göreli fiyatlarına yaklaştırılmasına ve dünya ekonomisiyle tedrici bir bağımlı bütünleşme sürecine ayarlanmıştır.

Maliye politikasının ana yönelişleri

1980 sonrasının maliye politikalarının ana doğrultularını üç başlık altında incelemek mümkündür. Bunlardan birincisi, "devletin küçültülmesi" başlığı altında toplanabilecek olan ve her türlü kamu müdahalesini sınırlamayı hedefleyen yönelişlerdir. İkincisi, dışa açık bir ekonomik/mali yapılanmanın desteklenmesidir. Üçüncüsü ise, gelir bölüşümünün içsel dinamikler tarafından belirlenmesinden, devletin gelir ve harcama politikalarıyla yönlendirdiği bölüşüm dinamiklerine geçiştir.

Devletin küçültülmesi

Devletin ekonomiye dolaysız ve dolaylı müdahalelerinin üç farklı biçimi bulunmaktadır. Bunlardan *birisi*, piyasaya doğrudan girişimci olarak girmeyi içeren kamu iktisadi işletmeciliği (KİT) modelidir. *İkincisi*, devletin bütçesi aracılığıyla kaynak toplayan ve harcayan çok önemli bir birim olarak ekonomiye müdahalesidir. Burada merkezi bütçeler (genel ve katma bütçeler) ve özel bütçeli yerel yönetimler yanında kamu özel fonları bütçelerini ve döner sermayeleri topluca düşünmek gerekir. Bu bütçeleri bakımından kamunun ulusal gelir içindeki payı, bütün ülkeler düzleminde, herhangi bir büyük özel sektör kuruluşuyla karşılaştırılamayacak denli hacimlidir. Bu nedenle ekonomideki karar mekanizmaları üzerinde ve özellikle kaynak tahsislerinin yönlendirilmesinde belirleyici bir öneme sahiptir. *Üçüncü* müdahale biçimi, kural koyucu/düzenleyici devlet olarak ekonomik ve toplumsal yaşamı belirleyen kararlara dıştan ve üstten müdahaleleri içerir. Bunlar çok çeşitli biçimler alabilir. Buradaki konu açısından en önemlisi mal ve faktör fiyatlarına doğrudan/dolaylı müdahaleler (toplu sözleşme düzenini biçimlendirerek dolaylı ve en büyük işveren olarak dolaysız ücret düzeyine müdahaleler; faize, döviz kuruna, destekleme politikalarıyla tarımsal ürün ve girdi fiyatlarına müdahaleler; üretim ve pazarlama standartlarına, sübvansiyon/cezalandırma politikalarıyla göreli fiyatlar yapısına diğer müdahaleler) ile ekonomik yaşamı etkileyen kuralların oluşturulması (rekabet yasası, medeni yasa, borçlar yasası, ticaret yasası, icra-iflas yasası, ceza yasası, tüketiciyi koruma yasası, emtea ve menkul değer borsalarıyla ilgili düzenlemeler, vb.) alanındaki yasal/kurumsal düzenlemelerdir. Eğitim ve

ABC ARŞİVİ

"Kamu İktisadi Teşebbüsleri" belki de iktisadi alanı da aşarak Türkiye'deki düzenin meşruiyeti en fazla sorgulanan alanlarından biri oldu 1980'lerde.

sağlık normlarının geliştirilmesi gibi konular da ekonomiyle dolaylı ilişki halindedirler.

Müdahalelerin gevşetilmesi: Türkiye'de 1980'lerden itibaren iktisat ve maliye politikalarını yönlendirenlere egemen olan düşünce, Türkiye'de devletin fazlaca ağırlıklı bir yerinin bulunduğu; kamunun ekonomik faaliyetlerinin, 1980 öncesinde genişleme eğiliminde olduğu ve bunun mutlaka tersine çevrilmesi gerektiğidir. Topluma da benimsetilmeye çalışılan bu düşünce doğrultusunda eyleme geçilmeye 1980 yılı istikrar programından itibaren başlanmıştır. 1980-83 döneminde daha çok üçüncü tür müdahalelerde bir gevşeme (deregülasyon) gündeme getirilebilmiştir. Faizin kısmen serbestleştirilmesi, kontrollü kambiyo rejiminin giderek terkedilmesi, döviz kurlarının esnekleştirilmesi, tarımsal desteklemenin kapsamının daraltılması, tarımsal ve sınai (KİT) girdi fiyatlarının piyasa fiyatlarına yaklaştırılması, vb. bunun çarpıcı örnekleridir. Buna karşılık, emeğin fiyatının toplu sözleşme düzeninde serbestçe belirlenmesine katı sınırlamalar getirilmiştir. Bu sınırlamalar ancak 1988 sonrasında gevşetilmiştir. Deregülasyon uygulamaları, AB ile ilişkilerin de zorlamasıyla bir yandan da yeni kurallar koymaya yönelik yasalaştırma çalışmalarıyla (1994'teki Rekabet Kanunu ve buna bağlı olarak kurulacak olan Rekabet Kurulu) yeni düzenleme alanlarının oluşturulmasına engel olmamıştır.

Kamu kesiminin gerçek boyutları: İkinci tür müdahale alanı bütçe(ler) yoluyla, yeni kamu gelir ve giderlerinin mutlak ve göreli büyüklüğü ve bileşiminde yapılan oynamalarla ekonomik karar birimlerine belirli sinyaller yollanmasıdır. Türkiye'de ne 1980 öncesi, ne de sonrasındaki dönemde bütçenin GSYİH içindeki payı gelişmiş ülkelerdekine yaklaşabilmiş değildir. Gelişmiş ülkelerdekinin yarısı ile beşte üçü arasında değişen bütçe/GSYİH oranının 1980'lerde Batı'da esen neo-liberal rüzgarlara kapılarak Türkiye'de de düşürülmek istenmesi temelsiz bir özentiden öteye gitmemiştir. Nitekim sanayileşmiş ülkelerin son yüzyıllık iktisat tarihi de göstermektedir ki, gelişme sürecinde kamunun kaynak kullanımının milli gelir içindeki payı sürekli yükselmektedir. Bu süreç, 1980'lerde yavaşlamış olmakla birlikte, liberal ve özelleştirmeci uygulamalara rağmen tersine çevrilmemiştir.

Sermaye kesiminin özellikle dolaysız vergi yükünü düşürmenin özel yatırımları geliştirip kamu yatırımlarını daraltacağı yönündeki "arz yönlü iktisat" söyleminin ABD ve İngiltere'de de belirli bir uygulama alanı bulmasının da etkisiyle, 1983 sonunda iktidar olan Özal Hükümeti esasen yetersiz olan vergi yükünü azaltma yoluna gitmiştir. Böylece 1982 yılından itibaren azalış sürecine giren vergi ve bütçe yükü, 1984-1985 yıllarında en alt noktalara geriletilmiştir. Ancak bütçe (ve kamu) açıklarının büyümesine yol açan bu süreç iç borçlanmada yeni bir dönemi başlatmış, kısa vadeli ve yüksek faizli iç borçlanmanın getirdiği yükler ise bütçenin (bütçelerin) bu defa borç faiz ödemeleriyle şişen transfer harcamaları yönünden büyümesine neden olmuştur.

Bütçenin ve tüm kamu kesiminin harcama ve gelir yapısında 1980 sonrasında ortaya çıkan çarpıcı gelişmeler şöyle özetlenebilir:

• Konsolide bütçe giderleri içinde 1980-81'de % 37'lik bir yer tutan transfer harcamaları, 1987'den itibaren çok hızlı artmış ve 1994'te % 52.7'lik bir paya ulaşmıştır. Bu gelişme, üstelik, 1985'ten itibaren KİT'lere yapılan bütçe transferlerine büyük ölçüde son verilmesine rağmen ortaya çıkabilmiştir. İç ve dış borç faiz ödemelerinin çığ gibi büyümesiyle açıklanabilecek olan bu gelişme sonrasında toplam harcamalar ile reel harcamalar (yatırım artı cari) arasındaki açıklık büyümüştür. Konsolide bütçe dışındaki bütçeleri de (fonlar, yerel yönetimler, döner sermayeler) dikkate alan toplam kamu harcamaları açısından bakıldığında, transfer

harcamalarının büyümesinden kaynaklanan farklılık Tablo 1'de görülmektedir.

Tablo 1'de görüldüğü gibi, kamu kesimi 1981-85 arasında daraldıktan sonra 1980'lerin ikinci yarısında eski önemini kazanmış, ancak 1990-1993'te nominal olarak eski büyüklüğünü aşabilmiştir. Reel kamu harcamaları bakımından dönem başındaki büyüklüğünü asla geçememiş, üstelik dönem ortalaması olarak küçülmüştür. Bunun anlamı, devletin içerdeki mali sistem ile rantiyelere ve dışardaki finans kurumlarına rant aktaran bir transfer organına dönüşmekte olmasıdır. 1994 krizinde kamunun aktarma organı işlevi değişmeden boyutları her iki ölçüt açısından da küçülmeye zorlanmıştır.

İLETİŞİM ARŞİVİ

İhracatın öneminin özellikle vurgulandığı ve ihracat teşviklerinin hayli cazip olduğu Özal iktidarının ilk dönemi, yerini 90'larda "sıcak para" ve rant - rantiye tartışmalarına bıraktı, ihracattan/ üretimden bahsedenlere nadir rastlanır oldu.

• Konsolide bütçe cari harcamaları dönem ortalarında azalmakla birlikte, personel harcamalarında gecikmiş bir artış sonucunda 1989'dan itibaren dönem başı düzeyine yükselmiştir.

• Konsolide bütçe yatırım harcamaları 1980-87 arasında bütçede % 17-21 arasında belirli bir düzeyi korurken, 1988'den itibaren hızla daralmıştır. Bunun bir nedeni, büyüyen bütçe ve kamu açıklarını kısmak için öncelikle yatırımlardan tasarruf yapmaya gidilmesidir. Diğer bir nedeni ise, 1986'dan itibaren başlayan bir süreçte, konsolide bütçe yatırımlarının fonlara, yerel yönetimlere ve döner sermayelere kaydırılmasıdır. 1990'dan itibaren bu kaydırma politikası tıkanmakla birlikte toplam kamu yatırımlarında da tıkanma başlamıştır. Toplam kamu sabit sermaye yatırımlarının GSMH içindeki payı 1975-88 için ortalama % 8.8 iken 1994'te yalnızca % 4'tür.

• Bu arada özel yatırımlara kıyasla da kamunun payı gerilemiştir. Toplam sabit sermaye yatırımları içinde kamunun payı 1980 ortalarına kadar özel yatırımların payını aşmışken, daha sonra durum tersine dönmüş ve 1994'te % 23 düzeyine kadar (% 77 özel) gerilemiştir.

• Konsolide bütçenin vergi gelirleri yapısına bakıldığında, dönem başında gelir ve kurumlar vergisinin belirlediği dolaysız vergiler ağırlıklı bir konumdan dönem sonunda dolaylı vergiler ağırlıklı bir konuma geçilmiştir. Bunda 1985'ten itibaren yürürlüğe giren KDV'nin etkisi nispeten azdır; olay daha ziyade 1990 başlarından itibaren dolaysız vergilerin gelir esnekliğinin iyice düşmesiyle açıklanabilir. 1993'ten itibaren fonların bütçeleştirilmesi de bu gelişmeyi hızlandırmıştır, çünkü fonlar hep dolaylı vergi ağırlıklı gelir kaynaklarına sahip olmuşlardır.

• Konsolide bütçenin, fonların ve yerel yönetimlerin vergi gelirlerinin GSYİH'ya oranı yani toplam vergi yükü (TVY), 1981-83'te % 17.6'ya çıkabilmiştir. Bu yük gelişmiş dünyada % 30 dolayındadır; sosyal güvenlik primleri katıldığında % 40 dolayındadır. Türkiye'de sosyal güvenlik primleri dahil % 21 dolayındadır.

• Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı gibi, gerek konsolide bütçenin, gerekse toplam kamu kesiminin gelir gider farkı yani açıkları 1980'lerin ortalarından itibaren büyümüştür. Bu arada, 1986'dan itibaren bütçe tekniği değiştirilerek, iç ve dış borç anaparaları bütçe hasılat ve ödeneklerinden çıkarılmış, uluslararası standartlara uygun olarak devlet borçlarının yönetimi ayrıca gerçekleştirilmiştir.

Kamu İktisadi Teşebbüsleri: Kamunun ekonomiye dolaysız müdahale araçları olarak KİT'ler konusunda

TABLO 1

	1977-80	1986-89	1990-93	1994
Toplam kamu harcamaları / GSMH	26,5	26,4	29,2	26,8
Toplam reel kamu harca. / GSMH (Top. kamu harc.-transfer harc.)	21,0	17,6	21,0	16,6

dönem içinde reform çalışmaları gerçekleştirilememiş, bunların özellikle imalat sanayii ve tarıma yönelik olanları yatırımsızlığa mahkum edilmiş, sistemin artan finansman gereksinimlerinin bütçeden ve TCMB dolaysız kredilerinden karşılanmasına engel olunmuş ve böylece KİT sisteminin 1980'ler sonundan itibaren ciddi bir kriz içine girmesine neden olunmuştur. Dış borçlanmaya ve yerli mali piyasalardan yüksek maliyetlerle iç borçlanmaya itilen, görev zararları Hazinece karşılanmamaya başlayan KİT'lerin mali yapıları giderek bozulmuş ve sistemin konsolide bilançosu 1979'dan 1989'a kadar –azalarak da olsa– kârlı kalmaya devam ederken bu tarihten sonra zarara geçmiş, bu da kaynak gereksinimini daha da büyütmüştür. Bununla birlikte, bazı KİT'ler bu dönemde de kârlılıklarını korumuşlardır.

KİT'lerin esas olarak gözden çıkarıldığı ve kamuoyunun gözünde özelleştirilmeye hazırlandığı 1980'lerin ikinci yarısında sistemi en fazla sarsan husus, kendisini idame ettirecek yatırımları dahi yapamaması olmuştur. KİT'lerin toplam kamu yatırımları içindeki payı dönem başında % 50'yi geçerken, dönem sonunda % 25'in altına düşmüştür. Düşüşten en büyük payı alan imalat sanayii ve diğer üretken sektörlerdeki KİT'ler olmuştur. Yatırımlarını sürdürebilenler ulaştırma/iletişim alanındaki PTT ile enerji alanındaki TEK (ve bir katma bütçeli kuruluş olan DSİ ile bu alanın finansmanına giren Kamu Ortaklığı Fonu) olmuştur.

KİT'lerle ilgili özelleştirme uygulamaları 1986 yılından itibaren başlatılmıştır. Yeterli hukuksal altyapısı hazırlanmadan başlatılan bu uygulamaların bir ölçüde hızlanması 1990'lı yıllarda olabilmiştir. Hukuki sorunlar yanında bu gecikmede rol oynayan bir diğer etken de, ağırlık verilen toplu satış uygulamasının kamuoyunun yoğun tepkilerine yol açan sorunlar taşıması olmuştur.

1980'li yıllarda KİT ile ilgili mevzuat düzenlemelerinin nihai biçimi Haziran 1984'teki 233 sayılı KHK ile yapıldı. Halen(!) geçerli olan bu KHK bu kuruluşlarla ilgili mevzuat çeşitliliğine son vermiş, ama sistemi modern bir işletmecilik temelinde tasarlayamamıştır. KİT'leri Başbakanlık vesayetine daha fazla sokan bu düzenlemenin özelleştirmeye açık kapı bırakan bir yapısı bulunmaktaydı.

Dışa açık bir ekonomik/mali yapılanmanın desteklenmesi

Yapısal uyum programı doğrultusunda dışa açık bir ekonominin altyapısının oluşturulmasına öncelik veren 1980'li yılların yönetimleri, ya-

ABC ARŞİVİ

Hasbi Menteşoğlu da 80 sonrasının parlayıp sönen yıldızlarındandı. Samsunspor'un da bir dönem başkanlığını yürüten Menteşoğlu'nun hayali ihracat yaptığı herkesçe bilinmekle beraber, "iş bilen adam" imajının o dönemde toplumda epeyce karşılık bulması neredeyse sevilen bir şahsiyet haline gelmesini sağladı.

sal/kurumsal düzenlemeleriyle olduğu kadar kamu gelir ve harcama politikalarıyla da kaynak tahsislerinin yönünü değiştirmeye çalışmışlardır. Bu amaçla harekete geçirilen politika araçları topluca şöyle özetlenebilir:

- Kamu yatırımlarının profilinin değiştirilmesiyle başta imalat sanayii olmak üzere üretken yatırımlardan haberleşme/ulaştırma ve turizm gibi hizmet sektörlerine kaynak kaydırılması (Profil değişiminin aksayan yönleri, a) ihracata dönük sanayi yatırımlarında gecikilmesi ve uzun vadenin planlanmaması, b) konut gibi geri dönüşsüz bir yatırım alanının birinci sıraya yükselmesi, c) eğitim ve sağlık gibi beşeri sermaye yatırımlarına gereken önemin verilmemesi olarak sayılabilir);
- Teşvik sisteminin (vergi, fon, kredi, vd.) hizmet sektörlerine daha fazla yönlendirilmesi, özellikle kurumlar vergisinin muafiyet ve istisna uygulamasının tercihli bir alanı durumuna getirilmesi;
- İç vergi maliyetlerinin ihracata otomatik indirimini ve ithal ürünlere otomatik yansımasını sağlayan, GATT ve AT sistemine uygun Katma Değer Vergisi sistemine geçiş;
- İhracatta vergi iadesi sisteminin bir sübvansiyon politikası olarak –KDV'nin 1985'te sisteme girmesine rağmen– 1988 sonuna kadar sürdürülmesi;
- İhracata fon primleriyle destek verilirken, ithalatta AT'a karşı gümrük vergisi indirim yükümlülüklerini 1984'ten itibaren fon kesintileriyle telafi etme politikası;
- İthalatta efektif koruma oranlarının fon kesintilerinin de azaltılması yoluyla 1989'dan itibaren giderek düşürülmesi (Bu arada 1994'te GATT Uruguay Round Anlaşmasının imzalanması ve AB ile bir Gümrük Birliği anlaşması noktasına gelinmesi);
- Döviz getirici faaliyetlerden elde

İLETİŞİM ARŞİVİ

Devlet kuruluşlarının tartışılan meşruiyeti bazı faaliyetlerde özelleştirme'nin de ötesinde "kapatma" noktasına kadar geldi. Özellikle demir çelik, kömür gibi üretim faaliyetleri liberal akımın "hassas" olduğu konulardı.

edilen kazançların önemli vergi indirmelerinden yararlandırılması;

• Sanayileşmenin öncelikli hedefler arasından çıkmasına koşut olarak KİT'lerin özelleştirilmesinin gündeme getirilmesi; böylece yabancı sermaye girişinin önünde engel olarak görülen KİT sisteminin, özelleştirme sayesinde, tam tersine, yabancı sermaye girişine vasıta olmasının beklenmesi;

• İç talebi kısarak dış talebe yönelik mal ve hizmet üretiminin zorlanması; bunun için dönem başlangıcında (1981-82) vergileri de kullanan gelir yönetimi politikasının uygulanması; bu yöndeki politika araçları olarak uzun süre gündemde kalan düşük reel ücret, yüksek faiz, 1989'a kadar döviz karşısında düşük değerli TL uygulamasına gidilmesi;

• 1989 Ağustos'undan itibaren dış sermaye hareketlerini serbestleştiren bir döviz ve kambiyo rejiminin benimsenmesi (Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu'nda 32 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yapılan değişiklikler). Türk parasının reel anlamda değer kazanmasına yol açan bu politikalar ihracatı caydırıcı ithalatı teşvik edici niteliğiyle önceki döviz kuru uygulamasından ayrılmakla birlikte, içe dönük kısa vadeli sermaye hareketlerini (sıcak parayı) teşvik edici ve içerde reel ücretler üzerinde baskı yapıcı yönüyle "dışa açık" ekonomik yapılanmanın yeni bir veçhesini oluşturmaktadır.

Devlet ağırlıklı bölüşüm dinamiklerine geçiş

Gelir dağılımının belirlenmesinde ekonominin içsel dinamikleri kadar devletin iktisat/maliye politikaları da etkili olmaktadır. Burada üst üste gelen iki düzey vardır ama yaratılan ekonomik artığın paylaşım kurallarını belirleyerek (İş Kanunu vb.) ve doğrudan doğruya en büyük işveren olarak devlet birinci düzeyde de etkin bir konumda olabilmektedir. Bu iki düzey içiçe geçebilmektedir ama, gene de iki grup etkenden hangisinin daha ağırlıklı olduğu ayırdedilebilir.

1977 sonrasında gelir dağılımında bozulma şeklinde ortaya çıkan değişiklikler iki farklı neden grubuna bağlı olarak açıklanabilir. 1977-79 yıllarında bölüşüm dinamiklerine ekonominin içsel ve kendiliğinden süreçlerinin, 1980 sonrasında ise iktisat/maliye politikalarının egemen olduğu söylenebilir. 1970'lerin sonlarında bölüşüm süreçleri iktisat politikalarının kontrolünden bağımsızlaşırken, 1980'lerde tam tersi yaşanmıştır.

1980'lerdeki gelir yönetimi politi-

İnsani kalkınmanın otuz yılı

AHMET İNSEL

Dünya Bankası'nın kalkınmayı sadece parasal göstergelerle ölçme çabasına bir tepki olarak, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP), 1990 yılından itibaren her yıl "İnsani Kalkınma Raporu" yayımlıyor. Kişi başına ve o yılın dolar kuru bazında hesaplanan GSMH ile ölçülen kalkınma kavramı yerine, bir doların o ülkedeki alım gücü hesaplanarak ölçülen kişi başına GSYİH, bu ölçümün bir bölümünü oluşturuyor. Bu iktisadi büyüklüğe, farklı ağırlıkta bir dizi insani veya nitel göstergeyi katan UNDP, "insani kalkınma göstergesi" adını verdiği oldukça sentetik bir gösterge aracılığıyla, ülkelerin kalkınma yolunda aldıkları mesafeyi ölçmeye çalışıyor.

Bu sentetik göstergenin dikkate aldığı parasal olmayan büyüklükler ise, doğumda ortalama yaşama umudu, yetişkinlerde okuryazarlık oranı, ortalama eğitim süresi. Bu "insani kalkınma göstergesi"nin ortaya koyduğu tabloya göre Türkiye 1990 yılında 173 ülke içinde 73. durumda. Birinci Japonya, sonuncu ise Gine. Türkiye'nin hemen önünde 70. sırada Brezilya, ondan sonra Fiji Adaları ve Santa Lucia Adası var. Türkiye'den hemen sonra Tayland ve Küba geliyor.

Bu sıralamaya göre, 1990'da Türkiye'nin komşuları Yunanistan 25., Rusya 37., Bulgaristan 40., Ermenistan 47., Gürcistan 49., Suriye 81., Irak 96., Iran 103., sırada yer alıyor. Bu sıralamaya SSCB'den ayrılan cumhuriyetlerin 1990 sonrasında girdikleri iktisadi ve siyasal bunalım ve Körfez Savaşı sonrasında Irak vekonomisinin çökmesinin etkisiyle 1990'larda büyük ölçüde değişti.

Türkiye 1990 yılında doğum sırasında yaşam umudu 65 yıl olan, yetişkin nüfusun %80'inin okuryazar ve ortalama eğitim süresinin 3.5 yıl olduğu orta gelişmişlikte bir ülke olarak gözüküyor. Alımgücü paritesiyle hesaplandığında kişi başına GSYİH'si 1990'da 4652 dolar. Aynı yıl cari dolar kuruyla hesaplanan kişi başına GSMH ise 1669 dolar. Dünya Bankası'nın yaptığı gibi sadece bu sonuncu göstergeyle hesaplanan kalkınma sıralaması Türkiye'yi 83. sıraya yerleştiriyor.

Daha ilginç olan Türkiye'nin kalkınmasını hem otuz yıllık bir zaman dilimi içinde değerlendirmek, hem de onunla hemen hemen aynı noktadan başlayan ülkelerle karşılaştırmak.

Türkiye'de 1960'da 50 yıl olan doğum sonrasında yaşam umudu, 1990'da 65 yıla vardı. Aynı zaman dilimi içinde çocuk ölüm oranı ise binde 190'dan, binde 60'a düştü. İçme suyuna her gün ulaşabilen nüfus oranı %60'tan %92'ye, yetişkinlerde okur-yazarlık oranı da %67'den %81'e çıktı. 1960'da 1669 dolar olan alımgücüne göre hesaplanmış kişi başına GSYİH, 1990'da 2.7 kat fazlasına, 4652 dolara vardı.

TABLO 1
ALIMGÜCÜ PARİTESİYLE HESAPLANMIŞ KİŞİ BAŞINA GSYİH (DOLAR)

	1960	1990
Malezya	1783	6140
Kolombiya	1874	4237
Panama	1533	3317
Brezilya	1404	4718
Türkiye	1669	4652
Suriye	1787	4756
Tunus	1394	3579
İran	1985	3253
Endonezya	1676	3011
Nikaragua	1756	1497

Kaynak: UNDP, 1993

1960- 90 arasındaki gelişmeyi alımgücü paritesiyle düzelterek karşılaştırdığımızda Türkiye'nin ne çok başarısız ne de çok başarılı olduğunu görüyoruz.

Yukarıdaki tabloda yer alan ülkeler içinde,dikkati çeken olgu, iktisadi olmayan büyüklüklerde de Türkiye ve Brezilya'nın 1990 yılında neredeyse aynı seviyede olmaları. Önemli fark, ele alınan büyüklükleri kadın ve erkekler arasında ayrıştırınca ortaya çıkıyor. Türkiye'de kadınlar okur-yazarlık, eğitim süresi ve ücret seviyesi bakımından erkeklerin çok altında kalırken, Brezilya'da ücret dışı büyüklüklerde, kadınlarla erkekler arasında fark hemen hemen kapanmış durumda.

İki ülke arasındaki anlamlı bir diğer benzerlik gelir dağılımındaki eşitsizlik. Nüfusu Türkiye'den üç misli büyük olan Brezilya, kalkınmakta olan ülkeler içinde gelir dağılımı en eşitsiz ülkeler içinde yer alıyor.

Hanehalklarının %40'ının ulusal gelirin %8'ini aldığı Brezilya'da, gelir dağılımında eşitliği ölçen Gine katsayısı 1990'da 0.57. Katsayının 1 olması, bir hanenin tüm gelirleri elde ettiği mutlak eşitsizlik durumunu gösteriyor. Aynı katsayı 1990 yılında Türkiye'de 0.51. Bu katsayının 1980'lerde hızla yükselmesi, Türkiye'yi gelir dağılımındaki eşitsizliğin en fazla arttığı ülkeler arasında en ön sıralara yerleştiriyor.

kalarının reel ücretleri ve çiftçinin eline geçen fiyatları aşındırmak gibi iki temel işlevi olmuştur. Emekgücü piyasasında reel ücretleri aşındırmanın hukuki (1982 Anayasası, Sendikalar Kanunu, Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu, İş Kanunu, vd.) ve kurumsal (Yüksek Hakem Kurulu, Devlet Güvenlik Mahkemeleri, Olağanüstü Hal Bölgesi, vb.) çerçevesi titizlikle hazırlanmıştır.

Gelir yönetimi politikalarının diğer öğeleri, tarıma yönelik destekleme ve fiyat politikaları (iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine bozulması), faiz ve döviz kuru politikaları ile KİT fiyat politikaları olmuştur.

Maliye politikası açısından bakıldığında öncelikle kamu gelirleri politikalarının etkin bir rol oynadığı görülmektedir:

• Olumsuz bölüşüm etkileri bilinen dolaylı vergi yükümlülüklerinin sistem içinde ağırlığının artması (dönem sonunda % 65'i aşan bir şey);

• Dolaysız vergilerin adil yük dağıtma özelliklerinin tamamen kaybolması ve bazı yükümlüler için dolaylılardan daha regresif bir yapı kazanmaları (Bunun nedenleri arasında: a) Dolaysız vergilerin giderek kaynakta kesilmesi yüzünden yansıtılma özelliklerinin güçlenmesi; b) Artan oranlılığın hemen hemen tamamen ücretlileri hedeflemesi ve böylece bu kesimin ortalama gelir vergisi yükünün artışı; c) Yükümlülük tabanının daralması; d) Hayat standardı esası ve götürülük uygulamasının genişlemesiyle gerçek usulden uzaklaşılması; e) Üniter sistemden sedüler sisteme doğru yönelme, sayılabilir).

• Sabit gelir grupları lehine indirim ve enflasyondan koruma mekanizmalarının bilinçli olarak aşındırılması veya sisteme sokulmaması.

Kamu harcama sisteminin bölüşüm dinamiklerine etkisi de bu dönemde iki yönden olumsuz olmuştur. Bir yandan kamu hizmetlerinin ağırlığı sermayenin değerlenmesi için yapılan kamusal altyapı çalışmalarına kaydırılmış; fonlardan yapılan prim, kredi vb. destekleme harcamalarıyla belirli sermaye grupları kayırılmış; kamu kaynakları, kamuya yüksek reel faizlerle ödünç veren mali sisteme ve rantiyelere aktarılmıştır. Öbür yandan ise, artan ve kentleşen nüfusun yeni kamu hizmetleri talebi karşılığında kamu harcamalarının reel bölümü büyütülecek yerde küçültülmüştür. Bunun bir sonucu olarak da, dönem ortalaması açısından eğitim ve sağlık harcamaları gibi sosyal nitelikli harcama kalemleri küçülmüş veya artan talebi karşılayamaz duruma gelmiştir. Nüfus başına eğitim/sağlık harcamalarının düştüğü bir toplumda, bölüşüm dinamikleri kısa dönemde emekçi kesimler aleyhine bozulmakla kalmamakta, uzun dönemde beşeri sermaye oluşumu büyük ölçüde zayıfladığı için işgücü verimliliğini de düşürmektedir.

Kamu maliyesinin yönetsel ve hukuksal yapısının değişimi

1980'lerde kamu ekonomisinin yönetimine iki çelişkili süreç egemen olmuştur:

• Kamu ekonomisiyle ilgili temel kararların giderek dar kurullarda ve hatta yürütmenin tepesinde kişisel olarak alınmasına götüren aşırı merkezileşme süreci;

• Kamu tüzelkişiliğinin parçalanmasına ve yönetim hiyerarşisinde kaosa götüren dağınıklık süreci.

Hukuk sistemi de esas olarak bu merkezileşme/dağınıklık/denetimden kaçış olarak özetlenebilecek yönetim anlayışının çerçevesini hazırlamaya ayarlanmıştır.

Ekonomik yönetimin merkezileştirilmesi: 1980'leri belirleyen "güçlü yürütme-zayıf yasama" politik hedefi doğrultusunda kamu ekonomik yönetimi kendi içinde yeniden dengelendirilmiştir. Bunun oluşturucu ögeleri şöyle sıralanabilir:

• Başbakanlık kurumu, doğrudan hükmettiği mali kaynakların ve doğrudan aldığı mali kararların kapsamını, yürütmenin gerçek organı olan Bakanlar Kurulu aleyhine dahi sürekli genişletebilmiştir. Bakanlar Kurulu'na vergi yasalarıyla çok geniş yetkiler devredilmesi zaten yasama organının devre dışı bırakılması anlamına gelirken, harcama disiplini bakımından temel mali yasaların bütünüyle dışına çıkarılan bir fon sistemi yaratılmıştır. Başbakanlık kurumu, doğrudan ya da devlet bakanlıkları aracılığıyla, oluşturulan fon ekonomisinin temsil ettiği değerin % 75'ini kontrol edebilme durumuna getirilmiştir.

• Kamu ekonomik yönetiminde geleneksel olarak etkili olan Maliye-DPT-TCMB üçgeni, Başbakanlık kurumunu güçlendirecek şekilde bir yedigene dönüştürülmüştür. Bunun için ilk önce 1984 başından itibaren Hazine Genel Müdürlüğü Maliye Bakanlığı'ndan, Dış Ticaret Gn.Md. Ticaret Bakanlığı'ndan alınarak Başbakanlığa bağlı bir Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı kurulmuştur. Daha sonra bir iç kabine gibi çalışan Ekonomik İşler Yüksek Koordinasyon Kurulu ile Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı Kurulu kurulmuştur. (Bu iki kurulun tüm yetkileri mevcut Yüksek Planlama Kurulu'na devredilerek 1988'de tasfiye edilecektir). Bunların üzerine bir de 1984'ten itibaren yetkileri genişletilmiş ve Başbakanlığa bağlı bir üst düzey bürokrat kurulu olan Para ve Kredi Kurulu (şimdiki adıyla Para, Kredi ve Koordinasyon Kurulu) eklenmiştir.

• Yürütmenin çeşitli kademelerine yetki devrinin bir başka biçimi, çok amaçlı yetki yasalarına bağlı olarak Kanun Hükmünde Kararnamelerle (KHK) yürütmeye adeta yasama yet-

İLETİŞİM ARŞİVİ

"Başfiyat"ın ne olacağını merakla bekleyen çiftçiler. Kamuoyunda aslında seçim öncelerinde çiftçilere verilen bir rüşvet olarak görülen bu fiyatların devleti epeyce zarara soktuğu, artık bu uygulamaya son verilmesi gerektiği de sık sık vurgulandı.

kilerinin devri olmuştur. KHK'ler, geçici bir yetki devrinin de ötesine geçerek yasa yerine geçmeye başlamışlardır; üç aylık süre içinde yasaya dönüşmesi gereken bu kararnameler 10 yılı aşkın süredir yürürlükte kalabilmişlerdir.

• Devletin ekonomik kararlarının doğurabildiği rantların paylaştırılmasında düzenleyici rol oynayan bürokrasinin yetkilerinin II. Özal Hükümeti döneminde giderek siyasi kadrolara kaydırılması, bu arada fon sisteminin firma bazında kayırmalara olanak tanıması nedeniyle, iktisat politikası artan boyutlarda bireyselleşmeye başlamıştır. Bazı üst düzey bürokratların bağlı oldukları bakanları atlayarak doğrudan veya Başbakan aracılığıyla kamu kesimini bağlayıcı ilişkiler kurabilmeleri bu dönemi betimleyen diğer özelliklerden birisi olmuştur.

Kamu tüzel kişiliğinin parçalanması: Kural olarak kamu tüzel kişiliği tektir ve bir bütündür. Bunun en genel istisnası, özel hukuk hükümlerine göre ticari faaliyette bulunan KİT'lerdir. Bunun dışında istisnai olarak bazı özel amaçlı kamusal kurumlar için böyle bir statü tanınabilir. Anayasa (m. 123) bunun için iki temel ilkeyi esas alır: Birincisi, yasama organının dışlanmaması, yani ancak yasayla kamu tüzelkişiliği kurulabilmesi; ikincisi, idarenin bütünlüğünün bozulmamasıdır.

Kamu yönetiminin bütünlüğü bozuldukça, yani kamu otoritesinin "devlet tüzelkişiliği" dışında ayrı kamu tüzelkişilerince temsil edilmesi yaygınlaştıkça, devlet yönetimi o ölçüde parçalanacak, kamu gelir ve giderlerinin parlamento denetimindeki merkezi bütçe dışına çıkması riski artacak, kamu ekonomik yönetiminin eşgüdümü ve denetimi zorlaşacak, kamu personel ve ücret rejimi çarpıklaşacak, ayrı karar birimlerinin kamuya getirdiği cari gider yükleri ve yeterince uzmanlaşmamış ve dağınık karar süreçleri nedeniyle kamu kaynaklarının etkin kullanımı olanağı zayıflayacaktır.

1980 sonrasında bütün bu olumsuzlukları taşıyan bir fon sisteminin yaratılmasına tanık olunmuştur. 1990 yılı sonu itibariyle çalışır durumda bulunan 104 fondan 17'si devlet tüzelkişiliğinin dışında tüzelkişiliğe sahip bir idarece yönetilmekte ya da kendileri doğrudan bir tüzel kişilik oluşturmaktaydı. Bunlardan sadece bir tanesi 1980 öncesinden gelmekteydi. 17 fonun 14'ü Başbakanlık ya da bağlı kurumlar yönetimindeydi ki bu da merkezileşmenin bir başka göstergesidir.

Sözkonusu fonların sayıları gerçek boyutlarını göstermemektedir. Aslında sayıca fon sistemi içinde yaklaşık % 17'lik bir yer tutan bu fonların hükmettikleri kaynak toplam fon sisteminin üçte ikisini temsil etmekteydi. Bu veri de bunların kamu mali sistemi içinde ayrı bir alt mali-hukuk sistemi oluşturmaya doğru yöneltildiklerini göstermektedir.

Mali - hukuk düzeninin altüst edilmesi ve fon sisteminin kuruluşu: Kamu gelir ve gider sistemlerinin düzenlenmesi ve devletin bu düzenlemedeki yaptırım gücü "mali hukuk" adı verilen yasal kurallar bütünüyle sağlanır. Kamu gelirlerinin ortak bir havuzdan geçmek koşuluyla kamu hizmetlerine tahsis edilmesi "bütçe" aracılığıyla olur. Bütçe, kaynağını Anayasa'dan alan ve parlamento tarafından onaylanarak yasaya dönüşen en temel mali belgedir. 1980 sonrasında bütçenin, kaynak tahsis mekanizmasının temel aracı olmak'an giderek uzaklaşmasının bir nedeni fonlarsa, diğer nedeni de güçlü bir yürütme yaratmaya yönelik hukuksal yapılanmadır. 1980 sonrasının mali mevzuatındaki değişiklikler bu konuda bir fikir verebilir:

• Bu dönemde mali mevzuattaki düzenlemelerde sayısal bir patlama olmuştur. Yeni düzenlemeler yanında sıkça yapılan değişikliklerle izlenmesi çok güç bir mali kurallar bütünü oluşturulmuştur. Örnek olarak TBMM'de kabul edilen yasa sayıları

(mali ve diğer) karşılaştırılabilir. 12 Eylül 1980 öncesi son beş yıllık dönemde toplam 422 tasarı yasalaşmışken, 12 Eylül 1980 ile Kasım 1983 arasındaki üç yıllık Milli Güvenlik Konseyi ve daha sonra Kurucu Meclis döneminde toplam 669 yasa çıkarılmıştır. 1980 öncesi yıllık yasa çıkarma sıklığı 84 iken, 1980 sonrasında 223'tür; aylık bazda sırasıyla 7 yasa ile 19 yasa gibi çok farklı ölçüler sözkonusudur. ANAP'ın ilk beş yıllık döneminde aylık yasa çıkarma sıklığı ise 9'dur; ancak bu dönemde 13 yasayla 72 ayrı yasada(!) değişiklik yapıldığı göz önüne alındığında, aylık yasa sayısı 10'u aşmaktadır.

Sadece vergi yasaları karşılaştırması daha ilginç olabilir: Milli Güvenlik Konseyi ve Kurucu Meclis dönemlerinde 12 vergi yasasında 38 kez değişiklik yapılmıştır. 1984-1989 arası ANAP döneminde ise 16 vergi yasasında 69 kez değişiklik yapılmıştır. Bunlardan 9'u KDV yasasında, 8'er tanesi Gelir Vergisi ile Kurumlar Vergisi yasalarında yapılmıştır. ANAP döneminde yeni vergi ya da vergilerde değişiklik yasalarının aylık ortalaması 1'dir. Fon yasaları da eklendiğinde bu sayı 1,5 olmaktadır.

Görüldüğü gibi, tasarıların yasalaşma süreci genel olarak hızlanmış ve bu arada bir yasayla birden çok yasanın değiştirilmesi geleneği başlatılmıştır. Ancak bu hızlanma sağlıklı mevzuat yenilenmelerine götürememiş, "uygula-gör-düzelt" mantığıyla yasalarla defalarca oynanmıştır. Sonuçta izlenmesi güç bir mali kurallar zinciri oluşturulmuştur. Özellikle vergileme alanında Meclis'in çıkardığı "yarı-mamul" yasaları tamamlamak Bakanlar Kurulu'na kalmıştır.

• Mali-hukuk sisteminde yaratılan kargaşanın boyutları aslında yasalar dışındaki mali mevzuatı ve özellikle fon mevzuatını dikkate alınca içinden çıkılmaz boyutlara erişmektedir. Örnek olarak 1990 yılında yalnızca 3 yeni fon kurulduğu halde, fonlarla ilgili 7 yasa, 21 KHK, 1 tüzük, 56 Bakanlar Kurulu Kararı, 24 yönetmelik ve 65 ana tebliğ Resmi Gazete'de yayınlanmıştır. Bir yılda 174'e ulaşan fon mevzuatı yenilenme/değişme sıklığı, iki günde bir değişiklik anlamına gelmektedir. Resmi Gazete'de yayınlanmayan tebliğler bir yana bırakılırsa, 1990 sonunda yürürlükte bulunan 104 fonu ilgilendiren tam 830 mevzuat metni bulunmaktaydı. 104 fonun 71'inin 1980 sonrası fonları olduğu ve en çok bunların mevzuat değişikliğine konu olduğu da unutulmamalıdır.

Sözkonusu 104 fonun 64'ü yasayla, 8'i KHK ile, 18'i Bakanlar Kurulu Kararı'yla, 14'ü yönetmelikle kurulmuştur. Fonların Anayasal dayanaklarının bulunup bulunmadığı ise, zorlama yorumlara rağmen, tartışmalıdır.

• 1980 sonrasının mali yapılanmasındaki özelliklerden birisi de, gelirlerin toplanması ve harcanmasında, temel mali mevzuat denilen yasaların devre dışı bırakılmasına çok sık başvurulması olmuştur. Bu yasalar, 1050 sayılı Genel Muhasebe Kanunu, 2886 sayılı Devlet İhale Kanunu ve 832 sayılı Sayıştay Kanunu'dur. Bu uygulama, fonların büyük çoğunluğu için geçerli olmuştur. Birinci yasaya göre kurulan Döner Sermayeler de genellikle son iki yasanın hükümleri dışına çıkarılmıştır. 1980'lere damgasını vuran bu süreç, gerek parlamentonun, gerekse üst denetim organlarının denetiminden kaçışın kurallaştırılması anlamındadır. Mali yasaların Anayasa'ya aykırılığı iddialarındaki artışta bu hususların da etkisi olmuştur.

• En hızlı dönemini I. ve II. ANAP Hükümetleri döneminde (1983-91) yaşayan fon sisteminin gelirlerinin konsolide bütçe gelirlerine oranı 1984'te % 22 iken 1990'da % 57 düzeyine çıkabilmiştir. Kamu kesimi toplam gelirleri içindeki payı ise % 20'yi aşabilmiştir. Fon gelirlerinin üçte ikisi vergisel niteliktedir. Fonlarla yepyeni kaynaklar yaratıldığı veya olağan kamu gelirleri sistemiyle bunların yaratılamayacağı iddiasının yanlışlığı ise özellikle fon gelirlerinin kısmen bütçeleştirilmeye başlandığı 1988 yılından itibaren daha açık görülmeye başlanmıştır. Nitekim 1989'dan itibaren fonların konsolide bilançosunun da açık vermeye başlaması bunun yeni bir göstergesi olmuştur.

• Türkiye'de konsolide bütçe sistemini belirli ölçüde "marjinalleşmeye" iten gelişmeler içinde yerel yönetimlere bütçeden ayrılan payların büyümesi ve döner sermaye sisteminin büyümesi de bulunmakla birlikte, bu sürece katkıda bulunan en önemli etken bir fon ekonomisinin yaratılması olmuştur. Nitekim 1992 Nisan'ında yürürlüğe giren yeni hükümetin bütçesiyle birlikte 77 fonu kapsamına alan bir "müşterek fon hesabı"nın oluşturulup gelirlerinin büyük ölçüde bütçeye aktarılması sonucunda konsolide bütçenin önemi tekrar hızla büyümeye başlamıştır. Bununla birlikte, fonlarla ilgili tutarlı bir tasfiye planı yürürlüğe sokulmadıkça, kamu maliyesini 1980'lerde bir tümör gibi kemiren bu sistemin bütçe ilkelerine uygun bir şekilde bütçeleme süreçlerine entegre edilmesi mümkün olmayacaktır.

Sonuç olarak, ekonominin ve mali/ekonomik mevzuatın liberalleştirilmesi ve deregülasyonu temelinde iktisat ve maliye politikası araçları yeniden tanımlanmıştır. Ancak yasal/kurumsal çerçeveyle daha rahat oynanmasının koşullarının oluşturulduğu bu dönemde, geliştirilen zengin müdahale araçlarına rağmen kamu maliyesi sistemi ve maliye politikaları etkinleştirilememiş, tam tersine, sistemle çok rahat oynanmasının olumsuz etkileriyle ciddi bir kargaşa ortamı yaratılmıştır.

1980'li yıllarda Türkiye'de devlet harcamaları

BURHAN ŞENATALAR

24 Ocak 1980'den itibaren izlenen politikalar kamu kesimi ile ilgili çok net tercihlere dayanıyordu. Bunların özü, kamu kesiminin küçültülmesi ve devletin piyasalara müdahalesinin azaltılması idi. 1980'lerde ABD ve İngiltere başta olmak üzere birçok Batı ülkesinde de yaygın ve etkili olan bu yaklaşım, devlet harcamalarının artışını önemli bir sorun olarak görüyor ve devlet harcamalarının milli gelire oranının düşürülmesini öngörüyordu. Bu yaklaşımın kamu işletmelerine bakışı, bu işletmelerin verimsizlik nedeniyle zarar ettikleri ve zararlarının bütçeden karşılanması nedeniyle devlet harcamalarının yükseldiği biçimindeydi. Ulaşılan yargı, geniş kapsamlı özelleştirme idi. Sözkonusu yaklaşım, devlet harcamalarının yükselişinin önemli bir başka nedeni olarak sosyal amaçlı harcamaları görüyor ve bunların azaltılmasını savunuyordu.

Bu söylemin iddialarının yaşama geçirilmesi Batı ülkelerinde özellikle devlet işletmeleri alanında etkili oldu. Buna karşılık sosyal harcamaların artışı frenlenmekle ve bazı sosyal hizmetlerin kapsamı daraltılmakla birlikte, köklü bir geriye dönüş toplumsal tepkiler nedeniyle gerçekleştirilemedi. Ayrıca devlet harcamalarının toplam düzeyi ve milli gelire oranı da önemli bir düşüş göstermedi.

Türkiye'de devlet harcamalarının milli gelire oranı 1980 öncesinde de Batı ülkelerine göre oldukça düşüktü. Batı ülkelerinde devlet harcamalarının milli gelire oranının yükselişi ekonomik gelişme ve demokratikleşme süreçlerinin bir ürünü olmuştur. Bu iki ölçüt açısından geriden gelen ülkelerde sözkonusu oranın görece düşük olması doğaldır. Ancak aynı bakış açısıyla, sözkonusu oranın düşürülmesinin ya da artışının engellenmesinin güçlüğü, hattâ olanaksızlığı da ortadadır. Dolayısıyla 1980'lerde egemen olan söylemin etkisiyle Türkiye'de devlet harcamalarının artışının frenlenmesi ve bu harcamaların milli gelire oranının kalıcı bir biçimde düşürülmesi beklenemezdi. Nitekim Tablo 1'de görüldüğü gibi konsolide bütçe harcamalarının gay-

ABC ARŞİVİ

Personel harcamalarının bütçe içindeki payının sürekli artması epeyce sorun oldu. Güçlenen neo -liberal akımın göz diktiği alanların başında gelen bu harcamalar medyanın da etkisiyle toplumun önemli bir kesiminin pür dikkat izlediği bir macera haline geldi.

TABLO 1
KONSOLİDE BÜTÇE HARCAMALARI

	Kesinleşen Harcama (Milyon TL)	GSMH'ya* Oranı (%)
1980	1.147.557.1	21.6
1981	1.632.962.3	20.4
1982	1.764.880.6	16.6
1983	2.914.818.2	20.9
1984	4.278.254.9	19.3
1985	6.493.304.1	18.4
1986	8.311.420.7	16.2
1987	12.790.981.1	17.1
1988	21.446.012.6	16.6
1989	38.871.229.7	16.9
1990	68.354.408.7	17.2
1991	132.400.881.6	20.9
1992	225.398.207.1	20.4
1993	490.437.973.3	24.6
1994**	899.375.000.0	23.0

* *Yeni Seri*, ** *Geçici*

risafi milli hasılaya (yeni seri) oranı 1980 ve 1981'de % 21 dolayında iken 1985-1990 arasında % 17 dolayında seyretmiştir. Bu gerilemede ekonomi politikasına ilişkin tercihler rol oynadığı gibi devlet harcamalarının önemli bir bölümünün konsolide bütçe dışındaki fonlar kanalıyla yapılması da etkili olmuştur. 1990'dan sonra hem devlet harcamalarına ilişkin yaklaşımda bir değişim gündeme gelmiş, hem de bütçe dışı fonların bir bölümü bütçe içine aktarılmıştır. Sonuçta, konsolide bütçe harcamalarının gayrisafi milli hasılaya oranı 1991 ve 1992 de % 20 dolayında iken 1993'te % 25'e yaklaşmıştır.

1980'li yıllarda izlenen politikalar devlet harcamalarının bileşimini değiştirmekte daha etkili olmuştur. 24 Ocak politikasının başlıca hedeflerinden biri olan gerçek ücretlerin geriletilmesi kamu kesiminde de etkili olmuştur. 1980'lerin ortasında % 20 dolayına düşmüştür. Personel harcamalarındaki gerilemeyi ortaya koyan bir diğer gösterge de, konsolide bütçe personel harcamalarının gayrisafi milli hasılaya oranıdır. Tablo 2'de görüldüğü gibi söz konusu oran 1980'de % 7'ye yakınken 1985 ve 1986'da % 3.6'ya düşmüştür. Toplam memur sayısında ciddi bir azalma olmadığından, söz konusu sayılar gelir dağılımının memurlar aleyhine ciddi bir bozulmaya uğradığını gösterir.

TABLO 2
EKONOMİK AYIRIMA GÖRE KONSOLİDE BÜTÇE HARCAMALARININ GSMH'YA ORANLARI (YENİ SERİ)

	Personel	Diğer Cari	Yatırım	Transfer	Toplam
1980	6.6	2.1	4.1	8.7	21.6
1981	5.0	2.5	4.5	8.4	20.4
1982	4.4	2.1	3.6	6.5	16.6
1983	4.8	2.5	4.0	9.6	20.9
1984	4.0	2.4	3.6	9.2	19.3
1985	3.6	2.1	3.4	9.3	18.4
1986	3.6	2.2	3.6	6.8	16.2
1987	4.0	1.9	3.3	7.8	17.1
1988	3.9	1.8	2.8	8.1	16.1
1989	5.4	1.8	2.5	7.1	16.9
1990	6.7	1.8	2.5	6.3	17.2
1991	7.8	1.8	3.0	8.3	20.9
1992	8.5	1.8	3.0	7.1	20.4
1993	8.5	1.8	2.9	11.4	24.6
1994	7.0	1.9	2.0	12.2	23.0

TABLO 3
MİLLİ EĞİTİM VE SAĞLIK BAKANLIKLARININ GERÇEKLEŞEN KONSOLİDE BÜTÇE HARCAMALARINDAKİ PAYI (%)

	Milli Eğitim Bakanlığı	Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı
1980	10.6	3.6
1981	9.6	2.4
1982	10.2	2.5
1983	13.0	2.4
1984	8.5	2.3
1985	7.8	2.3
1986	8.6	2.6
1987	9.3	2.9
1988	9.5	2.9
1989	12.1	3.8
1990	14.6	4.7
1991	13.2	3.9
1992	15.3	4.6
1993	12.8	3.8
1994	10.0	3.5

1984-1988 arasında personel harcamalarının GSMH'ya oranı yaklaşık olarak sabit kalmıştır. Önemli değişim 1989'da başlamıştır. 1989'daki yerel seçim sonuçları ve kitlesel eylemler önemli bir uyarı olmuş ve bir dönüm noktası oluşturmuştur.

Personel harcamalarının konsolide bütçe içindeki payı 1988'de yaklaşık % 24 iken 1989'da % 32'yi aşmış, 1990'da % 39'a yaklaşmıştır. Benzer biçimde personel harcamalarının GSMH'ya oranı 1988'de % 4'ün altında iken 1989'da % 5'i aşmış, 1990'da % 7'ye, 1991'de % 8'e yaklaşmıştır.

1994 başında yaşanan ekonomik kriz sonucunda alınan 5 Nisan önlemleri sonucunda personel harcamaları gerek mutlak tutar, gerek oran olarak yeni bir gerilemeye girmiş, gelir dağılımında yeni bir bozulma başlamıştır.

1980'lerde devlet harcamalarının bileşiminde gözlenen ikinci önemli

değişiklik de, yatırımların payındaki gerilemedir. Ancak bu gelişme esas olarak 1980'lerin ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Yatırımların konsolide bütçe içinde 1981 ve 1982'de % 22 dolayında olan payı 1987'ye kadar % 19 dolayında dalgalanmış, ancak 1990'da % 15'in, 1993'te % 12'nin, 1994'te % 9'un altına düşmüştür.

Daha anlamlı bir gösterge olan konsolide bütçedeki yatırımların GSMH'ye oranı izlenirse, bu oran 1983'den sonra bir gerileme sürecine girmiş, ancak bu gerileme 1986'dan sonra hızlanmıştır. Sözkonusu oran 1986'da % 3.6 iken, 1989 ve 1990'da % 2.5 düzeyine inmiştir. İzleyen üç yıl % 3 dolayında seyretmiş ve 5 Nisan politikasının etkisiyle % 2'ye düşmüştür. Konsolide bütçe yatırımlarının 1980-1984 döneminde beş yıllık ortalaması % 4 iken, 1990-94 dönemindeki ortalaması % 2.7'dir. 1990'larda devletin yatırım gücünün (esas olarak altyapı yatırımları) hayli zayıfladığı açıktır.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Personel harcamaları, devlet harcamaları içinde önemli bir pay oluşturmaya 80'lerde de devam etti. 80'lerin sonlarına kadar sürekli yükselen oran, 90'ların ortasında "5 Nisan" kararları ile "gerilemeye" başladı.

Konsolide bütçe harcamalarının bileşiminde son yıllarda dikkati çeken bir gelişme de transferlerin payındaki önemli yükseliştir. Transferlerin bütçe içindeki payı 1990, 1991 ve 1992'de % 40'ın altında iken 1994'te % 53'e çıkmıştır. Benzer biçimde transfer harcamalarının GSMH'ya oranı 1986,1992 arasında % 7-8 dolayında iken 1993'te % 11'i, 1994'te 12'yi aşmıştır. Bu değişimin en önemli nedeni devlet borçlarının faiz ödemelerinin olağanüstü büyümesidir.

1980'lerde dünya genelinde ve bu arada Türkiye'de egemen olan politikalar sosyal harcamaların payını sınırlamaya ve düşürmeye yönelikti. 24 Ocak politikasının bu yönü özellikle eğitim ve sağlık alanlarında etkili olmuştur. Tablo 3'te gerçekleşen konsolide bütçe harcamaları içinde Milli Eğitim ve Sağlık Bakanlıklarının paylarının gelişimini göstermektedir. Milli Eğitim Bakanlığı'nın konsolide bütçe içindeki payı 1980 öncesinde % 11-12 dolayında idi. Bu pay 1984-88 arasında % 9 dolayında dalgalandı, 1989'da önemli bir artışla % 12'yi aştı, 1992'de istisnai bir biçimde % 15'i geçti.

Bu yükselişin en önemli nedeni 1989'da genel olarak personel harcamalarında doğan artıştır. Personel harcamalarının önemli ölçüde yükselişi, bu harcama türünün önemli paya sahip olduğu bakanlıkların bütçe içindeki payını yukarı çekmiştir. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı ile ilgili olarak da aynı süreç işlemiştir. Bu bakanlığın konsolide bütçe içindeki payı 1980'de % 3.6 iken izleyen yıllarda sürekli olarak % 3'ün altında kalmış, 1989'da % 4'e, 1990'da % 5'e yaklaşmıştır. 1988 ve 1989 karşılaştırıldığında, personel harcamalarının Milli Eğitim Bakanlığı bütçesindeki payı % 70 dolayından % 80'e yaklaşmış, Sağlık Bakanlığı bütçesindeki payı ise % 66'dan % 76'ya çıkmıştır.

TABLO 4
GERÇEKLEŞEN BÜTÇE AÇIĞI (MİLYON TL)

	GMSH'ya	Oranı (%)
1980	159.329.0	3.0
1981	96.591.7	1.2
1982	142.724.1	1.3
1983	219.185.3	1.6
1984	508.292.6	2.3
1985	513.156.8	1.5
1986	1.157.818.3	2.3
1987	2.346.350.9	3.1
1988	3.858.684.9	3.0
1989	7.502.598.6	3.3
1990	11.781.842.4	3.0
1991	33.331.6635.3	5.3
1992	47.328.039.5	4.3
1993	133.104.960.4	6.7
1994	145.935.000.0	3.7

1994'te personel harcamalarının gerçek düzeyinin düşürülmesi ile birlikte iki bakanlığın da bütçedeki yeri gerileme göstermiştir.

Devlet harcamalarının gelişimi ile oldukça paralel bir değişim gösteren bir gösterge de bütçe açığı olmuştur. Tablo 4'te görüldüğü gibi gerçekleşen bütçe açığının GSMH'ya oranı 1986'ya kadar en çok % 2.3 olmuşken, 1987-1990 döneminde % 3 dolayında dalgalanmış, 1991'de % 5'i aşmıştır. 1993'te 7'ye yaklaşan oran 5 Nisan önlemlerinin etkisiyle 1994'te % 4'ün altına çekilebilmiştir.

1980'lerin bir bölümünde tüm kamu kesiminin borçlanma gereğinde KİT'ler önemli bir paya sahipken, 1990'lı yıllarda konsolide bütçe açıklarının payı ön plana geçmiştir. 1990'lı yılların ikinci yarısında gerek konsolide bütçedeki, gerek tüm kamu kesimindeki finansman açığı sorununun çözümü yalnızca harcama kanadında alınacak önlemlerle sağlanamaz, devlet gelirleri kanadında kapsamlı adımlar atılması da açık bir gereklilik olarak gözükmektedir.

İç borçlanma

HÜLYA KİRMANOĞLU

Bir ülkede kamu harcamalarının finansmanını sağlayan normal gelirler vergi gelirleridir. Ancak bazı durumlarda vergi gelirleri kamu harcamalarını karşılamada yetersiz kalabilir. Bu durumda kamu borçlanması yoluna gidilir. Vergileme ile borçlanma arasındaki en temel fark vergilerin kalıcı bir gelir olmasına karşılık borçlanmanın vade sonundan geri ödenen geçici bir gelir olmasıdır.

Borçlanma, devlete borç veren bireylerin veya kurumların bugünkü varlıklarından gelecekte elde edecekleri varlıklar uğruna vazgeçmeleridir. Kamu borçlanması iç ve dış borçlanma biçiminde olabilir. İç borçlanma ülke içi kaynakların kesimler arası transferi iken, dış borçlanma dış kaynak kullanımı ve faiz ödemeleri esnasında dışarıya net kaynak transferi anlamına gelmektedir. Borçlanmanın iç veya dış borçlanma olması iki kritere göre değerlendirilebilir. Birincisi, alınan borcun milli para veya döviz oluşu, ikincisi ise borç alınan piyasaların iç veya dış piyasa oluşudur. Günümüzde "mali serbestleştirme" politikaları çerçevesinde, döviz işlemlerinin serbestleştirilmesi ile bu kriterlerin, özellikle döviz kuru üzerindeki etki açısından, çok fazla bir anlamı kalmamıştır. Şöyle ki, dış borç servisleri nasıl ki devletin döviz talebini artırarak döviz kurları üzerinde baskı oluşturuyorsa, döviz işlemlerinin serbest olduğu kurumsal yapıda, iç borç servisleri de aynı baskıyı oluşturmaktadır. İç borçlanmanın gelişmiş ülkelerde daha yaygın olarak kullanılan bir kamu finansman aracı olmasına karşılık, gelişmekte olan ülkeler, çoğu kez özel tasarruflarının yetersizliğinden dolayı, dış borç kullanımına ağırlık vermektedir.

İç borçlanma kaynakları

İç borçları incelerken göz önünde tutulması gereken önemli bir husus sağlandıkları kaynaklardır. Devletin iç piyasalardan borçlanabileceği başlıca dört kaynak mevcuttur: Özel kişi ve kuruluşlar, mali kurumlar, kamu kurum ve kuruluşları ile Merkez Bankası. Yukarıda özetlenen teorik modellerde devletin borçlanmasının kaynağı özel kesimdir. Devlet kamu kesiminden özellikle Merkez Banka-

ABC ARŞİVİ

Bütçe açıkları karşısında en sık başvurulan yollardan biri de hisse senedi satışı yoluyla halktan para toplama şeklinde gerçekleşti. Hayli cazip faizler ve kolay para kazanma kültürünün egemen olduğu 80'ler sıs sık hisse senedi kuyruklarına hatta izdihamlarına sahne oldu.

TABLO 1
İÇ BORÇLAR (MİLYON TL)

Yıllar	İstikrazlar (1)	Konsolide Borçlar (2)	Tasarruf Bonoları (3)	Haz.Kef. Haiz bonolar (4)	Haz.Kef. Haiz tahviller (5)
1971	3.237	10.214	7.397		8.624
1972	6.291	9.971	7.592		9.236
1973	9.916	9.529	7.287		11.782
1974	11.594	9.600	6.911		14.888
1975	18.041	23.592	6.479	12.701	18.489
1976	32.584	32.079	5.975	36.082	26.352
1977	47.476	35.414	5.368	64.877	45.936
1978	67.158	46.667	4.628	105.136	60.243
1979	100.789	88.137	3.728	165.294	57.931
1980	120.678	122.165	3.001	225.948	58.356

Kaynak: *Türkiye İstatistik Yıllığı*-DİE, muhtelif yıllar
(2) İç konsolidasyon borçları, tahkim edilen belediye borçları ve MB'na ödenen kambiyo zararları.
(5) DYB, KİT ve Belediyelere ait tahviller
(1), (2) ve (3) no'lu sütunlar Devlet Bütçesinden ödenecek olan borçlar ve (4), (5) no'lu sütunlar bütçe dışı kamu kesimi borçları olarak sınıflandırılmıştır.

sı'ndan borçlanma yoluna gittiği zaman, bunun sonucunda çoğunlukla borcun parasallaşması durumu ortaya çıkar.

1950 yılına kadar, Türkiye'de devlete borç veren kaynaklar arasında özel kişi ve kuruluşlar oldukça önemli yer tutmaktadır. Bu yıldan itibaren ise, Türkiye'de enflasyonist bir sürecin başlaması ve uygulanan politikalar sonucu faiz hadlerinin yükseltilmemesi nedeniyle kimi zaman ortaya çıkan negatif reel faizler bu kesimleri devlet tahvil ve bonolarından uzak tutmuştur. 1960 ve 1970'li yıllar Hazine'nin en yoğun olarak Merkez Bankası'ndan borçlandığı yıllardır. 1980'li yıllardan sonra mali serbestleştirme programıyla beraber pozitif reel faizler ortaya çıkmış ve bankacılık kesimi aracılığıyla, özel tasarruflar kamuya aktarılmaya başlanılmıştır.

Kamu kurum ve kuruluşlarından yapılan borçlanma fiktif bir borçlanma olarak kabul edilmektedir. Türkiye'de bazı kamu kurum ve kuruluşları kendi yasalarında belirtildiği biçimde bono ve tahvil almakla yükümlü tutulmaktadırlar. TC Emekli Sandığı ve Sosyal Sigortalar Kurum plasmanlarının bir bölümünü bu şekilde tutmaktadır. Kamu İktisadi Teşebbüsleri ise, 1984 yılında yürürlüğe giren 233 sayılı Kanun Hükmünde Kararnameye dayanarak yedek akçelerin bir bölümünü Devlet Tahvili, Hazine Bonosu ve Gelir Ortaklığı Senedi gibi devlet borç senetlerine ayırmakla yükümlü tutulmuşlardır. Ancak sözkonusu kamu kuruluşlarının içinde bulundukları mali durum göz önüne alınırsa bu tür borçlanmanın merkezi devlet için önemli bir kaynak sağlaması beklenemez.

Türkiye'de en önemli iç borçlanma kaynağı mali kurumlar içinde bankacılık kesimi ve Merkez Bankası'dır. 1985 yılında başlanılan ihaleli tahvil ve bono satışları bankalara, borsa bankerlerine ve tüzel kişilere yapılmış, 1986 yılından itibaren ise özel kişilere de satış başlamıştır. Bankacılık kesiminin devlet tahvil ve bonolarına olan talepleri bir yandan bazı yasal düzenlemelere zorunlu tutulmuş, diğer yandan uygulanan faiz politikaları ve getirilen vergi muafiyet ve istisnaları ile bu talep özellikle 1980'li yıllardan itibaren giderek artan bir biçimde yönlendirilmiştir. Mali piyasaların gelişmiş olduğu ülkelerde sigorta şirketleri devlete borç veren önemli kaynaklardan bir tanesini oluşturmaktadır. Ancak, Türkiye'de bu kesim henüz yeterince gelişmiş değildir.

Merkez Bankası'ndaıı borçlanma ise en çok kısa vadeli avans ve Hazine kefaletini haiz bonoların iskonto edilmesi ise gerçekleşmektedir. Türkiye'de "mali baskılama" rejiminin uygulandığı 1980 öncesinde, çok düşük hatta negatif reel faizler nedeniyle, özel tasarruf arzı yetersiz kaldığı için, kamu finansman açıkları büyük ölcüde Merkez Bankası kaynakları ve dış borçlanma ile karşılanmıştır. 1980'lerden sonra mali serbestleştirme programı çerçevesinde gelişen mali piyasalar tasarrufların mali piyasalara çekilmesini sağlamış ve Hazine'nin finansman kaynağı Merkez Bankası yerine bu piyasalar olmaya başlamıştır. Mali piyasalar geliştikçe, kullanılan borçlanma araçları da çeşitlilik göstermektedir.

İç borçlanma araçları

İç borçları birçok yönden sınıflandırmak mümkündür. En çok kullanılan ve iktisadi bakımdan en anlamlı olan sınıflandırma süreleri bakımından sınıflandırmadır. Süreleri bakımından yapılan sınıflandırmaya göre iç borçlar, kısa vadeli borçlar (dalgalı borçlar) ve uzun vadeli borçlar (konsolide borçlar) olarak ayrılmaktadır. Kısa vadeli borçlar para piyasalarından sağlanırken, uzun vadeli borçlar daha çok sermaye piyasalarından elde edilir. Kısa vadeli borçlar vadeleri bir yıla kadar olan borçlardır. Vadeleri bir yıldan uzun olan borçlar ise uzun vadeli borçlardır. Bazı sınıflandırmalarda ise vadeleri 1 yıl ile 5 yıl arasında olan borçlar orta vadeli

borçlar olarak gösterilmektedir. Türkiye'de kısa vadeli borçlar arasında şunları sayabiliriz: Hazine (Plasman) Bonoları, Hazine Kefaletini Haiz Bonolar, Hazine'ye Kısa Vadeli Avanslar. Uzun vadeli borçlar ise bir yıldan beş yıla kadar olan devlet tahvilleri ile konsolide borçlardan (kur farkları ve tahkim borçları) kalemlerinden oluşmaktadır. Türkiye'de iç borç istatistiklerinde kullanılan bir diğer ayırım ise: 1. Tahviller, 2. Bonolar, 3. Avans, 4. Konsolide Borç şeklindedir. Buna göre, bonolar ve avans (Merkez Bankası'ndan kısa vadeli avans) kısa vadeli, tahviller ve konsolide borç ise uzun vadeli borçlanma sayılmalıdır.

Kısa Vadeli Hazine Bonoları esas olarak, bütçe gelirleri ile giderleri arasında zaman ve yer bakımından meydana gelen uyuşmazlıkları gidermek için ortaya çıkartılmıştır, ancak uygulamada bütçe açıklarını kapatmak için kullanılmaları yaygın hale gelmiş ve iç borç stoku içindeki payları özellikle 1991 yılından itibaren giderek artmaya başlamıştır. Hazine Bonoları, bu isimle 1961 yılından bu yana uygulanmakla birlikte, 1993 yılından itibaren çeşitli isimler ile bu tür bonolar çıkartılmıştır. Hazine bonosu çıkarma yetkisi her yıl bütçe kanunu ile Maliye Bakanlığı ve günümüzde ise Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı'nın bağlı olduğu Bakanlığa bırakılmıştır.

Hazine Kefaletini Haiz Bonolar, İktisadi Devlet Teşekkülleri ile iktisadi alanda faaliyet gösteren katma bütçeli idarelerin Merkez Bankası'ndan avans almalarını sağlamak için merkezi idarenin verdiği kefaleti gösteren, en çok dokuz ay vadeli senetlerdir. Bu borçlanma yatırım amaçlı değil, sözkonusu kuruluşların hammadde ve mahsul alımı ile ilgilidir. Bu borçlar çoğu zaman geri ödenmez ve Hazine'ye aktarılarak tahkim edilir. Hazine'nin çeşitli kanunların verdiği yetkilere dayanarak ihraç ettiği müteahhit bonoları, kefalet bonoları ve garanti bonoları gibi daha az önemli olan ve bazı dönemlerde uygulanan başka kısa vadeli borçlanma araçları da vardır. Günümüzde de kullanılan müteahhit bonoları ise, devletin satın aldığı müteahhitlik hizmetleri karşılığında verdiği, vadesi 10 yıla kadar uzanan bonolardır. Bunların dalgalı borçlar arasında sayılmasının nedeni Merkez Bankası tarafından iskonto edilerek paraya çevrilmesidir. Hazine'ye Kısa Vadeli Avans ise, Merkez Bankası'nın, bütçe ödenekleri toplamının % 15'ini geçmemesi koşulu ile Hazine'ye açtığı kredilerdir. Kısa vadeli avanslar Merkez Bankası'nın bilançosunda aktifleştirildiği için bir tür emisyon olarak kabul edilir. Ayrıca Hazine'ye Merkez Bankası tarafından tahvil üzerine avans, altın ve döviz karşılığı avans da verilmektedir. Altın karşılığı avans 1946 yılına kadar uygulanmıştır. Merkez Bankası'nın Hazine'ye değerli kâğıt karşılığı olarak verdiği avanslar özellikle para programı uygulandığı dönemlerde önem kazanmaktadır. Çünkü Merkez Bankası bunları açık piyasa işlemlerinde kullanarak piyasadaki likiditeyi kontrol edebilir. Türkiye'de 1990 yılı hariç ciddi bir para programı uygulanmadığı için Merkez Bankası-Hazine ilişkilerinde daha çok herhangi bir karşılığa dayanmayan kısa vadeli avanslar ağırlıklı olarak yer almıştır.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Dönemin Maliye Bakanı Ahmet Kurtcebe Alptemoçin destekleme fiyatını açıklıyor. Bütçe açıklarının oluşmasında önemli bir kalem olan tarım destekleme fiyatları 80'den sonra düşürülerek "dengeleme" yoluna gidilmişti.

Uzun vadeli iç borçlar, iç istikraz tahvilleri ve konsolide edilmiş borçlardan oluşmaktadır. İç istikraz tahvilleri daha çok vadeleri 1-5 yıl arasında değişen devlet tahvilleridir. Ancak, özellikle son yıllarda vadesi 1 yılı aşan devlet tahvillerinin toplam iç borçlanma içindeki payı önemli ölçüde azalmıştır. Konsolide borçlar ise "Kur Farkları" ve "Tahkim Borçları"ndan oluşmaktadır. Kur Farkları, 1211 sayılı Merkez Bankası Kanunu'nun 61. maddesi gereğince, Türk parası değerinin değişmesi sonucunda Merkez Bankası aktif ve pasifindeki döviz ve altınların yeniden değerlendirilmesi dolayısıyla lehte veya aleyhte doğan farkları ifade etmektedir. Bu hesap, netleştirildiği zaman Merkez Bankası lehine ve Hazine ta-

TABLO 2
KAMU MALİYESİ GÖSTERGELERİ (MİLYAR TL)

	Kamu Harcamaları	Kamu Gelirleri	Kamu* Açığı	Kamu Har./GSMH (eski seri)	Kamu Har./GSMH (yeni seri)	Kamu Gel./GSMH (eski seri)	Kamu Gel./GSMH yeni seri)	Kamu Açığı/GSMH (eski seri)	Kamu Açığı/GSMH (yeni seri)
1975	149	116.3	32.7	27.8	21.9	21.7	17.1	6.1	4.8
1976	210.2	151.6	58.6	31.1	24.6	22.5	17.7	8.7	6.9
1977	296.0	205.5	90.5	33.9	26.8	23.5	18.6	10.4	8.2
1978	423.3	369.7	53.6	32.8	25.6	28.6	22.4	4.2	3.2
1979	710.0	503.1	206.9	32.2	25.2	22.9	17.9	9.4	7.3
1980	1469.5	1004.5	465.0	33.1	27.4	22.6	18.7	10.5	8.7
1981	1912.9	1593.8	319.1	29.2	23.8	24.3	19.8	4.9	4.0
1982	2127.5	1753.4	374.1	24.4	19.9	20.1	16.4	4.3	3.5
1983	3361.0	2672.5	588.5	29.1	23.8	23.1	18.9	6.0	4.9
1984	5325.8	4130.9	1194.9	29.0	23.4	22.5	18.2	6.5	5.3
1985	8152.5	6886.1	1266.4	29.3	22.7	24.8	19.1	4.6	3.5
1986	13485.1	11615.8	1869.3	34.3	25.9	29.5	22.3	4.7	3.6
1987	21418.0	16854.9	4563.1	36.6	28.2	28.8	22.2	7.8	6.0
1988	34885.4	28650.1	6235.3	34.7	26.7	28.5	21.9	6.2	4.8
1989	60652.6	48369.6	12283.0	35.6	26.0	28.4	20.8	7.2	5.3
1990	109628.3	80304.6	28323.7	38.2	27.7	28.0	20.3	10.2	7.4
1991	181002.6	115386.9	65615.7	40.0	29.1	25.5	18.5	14.5	10.5
1992	318544.6	202052.6	116492.0	40.9	29.7	25.9	18.8	14.9	10.9
1993	575932.8	359985.2	215947.6	43.6	31.7	27.2	19.8	16.3	11.9

* Kamu kesimi borçlanma gereği
Kaynak: *Kamu kesimi gelir,harcama ve borçlanma gereksinimi genel bir değerlendirme* Erdoğan Öner, Maliye Bak. Bütçe ve Mali Kontrol Gn. Md., Ankara-1994.

rafından Merkez Bankası'na ödenmesi öngörülmekte ve çok düşük faiz uygulanmaktadır. Konsolide borçlardan Tahkim Borçları ise, bütçe borçlarının konsolide edilerek Hazine tarafından üstlenilmesinden doğmaktadır. En son 1992 yılında olmak üzere Cumhuriyet tarihi boyunca birçok büyük tahkim işlemi yapılmıştır.

Türkiye'de iç borçların gelişimi

1980 öncesi dönem: Cumhuriyet tarihinde iç borçlanma 1930'lu yıllarda dönemin sanayileşme ve kalkınma hedeflerine uygun olarak yapımına başlanılan büyük kamu projeleri ile başlamıştır. Demiryolu yapımına ve askeri harcamalara yönelik olarak çıkarılan istikrazlar 1930'lu 1940'lı yılların önemli iç borçlanma uygulamaları olmuştur. 1950'li yıllarda iç borçlanma büyük ölçüde İktisadi Devlet Teşekkülleri'nden kaynaklanmıştır. Bu tür borçlanmalar zaman zaman büyük tahkimler ile sonuçlanmıştır.

1960'lı ve 1970'li yıllarda ise, iç borçlanmanın Hazine - Merkez Bankası ekseninde yeraldığı görülmektedir. Hazine yalnızca kendi ihtiyacı için değil aynı zamanda bazı KİT'lerin,(özellikle TMO, Şeker Fabrikaları, Ziraat Bankası gibi destekleme alımları ve tarımsal krediler ile ilgili KİT'lerin) finansmanını karşılamak için de kefalet yoluyla borçlanmıştır. "Zorunlu borç" niteliği taşıyan tasarruf bonoları, 1960'lı yılların en önemli uygulaması olmuştur. Bu uygulama yoğun eleştiriler üzerine 1971 yılında Mali Denge vergisine dönüştürülmüş ve daha sonra kaldırılmıştır.

İç borçların 1970'li yıllardaki (1970-1980 dönemi)gelişimi incelendiğinde (Tablo 1), göze çarpan hususların başında, 1975 yılından itibaren iç istikrazlardaki (devletin tahvil ihracatından doğan borçlanmasındaki) şiddetli artış gelmektedir. Bu borçlar 10 yıl içinde 3.2 milyar TL'den 120.6 milyar TL'ye çıkmıştır.

Tablo 1'de dikkati çeken bir diğer husus ise konsolide borçlardaki artıştır. Bu artışın bir bölümü, 1970 yılında yapılan devalüasyon sonucunda TC Merkez Bankası'nın altın ve döviz mevcut ve açıklarındaki artışı nedeniyle Merkez Bankası bilançosunda meydana gelen zararın Hazine borçlanması ile karşılanması nedeniyle doğmuştur. Ayrıca, bu dönemde 1971, 1975 ve 1978 yıllarında olmak üzere üç büyük tahkim işlemine gidilmiştir. Bunlardan 1974 yılında gerçekleştirilen tahkimde Toprak Mahsulleri Ofisi, Şeker Fabrikaları TAŞ., TC Ziraat Bankası ve Tekel Genel Müdürlüğü'nün TC Merkez Bankası'na olan borçları Hazine tarafından

devralınmıştır. 1980 yılında konsolide borçlar 122.1 milyar TL'ye ulaşmıştır.

Diğer yandan Hazine kefaletini haiz bonolardaki artış da dikkat çekicidir. Asıl olarak, Karayolları, Tekel ve Toprak Mahsulleri Ofisi bonolarından oluşan bu bonolar 1980 yılında 225.9 milyar TL'ye yükselerek iç borçlar içindeki en büyük payı oluşturmuştur. Tahviller ise büyük oranda Devlet Yatırım Bankası tahvillerinden oluşmaktadır.

Dönemin kamu maliyesi göstergelerine bakıldığında (Tablo 2), kamu açıklarının artmaya başladığı görülmektedir. Kamu Açığı / GSMH oranı eski seriye göre 1975'te % 6.1 iken 1977'de % 10.4 1980'de ise % 10.5 olmuştur. (Kamu Açığı / GSMH oranı yeni milli gelir serisi dikkate alındığında söz konusu yıllar için sırasıyla % 4.8, % 8.2 ve % 8.7 Tablo 2) Döneme ait vergilerin ve kamu harcamalarının yapısı incelendiğinde kamu açıklarındaki bu artışın nedenleri daha iyi anlaşılabilir. 1960 yılından itibaren ciddi biçimde ele alınmaya çalışılan vergi reformu hareketi tarım kesiminin vergilendirilmesi konusunda başarılı olamamıştır. Sanayileşme hedefleri doğrultusunda çeşitli vergi sığınakları ile korunan sanayi kesiminden de yeterli vergi gelirleri sağlanamamıştır. Diğer yandan, iç talebin canlandırılmasına dayanan ithal ikameci sanayileşme politikaları gereği tarım ve ücretli kesimlere yönelik harcamaların artması ile 1973 yılından sonra, dünya konjonktüründeki kötüleşmeye de paralel olarak, bütçe açıklarının hızla arttığını görüyoruz. 1960-1980 döneminde uygulanan ithal ikameci, mali baskılamaya dayanan (iç tasarrufların yetersiz olduğu) ve Merkez Bankası'nın "nihai başvuru mercii" olduğu iktisat politikaları çerçevesinde, mali piyasaların yeterince gelişmediği bir ortamda, iç borçlanmanın nihai olarak Merkez Bankası kaynaklarına dayandırılması son derece anlaşılır bir durumdur.

1980 sonrası dönem

1980 yılından itibaren, bu yıllara kadar uygulanagelen ithal ikameci ve mali piyasaların baskılanmasına dayanan iktisat politikalarının terk edilerek temel fiyatların piyasa göstergeleri doğrultusunda belirlenmesi esasına dayanan politikaların uygulanmaya başladığını görüyoruz. Bunun sonucunda kamu açıklarının finansman yöntemleri de farklılaşmıştır.

1980 ile 1984 yılları arasında kamu açıklarının finansmanı için başvurulan en önemli kaynak dış borçlardır. 1970'lerin sonlarındaki borç krizinden sonra Türkiye'nin IMF ve Dünya Bankası'mn denetiminde yapısal uyum programları uygulanmıştır. Bunun sonucunda, borçlu olduğu uluslararası kuruluşlar ve bankaların borç ertelemeleri ve IMF ile Dünya Bankası'nın yeni borç vermeleri ile Türkiye açıklarının finansmanını sürdürebilmiştir.

1980'li yılların başında reel ücretlerin ve tarım destekleme fiyatlarının düşürülmesi bütçe açıklarını azaltıcı yönde bir etki yaratmış; diğer yandan KİT ürünlerinin fiyatlarının piyasa koşullarına göre belirlenmesi de KİT'lerin bütçe üzerindeki finansman yükünü azaltmıştır. Böylece, daha önceki dönemde olduğu gibi, Merkez Bankası kaynaklarına başvurma ihtiyacı azalmıştır. 1980-1983 arasında yoğun şekilde uygulanan teşvikler, bu dönemde TL'nin sürekli değer kaybetmesi ve reel ücretlerdeki düşme ihracatı arttırmıştır. Bu alt dönemde Türkiye sağladığı ihracat gelirleri ve yeni borçlarla dış borç faiz ödemelerini gerçekleştirebilmiştir.

1985 yılına kadar dış borç servisleri yeni dış kaynak girişi ile karşılanabiliyor iken, 1985 yılından sonra net dış kaynak girişinin azaldığını ve 1988 yılından sonra da negatif yani net dış kaynak transferi halini almaya başladığını görüyoruz. Kamunun net dış kaynak transferinin kaynağı, dış borç anapara ve faiz ödemelerinin alınan dış kredilerden fazla olmasıdır. 1985 yılından itibaren, dış borçlanma imkanlarının azalması ve dış borç

TABLO 3
İÇ BORÇLANMANIN TAHVİL VE BONOLAR ARASINDAKİ DAĞILIMI

%	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994 Eylül
Tahvil	42.7	54.3	59.6	26.3	30.2	28.5	7.3
Bono	57.3	45.7	40.4	73.7	69.8	71.5	92.7

Kaynak: HDTM, *Başlıca Ekonomik Göstergeler*

TABLO 4
BİR YIL VADELİ DEVLET TAHVİLLERİNİN VE 3 AY VADELİ HAZİNE BONOLARININ REEL FAİZ ORANI (%)

	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993
Dev. Tah. Reel Fz. Oranı	6.2	-2.0	-4.8	-1.6	9.7	7.9	23.4
3 ay vd. Hz. Bonosu reel fz.*	-3.2	-6.2	-9.9	-4.3	7.4	7.2	12.4

* 3 ay vadeli hazine bonolarının basit faize göre hesaplanmış reel faiz oranı.

servis ödemelerini karşılayamaması sonucu Hazine, 1985 Mayıs ayından itibaren ihale yöntemiyle satışa geçerek sistemli bir iç borçlanma politikasını başlatmıştır. Böylece dış borçlanmanın iç borçlanma ile ikame edilmesi durumu ortaya çıkmıştır. Ayrıca, 1980'li yılların başından beri uygulanmakta olan mali serbestleştirme politikalarının son adımı olan 32 sayılı karar ile özel kesimin ve bazı kamu kuruluşlarının doğrudan yurt dışından borçlanması mümkün olmaya başlamıştır.

Dışarıdan alınan kredilerin özel kesim, özellikle bankacılık kesimi tarafından devlet kâğıtlarına yatırılması ile devletin iç borç imkanlarının artması sonucunu doğurmuştur. 1980'li yılların sonunda, gerek hazine bonolarının, gerekse devlet tahvillerinin en büyük alıcısı (% 80 civarında) bankacılık kesimi olmuştur.

1989 yılından sonra kamu açıklarının finansman kaynakları neredeyse tamamen iç borçlanmaya doğru kaymıştır. İç borçlanmanın giderek kısa vadeli ve yüksek faizli olması, bu dönemde uygulanan görece sıkı para politikalarının da etkisiyle borcun borç ile karşılanması sonucunu doğurmuş ve iç borç stokunun artış hızı 1990'lı yıllarda ivme kazanmıştır. Bir yandan kamunun mali piyasalardaki fon talebinin faizler üzerinde yarattığı baskı, diğer yandan dışarıdan kısa vadeli sermaye girişini sağlayan yüksek getirili TL. politikası (faiz/kur makası yoluyla) faiz ödemelerini artırarak bütçeye önemli bir yük getirmiştir (Tablo 5).

İç borçlanmanın vade yapısı incelendiğinde, tahvillerin payının giderek düştüğü, bonoların payının ise arttığı görülmektedir (Tablo 3). Burada yer alan tahviller, vadesi 1 yıl olan tahvillerdir. Bir yılın üzerindeki tahvillerin payı özellikle 1992 yılından itibaren sıfıra kadar düşmüştür. Bonolar ise büyük bir kısmı 3 aylık olmak üzere giderek azalan bir şekilde 6 ve 9 aylık bonolardan oluşmaktadır.

Tablo 4'te bir yıl vadeli devlet tahvillerinin ve 3 ay vadeli Hazine Bonolarının GSMH deflatörüne göre hesaplanmış olan reel faiz oranları gösterilmiştir. Görüldüğü gibi, 1988-1991 yılları arasında negatif getiri sağlayan devlet tahvilleri, bu yıldan itibaren bir sıçrama yapmış, ancak bu durum bütçede yer alan borç faizi ödemelerinde de paralel bir sıçrama yaratmıştır.

1986 yılına kadar bütçe içinde gözüken iç ve dış borç ana para ödemeleri, bu yıldan itibaren bütçe dışına

TABLO 5
BORÇ FAİZLERİNİN BÜTÇE AÇIKLARI İÇİNDEKİ PAYI

Yıllar	Bütçe Harcamaları (milyar TL)	Borç Faizi Ödemeleri (milyar TL)	Borç Faizi/ Bütçe Harcamaları (%)
1980	1.078	32	3.0
1981	1.506	75	5.0
1982	1.602	87	5.5
1983	2.613	211	8.1
1984	3.784	441	11.6
1985	5.395	675	12.5
1986	8.311	1.331	16.0
1987	12.791	2.266	17.7
1988	21.446	4.978	23.2
1989	38.871	8.259	21.2
1990	68.354	13.966	20.0
1991	132.401	24.073	18.2
1992	225.398	40.298	17.9
1993	490.438	116.470	23.7
1994	899.375	298.284	33.2

Kaynak: Erdoğan Öner (Maliye Bk. Bütçe ve Mali Kontrol Genel Md.), *Bütçe Açıklarının Gelişimi ve Nedenleri* (1975-1994), s. 30.

TABLO 6
İÇ BORÇ STOKU / GSMH ORANININ GELİŞİMİ

Yıllar	İç Borç Stoku (Milyar TL)	GSMH* (Milyar TL)	İç Borç Stoku GSMH (%)
1980	721	5.303	13.6
1981	991	8.023	12.4
1982	1.341	10.612	12.6
1983	3.173	13.933	22.8
1984	4.634	2.218	20.9
1985	6.973	35.350	19.7
1986	10.515	51.185	20.5
1987	17.218	75.019	23.0
1989	41.934	230.370	18.2
1990	57.180	397.178	14.4
1991	93.644	634.393	14.8
1992	194.237	1.103.605	17.6
1993	356.555	1.997.323	17.9

Kaynak: Hazine Dış Ticaret Müsteşarlığı.

TABLO 7
TOPLAM İÇ BORÇ STOKUNUN DAĞILIMI (MİLYAR TL)

Yıllar	İç Borç Stoku	Tahvil	Bono	Avans	Konsolide Borç
1980	721	141	49	195	336
1981	991	160	88	234	509
1982	1.341	186	153	266	736
1983	3.173	360	56	339	2.418
1984	4.634	531	340	528	3.235
1985	6.973	1.032	490	795	4.656
1986	10.515	1.511	823	1.052	7.129
1987	17.219	2.407	1.923	1.407	11.481
1988	28.458	4.880	2.542	2.082	18.954
1989	41.934	10.833	3.537	2.539	24.995
1990	57.180	18.801	5.469	2.870	30.040
1991	93.643	24.678	18.258	13.589	37.117
1992	194.237	86.388	42.247	31.000	34.602
1993	356.555	189.713	64.488	70.421	31.933
1994 Eylül	566.174	240.827	228.314	97.000	33.000

Kaynak: Hazine Dış Ticaret Müsteşarlığı

çıkarılmış, bütçe içinde yalnızca faiz ödemeleri izlenebilir olmuştur. Faiz ödemelerinin bütçe harcamaları içindeki payı son yıllarda ciddi biçimde artmış ve 1994 yılında % 33.2 ile Cumhuriyet tarihinin en yüksek oranı olmuştur. Tablo 4'te görüldüğü gibi, 1960'lı yılların başında devlet bütçesinden ödenecek borçlarda önemli bir artış olmuştur. Bu artışın nedeni büyük ölçüde bu yıllarda uygulanan yüksek tahkimlerdir. 1959 yılı sonu ile 30/9/1964 arasındaki devrede İç Borçlarda meydana gelen artışın 7.150 milyon TL.'lık kısmı 154 ve 250 sayılı kanunlar ile yapılan tahkim ile meydana gelmiştir. Bu borçlar, esas olarak, Merkez Bankası, İşçi Sigortaları Kurumu, Devlet Yatırım Bankası (Amortisman ve Kredi Kurumu) ve Emekli Sandıklarına olan borçlardır. Bunlardan TC Merkez Bankası'na olan borç hariç diğerlerinin taksitleri itfa tablosuna göre vadelerinde tamamen ödenmiştir (1965 yılı Bütçe Gerekçesi, s. 111). Geriye kalan 731 milyon TL'lik artış ise 1960 tarihli Hürriyet İstikrazı, 65 Sayılı Kanunla doğan Kambiyo Zararları ve 223 sayılı Kanuna dayanarak gerçekleştirilen Tasarruf Bonosu ihracından meydana gelmiştir.

Bütçe dışı kamu sektörü içinde ise, en büyük kısmı Devlet Yatırım Bankası olmak üzere, Kamu İktisadi Teşebbüsleri ve Belediyeler yer almaktadır.

Tablo 5'te görüldüğü gibi, Tasarruf Bonoları, 1960'lı yılların sonlarına doğru toplam iç borçların yaklaşık üçte birini oluşturmaktadır. Tahkim edilen Belediye borçları kalemi, 1965 tarihinde Hazine'ce konsolide edilen Belediyeler ve Belediyelere bağlı Müessese ve İşletmelerin borçlarının tutarlarını göstermektedir. 1970 yılına gelindiği zaman Devlet bütçesinden ödenecek olan borçlar 17.4 milyar TL'na, Bütçe dışı kamu kesimi tahvilleri ise 7.5 milyar TL.'na ulaşmıştır. Bütçe dışı kamu kesimi tahvilleri, çok büyük kısmı Devlet Yatırım Bankası olmak üzere Kamu İktisadi Teşebbüsleri ve Belediyelerin borçlarından oluşmaktadır. Bu borçların toplam faiz tutarları ise, Devlet bütçesinden ödenecekler için 6.6 milyar TL. ve diğer kamu sektörü için ise 4.8 milyar TL. olmuştur.(Tablo 5).

Kamu borçlarının sürdürülebilir olması için, ekonominin reel büyüme oranının reel borç faizlerinden büyük olması gerekir. Reel büyüme reel faizden büyük olduğu sürece borç stokunda azalma görülecektir. Türkiye'de iç borç stoku/GSMH oranının seyrine bakıldığında gerçekten reel büyüme oranının reel faiz oranından büyük olduğu 1987-90 döneminde iç borç stoku/GSMH oranında azalma olduğunu görülmektedir. Ancak 1991 yılından itibaren reel faiz oranı reel büyüme oranından büyük olmaya başlamış ve borç stoku giderek hızlı bir şekilde artmaya başlamıştır. Bunun sonucunda bu süreç, kendi kendini besleyerek tıkanmaya doğru gitmektedir. Tablo 7'de görüldüğü gibi, 1993 yılı sonunda iç borç stoku 356.5 trilyon olmuş, 1994 yılı sonunda ise 600 trilyon TL'na yaklaşmıştır.

KAYNAKÇA

Üren Arsan, *Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde İç Devlet Borçları*, SBF Yayını, Ankara, 1961.

W.H. Buiter, "A Guide to Public Sector Debt and Deficits", *Economic Policy*, November - 1985.

Erdoğan Öner, *Bütçe Açıklarının Gelişimi ve Nedenleri*, Ankara, 1995.

HDTM *Başlıca Ekonomik Göstergeler* ve DİE *Türkiye İstatistik Yıllıkları*.

İktisat Politikaları ve Sorunları

İktisat politikaları: 1980-1994
PROF. DR. KORKUT BORATAV

Türkiye'de tekelleşme
DOÇ. DR. EROL KATIRCIOĞLU

1980'lerden 90'lara bölgesel gelişme
MUSTAFA SÖNMEZ

Türkiye'de özelleştirme
DOÇ. DR. SADİ UZUNOĞLU

Özelleştirmeye farklı bir bakış
PROF. DR. İZZETTİN ÖNDER

Özelleştirme
DOÇ. DR. ESER KARAKAŞ

Serbest piyasa mitosu
PROF. DR. TÜLAY ARIN

Ç E R Ç E V E Y A Z I

1980 - 1994 dönemi iktisat politikaları
PROF. DR. EKREM PAKDEMİRLİ

☞ Avrupa Topluluğu, Banka ve Finans Sistemi, Çalışma Hayatı, Dış İktisadi İlişkiler, Esnaf ve Küçük Zanaatkârlar, Gelir Dağılımı, GAP, İktisadi Yapı, Kent ve Kentleşme, Kooperatifçilik, Planlama, Sanayi, Şirketler/Holdingler, Tarım ve Hayvancılık, Vergi

İktisat politikaları: 1980 - 1994

KORKUT BORATAV

Türkiye ekonomisi 1980 yılına ağır bir krizle girdi. Başlangıcı 1977'ye kadar uzanan ekonomik kriz, 24 Ocak 1980 kararları ile başlatılan bir şok tedavisinin Eylül 1980 tarihli askeri darbenin getirdiği olanaklarla sürdürülmesi sonunda yıl sonunda büyük ölçüde giderilmişti. Ancak, 1980 yılı, önceki yirmi yıla damgasını vuran düzenleme biçimi'nin veya iktisat politikası modeli'nin kökten değiştirildiği bir dönüm noktası olmak bakımından da önem taşır. 1960'ı izleyen otuz yıllık dönem çeşitli iktisatçılar tarafından "ithal ikameci", "müdahaleci", "karma ekonomi", "planlı" nitelendirmeleri ile tanımlanmıştır. Bu nitelendirmelerin içerdiği özelliklerin hemen hemen tümü 1980'le başlayan on beş yıl içinde aşağı yukarı tamamen değişecektir. Ekonomi, 1990'lı yılların ortalarına gelindiğinde, dışa açık, kaynak tahsisini büyük ölçüde piyasa güçlerine teslim etmiş, üretimin bugünkü ve gelecekteki yapısı üzerinde siyasi iktidarın etki ve tercihlerinin giderek azaldığı, bölüşüm ilişkilerinde sermayeden yana mekanizmaların egemen olduğu neoliberal iktisat politikaları tarafından yönlendirilmekte idi.

Bu ortak özelliklere rağmen, 1980-1994 yıllarını tek başına bir dönem olarak görmek doğru değildir. Bir alt-dönemlendirme yararlı olacaktır. Bu on beş yıl içinde en belirgin dönüm noktasının 1989 olarak ortaya çıktığını söyleyebiliyoruz. Bu yılı (i) geleneksel popülizme sürüklenme ve (ii) dış dünya ile sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ve kambiyo kontrollarının kaldırılması özellikleri ile bir dönüm noktası olarak kabul etmekte yarar vardır. 1989-1993 yıllarına damgasını vuran bu yönelişler, ileride açıklanacağı gibi, ekonominin 1994 krizine sürüklenmesine yol açmıştır. Bu belirgin ayrıma ek olarak, 1980-1983 askeri rejim yılları ile ANAP iktidarının 1984-1988 yıllarını sadece siyaset değil, kimi iktisat politikası öğeleriyle ayrıştırmak da uygun olabilecektir.

Bu ikinci alt – dönemin ilk dört yılı (1984-87) ANAP'ın altın– yılları olarak da nitelendirilebilir. 1988 yılı içinde ise bir istikrar girişimi yapılmış; bu girişimin başarısızlığa uğraması ve 1989 yılında meydana gelen (ve aşağıda açıklayacağımız) dönüşümler, istikrar sorununu arka plana iten yeni bir yönelişe yol açmıştır. Bu saptamalardan hareketle, 1980-1994 yıllarını içeren alt-dönemlendirmeyi kısa nitelendirmelerle oluşturalım:

(i) Askeri Rejim Altında Liberal Ekonomi: 1980-1983

(ii) ANAP'ın Altın Yılları ve Tıkanma: 1984-1988

(iii) Popülizme Kayış ve Konvertibilite: 1989-1993

(iv) 1994 Krizi

Bu alt dönemlere damgasını vuran iktisat politikası dönemeçlerini, bölüşüm ve fiyat politikaları, finansal sistem, kamu maliyesi ve KİT'ler, dış ekonomik ilişkiler öğelerine ayırarak gözden geçirelim.

Askeri Rejim Altında Liberal Ekonomi (1980-1983)

24 Ocak 1980 kararları diye bilinen şok tedavisi yüksek oranlı bir devalüasyon ve KİT zamlarından, Ecevit hükümetinin uygulamaya çalıştığı (ve bir bölümü 1950'li yıllardan beri sürdürülen) fiyat kontrollarının kaldırılmasından oluşmakta idi. Nisan ve Temmuz aylarında bankacılık sisteminde ve kur politikasında aşağıda değinilecek önlemlerle tamamlanan şok tedavisinin krize son vermesi, 12 Eylül darbesinin işgücü piyasasını ekonomi-dışı, yani askeri ve yasal yöntemlerle disiplin altına alması gerçekleşmese idi herhalde mümkün olmayacaktı.

Sendikal faaliyetlerin askıya alın-

ABC ARŞİVİ

İktisat politikalarına yön verme bahsinde bilumum sanayici ve işadamları dernekleri hükümetle yakın temas içinde olmaya bilhassa özen gösterdiler. Toplantı ve kongrelerine hükümet temsilcilerini çağırıp, iktidara üstü kapalı mesajlar vermek 80 sonlarından başlayarak, 90'ların yaygın bir modası oldu.

ması, DİSK yöneticilerinin yargılanması, grev yasağı, ücret belirlenmesinin toplu sözleşme düzeninde Yüksek Hakem Kurulu (YHK)'na kaydırılması (ve böylece reel ücretlerin aşındırılmasının güvence altına alınması) işgücü piyasasının koşullarını sermaye lehine dönüştüren askeri yöntemlere örneklerdir. 1982 Anayasası'nın sermaye-emek ilişkilerinde açıkça emek aleyhtarı tavır alan hükümleri ile Milli Güvenlik Konseyi'nin çalışma hayatına ilişkin olarak giderayak çıkardığı bir dizi yasal düzenleme, işgücü piyasasının disiplin altına alınmasının sonraki yıllarda yasal ve kurumsal yöntemlerle de sürdürülmesini hedeflemekte idi. Bu düzenlemelerde askeri yönetim TOBB ve TİSK lobilerinin görüşlerini sadakatle izledi. Türk-İş Yönetimi ise, sendikal aidatların check-off sistemiyle kesilmesi gibi bazı küçük ödünler karşılığında sermaye ve askeri yönetimin bu ortak saldırısına teslim oldu.

Bu yıllarda emek aleyhindeki politikalar sadece örgütlü işçi sınıfına dönük değildir: Memur maaşlarında, emekli ikramiyeleri ve kıdem tazminatlarında, tarıma dönük destekleme politikalarında da büyük boyutlu reel ve göreli gerilemeler gerçekleşmiştir.

1980 yılındaki büyük çaplı (ve genel fiyat hareketlerinin çok üstünde gerçekleşen) KİT zamlarından sonra kamu kesimi fiyat ayarlamaları genel fiyat hareketlerini başabaş izlemiştir. Böylece, KİT'lerin finansal durumunda 1980 zamları ile gerçekleşen rahatlama, askeri rejimin sonuna kadar süregelmiştir.

Finansal sisteme dönük yenilikler, 1980 Temmuz'unda vadeli mevduat ve kredi faizlerinin serbest bırakılması ile başladı. Bankacılık sisteminin oligopolcü yapısı, mevduat faizlerine üst sınırlar koyan "centilmen anlaşmaları"na yol açtı; ne var ki küçük bankaların ve faaliyetleri serbest bırakılan bankerlerin başlattığı faiz yarışı 1982 yılı içinde büyük bir finansal kargaşa ile sonuçlandı. Özel sektör holdinglerinden kaynaklanan mevduat sertifikalarını ve (ana para ve faiz kuponları ayrı ayrı sunulan) tahvilleri kendi borç senetleri ile birlikte pazarlayan ve sonunda sadece kasaya giren yeni para ile eski taahhütlerini karşılamak zorunda kalan (Batı'da Ponzi finansmanı denilen yöntemi kullanan) bankerler 1982 ortalarında tümüyle çöktü ve bu çöküntü birkaç küçük bankayı da peşinde sürükledi. Skandal boyutları ile kamuoyunu çalkantılara sürükleyen ve askeri hükümeti sarsan bu çöküş, Turgut Özal'ın hükümetten ayrılmasına yol açtı. 1983 başında, mevduat faiz oranlarını saptama yetkisi tekrar Merkez Bankası'na, yani hükümete geçti. Bu, liberal iktisat politikalarının ilk büyük fiyaskosudur.

Kamu maliyesi, 1981-1983 yıllarında göreli bir rahatlama içindedir. Vergi yükünde ve tahsilatında ılımlı düzelmeler, konsolide bütçe harcamalarının milli gelir içindeki payında küçük boyutlu düşmeler, KİT'lerin kârlılığındaki yükselme ile birleşince, kamu kesimi dengeleri 1981-83 yıllarında önceki döneme göre düzelmiştir.

Dış ekonomik ilişkilerin en stratejik aracı olan kur politikasında, 1980 yılında gerçekleşen yüksek boyutlu devalüasyondan kısa bir süre sonra günlük kur ayarlamaları rejimine geçilmiştir. Döviz kuru (yabancı paraların resmi fiyatı) sistemli olarak enflasyonun üstünde seyretmiştir. Bunun sonucunda 1983 yılı sonunda Türk lirası 1980 sonuna reel olarak önemli boyutlarda değer yitirmiş durumdadır.

Dış ticaret politikasında ise ana yöneliş dışa açılma doğrultusundadır. Dışa açılma, esas olarak, çok güçlü ihraç teşvikleri aracılığıyla ve düşen emek maliyetlerinin katkısıyla sanayi ürünlerinde dünya piyasalarına girmeyi hedefleyen bir yöneliştir. İthalatta ise ılımlı bir liberalleşme ve ithal kotalarında kısmi bir daralma sözkonusudur. Kambiyo kontrollarında da belli bir hafifleme gerçekleştirilmiştir. Bu politikaların nicel yansımalarına kısaca değinelim: 1983'e gelindiğinde reel ücretler krizin başlangıç yılı olan

1977'ye göre % 26, çiftçinin eline geçen fiyatlar ise % 40 gerilemiştir. 1980 yılında % 100'ü aşan bir enflasyon ve % 1 dolayında gerileyen milli gelire karşılık 1981-83 yıllarında yıllık ortalama % 31'lik bir enflasyon oranı ve % 5'lik bir büyüme gerçekleşmiştir. Kısacası, 1981 yılına gelindiğinde 1977'yi izleyen kriz konjonktürü son bulmuş olacaktır.

ANAP'ın altın yılları ve tıkanma: 1984-1988

Bu alt-dönem Özal iktidarının "altın yılları" diyebileceğimiz bir zaman dilimini (1984-1987) ve ANAP zaferi ile sonuçlanan 1987 seçimlerinden sonra (1988'de) tamamen başarısızlıkla sonuçlanan bir istikrar deneyimini içeriyor.

Bölüşüme dönük politikaların ücretler ve tarımsal destekleme ile ilgili boyutlarında askeri rejimin hedefleri esas olarak izlenmiştir. Ancak, sıkıyönetimin ve YHK uygulamalarının son bulması nedeniyle kullanılan araçların kısmen de olsa değişmesi zorunlu olmuştur. 1982 Anayasası'nın ve onu izleyen sosyal mevzuatın işgücü piyasalarının işleyişini emek aleyhine dönüştürmek amacıyla oluşturulan tüm öğeleri hükümet tarafından kullanılmış; üstelik, ANAP iktidarı sendika hareketinin yapısındaki zaafları ve iç çelişkileri etkili bir biçimde sömürebilmiştir. Bu etkenlerin katkısıyla reel ücretler 1988 yılında 1983'ün % 7 altındadır. Destekleme alımlarının göreli olarak daralmaya devam etmesinin de katkısıyla tarım kesiminin ticaret hadleri 1988 yılında 1983'e göre % 16 oranında gerilemiştir.

Öte yandan, bu alt-dönem, halk sınıflarına dönük olarak "yoz" bir popülizmin de uygulandığı yıllardır. Bu yaklaşımın özellikle kentli yoksul kitlelere dönük ana hedefi, bu kitlelerin saflarında sınıf bilincinden yoksun ve sermayenin (ANAP'ın) programına ve ideolojisine teslim olabilecek kalabalık gruplar yaratmak olmuştur. 1984 yılı içinde aşağı yukarı tamamen ANAP kontrolüne geçen kent belediyeleri bu stratejinin gerçekleştirilmesinde kilit roller oynadılar: Gecekondulara dönük tapu tahsis belgeleri, imar afları ve kent planlaması perspektifinden yoksun imar izinleri hızlı kentleşmenin oluşturduğu kentsel rantların yoksul katmanlara intikal etmesinde ve bu doğrultuda çok yüksek beklentilerin oluşmasında önemli roller oynadı. "Ücretliye vergi iadesi", "fak-fuk-fon" gibi uygulamalar, kentli yoksul kitlelerin ekonomik sorunlarının çözümünü işgücü piyasasının dışına taşıyan yeniliklerdir. Bu yönelişleri, 1985 yılında başlayan genişleme konjonktürünün istihdamı artırıcı etkileri desteklemiştir. İç talep genişlemesi ile ithalatta liberalizasyonun ortak katkıları ile tüm sınıfları belli ölçülerde etki altına alan tüketim mallarında bolluk duygusu sözünü ettiğimiz "yoz" popülizmin etkilerini pekiştirmiştir.

ABC ARŞİVİ

TİSK Başkanlığını yıllarca yürüten Refik Baydur iktidarın iktisat politikalarına "sağdan" muhalefet edenler arasında önemli bir yere sahipti.

Böylece, sınıf tabanlı ekonomik taleplere, yani sendikal örgütlenmeye, ücret mücadelesine, köylünün destekleme taleplerine karşı katı ve ödünsüz bir çizgi izlenirken, aynı kitleleri "kentli, gecekondulu, yoksul ve tüketici" özellikleriyle tatmin etmeye çalışan bir strateji ANAP'ın bölüşüm politikalarına egemen olmuştur.

Finansal serbesti bakımından, bu dönemin ilk yıllarına bankerler krizinin etkisiyle ihtiyatlı bir yaklaşım damgasını vurmuş ve faiz hadleri, Merkez Bankası'nın denetimi altında belirlenmiştir. 1988 içinde faiz hadlerinin bir kez daha serbest bırakılması sonunda derhal hızlanma eğilimi gösteren bankalar-arası faiz yarışması tekrar Merkez Bankası tarafından engellenmeye çalışıldı. Öte yandan finansal araçların bu yıllar içinde hızla çeşitlenmeye başladığı gözlenmektedir: Gelir ortaklığı senetlerinden yatırım fonlarına kadar çok çeşitli plasman aracı, rantiyelerin seçeneklerini artırmakta; bu gelişmeler kredi kartları kullanımının ve tüketici kredilerinin yaygınlaşması ile birlikte finansal sistemin denetimini güçleştirmektedir. İstanbul Menkul Kıymetler Borsası da 1986 yılında işler hale gelmiştir. Merkez Bankası'nın taraf olduğu bankalar-arası TL ve döviz piyasalarının kuruluşu ve Merkez Bankası'nın açık piyasa işlemlerine girmesinin yasal ortamının oluşturulması bu yıllar içinde gerçekleştirilmiştir.

Kamu maliyesi bakımından bu yılların en önemli özelliği vergi sisteminde yapılan değişikliklerdir. Kurumlar vergisinde şirketler lehine bir dizi istisna ve muafiyet getirilmiş ve 1980'li yılların başında üniter ve artan oranlı bir özellik taşıyan gelir vergisi parçalı, regresif ve adaletsiz bir yapı kazanmıştır. Gelir vergisinin çok önemli bir denetleme öğesi olan servet beyannamesi 1984 yılında kaldırılmıştır. 1985 yılı başında katma de-

ger vergisinin kabulü ile Türkiye vergi sistemi, büyük ölçüde gelir vergisine bordro kesintisi ile katılan ücretlilerin ve verimli bir vergi olan KDV sayesinde tüketicilerin katkılarına dayanır bir hal almıştı. Özal hükümetinin bu yönelişlerinde aynı yıllarda ABD'de Reagan yönetiminin de izlediği "arz yönlü iktisat" yaklaşımının reçetesi olan "vergi oranlarını hafifleterek vergi hasılatını artırma" beklentilerinin etkileri sezilmektedir. Ancak, ABD'de olduğu gibi Türkiye'de de bu yaklaşım vergi hasılatının milli gelir içindeki payını düşürmüş; sermaye sınıfları lehine verilen vergi ödünleri sonraki yılların mali krizinin oluşumuna katkı yapmıştır.

Kamu harcamaları bakımından askeri rejimin görece sıkı politikaları ANAP'ın altın yılları içinde gevşetilmiştir. 1985-1986 yıllarında kamu harcamalarında gözlenen artışlar 1987'ye kadar süren bir genişleme konjonktürünün de başlamasına katkı yapmıştır. Bunda ANAP yönetimindeki yerel yönetimlere büyük kaynaklar aktarılmasına imkân veren yasal düzenlemelerin katkısıyla genişleyen belediye yatırımları ve alt-yapıya (haberleşme ve enerjiye) dönük kamu yatırımları öncülük yapmıştır. 1988 yılı, kamu açıklarında gerçekleştirilen bir daralma ile ANAP döneminde ilk ve son ciddi istikrar denemesini içerir. Ancak, 1984-87 yıllarında yıllık ortalama % 39 dolaylarında seyreden enflasyon, 1988'de % 68'e yükselecek; üstelik ANAP iktidarının ilk dört yılında ortalama 6.9'u tutturan büyüme hızı da 1988'de % 2.1'e düşecektir. 1988 yılı böylece, durgunlukla başarısız bir istikrar girişiminin birleştiği ve Özal iktidarı için çeşitli sorunların başladığı bir dönüm noktası özelliği taşır.

İç borçlanma bu yıllarda kamu açıklarının finansmanında giderek artan bir önem kazanmıştır. Hazine'nin bankalara belli aralıklarla tahvil ve bono satması yöntemleri 1985 yılında başlamış ve dönem boyunca sürdürülmüştür. Böylece, Hazine ile bankalar sistemi arasında çok duyarlı dengeler oluşturulmuş ve faiz ödemelerinin kamu maliyesini krize sürükleyecek boyutlar kazanmasının kapısı açılmıştır.

KİT sisteminin finansal bir krize yönelişinin tohumları da bu yıllar içinde atılmıştır: KİT fiyatları, enerji hariç, genellikle genel fiyat hareketlerini arkadan izlemiş; daha da önemlisi Hazine'nin KİT yatırımlarının finansmanına katkısı büyük ölçüde daraltılmıştır. Bu, yatırımcı özelliğini sürdürmesi istenen (PTT, TEK, THY gibi) KİT'leri büyük ölçüde iç ve dış borçlanmaya sürüklemiş ve kamu işletmelerinin sonraki yıllarda faiz yükü nedeniyle ağır finansal tıkanmalara saplanmasına yol açmıştır. Sanayi kesimindeki KİT'lerde ise yatırımların durması, teknolojik aşınmaya ve verim gerilemelerine yol açmıştır. ANAP iktidarı, özelleştirmeyi de bir program olarak benimsemiş ve ilk uygulamaları bu dönemde gerçekleştirmiştir. Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi bu yıllarda kurulmuş ve özelleştirme ile görevlendirilmiştir.

ABC ARŞİVİ

80'lerin başlarında daha çok "Bursalı Sanayici" olarak bilinan Cavit Çağlar DYP'nin iktidar olmasıyla Süleyman Demirel'in en yakınındaki adam unvanını beraberinde taşıdı. Aralık 1995 seçimlerinden sonra sahibi olduğu bankanın yönetim kuruluna Necdet Menzir, Hayri Kozakçıoğlu gibi milletvekillerini ataması ise tartışmalara neden oldu.

Dış ekonomik ilişkiler bakımından bu dönemin belirleyici özellikleri, ithalatta liberalizasyon, ihracatta çok cömert teşvikler ve döviz kurunda zaman içinde ılımlı tempoda reel devalüasyonları hedefleyen bir esnek kur sistemidir. İthalatta miktar kontrolları (kotalar) bu dönem içinde büyük ölçüde kaldırılmış; gümrük tarifeleri indirilmiş; ancak birçok durumda indirilen tarifeleri telafi eden ve keyfî olarak azaltılıp artırılabilen fon uygulamaları yaygınlaşmıştır. Buna rağmen yerli sanayi için gerçekleşen ortalama koruma oranı bu yıllar içinde hafiflemiştir. Çok yaygınlaşan ve keyfî özellikler de taşıyan ihracat teşvikleri "hayali ihracat" skandallarına yol açmıştır.

Döviz kontrollarının hafiflemesi, bankaların ve firmaların yurt dışında döviz tutmalarına, dış borçlanmalarına izin verilmesi ve bireylerin yurt içinde döviz tutma ve döviz tevdiat hesabı açmalarına izin verilmesi de bu yıllar içinde gerçekleşmiştir.

Popülizme kayış ve konvertibilite: 1989-1993

Bu alt-dönemin belirleyici özellikleri, bir yandan bölüşüm politikalarında popülizme zorunlu bir dönüş; öte yandan da özellikle dışa dönük liberalleşmede yeni ve cüretli adımlar olarak gösterilebilir. Bu iki yöneliş kısmen birbiriyle ilişkilidir ve sonuçta Türkiye ekonomisini 1994 krizine sü-

1980-1994 dönemi iktisat politikaları

EKREM PAKDEMİRLİ

1979 yılı sonunda ülkede % 0.7 ekonomik küçülme, % 64 enflasyon, transferleri yapamayan bir Merkez Bankası, dağıtım (arz) kanalları tıkanmış, çifte fiyatlar, çok düşük seviyede bir prodüktivite ile sağ-sol kardeş kavgasının varlığı görülmektedir.

İktisaden içe dönük bir üretim yapısı ekonominin dış ülkelere olan bağımlılığını ortadan kaldırmış ve gayri tabii olan kurallar içinde işlemesine yol açmıştır. *Kota, Tahsis, Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu, Negatif Faiz Sabit Kur* gibi günümüz batı ekonomilerinde olmayan müesseseler ile fiyat oluşumları dış dünyadan koparak kendine özgü bir durum ortaya çıkarmıştır. Bu iktisat politikası aslında Sosyalist Devletlerin takip ettikleri politikaya çok yakın olmasına rağmen *KARMA EKONOMİ* düzeni şeklinde bir tanımlamaya sahipti.

1979 yıl sonu itibari ile dış borçlar 14.2 milyon $, Konsolide olanlar dahil iç borçlar 0,4 trilyon, fert başına düşen Gayri Safi Milli Hasıla 4786 TL (1968 fiatları ile) olmuştur. 1979 yılı Kasım ayında yapılan ara seçimlerde iktidar el değiştirmiş ve S. Demirel bir azınlık hükümeti kurmuştur. Bu hükümet, 24 Ocak kararları ile, kademeli olarak Kota, *Tahsis, Sabit Kur, Negatif Faiz* politikalarını terkedeceğini, ödemeler dengesini düzeltmek amacı ile ihracata önem vereceğini ilan etmiştir. Vergi kanunlarında değişiklik yapılmamış olmasına rağmen 24 Ocak kararları ile üç ay sonra Merkez Bankası döviz transferine açılmış, karaborsa ortadan kalkmış, ihracat büyük çapta artış eğilimine girmiştir. 12 Eylül'de siyasi istikrarsızlık, kardeş kavgasının büyümesi sonucu Ordu idareye el koymuştur. Bülent Ulusu başkanlığında kurulan yeni hükümette Turgut Özal başbakan yardımcısı olarak görev almıştır. Bu kabine Karma ekonomi anlayışı yerine Serbest Piyasa ekonomik modele geçişi kabul etmiştir.

1983 yılı Kasım ayında yapılan genel seçimlerde iktidara gelen Anavatan Partisi Turgut Özal'ın başbakanlığında Serbest Piyasa Ekonomisine geçişi hızlandırmıştır. Bu durumda özelleştirmenin kaçınılmaz olduğu fikri yoğunlaşmaya başlamış ama, ne yazık ki özelleştirmede önemli bir mesafe kaydedilememiştir.

1984 yılında *Kota, Tahsis, Sabit Kur, Negatif Faiz* politikaları tamamen kaldırılmış, vergi kanunlarında reform yapılarak *Katma Değer Vergisi* getirilmiş, kamu iktisadi teşebbüslerinin yatırım yolu ile büyütülmesinden vazgeçilmiş gümrük duvarları süratle düşürülmeye başlamıştır. 1985 yılında İstanbul Menkul Kıymetler Borsası açılmış, finans kurumlarının işlemesi mümkün hale getirilmiş, Türk parasının kıymetini koruma mevzuatı hemen hemen ortadan kaldırılmıştır.

ABC ARŞİVİ

Aykon Doğan da Tansu Çiller'in başbakanlığını yaptığı ve neredeyse tüm bakanların istifa ettiği ya da görevden alındığı hükümette "ekonomi sorumluluğunu" üstlendi.

1989 yılında Türk lirası konvertibiliteye geçerek, büyük bir hızla döviz rezervlerinin büyümesi sağlanmıştır. Ödemeler dengesinde uzun yılların kronik açığını 1988, 1989, 1991 yıllarında müsbet kapatarak dış borçlanma hızının yavaşlaması sağlanmıştır.

1988 yılında yapılan büyük gümrük duvarları indirimi ile kamu iktisadi teşebbüsleri toplamda zarar etmeye başlamışlardır. Dolar bazın-

→

	Ekonomik Büyüme	TL'nin Devalüasyon	Enflasyon	İhracat Artışı	İthalat Artışı	Dış Borç Artışı	İç Borç Artışı	Ödemeler Dengesi Açığı Mil. Dolar
1979/1983	2.8	66.0	47	25.3	5.3	6.6	66.7	2025
1983/1991	5.1	43.6	49	11.5	10.8	13.5	52.5	600
1991/1994	2.4	99.0	83	4.5	4.5	10.2	104.0	1650
1979/1994	3.9	60.0	55	14.7	10.6	10.9	65.5	1190

Ortalama Yıllık Ekonomik Büyüklükler Değişimi

da Gayri Safi Milli Hasıla 1980 yılında 1556, 1983 yılında 1280, 1991 yılında 2605, 1994 yılında da 2192 olmuştur. 1994 yılında ekonomi % 6 küçülmüş, TL'nin hakkı olmadığı bir biçimde devalüe edilmesiyle fert başına düşen Gayri Safi Milli Hasıla 1993'te 2853 Dolar iken 1994'te % 2192 Dolar'a düşmüştür. Kasım 1991'de kurulan DYP-SHP koalisyonu, ülke ekonomisinin serbest piyasa ekonomik modele geçiş hızını düşürmüştür. Koalisyonun büyük ortağı DYP'nin programı yönünden olmasa da icraatı yönünden piyasa ekonomisini benimsediği anlaşılmaktadır. CHP'nin sosyal demokrat görünümü ortadan kalkarak o da serbest piyasa ekonomisini benimser bir görüntü sergilemektedir. Koalisyon hükümeti seçim öncesi propaganda hataları dolayısıyla önemli projelere devam edememiş özelleştirmede mesafe alamamış, popülist politikalar ile bütçe açıklarını, kamu borçlanma gereğini büyütmüş böylelikle iç ve dış borçlar hızla artmıştır. İç borçların faizinin bütçeyi olumsuz etkilediği düşüncesi ile hazine, Merkez Bankası kısa vadeli avans limitlerini aşmış, karşılıksız paranın bu denli artması enflasyonu kamçılamış, 1994 yılı mahalli seçimler dolayısıyla uygulanan seçim ekonomisi sonucunda enflasyon Türkiye tarihinde ilk rekor olan 1980 yılındaki % 107 oranından % 160'a çıkmıştır.

1980-1994 yılları arasındaki ortalama yıllık enflasyon % 54,8, TL'nin devülasyonu ortalama yıllık % 60'ı bulmuştur. İhracatın yıllık artışı % 14,7 ithalatın artış hızı ise % 10,6 olmuştur.

Geçen onbeş yıl içinde 1979 / 1983, 1983/1991 ve 1991 / 1994 yıllarını kapsayan üç dönem ekonomik yönden önemli farklar göstermektedir.

Tablo bazı büyüklüklerin dönemler itibarı ile büyümelerini vermektedir.

Onbeş yılın ortalama ekonomik büyümesi % 3.9 gibi küçük bir mertebede olması nüfusu ortalama % 2.2 artan ülkemizin Batı ile olan mesafesinin kolay kapatılmayacağını göstermektedir.

Karma Ekonomi modelini terkedip serbest piyasa ekonomisine geçiş bu düşük büyümenin sebeplerinden biridir. Geçiş süreci 5-10 yıl gibi kısa bir sürede tamamlanabilseydi bugün ekonomik büyümenin 5 ve 6'ncı kalkınma planlarının öngördüğü hedefe erişmesi mümkün olurdu.

TL'nin devalüasyonu, Toptan Eşya Fiyat endeksinden yıllık ortalama % 5'lik bir farkla sürdürülmüş olması ihracatı teşvik yönünden olumlu olmuştur. Onbeş yılın ortalama enflasyonu % 55 oldukça yüksek olup enflasyonun kronikleştiğini göstermektedir. İç borçların artışı enflasyondan 10 puan büyük olması, göreceli olarak bu son 15 yılda iç borçların giderek arttığını göstermektedir. Ödemeler dengesi bu dönem zarfında 18 Milyon Dolar açık vermiş olup dış borçların artışında önemli rol oynamıştır.

Son on beş yılın üç ayrı döneminde, ekonomik büyüme TL'nin devalüasyonu, iç borç artış oranı ve ödemeler dengesinin açık vermesi yönünden ANAP iktidarının diğer dönemlere göre daha iyi bir performans gösterdiği, buna mukabil enflasyon ve ihracatın artışının da 1979/1983 döneminin diğer iki dönemden daha iyi olduğu görülmektedir. 1991/1994 döneminin ekonomik göstergelerinin hemen hemen hiçbiri maalesef diğer iki dönemden iyi olamamıştır. Fert başına düşen milli gelir son üç yılda hiç büyümemiş, Dolar bazında ise % 30'a yakın bir azalma görülmüştür.

rükleyen koşulları da oluşturmuştur.

Bölüşüm politikalarında dönüm noktası, bir yandan 1989 yılının işçi eylemleri, öte yandan da aynı yılın Mart ayında ANAP'ın yerel seçimlerde çok ağır bir yenilgiye uğramasıdır. Kamu sektörü işçilerinin başı çektiği (ve "bahar eylemleri" adını alacak olan) protesto hareketleri; bunlara, nihayet uzun süren kış uykusundan uyanarak katılan sendikalar; kamuoyunda sempati ile karşılanan demirçelik, SEKA ve Zonguldak grevleri; iki referandum yenilgisi ile büyük bir seçim hezimetinin üstüste binmesi, ANAP'ı popülizme gönülsüzce de olsa dönmeye zorladı: 1989 yılında kamu sektörü işçilerine % 142'lik bir zam verildi; bunu memur zamları izledi. Özel sektördeki toplu sözleşmeler aynı oranlarda olmamakla birlikte aynı doğrultuda anlamlı ücret artışları ile sonuçlandı. Destekleme alımlarına ayrılan kaynaklar da göreli olarak 1980'li yıllarda ilk kez 1989'da artırıldı ve bu artış, 1992'ye kadar kesintisiz olarak sürdürüldü. Böylece, Türkiye toplumunun tüm emekçi sınıfları, on yıllık bir olumsuz konjonktürü 1989 yılında kendi lehlerine çevirebildiler. 1989-1990 yılları içinde sanayi kesiminde reel ücretler % 51 oranında; tarımın ticaret hadleri ise % 42 oranında düzelecektir.

Ne var ki, ücret-maaş ve çiftçi gelirlerinde meydana gelen ilerlemeleri telafi edecek kimi mekanizmalar da işletildi; Özel sektörde işten çıkarma ve sendikasızlaştırma ve iş yasalarının uygulanamayacağı istihdam biçimleri yaygınlaştı. Toplam kayıtlı istihdamda, 1988'i izleyen yıllarda daralmalar gerçekleşti. Sendikal harekette gözlenen canlanma iki yıl içinde işsizlik tehdidinin katkısı ile duraladı; hatta özel sektörde sendikalaşma oranları geriledi. Kamu kesiminde ise, artan ücret-maaş maliyetleri artan vergi hasılatı ile karşılanmadığı için kamu

açıkları yükseldi. Bu, KİT'lerde mali krizin derinleşmesine yol açarak özelleştirme taraftarlarına ek gerekçeler sağladı. Öte yandan, kimi kamu kuruluşları da taşaronlaşma gibi "esnek" uygulamaları yaygınlaştırarak, işgücü maliyetlerindeki artışın etkilerini hafifletmeye çalıştılar. Bütün bunların sonunda, özellikle kamu kesiminde toplu sözleşme düzeninde kalan işçilerin durumunda belirgin bir düzelme sağlanırken; 1993 yılına gelindiğinde sendikal hareketin gücü ve etkisi ciddi biçimde aşınmış olacaktır.

Finansal sistemde bu yılların en çarpıcı yeniliği, Ağustos 1989'da kabul edilen 32 sayılı karar sonunda dış dünya ile Türkiye arasındaki sermaye hareketlerinin serbest bırakılması; farklı bir ifadeyle öncelikle sermaye kaçışlarını önlemeye yönelik kambiyo kontrollarının kaldırılması olmuştur. İlk baştaki miktar kısıtları birkaç ay sonra tamamen kaldırılacak ve 1990 yılının başlarında IMF'nin ölçütlerine göre TL konvertibiliteye geçmiş olacaktır. Sermaye hareketlerinin serbest bırakıldığı bir ortamda para (faiz) ve döviz kuru politikaları birbirine bağlanır ve Merkez Bankası'nın rolü genişler. Nitekim, bu durum gerçekleşmiş; ancak, kamu açıklarının iç borçla finansmanından doğan zorlamalar, Merkez Bankası ile Hazine arasında ilişkilerin gerginleşmesi sonucunu doğurmuştur. Merkez Bankası'nın 1990 ve 1991 yıllarında hazırladığı parasal programlar bu nedenle kâğıt üstünde kalmıştır.

1989 sonrasında vergi sisteminde herhangi bir iyileştirme yapılmamasına rağmen, yükselen ücret ve maaşlar gelir vergisi hasılatına yüksek oranda yansımış ve bu sayede vergi yükünde bir ilerleme sağlanmıştır. Ancak, giderek yükselen faiz oranları ile yapılan iç borçlanmanın getirdiği ek kamu giderleri ve KİT sisteminin kamu maliyesi üzerinde net bir yük oluşturacak

ABC ARŞİVİ

Çiller - Karayalçın Hükümeti SHP açısından belki de en talihsiz hükümet oldu. SHP'nin oylarının hızla eridiği bu dönemde Karayalçın özellikle iktisadi kararlarda DYP'nin güdümünden kurtulamamakla, sadece iktidarda kalmak adına sosyal demokrat "dönüşüm" politikalarına ters düşen kararlara karşı çıkmamakla suçlandı.

duruma gelmesi, kamu maliyesinin krizini ağırlaştırmıştır. 1991 yılında KİT sistemini esas olarak ıslah etme amacını izleyen; özerkleşmeyi ön plana çıkaran ve özelleştirmeyi bu hedefe dönük araçlardan sadece biri olarak gören DYP-SHP hükümet programı, dış çevrelerin ve özellikle Dünya Bankası'nın etki ve baskılarına teslim olarak uygulamada reform ve ıslah hedeflerini terketmiş; giderek artan sayıda KİT ve bağlı kuruluş özelleştirilecek konuma getirilerek Kamu Ortaklığı İdaresi'ne devredilmiştir. KİT'lerin önemli bir bölümü, böylece, belirsizliğe sürüklenmiş; uzun vadeli yönetim, işletmecilik ve reform perspektifinden yoksun bir biçimde bitkisel hayata terkedilmişlerdir.

Dışa dönük politikalar, büyük ölçüde yukarıda değinilen 32 sayılı kararın etkisi altında belirlenecektir. Döviz kurunun ucuz (TL'nın yapay olarak değerli) tutulması kısa vadeli sermaye girişlerini canlandırmış; bu durum, genişleme konjonktürü ile birleşince 1993 yılında Cumhuriyet tarihinin en büyük dış ticaret ve cari işlem açıkları gerçekleşmiştir. Bir yandan AT'a gümrük birliği için yapılan başvuru, öte yandan GATT Uruguay görüşmelerinin korumacılığı zaman içinde tasfiyeye dönük bir yöneliş içinde gelişmesi, bu yıllar içinde dış ticaret rejimini serbestleşme doğrultusunda etkilemiştir. İthalat rejiminde liberalleşmeye dönük uygulamalar süregelirken; ihracat teşviklerinin bir bölümü, örneğin "vergi iadesi" adı altında sağlanan sübvansiyonlar, AT'dan gelen tepkilerle ve GATT kuralları gereği kaldırılmış veya hafifletilmiştir.

1994 krizi

Türkiye ekonomisi 1994 yılında 1945 sonrasının en derin ekonomik krizine sürüklendi. Bu krizin kökenlerini 12 Eylül'ün emek aleyhtarı bölüşüm politikalarının iflas ettiği 1989 yılında aramamız gerekiyor. ANAP iktidarı ve sermaye çevreleri, işçi sınıfının 1989 "bahar eylemleri"ne yenik düştüler ve sola kayan bir halk muhalefetinin oluşum sinyallerini veren yerel seçim sonuçları karşısında paniğe

uğradılar. Böylece, işçiler, memurlar, hatta köylüler önceki on yılın kayıplarını hızla telafi edebildiler. Ücret ve maaşlardaki düzelme, biraz daha ağır bir tempo ile 1993 yılı sonuna kadar sürecektir. Bu bağlamda ilgi çekici bir saptama, 1970'li yılların sonundan başlayarak bölüşüm ilişkilerinde Türkiye'nin halk sınıflarının kaderinin birlikte seyretmesidir. Bu birliktelik, hem emek aleyhtarı koşulların egemen olduğu 1976-78 ile 1988 arasında, hem de bölüşüm karşıtlıklarının emek lehine dönüştüğü 1989 sonrasında geçerli olmuştur. Batı yazınında ve Sovyet sanayileşme tartışmalarında çok sık kullanılan işçi-köylü karşıtlığı Türkiye için yakın geçmişte geçerli olmamıştır.

Ücret-maaş artışlarına bir kez razı olduktan sonra, siyasi iktidarın karşısında iki alternatif vardı. Birincisi, ciddi bir makro-ekonomik uyum operasyonunu ve ortaya çıkan reel yüklerin ulusal ekonomi içinde yeniden dağıtılmasını gerektiriyordu. Güç olan bu seçenek, sermaye sınıfının ciddi boyutlu bir fedakârlığı göze almasını gerektiriyordu. ANAP iktidarı, bu güç seçenekten kaçtı; kolay görünen ikinci yolu seçti. Bu, geleneksel popülizmin artık eskimiş olan enflasyon, kamu açığı ve dış açık mekanizmalarının kullanılmasını gerektiriyordu.

Kamu kesimi ücret ve maaşları ile destekleme politikalarında gerçekleşen "patlama"nın ilk sonucu, kamu açıklarının hızla büyümesi olmuştur: ANAP iktidarı, ilk tepkisini, "tepkisizlik" ile gösterdi ve kamu borçlanma gereğinin milli gelirdeki payını 1988-1990 arasında yüzde 4.7'den 7.5'e çıkardı. Kamu açıklarındaki genişleme, enflasyonu, dış açığı ve reel büyümeyi yukarı çekecektir.

Ücret, maaş ve köylü gelirlerinden kaynaklanan iç talep patlamasının, tüketim malları, ara mallar ve yatırım malları ithalatına yansıması kaçınılmazdı. İç talep genişlemesinin ihraç edilebilir fazlayı da emmesiyle; bu iki etkenin birlikte dış açıkları da genişletmesi kaçınılmaz oluyordu. Büyüyen dış açıkların finansmanında 32 sayılı "konvertibilite" kararı gündeme geliyor. Yüksek faiz, ucuz döviz ve büyük boyutlu sıcak para girişine dayalı bu politika iki işe birden yaradı: Kısa vadeli sermaye girişleri bir yandan iç talep genişlemesinden ve ucuz dövizden kaynaklanan dış ticaret açıklarını karşıladı; bir yandan vergileme, KİT zamları gibi tatsız seçeneklerin yerine geçerek kamu açıklarının finansmanında kullanıldı. Sonuç, 1988 ile 1993 arasında dış borçların 41 milyar dolardan 67 milyara yükselmesi ve Cumhuriyet tarihinin en büyük dış açığının 1993'te gerçekleşmesi olmuştur.

Özel sektördeki ücret artışlarının etkilerini ayrıca incelememiz gerekiyor; zira bu artışların kamu kesimi dengeleri üzerinde etkileri olumsuz değil, artan vergi hasılatı nedeniyle olumludur. Ancak, artan ücretlerin özel tüketime yansıması, toplam tasarrufları azaltacak; ücret maliyetlerindeki yükselmenin ise, normal koşullarda kâr marjlarını aşındırması sözkonusu olacaktır. Ne var ki, sanayi sermayesi, ücretlerdeki ilerlemeye kâr marjlarını yükselterek tepki gösterdi: 1990 yılında, özel imalat sanayiinde kâr marjlarının değişken maliyetlere oranı yüzde 41'e yaklaşarak 1960 sonrasına ait bir rekor kırmıştır. Bu tipik oligopolcü davranış doğal olarak enflasyonist bir boyut taşımakta idi.

Bu yöntemlerin, kalıcı sonuçlar vermesi beklenemezdi. Uyum mekanizması ertelendi; beş yıl gecikmeyle, ancak bu kez çok ağır bir kriz halinde yeniden gündeme geldi. 1989-90 ücret hareketlerine gösterilen bu üç tepki, yani artan kamu açıkları, sıcak para politikası ve kâr marjlarını yükselten oligopolcü sanayici davranışları, Türkiye'yi 1994 krizine getirmiştir. Burjuvazi, emek lehine bir gelir dağılımı düzelmesini sineye çekemedi; yani ek vergi yükünü veya kâr marjlarından fedakârlığı reddederek mali krizin büyümesine ve enflasyona katkı yaptı. Kamu açıkları ve dış açıklar sürdürülemez düzeylere yükseldi. Sıcak para girişleri durakladığı an, bu gösterişli binanın iskambil kâğıtlarından yapılmış olduğu ortaya çıkacaktır. Bu çöküntü 1994 Ocak ayında gerçekleşti.

1980-1994 dönemini bir bütün olarak ele alırsak, iktisat politikalarının "yapısal uyum" diye adlandırılan serbestleşme boyutunda bir süreklilik vardır. Dönemin ilk on yılına Turgut Özal'ın çeşitli konumlarda damgasını vurmuş olması bu sürekliliğe katkı yapmış; 1991'de iktidara gelen DYP-SHP iktidarı ise, kısa bir duraksama sonunda ve özellikle Çiller'in başbakanlığından sonra, aynı politikalara fanatikçe angaje olmuştur.

İstikrar politikaları bakımından ise büyük bir fiyasko sözkonusudur. Neo-liberal politikaların istikrar boyutu zaman zaman ihmal edilmiş; daha da önemlisi, ortodoks reçetelerin Türkiye'de fiyat ve dış denge bakımından istikrarı sağlamaya yeterli olmadığı ortaya çıkmıştır. Uluslararası finans çevreleri, yapısal uyum politikalarına, yani ekonomik liberalizme monetarist istikrar programlarından daha fazla değer verdikleri için, dönemin büyük bir bölümünde Türkiye gelişme yolundaki ülkelere neo-liberal politikaların bir başarı örneği olarak gösterilmiştir.

On yılı aşan emek aleyhtarı politikaların uygulanması 1989'dan itibaren imkânsızlaşınca, popülizmle ultra liberalizmi birleştirmeye çalışan yönelişler Türkiye ekonomisini farklı bir sorunlar kümesine ve sonunda 1994 krizine doğru sürüklemiştir.

Türkiye'de tekelleşme

EROL KATIRCIOĞLU

Tekelleşme olgusu, kapitalistleşme sürecinin özelliğine bağlı olarak her ülkede farklı biçimlerde ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Özellikle geç kapitalistleşen bugünün gelişmekte olan ülkelerinin kapitalistleşme sürecini farklı yaşamış olmaları, bu ülkelerdeki tekelleşmenin ortaya çıkış ve gelişme süreçlerini de farklılaştırmıştır.

Batı ülkelerinde tekelleşmenin ortaya çıkış sürecinin ardında üretim temelinin genişletilmesini ve teknolojik değişiklikleri (emek tasarrufu sağlayan) teşvik eden rekabetçi bir ekonomik sistemin varlığı yatmaktadır. Rekabetin firmaları, maliyet avantajı sağlayan büyük ölçekli üretim yönünde zorlaması, küçük sermayelerin biraraya getirilmesini mümkün kılan anonim şirketleşmeyle birleşince büyük firmaların daha da büyümesi ve küçüklerin elenmesi süreci, yani tekelleşme ortaya çıkmıştır.

Gelişmekte olan ülkelerde ise tekelleşmenin, bu ülkelerin kapitalizmle eklemlenme süreçlerinin başlangıcında, Batı'daki gibi bir rekabet süreci yaşanmaksızın ortaya çıkmış bir olgu olduğu söylenebilir. Sözkonusu ülkelerin eski sistemleri içinde belirli bir sermaye birikimini sağlamış az sayıda kişi ya da ailenin, görece olarak küçük pazar yapılarına-çoğu lisans anlaşmalarıyla transfer edilmiş- büyük ölçekli teknolojilerle girmesi, bu ülkelerdeki üretken kaynaklar üzerinde başlangıçtan itibaren büyük bir kontrol sağlamalarını mümkün kılmıştır. Bu tür bir tekelleşmenin taşıyıcısı olan örgütsel yapıya ise, literatürde "Ekonomik Grup" (Economic Group) veya kısaca "Grup" adı verilmektedir.

Ekonomik Grup, ortak bir girişim ve mali kontrol altında çeşitli piyasalarda üretim yapan çok -şirketli bir organizasyon olarak tanımlanabilir. Batı ülkelerinde görülen "konglomer"lere benzemekle birlikte onlardan farklı bir yapıya sahip olan Grupların üç temel özellikleri vardır:

1- Grubun sermayesi ve üst-düzey yöneticileri genellikle tek bir aileden gelir. Bazı durumlarda birden fazla aile sözkonusu olsa da grup tek bir ekonomik birim gibi var olur ve davranır.

FOTOĞRAF: ERZADE ERTEM

Tekelleşme sürecinin önemli aşamalarından biri olan "iktidarla ilişkiler" gelişmiş ülkelere oranla Türkiye'de daha bir "açıktan açığa" yapıldı. Özellikle kredi, teşvik, gümrük duvarları gibi konulardaki mesajlar karşı tarafa bazen "medya" aracılığıyla verildi.

2- Gruplar tek bir üründe uzmanlaşmak yerine, çok çeşitli ürünler üretir. Bir başka ifadeyle, gruplar birden fazla piyasada var olmak ve gelişmek eğilimindedirler.

3- Gruplar, kaynaklandıkları aile veya ailelerin sermayeleri dışındaki sermayeleri de harekete geçirebilmek için ya bankalara ya da çeşitli finans kuruluşlarına sahiptirler.

Gelişmekte olan ülkelerde, Grupların yüksek girişim ve yatırım imkânlarına sahip olmaları, sözkonusu ülkelerin kalkınmalarında önemli bir rol oynamalarına ve bu nedenle siyasi otorite tarafından desteklenmelerine yol açar. Bir başka ifadeyle, büyük sermayeleri kontrol eden grupların kalkınmaya olan katkıları, bu ülkelerdeki siyasetçilerin başarılarını da belirleyebildiğinden, siyasetçiler ve gruplar arasında yakın ilişkiler ortaya çıkar.

Grupların devletle kurdukları bu ilişkiler, gelişmekte olan ülkelerde, yüksek bir tekelleşmenin devam etmesini mümkün kılan önemli bir faktördür. Hükümetlerin; teşvik, ucuz hammadde, ucuz ara malı, ucuz kredi ve kaliteli insan gücü gibi destekleri özellikle gruplara yönlendirmesi ve yüksek gümrük vergileriyle dış rekabetten koruması, grup firmalarının iç piyasalarda pazar güçlerini sürdürebilmelerini mümkün kılarken, doğal ya da kendilerinin yarattıkları stratejik "giriş engelleri" bu güçlerini pekiştirir. Özellikle finans piyasalarının gelişmemiş olduğu koşullarda, çoğunun bankalara sahip olması grupların "mali giriş engelleri" yaratabilmelerini kolaylaştırır. Banka ya da finans kuruluşları aracılığıyla toplam fonlar üzerinde kurdukları kontrol bir yandan kendi firmalarına daha uygun finans imkânları sağlarken, diğer yandan potansiyel rakipleri caydırmak gibi bir işlev görür.

TABLO 1
YOĞUNLAŞMANIN SEVİYESİ

	1985			1992*	
	Sektör Sayısı	Toplam Sektör İçinde %	Toplam Katma Değer İçinde %	Sektör Sayısı	Toplam Sektör İçinde %
91-100	13	15.66	19.75	14	16.87
81-90	9	10.84	3.0	10	12.05
71-80	10	12.05	12.02	5	6.02
61-70	7	8.80	5.33	11	13.25
51-60	9	10.84	8.33	9	10.84
41-50	11	13.25	9.07	8	9.64
31-40	10	12.05	20.71	11	13.20
21-30	10	13.05	9.36	11	13.28
11-20	4	4.8	11.72	3	3.61
0-10	-	-	-	1	1.20
Toplam	83	100.00	100.00	83	100.00
Ort. 4-YO			58.92		56.50
4FYO>70	32	38.55	34.77	29	34.94
4FYO>50	48	57.79	48.54	50	49.01

* 1992'ye ait katma değer verileri henüz yayınlanmadığından hesaplanmamıştır.

TABLO 2
YILLAR İTİBARİYLE KRİTİK DÜZEYİ AŞAN SEKTÖRLER

Yıllar	Kritik düzeyi aşan sektör sayısı(A)	Kapsanan toplam sektör sayısı (B)	A/B
1976	33 (50)*	68 (120)*	0.48 (0.68)*
1980	49	84	0.58
1985	48	83	0.58
1990	48	83	0.58
1992	50	83	0.60

Kaynaklar: 1976 yılı için S. İlkin, İ. Tekeli, A. Aksoy, Y. Kepenek, Türkiye İmalat Sanayii'nde Yoğunlaşma ,İst. 1981, 1980 yılı kendi hesaplamalarımız, 1985, 1990 ve 1992 D.İ.E.

* 5 basamaklı sanayi sektörlerinin sonuçları

TABLO 3
YOĞUNLAŞMADA DEĞİŞİM 1985-1992

Yoğunlaşmada Değişim	Sektör sayısı	(%)	1985'de ortalama Yoğunlaşma	1982'de ortalama Yoğunlaşma
Artan	20	35	52,82	65.12
Azalan	36	43	55.96	44.15
Değişim yok*	18	22	74.67	74.81
Toplam	83	100.00		

* Yüzde 3'den az değişme.

Türkiye'nin sanayileşmesinde grup olgusunun oynadığı rol üzerine yeterince çalışmanın olduğunu söylemek zordur. Cumhuriyetin kuruluş dönemlerinde anonim şirketleşme ve bankalar konusunda yapılan çalışmalar, yerli ve yabancı sermaye ortaklıklarının ekonomideki rolüyle ilgili yukarıdaki analizi doğrulayan önemli ipuçları sağlamışsa da, ekonomik grup kavramının Türkiye'deki karşılığı olan "holding"lerin ortaya çıkışı ve ekonomideki yerleri konusunda birkaç çalışmanın dışında önemli bir katkı yoktur. Bu durum tekelleşme konusunda da böyledir. Konuya ilişkin yaygın bir duyarsızlığın olması nedeniyle Türkiye'de, tekelleşmenin boyutları konusunda çok az çalışma yapılmıştır. Sorunlu verilerle de olsa yapılan bu az sayıdaki çalışma tekelleşmenin ekonominin önemli bir sorunu olduğunu göstermekteyken, Devlet İstatistik Enstitüsü'nün 1985'den başlayarak imalat sanayiindeki yoğunlaşma oranlarını yayınlamaya başlamasıyla Türkiye'de tekelleşmenin resmî verilere göre önemli düzeylerde olduğu anlaşılmaktadır.

Türkiye imalat sanayiinde yoğunlaşma

Yukarıda da tanımlandığı gibi yoğunlaşma, firmaların boyca büyümesi ve piyasalardaki egemenliklerinin artması anlamına geldiğine göre, belirli bir piyasada yoğunlaşmanın seviyesini belirleyebilmek için o piyasadaki firmaların pazar paylarını incelemek gerekir. Çünkü, eğer firmaların pazar payları arasında önemli farklar varsa, yani bazı firmaların pazar payları diğerlerine göre yüksekse, yüksek pazar payları olan firmaların kârlarını artırmak için kendi aralarında, rekabeti önlemeye yönelik çeşitli konularda (fiyat, bölge v.s.) anlaşmalar yapabilme olasılığı var demektir. Bu anlamda yoğunlaşma, bir piyasada çalışan firmaların pazar paylarının dağılımındaki eşitsizliğe işaret eder ve eğer bu eşitsizlik büyükse yoğunlaşmanın yüksek, küçükse yoğunlaşmanın da düşük olacağı bilgisini taşır. Dolayısıyla, firmalar arası pazar paylarının dağılımındaki eşitsizliğin derecesi (yoğunlaşmanın derecesi) aynı zamanda tekelleşmenin de derecesini yansıtan bir gösterge olarak düşünülebilir.

Literatürde, firmaların pazar paylarının dağılımındaki eşitsizliği ölçmek üzere çeşitli ölçüler geliştirilmiştir. Bu ölçüler için gerekli olan tüm firmaların pazar paylarını hesaplayabilmek zor olduğundan, belirli sayıdaki büyük firmanın pazar payları, yoğunlaşmanın ölçüsü olarak kullanılmaktadır. Bu konuda, kolay elde edilebilirliğinden dolayı, en yaygın olarak kullanılan ölçü, pi-

TEKELLEŞMENİN EGEMEN OLDUĞU SEKTÖRLER

3114 - Su ürünleri
3117 - İşlenmiş unlu ürünleri
3131 - Damıtık alkollü içkiler
3132 - Şarap
3133 - Malt ve bira
3140 - Tütün
3212 - Giyim eşyası dışında dokuma
3214 - Halı ve kilim
3215 - İp, sicim ve urgan
3219 - Diğer dokuma
3233 - Deri ve benzeri maddelerden yapılmış eşya
3240 - Ayakkabı
3312 - Ambalaj
3319 - Diğer ağaç ve mantar ürünleri
3320 - Ağaç mobilya ve döşeme
3411 - Selüloz, kağıt ve karton
3513 - Sentetik reçineler, pimatik ve yapay lifler
3521 - Boya, vernik ve lak
3523 - Sabun, temizleyici maddeler v.s.
3529 - Diğer kimyasal ürünler
3530 - Petrol rafinerileri
3541 - Bitüm kökenli inşaat, izolasyon v.s.
3542 - Kok kömürü ve briket üretimi
3543 - Madeni yağlar
3544 - L.P.G. dolum işlemleri
3551 - Tekerlek iç ve dış lastiği
3610 - Çanak, çömlek ve porselen
3620 - Cam ve cam ürünleri
3720 - Demir-çelik dışında metaller
3812 - Metal mobilya ve donatımı
3821 - İçten yanmalı motorlar
3822 - Tarımsal makina ve gereçleri
3823 - Metal ve metal dışı makineleri işleyen makina yapımı
3825 - Bilgi işlem ve büro makinaları
3829 - Diğer makina
3832 - Radyo, TV ve haberleşme aletleri
3833 - Elektrikli ev aletleri
3841 - Deniz taşıtları yapım ve onarımı
3842 - Demiryolları ulaşım araçları
3844 - Triportar, motosiklet ve bisiklet
3849 - Diğer taşıtlar
3851 - Mesleki ve ilmi aletler
3852 - Fotoğrafçılık malzemesi v.s.
3853 - Saat
3894 - Diğer imalat
3901 - Kuyumculuk v.s.
3904 - Oyuncak yapımı
3909 - Başka yerde sınıflandırılmamış ürünler

Yoğunlaşmada artış olan sektörler
3112 - Süt ve süt ürünleri
3115 - Bitkisel ve hayvansal yağlar
3116 - Un ve unlu mamuller
3118 - Şekerleme, kakao ve çikolata
3132 - Şarap sanayi
3133 - Malt ve bira
3134 - Alkolsüz içkiler
3212 - Giyim eşyası hariç dokumalar
3215 - İp, sicim, ağ ve urgan sanayi
3231 - Deri işleme ve boya sanayi
3311 - Kereste ve parke sanayi
3312 - Ambalaj sanayi
3419 - Diğer selüloz ve karton ürünleri
3421 - Basım sanayi
3511 - Ana kimyasal maddeler
3512 - Kimyasal gübre ve tarım ilaçları
3523 - Sabun ve deterjan sanayi
3544 - L.P.G. dolum işlemleri
3410 - Çanak, çömlek ve seramik
3811 - Hırdavat malzemeleri
3819 - Diğer metal eşya
3821 - İçten yanmalı motorlar
3822 - Tarımsal makina yapım sanayi
3824 - Özel Endüstri makinaları yapımı,
3831 - Elektrik makinaları sanayi
3841 - Deniz taşıtları yapım ve onarımı
3843 - Motorlu kara taşıt araçları
3854 - Diğer madeni alet yapımı
3901 - Kuyumculuk ve benzeri üretim

Yoğunlaşmada azalış olan sektörler
3111 - Mezbaha ürünleri
3113 - Sebze ve meyva işleme
3114 - Su ürünleri
3117 - Unlu ürünler
3121 - Diğer gıda sanayi
3131 - Damıtık alkollü içkiler
3140 - Tütün sanayi
3213 - Örme sanayi
3214 - Halı ve kilim sanayi
3219 - Diğer dokuma sanayi
3221 - Deri ve kürk
3222 - Diğer hazır giyim
3233 - Deri ve benzeri maddelerden eşya
3240 - Ayakkabı sanayi
3319 - Diğer ağaç ve mantar
3320 - Ağaç mobilya
3411 - Selüloz, kağıt ve karton
3412 - Kağıt, karton ve ambalaj
3521 - Boya, vernik v.s.
3522 - İlaç sanayi
3520 - Diğer kimyasal ürünler
3559 - Diğer lastik ürünleri
3560 - Diğer plastik ürünler
3620 - Cam ve cam ürünleri
3699 - Diğer taş, toprak sanayi
3710 - Demir-çelik sanayi
3720 - Demir dışında metal sanayi
3812 - Metal mobilya
3813 - Metal yapı malzemesi
3823 - Metal işleyen makina imali
3829 - Diğer makina yapımı
3833 - Elektrikli ev aletleri
3839 - Diğer elektrikli makina yapımı
3851 - Mesleki ve ilmi aletler
3852 - Fotoğrafçılık sanayi
3909 - Diğer imalat sanayi

Yoğunlaşmada değişim olmayan sektörler
3118 - Şeker üretimi
3122 - Yan sanayi
3211 - Elyafın hazırlanması ve iplik sanayi
3513 - Sentetik reçineler, plastik v.s.
3530 - Petrol rafinerileri
3541 - Bitüm kökenli inşaat ve izolasyon
3542 - Kok kömürü ve briket
3543 - Madeni yağ hazırlama
3551 - Tekerlek iç ve dış lastiği
3691 - Pişmiş kilden yapı gereçleri
3692 - Çimento sanayi
3825 - Bilgi işlem, büro malzemeleri
3832 - Radyo, TV
3642 - Demiryolu ulaşım araçları
3844 - Triporter, motosiklet ve bisiklet
3840 - Diğer taşıt sanayi
3853 - Saat sanayi
3904 - Oyuncak sanayi

yasadaki en büyük 4 (ya da 8) firmanın toplam piyasa içindeki payı olan "Dört Firma Yoğunlaşma Oranı" (4FYO)'dır. Bu ölçü kullanılarak yapılan hesaplamalarla, Türkiye imalat sanayiinde yoğunlaşmanın seviyesi Tablo 1'de özetlenmiştir.

Tablo 1'deki bilgilerden en önemlisi, ortalama yoğunlaşma oranı (4FYO)'nun, 1985'de 58.92, 1992'de ise 56.50 gibi (yedi yıllık süre boyunca önemsiz bir azalmaya rağmen) oldukça yüksek bir oranda gerçekleşmiş olmasıdır. Yoğunlaşmanın kritik düzeyi olarak 4FYO=50 alırsak, imalat sanayiinin tümünde tekel veya benzeri davranışların oldukça yaygın olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim, yoğunlaşmanın yüksek olduğu sektörlerin (4FYO>50) toplam imalat sanayii içindeki ağırlıkları 1985 için 57.79, 1992 için ise 59.03 olarak görülmektedir. Bir başka ifadeyle, 1985'de 83 sektörün 48'inde, 1992'de ise 50'sinde, tekel ve tekelimsi davranan firmaların egemen olduğu söylenebilir.

1985'de kritik düzeyi aşan bu sektörler içinde 6 sektördeki yoğunlaşma 1992'de kritik düzeyin altına düşmüş, 1985'de kritik düzeyin altında olan 8 sektörde ise yoğunlaşma kritik düzeyin üstüne yükselmiştir.

Türkiye imalat sanayiinin yarısından fazlasında yoğunlaşmanın kritik düzeyi aşmış bulunması, yalnızca 1985 sonrasına özgü bir olgu değildir. 1985 öncesi ile ilgili yapılan çalışmaların bulguları da benzerdir. Nitekim Tablo 2'den bu durumu izlemek mümkündür.

Tablo 2, imalat sanayiinde kritik düzeyi aşan sektörlerin, imalat sanayiinin yarısından fazlasını (%60) oluşturduğunu ve bu durumun 16 yıl gibi uzunca bir zaman kesiti içinde değişmediğini oldukça açık bir şekilde göstermektedir. Bu bulgulardan, imalat sanayiinde yoğunlaşmanın kronik bir olgu haline gelmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Yoğunlaşmanın genel seviyesinde uzunca bir zaman diliminde önemli bir değişim gözlenmemekle birlikte, alt sektörlerde zaman içinde bazı değişiklikler olmuştur. Nitekim, 1985-1992 döneminde meydana gelen değişiklikler Tablo 3'de özetlenmiştir.

Tablodan da görülebileceği gibi, 1985-1992 yılları arasında imalat sanayiinin yüzde 35'inde yoğunlaşma artmış, yüzde 43'ünde azalmış, yüzde 22'sinde ise yoğunlaşmada herhangi

bir değişim olmamıştır. Artan sektörlerin 1985'deki ortalama yoğunlaşma oranları kritik düzeyin üzerindeyken, 1992'de yüzde 65 gibi bir seviyeye çıkmış, azalış görülen sektörlerin ortalama oranları ise nisbeten makul bir seviyeye, yüzde 44'e düşmüştür. Değişimin olmadığı sektörlerde ise, yoğunlaşmanın tehlikeli boyutlarda olduğu görülmektedir.

Listedeki "yoğunlaşmada artış olan sektörler" daha yakından incelendiğinde, bu sektörlerin çoğunun, yabancı yatırımların yaygın olduğu tüketim malı üreten sektörler olduğu göze çarpmaktadır.

Bu bulgu ise, bu sektörlerdeki firmaların Gümrük Birliği'ne yaklaşılırken, Gümrük Birliği'nin getireceği rekabete karşı "savunmacı bir yoğunlaşma" içine girdiklerini düşündürmektedir.

"Yoğunlaşmada azalış olan sektörlerin" çoğunun ise geleneksel imalat sektörleri olduğu yine listeden anlaşılmaktadır.

"Yoğunlaşmada değişim görülmeyen sektörlerin" temel özelliği ise, yoğunlaşma oranlarının yüksek oluşudur. Normal olarak, bu denli yüksek yoğunlaşmanın olduğu sektörlerde (ortalama 4FYO=%75), sektörlere "giriş"ler engellenmediği sürece, zaman içinde yoğunlaşmada bir azalış olması beklenir. Nitekim, sözkonusu sektörlere yakından bakıldığında, bu sektörlerin çoğunda devletin tekel konumundaki KİT'leri ile (örneğin, şeker üretimi, yem sanayi, petrol rafinerileri, demiryolu ulaşımı gibi), optimum ölçeklerin büyük olduğu özel sektör firmalarının bulunduğu görülmektedir (örneğin, tekerlek iç ve dış lastiği, çimento gibi). Bir başka ifadeyle, bu sektörlerde "yasal" ve "doğal" giriş engellerinin var olduğu ve bu engellerden dolayı da yoğunlaşmada zaman içinde beklenen azalışın gerçekleşmediği söylenebilir.

TABLO 4
SATIŞLARA GÖRE ÖZEL BÜYÜK FİRMALARIN İMALAT SANAYİ İÇİNDEKİ PAYLARI

Yıllar	50 Özel Büyük Firma (%)	100 Özel Büyük Firma %	400 Özel Büyük Firma %
1970	32	42	-
1975	30	40	-
1980	20	41	-
1983	28	41	69
1984	29	41	69
1985	29	42	69
1986	29	41	68
1987	27	39	66
1988	28	39	65
1989	28	38	66
1990	28	40	66

TABLO 5
100 EN BÜYÜK FİRMA PAYLARI

Yıllar	ABD[1]	İngiltere[2]	Almanya[1]	Kanada[3]	Japonya[3]	Türkiye[2]
1947	23	-	-	-	-	-
1949	-	22	-	-	-	-
1950	30	32	-	-	-	-
1963	30	37		-	-	-
1964	-	-	-	-	-	-
1965	-	-	-	60	-	-
1967	33		-	-	26	
1970	33	41	-	44	-	-
1975	33	42	-	44	25	-
1977	33	41	-	-	-	-
1978	-	-	20	-	-	42
1979	-	-	-	-	-	40
1980	33	41	21	52	22	41
1982	-	41	28	-	-	
1983	-	-	-	55	-	41
1984	-	-	30	-	21	41
1987	-	-	-	-	-	39

1 - Katma değerin yüzdesi olarak
2 - Satışların yüzdesi olarak
3 - Sermayenin yüzdesi olarak

Türkiye imalat sanayiinde merkezileşme

Merkezileşme, az sayıda kişi ya da kuruluşun tüm ekonomik faaliyetler üzerindeki kontrolünün artması anlamına gelen bir olgudur. Batı ülkelerinde, anonim şirketleşme ve bankacılığın gelişmesiyle birlikte büyük sermayelerin küçük sermayeleri kontrol altına almaları olarak ortaya çıkan bu olgu, gelişmekte olan ülkelerde, kapitalizmle eklemlenme sürecinin başında, eski sistem içinde çoğunlukla ticaret, tefecilik ve büyük toprak sahipliği yoluyla birikmiş büyük sermayeleri kontrol eden ailelerin (ekonomik grupların) küçük sermayeler üzerinde başlangıçtan itiba-

ren egemen olması biçiminde ortaya çıkan bir olgu olmuştur.

Yöntem olarak, bir ekonomideki merkezileşmenin derecesi ve gelişmesi, ekonomik grupların birbirleri, bankalar ve devletle ilişkilerinin oluşturduğu "Sosyal Netvörk"ün analizini gerekli kılar. Türkiye ekonomisinde merkezileşmenin ulaştığı seviyeyi belirleyebilecek böyle bir çalışma olmadığından, merkezileşmeyi "toplam yoğunlaşma" kavramı ve bu kavramı ölçmek üzere kullanılan 50, 100, 200 ve 400 gibi en büyük firmaların toplam imalat sanayiindeki paylarıyla açıklamaya çalışacağız. Tablo 4'de, imalat sanayiinde en büyük 50, 100 ve 400 özel firmanın, toplam imalat sanayii satışları içinde payları verilmektedir.

Türkiye'de holding ya da grup firmalarının çoğunlukta bulunduğu "en büyük" firmaların, imalat sanayii toplam satışları içindeki payları, incelenen dönemde önemli bir değişme göstermemiştir. 1980'li yılların sonlarına doğru görülen -az da olsa- bir düşme eğilimi, seksenli yıllarda ortaya çıkan yeni sermaye grupları ile bu dönemde gerek ihracat ve gerekse inşaat ve müteahhitlik işlerinden sermaye birikimi sağlamış grupların sanayiye geçmesiyle ilgili olabilir. (Bu dönemde özellikle; ENKA, Toprak Holding, Sönmez Holding, Kibar Holding ve Doğuş Holding gibi holdingler sanayi sektöründe önemli yatırımlar yapmışlardır.)

ABC ARŞİVİ

Koç Grubu; üst düzey yöneticilerinin aynı aileden gelmesi, grubun çeşitli ürünler üretmesi ve bankalara ya da finans kuruluşlarına sahip olması gibi özellikleriyle tekelleşen sermaye grubu tanımına uyan holdinglerden.

İmalat sanayiinde merkezileşmenin düzeyinde önemlice bir değişme gözlenmezken, bu düzeyin kendisinin birçok Batı ülkesiyle karşılaştırıldığında oldukça yüksek oluşu, Türkiye'deki tekelleşmenin boyutlarıyla ilgili olarak düşündürücüdür. Bu konuda bir fikir edinmek için Tablo 5 hazırlanmıştır.

Tablodan çıkan en ilginç bulgulardan biri, Türkiye'de merkezileşme, ABD, Almanya ve Japonya gibi ülkelerden yüksek, Kanada'dan düşük, İngiltere'yle ise hemen hemen aynı düzeydedir. İkincisi ise; ABD, İngiltere ve Almanya gibi gelişmiş ülkelerde merkezileşme zaman içinde belirli bir istikrara kavuşmuş görünürken, Kanada'da artış, Japonya ve Türkiye'de ise bir azalış trendi içindedir.

1992'de Kritik Düzeyin (4FYO-50) Altına Düşen Sektörler	1992'de Kritik Düzeyin Üstüne Yükselen sektörler
3240 - Ayakkabı	3112 - Süt ve süt ürünleri
3320 - Ağaç mobilya ve döşeme	3119 - Şekerleme, kakao ve çikolata
3411 - Selüloz, kağıt ve karton	3419 - Diğer salüloz ve mantar
3529 - Diğer kimyasal ürünler	3421 - Basım sanayii
3720 - Demir-Çelik dışında metaller	3511 - Ana kimyasal maddeler
3823 - Metal ve metal dışı makineler üretimi	3512 - Kimyasal gübre ve tarım ilaçları
	3811 - Elektrikli makineler
	3843 - Motorlu kara taşıt araçları

Sonuç

Tekelleşme olgusu, kapitalist bir düzenin ayrılmazı olan bir olgudur. Bu düzende bireyler ya da firmalar, başlangıç koşulları yanında, önceden belirlenmiş kuralların ve uyguladıkları bilinçli ve amaçlı stratejik davranışların da bir fonksiyonu olarak piyasadan (ya da milli gelirden) en yüksek payı almak için yarışırlar. Bu yarışına sürecinde, başlangıç koşullarındaki tarihsel olarak belirlenmiş eşitsizliklere ek olarak, kurallarda ya da stratejik davranışları belirleyen donanım, algılama ve motivasyon gibi konularda kendi lehine farklılık yaratabilmek, piyasalarda ve genel olarak toplumda egemen olmanın vazgeçilmez bir yoludur. Bu nedenle bir toplumda tekelleşmenin yüksek olması, tarihsel eşitsizlikler yanında, bu eşitsizliklerin kendilerini üretebilmesini de mümkün kılan bir ortam yaratır.

Bu çerçeveden bakıldığında, Türkiye imalat sanayiinde görülen yüksek yoğunlaşma ve merkezileşme düzeyleri, toplumda tarihsel olarak varolan eşitsizliklerin giderilmesine değil, aksine artışına yol açacak bir ekonomik ortamın var olduğunu göstermektedir. Bu durumda, en azından kurallarda ve stratejik davranışları belirleyen bazı faktörlerde daha eşitlikçi bir sistemin oluşturulmasına yönelik bir kamu politikasının benimsenmesi gerekliliği ortadadır.

1980'lerden 90'lara bölgesel gelişme

MUSTAFA SÖNMEZ

Türkiye'nin bölgeleri arasındaki eşitsizlik yeni bir olgu değil. Tarihsel olarak ekonomik gelişme İstanbul odaklı oldu. İstanbul, 1960'lı yıllardan başlayarak Marmara bölgesinin de itici gücü oldu. Tarımsal ve madensel zenginlikleri olan ve denize yakın bulunan Ege ve Çukurova'da görece gelişmeler olurken, diğer bölgelerin önemli bir kısmı "azgelişmiş" yöre olageldi. Cumhuriyet boyunca dünya ekonomisiyle yaşanan ilişkinin şekli ne olursa olsun, İstanbul, Marmara Bölgesi ile birlikte ülke milli gelirinin yüzde 30-40'ının yaratıldığı bölge olageldi. Ege'de İzmir ve çevresi, Akdeniz'de Adana-İçel aksı, Orta Anadolu'da da Ankara diğer "büyüme kutupları" oldular.

Bölgelerarasındaki eşitsizliğin boyutları, ülkede yaşanan makro ekonomik politikalarla yakından ilgili. 1980 sonrası yaşanan dışa açılma döneminin bölgelere etkisini görmek için 1980 öncesinin büyüme modelini ve onun bölgelere etkisini anımsamak yararlı olabilir. 1980 öncesinin Türkiye ekonomisi, ithal ikameci, iç pazara dönük büyümeye dayalıydı. Bu büyüme sürecinin sonucu olan mekansal dağılım, 1980 sonrası gelişmeleri de belirleyecekti.

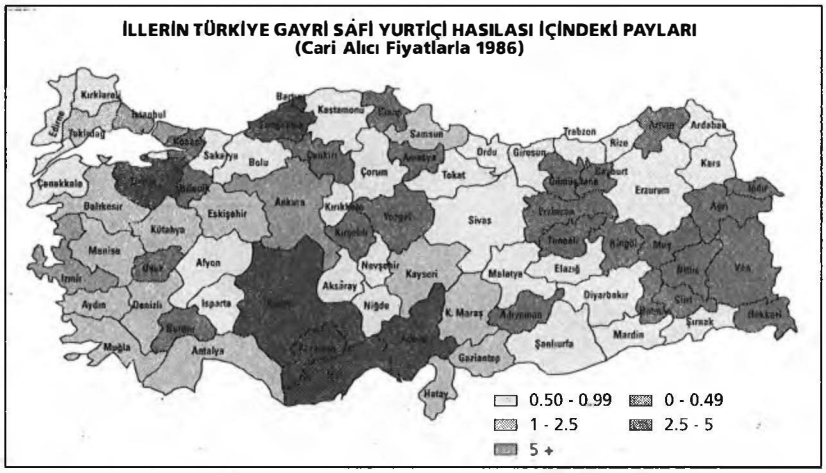
1980 öncesi dönemin bölgesel farklılıklarını anlamak için bölgelerin ülke milli gelirindeki paylarına bakıldığında şöyle bir tablo ortaya çıkıyordu: İç pazara dönük büyümenin hakim olduğu 1965-1979 arasında Marmara'nın milli gelirdeki payı yüzde 30.6'dan yüzde 34.6'ya çıktı.

1965-79 arası ithal ikameci dönemde Marmara'daki gelişmenin merkezinde İstanbul vardı ve bu gelişmenin lokomotifi sanayi sektörü idi. 1979 yılında İstanbul'un Türkiye milli geliri içindeki payı % 21 idi. İstanbul-ağırlıklı sanayi sektörü, 1970'lerin ikinci yarısından başlayarak çevre illere yayıldı. Özellikle gıda ve tekstil sanayiinde iddialı Bursa'da; kimya ve metal sanayiinin yoğun olduğu Kocaeli'de gelişme hızlandı. İstanbul'dan çevre illere yayılmayı hazırlayan dinamiklerin başlıcaları şunlardı: Arsa fiyatları, organize sanayi bölgelerinin kurulması, hammaddeye yakınlık, Anadolu pazarına yakınlaşma ve "kalkınmada öncelikli il" teşvikleri.

Öte yandan, 1965-79 arasında, gıda ve tekstil sanayiinin ve ayrıca ihracata dönük tarımın yapıldığı İzmir ve çevresinin, Marmara ile aynı oranda büyümediği, ancak milli gelir içindeki payını da azaltmadığı görülmektedir. İzmir, Manisa ve Aydın'ın ülke milli gelirindeki payları 1965'te yüzde 10 iken, 1979'da yüzde 10.67 gibi ufak bir artış kaydetti. İhracata dönük gıda ve tekstil sanayiinde id-

1979-1986 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE GSYİH'SI İÇİNDEKİ PAYLARI ARTAN, AZALAN VE AYNI KALAN İLLER (1979 Sabit Alıcı Fiyatlarıyla)

dialı Adana ve yöresi de dönemin gelişen bölgelerinden biri oldu. Adana, İçel ve Hatay'ın 1965'te yüzde 6 olan ülke milli gelirindeki payı yüzde 7.2 oldu.

Böylece, merkezi İstanbul olan Marmara, merkezi İzmir olan Ege ve merkezi Adana olan Çukurova büyüme kutuplarının, ülke milli gelirinde 1965'te yüzde 46.5 olan paylarının 1979'da yüzde 52.5'a çıktığı görüldü. Anadolu'nun diğer iç bölgelerinin "merkez"lerine bakıldığında ise Ankara'nın ülke milli gelirinde 1965'te yüzde 8.6 olan payının da yüzde 7.3'e gerilediği görülüyor. Konya, Kayseri ve Eskişehir'in de 1965-1979 döneminde düzenli bir pay kaybına uğradıkları görüldü.

1980'li yıllara gelindiğinde, hâlâ İstanbul'un kutup pozisyonu belirleyici idi. İstanbul'u takiben ikinci büyük kutup İzmir ili idi. 1980 sonrası dönemin en belirleyici özelliği dışa açılmacı politikaların yürürlüğe konmuş olması. Ancak, 1980'li yıllarda izlenen politikaların mekansal etkilerini daha yakından anlayabilmek için bu dönemi iki alt dönem halinde incelemekte yarar var.

1980 - 1986 dönemi

Bunlardan birincisi, 1980-1986 arası liberalizasyon dönemidir. 24 Ocak kararlarıyla başlayan ve üç yılı askeri yönetim altında geçen bu dönemde makro ekonomik politikalar "ihracata dönük" bir karakter gösterdi. İç talebin çeşitli araçlarla daraltıldığı, satınalma gücünün düşürüldüğü, devletin cari ve yatırım harcamalarının azaltıldığı bu dönemde, ihracat ve turizm gibi döviz kazandırıcı faaliyetler teşvik gördü.

Sanayi ürünleri ihracatının arttığı bu dönemde, özellikle Türkiye'nin mukayeseli avantajı olan gıda, tekstil, cam gibi alt sektör ürünlerinin ihracatı önem kazanırken kütük demir ihracatı da önem arz etti. Döviz kurunda izlenen liberal politika ihracatı olduğu kadar turizmi de teşvik edince Ege ve Akdeniz sahillerinde turizm faaliyeti de büyük gelişme gösterdi. İhracatın olduğu kadar ithalatın da hızla arttığı ve dış ticarete aracılık eden finans kurumlarının büyük artışlar gösterdiği bu dönemde, dış ticaret, turizm, finans, ihracata dönük sanayi faaliyetinin gelişkin olduğu Marmara ve Ege illerinde hızlı bir büyüme görülürken küreselleşme sürecinin bu gözde faaliyetlerinin uzağında kalan firmaların, sektörlerin yoğunlukta olduğu illerde aynı ölçüde gelişme yaşanmadı. Özellikle ekonomisi KİT'lerin faaliyetine dayanan başta Doğu, Güneydoğu, İç Anadolu ve Karadeniz'dekiler olmak üzere tüm Anadolu kentlerinde sıkıntılar yaşandı. 1980 öncesi çok da isabetli seçimlerle kurulmayan işçi şirketlerinin dağıldığı birçok Anadolu kentinde hızla sanayi mezarlıkları oluştu. Yüksek finans maliyetleri, iç talep azalması, dış rekabete açılamama, profesyonel yönetim eksikliği gibi sorunları olan bu işçi şirketleri hızla bunalıma girdi. Bunların bir kısmı tasfiye, kapanma yolunu seçerken bir kısmı da merkezleri İstanbul'da bulunan büyük gruplarca satın alındı. Anadolu'nun dışa açılmaya uyum gösteremeyen kentleri, dönem süresince kamu yatırımlarının da azaltılması ile ciddi istihdam sorunları yaşadılar. Aynı dönemde tarım gelirlerinin düşmesinin de etkisiyle bu bölgelerden gelişmekte olan Marmara ve Ege'ye sermaye ve işgücü göçü hızlandı. Sözkonusu dö-

TABLO 1
TÜRKİYE'NİN BÜYÜME KUTUPLARI VE MİLLİ GELİR İÇİNDEKİ PAYLARI (%)

		1965	*1979*	*1986*
Marmara				
	İstanbul	19.62	21.19	22.02
	Kocaeli	1.68	3.51	4.68
	Bursa	2.40	3.21	3.57
	Balıkesir	2.01	1.80	1.76
	Tekirdağ	0.84	0.97	1.10
	Sakarya	1.07	1.04	0.91
	Çanakkale	0.94	0.98	0.94
	Edirne	0.90	0.98	0.89
	Kırklareli	0.79	0.64	0.78
	Bilecik	0.33	0.39	0.42
	Toplam	**30.58**	**34.61**	**37.07**
Ege				
	İzmir	6.29	7.34	8.06
	Manisa	2.22	1.99	2.26
	Aydın	1.50	1.34	1.54
	Toplam	**10.01**	**10.67**	**11.86**
Çukurova				
	Adana	3.14	3.39	3.24
	İçel	1.64	2.27	2.62
	Hatay	1.16	1.52	1.20
	Toplam	**5.94**	**7.18**	**7.06**
	Mar+Ege+Çuk:	**46.53**	**53.46**	**55.99**

nemin sayısal analizi için İstanbul Sanayi Odası Araştırma Müdürü Erdoğan Özötün'ün yaptığı çalışmada, 1979'dan 1986'ya kadar olan dönemde, Marmara ve Ege bölgesi illerinin çoğunun ülke milli geliri içindeki paylarının arttığı ve Marmara ile Ege bölgesinin 1979'da yüzde 51.8 olan milli gelir payının 1986'da yüzde 57'ye çıktığı görülüyor. Bu bölgeler içinde olup da Türkiye milli geliri içinde payını artıramayanlar, Sakarya, Balıkesir, Kütahya ve Denizli oldu. Akdeniz bölgesi illeri, 1979'da yüzde 8.8 olan paylarını 1986'da yüzde 8.6'da tutmayı başardı. Bölgede sadece İçel ve K. Maraş'ın gelişen iller arasında yeraldığı görüldü. İç Anadolu'nun sözkonusu dönemdeki payı yüzde 19'dan yüzde 18'e gerilerken, iller sıralamasının alttan ikinci diliminde yer alan Kırşehir, Nevşehir ve Yozgat'ın payında görece artışlar vardı. Karadeniz'in 1979-1986 döneminde 2 puanlık gerilemeyle payı yüzde 11.5'ten yüzde 9.5'e gerilerken, bu bölgede Türkiye ortalamasının üstünde gelişen il olmadı.

Doğu ve Güneydoğu da bu dönemi zararla kapattı. 1979'da milli gelirde yüzde 8.5 olan bölge payı, 1986'da yüzde 7.2'ye düştü. Bununla beraber, Urfa, Diyarbakır ve Malatya'da GAP yatırımlarına da bağlı olarak gelişme yaşanırken Siirt ve Mardin durumları değişmeyen iller oldular. Özetle, 1979-1986 döneminde bölgeler içinde en kazançlı çıkanın Marmara ve Ege bölgeleri olduğu, Akdeniz'in durumunu koruduğu, diğer bölgelerin ise Türkiye milli geliri içindeki paylarının azaldığı görüldü.

1986 sonrası

1986'dan 1993'e yaşanan gelişmeler bölgelerin arasındaki farklılığı ne yönde etkiledi? Erdoğan Özötün'ün 1986'daki milli gelir çalışmasından sonra yeni bir araştırma henüz yapılmadı. DİE bünyesinde yapılmakta olan çalışmanın sonuçlanması için daha bir süre beklemek gerekecek. Ancak yine de milli gelir çalışmalarının dayanaklarından bir kaynak, 1990'larla ilgili belli bilgiler veriyor. DİE'nin Genel Sanayi ve İşyerleri sayımı, tarım dışındaki işletmelerle ilgili işyeri ve çalışanların 1985 ve 1992 yıllarına ilişkin görünümü ortaya koyuyor. Ayrıca 1985-1989 döneminin imalat sanayi anketleri sonuçları da dönemle ilgili bazı ipuçları veriyor. Bu çalışmaların sonuçlarını ele almadan önce 1986-1993 döneminin ana özelliklerini anımsamakta yarar var.

ABC ARŞİVİ

Sema Küçüksöz, önce Fenerbahçe Kulübü'ndeki yöneticiliğiyle tanındı. Daha sonra ise Şırnak'a yaptağı yatırımlarla adından sözettiren Küçüksöz, bölge ileri gelenleri tarafından birçok sanayiciye "örnek" gösterildi.

Bu dönemde ekonomi bazen ısınan, bazen de soğutulan konjonktürlerden oluştu. İhracat 1988'e kadar önemini korudu. 1989'da sermaye hareketlerini libere eden uygulamaya geçildi ve bu tarihten itibaren "sıcak para" diye de tabir edilen kısa vadeli borçlanmanın hızla artmasıyla daha çok iç pazara dönük bir büyüme süreci yaşandı. 1993'e kadar süren bu dönemde artan dış borçlanma ve hızlı iç borçlanma, üretimden çok rantçı bir ekonomiyi hakim kıldı. Devletin hızlı iç borçlanma ile sağladığı kaynak, başta ulaştırma ve haberleşme olmak üzere altyapı yatırımlarına giderek Güneydoğu'daki askeri harcamalar da toplamda önemli bir yer tuttu. Ayrıca GAP projesi yatırımları da dönemin kamu harcamalarında etkili oldu. Bu arada ağırlıkla Marmara ve Ege'de kurulu sanayi, modernleşme ve genişleme yatırımlarını sürdürürken, KİT'lerin sanayi yatırımları azaltıldı ve KİT'lerin özelleştirilmesi süreci hız kazandı.

Devlet borçlanmasının ve harcamalarının hızlandığı bu dönemde, 1989 sonrası ücret ve tarım gelirlerinde izlenen popülist politikaların da etkisiyle iç pazara dayalı hızlı bir büyüme süreci yaşandı. Tüketici kredilerinin de devreye girdiği bu dönem, başta İstanbul olmak üzere, göç çeken büyük kentlerdeki konut, oto-

mobil ve dayanıklı eşya taleplerini hızlandırdı ve bu malların üretimi ya da ithalini hızlandırdı.

1994 başında tıkanan bu genişlemeci dönemin bölgesel analizini, eldeki sınırlı verilerle yapmak gerekirse, geleneksel büyüme kutuplarının yine dönemden en kârlı çıktıkları söylenebilir. İmalat sanayi verilerine bakıldığında, Marmara'nın 1985'te yüzde 53.4 olan imalat sanayi katma değerindeki payının 1989'da yüzde 54'e çıktığını görüyoruz. Bölgede İstanbul'un sanayiden uzaklaşmaya devam ettiğini, buna karşılık Bursa, Kocaeli, Tekirdağ, Kırklareli ve Bilecik'in sözkonusu dönemde paylarını artırdıkları görülüyor. İmalat sanayi verileri 1985-1989 arasında İzmir-Aydın-Manisa bölgesinin de katma değer payını yüzde 12.8'den yüzde 14.3'e çıkardığını; Adana-İçel-Hatay'ın payının da yüzde 10'a yaklaşarak pek değişmediğini ortaya koyuyor. DİE Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı'ndan illerin istihdam güçlerinin 1985-1992 gelişimini görmek mümkün. Bu sayımda 1992 yılında tarım dışı işyerlerinde 2 milyon 746 bin çalışan saptanmış. 1985'te bu sayının 2 milyon 187 bin olduğu anımsandığında yedi yıldaki artışın yüzde 26 dolayında olduğu anlaşılıyor. 1985'ten 1992'ye yaşanan süreç tarım dışı işyerlerinde istihdamı Türkiye ortalamasının üstünde artan illerin sayısının 32 olduğunu; 26 ilde 1985'e göre belli oranlarda gerileme, 9 ilde de değişme olmadığını gösteriyor.

Bu veriler kullanıldığında da, geleneksel büyüme kutuplarının 1990'lı yıllara güçlerini koruyarak hatta paylarını artırarak girdikleri görülebiliyor. Egemen bölge Marmara'da çalışanların Türkiye içindeki payının 1985'te yüzde 33.5'tan 1992'de yüzde 35.5'a çıktığı görülüyor. İstanbul payını yüzde 22.3'ten yüzde 24.5'e çıkararak büyümesini sürdürmüş. Sakarya dışından diğer bölgeler de paylarını ya biraz artırmış, ya da korumuşlar. Özetle Türkiye'nin bu egemen büyüme kutbu 1990'lı yıllara da hakim ve payını artıran bir tempoyla girmiş görünüyor. Aynı kaynaktan İzmir-Adana-Manisa bölgesine baktığımızda, bu bölgenin de çalışanlar içindeki payını yüzde 10.6'dan yüzde 11'e çıkardığını görüyoruz. Marmara ile kıyaslandığında artış hızı aynı değil. Yani iki bölge arasında da Marmara arayı açıyor görünüyor. Çukurova'daki büyüme kutbu olan Adana-İçel-Hatay bölgesinde de çalışan payının yüzde 6.7'den yüzde 7.4'e çıktığına tanık oluyoruz. Bu da sözkonusu bölgenin bir büyüme kutbu olma özelliğinin sürdüğünü ortaya koyuyor. İzmir'de olduğu gibi, Çukurova'daki istihdam artışı oranının da Marmara'nın gerisinde kaldığı dikkatlerden kaçmıyor. Bu arada Konya, Kayseri, Eskişehir gibi Anadolu'daki merkezlerin 1980'lerin ilk yarısında uğradıkları kayıpların 1980'lerin ikinci yarısı ve 1990'ların başında da sürdüğü dikkat çekiyor. Buna karşılık imalat sanayiinde gerileyen Ankara'nın, genel sanayi ve işyerleri istih-

TABLO 2

İLLERE GÖRE GAYRİ SAFİ YURT İÇİ HASILA VE TÜRKİYE GAYRİ SAFİ YURT İÇİ HASILASI İÇİNDEKİ YERİ VE ÖNEM SIRASI (1979 Yılı Sabit Alıcı Fiyatlarıyla)

Önem Sırasına Göre İller	1986 (Milyon TL)	1986 %	1979-86 % Paydaki Artış
1- İstanbul	646.679.8	22.02	3.77
2- İzmir	236.782.3	8.06	8.93
3- Ankara	213.865.4	7.28	-0.69
4- Kocaeli	137.465.4	4.68	25.00
5- Bursa	104.770.1	3.57	10.08
6- Adana	95.036.6	3.24	-4.63
7- Konya	79.233.0	2.7	-11.85
8- İçel	76.907.1	2.62	13.36
9- Manisa	66.455.8	2.26	11.95
10- Zonguldak	64.165.9	2.19	-28.31
11- Balıkesir	51.697.5	1.76	-2.27
12- Samsun	48.159.3	1.64	-15.24
13- Antalya	46.710.6	1.591	-1.19
14- Aydın	45.183.4	1.54	12.99
15- Denizli	41.129.1	1.4	-1.43
16- Eskişehir	39.599.9	1.35	-13.33
17- Kayseri	36.049.9	1.23	-19.51
18- Gaziantep	35.255.6	1.2	-1.67
19- Hatay	35.208.0	1.2	-26.67
20- Kütahya	32.648.5	1.11	-9.91
21- Tekirdağ	32.193.8	1.1	11.82
22- Muğla	32.001.3	1.09	13.76
23- Malatya	29.852.0	1.02	33.33
24- Çanakkale	29.401.4	1	2.00
25- K. Maraş	28.786.2	0.98	2.04
26- Trabzon	28.064.2	0.96	-26.04
27- Sakarya	26.738.0	0.91	-14.29
28- Diyarbakır	26.504.6	0.9	7.78
29- Edirne	26.221.4	0.89	1.12
30- Afyon	26.100.1	0.89	2.25
31- Elazığ	22.971.0	0.78	-11.54
32- Kırklareli	22.901.0	0.78	17.95
33- Şanlıurfa	22.807.9	78	99.26
34- Bolu	21.763.3	0.74	-18.92
35- Erzurum	21.725.6	0.74	-32.43
36- Sivas	20.733.5	0.71	-22.54
37- Niğde	20.728.4	0.71	-5.63
38- Çorum	20.360.2	0.69	-11.59
39- Tokat	19.992.1	0.68	-5.88
40- Ordu	19.774.7	0.67	-7.46
41- Nevşehir	19.481.4	0.66	9.09
42- Isparta	19.401.7	0.66	-3.03
43- Rize	17.733.4	0.6	-40.00
44- Kastamonu	17.061.8	0.58	-34.48
45- Mardin	16.887.7	0.58	0.00
46- Yozgat	15.951.5	0.54	1.85
47- Giresun	15.430.6	0.53	-20.75
48- Kars	15.429.0	0.53	-32.08
49- Burdur	14.424.7	0.49	0.00
50- Siirt	13.034.6	0.44	0.00
51- Amasya	12.985.7	0.44	-11.36
52- Uşak	12.955.4	0.44	2.27
53- Bilecik	12.320.0	0.42	7.14
54- Kırşehir	11.192.7	0.38	5.26
55- Erzincan	10.010.6	0.34	-17.65
56- Adıyaman	9.990.7	0.34	-20.59
57- Çankırı	9.156.5	0.31	-12.90
58- Sinop	8.988.4	0.31	-12.90
59- Van	8.957.0	0.31	-29.03
60- Artvin	8.302.7	0.28	-32.14
61- Gümüşhane	7.069.2	0.24	-8.33
62- Muş	6.605.7	0.22	-45.45
63- Ağrı	6.120.3	0.21	-57.14
64- Bitlis	4.583.9	0.16	-25.00
65- Bingöl	3.819.6	0.13	-38.46
66- Tunceli	3.620.6	0.12	-33.33
67- Hakkari	2.283.9	0.08	-37.50

TABLO 3
1992 GENEL SANAYİ SAYIMI: ÇALIŞANLAR

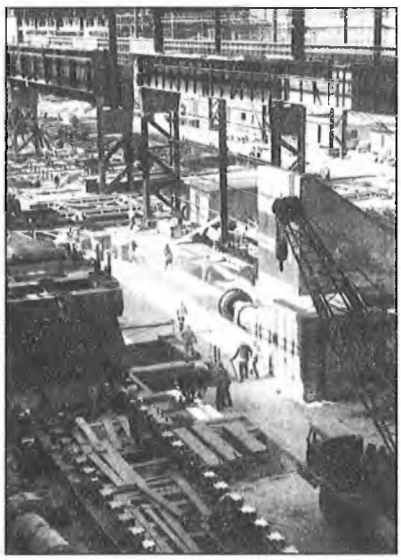
İller	1992	(1985 Sayımına Göre) Değişme Oranı
TÜRKİYE	**2.746.566**	**25.57**
1. İstanbul	672.336	37.78
2. Ankara	258.303	33.09
3. İzmir	199.440	30.55
4. Bursa	107.253	25.90
5. Adana	86.467	22.42
6. İçel	68.651	57.35
7. Konya	66.136	3.23
8. Antalya	63.448	67.35
9. Zonguldak	62.973	100.29
10. Gaziantep	61.237	27.96
67. Muş	4.106	12.74
68. Siirt	3.921	-51.47
69. Şırnak	3.533	0.00
70. Bingöl	3.132	38.22
71. Iğdır	2.850	0.00
72. Hakkari	2.623	58.59
73. Gümüşhane	2.527	-35.52
74. Ardahan	2.397	0.00
75. Tunceli	1.993	12.60
76. Bayburt	1.829	0.00

damındaki payının bu 7 yılda yüzde 8.9'dan yüzde 9.'4e çıktığı görülüyor. Muğla, Antalya gibi turistik merkezlerin ise bu dönemde Türkiye içindeki paylarını artırdıkları ve yeni gelişme kutupları olma yolunda hızla ilerledikleri söylenebilir. Tarım dışı işyerlerinde istihdamı azalmış görünen illerin büyük bir kısmını Doğu ve Güneydoğu illeri ile Karadeniz illeri oluşturuyor.

Özetlemek gerekirse, iç pazarın ihracattan daha çekici hale geldiği ve kamu harcamalarının hızlandığı 1986-1993 döneminde de Türkiye'nin geleneksel büyüme kutuplarının paylarını artırdığını, bunlara turizm merkezlerinin eklendiğini, gelişen yöreler içinde de İstanbul merkezli Marmara'nın diğer gelişenlerden daha çok dengeyi kendi lehine çevirdiği söylenebilir.

1994 ve sonrası

1994 başlarına kadar süren dış borçlanmaya dayalı, iç pazarı hedef alan büyüme süreci 1994 başlarında tıkandı ve iktisat tarihine 5 Nisan kararları diye geçen bir dizi istikrar tedbirleri ile ekonominin hissedilir biçimde küçültüldüğü bir konjonktüre girildi. Kamu harcamalarının (askeri harcamalar dışında) hızla azaltıldığı, yatırım niyetlerinin ertelendiği, işten çıkarmaların yoğunlaştığı, ücretlerin ve tarım gelirlerinin gerilediği bu istikrar döneminden bölgelerin nasıl etkilendiğine ilişkin sayısal verilere henüz sahip değiliz. Ancak, Türkiye'nin uzun bir süre popülist bölüşüm politikalarının geçerli olduğu böyle bir konjonktürü tekrar yaşama şansı olmayacağını söyleyebiliriz. Buna bir de 1996 başında gümrüklerin sıfırlanacağı ve rekabetin hızlanacağı gerçeği eklen-

İLETİŞİM ARŞİVİ

Üretim ve "faaliyetin" Batıda yoğunlaşması, buna mukabil Güneydoğu'ya "tek çivi çakılmaması" uzun süre Kürt Sorununu besleyen etkenler arasında gösterildi. Devletin bu konuda harekete geçmeyeceği, dolayısıyla özel sektörün yatırım yapması gerektiği söylenirken özel sektör de zaman zaman tam tersini savundu.

TABLO 4
KULLANIM YERLERİNE GÖRE ELEKTRİK ENERJİSİ TÜKETİMİ

İller	Toplam	Türkiye tüketimindeki payı %
1. İstanbul	8.247.555	17.6
2. İzmir	5.327.720	11.4
3. Kocaeli	3.077.544	6.6
4. Ankara	2.515.496	5.4
5. Bursa	2.278.564	4.9
67. Bingöl	24.763	0.1
68. Gümüşhane	24.093	0.7
69. Tunceli	22.001	0
70. Hakkâri	21.692	0
71. Bayburt	17.103	0

diğinde bölgesel farklılaşmada yeni bir döneme girildiği söylenebilir.

1960'lardan 1990'lara yaşanan deneyim, bu yeni dönemde de İstanbul merkezli Marmara'nın gelişme kutbu olmaya devam edeceğine ilişkin önemli ipuçları veriyor. İstanbul, sanayi tesislerini çevresine yaymaya devam ederken başta, finans, yönetim olmak üzere sanayi dışı kesimlere ağırlık verecek ve bir "dünya kenti" fonksiyonu üstlenerek sadece Türkiye'nin değil Karadeniz, Orta Doğu, Kafkaslar, Balkanlar, Kuzey Afrika'dan oluşan bir coğrafyanın da karar merkezi olabilecek. Diğer gelişme kutupları olan Ege ve Çukurova, İstanbul'a daha çok bağımlı olacağa benziyorlar. Anadolu'daki Kayseri, Eskişehir gibi "vahalar"ın durumu dış dünya rekabetine daha açık bir rüzgara ne kadar dayanıklı olabileceklerine bağlı. KİT'lerde özelleştirme hedeflerine ulaşılır ve anti-KİT'ci rüzgar sürerse Anadolu'nun birçok kentinde daha çok gerileme yaşanabilir. GAP, Güneydoğu'nun bazı kentlerine hayat öpücüğü olabilir ama, bu daha uzun zaman alacağa benziyor. Doğu Karadeniz, Rusya ve Kafkasya'daki açılımlara bağlı olarak göreli canlanmalar yaşayabilir.

Türkiye'de özelleştirme

SADİ UZUNOĞLU

1929 dünya ekonomik bunalımı ile birlikte piyasaların fiyat mekanizması yoluyla kendi kendini düzenleyemeyeceği görüşü önem kazanmıştır. Amaç; firmaların dolayısıyla ekonominin etkinlik ve gelişme yönünde planlanan biçimde çalışması, rekabetçi olmayan yapının ortadan kaldırılması, rekabetin yasalar çerçevesinde oluşturularak sağlanması ve korunması, oluşan monopollerin ortadan kaldırılması veya önlem alınmasıdır.

Bu yıllardan itibaren devlet, üretimde ve kaynakların kullanımında etkinliği sağlamak ve yukarıda belirttiğimiz amaçları gerçekleştirmek için çeşitli yöntemlere başvurmuştur. Bu yöntemlerden bazıları; monopollerin yasal biçimde önlenmesi, patent ve ticari anlaşmalardaki yasal değişikliklerdir.

Firmaların kâr maksimizasyonu alınan yatırım kararlarının fayda ve maliyet ilişkileri dikkate alınmadan yalnızca fiyatlar açısından ele alınması devlet müdahalesinin diğer bir gerekçesini oluşturmuştur. Hiç kuşkusuz devletin ekonomiye müdahale etmesi gerektiğini savunanların gerekçeleri bu kadarla kalmamıştır. Ücret ve çalışma koşullarının düzeltilmesi, tüketicinin korunması, kaynakların etkin kullanılması, piyasa için yeterli üretimin sağlanması, monopollerin ekonomik ve politik ağırlıklarını toplum aleyhine kullanmalarının önlenmesi bu gerekçelerin başlıcalarını oluşturmaktadır.

İşte bu gerekçelerle başlayan mücadele sonucu devlet, ekonomide yalnızca düzenleyici değil, üretici olarak da yer almıştır. Bu hareketten Türkiye de yakından etkilenmiş, Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren liberal sayılabilecek bir ekonomik model yerini 1929 yılından itibaren devletçi bir modele bırakmıştır.

1980 öncesi özelleştirme

1930'lu yıllarda başlayan devletçi, bir başka deyimle karma ekonomik düzen birçok sektörde KİT'lerin oluşmasına neden olmuştur. Bu girişimlere karşın özelleştirme tarihi Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar uzanmaktadır.

Türkiye'nin ilk KİT'i olarak bilinen ve 19 Nisan 1925 tarihinde kurulan

PETROL-İŞ YILLIĞI

Petkim, özelleştirilmesi sancılı kuruluşların başında gelenlerden. Esasen neredeyse tüm kuruluşların özelleştirme aşaması kamuoyunda sık sık tartışıldı. Ancak bütün bu tartışmaların sonucunda "Kâr eden kuruluşların" satılmaması, buna mukabil zarar edenlerin derhal elden çıkartılması hâkim görüş haline geldi.

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın ileride özel kesime devredilmesi düşünülmüş ve kuruluş kanununun 8. maddesinde açıkça belirtilmiştir. Madde bankanın, özel sektör ağırlıklı sınai gelişme sağlanıncaya kadar geçici bir işletmecilik yapmasını ve özel sektörün gelişmesiyle birlikte bankanın işlettiği fabrikaları özel sektöre devretmesi gerektiğini belirtmiştir.

Ancak Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası ve daha sonra kurulan Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası'nın başarılı olmamaları üzerine 1933 yılında 2262 sayılı kanunla Sümerbank kurulmuştur. Sümerbank'ın kuruluşunda da "ileride özel sektöre devredilmesi" hedefi bulunmaktadır. Sümerbank'a yeni sanayiler kurmak, sanai müesseselere kredi temin etmek ve bankacılık işlemleri yapmak gibi birçok işlev yüklenmiş, bu tarihten itibaren 1940 yılına kadar devletçilik döneminde birçok KİT oluşturulmuştur.

1940'lı yılların başından itibaren devletçilik modeli yerine yeniden liberal bir dönem başlamış, iktidara gelen Demokrat Parti KİT'leri özel sektöre devretmeyi hedeflemiş, ancak bunda başarılı olamamıştır. Hatta Demokrat Parti döneminde KİT sayısında artış olmuştur.

TABLO 1

BLOK SATIŞ YOLUYLA ÖZELLEŞTİRİLEN KURULUŞLAR

	BLOK SATIŞ TARİHİNDEKİ PAY (%)	SATILAN PAY (%)	SATIN ALAN KİŞİ/KURULUŞ	SATIŞ TARİHİ	SATIŞ BEDELİ (TL)	SATIŞ BEDELİ (ABD Doları)
MANİSA YEM	15.00	15.00	HALİL YURTSEVEN	23/7/86	50.000.000	74.627
ISPARTA YEM	15.00	15.00	DR. TURHAN ÖZGÜL	23/7/86	65.000.000	97.015
BİGA YEM	40.00	40.00	SİLİVRİ YEM A.Ş.	21/1/86	112.000.000	149.683
BURSA SOĞUK DEPO.	52.00	52.00	BURSA BELEDİYESİ	21/1/86	80.136.000	107.050
SAMAŞ	36.29	36.29	TOKAT İL ÖZEL İD.	23/1/87	98.000.000	131.279
BİNAŞ	47.50	47.50	T. KALKINMA VAKFI	2/7/86	479.500.000	715.085
YEMTA	20.00	20.00	TARİŞ GEN. MDL.	21/1/88	60.000.000	80.187
ANSAN MEDA	88.33	88.33	ATLANTİC İND. LTD.	28/10/88	22.849.970.000	13.568.168
AKSARAY YEM	40.00	40.00	H. ÖZOT - M. DEMİRAY	1/5/89	950.000.000	457.667
ÇORUM YEM	30.00	30.00	PANKOBİRLİK	1/5/89	250.000.000	120.491
ESKİŞEHİR YEM	45.00	45.00	ZEYTİNOĞLU HOLDİNG	1/5/89	2.250.000.000	1.084.421
KAYSERİ YEM	13.33	13.33	KAYSERİ YEM FAB. ORT.	1/5/89	175.000.000	84.344
ANKARA ÇİMENTO	99.30	99.30	SCF	8/9/89	77.096.992.160(1)	33.000.000
BALIKESİR ÇİMENTO	98.30	99.30	SCF	8/9/89	53.733.682.800(1)	23.000.000
PINARHİSAR ÇİMENTO	99.90	99.90	SCF	8/9/89	58.406.750.720(1)	25.000.000
SÖKE ÇİMENTO	99.60	99.60	SCF	8/9/89	25.699.335.760(1)	11.000.000
ADANA KAĞIT TORBA	60.00	60.00	ÇİTOSAN MEMUR YAR. DER.	15//91	1.400.000.000	402.065
TÜRK KABLO	38.00	38.00	NOKIA INT. FİNNİSH FUND	26/4/91	44.605.000.000	11.000.000
GÜNEŞ SİGORTA	30.00	30.00	GAN. INTERNATIONAL	10/6/91	81.937.359.000	18.900.000
ORDU SOYA	100.00	100.00	TARIM KRE. KOOP.	1/9/91(2)	1.500.000.000	322.762
ÇAYBANK	49.00	49.00	DERVİŞ TEMEL	29/1/92	13.500.000.000	2.465.290
İPRAGAZ	49.33	51.00(3)	PRİMA GAZ A.G.	27/1/92	350.000.000.000	64.066.776
TAT KONSERVE	17.27	17.27	KOÇ HOLDİNG	21/1/92	41.439.728.000	7.578.534
ÇAMSAN	26.83	26.83	GÖKHAN POYRAZ	20/2/92	8.000.000.000	1.387.817
RAY SİGORTA	49.65	49.65	DOĞAN ŞİRKETLER GRUBU	8/5/92	69.000.000.000	10.376.455
POLİNAS	30.00	30.00	ÜLKER GIDA	8/5/92	45.000.000.000	6.767.253
MEYSU	96.15	96.15	ÜNAL DOĞAN GRUBU	16/7/92	8.500.000.000	1.229.897
ŞEKER SİGORTA	13.37	13.37	SERT HOLDİNG	6/8/92	6.500.000.000	918.621
ANKARA HALK EKMEK	3.79	3.79	ANK. B.ŞEHİR BELEDİYESİ*	18/8/92	600.000.000	84.072
TÜRK TRAKTÖR	33.73	33.73	KOÇ HOLDİNG	15/8/92	56.750.000.000	7.683.247
TRAKMAK	45.00	45.00	KOÇ HOLDİNG	15/9/92	29.250.000.000	3.960.088
GAZİANTEP ÇİMENTO	99.73	99.73	RUMELİ HOLDİNG	3/12/92	434.266.895.418	52.695.898
İSKENDERUN ÇİMENTO	100.00	100.00	OYAK. H.ÖMER SABANCI	2/1/92	509.035.500.000	61.500.000
TRABZON ÇİMENTO	100.00	100.00	RUMELİ HOLDİNG	3/1/92	268.252.782.759	32.551.000
DENİZLİ ÇİMENTO	100.00	100.00	MODERN ÇİMENTO	4/12/92	579.376.500.000(4)	70.100.000
ÇORUM ÇİMENTO	100.00	100,00	YİBİTAŞ HOLDİNG	25/12/92	296.730.000.000	35.000.000
SİVAS ÇİMENTO	100.00	100.00	YİBİTAŞ HOLDİNG	25/12/92	249.253.200.000	29.400.000
ŞEKERBANK	10.00	10.00	PANKOBİRLİK	22/2/93	31.823.000.000	3.505.195
TOE	81.35	81.35	SÜPER OTO	14/4/93	75.952.000.000	8.000.000
ARA TOPLAM					**3.445.028.332.617**	**538.585.187**

Liberal model 1960'da yerini Planlı Karma ekonomi modeline bırakmıştır. Kalkınma planları çerçevesinde yeni KİT'ler kurulmuş, kamu kesiminin zaten var olan etkinliği bu dönemde daha da artmıştır. 24 Ocak 1980 yılında açıklanan istikrar tedbirleri ve uygulamaları yeniden liberal ekonomi modeline geçilmesi anlamına gelmiş ve yeni dönem başlamıştır.

1980 sonrası özelleştirme çalışmaları

Yasal düzenlemeler: KİT'lerin serbest piyasa ekonomisi koşullarına göre çalışmalarına yönelik olarak ilk girişim 11 Nisan 1983 tarih ve 60 sayılı KHK ile 440 sayılı kanunun yürürlükten kaldırılması olmuş, daha sonra KHK, 2929 sayılı kanun şekline dönüştürülmüştür. Ancak bu kanun da 8 Haziran 1984 tarih ve 233 sayılı KHK ile yürürlükten kaldırılmıştır. 233 sayılı KHK'nin 38. maddesi özelleştirmeye ilişkindir. Aynı yıl 2983 sayılı Tasarrufların Teşviki ve Kamu Yatırımlarının Hızlandırılması Hakkındaki Kanun özelleştirmeye ilişkin önemli hükümler içermiştir.

Bu kanuna göre "istikrarlı ve güvenilir gelir verilmesi suretiyle teşvik ederek sağlanacak ek finansman kay-

TABLO 1 (devam)

BLOK SATIŞ YOLUYLA ÖZELLEŞTİRİLEN KURULUŞLAR

	BLOK SATIŞ TARİHİNDEKİ PAY (%)	SATILAN PAY (%)	SATIN ALAN KİŞİ/KURULUŞ	SATIŞ TARİHİ	SATIŞ BEDELİ (TL)	SATIŞ BEDELİ (ABD Doları)
LADİK ÇİMENTO	100.00	100.00	RUMELİ ÇİMENTO	21/1/93	553.062.592.574	57.598.687
ŞANLIURFA ÇİMENTO	100.00	100.00	RUMELİ ÇİMENTO	21/1/93	551.212.296.776	57.405.988
BARTIN ÇİMENTO	99.78	99.78	RUMELİ ÇİMENTO	6/5/93	200.544.522.750	20.568.669
AŞKALE ÇİMENTO	100.00	100.00	ERÇİMSAN	17/6/93	328.436.478.000	31.158.000
BANDIRMA YEM LTD.	24.62	24.62	BANDIRMA SÖĞ. HAVA T.A.Ş.	15/11/93	5.000.000.000	374.721
KARS YEM A.Ş.	37.07	37.07	LÜTFÜ KARAMAN VE 14 Çalışan	17/11/93	1.138.900.000	85.080
AEG-ETİ A.Ş.	11.11	11.11	AEG AKTİEN GESELLSCHAFT	10/12/93	30.644.025.000(5)	2.199.542
İSTANBUL DEMİR ÇELİK	40.00	40.00	BİRLİK İNŞ. MAD. A.Ş.	10/1/93	2.285.075.923(6)	164.345
GÜNEYSU	67.31	67.31	AYŞE BALCI	24/2/94	6.000.000.000	333.058
LAYNE-BOWLER	4.17	4.17	KONYA ŞEKER FAB. A.Ş.	15/4/94	250.000.000	6.912
SİVAS YEM	3.57	3.57	HALUK DİNÇER	1/6/94	11.250.000	361
HASCAN GIDA	3.40	3.40	ALİ BAYSAL	2/6/94	200.000.000	6.531
TOROS İLAÇ PAZ.	25.00	25.00	TEKNİK SERVİS TİC. A.Ş.	21/6/94	2.000.000.000	64.668
AEG-ETİ	27.85	27.85	AEG AKTİEN GESELLSCHAFT	21/6/94	101.946.682.000	5.871.330
ALTEK	30.00	30.00	ANMAK HOLDİNG	22/6/24	12.397.078.400	560.000
ÇEŞTAŞ	2.29	2.29	ÇUKUROVA ELEKTRİK A.Ş.	23/6/94	250.000.000	8.069
ÇANAKKALE SERAMİK	5.80	5.80	İBRAHİM BODRUM HOLDİNG	29/12/94	34.022.121.480	887.402
PANCAR MOTOR	16.00	16.00	PANKOBİRLİK	29/12/94	600.000.000	15.650
PAN TOHUM ISLAHI	43.93	43.93	ŞEKER SANAYİ MENSUP. VAKFI	2/1/95	5.000.000.000	129.242
AROMA BURSA MEYVE SUL.	9.17	9.17	ÇALIŞANLAR/ÖMER DURUK	4/1/95	5.503.882.000	136.019
FRUKO-TAMEK	15.66	15.66	TAMEK HOLDİNG	23/1/95	70.000.000.000	1.724.818
TAMEK GIDA	5.54	5.54	TAMEK HOLDİNG	23/1/95	7.500.000.000	184.802
MEKTA	28.00	28.00	TAMEK HOLDİNG	22/1/95	500.000.000	12.320
KONYA ŞEKER	24.00	24.00	Konya-Ilgın-Ereğli Pan.Ekici Bir.	2/2/95	400.000.000.000	9.845.669
NİMSA	97.80	97.80	MEYEPA Marketing A.Ş.	31/3/95	25.161.600.000	600.000
HAVAŞ	100.00	100.00	VAZEKS A.Ş.	17/4/95	1.530.540.000.000	36.000.000
ARA TOPLAM (II)					**3.954.206.504.903**	**225.941.885**
BLOK SATIŞ TOPLAMI					**7.399.234.837.520**	**764.527.072**

(1) Satış sözleşmesinde satılan hisselerin en az % 40'ının, satış tarihinden itibaren 5 yıl içinde SCF tarafından halka arz edileceği hükme bağlanmıştır. Ancak satış işlemi Danıştay'ın 25.12.1991 tarihli kararı ile iptal edilmiş, daha sonra Bakanlar Kurulu tarafından 27.4.1992 tarihinde söz konusu kararın geriye yürütülemeyeceği konusunda prensip kararı alınmıştır. Bu nedenle, satılan hisselerin halka arzı işlemi 27.4.1992 tarihinden itibaren 5 yıl içinde gerçekleştirilecektir. **(2)** Temmuz 1986'da 10 yıl süre ile net karın % 80'inin tahsil edilmesi koşulu ile imzalanan satış sözleşmesi iptal edilmiş ve Eylül 1991'de 1.5 milyar TL. bedeli üzerinden yeni bir sözleşme imzalanmıştır. **(3)** İPRAGAZ'da % 1.67 oranında hisse sahibi olan gerçek kişilerin vekil tayin ettiği Türkiye Petrolleri A.O. ile KOİ arasında 16 Eylül 1991 tarihinde imzalanan protokol ile satışa konu hisse oranı, "yönetim hissesi" olan % 51'e tamamlanmıştır. **(4)** Satış sözleşmesi uyarınca satılan hisselerin % 49'a kadarı, satış tarihinden itibaren 4 yıl içinde Modern Çimento tarafından halka arz edilecektir. **(5)** Alıcı firmanın teklifi peşin 3.750.000 DM olup bu tutar, sözleşme imza tarihindeki M.B. döviz satış kuru üzerinde TL'ye aynı tarihteki çapraz kur üzerinden de ABD Dolarına çevrilmiştir. **(6)** Alıcı firma peşin 2.285.075.923 TL. tutarındaki satış bedeline ilaveten, İDÇ'nin 1991 ve 1992 yılına ilişkin temettü ve kurumlar vergisi istisnası borcu olan toplam 758.245.077 TL'yi sözleşme tarihinde ödenmiştir.

Toplam satış tutarları brüt satış hasılatını göstermektedir. ABD Doları ve DM cinsinden teklif tutarlarının TL'ye çevrilmesinde M.B. döviz satış kuru, DM cinsinden teklif tutarlarının ABD Dolarına çevrilmesinde M.B. çapraz kuru, TL cinsinden ABD Doları'na çevrilmesinde ise M.B. döviz alış kuru kullanılmıştır. Kullanılan kurlar, sözleşme imza tarihindeki değerlerdir.

nakları ile kamu yatırımları süratle gerçekleştirmek" olarak belirlenen çerçeve, gelir ortaklığı senedi, hisse senedi çıkarılması ve işletme hakkının devredilmesi gibi yöntemlerin uygulanmasını da mümkün kılmıştır. Mevzuatımıza gelir ortaklığı senetleri ve işletme hakkının devri ilk kez girmektedir.

KİT'lerin özelleştirilmesine ilişkin esaslar 3 Haziran 1986 tarihli 3291 sayılı kanunla daha geniş biçimde belirlenmiştir. Sözkonusu kanunla Bankalar Kanunu'nda, Merkez Bankası Kanunu'nda ve Sermaye Piyasası Kanunu'nda değişiklikler yapılmıştır. 3291 sayılı kanunda özelleştirmenin tam bir tanımı yapılmamasına karşın; özelleştirmeye yetkili idareler, özelleştirme yöntemleri ve özelleştirmenin sonuçları ifade edilmiştir.

3291 sayılı kanunun 1. maddesine göre; KİT'lerin özelleştirilmesine Bakanlar Kurulu, müessese, bağlı ortaklık, işletme ve işletme birimlerinin özelleştirilmesinde ise Yüksek Planlama Kurulu (YPK) tarafından karar verileceğini belirtmektedir. İştiraklardaki kamu paylarının satılması da YPK'na bırakılmıştır. 3291 sayılı kanuna göre özelleştirilmesine karar verilen KİT ve diğerlerinin önce anonim şirket statüsüne getirilmesi ve daha sonra bağlı bulunduğu bakanlıktan alınarak Başbakanlığa bağlanması kararlaştırılmıştır.

TABLO 2

ÖZELLEŞTİRME KAPSAMI VE PROGRAMINDA BULUNAN KURULUŞLAR

	İdare Payı (%)		İdare Payı (%)
1) Adıyaman Çimento Sanayii T.A.Ş.	100.00	23) Türk Hava Yolları A.Ş. (1)	98.20
2) ÇİTOSAN T. Çimento ve Toprak San. T.A.Ş.	100.00	24) TÜPRAŞ Türkiye Petrol Rafineleri A.Ş. (1)	96.42
3) EBK Et ve Balık Ürünleri A.Ş.	100.00	25) PETKİM Petrokimya Holding A.Ş. (1)	95.86
4) Etibank Bankacılık A.O.	100.00	26) Petrol Ofisi A.Ş. (1)	93.30
5) ORÜS Orman Ürünleri Sanayi A.Ş.	100.00	27) KÖYTAŞ Tarım Makinaları A.Ş.	85.59
6) SEK Süt Endüstrisi A.Ş. (1)	100.00	28) Ereğli Demir Çelik Fabrikaları A.Ş. (1)	51.66
7) SÜMER Holding A.Ş. (1)	100.00	29) DİTAŞ Deniz İşletmeciliği ve Tankerciliği A.Ş. (3)	50.96
8) SÜMERBANK A.Ş.	100.00	30) Gönen Gıda Sanayii A.Ş. (4)	49.00
9) T. Gemi Sanayii A.Ş.	100.00	31) TÜMAŞ Türk Müh. Müş. ve Müt. A.Ş.	49.00
10) T. Denizcilik İşletmeleri	100.00	32) TÜSTAŞ Müh. Müş. A.Ş.	48.00
11) TURBAN Turizm A.Ş. (1)	100.00	33) HAVAŞ Havaalanları Yer Hizmetleri A.Ş. (1)	40.00
12) TÜRK Telekomünikasyon A.Ş. (2)	100.00	34) SUNTEK Ağır Isı San. A.Ş.	39.00
13) YEMSAN Yem Sanayii A.Ş. (1)	100.00	35) SOY-TEK Elekt. Sant. Tes. İşlt. ve Tic. A.Ş.	30.00
14) KBI-Karadeniz Bakır İşletmeleri A.Ş.	99.94	36) Metal Kapak Sanayii A.Ş.	18.66
15) PETLAS Lastik Sanayii A.Ş.	99.96	37) Tofaş Oto Ticaret A.Ş. (1)	17.23
16) Deniz Nakliyatı T.A.Ş.	99.92	38) Toros Gübre ve Kimya Endüstrisi A.Ş.	14.48
17) Sivas Demir Çelik İşletmeleri A.Ş.	99.89	39) YERTEKS Tekstil San. ve Tic. A.Ş.	10.00
18) KÖYTEKS Yatırım Holding A.Ş. (3)	99.84	40) Pınar Entegre Et. A.Ş.	5.76
19) TESTAŞ Türkiye Elektronik San. ve Tic. A.Ş.	99.74	41) Tofaş Türk Otomobil Fabrikaları A.Ş. (1)	2.26
20) KÜMAŞ Kütahya Manyezit İşletmeleri A.Ş.	99.74	42) MAKSAN Malatya Makina Sanayii A.Ş.	2.50
21) Meybuz A.Ş.	99.46	43) İMSA İstanbul Meşrubat Sanayii A.Ş.	1.01
22) ÇİNKUR Çinko Kurşun Metal Sanayii A.Ş.	98.80	44) Aksaray Azmi Milli T.A.Ş.	0.91

(1) Bu kuruluşlarda hisse senedi ve tesis ve varlık satışı biçiminde kısmen özelleştirme işlemi gerçekleşmiştir.

(2) YEM Sanayii'nin bütün üretim birimleri özelleştirilmiştir.

(3) ERDEMİR'de % 20.35'i Özelleştirme İdaresi, % 5.54'ü Kalkınma Bankası ve % 27.77'si Halk Bankası'na ait toplam % 51.66, KÖYTEKS'te ise % 84.84'ü Özelleştirme İdaresi % 15'i Sümer Holding'e ait toplam % 99.84 oranında kamu payı vardır. Bu payların satış yetkisi, Özelleştirme İdaresi'ne verilmiştir.

(4) Şirketin iflasına ilişkin işlemler sürdürülmektedir.

ÖZELLEŞTİRME KAPSAMINDA YERALAN VARLIKLAR

1) Aydın-Yenihisar (Göllüdam) (Üzerinde Eğitim ve Dinlenme Tesisi Bulunan Taşınmaz)

2) Aydın-Yenihisar (Akköy) (Üzerinde Binalar Bulunan Taşınmaz)

3) Denizli-Merkez (Karahayıt) (Üzerinde Sosyal Tesisler Bulunan Taşınmaz)

4) İçel-Silifke (Üzerinde Bina ve Tesis İnşaatları devam Eden Taşınmaz)

Ancak yasal düzenlemeler bununla da sınırlı kalmamış, 10 Nisan 1990 tarih ve 414 sayılı KHK ile 2983 sayılı kanunun 7. maddesi değiştirilerek yasal düzenlemeler devam etmiştir. Yeni düzenleme ile KİT'lerin özelleştirilmesi ile ilgili bazı kararlarda Kamu Ortaklığı İdaresi Başkanlığı (KOİB) yetkili kılınmıştır; Gelir ortaklığı senedi, hisse senedi çıkarılması ve işletme hakkı verilmesini sağlamak, bunların miktarı, değeri ve işletmelerin gerçek veya tüzel kişiler tarafından işletilmesi koşullarını belirlemek KOİB yetkisine bırakılmıştır.

Özelleştirme yöntemleri ise KİT'lerin varlıklarının tamamen veya kısmen satışı, hisse senetlerinin satışı, kiralama, işletme hakkının devri ve devir ve tasfiye olarak belirlenmiştir.

1990 yılında Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi'nin Kamu Ortaklığı İdaresi ile Toplu Konut İdaresi olarak ikiye ayrılması ve özelleştirmeden Kamu Ortaklığı İdaresi'nin yetkili kılınmasından sonra 1992 yılında 473 sayılı KHK ile yetki yeni oluşturulan Kamu Ortaklığı Yüksek Kurulu'na verilmiştir.

1994 yılında 3987 sayılı Yetki Yasası'na dayandırılarak bir dizi KHK yayınlandı ve 27 Kasım 1994 tarihinde 4046 sayılı Özelleştirme Yasası yürürlüğe girmiştir. Yeni yasa ile özelleştirme Yüksek Kurulu oluşturulup, Özelleştirme İdaresi Başkanlığı kurulmuş ve bu yasa ile İngiltere gibi stratejik kuruluşlarda imtiyazlı hisse (altın hisse) senedi çıkarılması gündeme gelmiştir.

Türkiye'de özelleştirme uygulamaları

Türkiye'de özelleştirme uygulamaları halka arz, halka arzı içeren blok satış (gecikmeli halka arz), blok satış ve İMKB'de satış biçiminde uygulanmıştır. Özelleştirme çalışmalarına hazırlıklar ile başlanmış 15 Mart 1985 tarihinde Morgar Guaranty Trust Company of New York ve The First Boston Corporation isimli iki Amerikan ve 5 İngiliz'in firmasının katıldığı teklifi Morgan Guaranty kazanmış ve Dünya Bankası tarafından desteklenen master çalışmalar bu kuruluş tarafından gerçekleştirilmiştir. 1986 yılında sunulan Master Plan'da özelleştirme programının hedefleri, özelleştirme genel ve özel faaliyet planları ile mevcut KİT'lerin rehabilitasyonu ve yeniden yapılandırılması yer almıştır. Master Plan'da özelleştirilecek KİT'ler birinci, ikinci ve üçüncü öncelik olarak sıralanmıştır.

Türkiye'de hisse senetlerinin halka arzı biçiminde ilk özelleştirme TELETAŞ'taki kamu hisselerinin yüzde 22'lik kısmının satışıyla başlamıştır. Aynı yöntemle tamamen veya kısmen özelleştirilen KİT'lerden bazıları PETKİM, Petrol Ofisi A.Ş., TÜPRAŞ A.Ş. ve THY'dır. Bu kuruluşların hisse senetlerinin bir kısmı da şirket çalışanlarına satılmıştır.

Halka arzı içeren blok satış örneği ise USAŞ'tır. En çok eleştirilen özelleştirme yöntemlerinin başında gelen halka arzı içeren blok satış yöntemi ÇİTOSAN'a ait 5 çimento fabrikasının özelleştirilmesinde kullanılmış, 1991 yılında TOFAŞ hisselerinin özelleştirilmesi ile devam etmiştir.

Yukarıdaki örneğin aksine blok satış yöntemi ile özelleştirilen kuruluşlarda önemli bir sorunla karşılaşmamıştır. İlk blok satış 1986 yılında Ordu Soya Sanayi A.Ş.'nin Tarım Kredi Kooperatifleri'ne satılmasıdır.

İMKB'de satış yöntemi ise KİT'lere ait hisse senetlerinin direk olarak İMKB'da satılmasıdır. Adana Çimento, Arçelik, Kepez elektrik, Petkim, Konya Çimento, Mardin Çimento gibi birçok şirketteki kamu hisseleri İMKB'da satılmıştır.

1985-1991 yılları arasında yapılan özelleştirmelerin yüzde 26.65'i İMKB'de satış, yüzde 39.39'u blok satış ve yüzde 33.96'sı Halka Arz şeklinde gerçekleştirilmiştir. 1984 yılında kamuya ait yarım kalmış tesislerin tamamlanması veya yerine yeni bir tesis kurulması amacıyla özel sektöre devri uygulamaları ile başlamış ve bu kapsamda 6 tesis bedel karşılığı çeşitli kişi veya kuruluşlara satılmış, 9 tesis ise bazı belediye ve kamu kuruluşlarına defter değeri üzerinden devredilmiştir.

1992 yılına kadar ciddi bir özelleştirme yapılmadığı KOİB tarafından yayınlarında da kabul edilmiş, 1992 yılında yayınlanan *Türkiye'de Özelleştirme* isimli kitapta KOİB; 1993 ve 1994 yılında özelleştirmeye hız vereceklerini ve gelecek beş yılda yani 1997 itibariyle 10 milyar dolarlık satış gerçekleştirileceği belirtilmiştir. Oysa ciddi bir biçimde özelleştirme gerçekleştirilememiş, örneğin 1994 yılında istikrar programında bulunmasına karşın hedeflenen 2.5 milyar dolarlık özelleştirme gelirinin yalnızca beşte biri gerçekleştirilebilmiştir. 1995 yılında da özelleştirme 1994 yılından farklı olmamış, aynı yıl özelleştirme geliri 1 milyar dolar olarak hedeflenmişken 500 milyon dolara ulaşamamıştır.

1985 ile 1995 yılına kadar yapılan özelleştirme uygulamaları sonucunda özelleştirme kapsamına alınan 153 kuruluşun 100 civarındaki kısmının özelleştirilmesinden 2 milyar 639 milyon dolarlık gelir elde edilmiş, ancak net giriş 2 milyar 400 milyon dolar civarında kalmıştır. Oysa aynı dönemde özelleştirme için gerçekleştirilen harcamalar 3 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Harcamaların önemli bir bölümü özelleştirme kapsamına alınan kuruluşlara sermaye iştiraki ve borç biçiminde aktarılan finansmandan oluşmaktadır.

1996 yılında PETKİM, TÜPRAŞ, POAŞ, EBK'ya ait tesislerin iştirak hisselerinin satışı için ihaleler açılması ve PTT'nin T'sinin satışı için adımlar atılması hedeflenmektedir.

Özelleştirmeye farklı bir bakış

İZZETTİN ÖNDER

Özelleştirme, kamu kuruluşlarının özel kesime satışından öte, bazı kamu hizmetlerinin özel sektöre ihale edilerek yürütülmesi anlamına geldiğinden dolayı, fevkalade girift bir sonuçlar tablosu oluşturmaktadır. Bu sonuçların olumlular ve olumsuzlar diye iki ayrı havuzda toplanması çok doğaldır. Dünya ve Türkiye örneklerine bakarak, özelleştirmenin başlıca olumsuz sonuçlarını şu şekilde açıklayabiliriz.

Bir defa, kamu işletmelerinin satışı biçiminde yapılan özelleştirme, hükümetlerin emrine yeni mali olanaklar sağlayacağından dolayı, genel siyasal eğilim, söz konusu kuruluşlarda hiçbir düzeltici önlem almadan, satış yönünde gelişmektedir. Böyle bir eğilim, kamuoyu gündemindeki tüm tartışmaların önünü kesmektedir. Özellikle de ağır dış borç yükü altında bulunan ülkeler kamu işletmelerinin yabancılara satışından elde edecekleri gelire birinci derecede önem verdiklerinden dolayı, böyle bir satış esnasında teknolojik yenileme ve çevre kirlenmesi gibi hayati sorunlar ikinci plana atılabildiği gibi, satılan malvarlığının değeri de düşük tutulabilmektedir. Böylece, borçlu ülkeler önemli bir özvarlık kaybına uğramış olmaktadır. Bu sorun, özellikle de kömür vb. gibi yeraltı kaynaklarında çok daha ciddi olabilmektedir.

Yabancılara yapılan satışların önemli bir sakıncası da, satışın yapıldığı yılda döviz geliri sağlamış olan satıcı ülkenin, ileriki yıllarda kâr transferi yolu ile oldukça ciddi kaynak kaybı ile karşı karşıya geliyor olmasıdır. Ancak, yoğun dış borç nedeni ile miyopik bir görüntü kazanan bu ülkeler, meselelere günlük yaklaşarak, gelecekte karşılaşacakları sorunları gözardı edebilmekteler.

Özelleştirme yönünde yoğun baskı, vergi yükümlüleri ve özel kesimden de gelmektedir. Kamu borç stoğunun yükselmesi, vergi yükü ve faiz haddi üzerinde baskı yaptığından, özel kesim, hükümetlere özelleştirme yönünde ciddi bir ivme vermektedir. Ancak, özelleştirme esnasında çok önemli masraflar da ortaya çıkmaktadır. Bir defa reklam ve özelleştirme bürokrasisi maliyeti önemli boyutlara ulaşmaktadır. Bunun ötesinde, özelleştirilen kamu kuruluşlarının borçları, bu kuruluşların özelleştirilmesi nedeni ile işten çıkartılacak olanların tazminatları gibi çok yüklü masraf kalemleri, çoğu zaman özelleştirme ile elde edilen gelirleri alıp götürmektedir.

Özelleştirmede satılabilen işletmeler, genellikle, iyi durumda olan ve kâr edebilenlerdir. Buna karşılık, çeşitli nedenlerle zarar eden işletmeler kamu kesiminde kalmaktadır. Bunun anlamı, özelleştirme operasyonundan sonra kamu kesimine dahil işletmelerin zararlarının ciddi bir azalma göstermeyeceğidir.

Özelleştirme; sadece bazı üretim araçlarının özel kesime devri anlamında ve statik konumda bir operasyon olmayıp, bu işlemin uzun-dönemli sonuçlarını da ortaya koyan dinamik bir olgudur. Zira, üretim araçlarının mülkiyetinin özel kesime geçmesi, mülkiyet biçiminin değişimi anlamına gelmektedir. Üretim araçları, kamu mülkiyetinde sosyal refahıençoklaştırmaya yönelik olarak yönlendirildiği halde, aynı doku, özel mülkiyette kârıençoklaştırmaya yönelik olarak yönlendirilir. Bu durum, özellikle tekel konumundaki işletmelerde çok açık olarak görülür. Ancak, piyasa rekabetçi konuma sürüklendikçe, kamu ve özel kesim amaçları birbirine yaklaşır. Bu nedenle, rekabetçi piyasaların oluştuğu alanlarda yapılan özelleştirmeler bu açıdan tarafsız nitelikli olacağı halde, monopolist piyasaların geçerli oldu-

TABLO 1

HALKA ARZ YOLUYLA ÖZELLEŞTİRİLEN KURULUŞLAR

	HALKA ARZ TARİHİNDEKİ PAY (%)	HALKA ARZEDİLEN KAMU PAYI (%)	HALKA ARZ TARİHİ	BEHER HİSSE SATIŞ FİYATI (TL)	TOPLAM SATIŞ TUTARI (TL)	TOPLAM SATIŞ TUTARI (TL)	BAŞVURU (TL)
ERDEMİR	48.65	2.93	9-10/4/90	11.750	132.392.537.500	53.105.711	33.953
ARÇELİK	13.32	5.83	30/4-1/5/90	21.500	50.162.080.000	19.890.196	12.618
BOLU ÇİMENTO	34.50	10.38	30/4-1/5/90	12.750	20.851.860.450	8.263.150	8.157
ÇELİK HALAT	19.42	13.25	30/4-1/5/90	13.750	19.545.563.450	7.750.179	6.517
PETKİM	99.97	8.08	18/2-9/6	2.500(*)	397.177.512.500	150.617.183	76.119
KONYA ÇİMENTO	39.87	31.13	24-25/10/90	25.000	48.619.750.000	7.663.979	6.396
ÜNYE ÇİMENTO	49.21	2.86	1-2/11/90	10.000	2.570.500.000	227.162	281
MARDİN ÇİMENTO	46.23	25.46	22-23/11/90	50.000	25.463.750.000	9.161.501	1.280
THY	100.000	1.55	29/11-7/12/90	3.000	13.925.250.000	4.976.165	2.488
ADANA ÇİM. (A)	23.86	17.16	18-20/2/91	270.000	79.128.900.000	25.162.623	3.355
ADANA ÇİM. (C)	23.42	17.16	13-20/2/1991	30.000	8.199.200.000	2.795.847	3.355
MİGROS	42.22	36.40	25/26/2/1991	8.000	18.199.200.000	5.609.246	3.951
DİTAŞ	14.77	2.51	6-7/5/91	7.000	864.500.000	219.411	1.263
TÜPRAŞ	100.00	1.66	27-29/5/91	2.000	24.278.800.000	6.036.589	15.456
PETROL OFİSİ	100.000	4.02	27-29/5/91	4.000	57.863.200.000	14.386.888	17.206
TOFAŞ TÜRK (I)	23.13	0.85	13-14/6/91	19.000	25.809.600.000	6.119.572	3.147
TOFAŞ TÜRK (II)	4.46	0.13	4-7/3/94	72.000	56.642.400.000	2.824.239	801
TOPLAM					982.287.503.450	335.514.642	192.988

(*) PETKİM hisse senetlerini halka arz sırasında, daha önce 1987 yılında ihraç edilen PETKİM tahvili sahiplerine ayrı bir imkan tanınmış ve beher hisse 2250 TL'den satılmıştır. Bu çerçevede PETKİM tahvili sahibi 1.762 kişiye yaklaşık 62 milyar TL tutarında hisse senedi satışı gerçekleştirilmiştir.

1) Halka arzedilen kamu payı, şirketlerin toplam sermayeleri üzerinden hesaplanmıştır.

2) Beher hisse satış fiyatları, 1000 TL nominal değerde hisse senedi fiyatlarını göstermektedir.

3) Adana Çimento A ve C grubu hisse senetlerini birlikte ve bire bir oranında satılmıştır. Bu nedenle Adana Çimento hisseleri için toplam başvuru tutarı 3.355 adettir.

ğu alanlarda özelleştirme yapmak, sosyal refahı kısarak, özel kârları artırmak anlamına gelir. Bunun göstergesi ise, üretim miktarının kısılması, ürün fiyatının yükselmesidir.

Üretim araçları mülkiyetinin özel kesime geçmesi, bu araçlarla yaratılacak olan artık değerlere özel sektörce el konulması anlamına gelmektedir. bu süreç ileride yaratılacak olan toplam artık değerin kullanım biçimi üzerinde devletin karar alanını küçültüp, özel kesiminkini büyütmektedir. Özel kesimde monopolist yapıların hakim olması halinde, söz konusu artık değer üzerinde az sayıda monopolcünün hakimiyeti gündeme gelir. Artık değerin giderek büyük bölümü üzerindeki hakimiyetin dar bir tekelci grubun eline geçmiş olması, bu grubun, vergi ve kamu harcamaları dahil, tüm kamusal kararlarda belirgin bir ağırlığının oluşmasına neden olur. Böylece vergilerin ana kaynağı dar bir hâkim grubun eline geçince, devletin vergi salma hakimiyeti ciddi bir zaafa uğrar.

Üretim araçları az sayıda güçlü bir grubun eline geçmekle, toplumun her kesimi zarar görür. Bir defa, monopolcü fiyatlama tüketicileri mağdur eder. Monopolcü firmaların kârları, tüketicilerin ödediği yüksek fiyatla şişer. Monopolcü kesim, bu kesime girdi sağlayan sektöre karşı da monopsonist bir davranış sergileyerek, kendi kârını, girdi sağladığı kesimin aleyhine büyütür. Bu modelin tipik örneğini Süt Endüstri Kurumu'nun satışı oluşturabilir. SEK'in özel kesime geçişi süt alanında oligopolcü yapıyı güçlendirirse, bir yandan nihai ürün fiyatı yükseltilerek, tüketicilerden pay tırtıklanırken, diğer yandan da süt üreticileri karşısında monopsonist ya da oligopsonist bir davranış içinde üreticilerin ürünlerini düşük fiyattan alarak, üreticilerden pay tırtıklanması yolu ile SEK'i satın alan firmaların kârları yükselmiş olur. Süt ve süt mamulleri gibi temel gıda ürünleri tüm dünyada devlet desteği alırken, Türkiye gibi gelir düzeyi düşük ve gelir dağılımı bozuk olan bir ülkede, bu tür bir ürünün monopolist ya da oligopolist bir piyasa yapısı içinde ve piyasa koşulları altında üretilip, halka sunulması hiçbir gerekçe ile savunulamaz.

Üretim araçlarının oligopolistik bir yapı içinde özel kesime terkedilmesi, devletin ekonomideki temel işlevlerinin zedelenmesine neden olmaktadır. Günümüzdeki gelişmeler karşısında, devletin ekonomideki görevleri bitmemiş, tam tersine, sermayenin ağırlığının artışına paralel olarak, farklılaşarak artmıştır. Türkiye gibi, özel ekonomik koşullar içinde kalkınmasını gerçekleştirmeye çalışan bir ülkede, çok çeşitli alanlarda kamu müdahalesine gereksinim vardır. Bunların başında, teknolojik atılım yapmak ve bölgesel dengesizliği giderici önlemler almak gelmektedir.

Teknolojik atılım ve bölgesel dengesizlik konuları, yaratılan milli gelirin önemli bir bölümünün kamusal tercihler doğrultusunda kullanılmasını gerektirmektedir. Bu amaçlara yönelik olarak kullanılabilecek planlama aracı, özel kesim oligopolistik bir yapı içinde geliştikçe önemini kaybetmektedir. Dolayısıyla, özel kesimin oligopolist nitelikli gelişimi,

TABLO 2

HALKA ARZ + BLOK SATIŞ YOLUYLA ÖZELLEŞTİRİLEN KURULUŞLAR

	Blok Satış veya halka arz tarihindeki pay (%)	Satılan veya halka arz edilen kamu payı (%)	Satın alan kuruluş	Satış tarihi	Blok satış veya halka arz bedeli (TL)	Blok satış veya halka arz bedeli ABD Doları)	Beher hisse halka arz fiyatı (TL)	Halka arz başvuru sayısı
AFYON ÇİMENTO								
• Blok Satış	99.60	51.00	SCF	8/9/89	30.371.388.560	13.000.000		
• Halka Arz	48.60	39.87	Halka Arz	21-26/3/91	29.899.650.000	8.422.698	30.000	12.591
TOFAŞ OTO TİC.								
• Blok Satış	39.00	16.00	FIAT AUTO S.p.A.	22/2/91	42.204.800.000	13.070.000		
• Halka Arz	23.00	1.36	Halka Arz	13-14/6/91	4.075.200.000	966.248	15.000	3.147
NİĞDE ÇİMENTO								
• Halka Arz	99.84	12.72	Halka Arz	13-14/5/91	10.494.000.000	2.647.286	165.000	1.125
• Blok Satış	87.12	87.10	Oyak-SABANCI	23/3/92	139.328.550.000	22.500.000		
ÇUKUROVA ELEKT.								
• Halka Arz	18.65	5.45	Halka Arz	16-17/4/90	96.995.475.000	38.829.409	23.750	22.184
• Blok Satış	11.50	11.25	RUMELİ ELEKTRİK	16/2/93	740.332.586.781	81.096.791		
KEPEZ ELEKTRİK								
• Halka Arz	42.05	8.14	Halka Arz	16-17/4/90	23.457.024.000	9.390.350	14.400	8.320
• Blok Satış	25.39	25.39	RUMELİ ELEKTRİK	16/2/93	302.708.401.452	33.154.988		
NETAŞ								
• Blok Satış	49.00	20.00	NTL	1/3/93	255.510.473.815	27.816.447		
• Halka Arz	29.00	7.75	Halka Arz	3-5/11-12/3/93	80.522.310.000	8.723.623	8.250	4.897
GİMA								
• Halka Arz	54.68	4.15	Halka Arz	3-4/6/91	1.660.900.000	406.902	4.000	283
• Blok Satış	50.38(*)	94.05	BİLFER-DEDEMAN	2/3/93	201.000.000.000	21.787.413		
TELETAŞ								
• Halka Arz	40.00	22.00	Halka Arz	29/2-2/3/1988	15.399.995.000	13.090.225	5.000	41.695
• Blok Satış	18.00	18.00	ALCATEL B.V.	19/8/93	245.455.048.800	21.002.400		
USAŞ								
• Blok Satış	100.00	70.00	SAS	9/2/89	32.014.842.000(**)	14.450.000		
• Halka Arz	30.00	30.00	Halka Arz	20-22/10/93	191.999.968.000	15.205.871	32.000	4.672
TOPLAM					2.443.430.613.408	345.563.660		98.914
Halka Arz					454.504.522.000	97.682.621		
Blok Satış					1.988.926.091.408	247.882.039		

Toplam satış tutarları brüt satış hasılatını göstermektedir.

(*): GİMA'daki % 50.376 KOİ hissesi, bu kuruluşta bulunan ve satış yetkisi KOİ'ye verilen Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'na bağlı Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerine ait % 43.672 oranındaki hisselerle birlikte toplam % 94.048 oranı üzerinden satılmıştır.

(**): Peşin blok satış bedeline ilaveten 10 yıl süre ile vergi sonrası oranın % 21'i alınmaktadır.

1) Halka arzedilen kamu payı, şirketlerin sermayeleri üzerinden hesaplanmıştır.

2) Beher hisse satış fiyatları, 1000 TL nominal değerde hisse senedi fiyatlarını göstermektedir.

3) ABD Doları cinsinden teklif tutarları satış tarihindeki T. Cumhuriyet Merkez Bankası döviz satış kuru üzerinden TL'ye TL cinsinden alınan teklif tutarları ise satış tarihindeki döviz alış kuru üzerinden ABD Doları'na çevrilmiştir.

(Bu makalede yeralan tablolar Doç. Dr. Sadi Uzunoğlu tarafından hazırlanmıştır.)

PETROL-İŞ YILLIĞI

Türkiye'de belki de eşi benzeri nadir görülebilecek ideolojik bir bombardımanla sunulan "özelleştirme" tek seçenek olarak gösterildi. Konunun diğer muhatabı, çalışanlar ise bu ideolojik bombardımanın karşısına çıkabilmek şöyle dursun, kendi argümanlarını dahi kamuoyunda dillendiremediler. Eylemleri medyada yer bulmadı, sözcüleri neredeyse kasıtlı olarak ciddiye alınmadı.

kamusal kararların hakimiyet alanını daralttıkça, planlama olasılığı da azalmaktadır.

Bazı kamu hizmetlerinin taşeron kullanıp, müteahhitlere ihale edilmesi, müteahhit kâr payının ilave bir maliyet olarak ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bunun dışında, müteahhide ihale edilen işlerle ilgili regülasyon ve denetim önlemlerinin alınması ve uygulanması da ayrı bir sorun oluşturmaktadır. Bu arada yapılan işlerde standart altı malzeme kullanılarak, kamu kesimine ek zararlar da verdirilebilir.

Özelleştirme ve taşeronlaştırma, emekçi kesim üzerinde de olumsuzluklar yaratabilir. Özel kesim, çalıştırdığı emekçilerin sosyal haklarına karşı kamu kesimi kadar titiz davranmamaktadır. Kaçak emekçi çalıştırmaktan, ücretler üzerinde baskı oluşturmaya dek bir dizi konuda, özel kesim, çalışanların hakları üzerinde baskıcı tavırlar sergilemektedir. Böylece sadece emekçiler zarar görmekle kalmamakta, fakat ücretler üzerine oturan vergi ve sosyal güvenlik kurumları payları da kamulaştırılmamış olmaktadır.

Monopolist ya da oligopolist piyasa yapılarının varlığı halinde, özellikle bu alanlarda faaliyet gösteren büyük sınai ve ticari kuruluşların özel kesime devri, bozuk piyasa yapıları üzerinde, düzeltici yönde değil, tam tersine, güçlendirici yönde etki oluşturur. Bunun sonucunda, bu alanda faaliyet gösteren firmalar kâr eder, fakat bu kârlar, tüketicilere dayatılan yüksek fiyat, emekçilere dayatılan düşük ücret ve nihayet, bu firmalara girdi sağlayan ünitelere dayatılan düşük fiyat birleşiminden oluşur. Böylece, ekonomide gelir dağılımı, monopolist veya oligopsonist firma sahipleri lehine, fakat emekçiler ve toplumda ezilen diğer gruplar aleyhine bozulmuş olur. Gelir dağılımının bu denli bozuk olduğu bir ekonomide, kaynak dağılımı da bozulur, hatta devletin göreli bağımsızlığı da ciddi olarak tehlikeye girmiş olur.

Özelleştirme sonucunda, devlet tekelleri yerine, ondan çok daha acımasız ve katı olan özel tekeller ortaya çıkabilir ve bundan hem tüketiciler, hem de emekçiler büyük zarar görebilir. Ekonominin dış rekabete açılması, tekellerin kırılması üzerinde, düşünülen süre içinde ve güçlü bir biçimde etkili olamaz. Kaldı ki, dışa açılan bir ekonominin uğrayacağı zararın en düşük düzeyde olabilmesi için, iç ekonomik koşulların, dışa açılmadan önce olabildiğince hazırlanması gerekmektedir. Dışa açılma, marjinal bozuklukların giderilmesinde bir araç olarak görülebilir, fakat yapısal sorunlar için böyle bir şey düşünülemez.

Özelleştirme

ESER KARAKAŞ

Dünyada ve Türkiye'de son yılların en popüler iktisadi konularının başında özelleştirme konusu geliyor. Artış trendine giren kamu açıklarının milli gelirin kritik oranlarına ulaşması sonucunda ortaya çıkan "crowding-out" (kovma) etkisinin ortaya çıkardığı sakıncaların istihdam ve milli geliri olumsuz yönde etkilemesi özelleştirme konusunu iktisadi gündemin odak noktası haline getirdi.

Özelleştirme konusu özünde bir etkinlik arayışı konusundan başka bir şey değildir ve bu bağlamda gümrük birliği konusu ile doğrudan ilişkilidir. Özelleştirme, mülkiyeti kamuya ait olan firmaların piyasa koşulları altında etkin çalışmasını amaçlarken, gümrük birliği perspektifi de Türkiye özel sektörünün bir anlamda özelleştirilmesi sorunudur. Türkiye ekonomisinin temel sorunu düşük etkinlik düzeyinde çalışması olarak nitelendirilebilir. Ünlü Macar iktisatçısı Kornai'nin belirttiği gibi yumuşak bütçe kısıtları altında faaliyet gösteren kamusal mülkiyeti haiz firmaların zararlarının vergi mükellefleri tarafından karşılanabilmesinin yarattığı etkinlik kaybı, uluslararası rekabete kapalı özel firmaların düşük verimlilik altında yüksek kârlar elde edebilmesi ile birleştirildiğinde ortaya çıkan nihai yapının gelişmiş bir ekonomik yapıya tekabül etmesini beklemek anlamsızlaşmaktadır.

ABC ARŞİVİ

Güneş Taner, Özal iktidarının parlak dönemlerinde iktisadi konularda ağırlık sahibiydi. Özal'ın ölümünden sonra ANAP'ı eskisi kadar liberal bulmayan Taner bu dönemde "hakiki liberalizmin" sözcülüğünü yapmaya çalıştı.

Türkiye ekonomisinin etkinliğini düşüren ikinci çok önemli bir etken de, özünde birer anonim şirketten farkı olmaması gereken ve bu nedenle içinde bulunduğu sektörde rekabet koşulları içinde üretim yapması gereken KİT'lerin sahip oldukları taşınmazlarının devlet malı niteliğinde olması fiilen bu firmaların (KİT'lerin) iflasını olanaksız kılmaktadır: Zira devlet malları haczedilemediğinden iflas müessesesinin pratik bir anlamı kalmamaktadır. Aynı sektörde üretim yapan iki firmadan birinin KİT statüsünde oluşu o firmanın iflasını engellerken, özel sektör firmasının iflasının istenebilmesi ortaya rekabet hukuku açısından kabul edilemez bir durum çıkarmaktadır.

Üyesi olma doğrultusunda siyasi irade beyan ettiğimiz Avrupa Birliği'nin anayasası niteliğindeki Roma Antlaşması'nın 222. maddesi Birlik üyesi ülkelerde firmaların kamusal mülkiyeti konusunda tarafsız olduğunu çok net bir biçimde ifade etmiştir. Roma Antlaşması'nın sözkonusu maddesinin mantığı Türkiye'deki özelleştirme arayışları için önemli ipuçları taşımaktadır. Vergi mükellefinin kaynaklarını kullanmadan ayakta durabilen bir KİT'in özelleştirilmesi zorunlu değildir; aynı mantık çerçevesinde zarar eden KİT'lerin de iflasının engellenmemesi gerekmektedir.

Kamu kesimi genel dengesi analizleri içerisinde KİT olgusunun yeri genel bütçenin dışındadır. Bunun mali mantığı, kamusal ya da yarı kamusal

TABLO 1
TÜRKİYE'DE ÖZELLEŞTİRME: 1986-1995 (BİN DOLAR)

	1986-1993	1994	1995	Toplam
Blok Satış	956.022	7.754	209.271	1.173.048
Tesis ve Varlık Satışı	16.143	4.614	145.664	166.421
Halka Arz	430.373	2.824	0	433.197
Uluslararası Piyasalara	0	330.000	0	330.000
İMKB'de Satış	435.869	66.563	19.736	522.168
Yarım Tesis Satışı	14.377	0	0	14.377
TOPLAM	1.852.785	411.755	374.672	2.639.211

Kaynak: *Özelleştirme İdaresi Başkanlığı*

TABLO 2
ULUSLARARASI PİYASALARA ARZ YOLUYLA ÖZELLEŞTİRME

	Kamu Payı (%)	Arz Edilen (%)	Hisse Fiyatı ($)	Satış Tutarı ($)
TOFAŞ TÜRK	21.13	16.67	3.30	330.000.000

Kaynak: *Özelleştirme İdaresi Başkanlığı*
(Bu makalede yeralan tablolar Doç. Dr. Sadi Uzunoğlu tarafından hazırlanmıştır.)

nitelikte mal ve hizmet üreten birimlerin finansmanının tümünün ya da bir bölümünün finansmanının vergi gelirleri ile yapılması zorunluğudur. Bu kategoriye giren kamusal hizmetler, örneğin adalet, diplomasi ya da güvenlik hizmetleri teknik nitelikleri gereği tümü ile vergisel kaynaklardan karşılanmakta, eğitim, sağlık gibi yarı kamusal hizmetlerin finansmanı da kısmen mükellef tarafından yapılmaktadır. Bu tür hizmet üretiminin finansmanı da konsolide bütçe içerisinde gerçekleşmektedir. Oysa KİT'lerin ürettiği mal ve hizmetlerin teknik nitelikleri kamusal ya da yarı kamusal mal ve hizmet niteliği taşımamaktadır. Özel nitelikte mal ve hizmet üretmek için kurulan bu firmaların kamusal mülkiyeti belirli tarihsel ve siyasi konjonktürlerin bir sonucudur. Özel mal ve hizmet üretiminin finansmanının da doğrudan kullanıcı tarafından yapılması esastır. Milli gelirin yüzde beşi oranında zarar eden KİT sisteminin sözkonusu maliyetinin vergi mükellefleri tarafından karşılanması yukarıda belirtilen temel iktisadi mantığı ve bunun sonucunda da etkinlik ve adaleti ciddi ölçülerde bozmaktadır.

KİT'lerin zarar eden bir sistem olarak mevcudiyetini bugün hâlâ savunanların dayandığı temel gerekçe istihdam kaygısı kökenlidir. Türkiye'de mevcut KİT sistemi kısmi bir işsizlik sigortası niteliğine dönüşmüştür; ancak özel olarak işsizlik sigortası genel olarak da sosyal güvenlik sistemlerinin en önemli özelliği genel ve objektif olmalarıdır. Türkiye'deki KİT sisteminin oluşturduğu kısmi işsizlik sigortası sistemi, sisteme girişi sadece subjektif faktörlere bağlamıştır; şu ya da bu iktidar partisine yakın kişilerin sıfır üretkenlik düzeyinde istihdam edildiği mevcut sistem olabilecek en haksız ve subjektif yapıyı oluşturmaktadır. Üstelik, global açıdan bakıldığında KİT sisteminin kısmi ve subjektif de olsa istihdam sorununa çözüm getirdiğini söylemek mümkün değildir. Bir kısım işsizi sıfır üretkenlikle istihdam eden KİT sistemi ortaya çıkardığı zararlar ve kamu açıkları nedeniyle faizlerin yükselmesine ve bu yoldan yatırımların azalmasına da neden olmaktadır. Emek piyasasına yeni girecek kişilerin aleyhine işleyen sistem, bir anlamda yaş grupları arasında istihdam ikamesi gerçekleştirmekte, ileriki yaş istihdamını gençler aleyhine kollamaktadır.

Türkiye'de KİT açıkları ulusal gelirin yüzde beşi dolayında gerçekleşmektedir. 6 milyar dolar düzeyinde seyreden KİT açıklarının dökümüne baktığımızda 7 firmanın toplam açıkların yüzde doksanına yakın bölümünü oluşturduğu görülmektedir. Bu firmalar Karabük Demir-Çelik, Zonguldak Taş Kömürü, TCDD, TEK, TMO, Tekel ve Şeker Fabrikaları'dır. Firmaların yapısına baktığımızda ortaya ilginç bir manzara çıkmaktadır. KİT zararlarının yaklaşık yarısını oluşturan son üç firmanın zararları tamamen tarımı desteklemeden kaynaklanmaktadır. Tarımın sübvansiyone edilmesine dayalı politik sistem değişmedikçe bu zararların azaltılması mümkün değildir. TCDD ve TEK doğal tekel niteliğinde firmalardır, özelleştirilseler dahi kamu regülasyonu süreceğinden bu iki firmadan kaynaklanan zararların bir süre daha devam etmesi kaçınılmazdır. Geriye Karabük ve Zonguldak kalmaktadır ve bu firmaların zararlarının sıfırlanması radikal politik tercihler gerektirmektedir. Sözkonusu 7 firmanın zararları sürdüğü sürece, başka KİT'lerin özelleştirilmesine dayalı politikaların önemli iktisadi sonuçlar üretmesi beklenmemelidir. Kamu açıklarını kapatmak ya da kamuya ek kaynak temin etmeye yönelik özelleştirmeler, örneğin PTT'nin T'sinin satışının temel sorunu ertelemekten başka işe yaraması beklenmemelidir.

Serbest piyasa mitosu

TÜLAY ARIN

Serbest piyasa savunması olarak geliştirilmiş klasik liberal (ya da çağdaş versiyonu ile yeni klasik) iktisada göre, piyasa akılcı, etkin, müreffeh ve özgür bir ekonomi ve toplum yaratır. Piyasalar mal ve hizmetleri üretenlerin arzları ile bu mal ve hizmetlere ihtiyaç duyanların taleplerini karşı karşıya getirerek fiyatların oluşmasına hizmet eder, bu yolla gelir elde edilir ve yaratılan gelirler bölüşülür. Temel piyasalar olan mal, işgücü, sermaye ve para piyasaları bütünleşmiş bir şekilde işleyerek "görünmez el" olarak bütün ekonomiyi düzenler, toplumdaki kaynakları akılcı ve etkin dağıtır; herkesin özgürce seçişlerini yaptığı piyasadaki işlemler sonucunda işlemlere katılan bütün tarafların refahı ulaşılabilecek en yüksek düzeye çıkar.

Piyasa mekanizmasının akılcılık, etkinlik, refah ve özgürlük vaadlerini yerine getirip getiremeyeceği, dünyada varolan toplumların sorunlarını çözüp çözemeyeceği sorusu, piyasa toplumunun bir toplumsal sistem olarak ortaya çıktığından beri somut tarihsel deneyimler ışığında tartışılmaktadır ve bu soruya getirilen çözümlemeler uygulamalara dayanak olmaktadır. .

Piyasanın rasyonellik ve etkinlik bakımından işleyişi sorunu sadece Marksist iktisadın değil, klasik, neoklasik, daha sonra da Keynesçi iktisadın temel ilgi alanı oldu. Zaman içinde geliştirilen tartışmalarda, piyasa fiyatlarının oluşumda piyasanın rasyonelliği ve iktisadi kararların alınmasında etkinliği sağlayacak enformasyon değeri sorgulandı. Bu tartışmalar "piyasa aksaklığı" kavramıyla ifade edildi. Buna göre, eğer piyasalarda oluşan fiyatlar gerçek kıtlıkları ve gerçek fayda ve maliyetleri yansıtmıyorsa etkin fiyatlar oluşamayacak, etkin olmayan fiyatlar da piyasa kararlarına yol gösterirken yanlış sinyaller verecektir. Piyasaların şu koşullar altında etkin fiyatları oluşturamayacağı, yani aksayacağı kabul edilir: (1) toplumsal malların varlığı ve piyasada herhangi bir fiyatın oluşamaması; (2) dışsal etkiler ve fiyatların sosyal maliyetleri ve faydaları yansıtmaması; (3) tekellerin varlığı ve tekel fiyatları; (4) belirsizlik ve riskin yarattığı istikrarsızlık, özellikle geçmişi, bugünü ve geleceği bağlayan mali piyasaların istikrarsızlığı, enflasyon; (5) arz ve talebin maliyetleri yansıtacak bir fiyatta dengeye gelememesi ve işsizlik, talep yetersizliği gibi piyasa dengesizliklerinin ortaya çıkması; (6) piyasada oluşan gelir bölüşümünün "kabul edilemez" ölçüde dengesiz olması.

Piyasa aksaklığı teorisine göre, böyle durumlarda aksaklıkları gidermenin piyasalara devletin müdahale etmesidir. Serbest piyasa taraftarları piyasa aksaklıkları analizine kuramsal düzeyde eleştiriler getirdiler. Fakat piyasa mekanizmasının ortaya çıkardığı sorunlar yaşanırken, bu itirazlar hükümetlerin karşılaştıkları sorunlarla mücadele etme zorunluluğu karşısında pek etkili olmadı. Piyasaya müdahaleci yaklaşım hakim iktisat paradigması oldu. Özellikle 2.Dünya Savaşı sonrasından 1980'lere kadarki dönemde kapitalizmde devlet harcamaları ve devlet müdahalesinin kapsamı bütün dünyada katlanarak büyüdü. Devlet müdahalesi şu yöntemlerle uygulandı: (1) devletin doğrudan doğruya üretim yapması, mal ve hizmetleri bedelsiz olarak sunması ve giderleri vergiler yoluyla bütçeden karşılaması; (2) vergi/sübvansiyon uygulayarak fiyatları değiştirmesi ve özel kesim kararlarını caydırma/özendirme yoluyla etkilemesi, piyasada oluşan gelir dağılımını değiştirmesi; (3) regülasyon –düzenleme, kural koyma– yoluyla özel kesim kararlarının belli standartlara göre alınmasını sağlaması.

Farklı gelişmişlik düzeyine sahip ülkelerde devlet müdahalelerinin dozu ve bileşimi farklılıklar gösterse bile, 20. Yüzyıl'ın özellikle ikinci döneminin en çarpıcı iktisadi olgularından biri devlet harcamalarının ve müdahalelerinin sürekli büyümesi oldu. Gelişmiş kapitalist ülkelerde devletin faaliyetlerini finanse etmek için kullanılan ulusal gelir payı azgelişmiş ülkelerdekinden her zaman daha yüksek oldu. İşte "kendiliğinden" işleyeceği öngörülen piyasaların hakim olduğu ekonomilerde tarihsel olarak piyasa mekanizmasının ancak devletin muazzam müdahaleleriyle işlemesi zorunluluğu, serbest piyasanın bir "mitos" (ya da "efsane") olduğunun en açık göstergesidir.

1980'lerde yeni liberalizmin yükselmesi ile hakim iktisat görüşü olan yeni liberalizm (parasalcı iktisat, arz cephesi iktisadı, rasyonel beklentiler iktisadı) devlet harcamalarının ve müdahalelerinin ne denli zararlı olduğunu kanıtlamak için büyük çaba sarfetti. Bu yaklaşımı benimseyen iktisatçılara göre, devlet harcamaları ve müdahaleleri piyasanın mikroiktisat göstergelerini çarpıtıyor, kaynak dağılımını bozuyor, sermaye birikimini, tasarrufları, işgücü arzını ve talebini, üretimi caydırıyor, dolayısıyla büyümeyi köstekliyor, işsizliği ve enflasyonu arttırıyordu. Böyle bir tahlil, yaşanan iktisadi sorunlardan esas olarak devletin büyümesini sorumlu tutuyordu. Buna göre, devleti büyüten temel neden, oy toplamaya çalışan politikacılar, kendi kişisel çıkarına göre hareket eden bürokratlar ve oy vermeme tehdidinde bulunarak devlet harcamalarının artışıyla vergi vermeden avanta (rant) sağlamaya çalışan ve oy çoğunluğu kuralı sayesinde bunu gerçekleştirebilen seçmenlerdi. Çözüm ise devlet harcamaları kararlarını oybirliği veya hiç olmazsa büyük oy çokluğu gerektiren anayasal

PETROL-İŞ YILLIĞI

"Serbest Piyasa" 80'lerin en sorgulanamayan kavramlardan biriydi. Daha doğrusu böyle sunuldu.İşçilerin büyük bir kısmını "üretmeyen asalaklar" olarak gören bir mantık da bu dönemde boy verdi.İşçiler bu "soğuk mühendis" mantığı karşısında kendilerini zaman zaman çaresiz hissettiler.

kurallara bağlamak, onları günbegün alınan siyasi kararların kargaşasından yalıtmaktı. İşte "anayasal iktisat" adı verilen ve sermaye çevrelerince de desteklenen muhafazakâr akım böyle doğdu. Bu akımın esas hedefi, gelişmiş kapitalist devletlerde ulusal gelirin çok önemli bir kısmını harcayan ve giderek artma eğilimi gösteren sosyal harcamalar oldu. İddiaya göre, gelir düzeyi ortalamanın altında olan ve çoğunluğu oluşturan ve genellikle ücretle çalışan seçmen güruhları demokrasi adı altında büyük sosyal haklar elde etmişler, bunun yükünü de gelire göre artan oranlı vergilerle yatırım yapması gereken yüksek gelirlilere, yani sermaye kesimine yüklemişlerdi. Sosyal harcamaların düşük olduğu ülkeler de benzer yola giderse ve sosyal devlet olmaya kalkarlarsa zaten büyük olan devlet büsbütün büyüyecekti. Azgelişmiş ülkelerde ise sanayileşme ve hızlı kalkınma amacıyla ithal ikamesi stratejisi uygulanmış, devlet işletmeleri kurulmuş ve etkinlikten son derece uzak bir iktisadi yapı ortaya çıkmıştı. Ayrıca devlet oy toplamak için birçok kesime büyük miktarlarda sübvansiyon veriyor, kamu kesiminin her tarafını işe alınanlarla şişirerek büyük harcamalar yapıyordu. İşte böylece bütün dünyada "devletin küçültülmesi" akımı ve politikaları başlatıldı.

Son yıllarda yapılan araştırmalar devletin küçültülmesi girişimlerinin devlet harcamalarını kısmada oldukça başarısız olduğunu, başarılsa bile kısıntıların kalıcı olamadığını göstermektedir. Örneğin, OECD tarafından, OECD ülkelerinde devlet harcamalarının 1970'lerdeki ve 1980'lerdeki seyri ile 1990'lardaki muhtemel eğilimlerini inceleyen çalışmanın sonuçlarına göre, OECD ortalaması olarak devlet harcamalarının gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYİH) içindeki payı 1970'lerde % 31.4, 1979'da % 37 iken, devleti küçültme söyleminin hakim olmasına karşın 1989'da % 40'a yükselmiştir. İncelenen 12 OECD ülkesi (İsveç, Hollanda, İtalya, Fransa, Belçika, Almanya, Kanada, İspanya, Britanya) içinde, sadece Almanya ve Britanya'da 1979-89 arasındaki on yıllık dönemde kayda değer bir azalma kaydedilmiş, Almanya'da bu yıllardan sonraki birleşme sürecinde ise artmıştır. Ayrıca bu oran ABD'de 1980'lerin başından sonuna % 32'den % 37'ye yükselmiştir.

Uluslararası karşılaştırmalar bakımından çok daha kapsamlı bilgiler sunan Dünya Bankası ve IMF istatistikleri de OECD bulgularının dünya çapında geçerli olduğunu göstermektedir. Bu alanda bütün ülkeleri kapsayan, fakat sadece 1979-1986 dönemini inceleyen bir Uluslararası Para Fonu çalışmasına göre, devlet harcamalarının GSYİH içindeki payı

1979'dan 1986'ya dünya ortalaması olarak % 29'dan % 32.2'ye, gelişmiş ülkelerde % 30.3'den % 33.4'e, azgelişmiş ülkelerde % 24.1'den % 28.2'ye çıkmıştı. Bu dönemde OECD ortalaması % 41 idi. Daha uzun aralıklı bir dönemin başı ile sonunu karşılaştırma olanağı veren Dünya Bankası istatistiklerine göre ise, kapsanan 125 ülke arasında, 1972 yılına kıyasla 1990 yılında gayrisafi milli hasıla (GSMH) içinde devlet harcamalarının payının azaldığı ülke sayısı sadece 12'dir ve bu ülkelerin hemen hepsi Afrika ve Latin Amerika'dadır.

Kuşkusuz, devlet harcamalarını kısma çabalarının hiç sonuç vermediğini söylemek mümkün değildir. Son on-onbeş yılda ortaya çıkan artış yaşanan trend değişiklikleriyle beraber değerlendirilmek durumundadır. 1980'lerin ilk yıllarındaki durgunluk ve daralma sırasında devlet harcamaları oranı 1982-83'te doruk noktasına çıkmıştı ve dünya ortalaması % 32.5, gelişmiş ülkeler ortalaması % 34.5, azgelişmiş ülkeler ortalaması % 27 olmuştu. O yıldan sonra 1980'lerin sonunda oranlar ilk iki grup için ancak yüzde bir-iki puan azalabilmiştir. Sadece devlet harcamaları bakımından rekortmen olan İsveç (% 66'dan % 61'e) ve Hollanda (% 62'den % 56'ya) birkaç puan indirebilmiştir.

Hemen bütün dünyada yaşanan büyük yeni liberal çabalara rağmen devlet harcamalarının daraltılamaması veya daraltılmanın kalıcı olmaması olgusu Türkiye'de de yaşanmaktadır. Tablodan izlenebileceği gibi, 1977, 1978 ve 1979 yıllarında konsolide devlet harcamalarının payı GSMH'nın % 28-29'una ulaşarak tarihinin en yüksek düzeyine çıkmıştır. 1980'den itibaren 1989'a kadar küçük sapmalar da olsa, Türkiye'de uygulanan liberalleşme politikaları ile devlet harcamaları sürekli bir daralma trendi içine girmiştir. Bu veriler göstermektedir ki, 1980'lerin yeni liberal devleti küçültme politikaları kalıcı olamamış, yaklaşık on yıllık bir aradan sonra devlet harcamaları 1980'de kesilen artma trendine avdet etmiştir. 1994'te bir ölçüde daralan kamu harcamalarının nedeni, 5 Nisan kararları, kaldırılamaz düzeye ulaşan bütçe açıkları oldu.

Sadece konsolide bütçe harcamalarını değil de, "geniş anlamda" toplam kamu kesimi harcamalarını incelediğimizde, Türkiye'de devletin çok daha büyük olduğunu görmekteyiz. Örneğin, konsolide bütçe harcamaları ile toplam kamu kesimi arasındaki fark 1991 yılı için GSMH'nın % 10'u, 1992'de % 15'i kadardır. Toplam kamu kesimi harcamaları konsolide bütçe harcamalarından 1992'de % 36.6, 1993'te % 38.2, 1994'te % 29.4 daha büyüktür. Bu fark genel ve katma bütçeli kuruluşlar dışında kalanların bütçeden transfer edilen miktarlar çıktıktan sonra kalan ek büyüklükleridir. Bu durumda kamu kesimi Türkiye'nin ulusal gelirinin yaklaşık beşte ikisini kullanmaktadır. Aslında, konsolide bütçe harcamalarına ek olarak, KİT'ler, mahalli idareler, döner sermayeler, sosyal güvenlik kuruluşları ve fonların kontrol ettiği bağımsız kaynaklar ve bütçeden yapılan transferler beraberce ele alındığında, kamu kesiminin ekonomi içindeki ağırlığı çok daha büyüktür. Toplam kamu kesiminin Türkiye'de büyüme eğiliminin en önemli sonucu kamu kesimi açıklarının giderek büyümesidir. 1990'da kamu kesimi açıklarının GSMH'ya oranı % 4.1 iken 1993'te % 16'ya çıkmıştır. Kamu kesimi borçlanma gereği toplam kamu harcamalarının 1992'de % 36.6'sı, 1993'te % 38.2'si, 1994'te % 29.4'ü kadar muazzam büyüklüklere ulaşmıştır.

Serbest piyasa ekonomisinin bir mitos olduğunun en açık kanıtı, kapitalizmde giderek büyüyen, daha da büyüme eğilimi taşıyan ve küçültülmesi çabalarına karşı ciddi yapısal ve toplumsal dirençlerle karşılaşan, çok büyük bütçe açıklarına rağmen daraltılamayan devlet harcamalarıdır.

TÜRKİYE'DE KONSOLİDE BÜTÇE HARCAMALARI: GSMH İÇİNDEKİ PAYI (1972-1993, %)

Yıllar	Toplam
1972	22.58
1973	21.79
1974	19.26
1975	22.40
1976	22.05
1977	28.45
1978	28.01
1979	28.79
1980	25.87
1981	24.92
1982	20.20
1983	25.23
1984	23.28
1985	23.36
1986	21.11
1987	21.84
1988	21.32
1989	22.81
1990	23.80
1991	28.90
1992	28.20
1993	35.10

Kaynak: Erdoğan Öner, "Türkiye'de Bütçe Harcamalarının Genel Bir Değerlendirilmesi (1924-1993)", *"Türkiye'de Bütçe Harcamaları" - IX. Türkiye Maliye Sempozyumu*'na sunulan tebliğ. Çukurova Üniversitesi İİBF Maliye Bölümü Yayınları, 1993; DİE, *1995 İstatistik Yıllığı.*

KAYNAKÇA

OECD, "The Public Sector: Issues for the 1990's". *OECD Working Paper* No. 9, 1991.

Internakional Monetary Fund, *Government Finance Statistics Yearbook,* Vol. XII, 1988, s. 94-95.

World Bank, *World Development Report 1992,* World Bank, 1994, s. 238-239

DPT, *Temel Ekonomik Göstergeler,* Ağustos 1995, s. 81-88.

İletişim

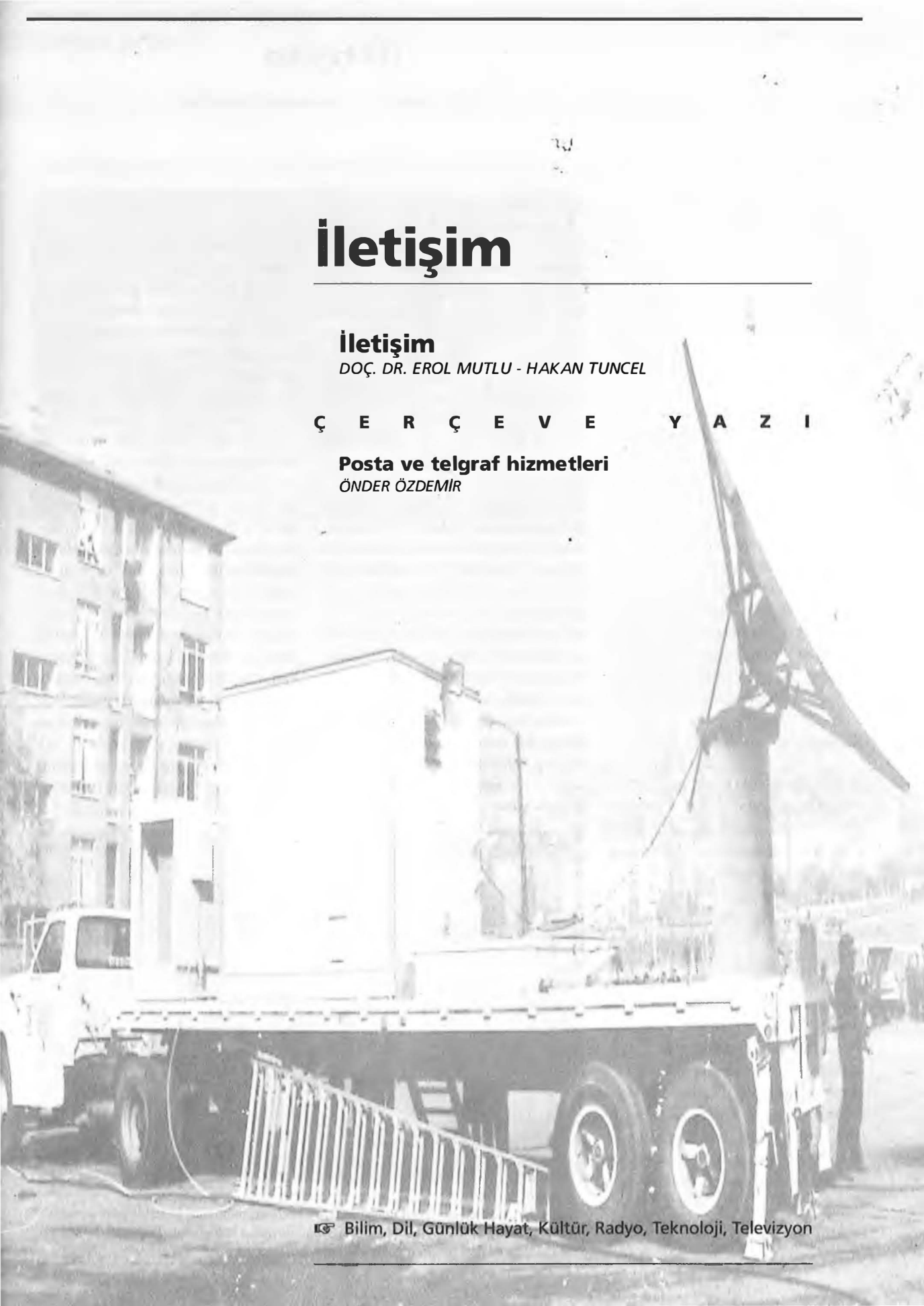
İletişim

DOÇ. DR. EROL MUTLU - HAKAN TUNCEL

Ç E R Ç E V E Y A Z I

Posta ve telgraf hizmetleri

ÖNDER ÖZDEMİR

☞ Bilim, Dil, Günlük Hayat, Kültür, Radyo, Teknoloji, Televizyon

İletişim

EROL MUTLU - HAKAN TUNCEL

Yirminci yüzyıl sonlarındaki toplumsal-ekonomik dönüşümleri tanımlamak için kullanılan "iletişim devrimi", "bilgi toplumu", "iletişim çağı" gibi nitelemeler, ekseninde iletişim teknolojisi ve etkinliklerinin bulunduğu bir küresel gelişmeyi anlatmaktadır. Toplumsal gelişmeyi elektronikteki teknolojik buluşların bir sonucu olarak değerlendiren bu nitelemeler, her türlü bilginin giderek çok daha fazla miktarlarda işlenmesi, iletilmesi ve paylaşılmasını sağlayan atılımlarla birlikte bilginin birincil ekonomik değer haline geldiği iddiasını da içermektedir. Zaman ve mekan sınırı tanımayan böylesi bir bilgi dolaşımı, bir bakıma Marshall McLuhan'ın kendi zamanında ütopik sayılabilecek öngörüsünün gerçekleşmesini, dünyanın bir "küresel köy"e dönüşmesini dile getirmektedir. McLuhan'ın metaforik öngörüsü sonuç olarak doğrulanmakla birlikte, sürecin itici gücünü iletişim teknolojilerindeki devrimlere bağlayan tanısı oldukça sorunludur. Dünyanın küresel bir köy haline gelmesinin esas nedeni, sermayenin, doğası gereği, sürekli olarak büyüme eğiliminde olmasıdır.

Sermayenin sürekli büyüme zorunda olması, pazarlarını hem yatay hem de dikey olarak genişletmesini gerektirir. 1980'ler dünyasındaki köklü sosyo-politik değişikliklerin kökeninde sermayenin bu itici gücü yatmaktadır. Bu anlamda "küresel köy" aslında küresel pazar ve küresel kapitalizmi dile getirmektedir.

Bu küreselleşme süreci içinde ülkesel pazarlar birbirleriyle, esas olarak da küresel pazarlama tümleşik bir yapıya kavuşurken, bu yapının zorunlu bir unsuru olarak da şirketler ulusaşırı hale gelmiş, bunların üretim faaliyetleri de emeğin ve hammaddelerin ucuz olduğu ülkelere kaydırılarak bu ülkeler kolonileştirilmiştir. Ülkeler arasındaki bu yeni iş bölümü, üretimi kolonilere kaydırırken, tüketimi üretimin önüne geçirip teknolojiye sahip olan sermayedar ülkeleri endüstri-sonrası toplum aşamasına getirmiştir.

Tümleşik küresel pazar, kolonileşmiş üretim ve ulusaşırı şirketlerin işleyişi ile nitelenen bu yeni dünya dü-

İLETİŞİM ARŞİVİ

"Çağ atlayan Türkiye", Özal döneminin artık tekrarlanmaktan biraz da alay konusu olmuş söylemiydi. Bu söylemin temel dayanaklarından biri olarak Türkiye'nin "her yeri"ne ulaşan telefon şebekesi gösteriliyordu.

İLETİŞİM ARŞİVİ

"Kablolo TV" uygulaması PTT'nin çağdaş bir hizmeti olarak olumlu karşılandı, ancak 1991'de kabloya bağlanmak için başvurup 1994'te hâlâ kablolu TV bekleyenlerin çokluğu sorun yarattı.

zeninin oluşturucu unsurlarından biri de küresel bir telekomünikasyon ağıdır. Tüketimin aynileştirildiği küresel pazarın birimleri arasında anında bilgi alışverişinin gerekliliği, üretim ve tüketimin eşgüdümlenmesi zorunluluğu, ulusaşırı şirketlerin kendi içlerinde anında ve karşılıklı bilgi iletişimine gereksinim duymaları telekomünikasyon alanında bu gerekliliklere yanıt verecek bir gelişmeyi dayatmıştır. Yirminci yüzyılın son çeyreğinde gerçekleşen telekomünikasyon devrimi, oluşmakta olan yeni dünya düzeninin bu gereksinimlerine karşılık olarak ortaya çıkmıştır.

Enformasyon teknolojileri alanındaki dönüşümün temelinde daha önceden ayrı ayrı faaliyet gösterdikleri kabul edilen telekomünikasyon, radyo televizyon yayıncılığı ve bilgiişlem endüstrilerinin yöndeşmesi bulunmaktadır. Bu yöndeşme, hem sözkonusu endüstrilere yeni ürün ve hizmet alanları açmış, hem de bu sektörlerle ilgili yasal düzenlemelerin gözden geçirilerek deregülasyona gidilmesini getirmiştir.

Telekomünikasyon alanındaki bu köklü değişikliklere ekonomik politikalarda liberalleşme kararları eşlik etti. Telekomünikasyon sektörünün liberalleşmesi, talep edilen hizmetlerin verilebilmesi için gerekli yatırımların yapılmasını sağlayacak tek yol olarak görülüyordu. Yeni yatırım yeni hizmet demekti. Bu yeni hizmetler de tüm iş dünyasını etkileyeceğinden, telekomünikasyon ekonominin motor sektörlerinden biri haline geldi. Böylelikle telekomünikasyon hizmetlerinin başlıca müşterisi olan büyük ve çokuluslu ya da ulusaşırı şirketlerin cezbedilmesinin koşulu olan hizmetlerin küreselleşmesi, yani tüm dünyada aynı hizmetlerin aynı standartlarla verilmesi ve yine tüm dünyada PTT'lerin özelleştirilmesi ve/veya rekabete açılması eğilimi iyice yaygınlaştı.

PTT "çağ atlıyor"

Türkiye, 24 Ocak 1980 kararlarıyla küresel pazarla tümleşikleşme (büyüyen iç ve dış ticaret) ve üretim kolonilerinden biri olma (artan yabancı sermaye) sürecine adım attı. Telekomünikasyon, bu kararların ve onu izleyen liberal politikaların altyapısal unsurlarından biriydi. Serbestleşen ve küreselleşen pazarlarla tümleşik hale gelen her ekonomide olduğu gibi hem iç hem de dış ticaretin etkin işlemesi ama daha önemlisi Türkiye'ye gelecek yabancı sermayenin, özellikle de çokuluslu ve ulusaşırı şirketlerin işlerini verimli bir şekilde ve rahatça yürütebilmeleri için Türkiye'de hızlı ve güvenilir bir telekomünikasyon sisteminin oluşturulması gerekiyordu.

Bu yönde ilk çalışmalar 12 Eylül 1980 darbesiyle PTT'nin başına getirilen generaller tarafından gerçekleştirildi ve sayısal teknolojiye geçiş ve yeni hizmetler konusunda bazı adımlar atıldı. Ne var ki, darbe yönetiminin, gerek telekomünikasyonun toplumsal haberleşme olanaklarını aşan boyutunu görememesi, gerekse yeni yatırımlar için gerek duyulan kredileri "darbeci" etiketinin yarattığı olumsuz izlenim sonucu bulamaması nedeniyle, PTT esas atılımı 1983'te Özal hükümetinin göreve gelmesinden sonra yapabildi.

Cumhuriyet Türkiyesi 1980'lere gelinceye kadar telekomünikasyon alanındaki gelişmeleri uzak ara geriden izlemiş, telekomünikasyon altyapısını yenileyememişti. 1983'ten sonra ise, bu alanda gerçekten önemli adımlar atıldı. PTT, 1979-1983 arasında önceki dönemlere oranla büyük bir bütçeyle 1,5 milyar dolar yatırım yapmışken, Özal hükümetinin telekomünikasyona büyük kaynak aktardığı 1985-1989 arasında bu rakam 5 milyar dolara yükselmiştir.

Özal hükümetinin telekomünikasyon alanındaki atılımına dolaysız destek veren ABD, 1985'te Amerikan ordu televizyonu AFRTS'nin Türkiye'de dağıtımının sağlanması ve askeri haberleşme konusunda bazı ayrıcalıklar karşılığında PTT'ye yardım etmiştir. Bu yardım çerçevesinde, Intelsat V uydusundan 3 transponder

alınmış, bu transponderlerden birinin 3.21 milyon dolar tutarındaki bedeli AFRTS tarafından ödenmiş, bunların bakımı için PTT'ye 10 milyon dolar verilmiş, PTT Gölbaşı Uydu Haberleşme Merkezi'ne 7 metre çapında bir antene dayalı bir alıcı-verici yer istasyonu kurulmuş ve TRT-1 ile TRT-2 televizyonlarının uydudan yayın yapması sağlanmıştır. Ayrıca yine PTT'ye hibe edilen 150 TVRO (uydu alıcısı) istasyonuyla TRT yayınlarının Güneydoğu ve Doğu'da sorunsuz izlenmesi sağlanırken uydudan naklen yayın amaçlı 3 adet seyyar yer istasyonu da PTT'ye karşılıksız verilmiştir.

Ülkelerin telekomünikasyon alanındaki gelişmişliğinin ölçütü olarak kabul edilen ve yüz kişiye düşen telefon sayısıyla belirlenen telefon yoğunluğuna ilişkin veriler, 1983-1989 yılları arasındaki telekomünikasyon yatırımlarının başarısı konusunda fikir verebilir. 1983'de her 100 kişiye düşen telefon sayısı 3.5 iken, 1988'de bu sayı üç katına çıkmıştır. 1983'de köylerin % 70'inde telefon yokken, 1988'de telefonsuz köy kalmamıştır. 1987-1992 yılları arasındaki beş yıllık dönemde ise telefon yoğunluğunda % 163.6 oranında bir artış sağlanmıştır. 1995 yılı için telefon hizmetleri alanındaki gelişmenin % 21 yoğunluğa ve % 100 otomatik işletmeye ulaşması planlanlandı. Ne var ki, bu artışa rağmen, Türkiye'nin telefon yoğunluğu, hem Batı Avrupa hem de OECD ülkeleriyle karşılaştırıldığında düşük bir düzeyde kalmaktadır. Telefon yoğunluğu, Batı Avrupa'nın Türkiye'ye en yakın ekonomilerinden Yunanistan'da % 41, İspanya'da ise % 34'dür.

İletişim hizmetlerinin tümleşikleşmesi

İletişim alanındaki gelişmeler radyo-televizyon sinyallerinden bilgisayar çıktılarına kadar her türlü veri alışverişinin tümleşikleşmesi yönündedir. Bu gelişmenin asal unsurları ise uydu ve kablo sistemlerinin oluşturduğu iletişim şebekeleridir. Türkiye'deki şehirlerarasındaki hatlarda koaksiyel kablolardan fiber optik kablolara geçilmesi ve fiber optik hatların 30.000 kilometreye ulaşmasıyla, uyduların da kullanılmaya başlamasıyla, bir yandan hat kapasitesi artarak iletişim hızlanmış, bir yandan da yeni yeni iletişim hizmetleri devreye girmiştir. 1980'lerin ikinci yarısında çağrı (paging), mobil telefon, video konferans gibi telekomünikasyon hizmetleri Batı Avrupa'yla yaklaşık aynı zamanda bizim de hayatımıza girmiştir. Bu dönemde ayrıca telebilgi (videotex) sistemi, seyyar uydu istasyonları, yeni uydu yer istasyonları hizmete açılmış, uydudan televizyon yayımı başlamıştır. 1989'da TURPAK'ın (Türkiye Paket Anahtarlamalı Data Şebekesi) devreye girmesiyle bilgisayarlararası iletişim hizmetleri öncelikle bankacılık sektöründe olmak üzere yaygınlık kazanmıştır. "On-line" bankacılık, otomatik vezneler (ATM), "Swift" (Uluslararası bankacılık ağı), bilgisayar ağları (HiTNet, Internet), şirket şebekeleri bilgisayarlararası iletişim sisteminin günlük yaşantımızdaki kullanımının örnekleridir. Yine 1989'da Ankara'da pilot nitelikte kablolu televizyon uygulaması da başlatılmıştır. Tüm bu girişimlerde yerli üretim endüstrileri (Teletaş, Netaş, vb.) desteklenmiş ve projelerin finansmanında özel sektör devreye sokulmuştur.

1990'larda ise, süren çalışmalara ek olarak, uydu üzerinden küçük çaplı antenlerle bir noktadan çok noktaya veri iletişimi sağlanmasına yönelik VSAT hizmetlerinin verilebilmesi amacıyla TURKEP'in geliştirilmesi için girişimlerin yapılması planlanmış olmakla birlikte, toplumda bu tür hizmetler için bir talep görülmesi büyük olasılıkla bu planların gerçekleşmesini hayli geciktirecektir. Tele-

ABC ARŞİVİ

Türksat, "artık Türkiye'nin de uzayda bir uydusu olacağı" düşüncesiyle yurtta sevinç yarattı, ancak ilk denemenin başarısızlıkla sonuçlanması ve gecikme sonucu muhtemel müşterilerin kaybedilmesi yerini kaygıya bıraktı.

fon numaralarında küresel bir standart oluşturmayı amaçlayan "No 7 İşaretleme Sistemi"ne ise 1993'de geçilmiştir. 1990'larda telekomünikasyon teknolojisindeki gelişmelerin gündelik yaşantımıza armağan ettiği yeni oyuncaklar "900'lü hatlar" olarak bilinen audiotex hatları ve GSM cep telefonlarıdır. Özel televizyonların yayına başlamasıyla birlikte, yine bu televizyonlardaki reklam ve duyurular aracılığıyla yaygınlık kazanan ve pornografiden falcılığa, şeytan ve cin kovmaktan, ruhsal sorunlara kadar hemen her konuda ücreti "mukabili" telefon hizmeti sunan audiotex hatlarının özellikle çocuklar üzerindeki etkilerine ilişkin sorular belli kaygılar yaratırken, cep telefonu gibi yeni iletişim araçları hem belli bir ekonomik gücün göstergesi hem de ileriliğe, yeniliğe ve gelişmeye açıklığın göstergesi olarak kullanıcısına toplumsal bir statü kazandırmaktadır. Bunların fiyatları makul bir düzeye inene kadar bu işlevleri de devam edecektir. Halen 28 ilde kurulu olan GSM şebekesi, 100.000 aboneye hizmet vermektedir. Bu yıl içinde 218.000 aboneye daha cep telefonu verilmesi planlanmaktadır. Öte yandan, normal telefon hatlarından ya da TURPAK aracılığıyla Internet gibi uluslararası bilgisayar ağlarına erişim olanağının varlığı, Türkiye'deki bilgisayar kullanıcılarının da "bağlanmasını" sağlamış, tüm dünyadaki yeni iletişim ortamlarının en hızlı gelişeni Internet'i Türkiye'de de moda haline getirmiştir.

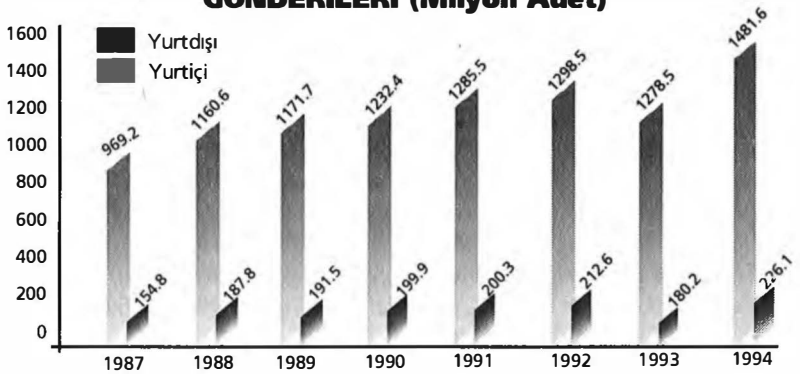
İletişim politikaları

Türkiye'de 1980 sonrası telekomünikasyon alanında gerçekten geçmişe oranla çok önemli adımlar atılmış olmakla birlikte, bugün gelinen noktada, Türk PTT'si ne işletmecilik ne de hizmetler açısından başarılı bir telekomünikasyon kuruluşu olarak görülmez. PTT, 1980'lerin ikinci yarısındaki atılımını 1990'lara taşıyamamıştır. Sunulan hizmetlere talep yaratılamamış, talepsizlik nedeniyle de yatırımlar atıl kalmıştır. Atıl kalan ve geliştirilemeyen hizmetler arasında VSAT, Telebilgi, dar bandlı ISDN ve kablolu televizyon şebekesi başı çekmektedir.

PTT'nin yönetiminden kaynaklanan sorunların yanı sıra, bir ulusal iletişim politikasının eksikliği de olumsuz gelişmelerin önemli bir nedeni olarak ortaya çıkıyor. Yapılan beş yıllık dönemsel planlara bakıldığında, bu planların göstermelik olduğu izlenimi uyanmaktadır, çünkü planlanan yatırımlarla nasıl bir telekomünikasyon altyapısına ulaşılmak istenildiği, bu altyapı üzerinde ne tür hizmetler verileceği, altyapının ve hizmetlerin mülkiyetinin (toptan veya ayrı ayrı) nasıl düzenleneceği gibi çok temel bazı noktalarda bile bir politika veya hedef belirlenememiştir. Yapılan yatırımlar, ya "Batı'da var, bizde de olsun" mantığıyla, ya da PTT mühendislerinin iyi niyetli girişimleriyle yönlendirilmektedir.

Türkiye'deki iletişim politikasızlığının küçük bir örneği, PTT'nin hem telefon hem de kablolu TV hizmeti vermesine karşın bu şebekelerin ayrı ayrı kurulması ve hatların ayrı ayrı döşenmesidir. Oysa 1980'lerin sonundan bu yana dünyadaki eğilim telefon ve kablolu TV hizmetlerinin aynı şebeke, hatta aynı hat üzerinden taşınmasıdır. Böylelikle, telefon şirketleri televizyon yayını dağıtabilmekte, kablolu televizyon şirketleri de telefon ve ona dayalı hizmetler verebilmektedir. Bu tümleşme eğiliminin arkasında, telekomünikasyon, radyo-televizyon yayıncılığı ve bilgisayar endüstrilerindeki yöndeşme yatmaktadır. Tüm bu endüstriler, sayısallaşma sayesinde tek bir altyapı üzerinde hizmet satabilir hale gelmişlerdir. Dünyada iyice yaygınlaşan iletişim hizmetlerinin özelleştirilmesi girişimlerinin ardında yatan itici güçlerden biri de budur: genellikle kamu yatırımlarıyla kurulmuş olan ve çoğunluk hissesi ya da tamamı kamunun elinde tutulan bir telekomünikasyon altyapısının üzerinde rekabet gücü yüksek özel şirketlerce sunulan, telefon, televizyon ve bilişim hizmetleri, Türkiye'de ise bu konuda herhangi bir politika olmadığı gibi, yatırımlar ve özelleştirme çalışmaları bu küresel eğilimi yok sayarcasına sürdürülmektedir. Yatırımlar küresel eğilimin tersine olmakla beraber, Türkiye'nin telekomünikasyondaki özelleştirme girişiminin dayanağı olarak da dünyadaki yaygın özelleştirme eğilimi gösterilmektedir.

KABUL EDİLEN MEKTUP POSTASI GÖNDERİLERİ (Milyon Adet)

Posta ve telgraf hizmetleri

ÖNDER ÖZDEMİR

Türkiye'de posta ve telgraf hizmetleri 1840'da "Posta Nezareti"nin kuruluşundan bugüne kadar birçok değişim geçirmiştir. Kuruluş 1954'te Kamu İktisadi Teşekkülü (KİT) statüsüyle düzenlenmiş ve T.C. Posta, Telgraf ve Telefon (PTT) Genel Müdürlüğü adıyla 1995'e kadar haberleşme hizmetlerini yürütmeyi sürdürmüştür.

1980'li yıllarla birlikte Türkiye'nin girdiği özelleştirme sürecinde, PTT, getireceği satış gelirinden dolayı, hükümetler tarafından bir an önce özelleştirilmesi hedeflenen kuruluş olmuştur. Ancak 1994'ten itibaren PTT'nin özelleştirilmesi süreci başlatılabilmiştir. PTT'nin özelleştirilmesi için ilk aşamada, oldukça kârlı olan telekomünikasyon hizmetlerinin (PTT'nin T'si) posta hizmetlerinden ayrılması öngörülmüştür. DYP ve SHP'nin oluşturduğu koalisyon hükümetinin ülkenin yaşadığı birçok sorunun önüne koyarak TBMM'de yürüttüğü çalışmalar sonucunda, özelleştirmenin ilk adımı olarak PTT'nin T'si posta ve telgraf'dan 10.6.1994 gün ve 4000 sayılı yasayla ayrıldı.

Yasaya göre Posta ve telgraf tesis ve işletmesine ilişkin hizmetler T.C. Posta İşletmesi Genel Müdürlüğü'nce (P.İ.), telekomünikasyon hizmetleri ise Türk Telekomünikasyon A.Ş.'ce yürütülecektir.

PTT'nin iki ayrı kuruluş olmasının yasal zemini 1994'te oluşturulmasına rağmen personel ve tesis paylaşımını içeren fiili ayrışma ancak 1995'te gerçekleşebilmiştir.

Türkiye'de posta hizmetleri

Yeni yasaya göre mektup postası, koli postası ve paralı posta olarak adlandırılan bankacılık hizmetleri "Posta İşletmesi Genel Müdürlüğü" hizmet alanı içindedir.

Mektup postası hizmetleri, kayıtlı-kayıtsız mektup, değer konulmuş-sigortalı mektup, posta kartları, basılmış kartlar (kitap, gazete, dergi, broşür vb.) ve tebrik kartlarının alıcısına ulaştırılması işlemlerini kapsamaktadır.

Posta İşletmesi içerisinde posta işleme ve alıcıya ulaştırma işlemlerinin diğer posta hizmetlerinden bağımsız birimlerinde daha hızlı bir şekilde gerçekleştirildiği Acele Posta Servisi (APS) bulunmaktadır.

P.İ. Genel Müdürlüğü mektup postası kapsamında adli, idari ve mali tebliğ gönderilerini de alıcıya ulaştırmaktadır.

Posta gönderilerinin alıcıya ulaşmasında, hizmet kalitesi ve hızının yükselmesinde posta işleme merkezlerinin çok önemli rolleri vardır. 1994 itibariyle hizmet veren; İstanbul'da 2 adet, Ankara ve İzmir başta olmak üzere, Adana, Adapazarı, Burdur, Konya, Salihli, Gaziantep, Mersin, Afyon, Kayseri, Sivas, Trabzon, Erzurum, Denizli, Samsun, Van, Bursa, Balıkesir, Diyarbakır ve Eskişehir'deki posta işleme merkezlerinin birçoğu 1990'dan sonra kurulmuştur.

Paralı Posta Hizmetleri

P.İ. Genel Müdürlüğü tarafından aşağıdaki bankacılık hizmetleri verilmektedir: Havale kabul, ödeme: Yurtiçinde her yere kurumca belirtilen limitler çerçevesinde havale kabul ve ödeme işlemi yapılmaktadır. Posta, telgraf, telepost ve on-line olarak göndericinin tercih ettiği bir yöntemle havaleler gönderilmektedir.

Dış-havale kabul, ödeme: anlaşmalı ülkelere paraları konvertibl değilse ABD doları cinsinden havale gönderilmektedir. Ayrıca, bankacılık hizmeti olarak, posta ekleri hizmeti, efektif alım işlemleri, yabancı seyahat çeklerinin TL.'ye çevrilmesi hizmetleri de verilmektedir.

1992 verilerine göre posta işletmesi 1135 merkez, 2881 şube ve 37607 acente olmak üzere 41623 adet işyerine sahiptir. Posta işletmesi kapsamında sunulan havale, posta çeki gibi bankacılık hizmetleri verimli olarak işletilememiş, Türkiye'nin en geniş şube ağına sahip olma avantajı değerlendirilememiştir.

Posta ve bankacılık hizmetlerinde verimliliği artırmak amacıyla 1990'lı yılların başlarında "Posta Hizmetleri Otomasyonu Projesi" gündeme gelmiştir. Başlangıç olarak 10 ilde uygulanması planlanan otomasyon projesi ile merkezi Ankara'da bulunan ana sisteme bağlı bilgisayar şebekeleri ile on-line bankacılık ve posta merkezlerindeki lokal bilgisayar şebekelerine bağlı elektronik tartı, pul makineleri gibi cihazlarla daha gelişmiş hizmetlerin sunulması öngörülmüştür. Posta otomasyonu sisteminde 1995'te Ankara pilot bölge seçilerek deneme uygulamalarına geçilmiştir.

1993 istatistiklerine göre PTT telefon hizmetlerinden 3 trilyon 155 milyar TL kâr etmesine karşılık, posta hizmetlerinden 801 milyar TL. zarar etmiştir. 1989'a kadar kârlı olarak işletilen posta hizmetlerinin bu tarihten itibaren zarar etmeye başlamasının birden fazla nedeni bulunmaktadır. Dünyada telekomünikasyon hizmetleri 1980'li yıllardan itibaren önemli gelişmeler kaydetmiştir. Türkiye'ye de yansıyan bu gelişmeler sonucunda telefon ve fax kullanımı yaygınlaşmış, →

bu sonuç ise posta hizmetlerine olan talebi azaltmıştır.

Teknolojik gelişmenin posta hizmetlerine talebi azaltıcı bir etkisi olmakla birlikte, hizmet kalitesi, posta gönderilerinin ulaşım süresi, taşımacılığın güvenilirliği, posta hizmetlerine talebi etkileyen faktörlerdir.

1993 verilerine göre 500 km yarıçaplı alanda posta gönderilerinin ortalama sevk süreleri incelendiğinde OECD ülkelerinde 2 gün ile en uzun süreye sahip ülkelerden biri Türkiye'dir.

Posta gönderilerinin ulaşım sürelerinin kısaltılmasında etkili bir yöntem olan posta kodu uygulaması Türkiye'de çok geç başlamış ve yaygınlaştırılamamıştır. 1993 itibariyle Türkiye'de posta kodu uygulaması kullanım oranı %50 civarındadır.

Posta hizmetlerinin sunulmasında çok önemli rolleri bulunan posta personelinin sayısı Türkiye'de yetersizdir. Türkiye'de 1992 verilerine göre 36.879 personel posta hizmetlerinde görev yapmaktadır. Türkiye nüfusunun yaklaşık altıda biri nüfusa sahip Belçika'nın 46.000 posta hizmetleri personeline sahip olması, Türkiye'deki posta hizmetleri personelinin yetersizliğini göstermektedir.

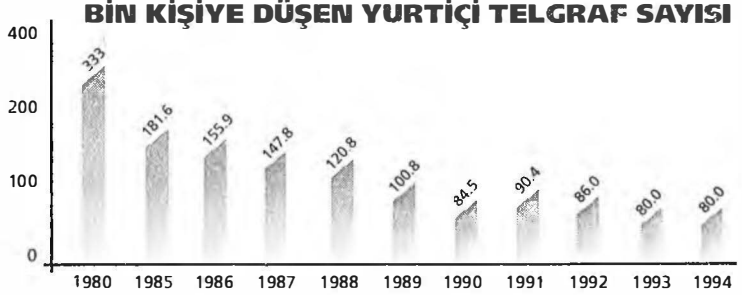
Türkiye'de telgraf hizmetleri

Posta İşletmesi Genel Müdürlüğü sorumluluğunda olan telgraf hizmetleri teleks, telgraf, telefax gibi hizmetlerde bulunmaktadır.

Telekomünikasyon teknolojisinin gelişimi posta hizmetlerine olduğu kadar telgraf hizmetlerine olan talebi de önemli oranda azaltmıştır. Teknolojik gelişmeye ayak uydurmak için PTT telefaks ve teleteks hizmeti vermeye başlamıştır. Yazılı metin aktarımında posta ofislerinden yararlanılan telefax sistemi 1993 itibariyle 76 il, 46 ilçe ve 46 ülkeyi kapsamaktadır. Telefax trafiği yıllara göre artış göstermektedir. 1986'da hizmete verilen teletex sistemi ise telekse göre daha gelişmiş bir hizmet olmasına rağmen, zamanla teletex hizmetine de talep azalmıştır. Özellikle 1980'li yılların ikinci yarısında data (veri) haberleşmesi olarak adlandırılan bilgisayarlar arası haberleşme ve fax kullanımının yaygınlaşması telgraf, teleks ve teletex hizmetlerinin kullanım oranını azaltmıştır.

1995'te PTT'nin ayrılması ile telgraf hizmetleri, P.I. Genel Müdürlüğü sorumluluğunda kâr amacı güdülmeksizin bir kamu hizmeti olarak yürütülmektedir. PTT'nin iki ayrı kuruluş olarak ayrılmasından önce PTT'nin T'sinin sağladığı yüksek gelir ile sübvanse edilen telgraf ve posta hizmetleri, özelleştirmeler sonrasında doğrudan devlet bütçesi desteğine muhtaç olmuştur. Bu sonuç ise özelleştirmeler sayesinde devlet bütçesi üzerindeki yükün kaldırılacağını iddia eden özelleştirme ideologlarının yanıldıklarının bir göstergesidir.

BİN KİŞİYE DÜŞEN YURTİÇİ TELGRAF SAYISI

"Milli kuş" TÜRKSAT ve Kablolu TV

PTT'nin kötü işletmecilik ve politikasızlıktan kaynaklanan sorunlarının en çarpıcı iki örneği Türksat projesiyle, kablolu TV girişimidir.

Planlama çalışmaları 1986'da başlayan Türksat projesinin gerisinde, 11 kanalın doldurulması durumunda uydu kiralamak yerine uyduya sahip olmanın daha kârlı olacağı hesabı yatmaktadır. TRT ve PTT'nin gereksinimlerinin bu kapasiteyi dolduracağı anlaşılınca proje çalışması başlatılmıştır. Türksat uydusunun ilk ihalesi 4 Haziran 1989'da, ikinci ihalesi ise 22 Ağustos 1990'da yapılmış, ihaleyi Fransız firması Aerospatiale kazanmıştır. 20 Aralık 1990'da siparişi verilen 1A uydusunun uzaya fırlatılması ancak üç yıl sonra gerçekleşebilmiştir. Projedeki bu gecikme, DYP-SHP hükümetinin ANAP hükümeti döneminde başlatıldığı için projeyi oyalaması, PTT yöneticilerini ihalede yolsuzluk iddiasıyla mahkemeye vermesi gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır. Ayrıca proje, Orta Asya ülkelerini de kapsayacak şekilde iki kez değiştirilmiş, bu değişiklikler de projenin tamamlanmasını geciktirmiştir. 22 Ocak 1994'de Guyana'daki Kouru adasından uzaya fırlatılan Türksat 1A uydusu, 100 franklık bir rulman "dağıtması" nedeniyle düşmüş ve yörüngeye sokulamamıştır.

1A uydusunun düşmesi üzerine hızla yeniden çalışmalara girişilmiş ve 12 Ağustos 1994 tarihinde Türksat 1B fırlatılmıştır. Televizyon, radyo, telefon, teleks, data, faksimile, VSAT ve diğer hizmetler için kullanılacak olan Türksat 1B, Türkiye ile birlikte Orta Avrupa ve Orta Asya'yı da görmektedir ve 12.6 yıllık ömrü vardır. Programa göre, 1996'da Türksat 1C uydusu fırlatılacaktır. Bu iki uydunun Türkiye'ye maliyeti 346.5

milyon dolardır. Bütün bunların sonucu ilk Türksat uydusu, planlandığı tarihten 8 yıl sonra ancak yörüngeye oturtulabilmiş, gecikme nedeniyle potansiyel müşterilerini başka uydulara kaptırmıştır. Türksat 1B halen % 80 doluluk oranıyla çalışmaktadır.

PTT'nin 1989'da başlattığı kablolu televizyon şebekesi kurma girişimi de başarılı olamamıştır. 35 televizyon ve 40 radyo kanalı yayını kapasitesine sahip olan şebeke, hali hazırda 27 televizyon ve 4 radyo yayını için kullanılmaktadır. PTT'nin kablolu televizyondaki başarısızlığının en açık göstergesi abone sayısının azlığıdır. PTT, 1990 için üç büyük şehirde 2 milyon, 1991 için on şehirde 3 milyon, 1992 için 3.5 milyon, nihayet 1993 için 3 milyon abone gibi hedefler koymuşsa da, 1995 hedefi daha gerçekçi olarak 500.000 aboneyle sınırlanmıştır. Bugün bu hedeflerin hiçbiri gerçekleşmemiş, ancak 151.000 aboneye ulaşılabilmiştir. PTT verilerinde abone sayısı 250.000 olarak görülmektedir ancak bu sayı "geçilen" tüm haneleri abone olarak kabul etmektedir.

PTT'nin kablolu televizyon konusundaki başarısızlığının temel nedeni iletişim politikasının olmayışıdır. Başlangıçta, kablolu televizyon ve Türksat projeleri birlikte, tümleşik olarak düşünülmüştür. Bu plana göre, kamusal taşıyıcı frekanslarda (UHF-VHF) sadece TRT'nin dört ya da beş kanalı olacak, Türksat ise özel televizyonlara olanak sağlayacak ve bu televizyonların yayınları Türksat'tan dolayımlanarak kablolu televizyon ve çanak antenler aracılığıyla izlenebilecekti. Böylelikle özel televizyonların yayınlarını izlemek isteyenlerin yaratacağı talep, kablolu televizyon yatırımlarını finanse edecekti. Kabloya bağlanamayan yerlerde ise özel televizyon yayınları çanak antenlerle izlenebilecekti. Bunun sonucunda katma değer yaratacak bir

İLETİŞİM ARŞİVİ

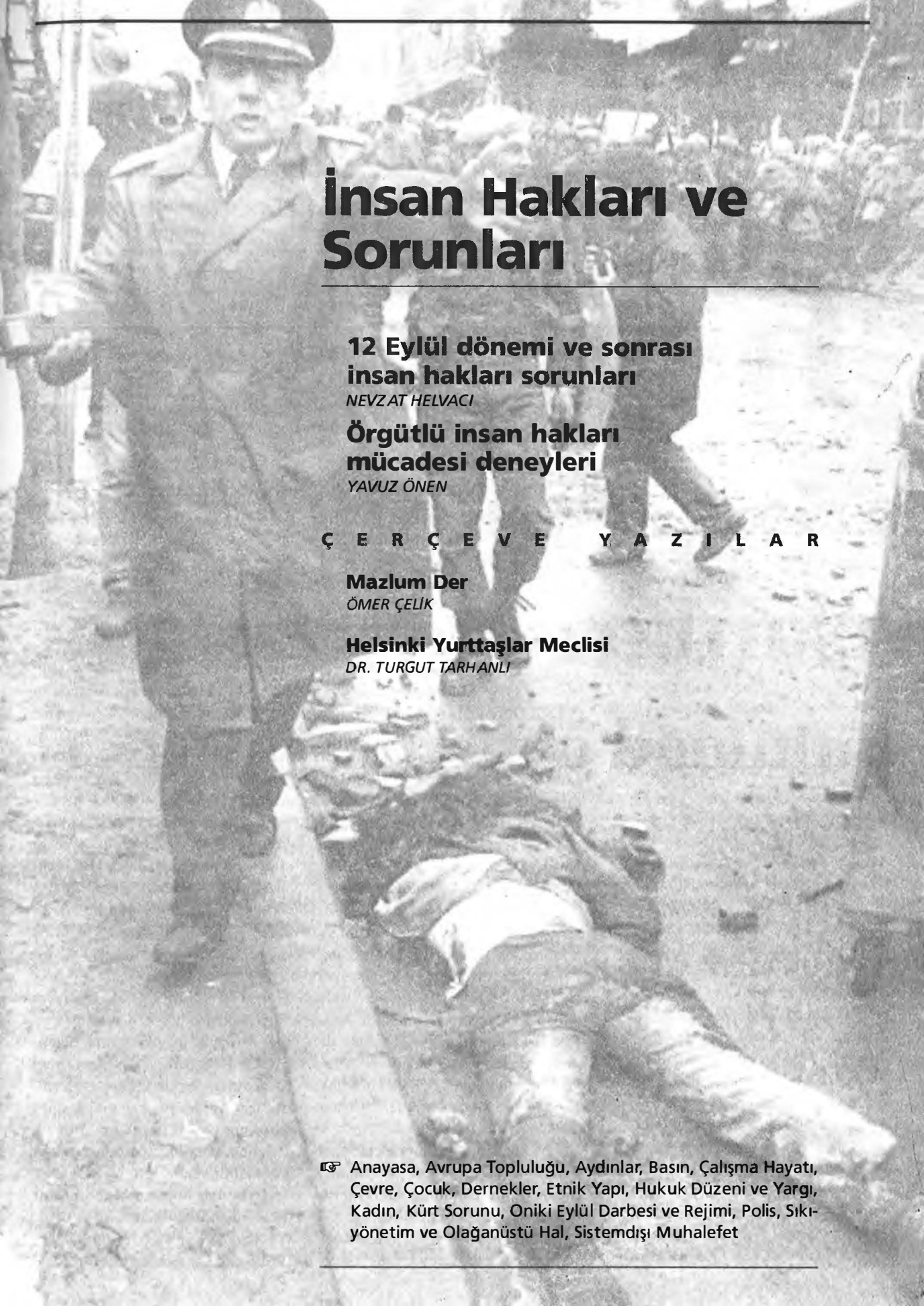
80 sonrası özelleştirme furyasının PTT'yi vurmaması düşünülemezdi. Önce T'si özelleştirme tartışmalarında baş köşeyi işgal eden PTT'nin zamanla tüm kurumları sorgulanır oldu.

çanak anten piyasası oluşacaktı. Türksat ve yaygın bir kablo şebekesinden meydana gelen altyapı, üstünde interaktif televizyon gibi gelişkin iletişim hizmetlerinin de verilmesine olanak sağlayacaktı. Bu yolla ayrıca, Türkiye'deki radyo televizyon yayıncılığı alanının altyapısı, yeni iletişim teknolojilerinden yararlanan ve ileriye yönelik gelişme olanaklarını barındıran bir özelliğe kavuşacaktı. Ne var ki, özel televizyon kanallarının da kamusal taşıyıcıyla dağıtılmasına göz yumulması sonucu bu plan başarısızlığa uğramıştır. Böylelikle kabloya talep yaratılamamış, PTT kablolu televizyondan beklediği gelirin 50'de birini bile sağlayamamış, dolayısıyla altyapı yatırımları yapılamamıştır.

PTT satılıyor

Telekomünikasyondaki teknolojik gelişmelerin yarattığı yeni iletişim ortamına ilişkin en önemli düzenleme, 1990'ların ortalarından başlayarak PTT'nin telekomünikasyon hizmetlerindeki özelleştirme girişimleri olacaktı. PTT'nin telekomünikasyon pazarının 40 milyar dolar olduğu (değerinin 20 milyar dolar olduğu hükümet çevrelerince sıkça açıklansa da) tahmin ediliyordu. 2000'lerin başında Türkiye'nin nüfusunun 70 milyonu geçeceği, iletişim ağı yoğunluğunun % 30 olacağı, kablolu televizyon ve diğer abone hizmetlerinde abone sayısının 5 milyona ulaşacağı düşünülüyordu.

Telekomünikasyon hizmetlerinin özelleştirilmesinde ilk adım PTT'nin "T"sinin, Türk Telekomünikasyon A.Ş. olarak ayrılmasıydı. Türk Telekomünikasyon A.Ş. kuruluşu ve PTT'nin telekomünikasyonla ilgili kısmının bu kuruluşa devri için çıkarılan ve 14 Eylül 1992 tarih ve 21689 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanan 509 sayılı Kanun Hükmündeki Kararname, 21 Ekim 1993'te Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edildi. Bunun üzerine DYP-SHP koalisyon hükümeti konuyu bir kanunla düzenleme girişiminde bulundu. 10 Haziran 1994'te, kabul edilip 18 Haziran 1994'te *Resmi Gazete*'de yayınlanan 4000 sayılı kanun ile Türk Telekomünikasyon A.Ş. kuruldu ve PTT'nin telekomünikasyon hizmetleriyle ilgili birimleri bu kuruluşa devredildi. Türk Telekom'un 1995'te 32.000 çalışanı, 11.450.000 telefon abonesi, 12.500.000 hat kapasitesi, 8.300 data abonesi, 151.000 kablolu televizyon abonesi, 180.000 mobil telefon abonesi (GSM dahil) ve 115.000 çağrı abonesi bulunmaktaydı. 1996'da Türk Telekom'un hat kapasitesini 1 milyon artırarak 13.5 milyona çıkartması planlanıyordu. Bu işletmenin 8-12 ay arasında bir süre alması da bekleniyordu. Türk Telekom'un satışından beklenen gelir ise 8 milyar dolar dolayında idi.

İnsan Hakları ve Sorunları

12 Eylül dönemi ve sonrası insan hakları sorunları

NEVZAT HELVACI

Örgütlü insan hakları mücadesi deneyleri

YAVUZ ÖNEN

ÇERÇEVE YAZILAR

Mazlum Der

ÖMER ÇELİK

Helsinki Yurttaşlar Meclisi

DR. TURGUT TARHANLI

☞ Anayasa, Avrupa Topluluğu, Aydınlar, Basın, Çalışma Hayatı, Çevre, Çocuk, Dernekler, Etnik Yapı, Hukuk Düzeni ve Yargı, Kadın, Kürt Sorunu, Oniki Eylül Darbesi ve Rejimi, Polis, Sıkıyönetim ve Olağanüstü Hal, Sistemdışı Muhalefet

12 Eylül dönemi ve sonrası insan hakları sorunları

NEVZAT HELVACI

Bilançolarına bakıldığında insan haklarının savaş ve darbe dönemlerinde yoğun biçimde ihlal edildiği görülür. 12 Eylül dönemi bu konuda benzerlerinden geri kalmadı, işkencenin, baskının, haksızlığın ve kültür düşmanlığının çok somut ve yaygın örnekleri yaşandı. Aradan on beş yıl geçmiş olmasına karşın 12.Eylül'ün hukuksal çerçevesi ve kurumlarıyla sürdüğünü söylemek, abartmalı bir görüş sayılmamalı.

12 Eylül hukuku

Türk Silahlı Kuvvetleri 12 Eylül 1980 tarihinde "emir ve komuta zinciri içinde ve emirle" yönetime el koydu. Ülke yönetimini Genelkurmay Başkanı, Kuvvet Komutanları ve Jandarma Genel Komutanından oluşan ve kendilerini Milli Güvenlik Konseyi diye adlandıran beş general üstlendi.

Milli Güvenlik Konseyi, yönetimde kaldığı süre içinde 626 yasa yaptı. Bu yasaların bir bölümü demokratik yaşamı ilgilendiren önemli konulara ilişkindir. Bu dönemde salt 1402 sayılı sıkıyönetim yasası 15 kez değiştirildi. Başta anayasa olmak üzere, Siyasal Partiler Yasası, Sendikalar Yasası, Toplu Sözleşme, Grev ve Lokavt Yasası, Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Yasası, Dernekler Yasası, Polis Vazife ve Selahiyetleri Yasası, YÖK Yasası ve daha adını saymadığımız birçok temel yasa, oldukça antidemokratik içerikle donatılarak yürürlüğe konuldu. Anayasaya konulan bir geçici madde ile de bu yasalara karşı anayasa yargısı yolu kapatıldı. Böylece Milli Güvenlik Konseyi'nce yapılan yasalar, anayasa düzeyine yükseltildi.

27 Ekim 1980 tarihinde çıkarılan "Anayasa Düzeni Hakkında Kanun", askerî rejimin hukuka yaklaşımını gösteren iyi bir örnektir. Bu yasa hükümlerine göre Milli Güvenlik Konseyi'nce çıkarılan bildiri, karar ve yasaların anayasaya aykırılığı öne sürülemeyecek, bunların Anayasa hükümlerine uymayanları anayasa değişikliği olarak, yasalara uymayanları yasa değişikliği olarak yürürlüğe girecekti. Darbe yapanların hukuk mantığı buydu.

12 Eylül askerî rejiminin hukuksal alanda yaptığı yıkıma 1982 Anayasası örneğinde kısaca değinmek yararlı olur. Anayasalar, devletin temel yapısını, örgütlenişini ve işleyişini belirleyen kuralları koymak ve o ülkede yaşayan insanların temel haklarını ve özgürlüklerini güvence altına almak için yapılır. Devletin örgütlenişi ve işleyişi ile ilgili kuralların anayasaya konulmasının bir amacı da uygulayıcılar için hukuksal bir çerçeve çizerek temel hakların ve özgürlüklerin keyfî uygulamalara karşı korunmasıdır.

1982 Anayasası, kendilerini Milli Güvenlik Konseyi olarak adlandıran beş general tarafından yapılmıştır. Konsey tarafından atanmış bir Danışma Kurulu'nun bulunması ve baskı altında bir halk oylaması yapılması bu gerçeği değiştirmez.

Anayasaların hak ve özgürlükleri güvence altına almak ve bireyi güçlü olan devlete karşı korumak gibi önemli bir işlevi vardır. 1982 Anayasası'na bu açıdan bakılınca bir anayasanın nasıl olamaması gerektiğini de anlamak mümkün oluyor. Bu anayasayla korunan insan değil, devlettir. Otorite ile özgürlükler arasında kurulması gerekli hassas denge, bu anayasa ile özgürlükler aleyhine bozulmuştur. 1980 darbesinden sonra yeni bir anayasa yapılmasının esas dürtüsü, özgürlüklerin ve demokrasinin korunması ve yerleştirilmesi değil, devletin ve özellikle yürütme erkinin güçlendirilmesidir. Yani bu anayasaya devletin üstünlüğünü öngören bir yaklaşım egemen olmuştur.

1982 Anayasası'nda insan hakları, 1961 Anayasası'na göre tenzil-i rütbe-

ABC ARŞİVİ

15-16 yaşlarındaki lise öğrencilerinin Manisa'da gözaltına alınıp işkence görmeleri iddiaları 1996 yılının önemli insan hakları vakalarındandı. Kamuoyunda epeyce tartışılan olay, vahameti bir yana, yetişkinlere yapılan işkencelerin vakayı adiye sayılması tartışmalarını da gündeme getirdi.

ye uğramış; 1961 Anayasası'ndaki "insan haklarına dayanan devlet" anlatımı, 1982 Anayasası'nda "insan haklarına saygılı devlet" biçimine dönüştürülmüştür. Bu, sıradan bir anlatım değişikliği değil, bir anlayış değişikliğidir. İnsan hakları artık devletin temeli olmaktan çıkmıştır.

1961 Anayasası'nda, hangi nedenle olursa olsun hak ve özgürlüklerin özüne dokunulamayacağı öngörülmüş ve böylece koruyucu genel bir hükme yer verilmiştir. Buna karşılık 1982 Anayasası'nda özgürlüklerin sınırlandırılmasına ilişkin genel bir hüküm vardır. Ayrıca 1961 Anayasası'nda, "devlet özgürlüklerin önündeki engelleri kaldırır" biçiminde bir özgürleştirme programı öngörülmüşken, 1982 Anayasası bu anlayışı da terketmiştir.

Kişi dokunulmazlığı ve yaşama hakkı

Kişi dokunulmazlığı ulusal, bölgesel ve uluslararası temel insan hakları belgelerinin hemen tümünde yeralır. Her insanın yaşama, maddi ve manevi varlıklarını koruma ve geliştirme hakkı vardır. Bu ilke herkesin işkenceye, başka zalimce, insanlık dışı ve onur kırıcı davranışa ve cezaya karşı korunmasını da içerir. Yaşama hakkının korunması, öbür hak ve özgürlüklerden yararlanabilmenin de önkoşuludur. Hiçbir insanî değerin saygı görmediği 12 Eylül döneminde yaşama hakkı da ciddi biçimde saldırıya uğradı. Çatışmalarda öldürülenler, ev baskınlarında öldürülenler, gözetim altında ve cezaevlerinde işkence ile öldürülenler, ölüm cezası yerine getirilerek öldürülenler, faili meçhul cinayetler ve açlık grevlerinde ölenler bu dönemde yaşama hakkı ihlallerinin başlıcalarını oluşturuyor.

Bir mahkeme kararı ya da meşru savunma durumu gibi hukukça geçerli bir nedene dayanmaksızın güvenlik güçlerinin insan öldürmeleri "yargısız infaz" olarak adlandırılıyor. Birleşmiş Milletler 1989 yılında "Yasa Dışı, Keyfi ve Toplu İnfazların Önlenmesine İlişkin İlkeler"i belirledi. Gerek bu belgede, gerekse bu konuyu düzenleyen başka belgelerde, güvenlik güçlerinin silah kullanma yetkileri belirli kurallara bağlandı. Buna göre güvenlik güçlerinin silah kullanması sonucu ortaya çıkan ölüm olaylarının hukuka uygun sayılabilmesi, ancak "zorunlu" durumlarda olanaklı sayılabilecektir. Birleşmiş Milletler'in 1979 yılında benimsediği *Yasa Uygulayıcılarının Davranış Kuralları* adlı belge ile de, ölçü dışı ve amacı meşru olmayan kuvvet kullanımı yasaklandı.

Türkiye'de yasal düzenlemeler silah kullanma bakımından güvenlik güçlerine oldukça geniş yetkiler veriyor. O kadar ki anayasanın yaşama hakkını düzenleyen 17. maddesinde yeralan istisna hükümleri bile neredeyse yaşama hakkını yok sayacak düzeydedir. Örneğin yakalama veya tutuklama kararının ya da sıkıyönetim komutanı veya olağanüstü hal amirinin emrinin yerine getirilmesi sırasında silah kullanmayı gerektiren bir durum doğar ve ölüm olayı meydana gelirse anayasa bunu hukuka uygun sayıyor. Bundan güç alan Tunceli Sıkıyönetim Komutan Yardımcısı, 11 Ocak ve 17 Şubat 1986 tarihlerinde yazılı olarak "yakalama ve öldürme" emri verebilmiştir.

Yargısız infazların en tipik örneği ev baskınlarındaki öldürme olaylarıdır. Çoğu kez sağ yakalanabilecek kişiler, bir teslim ol çağrısıyla birlikte öldürülmekte, sonra bu kişilerin "silahlı çatışma sonucu ölü olarak ele geçirildikleri" açıklanmaktadır. Bu konuda resmî açıklama ile görgü tanıklarının anlatımları arasında çoğu kez çelişkiler bulunmaktadır. 1993-95 kesitinde "yargısız infaz" uygulamaları oldukça sıklaştı.

12 Eylül döneminde çatışmalarda ölen insan sayısı hakkında elimizde sağlıklı bilgiler yok. Bu süre içinde çatışan taraflardan ve sivil halktan on altı bin dolayında insanın öldüğü tahmin ediliyor. İnsan Hakları Derneği'nin belirlemelerine göre askerî yönetim döneminde 400 dolayında kuşkulu ölüm olayı var, bunlardan 171

kişinin işkence ile öldürüldüğü kanıtlanmış bulunuyor.

Yasadışı ve keyfî infazların bir başka biçimi de gözaltında kaybolma olaylarıdır. Türkiye İnsan Hakları Vakfı'nın belirlemelerine göre, 12 Eylül 1980 ile 12 Eylül 1994 tarihleri arasında 37 kişi gözetim altında kuşkulu biçimde kayboldu. Kaybolanların akıbetleri resmî makamlarca ciddi biçimde araştırma konusu yapılmadı. Kaybolanların sayısı ve durumlarıyla ilgili olarak kamuoyuna sağlıklı bilgi sunulmadı. Gözetim altında kaybolanların yakınları başvuracak bir merci bulamamaktan yakınıyorlar.

Yaşama hakkına yönelik önemli saldırılardan biri de özellikle Güneydoğu Anadolu bölgesinde bir dönem rutinleşen "faili meçhul cinayetler"dir. Özellikle son birkaç yılda kimin yaptığı bilinmeyen veya bulunamayan öldürme eylemlerine kurban giden insanların sayısı oldukça fazla. Devlet içinde örgütlenmiş illegal yapıların da bu tür öldürme eylemlerine katıldığı yönünde ciddi kuşkular var. Bir Devlet Güvenlik Mahkemesi savcısı bile bu kuşkuyu dile getirdi. Bu eylemlerin soruşturulmasında gerekli özen ve duyarlılığın gösterilmemesi devlet üzerindeki kuşkuların daha da yoğunlaşmasına yolaçıyor.

12 Eylül'ün insan hakları bilançosu

12 Eylül askerî darbesinin toplum yaşamında yarattığı yıkıntıyı açıklamak için rakamlar yetersiz kalır. Bununla birlikte bazı konularda elde edebildiğimiz rakamlar, yıkıntının büyüklüğü konusunda fikir edinmemize yardımcı olabilir.

Resmî açıklamaya göre 12 Eylül'den sonra sıkıyönetim askerî mahkemelerine 210 bin dava açıldı. Bu davalardan 71 bini TCK'nın 141 ve 142. maddelerinden, 14 bini de 163. maddeden olmak üzere salt düşünce-

İLETİŞİM ARŞİVİ

"Cezaevinde bayram görüşmesi". Açık görüş, 80 sonrası cezaevlerinde yaşanan -diğerleri kadar olmasa da- "yakıcı" sorunlardan biriydi ve 90'ların ortalarında hâlâ sürüyordu. Bayramlarda ve yılbaşlarında siyasi tutukluluların açık görüş yapıp yapamayacakları neredeyse "her yıl" sorun oldu.

lerinden ötürü yargılanan insan sayısı 85 bindir. Bu maddeler bugün yürürlükte değildir. Açılan davalarda 6353 sanığın idamı istendi. Sanıkların işkence altında alınan anlatımları mahkûmiyet kararlarına gerekçe yapıldı.

12 Eylül döneminde 1 milyon 683 bin kişi türlü nedenlerle fişlendi. 348 bin kişiye pasaport tahdidi konuldu. 1402 sayılı sıkıyönetim yasasının 2. maddesine göre sıkıyönetim komutanlarınca işinden atılan kamu görevlisi sayısı 14.509'dur. Bu kişiler yıllarca aileleriyle birlikte açlığa mahkûm edildiler. İnsan Hakları Derneği'nin hazırladığı bir rapora dayanarak Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), Türkiye'yi bu nedenle özel paragrafa (yaygın deyimle kara listeye) aldı. Re'sen emekliye sevkedilen 1322 kişi ile Subay ve Astsubay Sicil Yönetmeliği'ne göre ordudan atılan 1011 subay bu rakama dahil değildir. Bu arada yaklaşık olarak 18 bin memur, 2 bin yargıç ve savcı, 4 bin polis, 2 bin subay ve astsubay, 5 bin öğretmen baskı ile istifaya zorlandılar ve işlerinden ayrılmak zorunda kaldılar.

Askerî darbe topluma, demokratik kurumlara ve kişilere ağır baskılar uyguladı. Tüm siyasi partiler kapatıldı, bunların bazıları yargılandı. Bu dönemde 23.667 dernek etkinlikten alıkonuldu. Çok sayıda örgüt hakkında davalar açıldı. Bu arada DİSK ve Barış Derneği davaları dünya kamuoyunun ilgisini çekti. Basma sansür uygulandı. Sıkıyönetim komutanlarınca 4509 kişi sürgüne gönderildi. İşkenceden, haksız tutuklama ve yargılamadan kurtulmak için 30 bin kişi Türkiye'yi terketti, yabancı ülkelerde büyük güçlükler içinde yaşamak zorunda kaldı. Bunlardan 14 bin kişi vatandaşlıktan çıkarıldı. Cezaevleri tam bir zindancılık anlayışı ile yönetildi. Bu dönemde cezaevlerinde kaç kişinin yaşamını yitirdiğini tam olarak bilemiyoruz. 1984 ile 1989 tarihleri arasında açlık grevi yapan 14 kişi yaşamını yitirdi.

12 Eylül'de yoğun biçimde kültür düşmanlığı yapıldı. Kitaplar televizyon ekranlarında silah gibi suç aleti olarak teşhir edildi. Sıkıyönetim komutanlarının kararıyla Mamak'ta sa-

dece Bilim ve Sosyalizm Yayınları'na ait 133 bin 607 kitap yakıldı, bu nedenle devlet tazminat ödemek zorunda kaldı. SEKA'da 39 tonu aşkın kitap ve dergi imha edildi. 937 film yasaklandı, bunların 114'ü Yılmaz Güney'e aittir. 8 gazete toplam 195 gün süreyle kapatıldı, büyük masraflar yapılarak televizyon için yayına hazırlanan "Yorgun Savaşçı" filmi, dönemin başbakanının emriyle yakıldı.

Ölüm cezası

Kişi dokunulmazlığının devletçe yok edilmesinin bir başka biçimi de ölüm cezasıdır. Bugün yürürlükteki yasalarımızda 39 ayrı suç için ölüm cezası öngörülüyor. *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi*'ne ek 6 no.lu protokol ölüm cezasının kaldırılmasını öngörmekteyse de Türkiye bu protokolü imzalayıp onaylamaktan kaçınmıştır. Ölüm cezasının ceza olma niteliği hukuk çevrelerinde tartışmalı bir konudur. Bu cezayı savunanlar, caydırıcılık (ibreti müessire) ve toplumun tehlikeli kişilere karşı korunması gibi gerekçeler öne sürüyorlar. Oysa yapılan araştırmalar, bu cezanın caydırıcı etkisi bulunmadığını ortaya koyuyor. Çağdaş infaz hukuku, suçluyu ıslah edip topluma kazandırma amacı güder. Ölüm cezası bu amaca aykırı düşüyor ve de öç alma gibi ilkel bir mantığa dayanıyor. İnsan onuru ile bağdaşmayan bu cezanın en büyük sakıncası, adli yanılgı durumunda yanılgının düzeltilmesi olanağının bulunmamasıdır. Geçmişte bunun birçok örneği yaşanmıştır.

12 Eylül darbesinden sonra 25 Ekim 1984 tarihine kadar, çoğunluğu siyasal suçlu olmak üzere 50 kişinin ölüm cezası yerine getirildi. Bu olgu, darbelerin ölüm cezası uygulamasını da yoğunlaştırdığını gösteriyor. 25 Ekim 1984 tarihinden sonra infaz yapılmadı. 1991 yılında yürürlüğe konulan *Terörle Mücadele Yasası* ile 8 Nisan 1991 tarihine kadar işlenen suçlar nedeniyle verilmiş ve verilecek olan ölüm cezalarının yerine getirilmemesi öngörüldü. 1995 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde onay bekleyen kesinleşmiş ölüm cezası dosyaları bulunmakla birlikte, onaylama yönünde bir çabanın bulunmamaktaydı. Avrupa Konseyi üyesi ülkelerin büyük bölümü ölüm cezasını tümden kaldırmış, çok az sayıdaki ülke de savaş halinde işlenen suçlar ve vatana ihanet suçlarıyla sınırlı tutmuştur.

İşkence

Kişi dokunulmazlığı, insanların işkenceye ve başka zalimce, insanlık dışı ve onur kırıcı davranışa ve cezaya karşı korunmasını da içerir. Türkiye Cumhuriyeti bu konuda iç hukuk düzenlemeleriyle yetinmedi, bir dizi uluslararası bildirge ve sözleşmeyi de benimsedi. Bu belgelerde işkence kesin bir biçimde yasaklanıyor. İşkence, biri uluslararası, öbürü bölgesel olan iki sözleşmede tanımlanmıştır. Bunlardan birincisi, Türkiye'nin de imzalayıp onayladığı 10 Aralık 1984 tarihli *Birleşmiş Milletler Sözleşmesi*'ndeki tanım, öbürü Amerika Devletleri Örgütü tarafından hazırlanan sözleşmedeki tanımdır. Birleşmiş Milletler'ce benimsenen *İşkence ve Başka Zalimce, İnsanlık Dışı ve Onur Kırıcı Davranış ya da Cezaya Karşı Sözleşme* de şu tanım yeralıyor.

"1. Bu sözleşmenin amaçları çerçevesi içinde 'işkence' terimi, bir kişiye, kendisinden veya üçüncü bir kişiden bilgi elde etmek veya onun bir itirafta bulunmasını sağlamak, kendisinin veya üçüncü bir kişinin gerçekleştirdiği veya gerçekleştirdiğinden şüphelenilen bir fiil için cezalandırmak, onu veya üçüncü bir kişiyi yıldırmak ya

TABLO 1
1992 BİLANÇOSU

Gözaltında ölenler	17
Nevroz olayları sırasında ölenler	92
Şırnak benzeri olaylar sırasında ölenler	41
Göstericilere ateş açılması üzerine ölenler	26
Ev baskınları sırasında öldürülenler	63
Dur ihtarına uymama vs. sonucunda ölümler	103
Mayın patlaması sonucu ölümler	38
Faili meçhul cinayetler	360
Sivillere karşı saldırılarda ölenler	189
Silahlı saldırı ve suikastlerde öldürülenler	285
Çatışmalarda ölen güvenlik görevlileri	747
Çatışmalarda ölen militanlar	972
1992 yılı içinde toplam ölü sayısı	**2933**

* Türkiye İnsan Hakları Vakfı'nın (TİHV) 1992, 1993 ve 1994 yılı raporlarından aktarılmıştır.

Gözaltında ölenler	17
Gözaltına alındıktan sonra kaybolanlar	8
İşkence görenlerin sayısı (TİHV'nin saptadığı)	594
Öldürülen gazeteciler	13
Öldürülen gazete bayileri	3
Kamu görevlilerinin saldırısına uğrayan gazeteciler	52
Toplatılan gazete ve dergiler	189
Toplatılan kitaplar	20
Gazeteci ve yazarlara verilen hapis cezalarının toplamı	23 yıl, 8 ay, 15 gün
Gazeteci ve yazarlara verilen para cezalarının toplamı	5 milyar 976 milyon lira
Öldürülen siyasi parti yöneticileri	8
Türban nedeniyle ceza alan üniversite öğrencileri	63
Kapatılan demokratik kitle örgütleri	32
Engellenen memur sendikalarının sayısı	39

da zorlamak amacıyla veya her türlü ayrımcılığa dayanan herhangi bir nedenle, bir kamu görevlisi veya resmî sıfatla hareket eden başka bir kişi tarafından ya da onun teşviki, muvafakatı veya rızasıyla kasıtlı olarak gerçekleştirilen, fiziksel veya zihinsel şiddetli acı veya ızdırap veren fiil anlamına gelir. Bu, yalnızca yasal yaptırımların kendilerinden kaynaklanan veya onlara bağlı olarak ortaya çıkan acı ve ıstırabı kapsamaz.

2. Bu madde, konu hakkında daha geniş uygulama hükümleri ihtiva eden veya edebilecek olan herhangi uluslararası bir belge veya milli mevzuatın uygulanmasına engel teşkil etmez." (Bu çeviri Başbakanlık İnsan Hakları Yüksek Danışma Kurulu'nca yapılmıştır.)

Resmî Gazete'de yayınlanan Türkçe resmî çeviri eksiktir. Bu yüzden çeviri bilim çevrelerinde eleştirilere uğradı. Orijinal metinde "yıldırma ve zorlama" amacıyla da işkence yapılabileceği yer almışken, resmî çeviride bunlara yer verilmediği görülüyor. "Yıldırma ve zorlama" amacıyla işkence eylemlerine özellikle siyasal suçlarda rastlanıyor.

Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'nin 16. maddesinde, işkence tanımı içine girmeyen zalimce, insanlık dışı ve onur kırıcı başka davranış ve cezalar da yasaklanıyor. Sözleşmede bu konuda bir tanıma yer verilmemiştir. Bunların nasıl anlaşılması gerektiğini, Birleşmiş Milletler tarafından kabul edilen, *Herhangi Bir Şekilde Gözaltında Bulunan ve Tutuklu Olan Bütün Kişilerin Korunmasına İlişkin İlkeler* başlığını taşıyan metinle ilgili Genel Kurulca yapılan yorumda buluyoruz. Bu yorum şöyle:

"Zalimce, insanlık dışı ya da onur kırıcı muamele ve cezaya (karşı koruma) ifadesi, gözaltında veya tutuklu bulunan kişiyi, geçici ya da sürekli olarak, görme veya duyma gibi doğal

ABCARŞİVİ

Azimet Köylüoğlu "İnsan Haklarından Sorumlu Devlet Bakanları"nın belki de en renklisi yidi. Halkla yakın ilişkiler de kurabilen Köylüoğlu, bu açıdan medyanın epey rağbet ettiği bakanlardan biri oldu.

duyularından herhangi birini kullanmaktan mahrum bırakan veya içinde bulunduğu yeri ve zamanı algılamasını engelleyen koşullarda tutulması da dahil olmak üzere, fiziksel veya zihinsel her türlü kötü muameleye karşı mümkün olan en geniş korumayı kapsayacak şekilde yorumlanmalıdır."

İşkence yasağı konusunda Türkiye'nin imzaladığı diğer uluslararası bildirge ve sözleşmelerin başlıcaları şunlardır:

- *İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi* (10 Aralık 1948).

- *Helsinki Sonuç Belgesi* (1 Ağustos 1975) ve onu izleyen öbür *AGİK Belgeleri*, özellikle *Paris Şartı*.

- 9 Aralık 1975 tarihli *Birleşmiş Milletler Bildirgesi*. (Bu belge işkenceyi bir "insanlık suçu" ilan ediyor ve kınıyor.)

- Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'nin 1981 ve 1983 tarihli *tavsiye kararları*.

- *İnsan Haklarını ve Temel Özgürlükleri Koruma Sözleşmesi* (1950 tarihli bu sözleşme *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi* adıyla da anılır. Türkiye'nin imzalayıp onayladığı bu sözleşme ülkemizde 1954 yılında yürürlüğe girdi.)

- *Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi*. (1966 tarihli bu Sözleşme TC Hükümeti tarafından imzalandı. Ancak 1996 yılında TBMM'ce onaylanmamıştı.)

- *İşkence ve Başka Zalimce, İnsanlık Dışı ve Onur Kırıcı Davranış ya da Cezaya Karşı Sözleşme*. (10 Aralık 1984 tarihli bu Sözleşme Türkiye tarafından onaylandı.)

- *İşkence ve İnsanlık Dışı ya da Onur Kırıcı Davranış ya da Cezanın Önlenmesi İçin Avrupa Sözleşmesi*. (26 Kasım 1987 tarihli bu sözleşme de Türkiye tarafından onaylanmış bulunuyor.)

Uluslararası sözleşmelerden söz ederken Anayasa'nın 90. maddesine değinmekte yarar vardır. Anılan madde, usulüne uygun olarak onaylanan sözleşmeleri yasa hükmünde sayıyor, hattâ bunların anayasaya aykırılığının öne sürülemeyeceği hükmünü koyarak, onlara yasanın da üstünde bir statü tanıyor. Ülkemizde yargı organlarının henüz 90. maddeye uygun içtihat koydukları söylenemez.

İşkence ile ilgili temel İç Hukuk düzenlemeleri ise şunlardır:

- *T.C. Anayasası*. (1982 Anayasası'nın 17. maddesi açık bir anlatımla işkence yasağı koyuyor.)

- *Türk Ceza Yasası*. (243. maddesiyle işkenceye, 245. maddesiyle kötü davranışa yaptırım öngörüyor. 450/3 özel bir durumu düzenliyor.)

- *Ceza Yargılamaları Usulü Yasası*. (Son değişikliklerle önleyici bazı hükümler konuldu.)

Uygulamalar

İşkence ve kötü davranış için *Türk Ceza Yasası*'nda öngörülen yaptırım-

lar oldukça yetersiz olmakla birlikte, Türkiye'de yaşanan işkence olgusu, düzenleme eksikliğinden çok uygulamadan kaynaklanıyor. Genel kanı, ülkemizde işkencenin bir sorgulama yöntemi ve baskı aracı olarak sistematik ve yaygın biçimde uygulandığı yönündedir. Bu konuda hazırlanmış kimi raporlardaki saptamalara bakalım.

• Türkiye, *İşkence ve Başka Zalimce, İnsanlık Dışı ve Onur Kırıcı Davranış ya da Cezaya Karşı BM Sözleşmesi*'ne 1988 yılında taraf oldu ve bu sözleşme 10 Eylül 1988 tarihinde yürürlüğe girdi. Bu sözleşme ile oluşturulan *BM İşkencenin Önlenmesi Komitesi*, Türkiye'de incelemelerde bulunduktan sonra hazırladığı raporu, 19 Kasım 1993 tarihinde dünya kamuoyuna açıkladı. Ellidokuz maddeden oluşan bu raporun kimi maddelerinde şu yargılara varılmıştır:

"Komite, sözü geçen işkence olaylarının çok azı bile doğru olsa, toplanan ifadelerdeki işkence teknikleri, işkencenin uygulandığı yer ve olayların tutarlılıklarından hareketle Türkiye'de sistematik işkence uygulandığının inkârının olanaksız olduğunu düşünmektedir (38. madde).

Komite, işkence olaylarının özel bir zaman veya özel bir yerde tesadüf edilen bir saptama değil de, en azından ülkenin büyük bir kısmında daimi, yaygın ve kasdi bir uygulama görünümünde olmasından hareketle işkencenin düzenli olarak uygulandığını düşünmektedir (39. madde)."

• *İşkence ve İnsanlık Dışı ya da Onur Kırıcı Davranış ya da Cezanın Önlenmesi Avrupa Sözleşmesi*, Avrupa Konseyi Üyesi öbür ülkelerle birlikte Türkiye'de de 1 Şubat 1989 tarihinde yürürlüğe girdi. Bu sözleşme ile kurulan Avrupa Komitesi (CPT), hemen her yıl Türkiye'de incelemeler yapıyor. Aslında bu komitenin raporları gizli olmakla birlikte, sözleşmenin 10. maddesi, taraf olan ülkelerden birinin, komitenin istekleri doğrultusunda işbirliği yapmaması ya da iyileştirme önerilerini yerine getirmeyi reddetmesi halinde, raporların açıklanmasına olanak tanıyor. Komite 1990, 1991 ve 1992 yıllarında yaptığı incelemelerin sonucunu içeren 10 sayfalık raporu açıkladı.

Raporda, heyetlerin her üç ziyaretinde gözaltı yerleri, hastane ve cezaevlerinde yaptığı incelemelerde yaygın işkence yapıldığının saptandığı, yetkililerin özellikle Diyarbakır, Ankara ve İstanbul siyasi polis merkezlerinde işkence ve kötü muameleye karşı önlem almadığı belirtiliyor. Ankara, Diyarbakır ve İstanbul siyasî polis merkezlerinde yapılan incelemelerde, fiziki ve psikolojik anlamda her türlü işkence ve kötü muameleye rastlandığının anlatıldığı raporda, incelemeler sırasında heyet doktorları tarafından muayene edilen kişilerde suçlamaları doğrulayan işkence izlerine rastlandığı kaydediliyor. Raporda, heyetlerin her üç ziyarette yaptıkları uyarıların dikkate alınmadığı da belirtiliyor.

• Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlığı, her yıl kapsamlı bir *insan hakları raporu* yayınlıyor. Bu raporda dünyanın başka ülkeleri yanında Türkiye'deki insan hakları sorunlarına da yer veriliyor. Hattâ Türkiye'ye ayrılan bölüm, birçok ülkeye göre daha kabarık sayfa tutuyor. Bu raporlarda Türkiye'de işkencenin sistematik olduğu yolunda açık bir nitelemeye yer verilmemekle birlikte, yaygınlığı açıkça dile getiriliyor.

• Uluslararası düzeyde etkinlik gösteren hükümetler dışı insan hakları örgütlerinin raporlarında da, Türkiye'de işkencenin bir sorgulama yöntemi olarak sistemli biçimde uygulandığına işaret ediliyor. *Helsinki Watch ve Uluslararası Af Örgütü raporlarını* buna örnek gösterebiliriz. Bu kuruluşların raporlarında yeralan iddiaların gerçek dışı olduğuna ilişkin bir belge de ortaya konulabilmiş değildir.

• Türkiye'deki hükümet dışı insan hakları örgütlerinin raporlarına da değinmek gerekiyor. Türkiye İnsan Hakları Vakfı, 12 Eylül 1980 ile 12 Eylül 1994 tarihleri arasındaki 14 yıl içinde gözaltında ya da cezaevlerinde ölenlerle ilgili bir rapor yayınlandı. *"İşkence dosyası"* adını taşıyan bu ra-

İLETİŞİM ARŞİVİ

"Gözaltında kayıplar", darbeden sonra "sivil hayata geçiş" döneminde neredeyse daha sık yaşanan bir sorundu. Bu dönemde anneler ve babalar "evlatlarını sağ" geri alabilmek için seslerini duyurmaya çalıştılar ama "normal" kanallar bu isteğe pek itibar etmeyince değişik yöntemler denemek zorunda kaldılar.

TABLO 2
1993 BİLANÇOSU

ÖLENLER	
Gözaltında ya da cezaevlerinde ölenler	29
Newroz olayları sırasında ölenler	3
Yerleşim merkezlerine saldırılar sırasında ölenler	46
Ev baskınları sırasında öldürülenler	57
Göstericilere ateş açılması sonucunda ölenler	20
Dur ihtarına uymama vs. sonucunda ölümler	109
Mayın patlaması sonucu ölümler	123
Faili meçhul cinayetler	467
Sivas olayları sırasında ölenler	37
Sivillere karşı saldırılarda ölenler	406
Silahlı saldırı ve suikastlerde öldürülenler	341
Çatışmalarda ölen güvenlik görevlileri	776
Çatışmalarda ölen militanlar	1078*
Toplam ölü sayısı	**3492**
İŞKENCE	
Gözaltında ya da cezaevinde ölenler	29
Gözaltına alındıktan sonra kaybolanlar	13
İşkence görenlerin(*) sayısı (TİHV'nin saptadığı)	827
BASIN, DÜŞÜNCE VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ	
Öldürülen gazeteciler	7
Öldürülen gazete bayileri	11
Kaybolan basın çalışanları	3
Kamu görevlilerinin saldırısına uğrayan gazeteciler	52
Toplatılan gazete ve dergiler	425
Toplatılan kitaplar	29
Kapatılan gazete ve dergiler	14
Ceza alan gazeteci ve yazar	116
Gazeteci ve yazarlara verilen hapis cezalarının toplamı	165 yıl 3 ay 10 gün
Gazeteci ve yazarlara verilen para cezalarının toplamı	38.267.000.000.-TL**
Cezaları kesinleşip cezaevine giren gazeteciler	18
Tutuklanan gazeteciler	60
ÖRGÜTLENME ÖZGÜRLÜĞÜ	
Öldürülen İHD yöneticileri	3
Kapatılan İHD şubeleri	4
Kapatılan demokratik kitle örgütleri	31
Öldürülen siyasi parti yöneticileri	15
Öldürülen öğretmenler	50
Kapatılan siyasi parti	4
Kapatılması istenen siyasi partiler	2
Yasaklanan grev	1

* *29'u çocuk, 126'sı kadın; 160'ı gördükleri işkenceleri resmî makamlardan aldıkları doktor raporlarıyla belgeledi. "İşkence gördüğünü" bildiren kadınlardan 22'si tecavüze ya da cinsel tacize uğradığını açıkladı.*

** Yaklaşık 1.5 milyon ABD Doları.

porda yaşamını yitirenlerin adları, ölüm tarihleri hangi karakolda veya cezaevinde öldüklerine ilişkin bir liste de yeralıyor. Rapora göre bu 14 yıl içinde gözaltında ya da cezaevinde ölenler, öldürülenler, açlık grevinde ölenler ve işkence sonucunda hastalanıp ölenlerin toplamı 420'dir. Yine aynı raporda 1994 yılının ilk yedi ayında 16'sı çocuk, 117'si kadın olmak üzere toplam 327 kişinin işkence gördüğü, bunlardan 127 kişide işkence izlerinin doktor raporu ile belirlendiği, 12 kadının tecavüz ya da cinsel tacize uğradığı belirtilmektedir. Vakıf, Türkiye'deki insan hakları ihlalleriyle ilgili yıllık raporlar yayınlıyor. Bu raporlarda ad, yer ve tarih verilerek olaylar özetleniyor. İnsan Hakları Derneği de, insan hakları ihlallerini içeren *aylık raporlar* yayınlıyor. Bu raporlarda çarpıcı tablolarla karşılaşıyoruz.

Resmî açıklamaya göre 12 Eylül darbesinden sonraki askerî yönetim döneminde 650 bin kişi gözetim altına alındı. Bunların büyük bir bölümünün işkence gördüğünde kuşku yoktur.

Yargılama ve sonuçları

İşkence eylemi son derece zor kanıtlanabilen bir suçtur. Böyle bir kanıtlama, önce işkencenin yapıldığını, sonra da kim tarafından yapıldığını belirlemeyi gerektiriyor. Bir kez işkence herkesin gözü önünde değil, gizli yerlerde yapılıyor. Gözetim sürelerinin uzunluğu, işkence izlerinin kaybolmasına yolaçıyor. İz bırakmadan işkence yapma yöntemlerinin geliştirildiğinden söz ediliyor. Nitekim bu hususa Avrupa Komitesi raporunda da yer verilmiştir. İşkence gören kişinin gözleri bağlandığı için, işkence yapanların tanınması da her olayda mümkün olmamaktadır. İşkence yapanların devletçe korunup kollandığı kanısı oldukça yaygındır.

Erzincan Sıkıyönetim Askerî Mahkemesi'nin 4 Eylül 1984 tarih ve E: 1984 / 107, K: 1984 / 375 sayılı kararının gerekçesinde şöyle deniliyor:

"Bir an için yapıldığı kabul edilse bile, işkence sanıktan doğru cevap almak için yapılmaktadır. Eğer doğru olmayan, uydurma cevaplar verilirse, işkencenin gayesi doğru cevap almak olduğuna göre; işkence daha da artırılacaktır. O halde bu durumun sanıklarca da bilinmesi tabiî olduğuna göre, bu önermenin mantıki sonucu, işkenceye maruz kalanın doğru cevap

vermesidir. Aksi taktirde işkenceye artırılarak devam edilecektir. Öyleyse, ifadelerin işkence altında alındığı sabit bile görülse, bu, ifadenin gerçek dışı olduğunu, itibar edilemeyeceğini ortaya koymaz."

Mahkeme kararında yeralan bu gerekçe, devletin işkence olaylarına bakış açısını da sergiliyor.

1980-1986 yılları arasında 5058 güvenlik görevlisinin işkence olayları nedeniyle yargılandığı ve bunlardan ancak 544'ünün hüküm giydiği resmen açıklandı. Yine resmî rakamlara göre 1994 yılı içinde 314 kişi hakkında işkence veya kötü muamele nedeniyle soruşturma açılmış, 35 dava sonuçlandırılmış ve 11 kişinin suçu sabit görülerek cezalandırılmıştır. İşkence failleri aleyhine ceza davası açılması çoğu kez uzun zaman alıyor, açılan davalar uzun süre sonuçlandırılmıyor. Kimi mahkeme kararlarında işkence eylemi kabul edilmiş, ancak kim tarafından yapıldığı saptanamadığı için, sanıklar beraat ettirilmiştir. Suçun sabit görülmesi durumunda da çoğu kez, Türk Ceza Yasası'nın işkenceyi cezalandıran 243. maddesi değil, cezası daha az olduğu için kötü davranışı cezalandıran 245. maddesi uygulanmıştır. İç hukuk yollarını tükettiği halde olumlu sonuç alamayan birçok kişi, konuyu bireysel başvuru yoluyla Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na götürdü. Komisyondan Türkiye aleyhine birçok karar çıktı ve hükümet kimi işkence mağdurlarına "dostane çözüm" formülü içinde milyarlarca lira tazminat ödemek zorunda kaldı. Böylece Türkiye'deki işkence olgusu yalnızca BM ve Avrupa Komitelerince değil, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'nca da saptanmış oldu. Henüz karara bağlanmamış olmakla birlikte, dostane çözüm sağlanamadığı için Avrupa İnsan Hakları Divanı (Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi diye de anılır) önüne götürülmüş davalar da vardır.

Kişi özgürlüğü ve güvenliği

1982 Anayasası'nın 19. maddesi kişi özgürlüğü ve güvenliğini düzenliyor. Maddede türlü güvenlik önlemleri sözkonusu edilmekle birlikte, bunların en önemlileri yakalama, gözetim altına alma ve tutuklama işlemleridir. Gözetim altına alma ve tutuklama, olağanüstü dönemlerde oldukça kötüye kullanıldı. 12 Eylül döneminde de böyle oldu. Örneğin sıkıyönetim komutanlarının uygulayabilecekleri gözetim süresi darbenin yapıldığı Eylül ayı içinde 30 güne, bundan iki ay sonra Kasım ayı içinde 90 güne çıkarıldı. 1981 Eylül'ünde 45 güne indirildi. Uygulamada bu uzun sürelerin de aşıldığı görüldü.

Bugün yürürlükteki yasalarda gözetim süresi yönünden tam bir karmaşa yaşanıyor. Ceza Yargılama Usulü Yasası'na göre bu süre bireysel suçlarda 48 saat, toplu suçlarda 4 gün (bu süre 8 güne kadar uzatılabilir), terörle mücadele yasasına göre bireysel suçlarda 48 saat, toplu suçlarda 15 güne kadar, sıkıyönetim ve olağanüstü hal uygulamalarında 30 güne kadar uzayabiliyor. Gözetim altına alınan kişilerin yakınlarına haber verilmemesi de başka bir olumsuzluktur.

İLETİŞİM ARŞİVİ

"İşkence hadiseleri" özellikle sivil hayata geçiş döneminde her düzeyde tartışıldı. 1985 yılında Meclis başkanı Necmettin Karaduman "maalesef işkence olayı var" beyanatını verirken SHP'de olayların üstüne gitmeye çalışıyordu.

Tutuklama işlemi, mahkeme kararıyla yapılabiliyor. Özgürlük asıl, tutuklama istisna olmasına karşın Türkiye'de tutuklama işlemlerinin istisna olmaktan çıktığı ve oldukça yaygın biçimde uygulandığı biliniyor. 12 Eylül askerî darbesinden sonra 10 yıldan fazla tutuklu kalan sanıklar vardır ve bu yüzden Avrupa İnsan Hakları Komisyonu Türkiye aleyhine ağır kararlar aldı.

Birleşmiş Milletler 1955 yılında, Avrupa Konseyi ise 1987 yılında, *"Tutuklu ve Hükümlülere Muamelede Uyulması Gereken Minimum Standart Kurallar"*ı kabul etti. Bu alanda başka uluslararası belgeler de vardır. Ülkemizde ceza ve tutukevlerinin büyük bir bölümü, fiziki koşulları yönünden minimum standartların altındadır.

Düşünce özgürlüğü

Bugün ülkemizde yüzlerce insanın düşüncelerinden ötürü hükümlü ve sanık durumunda bulunduğu gözönüne alınırsa, insan hakları açısından düşünce özgürlüğünün ne denli önemli olduğu daha kolay anlaşılabilir. Düşünce özgürlüğü denilince insanların serbestçe düşünebilmesini, düşüncelerini serbestçe açıklayabilmesi veya yayabilmesini ve düşünceleri etrafında serbestçe örgütlenebilmelerini birlikte algılamak gerekir. 1982 Anayasası, Düşünce ve Kanaat Hürriyeti" ve "Düşünceyi Açıklama ve Yayma Hürriyeti" başlıkları altında konuyu iki ayrı maddede düzenliyor. Düşünceyi açıklama ve yayma özgürlüğüne getirilen genel ve özel sınırlamalar gözönüne alındığında "düşün-

ce suçu" dediğimiz kavramın anayasada yer bulduğu sonucuna varılabilir. Yürürlükteki yasalarda da azımsanmayacak sayıda düşünce suçuna rastlıyoruz. Düşünce suçu, bir düşünce veya görüşün açıklanması, yayılması ya da başkalarına ulaştırılmasını suç saymak ve bunu yaptırıma bağlayıp cezalandırmak demektir. Başkalarını küçük düşürmek, onlara hakaret etmek, sövmek ister sözlü, ister yazılı yapılmış olsun, elbette düşünce ve düşünceyi açıklama kavramı içinde yeralamaz. İnsanları suç işlemeye itmeyi de aynı biçimde değerlendirmek gerekir.

Hiç kimse, devletin resmî ideolojisine uygun düşünmeye zorlanamaz. Demokrasilerde aykırı düşünceler de güvence altındadır. Ama Türkiye'de bu güvencenin tam anlamıyla bulunduğu söylenemez. Birçok örneğin yanında en tipik örnek, Terörle Mücadele Yasası'nın 8. maddesidir. Bu madde, bir eylem çağrısı yapılmadığı, şiddet ve tehdit kullanılması önerilmediği, bir kalkışma sözkonusu olmadığı halde salt düşünce açıklamayı cezalandırmaktadır. Madde metni, TCK'nın yürürlükten kaldırılan 142. maddesinin 3. fıkrasını, daha da belirsiz duruma getirerek yaptırıma bağlıyor. Terörle Mücadele Yasası'nın tümüne yönelik haklı eleştirileri de dikkate alırsak bu yasa bir hukuk ayıbı olarak mevzuatımız içinde yeralıyor.

Düşünce özgürlüğünün önündeki engeller, basın ve yayın özgürlüğünü de etkiliyor. Bu yüzden davalar açılıyor, mahkûmiyet, toplama ve zoralım kararları veriliyor. Gazete ve dergilerin dağıtımının önlenmesi ve yayının durdurulması biçiminde uygulamalar da yapıldı. Bütün bu baskı uygulamalarının bilim ve sanat özgürlüğünü etkilemediğini söylemek de zordur. Filmlerin, konserlerin, video ve kasetlerin, tiyatro gösterilerinin yasaklandığı, hattâ kimi filmlerin yakıldığı belleklerdedir.

TABLO 3
1994 BİLANÇOSU

ÖLENLER	
Gözaltında ya da cezaevinde ölenler	34
Newroz olayları sırasında ölenler	Yok
Yerleşim merkezlerine saldırılar sırasında ölenler	51
Ev ve işyeri baskınları sırasında ölenler	32
Göstericilere ateş açılması sonucunda ölenler	Yok
Dur ihtarına uymama vb. sonucunda ölenler	97
Mayın patlaması sonucunda ölenler	131
Faili meçhul cinayetler	423
Sivillere karşı saldırılar sonucunda ölenler	192
Silahlı saldırı ve suikastlerde ölenler	218
Çatışmalarda ölen güvenlik görevlileri	1077
Çatışmalarda ölen militanlar	1737
Köy korucuları arasındaki çatışmalarda ölenler	24
Yerel seçimler sırasında ölenler	15
Siyasi çatışma ve olaylarda ölenler	10
Toplam ölü sayısı	**4041**
İŞKENCE	
Gözaltında ya da cezaevinde ölenler	34
Gözaltına alındıktan sonra kaybolanlar	49
işkence görenlerin(*) sayısı (TİHV'nin saptandığı)	1128
BASIN, DÜŞÜNCE VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ	
Öldürülen gazeteciler / Gazete çalışanları	2
Öldürülen gazete bayileri	1
Kaybolan basın çalışanı	1
Kamu görevlilerinin saldırısına uğrayan gazeteciler	76
Toplatılan gazete ve dergiler	961
Toplatılan kitaplar	37
Kapatılan gazete ve dergiler	24
Kapatma kararlarının toplam süresi	62 ay 2 gün
Ceza alan gazeteci, yazar ve diğerleri	213
Verilen hapis cezalarının toplamı	448 yıl 6 ay 25 gün
Verilen para cezalarının toplamı	71.614.935.000 TL. (*)
Cezası kesinleşip cezaevine giren düşünce suçluları	45
Tutuklanan gazeteci ve yazarlar	102
Tutuklanan milletvekilleri	8
Tutuklanan parti yöneticileri	17
1 Ocak 1995 itibariyle cezaevindeki düşünce suçluları	97
ÖRGÜTLENME ÖZGÜRLÜĞÜ	
Öldürülen İHD yöneticileri	1
Kapatılan İHD şubeleri	7
Kapatılan demokratik kitle örgütleri	25
Öldürülen parti yöneticileri/adayları	26
Öldürülen öğretmenler	33
Öldürülen sağlık personeli	7
Kapatılan siyasi partiler	2
Kapatılması istenen siyasi partiler	1

* *İşkence görenlerin 24'ü çocuk, 261'i kadın, 476 kişi gördüğü işkenceyi resmî makamlardan aldığı doktor raporuyla belgeledi. "İşkence gördüğünü" bildiren kadınlardan 36'sı tecavüze uğradığını ya da cinsel tacizle karşılaştığını açıkladı.*

** *Yaklaşık 2 milyon 400 bin ABD Doları.*

Örgütlenme özgürlüğü ve kollektif haklar

12 Eylül askerî darbesinden sonra tüm dernekler etkinlikten alıkonuldu, toplantı ve gösteri yürüyüşleri yasaklandı, kimi sendikalar kapatıldı, toplu sözleşme ve grev hakları askıya alındı. Bir süre sonra siyasal partiler de kapatıldı. Askerî rejim döneminde çıkarılan anayasa ve yasalarla bu hakların kullanılması oldukça zorlaştırıldı. Örneğin İnsan Hakları Derneği'nin tüzüğü İçişleri Bakanlığı'nca iki kez geri çevrildi, ancak dokuz ay on gün sonra üçüncüsünde kabul gördü. Kimi derneklerin kuruluşu ancak Danıştay kararıyla sağlanabildi. Tüzükler geri çevrilirken oldukça komik gerekçeler gösterildi. Örneğin İnsan Hakları Derneği'nin tüzüğü reddedilirken şöyle deniliyordu:

"... Temel hak ve hürriyetlere bütün boyutlarıyla hayatiyet kazandırılması çok geniş ve kapsamlı, hattâ devletin dahi faaliyet ve görev alanını taşan bir çalışma ve faaliyeti gerektirebileceği gibi, bu faaliyetler siyasi nitelik gösterebilir."

Dernekler Yasası'nda oldukça uzun bir yasaklar listesi yeralıyor. Bu nedenle daha kurulur kurulmaz birçok dernek etkinlikten alıkonuldu. Bu yüzden dernekler yönetime karşı hukuk savaşımı vermek zorunda bırakıldılar. Dernek yöneticileri hakkında açılan soruşturma ve davaların sayısı oldukça kabarıktır.

Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü özgürlüğü de yürürlükteki yasa ile oldukça dar bir alana hapsedildi. Getirilen yasaklar ve biçimsel koşullar, bu hakların özünü zedeler niteliktedir. Uygulama daha da geri bir çizgi izliyor. Örneğin 23 Nisan Çocuk Şenliği yürüyüşü yasaklanabilmiştir. İçişleri Bakam ya da Vali, yürüyüş veya toplantıyı ertelemek suretiyle bu hakkın kullanılışını bir başka biçimde engelleme yetkisine sahiptir. Toplantı ve yürüyüş alanları olarak çoğu kez kentin dışındaki ıssız yerler seçildi, böylece hakkın amacına uygun kullanılabilmesi olanağı ortadan kaldırıldı.

ABC ARŞİVİ

1996 başlarında -devletin de itiraf ettiği ender olaylardan biri olarak-polisler tarafından dövülerek öldürülen Evrensel gazetesi muhabiri Metin Göktepe'ye yine ender görülen bir şekilde medya da sahip çıkınca memurların yargı önüne çıkması "sözkonusu" olabildi.

Sendika kurma hakkının önünde, bu hakkın kullanılmasını zorlaştıran, kimi zaman da engelleyen bir dizi yasak vardır. Yürürlükteki düzenlemelerle adeta bir "Sendikasızlaştırma" politikası uygulamaya konuldu. İmzalanan ve onaylanan ILO sözleşmeleri, bir iç hukuk metni olarak çalışma yaşamına yansıtılmadı. Devlet memurlarının sendika kurma çabalarına karşı yönetim neredeyse savaş açtı. Bu alandaki iç hukuk düzenlemeleri, uluslararası normlara aykırıdır. Toplu sözleşme alanı oldukça daraltıldı, barajlar konuldu, Yüksek Hakem Kurulu, uyuşmazlıkları çözmeye yetkili bir organ durumuna getirildi, grev etkili bir silah olmaktan çıkarıldı, grev yasağının alanı genişletildi. 1961 tarihli *Avrupa Sosyal Şartı,* Türkiye tarafından onaylanırken, örgütlenme, toplu sözleşme ve grev haklarını düzenleyen maddelerine çekince kondu. Bu nedenlerle çalışma yaşamının hem hukuksal düzeyde, hem de uygulama yönünden demokratikleştirilmesi, ülkenin önünde ciddi bir sorun olarak duruyor.

Kürt sorunu

Kimi yetkililer, "Türkiye'de Kürt sorunu yoktur, terör sorunu vardır" biçiminde açıklamalar yapsalar da dönemin en can alıcı sorunu, Kürt sorunudur.

Güneydoğu Anadolu'da bir savaş ortamının bulunduğu biliniyor. Savaşların yaşama hakkına ve vücut bütünlüğüne doğrudan bir saldırı olduğunda kuşku yok. Daha önce de değinildiği gibi, 12 Eylül askerî darbesinden sonra çatışmalarda 16 bin dolayında insanın yaşamını yitirdiği tahmin ediliyor. Yaralanan ve sakat kalanların sayısı bilinmiyor. Doğada ve kültürel varlıklarda meydana gelen yıkım da savaşın ayrı faturalarıdır. Buna bir de ekonomik yıkımı eklediğimiz zaman konunun vehameti daha iyi anlaşılabilir.

Siyasal iktidar Kürt sorununun çözümünde askerî yöntemlerin kullanılmasını yeğledi. Bundan ötürü bu konudaki politikalar, Milli Güvenlik Kurulu ve Genelkurmay Başkanlığı'nca belirleniyor. Kullanılan tek yol, silahlı çözümdür. Uzun süren sıkıyönetim ve olağanüstü hal uygulamaları sonunda gelinen nokta, bu yolla sorunun olsa olsa bastırılabileceğini ama çözülemeyeceğini gösteriyor. Şiddet, şiddeti üretiyor ve sorun içinden çıkılmaz duruma geliyor.

Olağanüstü Hal Bölgesi'ndeki uygulamalar, özellikle köy korucuları ve özel timlerin kimi eylemleri, in-

san hakları ve hukuk devleti kavramlarıyla bağdaştırılamayacak türdendir. Bunların, cinayetlere ve kaçakçılık olaylarına karıştıklarına ilişkin kuşkular gazete sayfalarına kadar yansıdı. Bölgede yüzlerce köy boşaltıldı, boşaltılan köylerin halkı, sağlıksız ve çok kötü koşullarda yaşamaya terkedildi. Faili meçhul cinayetler, yargısız infazlar ve işkence olayları yoğunlaştı. Sivil halk, bir yandan devletin, öbür yandan PKK'nın baskı ve saldırılarının hedefi oldu. Nevroz kutlamalarında çok sayıda ölüm ve yaralanma olayı meydana geldi. Özetle bölgede en ağır insan hakları ihlalleri yaşanıyor. Bu sorunun büyümesinde ve çözümsüz duruma getirilmesinde 12 Eylül askerî darbesinin büyük payı vardır.

Kahramanmaraş olayları nedeniyle sıkıyönetimin ilan edildiği 1978 yılında 8 yaşında olan bir çocuk, 1995 yılına geldiğinde 25 yaşındadır, ama bu bölgede henüz olağan bir rejimle tanışmamıştır.

Bazı olumlu gelişmeler

12 Eylül döneminde insan haklarının yoğun bir biçimde ihlal edilmesi, insan haklarının örgütlü bir biçimde savunulması gereksinmesini doğurdu. Bu amaçla önce 98 kurucu üyenin başvurusuyla İnsan Hakları Derneği kuruldu. Daha sonra İnsan Hakları Derneği'nin girişimi ve kimi üyelerin katılımıyla Türkiye İnsan Hakları Vakfı kurumlaştırıldı. Bu arada TAYAD, Mazlum - Der ve Helsinki Yurttaşlar Derneği gibi başka hükümet dışı örgütler de toplum yaşamımıza katıldılar. Bu örgütlerin insan hakları konusunda kamuoyu oluşturma açısından önemli katkıları oldu. Tüm baskılara karşın insan

MAZLUM-DER (İnsan Hakları ve Mazlumlar İçin Dayanışma Derneği)

ÖMER ÇELİK

İnsan Hakları ve Mazlumlar İçin Dayanışma Derneği (Mazlum-Der), 28 Ocak 1991 tarihinde kurulmuştur. Amacı, "İnsan Haklarını, insan haysiyetiyle ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlayan bu sebeple de zulüm niteliği taşıyan, siyasî, ekonomik, sosyal, hukuki, psikolojik, kültürel ve fiilî her türlü engelin kaldırılması, zulme uğrayan başta insan olmak üzere bütün varlıkların doğalarının korunması amacıyla her türlü mücadeleyi vermektir." Mazlum-Der'in bu faaliyetleri icra ederken deklare ettiği çalışma yöntemi "Kim tarafından ve kime karşı yapılırsa yapılın, her türlü işkence, hakaret ve tecavüze karşı mücadele vermek, zalimleri ve zulmü teşhir etmek" şeklinde ifade edilmiştir.

Mazlum-Der kuruluşunun felsefî temellerini İnsan Hakları Terminolojisi'ne dayandırmamıştır. İnsan Hakları konusundaki faaliyetlerini Kur'an'a ve Hz. Peygamber'in uygulamalarına bağlamıştır. Üçüncü Dünya Ülkeleri'nde sıkça görülen insan hakları dernekleri ile arasına böyle bir fark koymuştur. Model olarak Hz. Peygamber'in Mekke'de içinde yeraldığı "Hılfu'l-Füdul" (Erdemliler İttifakı) Mazlum-Der'in sık sık vurguladığı bir referans olmuştur. Mazlum-Der'in insan hakları mücadelesinde insan haklarına ilişkin literatürden faydalanmakla birlikte asıl vurgusunu İslâmî kaynaklara yapması iki yönlü bir tartışma doğurmuştur. İlk olarak, insan hakları literatüründen faydalanılması, Müslümanlar içerisinde insan haklarının İslâmî açıdan kabul edilip edilemeyeceği şeklinde tartışmalara yol açmıştır. Öte yandan insan hakları çalışmalarında, insan hakları literatürünü esas alan kesimler ise Mazlum-Der'in çalışmalarının salt Müslümanlara yönelik olacağı bunun tüm insanları kapsayacak bir yeterliliğe ulaşmayacağı şeklinde eleştiriler yöneltmişlerdir. Mazlum-Der bütün bu eleştirilere ve tartışmalara kuruluşunu izah eden resmî metinler başta olmak üzere tüm yayınlarında "kim olursa olsun mazlumdan yana, zalime karşı" sloganında ifade bulan bir tarzla, İslâmî açıdan insan haklarına sahiplenmenin sadece mümkün değil, aynı zamanda zorunlu olduğu ve Mazlum-Der'in muhatabının başta tüm insanlık olmak üzere bütün canlılar olduğu şeklinde cevap vererek katılmıştır. Mazlum-Der tesbit ettiği zulümlerle ilgili olarak konusuna göre hareket etmekte, avukat tahsis etme, basın bildirisi, basın toplantısı, seminer, yardım kampanyası, uluslararası kuruluşlara müracaat, suç duyurusu, rapor hazırlama, ilgili mercilere müracaat, hukukî talepte bulunma vb. hareket tarzlarını geliştirmektedir.

Mazlum-Der'in faaliyet alanları uluslararası olaylardan yerel gelişmelere kadar çok geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Kürt Sorunu ile ilgili ihmal edilen bir çok hususun tesbitinde Mazlum-Der'in aktif bir rol oynadığı görülmüştür. 1992'de yapılan "Kürt Sorunu Forumu" bu konuda yapılmış kapsamlı çalışmalardan biridir. Güneydoğu bölgesini çeşitli kereler ziyaret eden dernek yetkilileri en son 1995 içerisinde bölge ile ilgili geniş bir rapor hazırlamışlardır.

Mazlum-Der'in birinci dönem başkanı Mehmet Pamak, ikinci ve üçüncü dönem (halen) genel başkanı M. İhsan Arslan'dır.

haklarının kazanılması, geliştirilmesi ve korunması yönündeki çabalar bugün de sürüyor.

İnsan hakları kavramı toplumda geniş yankılar buldu. Birçok siyasal parti bu kavramı propaganda konusu yaptı. Türkiye Büyük Millet Meclisi bünyesi içinde İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu oluşturuldu. İnsan Hakları Bakanlığı kurulması yönünde çalışmalar yapıldı. Bu gerçekleştirilemedi ama Devlet Bakanlıklarından birisi insan hakları konusunda görevlendirildi. Başbakanlık bünyesinde İnsan Hakları Yüksek Danışma Kurulu adıyla başka bir kurul oluşturuldu. Hattâ Milli Güvenlik Kurulu'nun da bu konuda bir komisyon oluşturduğu biliniyor. Bu resmî kuruluşların amacı, insan hakları ihlallerinin önlenmesi ve yeni kazanımlar elde edilmesinden çok, bu konuda iç ve dış çevrelerden gelen eleştirilere karşı savunma yapma biçiminde ortaya çıktı. Okullara insan hakları dersi konulması çalışmaları ise sürdürülüyor.

İnsan Hakları konusunda birbirini tamamlayan iki olumlu gelişme daha oldu. Bunlardan birisi Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na bireysel başvuru hakkının tanınmasıdır. Böylece iç hukuk yollarını tükettiği halde haksızlığın giderilmediği kanısında olan kişiler için, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi* uyarınca çözüm arama olanağı doğdu. Gerçi hükümet bu hakkı tanırken birçok çekince koydu, ancak bu çekincelerin önem taşımadığı uygulamada görüldü. Bunu tamamlayan ikinci olumlu gelişme de Avrupa İnsan Hakları Divanı'nın zorunlu yargı yetkisinin tanınması oldu. Avrupa İnsan Hakları Divanı bölgesel bir yargı organıdır ve uyuşmazlıkları *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi* uyarınca çözer. Kişilerin divana başvurma yetkisi yoktur. Konuyu divana; ya aleyhine şikâyette bulunulan ülke, ya da Avrupa İnsan Hakları Komisyonu götürebilir.

Son on yıl içinde uluslararası ve bölgesel bazı sözleşme ve belgelerin imzalanıp onaylandığını görüyoruz. Ancak Türkiye'nin bu tür belgeler karşısındaki tutumu ikirciklidir. Türkiye zorunlu durumlar dışında genel olarak uluslararası sözleşmeleri imzalayıp onaylamaktan kaçınıyor. İmzalayıp onayladığı sözleşmelere ciddi çekinceler koyuyor. Anayasanın 90. maddesine göre onaylanmış sözleşmeler yasa hükmünde olmasına karşın çoğu kez uygulamaya sokulmuyor. Bu sözleşmelerin iç hukuka yansıtılması bir yükümlülükken bundan kaçınıldığı gözleniyor. Bu konuda insan hakları kavramına yabancı başka kaygıların egemen olduğu söylenebilir.

İmzalanan ve onaylanan önemli sözleşme ve belgelerin bazıları şunlardır:

- Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Kaldırılması Sözleşmesi.
- İşkence ve Başka Zalimce, İnsanlık Dışı ve Onur Kırıcı Davranış ya da Cezaya Karşı Sözleşme.
- Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi. (İmzalandı, henüz onaylanmadı).
- Çocuk Hakları Sözleşmesi.
- 59, 87, 123, 135, 142, 144, 151, No.lu Uluslarası Çalışma Örgütü (ILO) Sözleşmeleri.
- İşkence ve İnsanlık Dışı ya da Onur Kırıcı Davranış ya da Cezanın Önlenmesi Avrupa Sözleşmesi.
- Avrupa Toplumsal Antlaşması.
- AGİT Paris Şartı ve öbür belgeler

Türkiye'nin henüz imzalamadığı çok sayıda uluslararası ve bölgesel sözleşmelerle protokollerin bulunduğunu da belirtmek gerekir.

Yetersiz olmakla birlikte Ceza Mahkemeleri Usulü Kanunu'nda yapılan iyileştirmeleri de olumlu gelişmeler arasında sayabiliriz. Gözetim altına alma, tutuklama ve yargılama konularında yaşanan olumsuzlukları ortadan kaldırmak için iyi niyetle başlatılan girişim, etkili çevrelerin baskısıyla istenen ve beklenen sonucu vermedi. Sağlanan kısmi iyileştirmeler uygulamada etkisiz duruma getirildi. Anayasanın kimi maddelerinde yapılan değişiklikleri de çok yetersiz ama olumlu bir adım diye niteleyebiliriz.

Sonuç

Ulusların gelişmişlik düzeyini belirlemek için türlü ölçütler kullanılıyor. Bunların en çok bilineni ulusal gelirden kişi başına düşen paydır. Bugün bu ölçütlerin arasına insan hakları da girdi. İnsan haklarının düzeyi uygarlığın da ölçüsü sayılıyor. Birleşmiş Milletler'in, ülkeleri, insan hakları ve demokrasi yönünden değerlendiren raporları var. Onun gibi kimi uluslararası insan hakları örgütlerinin de zaman zaman değerlendirmeler yaptığını görüyoruz. Ne yazık ki Türkiye bu raporlarda, insan hakları yönünden "sicili bozuk" ülkeler arasında yeralıyor.

İnsan hakları ihlalleri karşısında resmî yaklaşım, ileri sürülen savları araştırıp sorunu çözme biçiminde değil, yadsıma biçiminde ortaya çıkıyor. Devlet, hazırlanan raporlar ve yapılan belirlemeler karşısında, bunların doğru olup olmadığına bakmaksızın sürekli kendini savunma gereksinmesini duyuyor. Böylece çoğu kez haksızlığı savunur duruma düşüyor. İnsan haklarının doğuştan kazanılan vazgeçilmez ve devredilmez haklar olduğunun bilincinde olmayan yetkililer var.

İnsan hakları devletin bir lütfu değildir ve her an herkese gereklidir.

"İnsan hakları, hemen şimdi..." sözü içi boş bir slogandan ibaret değil."

Örgütlü insan hakları mücadelesi deneyleri

YAVUZ ÖNEN

12 Eylül'ün yarattığı toplumsal depremin enkazı altında kalanların aileleri başta olmak üzere hemen her meslek ve sosyal kategoriden 93 insan temel hak ve özgürlükleri savunma, haksızlıklara muhalefet etme ve baskılara direnme amacıyla İHD'yi kurdu. İHD politik farklılıkların çeşitli fraksiyonların içinde yer aldığı bir arenaydı. İHD'nin kurucuları arasında Aziz Nesin, Gülten Akın, Halit Çelenk, Emil Galip Sandalcı, Muzaffer İlhan Erdost gibi isimler de vardı.

İHD kuruluş aşamasında Hükümet'in engelleriyle karşılaştı, kuruluşu geciktirildi. Ancak kuruluş tamamlandıktan sonra ilk önemli çalışma alanları cezaevleri, idam cezaları, işkence ve genel af oldu. Cezaevlerinde kötü beslenme ve yaşam koşulları, işkence ve baskılara karşı açlık grevleri Türkiye çapında yaygınlaştığında İHD bir yandan Hükümet ve Devlet temsilcilerine koşulların iyileştirilmesi için baskı yaparken, öte yandan tutuklular, hükümlüler ve aileleriyle sıcak ilişki kurdu. Cezaevleri için önerileri, kitle eylemleri, imza kampanyaları, oturma eylemleri gerçekleştirdi. TBMM önünde yapılan oturma eylemi sırasında Didar Şensoy fenalaştı ve kurtarılamayarak yaşama veda etti. Bu İHD'nin ilk can kaybıydı. İdamlara karşı imza kampanyaları düzenlendi, 150.000'i aşkın Türkiye içinde ve dışından toplanan imza TBMM'ye verildi. 12 Eylül idamlar, kayıplar, işkence altında ölüm, cezaevleri, yargılama yöntemleri gibi konularda raporlar yayınlanmaya başlandı.

Kuruluştan 2 yıl sonra özellikle İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin yıldönümlerinde insan hakları kavramı genişlemeye başladı. İHD çalışmalarında ülkenin çok kültürlü mozayiğini de dikkate alıyordu. Bu çalışma tarzıyla bünyesinde din, dil, etnik köken, farklılaşmalarının zenginliğini açığa çıkarırken başka bir alanda insan haklarına dikkat çekmek istedi. Çarpık kentleşme ortamında ihlal edilen pek çok haktan biri olan kent içinde kaldırımlarda, yurttaşların rahat ve güvenli yürüme hakkını arayan, savunan ve açıklayan, Yaya Hakları Bildirgesi'ni yayınladı.

İHD'nin kuruluşuyla birlikte ülke çapında başlayan dinamik süreçte, Şubeler kurulmaya başlandı. Şube sayısı 1996 başlarında 54'e ulaştı. Üye sayısı da hızla artmaya başladı. Çeşitli kentlerde eylemler, konferanslar, açık oturumlar düzenlenmeye başlandı.1996 yılında üye sayısı 17.000'lere ulaşmış bulunuyor. Kuruluşundan itibaren bülten yayınına başlayarak kamuoyuna sürekli haber, araştırma, makale vb. türlerde yazılarla bilgi aktarmaya ve böylece üye kitlesinin dışında daha geniş sosyal kesimlerle ilişki kurmaya başladı.

Dernek kurulduktan kısa süre sonra adını ülke dışında da duyurmaya başladı. Özellikle 1980 darbesinin ülke dışına sürdüğü 40.000'e yakın, Avrupa'nın pek çok ülkesine ve kentine dağılmış, oralarda da pek çok sorunla yüklü siyasi mülteci de İHD'yi benimsedi. İHD yöneticileri yabancı ülkelerdeki toplantılarda İHD'yi ve ülkeyi anlattılar. Avrupa Konseyi, Avrupa Parlamentosu ve Birleşmiş Milletler Heyetleri, İHD'yi sıkça ziyaret etmeye başladı.

Bu gelişmeler bazı tepkileri ve antipropaganda kampanyaları da beraberinde getirdi. ANAP dönemi, hükümet temsilcileri alternatif bir vakıf kurdu. Demokrasi Vakfı yöneticileri –aynı zamanda ANAP'ın önemli politikacıları– yabancı ülke temsilcilerine İHD'nin solcuların kurduğu illegal bir örgüt olduğu propagandasını yaptı. Ancak, bu çabalar başarıya ulaşamadı. Özellikle Birleşmiş Milletler, Kızıl Haç, Uluslararası Af Örgütü, Uluslararası Hukukçular Birliği, Helsinki

Watch, Avrupa Konseyi, Avrupa Birliği gibi uluslararası kurumlar ve kuruluşlar artan bir ilgiyle ilişkiler kurmaya başladılar. İHD, bu süreç içinde pek çok ödül de aldı.

İHD'nin uluslararası ilişkilerinden kurumsal olarak ulaştığı en önemli aşama, Uluslararası İnsan Hakları Federasyonu üyeliğidir. 1994 yılında Madrid'de yapılan Kongre'de İHD Federasyon'un üyesi oldu. Böylece özellikle BM'deki platformlarda bulunabilme olanakları artmış oldu.

İHD'nin kurulduğu sırada Türkiye gündemine 1985 yılından itibaren Kürt sorunu gündeme oturdu. Bu konu her geçen gün tüm yaşamımızı etkileyen ve genişleyen sürekli bir olaya dönüştü. Kuruluşundan itibaren 4 yıl içinde Kürt aydınları ve hükümlü ve tutuklu aileleri İHD'ye ilgi göstermeye ve çalışmalara etkin bir biçimde katılmaya başladılar. Bu katılım 14 ili kapsayan Olağanüstü Hal Bölgesi'nin tüm illerinde oluştu ve bu süreç içinde İHD şubeleri kuruldu. Olayların seyri içinde Kürt kökenli aydınlar İHD'nin merkez yönetimini etkilemeye hatta belirlemeye başladılar. Bu soruna yaklaşımlar ve çalışma tarzıyla ilgili değerlendirmelerdeki farklılıklar İHD içinde görüş ayrılıklarını da açığa çıkardı. PKK'nın resmî tanımının "devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne yönelik bir tehdit" biçiminde dile getirilmesinden itibaren ülkede temel hak ve özgürlükler sivil, sosyal, siyasal ve kültürel her türlü demokratik, barışçıl talepleri dile getiren kişi ve kuruluşlar da benzer bir suçlamayla karşı karşıya kaldılar. İHD, bu suçlamaya muhatap olan kuruluşların başında yer almaya başladı. Bu süreçte İHD merkez ve şube yöneticileri de baskı görmeye başladılar. DGM ve sivil mahkemelerde davalar evlerden geceyarıları gözaltına almalar, gözaltı uygulamaları, yöneticileri tedirgin etmek için sıklaştırıldı. Ancak, Kürt sorununun şiddet ve silah yoluyla çözümünün "sivil" hükümet-

Helsinki Yurttaşlar Meclisi

TURGUT TARHANLI

Helsinki Yurttaşlar Meclisi *(Helsinki Citizens' Assembly)* köklerini, 1980'li yılların Soğuk Savaş ortamındaki bağımsız yurttaş hareketlerinde bulur. Soğuk Savaş'ın ikiye ayırdığı blokların her iki tarafında da barış ve demokrasi için mücadele eden hareketler 80'li yıllar boyunca, aşağıdan yukarıya yumuşama kavramını geliştirdiler.

1985 yılında, Çekoslovak insan hakları girişimi *Charter 77*'nin hazırladığı Prag Bildirisi ile demokratik, barışçı ve bloklardan arınmış bir Avrupa için çağrıda bulunulması ve Avrupa'da Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK, artık AGİT) ve Helsinki sürecine dikkat çekilmesiyle Helsinki Yurttaşlar Meclisi de şekillenmeye başlamıştı. Böylece örgütün adındaki Helsinki sözcüğünün anlamı da berraklık kazanır: Soğuk Savaş ortamının, tüm sonuçlarıyla ortadan kaldırılmasına yönelik olarak, bloklar arasında ve sivil toplum zemininde, 1975 yılında imzalanan Helsinki Nihai Senedi ve sonrasındaki Helsinki süreci belgelerine uygun bir bölgesel işbirliği ağını kurmak.

Helsinki Yurttaşlar Meclisi'nin resmen kuruluşu, açılışını Vaclav Havel'in yaptığı, Prag'daki genel kurul toplantısı (Ekim 1990) ile gerçekleşir. Örgüt günümüzde, Kuzey Amerika, Avrupa ve Kafkasya'yı kapsayan bir coğrafyada, 40'ın üzerinde ulusal komiteden oluşan bir uluslararası sivil toplum ağıdır.

Örgütün Türkiye ayağı olan Helsinki Yurttaşlar Derneği resmen 1993 yılı başından beri faaliyet göstermektedir. Ancak, Derneğin bir kısım kurucuları ve işbirliği içinde oldukları kişi ve çevreler ile bu tarihten daha önce de, Helsinki Yurttaşlar Meclisi ilkeleri çerçevesinde birtakım faaliyetler gerçekleştirilmişti.

Helsinki Yurttaşlar Derneği Ana Tüzüğü'nde, derneğin amacı şöyle tanımlanmıştır: "... 1 Ağustos 1975 tarihinde, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 35 ülkenin imzaladığı, Helsinki Nihai Senedi ile başlatılan ve 21 Kasım 1990 tarihinde Paris Zirvesi sonunda aynı ülkelerce imzalanan Paris Şartı ile geliştirilerek korunan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) sürecinde yükümlülük altına girilen ilkelerin desteklenmesi ve hayata geçirilmesine katkıda bulunmaktır."

Yine derneğin Ana Tüzüğü'nde çerçevesi çizilmiş olan çalışma alanı ise şöyledir: "... (T)emel hak ve özgürlükler, sorunların karşılıklı anlayış ve barış içinde çözümü, demokrasi ve sosyal adalete dayalı uluslararası topluluğun sivil toplum düzeyinde aşağıdan yukarıya süreçler yoluyla örgütlenmek amacıyla sosyal çalışmalar yapmak; eğitim, öğretim, bilim, kültür ve sanat etkinliklerinde bulunmak; bireysel, kurumsal ve toplumsal boyutlarda iletişim, etkileşim, dayanışma ve işbirliğini güçlendirmektedir."

Helsinki Yurttaşlar Derneği, 100'ün üzerindeki üye sayısı ile ulusal ve uluslararası projeler çerçevesinde faaliyet göstermektedir.

lerce de kabul edilmesinden ve "bölücülere" karşı her türlü anti-demokratik uygulamanın meşrulaştırılmasından sonra İHD'nin Olağanüstü Hal Bölgesi'ndeki örgüt ve yöneticilerine de olağanüstü baskılar, saldırılar uygulandı. Cinayetler işlenmeye, İHD üyeleri ve yöneticileri öldürülmeye başlandı. 12 kişi yaşamını yitirdi. Sonuçta 1995 sonlarında Olağanüstü Hal Bölgesi'ndeki tüm şubeler kapatılmış durumdaydı. Aynı yıl Karadeniz bölgesinde de ağır baskılar nedeniyle Dernek çalışmaları durma noktasına gelmişti. İHD yöneticileri DGM'de, sivil yargıda pek çok davayla karşı karşıya, yoğun bir baskı kıskacında. İHD son yıllarda, insan hakları belgelerinin yayımlanması, Avrupa İnsan Hakları komisyonuna kişisel başvuru hakkı eğitiminin, hukukçulara, avukatlara anlatılması amacıyla projeler hazırladı, Avrupa Birliği'nin katkılarıyla da bu projeler uygulanmaya başlandı.

1989 yılında, İHD Yönetim Kurulu, ülkenin en çarpıcı ve ağır sorunlarından biri olan yaygın ve sistematik işkence uygulamalarına etkili bir biçimde karşı çıkarak süregelen ve 1980 Askeri Darbesi sonrasında işkencelerin bıraktığı fiziki psikolojik izleri gidermek amacıyla tedavi hizmetleri verecek olan Türkiye İnsan Hakları Vakfı (TİHV)'nı kurmaya karar verdi.

İHD tüzel kişiliği ve 32 kurucu üyenin katılımıyla 1989 yılında gerekli çalışmalar tamamlanarak kuruluş için başvuruldu. Ancak Vakıflar Genel Müdürlüğü; Vakıf Senedi'nde vakfın görevleri arasında yer alan ve işkence rehabilitasyonu yapar biçimindeki ifadeye, işkencenin Anayasa ve yasalarda yasaklı bulunduğunu yasaklanmış bir fiilin sonuçlarıyla da uğraşılamayacağı gerekçesiyle mahkemede itiraz etti. Kuruluşu daha fazla geciktirmemek için işkence kelimesinin senet metninden çıkarılmasına kurucular kurulunca karar verildi.

FILE ON TORTURE
amnesty international
TURKEY
Methods

İLETİŞİM ARŞİVİ

Uluslararası Af Örgütü, Türkiye'deki işkence vakaları raporlarıyla 80'li yılların tartışılan kurumlarındandı. "Resmi görüş" Batılıların içişlerimize karışması argümanıyla hareket ederken bir yandan da uluslararası hukuk sözleşmelerine imza atma "pratikliğini" de gösterdi.

1 yıla yakın bir süre kuruluş tamamlanıncaya kadar Vakıf biçimlenmeye ve kurumsallaşmaya, kadrolaşmaya başladı. Tedavi hizmetleri başlatılamadığından Türkiye genelinde olagelen insan hakları ihlallerinin belgelenmesine karar verildi. Dökümantasyon Merkezi olarak sonradan biçimlenecek olan bu merkezde İngilizce, Fransızca ve Türkçe ve sonra İngilizce-Türkçe olarak bir günlük bülten, çıkmaya ve abonelere gönderilmeye başlandı. 1991 yılında da her yıl çıkarılmakta olan ilk Yıllık Rapor Türkçe ve İngilizce olarak yayınlandı.

Son iki yıldan beri TİHV yayınları, DGM'nin ve sivil yargının açtığı davalarla mahkum edilmeye çalışılmaktadır.

TİHV'nin yayınlarında rejimin yapısından kaynaklanan, Anayasa ve yasalardaki antidemokratik hükümlerin neden olduğu ya da siyasal iktidarın ve kamu görevlilerinin yol açtığı ihlallere ağırlık verilmektedir. Ancak başta PKK olmak üzere çeşitli silahlı grupların gerçekleştirdiği eylem ve saldırılar da değerlendirilmektedir.

Dökümantasyon çalışması dışında TİHV'nin temel amacı olan işkence rehabilitasyon çalışmaları 1990 yılından itibaren kurumsallaşmaya, kadrolaşmaya başladı. 1995 yılında Ankara, İstanbul, İzmir ve Adana'da dört işkence rehabilitasyon merkezi işkence mağdurlarına hizmet vermektedir. Kurulduğundan bugüne 2000'in üzerinde fizik ve psikolojik tedavi yapılmıştır; uzman profesyonel kadroların dışında üçyüzü aşkın gönüllü hekimle çalışılmaktadır.

TİHV, ülke içinde İnsan Hakları Derneği ve Türk Tabipler Birliği, Çağdaş Gazeteciler Derneği, Çağdaş Hukukçular Derneği, Tarih Vakfı gibi kuruluşlarla ortak çalışmalar yapmaktadır. Ülke dışında da işkence tedavi merkezleriyle bilgi alışverişinde bulunmaktadır. Uluslararası işkence bilimsel toplantılarına da katılmaktadır. İnsan hakları ihlalleri dökümantasyonu ve işkence mağdurlarının tedavisi alanlarındaki düzenli ve sürekli çalışmaları nedeniyle TİHV, Birleşmiş Milletler, Uluslararası Af Örgütü, Avrupa Birliği, Kızılhaç gibi kuruluşların desteğini kazanma ve Avrupa ve ABD'den sivil toplum örgütlerinden ve Fransa hükümetinden (1991) İnsan Hakları ödülleri almıştır. TİHV, Çağdaş Gazeteciler Derneği 1995 yılı İnsan Hakları Onur Ödülü'nü de almış bulunmaktadır.

İHD ve TİHV'nın on yıldan beri sürdürdüğü örgütlü insan hakları mücadelesinde tutuklu ve hükümlü ailelerin ve özellikle anaların büyük katkılarını ayrıca belirtmek gerekmektedir.

İşadamları/İşverenler

Türkiye'de işadamları ve işverenler
DR. NEŞE ÖZGEN ERTUBEY

Cumhuriyet döneminde işadamları
PROF. DR. AYŞE BUĞRA

Ç E R Ç E V E Y A Z I

80'lerden 90'lara Yuppieler
HAYRİ KOZANOĞLU

☞ Banka ve Finans Sistemi, Çalışma Hayatı, Dernekler, Gelir Dağılımı,İktisadi Yapı, İktisat Politikaları ve Sorunları, Odalar, Sanayi, Şirketler/Holdingler, Ticaret, Yeraltı Dünyası ve Mafya

Türkiye'de işadamları ve işverenler

NEŞE ÖZGEN - ERTUBEY

Osmanlı döneminde ağırlıklı olarak Levanten ve Musevi azınlığın elinde bulunan 'müteşebbis' faaliyet, genç Türkiye Cumhuriyeti tarafından, fethedilmesi gereken başlıca etkinliklerden birisi olarak belirir. 1923 I. İktisat Kongresi'nin "ulusal endüstriyi destekleme, yabancı ayrıcalıklarının iptali ve yerli ürünlerin kullanımı ile yerli sanayiciyi özendirme" deyimi ile ifade edilen hedefi; gerek ihracat ve imalatta, gerekse hizmetler sektöründe yabancı tüccar ve sanayicinin ülkeyi terketmesi ile oluşan açığı yerli üretim ile doldurma isteği olmuştur. Cumhuriyet'e gelinceye dek imalat, ihracat ve hizmet sektörü Musevi ve Levanten'in eline bırakılması gereken 'kirli' işler olarak görülmekteydi. Girişimcilik/işadamlığı/müteşebbis sözcüğünün etimolojisi, aslında kavramın Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde geçirdiği anlam değişikliğini pek güzel ifade etmektedir.

"Müteşebbis"ten – "İşveren"e

1913-1915 sanayi sayımından da anlaşılacağı üzere Osmanlı sanayiinin en önemli özelliklerinden birisi, sınai mülkiyetin hemen tümüyle azınlıkların elinde olmasıdır. Alman kaynakları 1914'te sanayi kesiminde kapitalist ve işçilerin yalnızca % 15'inin Türk olduğunu belirtmektedir. Azınlıkların üretim ve pazarlama sürecindeki etken konumları yüzünden, Türk halkının artığın aktarılma ve paylaşılma sürecinin çok dışında kaldığını, diğer bir deyişle burjuvalaşma yolunun Türk halkına kapalı olduğunu görmekteyiz. 1913-1915 Osmanlı sanayi sayımında, sadece 3 firmanın başında Türkler'in bulunduğu görülmüştür. Azınlık (Levanten ve Musevi) grubun elindeki imalat sanayii profili ancak Cumhuriyet'ten sonra değişime uğramıştır.

1923-1929 arası, zayıf ve dışa bağımlı bir üretim, para-kambiyo sistemlerinin yarattığı hassas dengeler ve devletin ekonomideki etkinliğinin zayıflığı ile damgalanmıştır. Devlet harcamalarının ve müdahalesinin sınırlılığı (bir emisyon bankası olmadığı için, devlet harcama sınırını para basmak yolu ile dahi genişletememekteydi), işadamları tarafından hararetle onaylanmaktaydı. "İstanbul Ticaret Odası'nda Müteşekkil İstanbul İktisat Komisyonu Tarafından Tanzim Olunan Rapor"da, devletin hiç emisyon yapmayıp, tüm kredi genişlemelerinden kendilerinin yararlanması, yabancı sermayeyle işbirliği başlıca tavsiyeler arasındaydı. Dışa açık bir sermaye piyasası ekonomisindeki tamamlayıcı öğe özel girişime dayalı bir ekonomidir. Ancak sanayi dışı alanlarda kârlılığın yüksekliği, dış pazarla ilişkide rekabet riskinin yüksek oluşu gibi nedenlerle özel girişim sanayiden kaçmış ve bu nedenle de ekonominin devlet eliyle desteklenmeksizin yapılanamayacağı görüşü 1930'larda gündeme gelmiştir.

1930-1950 dönemi, başta tüketim malları olmak üzere, üretimin hemen her alanında ithal ikamesinin ve sanayileşmede devletçi politikaların yoğun olarak uygulandığı yıllardır. Dönemin güçlü sınıfları olan büyük toprak sahipleri ve tüccarlar devlet eliyle geliştirilen altyapı yatırımlarını kullanarak, savaştan sonra Avrupa'ya gıda ve hammadde satmakta ve spekülatif bir serveti biriktirmekteydiler. Ancak özel kesim teknoloji, üretim, örgütleme ve pazarlamaya yönelmediği için, sermaye birikimi üretken sermayeye dönüştürülememiştir.

1946'dan itibaren dış dünya ile bütünleşmenin ve yürürlükteki devletçi düzenin tasfiyesi ile birlikte yabancı sermayeye katılma isteğinin belirginleştiğini görmekteyiz. 1948 İktisat Kongresi bu isteğin belirgin ifadeleri ile doludur. 1950'li yıllar, Demokrat

ABCARŞİVİ

"Müstakil Sanayiciler ve İşadamları Derneği" (Kamuoyunda yakıştırılan adıyla "Müslüman Sanayiciler ve İşadamları Derneği") özellikle 90'lı yıllardan sonra iş çevrelerinde adını duyurdu ve İslami bir işadamları örgütlenmesinin en fazla bilinen örneği oldu.

Parti'nin ilk döneminde dışa açılma politikasının izlenmeye başlandığı, Serbest Bölgeler Kanunu'nun yürürlüğe konarak devletin etkinliğini daraltma adına devlet fabrikalarının satışa çıkarıldığı, DDY (Devlet Demir Yolları) ve DHY'nin (Devlet Hava Yolları) anonim şirket haline getirildiği ve yabancı sermaye ortaklığına açıldığı yıllardır. Ancak bu politika ile Merkez Bankası'nın döviz ve altın rezervleri kısa sürede tükenince, liberasyon politikası durdurulmuştur. 1959-61 döneminde Thornburg'tan Baker'a dek uzanan birçok Dünya Bankası uzmanı Türkiye'ye karşılaştırmalı üstünlükler teorisi dahilinde tarım ağırlıklı bir kalkınma süreci çizmelerine rağmen, dünya ekonomisi ile dış borçlar aracılığıyla bütünleşmeye çalışan ülkede, sanayileşmenin tarıma oranla daha avantajlı olduğuna ilişkin kanı yaygınlaşmış ve işadamları görüşlerini sanayi lehine kullanmaya başlamışlardır. Yine bu dönem özel girişimcinin asıl birikimine başlangıç oluşturmaktadır. 1990'larda Türkiye'nin nüfuzlu sanayicilerinin çoğunluğu 1950'li yıllarda iş hayatına atılmış ve birikimlerini gerçekleştirmişlerdir. Bir yandan tarımdan akan artığın sanayiye geçişi, diğer yandan himayeci politikaların terkedilmesi, bir patron/işveren grubunun oluşmasına çok önemli katkıda bulunmuştur.

Devletin kamu yatırımlarını satarak ve ağır sanayiyi tasfiye ederek özel girişime dayalı bir serbest piyasa ekonomisi yaratma önerileri başarılı olamamış, bunun yerine devlet yeniden altyapı yatırımlarını gerçekleştirmek ve gelişmekte olan sanayiyi desteklemek görevini üstlenmiştir. 1960'tan itibaren başlayan dönem; devletin, işadamlarının müdahalesi ile, gelişigüzel müdahaleciliği terkederek planlı bir kalkınma için güçlerini harekete geçirdiği dönemdir.

1960'tan itibaren başlayan planlı kalkınma dönemlerinde, planların kamu sektörü için emredici, özel sektör için de yol gösterici olacağı kabul edilmekteydi. Ülke, önündeki yol ayrımında sanayisini dışalıma karşı koruyarak yerli ürüne yönelmeyi seçmekteydi. Türkiye'nin ithal ikamesi kavramını öğrendiği yıllar olmuştur. Çok beklenen ve üzerinde uzun uzun düşünülerek hazırlanmış olan planlar ise, ne yazık ki, sanayi ile ilgili kaba hesapları ve derlenmiş tahmini istatistikleri ve temennileri aşamamaktaydı. Böylece 1960 sonrası ekonomiye damgasını vuran dört büyük özellik karşımıza çıkmaktadır:

- Yabancı sermaye ile tanışma ve birleşme,
- Montaj sanayiinin ağırlık kazanması,
- Tekelci yapının ortaya çıkması,
- Tüketim sanayiinin yoğunluk kazanması.

1950'den sonra Türkiye'ye çeşitli kanallardan ve farklı yöntemlerle akan yabancı sermaye, Türk firmaları ile çeşitli ortaklıklara girişmiş ve gıdadan otomotive kadar hemen her kârlı sektörde yer almıştır. Bu dönemde ülkeye giren yabancı sermayenin yaklaşık % 64'ü kâr vb. transferlerle yine yurtdışına akmıştır. Özellikle hizmetler, bankacılık ve otelcilik-turizm sektörlerinde yabancı sermayenin yaygınlığı görülmektedir. Üretim ve yatırımlardaki bu dışa bağımlılık ilk üç plan boyunca sanayiye damgasını vurmuş ve 'giderek yerli teknolojinin oluşturulacağı' umudu; artan dış borçlar, dünya petrol krizi ile gelen yeni dengeler ve bunların sonucu özel girişimcinin giderek artan biçimde spekülasyona yönelmesi ve ardından kamu kesiminin ülke ekonomisinin açıklarını kapatma sorumluluğunu üstlenmesi ile sonuçlanmıştır.

'İşveren/Patron' Kimliği

1950-1980 dönemi işveren/patron görüntüsünün daha yalın açıklandığı ve çıkarını korumada daha dolayımsız davrandıkları bir dönemdir. 1930'da devlet destekli özel girişimcinin kurduğu imalat sanayii, müteşebbis tabanını oluşturmuş ve sanayinin de temelini atmıştır. Altyapının

devletçe desteklenmesi ve özel sermayenin birikimi için kullanılmasının en önemli nedeni rantın oluşturulması ve bunun sanayiye aktarılması olduğundan, koşulsuz himaye kararları sonucunda 1960'larda Türkiye'de farklı iki grup burjuva ile karşılaşılmaktadır: Şehir ve köylerde oluşan küçük burjuvazi ve bunların yanında yer alan küçük sermayeli ticaret burjuvazisi ile uluslararası bağımlılık zincirinin en önemli halkası konumuna yükselen bir sanayi burjuvazisi. Artığın yeniden sanayiye aktarımı için bürokrat, aydın ve asker kesimden dönem içinde değişen oranda ve ağırlıklarda destek gören; tercihli fiyatlar, düşük fiyatlı girdiler ve düşük maliyetli krediler, dolaylı/dolaysız vergi indirimlerinden alabildiğine yararlandırılan sanayici grubu, üretimini dünya normlarından giderek daha bağımsız kılma ve iç pazarda dilediğince fiyat belirleme şansını yakalamıştır.

Bu dönem içinde işverenin, devlet politikalarını yönlendirme ve talep konularında pazarlıkta baskın konumda da olsa, farklı toplumsal kesimlerin varlığını 1985 sonrasından daha çok dikkate aldığını görmekteyiz. Öte yandan 1950-1980 dönemi işveren/patron görüntüsünün son 15 1980 - 1995 arasındaki döneme oranla daha yalın olduğu ve hedefine daha dolaysız ulaşmaya çalıştığı bir dönemdir. 1930'larda İstanbul'da örgütlenen İstanbul Sanayi Odası ve 1960'lı yıllarda ortaya çıkan Türk Metal Sanayicileri Sendikası, Türkiye Ağaç İşverenleri Sendikası, Türkiye Gıda İşverenleri Sendikası ve Ankara Sanayi Odası gibi kuruluşlar, hükümet politikalarını yönlendirme ve kendi çıkarlarını korumaya çalışırken, "işveren tarafı" olduklarını vurgulamakta ve pazarlık yollarını kendileri merkezli aramaktaydılar. Ancak bu arayışlar içinde toplumun çeşitli kesimlerinin varlığı ve ağırlığı her zaman hissedilmiştir. Örneğin 1961 yılında kurulan Türkiye İşverenler Sendikası Konfederasyonu (TİSK) kuruluş amaçları arasında "Türkiye'de çalışma hayatının iki kesiminden birisi olma işlevini üstlenmek" olarak açıklarken, sınıfsal yapısını da ortaya koymaktaydı. Ancak farklı kesimlerin de giderek pazarlık güçlerini hissettirmeleri ve taraf olduklarını vurgulamaları (işçi grevleri ve tarım kesiminin politikalara etkisi gibi) nedeniyle patron/işveren kategorisi, "ağırlığı daha fazlaca olan bir toplumsal katman olma" özelliği ile yetinmek zorunda kalmış, devlet politikalarını yönlendirmede zaman zaman önerilerinin yeterince dikkate alınmadığından yakınmıştır. 1980'e kadar olan bu dönemde, kapitalist yapıda farklı işveren/patron tiplerine rastlamak mümkündür. 1924-1929 yılları arasında temeli atılan küçük yerel ve özel bankalar finans kapitalin temelini oluştururken, Anadolu'nun orta ve küçük kentlerinden çıkan orta sanayici ile esnaf ve tarım kökenli bir sanayici gruptan da sözetmek mümkündür. Diğer yandan gayri müslim azınlığın zoraki mirasına devlet desteği ile el koyan ve devletle ilişkisi

TABLO 1
ÜLKELER VE SEKTÖRLERE GÖRE TÜRKİYE'NİN DIŞSATIMI (MİLYON $)

Sektörlere Göre	1992	%	1993	%	1994*	%
Tarım	2.259.1	15.4	2.380.9	15.5	723.5	8.9
Madenler	264.2	1.8	238.3	1.6	54.3	1.4
Endüstri	12.191.3	82.9	12.730.2	82.9	3.048.6	79.7
Ülkelere Göre						
AB	7.600.5	51.7	7.289.5	47.5	1.751.2	45.8
EFTA	631.9	4.3	557.9	3.6	152.2	4.0
Diğer OECD	1.113.7	7.6	1.221.7	8.0	420.6	11.0
Islâm Ülkeleri	2.713.4	18.4	2.704.5	17.6	618.1	16.2
Diğer Avr. Ülk.	1.330.0	9.0	1.653.0	10.8	399.3	10.4
Diğer	1.325.2	9.0	1.922.8	12.5	485.1	12.7
TOPLAM	14.714.6	100.0	15.349.4	100.0	3.826.4	100.0

* Ocak-Mart 1994.
(Kaynak: *TÜSİAD, The Turkish Economy, 1994*).

TABLO 2
İMALAT SANAYİ GÖSTERGELERİ (1980-1990)

	İşyeri Sayısı		Çalışanlar Ortalaması	Katma Değer (Milyon TL)	
	Toplam	Kamu	Özel		
1985	4870	392	4478	843.877	5.454.237
Büyük					
1990	5508	410	5098	975.208	75.300.751
Küçük					
1985	5777	90.556	202.583		
1990	3363	46258	1.475.455		

(Kaynak: *DİE, Türkiye Ekonomisi, İstatistik ve Yorumlar, 1994*)

içinde giderek palazlanan bir ortabüyük sanayici grubun varlığı da dikkat çekicidir. Öte yandan destekli sanayileşme ve kur politikaları şansını yakalayarak ticaretten sanayi grubuna geçmiş ve ülke içinde diğerlerinden daha çok dış dünya ile bütünleşerek iç ve dış pazarda şansını zorlayan bir büyük sanayici grubun varlığı da sözkonusudur. Bu yapıya en iyi örnek Eczacıbaşı grubudur.

1950-1980 döneminde işveren/patron grubunun en önemli özellikleri devletin en büyük alıcı olduğu alanlarda yatırımlarını yoğunlaştırmaları, sanayide özellikle tüketim malları grubunda üretime yönelmeleri, devlet desteğini sanayiden sağlarken finans kapital kesimi ve ticaret ile sürekli işbirliği ve ortak yatırım içinde olmaları, hatta 1970'li yıllarda kendi finans gruplarını kendilerinin oluşturmaları şeklindedir. Diğer bir deyişle, iç pazara yönelik üretim yaparken fiyat belirleme ve üretim kalitesi konularında son derece etken olan işveren grubu, firma organizasyonunu geleneksel yapıda tutmakta hiçbir sakınca görmemiş, finans kapital ve ticari sermayeyle ortak çıkarları için sürekli birleşmeye çalışmıştır. 1980'e kadar olan dönemde finans kapital ve ticaret sermayesi sanayi burjuvazisine, zaman zaman değişse de artan oranda destek vermeyi sürdürmüşlerdir. Türkiye'de burjuvazinin adı bir yanda devlet, diğer yanda aile tipi firma yapısının gelenekselliği ile damgalıdır. Firma içi ilişkilerin aile merkezli oluşu, holding düzeyinde de olsa, yönetimin ve kârlılığın aile adı ve çıkarları ile eşdeğer tutulmasına yol açmaktadır.

1950'den itibaren Türk işadamları ve gelişme potansiyelleri üzerine yapılmış çalışmalar, benzer sonuçlara varmışlardır: 1960 yılında İzmir'de 63 sanayici üzerinde incelemeler yapan Alexander, küçük ve orta ölçekli

ABC ARŞİVİ

TÜSİAD özellikle 80 sonrasında neredeyse her beyanatıyla tartışma yaratan bir kurum oldu. Siyaset gündemine müdahale, ekonomi politikalarına itiraz etme gibi girişimleri, darbe sonrası hiçbir derneğin siyaset yapamadığı Türkiye'de tartışmalar yarattı.

işyeri sahiplerinin tarım, büyük ölçekli imalat sanayii sektörü sahiplerinin de sanayi kökenli olduklarını, ancak ülkede bir girişimci potansiyelinden henüz sözedilemeyeceğini, zira gerek nitelikli işgücü ve teknolojik yenilik gerek finans açısından henüz ülkenin gelişmiş ülke endüstrisine benzer bir yapıyı oluşturamamış olduğunu belirtir. 1951'de Kerwin, Türk girişimcisinin endüstriyel aktiviteye yönelik uzun dönemli kararları almadığını, hızlı bir amortizasyon ve normalin üzerinde kâr beklentileri olduğunu ve bu nedenle yatırımların endüstriden ziyade spekülatif bir karakter taşıdığını belirtmektedir.

Payaslıoğlu 1961 yılında yaptığı çalışmada Türkiye'de büyük sermaye kuruluşlarının henüz holdingleşebilme aşamasında olmadığını, yaygın şirketleşme tipinin aile işletmesi biçiminde olduğunu ve en büyük şirketlerin dahi yönetiminde kan bağı bulunduğunu anlatarak, köken ve iş tarihi açısından firmaları, girişimci açısından ise sosyo-ekonomik kökeni incelemiştir. Payaslıoğlu'na göre Türkiye piyasasındaki firmaların % 24'ü 1923'den önce, % 16.2'si 1923-1939 arasında, % 18.4'ü 1940-1945 yıllarında ve % 59.7'si de 1946-1950 döneminde kurulmuştur.

1968 yılında, Ankara, İstanbul ve İzmir'de toplam 103 işadamı (bankacı, sigortacı, taşımacı, tüccar, madenci vb.) ile yaptığı görüşmelerin analizlerini yorumlayan Alpander de Türk iş aleminin temelinin, en büyük alıcı-satıcısı ve yatırımcısının devlet olduğunu, Türk işadamının geçmişinin üst düzey bürokratlığa ya da küçük ticarete dayandığını vurgular. Alpander diğer araştırmacılardan farklı olarak görüşmelerinde işadamlarının önem verdikleri şeyler, yatırım eğilimleri, risk alma eğilimleri vb. girişimsel tutumlarını da incelemektedir. Girişimcinin yenilikçi, atak ve değişimci bir güç olduğunu, ancak gelişmekte olan ülkelerde sosyal gelenekler, kanunlar, gümrükler ve ekonomik yapının genel kuralları tarafından sınırladığını belirten Alpander; bu ülkelerde piyasanın dengesiz yapısından ileri gelen güvensizlik ortamının girişimcinin risk alıcı karakterini zayıflattığını, uzun dönemli plan olanaklarını ortadan kaldırdığını, çevrelerini manüple etmek ve geleceği garantilemek için 'plastikleşme' gayreti içine girdiklerini ve bu yüzden de gelişmekte olan ülke girişimcisinin likiditeye fazlaca önem vermesi ile karakterize edilebileceğini vurgular. Alpander, girişimcilerin en büyük problemlerinin hükümet/devletle olan ilişkileri ve kendilerinin kamuoyu tarafından yanlış değerlendirildiklerini düşünmeleri olduğunu belirtmektedir.

Şaylan da 1986'daki çalışmasında

AGÜ (Az Gelişmiş Ülke) burjuvazisinin tipik özellikleri olan Batı ile bütünleşmiş; asker-sivil bürokrat, toprak ağası, eski sömürge sistemi artığı yabancı gruplar kökenli yerel bir burjuvazisinin Türkiye'de de gözlendiğini belirtir. Şaylan Türk burjuvazinin gelişme özellikleri olarak; küçük ve dağınık işletmeler, emek yoğun ve geri teknoloji, tüketim mallarına yönelik yatırım, ara malları dolayısı ile dışa bağımlılık, aile tipi girişimin egemenliği, devlete dayalı girişim tipi ve bir yandan da toprağa para yatırmayı vurgular. Şaylan sayılan özelliklerin Batı tarzı girişimci tipinden farklı olduğunu, bunun nedeninin de gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında ekonomik gelişmeye ilişkin objektif süreçlerin farklılığı olduğunu belirtmektedir. Gelişen Türkiye Cumhuriyeti, Batı kapitalizminin tekelci-emperyalist aşaması ile kendi kapitalistleşme adımlarının ilkini atarken karşılaşmış ve bağımlılık süreci sonucu, ulusal ağır sanayi yerine montaj sanayiine ve devlet kapitalizmi biçimine yönelmiştir. Bu süreç, Şaylan'a göre, Ortadoğu burjuvazisinin gelişme süreçleri ile benzerdir. Ortadoğu ülkelerinde burjuvazi ekonomik ve siyasal alanda güçlü bir hale gelememiştir; zira yatırım amaçlı riski göze alamamaktadır ve girişimcilik eylemleri daha çok yarı-feodal nitelik taşır ve kısa sürede daha çok kâr getireceğine güvenilen ticarete yönelim fazladır. Buğra ise Türk girişimcileri ve yönetimleri üzerine yaptığı çalışmalarda, Türk imalat sanayiine damgasını vuran en önemli özelliklerin başında devletle bağlantılı işletme eğiliminin ve aile bağlarının yönetimdeki ağırlığının geldiğini vurgulamaktadır.

"İşveren"den – "Girişimci"ye

İlk dört plan döneminin sonlarında hızlı sanayileşme politikalarının uygulanması, iç ve dış ekonomik gelişmeler sonucunda kesintiye uğramış; 1978 petrol krizi ile ortaya çıkan döviz darboğazı ve buna bağlı olarak dış borç ödeme güçlükleri enflasyo-

80'lerden 90'lara Yuppieler

HAYRİ KOZANOĞLU

Yuppie terimi 80'li yıllarla birlikte önce ABD'de, sonra tüm Batı dünyasında gündelik dile yerleşiverdi. Yuppie, ilk başlarda aşırı tüketim özlemi, sınırsız yükselme hırsı, dar bir dünya görüşüyle simgelenen genç profesyoneller için mizahi bir vurguyla kullanılıyordu. Zaten yuppie İngilizcede "genç şehirli profesyonellerin" (young urban professionals) kısaltılmışı. Burada şehirli olmak, banliyölerdeki bahçe içinde devasa klasik Amerikan evini terkedip, şehir merkezinde işyerleri ve eğlence muhitinin içinde stüdyo tipi bir konutta konuşlanmak anlamına geliyor.

Yuppieler farklılaşmış profesyonel becerilerin serbest piyasa koşullarında büyük getiriler sağladığı pazarlama, dış ticaret, reklamcılık, medya ama özellikle finans ve bankacılık sektöründe yoğunlaşmışlardı. 1987 Wall Street Borsa Krizi, birbiri ardına patlayan yolsuzluk skandallarıyla birlikte gözden düştüler. Bu kez cürümlerinin ötesinde tüm toplumsal bozuklukların sorumlusu bir günah keçisi ilan edildiler. Borsa Krizi sonrası finans sektöründe işsizliğin kol gezmesi, ücretlerde büyük düşüşler gözlenmesi yuppienin tüketim gücünü, fiyakasını, dolayısıyla statüsünü erozyona uğrattı.

90'larda yuppie kelimesi artık dilin bir parçası oldu; sözlüklere bile yerleşiverdi. Ama büyük önem atfedilen bir toplumsal eğilimden çok, aşırı gayretli, statüye fazlaca duyarlı, caka satmaya eğilimli yeni yetme genç iş insanı bireyleri tanımlamak için kullanılıyor. Serbest piyasa koşullarının hakim kılınması, 'Refah Devleti'nin tasfiye edilmesi sürecinde yuppielik değerleri bir bakıma toplumsal dokuya sindiği için fazlaca yadırganmıyor. Bireysel pazarlığın, korkunç ücret farklılıklarının sözkonusu olduğu bir piyasada belli meslek sahiplerinin genç yaşta inanılmaz paralar kazanması da doğal karşılanıyor.

Türkiye'de de 80'li yıllarla birlikte, toplumculuk yerine bireyciliği, paylaşma yerine yarışmayı, başkaldırı yerine sistemle özdeşleşmeyi tercih eden, adeta 70'li yılların devrimci genç tipinin antitezi bir karakter belirmişti. Adının Yuppie olarak konulması ise 80'li yılların ortalarında gerçekleşti.

Yuppielerin ilk öncüleri, ellerinde çantaları ülke ülke dolaşıp dış ticaret lejyonerliğine soyunmuşlar, finansal liberalleşme hamlesinde batan bankerlik kuruluşlarında üst düzey görevler ifa etmişler, pazarlama ve reklam sektöründe tüketime çağrı seferberlikleri düzenlemişler, halkla ilişkiler alanında imaj bezirganlığı yapmışlardı. Öncü yuppielerin insan malzemesini 70'li yılların gençleri, özellikle yabancı dille eğitim yapan gözde okulların mezunları oluşturmuştu. Ruhlarını iş alemine ciro ederken neler hissettiler bilinmez ama, toplumsal mücadele alanından edindikleri büyük düşünme pratiklerini, insan ilişkilerindeki başarılarını yeni ya- →

nist ortamı hızla açığa çıkarmıştır. Hızlı fiyat artışları ve mal arzında daralma ile ortaya çıkan ekonomik bunalım siyasal ve toplumsal bir bunalıma dönüşerek ekonomik politikalarda köklü bir yeniden yapılanma ile sonuçlanmıştır. Yayınlanış tarihi ile adlandırılarak "24 Ocak Kararları" adı verilen "ekonomide liberalizasyon" kararları, üretimi özellikle de sanayi üretimini dikkate alınacak en son sektörlerden birisi olarak görmektedir. Yeniden yapılanma programının ana hatları "serbest piyasa ekonomisi" olarak belirlenirken, hedef ülkeye en fazla dövizi getirecek olan kaynakları harekete geçirmek olarak belirlenmiştir. Bu çerçevede "üretim yerine satış, yabancı sermayenin yurda girişini artırmak, özel kesimin sermaye birikimini özendirmek, ekonominin dışa açılması ve dış pazarlarla rekabet, ekonomide devlet müdahalesinin en aza indirgenmesi" sloganları ile başlayan uygulama; esas olarak devlet sektörünün daraltılmasını ve kamu yatırımlarının özel sektöre devredilmesini öngörmekteydi. Ancak kamu sektörünün çekildiği alanlardaki boşluğu özel sektörün doldurmasından sözedilmiyordu.

1980 uygulaması ile ülkeye yabancı sermaye akışının ve yerli ortaklıklarının hızla arttığı, ancak beraberinde hızlı bir dış borç artışının geldiği görülmektedir. 1989'da Türkiye dış borcu en hızlı artan ülkeler arasındadır. 1990 sonunda dış borç 67,35 milyar doları, iç borçlar ise 60 trilyon TL.'nı bulmuştur. Yabancı sermaye yatırımları ve ortaklıkları ise en çok hizmetler, turizm ve bankacılık sektörlerinde görülmektedir.

Yabancı paranın ülkeye akışındaki en önemli nedenlerinden birisi, hiç kuşkusuz dünyada yaşanan ekonomik bunalımın da bir sonucu olarak uluslararası sıcak paranın, kendisine en hızlı ve en çok kazancı sağlayacak ülkelere yönelmesidir. Türkiye bu dönemde ihracata önemli teşvikler vermiş ve yabancı yatırımları özendirmek ve uluslararası sıcak parayı ülkeye çekmek için yabancı ortaklıklara

---

şamlarına transfer etmede oldukça başarılı oldular. Arkadan, öğrencilik yılları boyunca kendilerini yuppiliğe endeksleyen, ruhlarıyla eylemleri birbirini kucaklayan "soy yuppieler"in sökün etmesiyle evrim tamamlandı.

Peki, önemli bir popülasyon oluşturmamalarına karşın, bir toplumsal kategori olarak yuppielerin önemi nereden geliyor? Öncelikle, insan malzemesinde 12 Eylül sonrası ortaya çıkan, bireycilik, bencillik, kâra endekslenme, aşırı hırs gibi eğilimleri en çarpıcı yansıtan, bir anlamda teorize eden bir kesim oluşu. İkincisi, kıyasıya rekabet sonucu ulaşılan, bir kuşağın en parlak ve eğitimli üyelerini kapsaması. Üçüncüsü, yuppielik statüsüne erişemese de yuppie benzerleri ve özentilerinin gençlikte önemli oranda bulunması. Dördüncüsü ise, yuppielik bir yaşam biçimi ve tüketim tercihi anlamını da taşıdığından toplumun geniş bir kesiminin özlemlerini, tüketim kalıplarını ve ideolojisini etkilemesi, hatta zaman zaman belirlemesi.

Reklamlara dikkat edilirse, bankacılık hizmetlerinden; televizyon, buzdolabı gibi dayanıklılık tüketim maddelerine; konserveye, salçaya kadar neredeyse tüm ürünler genellikle bir yuppie çifti aracılığıyla taşınır. Zaten yuppielik, profesyonel yaşam standartları yanında, aşk, giyim, eğlenceyi de kapsayan bir bütünsellik içeriyor.

Yuppie eşyanın tabiatı gereği her şeyin en iyisini kendine layık görür. Sevgilisi/eşi statüsüne uygun olmalı, eğitimi ve fiziğiyle kendine yuppieliğe layık bir profil sergilemeli, kariyer çizgisinin hep yukarıya seyretmesine katkıda bulunmalıdır.

Yuppienin vakti zaten kısıtlı, zamanla yarışmak ise ideolojisinin bir parçasıdır. Arabanın en hızlısına, bilgisayarın en çabuk işlem yapanına, seyyar telefonun en gelişkinine sahip olmalıdır. Giyiminde tüketim ve yatırım unsurları birbirini tamamlar. En "seçkin" markaları taşımanın hazzı yanında, uyandırdığı imaj ona yeni iş kapıları açabilir, basamakları tırmanma hızını arttırabilir.

Yuppienin statüsü en gözde barlara takılmayı, en şaşaalı tatil köylerinde "beynini sıfırlamayı", mümkünse tekne sahibi olmayı, kayak yapmaya yurtdışına bir uzanabilmeyi gerektirir. Farklı bir talebi yoktur ama, diğer yuppieleri, görüp enformasyon alışverişi yapabileceği, "Neredeydin?" sorusuna göğsünü gere gere cevap verebileceği bir yerlerde bulunmak zaten yuppieliğin gereğidir.

Yuppie kelimesi eğitimli sınıflar için konuşma dilinin bir parçası oldu ama, artık ne aşağılama, ne yüceltme babında keskinlik ifade etmiyor. Çünkü şimdilerde bencillik; bireycilik; parasıyla, malıyla övünmek; olabildiğince tüketmek olağan karşılanıyor. Yuppie Batı'dakine benzer şekilde, arayışlarında biraz aşırıya kaçan piyasaya yeni zuhur etmiş gençler için ironiyle karışık kullanılıyor. Yuppieliği simgeleyen değerlerin topluma monte edilmesinde büyük emeği geçen Özal belki yaşamıyor ama, o değerler neredeyse genlere nüfuz etme eğilimi sergiliyor, yeni liderler Rahmetli'yi aratmıyor. Bir yönüyle "yuppie partisi" denebilecek hareketler siyaset sahnesinde beliriyor, iktidara talip oluyor.

özel kolaylıklar sağlamıştır. Geçmişte iç pazarı çekici, ihracatı itici kılan tüm yapılanmalar artık tersine çevrilmekte; "yeniden yapılanma süreci"nde istenmeyen sektörler tasfiyeye zorlanmaktadır. Bu süreç içinde yoğunlaşılması gereken sektörler ağırlıklı olarak yerli özellikle de tarımsal hammaddeye ve ucuz işgücüne dayalı tekstil, konfeksiyon, cam, seramik, ambalaj, deri eşya, dayanıklı tüketim malları, otomobil dışındaki ulaşım araçları, metal yan sanayii ve turizm olarak saptanmakta; ağır sanayiiden vazgeçilmesi önerilmekte ve tüketim malları ve çok uluslu şirketlerin fason imalatına olanak veren sektörler özendirilmektedir. Süreç içinde hedef sektörlerdeki "cüce işletmeler", dışa açılamayarak "kabuk değiştiremeyenler" ve "sermayesini yeniden yapılandıramayan"lar tasfiye hareketine maruz kalmaktadırlar. Sistemli olarak son onbeş yılda uygulanan ekonomi politika, sermayenin merkezileştirilmesine yöneliktir. İthal ikameci dönemde korumacılıkla ortaya çıkan çok sayıda irili ufaklı firma yerine, dış pazarda rekabet şansı olan düşük maliyetli üretimi gerçekleştirebilecek "az sayıda büyük ölçekli firma" ile üretimin sürdürülmesi hedeflenmektedir. Sermayenin merkezileşmesi hedefini tutturabilmek için kurumlar vergisinde indirimler, ortaklaşmacılığa (joint venture) sağlanan uzun vadeli ve düşük faizli krediler vb.'nin yanında 'zorlayıcı' önlemler de getirilmekte, örneğin banka sermayelerinin artırılması, bankerlik şirketlerinin büyük sermaye ile kurulması ve sermayenin belirli bir kısmının tabana yayılması vb. önlemler alınmaktadır. Tüm bunlarla birlikte deflasyonist ortam, iç talebin daralması ve finans bunalımı ancak pek az sayıda büyük firmanın hayatta kalmasını sağlamakta, pek çok küçük ve orta boy işletme iş hayatından silinmektedir.

Tüm bu dönüşümler sermayenin kendi içerisinde yeniden yapılanması ve hesaplaşmasını da getirmiştir. Bu konum dış boyutta yabancı sermaye ile girilen köklü ilişkilerde somutlaşırken, iç boyutta faiz, ticari kâr ve ranta elkoyan sınıflar arasında gerçekleşmektedir. Sanayi sermayesi içinde küçükler büyüklerce yutulurken, özellikle palazlanan grup yurtdışı müteahhitlik işlerini elinde tutanlardır. İttifak içindeki güçler arasındaki yeni dengeler siyasi boyutlarda da kendisini göstermekte, tekelci sermaye gücünü pekiştirmektedir.

Sermayenin dünya ile farklı bir boyutta yeniden bütünleşmesini sağlamaya yönelik bu "yeniden yapılandırma" politikalarının temelinde, dünyadaki ekonomik dönüşümün yattığını görmekteyiz. "Yeni dünya düzeni" eski dünya işbölümünü ve dengeleri bozarak, yeni bir işbölümünü zorlayarak ilerlemektedir. Eski merkez ülkeler ile çevre arasındaki uçurumu giderek açan bu yeni işbölümünde, gelişmiş dünya ülkeleri 1970'den beri içinde bulundukları ekonomik krize yeni bir çözüm üretmektedirler. Gerek talep pazarlarındaki istikrarsızlık gerekse talebin aşırı sermaye yoğunlaşmasını artık karşılayamaması, kriz sonrasında özel pazara (değişkenlik ve farklılık arayan bir pazara) üretim yapan ve verimlilikten çok kaliteye yönelen az işçili küçük firmaların pazar paylarını genişletmesine neden olmuştur. Sermayenin getirisinin düşmeye başlaması ile Fordist rejimin kendi işleyiş koşullarında bir tıkanma ortaya çıkmış ve yeni hedef yine sistemin kendi içinde belirlenmiştir. Böylece üretim sistemi içinde ortaya çıkan post-Fordist gelişmeler bir yandan küçük ve istikrarsız pazarlara ve değişken talebi karşılamaya, diğer yandan verimlilik ve kârı artırmaya öncelikle yöneliktir. Diğer bir deyişle yeni koşullara uyum ve yeni verimlilik/kârlılık artışı arayışı, yani değişmemek için değişmemek arayışıdır. Ancak bu ortaya çıkan değişimlerin ciddiyetini ve önemini ihmal edebileceğimiz anla-

İLETİŞİM ARŞİVİ

Sabancı Kardeşler birarada. Grubun lideri Sakıp Sabancı'nın 80'li ve 90'lı yıllar boyunca ilgili ilgisiz her konuda televizyonda ve gazetelerde boy göstermesinin ardından Kürt Sorunu konusunda verdiği "hayli yumuşak" demeçler, başta Alparslan Türkeş olmak üzere "Askeri Çözüm" yanlıları tarafından "hayli sert" eleştirildi.

mına gelemez. Özellikle yeni yapılanma politikalarının "Globalizasyon" olarak adlandırılan genişlemesinin Almanya, ABD ve Japonya merkezli olacağı gözönüne alınırsa, bu ülkelerde ortaya çıkan ekonomik-politik ve ideolojik dengenin II. Dünya Savaşı sonrası kadar kapsayıcı olamayacağı ve pek çok güney ülkesinin bu dengenin dışında kalacağı kuvvetle muhtemeldir. Özellikle son 15 yılda ciddi bir birikim kaçağı olan bir ülke olarak Türkiye'nin de bu yeni yapılanma içinde nerede yer alacağı hayati bir sorudur.

Türkiye'ye bu yeni düzen içinde biçilen pay ise, kaynaklarının daha dolaysız olarak dış dünyaya aktarımı ve bir "güney" ülkesi olarak dış pazar rekabetinde yeni alanının bundan böyle diğer "güney" ülkeleri olmasıdır. 1985'ten itibaren açıklanan ekonomik politikalar, ülkeye yeni dış ticaret hedefini "Ortadoğu ülkeleri ve eski SSCB kalıntısı ülkeler" olarak bildirmektedir.

Uygulanan yeni ekonomik politika ile 1980'den itibaren Türkiye'de bölgesel eşitsizliklerin giderek derinleştiği, neredeyse bir "bölgecilik" politikasının da yaygınlaştığı görülmektedir. 1980'e kadar bölgeler arası dengesizliği ortadan kaldırmaya çalışan politikalar terkedilmiş, yerine il ya da bölge bazında eşitsizliği görmezden gelen ekonomik yapılanma oturtulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede İstanbul öncelikle dış dünya ile finans ve satış konularında bütünleşebilmiş büyük firmaların yerleşim yeri haline gelmiş, Anadolu'da kendi yapılanmasını tamamlamış ve ihracat yapabilen firma ve holdingler dahi satış ve pazarlama ekipmanlarını İstanbul'a taşımak zorunda kalmışlardır. İstanbul ülkenin reklam, satış ve finans merkezi haline gelirken, başını İstanbul kökenli firma sahiplerinin çektiği TÜSİAD da devlet politikalarında en

ABC ARŞİVİ

"Burjuvazinin devlete değilse bile devlet anlayışına ve uygulamalarına yön verme" anlayışı 80 öncesindeki ünlü TÜSİAD ilanlarından sonra en somut ve "hararetli" örneklerini Cem Boyner'in TÜSİAD başkanlığı döneminde verdi. Boyner bu ataklığıyla daha sonra Yeni Demokrasi Hareketi'nin başına geçti.

etkili olan oda unvanını kazanmıştır. Diğer yandan Denizli, Bursa ve Mersin gibi kentsel sanayi geçmişine sahip olan ve 1980'den önce yerel düzeyde satış vb. hizmetlerini gerçekleştirebilen iller, ihracatlarını İstanbul üzerinden yapmak zorunda kalmışlardır. Doğu Anadolu'da yaşanan çatışmalardan kaçan ve ticaret ve tarım birikimini İstanbul'a aktaran bir grup işadamı da, finans ve ticaret sermayesinin etkin üyeleri olarak TÜSİAD'da yer alırken, Doğu'dan kaçan sermaye bölgesel dengesizliği pekiştirmektedir. Kalkınmasını kendi ihracatı ile sağlamaya çalışan Karadeniz Bölgesi artan göç ve kapital kaçağı yüzünden giderek fakirleşmiş, yerli sanayi üretiminde ısrar eden ve finans kapitalle bütünleşemeyen Ege Bölgesi ise, diğer bölgelerden daha etkin biçimde örgütlenmiş olmasına rağmen, son onbeş yılda iç ve dış pazar payını hızla yitirmiştir. Marmara Bölgesi de ağır sanayinin, bütün olarak sanayinin gözden düşmesi ile hızla değer kaybetmiştir. İstanbul'un son onbeş yıl içinde Türkiye GSYİH içindeki payı 1979'da 20.19 iken 1989'da 23.02; Bursa'nın aynı yıllar için sırasıyla 3.21 ve 3.58, İzmir'in 7.34 ve 8.01'dir. Son verilerde Bursa, Adana, Kayseri ve Malatya İzmir'in üzerinde bir gelir düzeyine ve katma değere sahip görünmektedir.

1980'den itibaren başlayan yeni ekonomik dönüşüm, etkisini işverenin kendisini ve kendisine ilişkin söylemi yeniden yapılandırması ile de göstermektedir. Tüm dünyada, özellikle İngiltere'de Thatcherian liberalizasyon politikaların statüsündeki artış Türkiye'de de rağbet görmüş ve Neo-Schumpeterian bir söylemle, eski *"işveren/patron"* kavramı *"işadamı/girişimci"* kavramları ile yer değiştirmiştir. Ortaya atılan yeni kavram sadece adlandırmanın değişmesinden ibaret değildir. İşadamı/girişimci olmak, bundan böyle ne tür bir ekonomik etkinlikle uğraşırsa uğraşsın toplumun diğer kesimlerinden/sınıflarından daha saygın olmak, uğraştığı etkinliğe göre hükümet politikalarına yön vermek isteğinin meşruiyet kazanması ve sonsuz örgütlenme hakkının tanındığı neredeyse tek toplumsal kesim olmak anlamına gelmektedir. Nitekim geçmişte sermaye sahipleri arasında yaşanan çatışmalar yerini artık uzlaşmaya bırakmaktadır. 1970'lerden itibaren örgütlenmeye başlayan "Odalar" (Sanayi ve Ticaret Odaları), 1980'den itibaren altın yıllarını yaşamışlar ve devlet politikalarına ilişkin görüşlerini baskın bir dille açıklamaktan, sırası geldiğinde açıkça yönlendirmekten çekinmemişlerdir. Dönemin siyasi liderlerinin giderek artan biçimde odalara kendi görüşlerini aktarmaları ve kamuoyu-

nun deyişi ile "icazet" almaları da sık sık rastlanan günlük olaylar haline gelmiştir. Odalar çeşitli sermaye gruplarının toplandığı, ancak sanayi sermayesinin baskın olduğu il ya da bölge bazlı örgütlenmelerdir. Ancak sanayi sermayesi geçmişteki yapılanmasının, yani finans-ticaret ve sanayi sermayesinin içiçe geçmişliğinin bir üst boyutunu bu odalarda yansıtmaktadır. Geçmişte daha çok çatışmalı ve geçici ittifaklar biçiminde cereyan eden sermaye sahipleri arasındaki çatışmalar, büyük burjuvazinin finans ve ticari kapitali bizzat yönlendirmesi sayesinde artık neredeyse hiç yaşanmamaktadır. Holdinglerin hemen hepsinin birer bankasının bulunması, finans ve sanayi kapitalinin bütünleşmesi için iyi bir örnektir.

"Patron" kategorisinden "girişimci/işadamı"na geçerek görüntüsü cilalanmış olan sermaye kesiminde ise, yeni yapılanmaların varlığının yanısıra eski tutuculukların da devam ettiği görülmektedir. Kalkınmanın önkoşulu 1980'den itibaren "girişimci bireyin gerekliliği" ile çizildiğinden, sınıf kavramından soyutlanmış bir "bireysel kahraman" retoriği önplana çıkmakta, her türlü atılım ve ekonomik etkinlik girişimcilik kategorisine dahil edilerek yüceltilmektedir. Bu yeni retoriğin bir sonucu olarak, işadamları artık saygınlığa değil de kâra ve kaliteye önem verdiklerini, yeniliklerden yana olduklarını belirtmekte; işyerlerinde daha çok profesyonel eleman çalıştırmakta ve kamusal alana dahil etkinliklerde daha çok yer almaya (örneğin sanatı finanse etmek vb.) başlamışlardır. Son yıllarda yapılan araştırmalarda işadamlarının kendilerini ülkenin sorunları için giderek daha çok kilit ve çözümleyici öğe olarak gördükleri vurgulanmakta, ancak bunun yanısıra AR-GE için işletmelerin ayırdıkları paylarda hiçbir artış olmadığı, hatta işadamlarının 'teknolojik yenilik'ten 'teknoloji satın alma'yı anladıkları, odalar düzeyinde birlikten de 'siyasi çözüm önerileri için birarayа gelme'nin anlaşıldığı ortaya çıkmaktadır. Öte yandan girişimci/işadamları hâlâ kırmızı bir sözcük olarak gördükleri "zenginlik" sözcüğünü ikame etmek için "çok çalışmak" ve "çalışarak kazanmak" ifadelerini kullanmakta ve işyerlerinde çalıştırdıkları profesyonel yöneticileri "akraba, ahbap, tanıdık" arasından seçmekte, uzman yöneticiler yönetici(manager) olarak değil de, idareci (administrator) olarak işgörmektedirler.

Firmaların örgütlenme anlayışında ise eski sistemler devamlılığını korumaktadır. Firma büyüklüğü ne olursa olsun, örgütlenmeler aile bağı ile sınırlanırken, aile adı ve statüsü firma adı ile eşdeğer olarak kullanılmakta; aile şirketi biçiminde örgütlenmelerin dışında da, en küçüğünden holding düzeyine dek, firma girdi çıktılarında piyasa koşulları değil de, aile büyüklerinin sözü geçerli olmaktadır.

Özetle yeniden yapılanmış ve alabildiğine kabuk değiştirmiş görünümü veren sermaye sahipleri, Cumhuriyet'in ilk yıllarından kalma zayıflıkları ile hâlâ marufturlar. Devletle sıkı bir işbirliği ve aile adının her şeyden üstün tutulması ile belirlenen bu eski yapılanmanın, "Türkiye koşullarında yatırım yapma ve sürdürmenin sadece devlet ve aileye dayandırılarak yapılabileceği" özrü ile sürdürülse de, gelecek yıllar içerisinde sermayeye damgasını vurması beklenilmelidir.

KAYNAKÇA

AKTAR, Ayhan *Kapitalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye'de Küçük Sanayi* AFA Yay., İstanbul, 1990.

ALEXANDER, A.P., "Industrial Entrepreneurship in Turkey: Origins and Growth", *Economic Development and Cultural Change* No: 8, 1960.

ALPANDER, Güvenç, *Big Business and Big Business Leaders in Turkey,* MSU, Unpbls. Ph.D. Thesis, 1966.

BORATAV, K. & TUREL, O., "Notes on the Current Development Problems and Growth Prospects of the Turkish Economy", *New Perspectives on Turkey,* Vol: 2, No: 1, (Sept). 1988.

BORATAV, K. & AKSOY, A.; KEYDER, Ç., vd. *Türk Ekonomisinde Yapısal Değişim/Türkiye'de Egemen Sınıflar,* Toplumsal Araştırmalar Vakfı, Panel Dizisi, 3-4-5, Alan Yay., İstanbul, 1994.

BUĞRA, Ayşe, "Review Article; The Late Coming Tycoons of Turkey", *Journal of Economics and Administrative Studies* vol: 1, No: 1, (Winter) 1987.

ÇAVDAR, Tevfik, *Türkiye'de Liberalizm,* İmge Kitabevi Yay., Ankara, 1992.

EBSO Bölge Sanayi Raporları 1972-1990. EBSO Yay., İzmir, 1972-1990.

GEVGİLİLİ, Ali, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar* Bağlam Yay., 1989.

GÜLALP, H., "Patterns of Capital Accumulation and State-Society Relations in Turkey", *Journal of Contemporary Asia* Vol: 15, No: 3, 1985.

KAZGAN, Gülten, *Ekonomide Dışa Açık Büyüme,* Altın Kitaplar, İstanbul, 1985.

KAZGAN, Gülten, *Yeni Ekonomik Düzende Türkiye'nin Yeri* Altın Kitaplar, İstanbul, 1994.

KEYDER, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar,* İletişim Yay., İstanbul, 1990.

ÖKÇÜN, G., *Osmanlı Sanayi, 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistikleri,* SBF. Yay., Ankara, 1980.

OKÇU, G., *Türkiye İktisat Kongresi,* SBF. Yay., Ankara, 1981.

ÖZGEN-ERTUBEY, Neşe, *Kalkınma ve Girişimcilik,* Bağlam Yay., İstanbul, 1995 (basımda).

PAYASLIOĞLU, Arif, "Türkiye'de Özel Sanayi Alanında Müteşebbisler ve Teşebbüsler" (Çoğaltma), *Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi,* SBF. Maliye Enst., Ankara, 1961.

SÖNMEZ, Mustafa, *Kırk Haramiler, Türkiye'de Holdingler,* Gözlem Yay., 3.b., İstanbul, 1988.

ŞANDA, Hüseyin Avni, *"Türkiye'de İlk Sermaye Şirketleri",* İst. Ticaret Odası Yay., İTO, 1965.

ŞAYLAN, Gencay, *Türkiye'de Kapitalizm, Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji,* V Yay., Ankara, 1986.

THERNBORN, G., *Sermaye Egemenliği ve Demokrasinin Doğuşu,* V Yay., Ankara, 1989.

TÜSİAD, *Çalışma Raporları,* 1991-1993.

Cumhuriyet döneminde burjuvazinin gelişmesi

AYŞE BUĞRA

Cumhuriyet döneminde burjuvazinin hakim sınıf olarak gelişmesini incelerken, "sınıf" ve "hakim sınıf" kavramlarına farklı biçimlerde yaklaşmak mümkün. Burada benimsenen yaklaşım, sınıf kavramıyla ilgili üç temel önerme içeriyor: 1) Sınıfsal çıkarlar, sınıf mensuplarının kişisel çıkarlarının toplamından farklı bir şeydir. 2) Sınıfsal çıkarlar ekonomik değil sosyaldir ve bunların ne olup ne olmadığı da, savunmaları için geliştirilen stratejiler de, ancak toplumun bütününe bakarak anlaşılabilir. 3) Hakim sınıfların hakimiyeti, yalnızca üretim araçlarının mülkiyetinden kaynaklanan bir toplumsal meşruiyet zeminine sahip değildir. Bu meşruiyetin elde edilmesi, kişisel çıkarlarının ötesinde, farklı kesimlerin çıkarlarını ve toplumun bütünlüğünü dikkate alan stratejiler sonucu olur.

Türkiye girişimcilik tarihi açısından meşruiyet kavramı, büyük önem taşıyor. Türkiye'de ticari faaliyetin saygınlığının oldukça kısıtlı olduğu, ticarete ve tüccara kuşkuyla bakıldığı ve ticari faaliyetin her zaman bir yolsuzluk potansiyeli taşıdığı yolunda pek çok gözlem yapılmıştır. Genel olarak, bu tür gözlemlerin paylaştıkları ortak nokta, sözü edilen tavrı kültürel unsurlara, çoğu zaman da İslâm'dan kaynaklanan toplumsal kültür özelliklerine bağlı olarak açıklamaları. Ama, İslâm kültürünün neden ticareti engelleyici bir etki yapmış olduğunu sorduğumuzda, soruya pek tatmin edici bir cevap bulamıyoruz. Muhammed'in tüccarlıkla uğraşmış olması bile, Türkiye'de ticaretin toplumsal meşruiyet zemininin zayıflığını İslâm kültürüne atıfla açıklamayı herhalde biraz güçleştirecek nitelikte.

Aslında, başka ülkelerdeki durumu da dikkate alan karşılaştırmalı bir bakış açısından değerlendirildikleri zaman, ticaretin toplumsal konumunu kültürel unsurlarla açıklama çabalarının genelde oldukça sorunlu oldukları ortaya çıkıyor. Kapitalizm öncesi Batı toplumları dahil olmak üzere, piyasa ekonomisinin gelişmediği her yerde, üretim, bölüşüm ve tüketim faaliyetlerinin tamamının, yani ekonominin, her zaman sosyal, kültürel ve politik kurallara bağımlı olduğu görülüyor. Ekonomi hiçbir yerde tamamen piyasanın işleyişine bırakılmış değil ve kâr dürtüsü toplumun bireylerinin hayatlarını kazanmalarında marjinal bir rol oynamaktan öteye geçmiyor. Piyasa faaliyetinin dikkatle kontrol edildiği bu tür ortamlarda, ticaretin ve ticaretle uğraşan şahısların, bölücü ve yıkıcı bir güç oluşturma potansiyeli taşıdıkları için, yakından izlenip denetim altında tutulması da doğal görünüyor. Bu açıdan Doğu ve Batı toplumları arasında önemli kültürel farklar olduğu da söylenemez.

Ama, zaman içinde, Batı'nın piyasa toplumlarında kendi kurallarına göre işleyen piyasaların merkezi bir konum kazandığı ve buna bağlı olarak da, çıkar dürtüsünün ekonomik faaliyeti yönlendiren belirleyici unsur haline geldiğini görüyoruz. Bu toplumlarda kâr dürtüsünün meşru görüldüğü, bireysel mülkiyetin tartışmasız kabul edilen bir meşruiyete sahip olduğu da söylenebilir. Ama bu duruma, uzun bir ideolojik ve kurumsal dönüşüm sürecinin sonucunda ulaşıldığını da unutmamak gerekiyor. Demek ki sorulması gereken soru, bu tarihsel sürecin Türkiye'deki niteliğiyle ilgili.

Türkiye'de özel sektör, ekonomik ve toplumsal statüsü büyük ölçüde devletten kaynaklanan bu işadamları topluluğu tarafından geliştirilmiş. Bunun, tek başına, Türkiye'de işadamlarının uğraşıyla ilgili olarak ortaya çıkan meşruiyet sorunlarını açıklayabileceğini sanmıyorum. Gene de, bu sorunların açıklanmasında dikkate alınması gereken önemli bir unsur. Bu

açıklama içinde, birbiriyle yakından ilgili olan dört başka unsurun da dikkate alınması gerekli görülüyor: 1) Özel sektörün ortaya çıktığı tarihsel dönemin, yani Cumhuriyet dönemi Türkiyesi'nin sanayileşme ve ekonomik gelişme konusunda giriştiği hamlenin içinde yer aldığı uluslararası konjonktürün özellikleri; 2) Türkiye'de uygulanan karma ekonomi modeli içinde özel sektöre tanınan alanın ve devlet müdahalesinin sınırlarının net bir biçimde tanımlanamamasından kaynaklanan sistem kaygıları; 3) İş dünyasıyla politik iktidar arasındaki ilişkileri düzenlemesi gereken kurumların, yani bürokrasinin, yargının ve girişimci örgütlerinin niteliği.

Lozan Antlaşması koşullarından ötürü Türkiye'nin 1929'a kadar gerçekten bağımsız bir dış ekonomik ilişkiler politikasına sahip olamadığını biliyoruz. Dolayısıyla, Türkiye'nin ilk bağımsız dış ticaret stratejisinin çizilişiyle Büyük Krizin aynı tarihe rastladığını görüyoruz. Bu da, Türkiye'de devlet müdahalesinin ve özel sektör faaliyetinin meşru alanlarının tanımlanmasının, devlet müdahalesinden bağımsız sürdürülen özel girişimcilik faaliyetinin ekonomik gelişmeye yapabileceği katkılar konusunda, ampirik olarak gayet sağlam temellere sahip bir karamsarlığın hüküm sürdüğü bir uluslararası ortama rastladığı anlamına geliyor.

Bu ortamda başlayan Türk devletçiliğini tanımlama çabalarının pek başarılı olduğu söylenemez. Aksine, ortada dolaşan tanımlardan hiçbirinin, devlet müdahalesinin nereye kadar gidebileceğini açıkça belirtmediğini, özel sektörün meşru alanını tam olarak çizmeye yardım etmediğini söyleyebiliriz. Bu muğlaklık içinde, özel sektörün varlığını sürdürmesi "vatana hizmet etmesine" bağlanıyor ve özellikle 1940'h yıllarda bu koşulun, en azından sözde, oldukça ürkütücü tehditlerle birlikte dile getirildiğini görüyoruz. Mesela, sözkonusu onyılın başında, 1940'da, Başbakan Refik Saydam şöyle diyor: "Biz tüccarı millet hayatına lazım bir unsur olarak telakki ediyoruz. Bu unsurun kendi normal yaşamasını kendisi eğer takdir ve temin ederse, devletten ve hükümetten kendisine yardım gelir... Fakat tüccar bunu böyle telakki etmezse, tamamen içimizden çıkması gereken bir unsur olduğuna kanaat getirerek ona göre hareket etmek kararındayız."

İLETİŞİM ARŞİVİ

Cumhuriyet burjuvazisinin "duayenleri" Nejat Eczacıbaşı, Raif Dinçkök ve Vehbi Koç. Vehbi Koç'un ölümünden sonra büyük gazetelerin neredeyse tüm köşeyazarlarının köşelerinde Koç'la ilgili bir anısını nakletmeleri belki de hiçbir sanayiciye nasip olmayacak bir "bağlılık" ifadesiydi.

1940'lı yılların "tüccarın normal yaşamasına" hiç de uygun yıllar olmadığı biliniyor. Devlet yetkilileri ihtikar yapanlara korkunç tehditler savurup dururken, savaş yıllarının ekonomik önlemleri ihtikarı son derece çekici bir hale getiriyor, tam anlamıyla ihtikarla uğraşmayanlar için de kapalı bir ekonomide devlet eliyle sağlanan rantlar önemli bir sermaye birikimi kaynağı oluşturuyordu.

Ayrıca bu yıllarda, korkunun ve yozlaştırıcı unsurların doruk noktasına çıktığı başka bir olay daha yaşanmıştı. Tam anlamıyla bir facia olan "Varlık Vergisi" uygulamasının Türk iş ahlâkı üzerinde izleri yıllarca silinmeyecek bir etki yapmaması imkansızdı. Varlık Vergisi ortamında gayrımüslimlerin felaketinden çıkar sağlayan Müslüman tüccarlar dahil olmak üzere, herkesin olaydan çıkarabileceği temel ders, yasal güvencelere ve bürokratik kurallara güvenilemeyeceği, bu ortamda iş ahlâkı diye bir şey düşünmenin abes olduğu, önemli olanın, devlet yetkilileriyle iyi geçinip kendi başına işini yürütmek olduğuydu. Bunun, zaten dönemin başında terkedilen azınlık mülkünün paylaşılmasından önemli bir sermaye birikimi sağlamış olan Türk burjuvazisi açısından oldukça önemli bir "doğum lekesi" olduğu kolayca görülebilir.

Bu üç ders, yani yasal sisteme, bürokratik kurallara ve sınıf içi dayanışmaya güvenilemeyeceği dersleri, Cumhuriyet dönemi boyunca anlamını kaybetmemiş gibi görünüyor. Doğal olarak, 1950'li yıllardan sonra, Bü-

yük Kriz ve İkinci Dünya Savaşı yıllarının sistem değişikliği korkuları özel sektör açısından aynı önemi taşımıyor. Açıkça özel sektör yanlısı olan DP döneminde sermaye birikiminin hızlandığını, 1960'lı yıllarda sistematik bir biçimde uygulanan ithal ikamesine dayalı sanayileşme politikası sürecinde özel sektörün daha da geliştiğini ve özel sermayenin holding şirketler bünyesinde kurumlaşarak süreklilik sağladığını biliyoruz. Bunlar, doğal olarak, sınıfsal yapısına bakarak burjuvazinin güçlendiği sonucuna varmamıza yardım edebilecek gelişmeler. Ama kendi başlarına bir sınıf oluşumu sürecine ne ölçüde katkıda bulunabilecekleri kuşkulu.

Cumhuriyet dönemi boyunca, burjuvazinin devlete olan bağımlılığını azaltıp hakim sınıf olarak toplumsal konumunu sağlamlaştırmasını güçleştiren üç temel unsurun, yasal süreçle, bürokratik mekanizmayla ve girişimci örgütleriyle ilgili sorunların, önemlerini koruduklarını görüyoruz. Bunun bir anlamı da, piyasa sisteminin devletle işadamları arasındaki ilişkileri düzenleyen kurumsal yapısının oturmamış olması.

İlk olarak, işadamlarıyla devlet arasındaki ilişkinin uyumlu bir biçimde yürütülmesine katkıda bulunabilecek nitelikte, bağımsız bir yargı sistemi bir türlü ortaya çıkamıyor. Bu durumun, sık sık, yasallığı şaibeli ama işadamlarının çıkarlarına uygun kararlar alınmasına yol açtığını da görebiliyoruz. Buna rağmen, iktidardaki hükümetin yasaları ihlal edebileceği, onları değiştirebileceği ve makabline şamil yasa uygulamaları yapabileceğini görmek, işadamlarına hükümet karşısındaki güçsüzlüklerini hatırlatmak açısından da oldukça etkili ve ne olursa olsun, baştaki hükümetle iyi geçinme zorunluluğu bilincinin yerleşmesinde önemli bir rol oynuyor.

Türkiye'de yasal sistem gibi bürokrasinin de, hükümetle işadamları arasındaki ilişkilere dengeli bir zemin oluşturacak nitelikte olmadığını görüyoruz. Bunun ilk nedeni, iktidardaki hükümetlerin kendilerinde bürokratik sürece politik çıkarları doğrultusunda müdahale etme yetkisini bulmaları. Yasa değişiklikleri gibi, bu bürokrasiye müdahalelerin de sık sık işadamlarının lehine kullanıldığını biliyoruz. Ama bu lehdeki müdahalelerin etkisi de, güven aşılamaktan çok, hükümete olan bağımlılık bilincini güçlendirmek oluyor.

Bu durumun doğal bir sonucu, işadamının hükümet yetkilileriyle karşı karşıya kalması ve onlarla iyi ilişkiler sürdürmek zorunda olduğunun bilinciyle yaşaması. Diğer bir sonucu ise, profesyonel dayanışmanın ve buna bağlı olarak profesyonel bir ahlâkın gelişememesi. Profesyonel bir ahlâkın gelişememesiyle Türkiye'deki girişimci örgütlerinin zayıflığı arasında da, karşılıklı bir etkileşim olduğu görülüyor. Girişimci örgütlerinin zayıflığı, her şeyden önce, Cumhuriyet hükümetlerinin, belki 1960'lı yılların bir bölümü dışında, her zaman her türlü örgüte fevkalade kuşkuyla bakmış olmaları ve örgütlenmeyi baltalamak için ellerinden geleni yapmış olmalarına bağlı. Osmanlı döneminde gönüllü üyeliğe dayanan istişare kurumları olan odaların 1924'te mecburi üyeliğe dayanan kuruluşlar haline gelmeleriyle başlayan süreç, en önemli girişimci örgütleri olan odaları, baştaki hükümete sadakatle yükümlü devlet organları haline getirmekte oldukça başarılı olmuşa benziyor.

Türkiye'de odaların gerçek sınıf örgütlerine dönüşememelerinin en önemli nedenlerinden biri de, odaların sektörel olarak değil, bölgesel olarak örgütlenmiş, küçük ve büyük bir sürü işadamını birarada temsil etmeye çalışan, dolayısıyla temsil edilen çıkarların heterojen yapısı yüzünden çıkar temsili işlevini başarıyla yerine getirmeleri hemen hemen imkansız kuruluşlar olmaları. İktidarın iş başarısını ve başarısızlığını belirlemekte son derece önemli olduğu bir ortamın etkileriyle bu heterojen üye yapısı birleşince, oda yönetimine nasıl gelineceğini ve yönetimdekilerin yetkilerini nasıl kullanacaklarını iktidardaki hükümetin biçimlendirmesi de son derece normal görünüyor. Buna rağmen, 1980'li yıllarda bazı odaların, ANAP hükümetini çok güçlü bir biçimde eleştirdiklerini ve üyelerinin çıkarlarıyla ilgili bazı talepleri ısrarla dile getirdiklerini biliyoruz. Bu tavır değişikliğini anlamak için, aynı dönemde gönüllü girişimci örgütlerinin gelişmesine bakmak yararlı olabilir.

Daha 1960'lı yıllarda, odaların temsil ettiği tipik işveren-devlet ilişkilerinin dışına çıkmaya çalışan, gönüllü üyeliğe dayanan bazı işveren kuruluşlarının ortaya çıkmaya başladıklarını görüyoruz. Bu kuruluşlardan bazıları, mesela TİSK (Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu), açık bir antikomünizm ve sendika aleyhtarlığı yaparak üyelerinin sosyal konumunu sağlama almaya çalışırken işverenlerin daha bilinçli, -belki daha akıllı da denilebilir- bir kesimi, ılımlı bir tavırla, sosyal sorunlara piyasa sistemi içinde uzlaşmaya dayanan çözümler aramak üzere faaliyetlere girişiyorlar. Bunlardan en ilginci, herhalde, Nejat Eczacıbaşı'nın önderliğinde kurulan Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti. Konferans Heyeti'nin kurucularının, hiç olmazsa Nejat Eczacıbaşı'nın, amaçladıkları şeylerden biri, işadamları topluluğunun, sosyal sorunlara duyarlı ve sosyal sorumluluk bilincine sahip bir sınıf olarak ortaya çıkması ve böyle bir sınıf olarak toplum içindeki yerini dosta düşmana karşı savunabilecek duruma gelmesi gibi görünüyor.

1970'lerin başında kurulan TÜSİAD'ın, Konferans Heyeti'nin başlattığı sınıf misyonunu daha açık bir biçimde sürdürdüğü söylenebilir. TÜSİAD,

hem sanayi, hem ticaret sektöründe, hem ithalatçı, hem de ihracatçı olarak faaliyet gösteren ve ortak noktaları bireysel çıkarlarının ötesinde toplum içindeki sınıfsal konumlarını savunmayı amaçlamak olan bir grup, -oldukça küçük bir grup - büyük işadamının yönlendirdiği bir kuruluş. Bu küçük grubun, işveren kesiminin çoğunluğuyla zaman zaman ters düştükleri de görülüyor. Mesela, TÜSİAD kurucuları, TİSK yönetimini, işçi sendikalarına karşı takındığı uzlaşmaz tavırdan ötürü, toplumsal uzlaşmayı engelleyici ve sınıf çatışmalarını körükleyici bir rol oynamakla suçlayabiliyorlar. Benzer bir biçimde, örgütün, geniş işveren kesimini, yalnız politik olarak doğru davranmaya davet etmek ihtiyacını değil, aynı zamanda iş ahlâkı ve sosyal sorumluluk gibi konularda daha duyarlı olmaya teşvik etmek ihtiyacını da duyduğunu da görüyoruz. TÜSİAD'ın en önemli özelliği örgüt yönetiminin, örgütün ortaya çıkışından itibaren, belirli bir toplum projesi -mensup oldukları sınıfın içinde rahat yaşayabileceği bir toplum projesi- geliştirmeye çalışmış ve bu projenin gerçekleşmesi için işverenlerin üzerlerine düşen sorumluluğu yüklenecekleri, yüklenmeleri gerektiği mesajını giderek daha açık bir biçimde vermiş olması.

Bunun, açıkça bir sınıfsal misyon olduğunu söyleyebiliriz. Bu misyonu dile getirerek bir sınıf öncülüğü rolü üstlenenlerin ise, özellikle gençler olduğu, yani toplumsal konumları ve devlet karşısındaki güçsüzlükleri konusundaki deneyimleri ve algılamaları büyüklerinden biraz farklı olan bir kesimden oluşturdukları görülüyor. 1980'li yıllardan bugüne kadar yaşadığımız gelişmelere bakıldığında, bu sınıf öncülerinin işinin ne kadar zor olduğuna işaret eden pek çok davranış görüyoruz. Bu davranışlar ilk olarak hükümet yetkililerinden, ikinci olarak öncü kesim dışındaki işadamlarından, üçüncü olarak toplumun bütününden, son olarak da, ilk üç kesimden gelen tepkilerin bütünüyle üstüne çıkmayı başaramayan öncü kesimin kendisinden kaynaklanıyor.

İşadamlarının, kişisel çıkar kaygılarının ötesinde, örgütlü bir sınıf olarak davranabilmelerinin ilk koşullarından biri, hükümet yetkililerinin sınıf örgütlerinin meşruiyetini kabul etmeleri gibi görünüyor. Bunun ilk göstergesi de, yetkililerin örgütlere "üyelerini temsil tekeli sağlaması". Yani, işadamlarıyla teke tek, partikülarist nitelikli ilişkilere girmekten dikkatle kaçınması. Örgütlü ilişkiler ise, sağlam bir yasal ve bürokratik çerçeve gerektiren ilişkiler. Cumhuriyet dönemi boyunca, bütün hükümetlerin, "işadamlarını çok seven" ANAP hükümetleri dahil olmak üzere, bu tür bir ilişkiye hazır olmadıklarını kanıtladıklarını ve örgütlü bir sınıfın politik sürece katılması talebine anlayış göstermediklerini biliyoruz. Bu anlayışsızlık içinde, hükümetler için işadamlarının desteğini kazanmanın yolu, bazen tehditlerle, bazen de tek tek işadamlarına sağlanan çıkarlarla, örgütlü sınıf hareketinden gelen eleştirileri zayıflatmak oluyor. Yılların iş yapma geleneği ve süregiden kuralsız devlet-iş ilişkileri de, örgütlü davranış adına bu tür tehditlere aldırılmamasına veya çıkar imkanlarının reddedilmesine imkan vermeyecek nitelikte.

Bunun yanı sıra, girişimci örgütlerinin toplumun diğer kesimlerinden gelen en azından kuşkucu, genellikle de düşmanca tavrı değiştirebilmeleri de hiç kolay görünmüyor. Uzun yıllar boyunca devletle işadamları arasındaki partikülarist ilişkilerin belirli şahıslara çıkar sağladığı gözden kaçmamıştı. Bu durumda burjuvazinin sınıflaşma çabasının, "şimdi bir de örgütlenip doğrudan doğruya politikaya katılmaya kalkıyorlar" tepkisiyle karşılaşması zor anlaşılır bir şey değil. Ama asıl önemlisi, işadamlarının politik sürece örgütlü katılım taleplerinin, 12 Eylül darbesi sonrasında, bütün diğer örgütlerin, özellikle de sendikaların susturuldukları, hatta toplumsal hayattan neredeyse silinip atıldıkları bir ortamda güçlenmesiydi. Bu ortamda, örgütlü bir burjuvazinin, devletle etkin işbirliğinin diğer kesimlerin aleyhine çalışacağı korkusu, hiç de temelsiz görünmüyor. Bu durumda, burjuvazinin sınıf öncülerinin, hükûmet yetkililerinden, kendi tabanlarından ve toplumdan gelen olumsuz tepkiler arasında sıkışıp kaldıkları söylenebilir. Buna bir de, bu sınıf öncülerinin kendilerinin de eninde sonunda bu toplumun üyesi olduklarını ve herkes gibi onların da "sınıf" sözünden rahatsız olduklarını eklersek, Türk burjuvazisinin hakim sınıf olarak toplumsal meşruiyet zeminini sağlamlaştırmasının hâlâ çok kolay bir iş olmadığı görülebilir. Bu, tek tek işadamlarının kişisel çıkarlarını bildikleri yoldan maksimize etmelerini engelleyen bir şey değil. Ama Türkiye'nin ekonomik ve sosyal gelişmesi açısından, eskiden olduğu gibi bugün de, pek olumlu etkileri olduğu söylenemez.

KAYNAKÇA

Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm,* Alan Yayınları, 1986

J. Attali, *Au Propre et au figure,* Paris: Fayard, 1988.

B. Kuruç, *İktisat Politikasının Resmi Belgeleri: Söylev, Demeç ve Yazılar,* Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, 1964, s. 68.

F. Ökte, *Varlık Vergisi Faciası,* İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1950.

Nejat Eczacıbaşı, *Kuşaktan Kuşağa,* N. Eczacıbaşı Vakfı Yayını, 1982.

R. Bianchi, *Interest Groups and Political Development in Turkey,* Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1984, s. 265.

W. Grant, "Introduction", W. Grant (der.), *Political Economy of Corporatism,* London: MacMillan, 1985 içinde.

Kadın

Türkiye'de feminizmin dünü ve bugünü

DR. SERPİL ÇAKIR

Türkiye'de "Kadınlık durumu"

DR. FATMAGÜL BERKTAY

ÇERÇEVE YAZI

İslamcı kadın kimliğinin oluşumu

DR. AYNUR İLYASOĞLU

☞ Aile, Çocuk, Din, Günlük Hayat

Türkiye'de feminizmin dünü ve bugünü

SERPİL ÇAKIR

Feminizm, toplumun herkes için vadettiği eşitlik ve özgürlüğü kadın yaşamındaki her alanda gerçekleştirme mücadelesidir. Kendilerini sınırlayan değerlerden, geleneklerden, yaşam biçiminden kurtulma mücadelesidir. Feminizmin hareket noktası, kadın deneyimleridir. Bu deneyimler belli bir tarihsel dönemde, kadınların içinde bulundukları toplumsal formasyondan, sınıf aidiyetinden ve bu aidiyet temelinde şekillenen cinsiyet kimliğinden bağımsız olarak ele alınamaz. Tüm bu etkenler tarafından şekillendirilen deneyimler problematize edilerek, teoriler oluşturulur. Bu teoriler temelinde politikalar üretilir. Politikaların hayata geçirilmesi sırasında elde edilen deneyimler ise, feminizmin teorisine katkıda bulunarak kadın yaşamının farklı alanlarına nüfuz edilmesine, bu alanların sorgulanıp dönüştürülmesine yardım eder.

Kadın hareketi, her ülkenin içinde bulunduğu sosyal, siyasal koşullara göre şekillenmiş, kadınlar ezilişlerine başkaldırmışlardır. Bu yolda dergiler çıkarılmış, çeşitli örgütlenmelere girişilmiştir. Türkiye'de feminizmin tarihi başlıca 4 dönemde ele alınabilir:

1- Klasik feminist hareket: 1800'lerde başlayıp, 1920'lere, hatta 70'llere değin süren, eğitim, çalışma, siyaset gibi temel hakların talep edildiği dönem.

2- 1970-1980: Solun Yönlendirdiği Kadın Hareketi.

3- 1980-1990: Askeri Darbe Sonrası Kadınların Kimlik Arayışları ve Yükselen Feminist Hareket.

4- 1990-1995: Kurumsallaşan Kadın Hareketi.

Osmanlı dönemi

19. yüzyılda dünyada yaşanan tüm değişimlere paralel olarak Osmanlı toplumunda da önemli değişimler gündeme geldi. Toplumsal, siyasal, ekonomik yapılar değişmeye başladı. Hukuk, eğitim alanında önemli reformlar yapıldı. Tüm bu değişimlerden kadınlar da yararlandı. Yaşadıkları sorunların farkına varan kadınlar, çözüm için somut çözümler üretmeye, bu amaçla çeşitli araçları kullanmaya başladılar. Basın ve dernekler bu doğrultuda önemli işlev gördü.

1869'da ilk kadın dergisi *Terakki-i Muhadderat* çıkarıldı. Daha sonra 1875'te *Vakit Yahut Mürebbi-i Muhaderat*, 1880'de *Aile*, 1883'te *İhsaniyet*, 1882'de *Hanımlar*, 1887'de *Şükufezar*, 1887'de *Mürüvvet*, 1889'da *Parça Bohçası*, 1896'da *Hanımlara Mahsus Gazete* ve *Hanımlara Mahsus Malumat*, 1908'de *Demet*, *Mehasin*, 1911'de *Musavver Kadın*, *Kadın*, 1913'te *Kadınlar Dünyası*, *Kadınlık Hayatı*, 1914'te *Kadınlık*, *Hanımlar Alemi*, *Seyyale*, *Siyanet*, 1917'de *Bilgi Yurdu Işığı*, 1918'de *Türk Kadını*, *Genç Kadın*, 1919'da *İnci*, 1920'de *Diyane*, 1921'de *Hanım* adlı dergiler çıkarıldı. *Şükufezar*, sahibi ve yazı kadrosu tamamen kadın olan ilk dergiydi. Dokuz sene çıkacak olan *Hanımlara Mahsus Gazete*, entellektüel kadınların eserlerini tanıtmayı, kadınlarla ilgili bilgileri iletmeyi amaçlamıştı.

Kadınlar ilk örgütlenmeyi yardım derneklerinde gerçekleştirdiler. 1898'de Şefkat-i Nisvan derneği kuruldu. Osman Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi, Himaye-i Etfal, Topkapı Fukaraperver Cemiyeti, Hilal-i Ahmer gibi sayıları daha sonra özellikle Balkan ve I. Dünya Savaşı gibi savaş yıllarında giderek artacak olan, kadınlara yardım etmeyi amaçlayan, geçim ve barınma sorunlarına çözüm bulmayı amaçlayan kadın dernekleri kuruldu.

Kız çocuklarının eğitiminin temel amaç olarak alındığı, kadınların iş yaşamına girebilmeleri için mesleki eğitimin verildiği dernekler de vardı. Osmanlı Türk Kadınları Esirgeme

KADIN ESERLERİ KÜTÜPHANESİ ARŞİVİ

17 Mayıs 1987'de İstanbul'da gerçekleştirilen "Dayağa Karşı Dayanışma" yürüyüşü ile aile içi şiddet gündeme getirildi ve yürüyüş kadın sığınakları açılması için bir kampanyaya dönüştürüldü.

Derneği, Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti Hayriyesi, Biçki Yurdu gibi dernekler tarafından atölyeler, terzievleri açıldı, el becerileri geliştirildi, kadınlara istihdam olanakları sağlandı.

Asri Kadın Cemiyeti, Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti, Osmanlı Kadınlar Cemiyeti, Nisvan Heyet-i Edebiyyesi, Teali-i Nisvan Cemiyeti gibi örgütler, kadınları çeşitli açılardan bilgilendirme, bilinçlendirme amacına yönelikti.

İlk feminist kadın derneği Osmanlı Müdafaa-ı Hukuk-ı Nisvan Derneği [Osmanlı Kadınının Hukukunu Savunma Derneği] 28 Mayıs 1913 yılında kuruldu. Derneğin *Kadınlar Dünyası* isimli, 1913'ten 1921'e dek çıkan bir de yayın organı vardı. Sahibinden, yazı kadrosuna, mürettiplerine dek sadece kadınların oluşturduğu dergide, kadınların eğitim, çalışma, aile hayatı, hukuk, siyaset gibi alanlarda talepleri gündeme getirildi, isyanları, çözümleri açıklandı.

İlk bilinç yükseltme konferansları 7 Kasım 1913 yılında İstanbul'da "Beyaz Konferanslar" adıyla verilmeye başlandı.

Üniversitelerde kadınlara yönelik ilk konferanslar 7 Şubat 1914 yılında verilmeye başlandı. Üniversite eğitim görme hakkı kadınlara 12 Eylül 1914'te tanındı.

Cumhuriyet dönemi

İlk kadın partisi "Kadınlar Halk Partisi" 15 Haziran 1923'te kuruldu. Ancak seçim kanununda kadınlara oy hakkı tanınmadığı gerekçesiyle valilikten onay alamadı. Zaten daha sonra kabul edilecek olan 1924 Anayasası'nda her erkek Türk seçme seçilme hakkına sahip olacaktı.

5 Şubat 1924'te bu kez bir dernek çatısı altında "Türk Kadınlar Birliği" adlı dernekle, kadınların siyasal hakları için mücadele yoluna gidildi.

17 Şubat 1926'da İsviçre Medeni Kanunu model alındığı ilk laik Medeni Kanun kabul edildi. Kadınlara boşanma hakkı yanında birçok hak tanındı. Böylece kadınların en önemli taleplerinden biri yerine getirilmiş oluyordu.

1930 yerel seçimlerinde, 5 Aralık 1934'te ise genel seçimlerde kadınlara seçme seçilme hakkı tanındı. 18 kadın 1935 genel seçimlerinde parlamentoya girdiler. Ancak 1995'e dek bu rakama bir daha ulaşılamayacaktı. 1945'lere, 50'lere değin süren Tek Parti döneminde kadınlar eğitim ve çalışma alanında başarı elde ettiler. Ancak bağımsız olarak örgütlenmeleri uygun bulunmadı.

Yayıncılık faaliyeti bu dönemde de sürdü. 1923'te *Süs, Ev Hocası, Asar-ı Nisvan, Kadın Yolu/Türk Kadın Yolu,* 1924'te *Firuze,* 1929'da *Hanımlar Alemi,* 1939'da *Cumhuriyet Kadını* çıkarıldı. 1930'lu yıllarda Sabiha Sertel'in yazarlık ve bazen yayımcılık görevini üstlendiği *Resimli Ay* Mecmuası, kadın sorununu toplumcu bir bağlamda ele aldı.

1946'da Cemiyetler Kanunu'nun değişmesinden sonra, kadın dernekleri tekrar kurulmaya başladı. 1948'de iş ve meslek kadınlarını hedef alan uluslararası bir dernek olan Soroptimist Kulüpleri Birliği, 1949'da Üniversiteli Kadınlar Derneği kuruldu. Yardım dernekleri 1949'da İzmir'de "Kadınlığı Koruma ve Sosyal Yardım Cemiyeti", 1959'da Türk Anneler Derneği kuruldu. Türk kadınının sosyal ve kültürel hayatını araştırma ve geliştirme amacına yönelik olarak 1953'te "Kadın Sosyal Hayatını Tetkik Kurumu Derneği" kuruldu.

Bu arada siyasal partiler kadın kolları kurmaya başladılar. Partiye yardımcı teşkilat olmaları için kolları desteklediler. 1953'te CHP kadın kolları kuruldu. 1959'da Demokrat Parti kadın kolları örgütlendi. Adalet Partisi'nde Kadın Kolları ile ilk yönetmelik 1965 yılında çıkarıldı. Aynı tarihlerde Milliyetçi Hareket Partisi, Cumhuriyetçi Köylü Partisi ve Güven Partisi de Kadın Kollarını kurdular. Bu dönemde sadece Türkiye İşçi Partisi kadın kolu kurmadı.

1960'lı yıllarda Türkiye İleri Kadınlar Derneği (1965, İstanbul), Milliyetçi Kadınlar Derneği (1967, Ankara), Türk Ev Kadınları Derneği (1966, Ankara), Türkiye Devrimci Kadınlar Derneği (1969, İstanbul) gibi dönemin sağ ve sol siyasal akımları doğrultusunda kurulan derneklerin yanı sıra, -Kızılderili dilinde "çalışma gayret" anlamına gelen- Zonta Derneği (1963, İstanbul) İş ve Meslek Kadınları Derneği olarak kuruldu.

1970-1980: Solun yönlendirdiği kadın hareketi

1970'ler Türkiye'sinde sosyalist eğilimli gençlik hareketlerinin siyasal gündemi sayısal güçlerini aşan bir biçimde belirledikleri bir dönem oldu. Azgelişmişlik, dışa bağımlılık, gelir ve fırsat eşitsizliği, sınıflararası uçurumlar gibi yapısal sorunlar bu dönemde gündeme geldi. Eşitsizlik ve sömürü kavramlarının belirdiği ortamda, kadınların da yasalarda varolduğu iddia edilen eşitliğe karşın, eşit olmayan bir cins grubu oldukları bilinci doğdu. Ancak bu söylemde kadınlar sosyalizmin kadın sorununa yaklaşımı temelinde ele alınarak değerlendirildi. Sol hareket içinde yer alan örgütlerde bulunan kadınlar "İlerici Kadınlar Derneği" (1975, İstanbul), "Ankara Kadınlar Derneği", "Devrimci Kadınlar Birliği" gibi derneklerde kadınları sosyalizme kazandırmak için çalışmalar yaptılar, kendi siyasi görüşleri doğrultusunda genel olarak güncel ekonomik ve demokratik talepler çerçevesinde kadınları örgütlemeye çalıştılar. Gecekondu bölgelerinde yaşayan ev kadınları ve işçi kadınlar bu hareketlerin hedef kitlesini oluşturdular. Belli kesimlerle sınırlı olsa da hareketin içinde yer alan kadınlar ise, genel olarak kendilerini daha rahat ifade edebilecekleri yerler olan sol örgütlerde siyaset yapma imkânı buldular.

Hemşire örgütlenmeleri ve işçi kadın eylemlerinde olduğu gibi, çeşitli mesleki talepler gündeme getirildi. Kadınlar çeşitli gösterilere de katıldılar: Solcu gençleri hedef alan cinayetleri kınamak amacıyla bir grup kadın tarafından 1977'de Ankara Tandoğan Meydanı'nda gerçekleştirilen "Evlat Acısına Son Mitingi", ya da güncel ekonomik talepler çerçevesinde hayat pahalılığını kınamak amacıyla "Boş tencere yürüyüşü."

Bu dönemde kadınların kurtuluşu için tek çarenin erkeklerle birlikte verilecek sınıf mücadelesine dayanması gerektiği doğrultusunda kitaplar yayınladı. Yayınevleri kadın dizisi başlattılar. Edebiyatta eser veren Sevgi Soysal, Nezihe Meriç, Adalet Ağaoğlu gibi kadın yazarlar dönemin özelliklerini yansıtan konuları eserlerine konu ettiler. Sol siyasi hareketler içinde yer almış kadınların ikili ilişkileri, siyasi tutuklu kadınların hapishane içindeki yaşamları, kendilerini sorgulayışları ele alındı.

16-19 Mayıs 1978'de Nermin Abadan-Unat tarafından *"Türk Toplumunda Kadın"* toplantısı düzenlendi. Kadın sorunlarına eğilen, yalnızca kadın akademisyenlerin katıldığı toplantının tebliğleri aynı isimli kitapta yayınlandı. Kadın hareketini destekleyecek önemli veri ve bilgiler bu kitapta yer aldı. Kadın konusu akademik bir ilgi görmeye başladı.

1980-1990: Askeri darbe sonrası kadınların kimlik arayışları

1980'de Türkiye'de askeri darbe oldu. Bütün siyasi kuruluşlar, özellikle Marksist sol hedef alındı. Feminist hareket ise 1980 darbesine karşı oluşan demokratik muhalefetin ilk hareketi olarak gündeme geldi. Kadınların yalnızca kadın olmaktan kaynaklanan sorunları olduğu, bu özgül sorunların "işçi sınıfı" sorunları içinde eritilemeyeceği anlaşıldı.

1980'lerin başında bilinç yükseltme grupları oluşmaya başladı. Çoğunluğu 70'lerde Avrupa'da bulunan kadınların oluşturduğu gruplar Ankara ve İstanbul'da ortaya çıkmaya başladı. Tüm-As (tüm asistanlar derneği) 1979-80 yıllarında kadın akademisyenlerin kendi aralarında toplandığı, ezme-ezilme ilişkilerinin sorgulandığı bir işlev görmüştü.

1982'de İstanbul'da Gazeteciler Cemiyeti'nde YAZKO (Yazarlar Kooperatifi) tarafından düzenlenen sempozyumda feminizm kadınlar tarafından açıkça savunuldu. 4 Şubat 1983'te Kemalist aydınları bünyesinde barındıran YAZKO'nun çıkardığı *Somut* dergisinde kadın sayfası ayrıldı, bu sayfaya özerklik tanındı.

8 Mart 1984'te İstanbul'da 35 kadın tarafından "Kadın Çevresi Anonim Şirketi" kuruldu. Amaç kadın bilincini yükseltmek, cinsiyetçiliğin kavramlarını oluşturmak, bunu toplumda keşfetmek ve deşifre etmekti. 1987'de *Feminist* dergisi çıkarıldı. Bu yıllarda Türk Sosyal Bilimler Derneği kadın çalışmalarını birbiri ardına yayınlamaya başladı.

1986'da Kadın Emeğini Değerlendirme Vakfı kuruldu. Vakfın amacı büyük kentlerdeki kentsel yaşamla tam olarak bütünleşmemiş dar bölgelerdeki kadınların eşit koşullarda çalışma yaşamına katılmasına ve bu konuda karşılaşacakları sorunların çözümüne yöneliktir.

Kadınlara karşı "Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi Nairobi" toplantısından sonra 1979'da yürürlüğe girmişti. 1985'te "Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi" için bir imza kampanyası başlatıldı. Toplanan 7000 imza Meclis'e verildi. Türkiye bu anlaşmaya taraf oldu. Ancak aile hukukunu ilgilendiren 15. ve 16. maddelere çekince konmuştur.

17 Mayıs 1987'de darbe sonrası ilk

kitle eylemi, "Dayağa Karşı Dayanışma Yürüyüşü" İstanbul Yoğurtçu Parkı'nda yapıldı. Yürüyüşe 2500 kadın katıldı. Aile içi şiddet gündeme getirildi. Olay, Çorum'da üç çocuklu bir annenin şiddet gördüğü gerekçesiyle boşanmak için mahkemeye başvurmasından, hakimin halk arasında kullanılan "kadının sırtından sopası, karnından sıpası eksik olmamalı" atasözünü ileri sürerek talebi reddetmesinden çıkmıştı.

25 Haziran 1987'de işte, sokakta, ailede kadınlara yönelik her türlü ayrımcılığı ortadan kaldırmayı amaçlayan, bu konuda öncelikle yasa değişikliği öneren "Ayrımcılığa Karşı Kadın Derneği" kuruldu. 1990 yılında dernek kendini feshederek, varlığını Mor Çatı Sığınağı Vakfı'na devretti.

8 Mart etkinliği içinde 8-12 Mart 1988'de İstanbul'da, "Geçici Modern Kadın Müzesi" oluşturuldu. "Eski çağ, yeni çağ, yakın çağ ve hep aynı çağ, çağlar boyu kadınların ev işinde hiçbir şey değişmedi" temasını taşıyan müzede, bir ev kadınının heykeli gerçek malzemelerden oluşturuldu. Cımbız, tampon, çamaşır ipliği, sütyen, doğum kontrol araçları, biberon, beşik, leğende ıslak bezler, tencereler, deterjanlar gibi kadınların kullandığı çeşitli araçlar sergilendi.

11-12 Şubat 1989'da Ankara'da kendilerini Perşembe grubu olarak adlandıran radikal kadınların düzenlediği "Feminist Haftasonu" toplantısına Ankara, İstanbul ve Adana'dan feministler katıldı. Kongre sonunda "Kadınların Kurtuluş Bildirgesi" yayınlandı. Bu toplantı sonunda sosyalist ve feminist kadınlar ayrıştılar.

1988'de kendini sosyalist feminist olarak tanımlayan *Kaktüs* dergisi yayın hayatına girdi.

1989'da İstanbul'da I. Kadın Kurultayı yapıldı. Aynı yıl kadınlara yapılan sarkıntılığa dikkat çekmek için "Cinsel Tacize Hayır" başlıklı "Mor İğne Kampanyası" gerçekleştirildi. Kamuya açık yerlerde kadınlara ucu mor toplu çuvaldız dağıtıldı.

1990'da, 1930'larda İtalya'dan alınmış Ceza Yasası'nın 438. maddesinin değiştirilmesi için karşı yürüyüş ve çeşitli protesto eylemleri yapıldı. Çeşitli mesleklere mensup kadınlar, genelevlerin bulunduğu sokağa giderek, yakalarına "ben fahişeyim" yazılarını iliştirdiler, "faziletli kadın sertifikası" dağıttılar. 438. Madde fahişelerin ırzına geçilmesi halinde sanığın cezasında 1/3 indirimi öngörüyordu. Maddenin eşitliğe aykırı olduğu gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi'ne iptali için başvuruldu. Madde Anayasa Mahkemesi tarafından değil, Meclis tarafından iptal edildi.

Kadın Gazetesi

1946-47 Avrupasından Hatıralar

KADIN ESERLERİ KÜTÜPHANESİ ARŞİVİ

1947-1979 yılları arasında yayımlanan Kadın Gazetesi *dönemin kadın yaşamı hakkında doyurucu bilgi vermesi açısından önemli bir kaynaktı.*

Bu arada mesleki, yardım ve kültür amaçlı, kendilerini feminist olarak tanımlamayan kadın derneklerinin sayısı da giderek arttı: Çağdaş Kadın Derneği, Demokratik Kadın Derneği, Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği, Kadın Haklarını Araştırma ve Geliştirme Derneği, Emekçi Kadınlar Derneği, Kadın İşgücünü Destekleme Derneği, Ankara İş Kadınları Derneği.

1980'lerin başında dışardaki popüler feminist akımlar, medyanın beslediği *Kadınca, Elele* gibi kadın dergilerinde yansıdı. Şehirli, orta sınıf, çalışan kadının o kesimdeki erkekleri de çekebilmek için kadın cinselliği üzerinde konuşulmaya başlandı. Kadınlara kendine güven vermeye çalışıldı, okuyucularla karşılıklı ilişki kuruldu. Bu temaları işleyen Duygu Asena'nın *Kadının Adı Yok* adlı kitabı 25 baskı yaptı. Yine bu doğrultuda kadın filmleri çekildi. Özellikle Atıf Yılmaz filmleri kadınların ve toplumun sorgulandığı filmler olarak dikkat çekti.

Bu dönemde edebiyat da farklı bir boyut sergiledi. Leyla Erbil, *Sevgi Mektupları*'nda kadın ve erkek kimliklerindeki farklılığı konu olarak aldı. Kimlik sorunlarını işledi. Kadın sorunları Aysel Özakın'ın *Gençkız ve Ölüm, Alnında Mavi Kuşlar,* Adalet Ağaoğlu'nun *Hayır,* Pınar Kür'ün *Asılacak Kadın* adlı kitaplarında alabildiğine ele alındı.

Sosyal bilimlerde kadın çalışmalarına ağırlık verilmeye başlandı. Sosyal psikolojistler aile kurumuna yöneldiler. Kadınların statüsünü anlamada cinsiyet rollerine dikkat çektiler. Kimlik kavramı ve cinsiyet rolleri arasındaki ilişki incelendi.

1990-1995: Kurumsallaşan kadın hareketi

1990'larda Türkiye'de yüzyıllık bir geçmişe sahip olan kadın kurtuluş hareketi artık bağımsız, muhalif bir hareket olarak toplum içindeki yerini almıştır. 80'lerdeki eylemlilik döneminden sonra durgunluk görüldü. Feminizm yaygınlaştı, ancak eylemci yönü yitirildi. Ancak kadın hareketinin sadece eylem düzeyinde olması beklenmemeli, hareket, içten içe geli-

İslâmcı kadın kimliğinin oluşumu

AYNUR İLYASOĞLU

1980 sonrası İslâmcı hareketin daha önce altında yer aldığı geniş sağ yelpazeden kendini ayırıp ayrı bir siyasi çizgi olarak ortaya çıkmasında kadınlar merkezi bir yere sahip olmuştu. İslâmcı kadın kimliğinin ortaya çıkışı bu çerçeve içinde yer alan kadınlar açısından siyasi, kültürel, sosyal yönleriyle ve benlik düzeyinde yeni bir kimlik oluşumunu gündeme getirmiştir. İslâmcı hareket için siyasi düzeyde bu ayrışma ilk döneminde "moral" terimlerle ifadesini bulmuş ve kadınların "yeni tesettürü" hem erkekler, hem kadınlar için İslâmcı kimliğinin adeta altında oluştuğu yelpazeyi sunmuştur. Cumhuriyet'in etiği ve kurumlarıyla kamuoyundaki yansımalarının önemi bakımından, tabiri caizse, ilk "boy ölçüşme" 1980'lerin ikinci yarısına özgü olan "türban eylemleri" yani İslâmcı kız öğrencilerin "yüksek öğretim kurumlarında tesettür giyimi hakkını savunmaları" olmuştur. Bu anlamda ve hayati bir yönüyle bu ilk geniş çaplı, çok boyutlu karşılaşmanın öznesi olarak kadınların şahsında İslâmcı hareket kendi kimliğinin taşlarını oluşturmuştur denebilir.

Osmanlı toplumundaki yapısal dönüşümler ve Cumhuriyet'in kuruluşu ile birlikte etkin olarak ortaya çıkan toplumsal değişme ve hareketlilik, kimlik farklılaşmaları süreçleri içinde kadınlar hep merkezi bir öneme sahip olmuşlardır. Kemalist Cumhuriyetçi proje modernleşmenin odak noktasındaki rolü kadınlara atfetmiş, Cumhuriyet'in ilk dönemleri ile birlikte kadınlar yeni toplumu yansıtan, simgeleştiren yeni bir kimlikle öne çıkmış, yeni vizyonu ve toplumu kuran erkeklerin partnerleri olarak toplumsal yeniden-kuruluşta hayati bir konum içine yerleştirilmişlerdir. İslâmcı hareket özelinde kadınların bulunduğu hayati yer bakımından gene kimlik politikalarının merkezinde kadınlara bir 'ayraç' olma/oluşturma işlevi yüklenmiştir.

'Kimlik politikaları' dediğimiz bu süreçler içinde, bir dizi farklı toplumsal, siyasal, kültürel projeler çerçevesinde ortak olarak yönelinen boyut ortaktır: bu projeleri birey düzeyine bağlantılandırmak, 'yeni toplumun' inşasında bireylerin enerjisini ve hayat yönelişlerini gene dönüşüm projesiyle uyumlandırmak ve harekete geçirmek. Özellikle 'geleneğin sürdürücüsü' olarak algılanan kadınlar dönüştükçe, bunun toplumsal değişimin temelinde etkileyici olacağı varsayılmış, özellikle modernleşme çabaları içinde kadının değişimine hayati önem atfedilmiştir. Cumhuriyet'in kurucu ideolojisi ve kadroları için bu hedef, kadınları 'vatandaşlar' haline sokmak ve 'Cumhuriyetçi-modernleşmeci ülkünün sahipleri kılmak' olarak gelişirken, günün kimlik politikalarına farklı mesafeleri olan kesimler için bu süreç giderek toplumda farklı kimliklerin oluşumunu da beraberinde getirmiştir. İslâmcı hareket için daha sonraları 'yığınlar için bir kimlik krizi' olarak nitelenen bu yöneliş, aynı zamanda modernleşme ve modernlikle mesafesi daha az olan kesimler için yeni bir kimliğe, modern bir kimliğe açılımın referansı olmuştur. Sonuç olarak, batılılaşma ile birlikte ve daha da belirgin olarak Cumhuriyet sonrasında, Türkiye toplumsal tarihini niteleyen bir 'kültürel kimlikler kutuplaşması' dinamiğinin her zaman gündemde olduğundan söz edilebilir.

Bu kutuplaşmanın içinden gelen bir tezahür olarak 1980 sonrasında İslâmcı kadın kimliğinin ortaya çıkışı, İslâmcı kesimin kendine merkezde, kentlerde, siyasi, ekonomik, kültürel bir alan açması, yeni bir seçkinler grubu oluşturması ile birlikte gündeme gelmiştir. Modernlik yanlısı kesimde 'İslâm'ın kadını ikincilleştiren bir ideoloji' olduğu saptaması ile İslâmcı siyasi hareketin kendi ideolojik çerçevesi içinde 'İslâm'ın kadına tanıdığı değer' teması ile ortaya çıkışı bu dönemde tartışmanın ekseni olagelmiştir. Burada sosyolojik merak açısından →

KADIN ESERLERİ KÜTÜPHANESİ ARŞİVİ

80'lerin iki yükselen hareketi "kadınlar" ve "İslamcılar"ın "İslamcı kadınlar" kulvarında buluşması kaçınılmazdı. "Ortak sloganlar" dışında kendilerine özgü de bir örgütlenme tarzı geliştiren Müslüman kadınların en örgütlü oldukları kurum Refah Partisi idi. Ancak 1995 seçimlerinde partinin propaganda faaliyetlerinde önemli bir işlev yüklenen kadınlara milletvekili aday listelerinde yer vermeyişi tartışmalar doğurdu.

paradoksal gözüken ve yeni bir açılım ihtiyacını getiren, özellikle İslâmcı kadın yazarların geliştirdiği ve üniversitelerdeki yığınsal türban eylemleriyle ifadesini bulan eğilimdir. Bir araştırmanın (Aynur İlyasoğlu, *Örtülü Kimlik*. Metis Y., İst. 1994) izlenimleri yeni oluşmakta olan İslâmcı kadın kimliğinin ögelerinin modernliğin eleştirisini kapsarken modernleşmeye katılımı talebini de beraberinde getirdiğini bize düşündürmektedir. Bu araştırma yüksek eğitim görmüş, halen gelir getiren işlerde çalışan, tesettürü benimsemiş bir grup kadınla yapılan derinine mülakatları kapsamakta, bu kadın kesiminin bütünü için değerlendirmeler getirmeyi hedeflememekte, 'izlenimler ve eğilimler' düzeyinde bilgi sunmaktadır. Tümünün anneleri ilkokul mezunu olan bu kadınlar, ailedeki kadınlar çizgisinde bir kopuş oluşturmakta, bu da 'hem yüksek eğitimli ve çalışan, hem de tesettürlü' olmak gibi bir role girmekte ardlarında bir rol modelinin olmamasından dolayı yeni bir hareket alanı içinde bulunduklarını düşündürmektedir. Bununla bağlantılı olarak, bu kadınlar için ve İslâmcı kadın yazarların temalarında, bir 'geleneksellikten kurtulma', annelerin ve daha da genel olarak, toplumda başı bağlı kadınlara atfedilen edilgen konumdan sıyrılma eğilimi izlenmiştir. Bu araştırmada tesettüre yönelinilen yılların genellikle üniversitede okunan yıllar olduğu görülmüştür. Ancak değişik kuşakların deneyimlerinde farklılıklar ortaya çıkmıştır. 1970'lerde ve daha öncesinde üniversite yıllarında tesettüre yönelen kadınlar için bu kararlarında birincil çevrelerinden çok üniversite ortamı önem kazanırken aynı zamanda açık tutum alma konusunda rahatsızlık, tedirginlik ve gerilim gibi yaşantıların çoğun gündemde olduğu ifade edilmiştir. 1980'lerin ilk yarısında üniversitelere öğrenci olanlar için ise daha çok, açık tutum alma ve gruba aidiyetten söz edilebilir. Bu kadınların bazıları İslâmi yaşam tarzına daha önce de yöneliş göstermiş olsalar bile çoğunluk için üniversite yıllarında tesettüre girmeleri sözkonusu olmuştur. Çalışma hayatında ise İslâmcı kesimin erkekleri için özellikle kamu kuruluşlarında yükselmek çoğunlukla siyasi, bürokratik bir manevra alanı içinde gelişirken, kadınların tesettürleri sık sık özellikle kamudaki profesyonel alanlarda çalışmalarının engelini oluşturmaktadır. Araştırma grubu içinde bazı kadınlar böylesi engellemeler karşısında bazen özel çalışmak, bazen de geri işlere çekilmek durumunda kaldıklarını ifade etmişlerdir. Bu durumun bu kadınlar için yalıtılma, kendi birincil gruplarına ve bu arada (İslâmcı) çevrelerine doğru bir kapanma sonucunu doğurduğu izlenmiştir.

Özetle bu kadınlar modernliğin birlikte getirdiği değerleri eleştirirken aynı zamanda yüksek eğitim, ücretli çalışma gibi yollarla modernleşme süreçlerine katılımı, bunlar içinde yer almayı talep etmektedirler. Bunu yaparken 'özel alan' için tanımladıkları bazı değerler ve bunların uzantılarını (namus, iffet gibi) kamusal alana taşıma yönelişindedirler. Eğer tesettür bir simgeyse, her şeyden önce, bu, özel ve kamusal, iki alan arasındaki geçişliliğe getirilen tanımın ifadesi olan bir simgedir. Bu simgesel operasyon, kendisi ile birlikte, kadınlar için bir zırh ve kültürel ve toplumsal anlamda bir kimlik getirmekte ve özel ve kamusal alanın kesiştiği yerde güvenli bir alan yaratması sayesinde güncelleşmektedir.

şen, zaman zaman koşullara ve ortama göre farklı protesto biçimleriyle kendini gösteren bir potansiyele sahiptir. 90'ların başından itibaren kadın hareketi çok daha geniş bir alana yayılmıştır. Gerçi bu yayılma hareketin muhalif yanını bir ölçüde törpülemiştir, ancak getirdiği kazanımların önemi de yadsınamaz.

Bu kazanımlardan birisi de kadın hareketinde kurumsallaşmadır. 1990'da İstanbul Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma Merkezi, 1992'de Marmara Üniversitesi Kadın İşgücü ve İstihdamı Araştırma Merkezi ve Ankara Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma Merkezi, 1993'te ODTÜ Kadın Araştırmaları Merkezi açıldı.

1990'da Kadın Eserleri Kütüphanesi kuruldu. Kadın konusunda her tür yazılı ve görsel malzeme toplanmaya başlandı. Kütüphanede sadece kitap değil, gazete ve makale arşivi de oluşturuldu.

Şiddet gören kadınların sığınabilecekleri bir yer oluşturmak için 1990'da İstanbul'da Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı kuruldu. Vakfa başvuran kadınlara hukuksal ve psikolojik danışmanlık hizmetleri verildi. Kadın sığınağı ise 1995'te açıldı.

Ankara'da 1991'de açılan Altındağ Kadın Dayanışma Merkezi 1993 yılına kadar 500 kadına hizmet verdi. Merkezin Kadın Dayanışma Vakfı'na 1993 yılında dönüşmesinden hemen sonra Ankara Vakıf, Altındağ'da Kadın Sığınma Evi'ni açtı. Belediyenin bina ve alt yapıyı üstlendiği Kadın Sığınma Evi'nden 11 ayda 60'ı aşkın kadın yararlandı. Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu çeşitli illerde aile içi şiddete uğrayan kadınlara hizmet vermek amacıyla Kadın Misafirhaneleri açtı. 1990 yılından itibaren belediyeler de Bakırköy, Şişli, İzmir, Kayseri ve Nazilli'de kadın sığınakları açtılar. Ancak özellikle 1994 yerel seçimlerinde İslâmcı görüşü po-

litika yapan Refah Partisi belediyelerinin iş başına gelmesiyle bu sığınaklar kapatıldı, ya da kapatılmaya çalışılıyor.

Hükümet düzeyinde ilk kez oluşturulan Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'na bağlı olarak 28 Ekim 1990'da kuruldu. Bu kurumda kadınların konumunu düzeltmek için somut adımlar da atılmıştır. Örneğin, 1926 yılında İsviçre Medeni Kanunu'ndan alınan ancak o tarihten bugüne değiştirilmeyen, kadınların aleyhine olan maddelerin değiştirilmesi için bir kanun taslağı hazırlanmıştır.

Bu konuda ilk çalışmalar 1993 Şubat'ında kadınların yürüttükleri kampanya sonucunda toplanan 100.000 imzanın Meclis başkanına sunulmasıyla gerçekleşmişti. Medeni Kanun'da yer alan kadının çalışmasını kocanın iznine bağlayan 159. Madde Anayasa Mahkemesi tarafından eşitlik hükmüne aykırı bulunarak kaldırıldı. (Karar Temmuz 1992'de yürürlüğe girdi.) Kadın Sığınma Evleri'nin açılması için somut adımlar atıldı.

90'larda 8 Mart kutlamaları kapalı alanların dışına da taştı: 1990 8 Mart'ında elde mum ve çiçeklerle Kadıköy iskelesinden Moda'ya gece yürüyüşü yapıldı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde 1991'de öğrenci şenliği düzenlendi. 1992'de Bağlarbaşı yürüyüşü gerçekleşti. 1993'te Beyoğlu'nda yapılan yürüyüşte bu kez savaşlarda kadınlara tecavüz edilmesi olayına dikkat çekildi: "Penis ruhsatsız silah"tır dendi.

Bu arada kadınları ilgilendiren çeşitli konularda harekete de geçildi. 2 Ekim 1990 yılında 30 kadın boşanmak için mahkemeye başvurdu. Eylem, Müslüman Türk aile yapısını güçlendirmek için devlet düzeyinde yapılan çalışmalara tepki vermek içindi. Kamuoyunda oldukça ilgi uyandıran eylemde ancak 6 çift bu gerekçe ile hakimden boşanma kararı alabildi. Aynı yıl aileden sorumlu Devlet Bakanı Cemil Çiçek'in "feminizm sapıklıktır" ve "flört eden fahişedir" ifadeleri İstanbul'da kadınların düdük çalarak tepki vermelerine yol açtı.

Bu dönemin önemli özelliklerinden biri de şehirlerde önemli miktarda kadın kitlesinin Refah Partisi ya da İslâmcı ideoloji altında birleşip, aktif politikaya girmeleri bu alanda kendilerine kimlik oluşturma çabalarıdır. *Kadın ve Aile* ve *İzlenim* gibi İslâmcı dergiler çıkarılmıştır. Refah Partisi Hanımlar Kolu, Hanımlarımız İlim ve Kültür Vakfı gibi örgütler kurulmuştur. Ancak kadınlar yönetim ve karar mekanizmalarında yer alamamışlardır.

1991'den itibaren gazetelerde feminist kadın sayfalarına yer verilmeye başlandı: *İlkhaber, Fiesta, Express, Melodi.* Genel dağıtıma verilmeyen *Eksik Etek, Martı, Emekçi Kadınlar Bülteni, Özgür Kadın, Çağdaş Ana, Dolaşan Mavi Çorap* gibi çoğunluğu feminist dergiler yayınlandı. 1995 Nisan'ında *Pazartesi* dergisi aylık olarak yayınlanmaya başladı.

Ayrıca çeşitli kurumlar tarafından kadına ilişkin periyodik yayınlar çıkarıldı. İstanbul Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma Merkezi 1993 yılından itibaren yılda bir kez *Kadın Araştırmaları Dergisi*'ni bu alanda ilk yayın olarak çıkarmaktadır. Kadın Sorunları Statüsü Genel Müdürlüğü ve Kadın Eserleri Kütüphanesi *Kadın Bültenleri* yayınlamaktadır.

90'lı yıllarda kadın çalışmaları Türkiye'de artış gösterdi. Bunda kadınların kendi sorunlarını çözmedeki kararlılıkları etken olduğu gibi, son yıllarda ırkçılığın dünyada giderek artması ve ırkçılıkla cinsiyetçilik arasındaki ilişkinin anlaşılması da rol oynamıştır. Bu dönemde üniversite dışında vakıflar, dernekler, sendikalar, meslek odaları, merkezi ve yerel yönetimler de kadınlara yönelik çeşitli projeler sürdüler. Örneğin Dünya Bankası ve Türk Hükümeti "İstihdam ve Eğitim" başlıklı 5 yıl süreli bir proje başlatmıştır. Bu projenin "Kadın İstihdamının Geliştirilmesi" bölümünün genel koordinatörü olan İş ve İşçi Bulma Kurumu ile Kadının Statüsü Sorunları Genel Müdürlüğü arasında bir protokol imzalanmıştır. Devlet İstatistik Enstitüsü'nde Toplumsal Yapı ve Kadın İstatistikleri Şubesi kurulmuş, önemli bir boşluğu doldurmaya, kadın istatistikleri oluşturulmaya başlanmıştır. Tüm bu çalışmalarda amaç kadının durumunu anlamak, kadının bir cinsiyet grubu olarak maruz kaldığı sorunları göz önüne sermek ve konumunu düzeltecek politikalar üretmektir.

Sonuç olarak artık kadınların araştırma yapmak istediklerinde gidebilecekleri Kadın kütüphaneleri, uzmanlaşmak istediklerinde girebilecekleri üniversiteler bünyesindeki kadın araştırma merkezleri, şiddetle karşılaştıklarında sığınabilecekleri sığınma evleri, gündem oluşturmada kullandıkları siyasi parti komisyonları, vakıflar ve çeşitli platformlar mevcut.

KAYNAKÇA

Arat, Yeşim, "1980'ler Türkiye'sinde Kadın Hareketi: Liberal Kemalizmin Radikal Uzantısı", *Toplum ve Bilim*, no: 51, 1991.

Çakır, Serpil, Osmanlı Kadın Dernekleri, *Toplum ve Bilim*, no: 51, 1991.

Çakır, Serpil, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul, 1994.

Ediz, Zerrin, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Kadın Örgütlenmeleri*, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 1994.

Sirman, Nüket, "Feminizm in Turkey: A Short History", *New Perspectives on Turkey*, vol. 3, no: 1, 1989.

Tekeli, Şirin, *1980'ler Türkiye'sinde Kadınlar, Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadınlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

Türkiye'de "Kadınlık durumu"

FATMAGÜL BERKTAY

Bu ansiklopedinin önceki baskısında Şirin Tekeli'nin işaret ettiği gibi, genel olarak ansiklopedilerde "erkek" konusuna ayrılmış bir madde bulmak olağan değilken, birçoğunda "kadın"a ilişkin bir maddeye yer verildiğini görüyoruz. Bunun nedeni, varolan toplumlarda kadının statüsünün erkeğe göre daha aşağı olması ve dolayısıyla, kadının eşitsiz toplumsal varoluşunun, çözülmesi gereken bir "sorun" halini almasıdır.

Burada hemen akla, "ama hangi kadın?" sorusu gelmektedir. Gerçekten de, farklı toplumlarda, farklı zamanlarda ve aynı toplumda da farklı sınıf, tabaka, ırk, ya da etnik gruplara mensup olarak yaşayan kadınlar, ya da sözkonusu her kesim içindeki bireysel kadınlar, tek bir "kadın" kategorisi altında sınıflandırılamayacak kadar başkalıklar ve özgüllükler taşırlar. Ne var ki, varolan toplumlar iktidar ilişkilerinin egemen olduğu hiyerarşik toplumlardır ve bu iktidar ilişkilerinde "üstte" olan taraf, başka niteliklerinin yanısıra aynı zamanda da erkektir; erkeğin egemenliği, varolan kültüre ve onun yarattığı kalıplara da damgasını vurur. Erkek-egemen kültür, kadınların kendi içlerinde varolan bireysel farklılıkları gözardı etmeye yarayan ve onların özerk bireyler olarak varolma olanaklarını ellerinden alan çarpıtılmış bir "kadınlık" kalıbını empoze eder ve bu kalıptan sapmaları "anormallik" olarak tanımlar.

Sözkonusu ataerkil "kadın" ve "erkek" tanımları, birbirlerini dışlayacak biçimde ve birbirlerine karşıtlık içinde oluşturulur. Bu karşıtlık, bir tarafın diğerine üstün ve egemen olduğu hiyerarşik bir karşıtlıktır ve daha başka birçok hiyerarşik karşıtlık için de bir model işlevi görür. Buna göre, erkeğin aklının, uygarlığı ve kültürü temsil ettiği ve bu nedenle de tartışmasız daha üstün olduğu varsayılırken; kadının bedeni, duyguları ve doğayı temsil ettiği ileri sürülür. Böylece kadın bedene, maddeye indirgenmiş, onunla birlikte de doğanın kendisi ve insanın soyunu üretme yetisi küçümsenmiş olur.

Kadının doğa ve bedenle özdeşleştirilerek erkeğe göre ikincil ve daha aşağı sayılması, aynı zamanda kadının eksiksiz insan olma hakkını da elinden aldığı için kadınlar, yüzyıllar boyunca kendilerine ve başkalarına, eksiksiz insanlığa ulaşabilme ve soyut düşünme ve uygarlık yaratabilme yetisine sahip olduklarını kanıtlayabilmek için çırpınıp durdular. Bu çırpınmalar, çok uzun dönemler boyunca, özellikle Batı'da dinsel bir çerçeve içinde kaldı. Düşünen kadınların temel zihinsel çabalarının, dinin kendilerine yakıştırdığı "insan ıstırabının kaynağı, baştan çıkarıcı Havva" imgesinin ve rolünün değiştirilebilmesi için dinin yeniden gözden geçirilmesinde yoğunlaşmasının nedeni buydu.

Dolayısıyla, kadınların siyasal ve toplumsal mücadelelerinin esas olarak 18. yüzyılda başladığını söyleyebiliriz. Nitekim, kadının eşitsiz konumunun bilincine varıp buna karşı mücadele etmek anlamına gelen feminizmin doğuşu da bu döneme rastlar. Feminist teorinin doğuşu ile insan hakları söyleminin yükselmesi arasında yakın bir bağlantı bulunması da, bir rastlantı değildir. Kadınlar, bu söylemin özünü oluşturan eşitlik ve özgürlük ilkelerinin kendileri için geçerli olmadığını, çok çabuk ve elbette hayal kırıklığına uğrayarak anladılar. Burjuva devriminin bayrağında "eşitlik, özgürlük, kardeşlik" yazıyordu, ama kardeşlik *"erkek kardeşlik"*ti; burjuvazinin "insan" soyutlaması da, yüzlerce yıllık bir geleneği sürdürerek, kadını dışlayan bir nitelik taşıyordu.

Kadınların eşitlik uğrundaki mücadeleleri 19. ve 20. yüzyıllarda yoğunlaşarak devam etti ve en azından

yasal alanda önemli kazanımlara yol açtı. Örneğin 20. yüzyılda kadınlar, Birleşmiş Milletler'e üye ülkelerin çoğunda eşit siyasal hakları elde ettiler. Gene de, hâlâ kadınların siyasal haklarını yasal olarak tanımayan ve çoğu Müslüman olan bazı ülkeler vardır. Ayrıca, insan haklarına ilişkin uluslararası bildirge ve belgeler çok yakın zamanlara kadar cinsiyet bakımından kör olmaya devam ederek kadınların özgül haklarının genel bir "insan hakları" paketi içinde ele alındığını varsaymışlar, böylelikle kadınların özgül durumundan kaynaklanan sorunların dile getirilmemesine ve tanınmamasına yol açmışlardır. Özellikle 1970'lerden itibaren yükselen feminist hareket, bu konudaki bilincin ve duyarlığın artmasını sağlamış; bunun sonucunda Birleşmiş Milletler *Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi* hazırlanarak üye ülkelerin imzasına açılmıştır. Bu sözleşmeyi hâlâ imzalamamış ülkeler bulunduğu gibi, bazı ülkeler de çekinceler koyarak imzalamışlardır ki, Türkiye de bunlardan biridir. Günümüzde Avrupa Konseyi bünyesinde de, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi*'ne bir Ek Protokol yapılarak "Kadınların İnsan Hakları"nın genel bir "insan" soyutlaması çerçevesinde gözardı edilmesi olgusu düzeltilmeye çalışılmaktadır.

KADIN ESERLERİ KÜTÜPHANESİ ARŞİVİ

1989 Mart ayında gerçekleştirilen 1. Kadın Kurultayı. Bu kurultayda, kadın hareketi içindeki sosyalist ve feminist akımların daha çok özgürlük ve demokrasi gibi kavramlara bakışa açılarındaki farklılıklar yüzünden ayrışmalar yaşanmıştı.

Osmanlı kadınları da soruyor: "Biz de insan değil miyiz?"

Batı'da kadınların kendilerine uygulanan ayrımcılığın farkına varıp seslerini yükseltmelerine benzer bir süreç, elbette aynı zamanda önemli farklılıklarla, Osmanlı toplumunda da yaşandı. Osmanlı toplumu, 18. yüzyıldan başlayarak yüzünü Batı'ya çevirmiş bir değişme süreci içine girmişti; 19. yüzyılda Batı'dan esen rüzgarlar, özellikle de Fransız Devrimi'nin yankıları, imparatorluk içindeki dönüşüm ihtiyacıyla birleşerek toplumu önemli ölçüde etkilemeye başladı. Genç Osmanlılar, daha sonra da Genç Türkler hareketi, burjuva demokratik düşüncelerden esinler taşıyordu. Kadın konusundaki görüşlerin de bu esinlerden etkilenmemesi mümkün değildi. Oysa Osmanlı toplumu, hâlâ zaman zaman Sultanın örfi hukukuyla da tamamlanan İslâm hukukunun, şeriatın egemen olduğu bir toplumdu.

Şeriat ise, kadınların erkeklere göre "doğal" olarak ikincil, aşağı konumda olduklarını varsayıyordu. İslâmi yasaların egemen olduğu düzende, Kur'an'a göre evin geçimini sağlamakla yükümlü olmayan kadının "doğal" yeri, ailenin ve evin içiydi. Elbette bu, kadınların hiçbir güç ve etkiye sahip olmadıkları anlamına gelmiyordu; kadınlar, hukukun ve göreneklerin sınırları içinde olsa bile, içine sürülmüş oldukları ev ve ailede zevcelik, özellikle de dinsel olarak yüceltilen annelik rolleri sayesinde otorite ve etki uygulama olanağına sahiptiler. Buna karşın, kadınların aile içindeki yasal durumunda 1917'deki *Hukuk-u Aile Kararnamesi*'ne kadar herhangi bir iyileştirme olmadığını söyleyebiliriz (bu kararname, evliliği yasal bir çerçeveye bağlamakta ve kadınlara boşanma hakkı tanımaktaydı; ayrıca, "çok karılı" evliliği, karının rızasına bağlayarak bir ölçüde sınırlandırmaktaydı).

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başları, Osmanlı toplumu için hızlı değişim yıllarıydı. Ekonomik baskılar, Batı etkisi, eğitim reformu ve özellikle de 1912-13 Balkan Savaşı ve sonraki I. Dünya Savaşı gibi etkenlerin de zorlamasıyla, kadınlar evlerinden çıkıp kamusal alana girmeye başladılar. II. Meşrutiyet döneminde, aynı zamanda, merkezi İstanbul olan bir kadın hareketinin varolduğu, son yıllarda yapılan tarihsel araştırmalarla ve bu konuya olan ilginin artmasıyla ortaya çıkmış durumdadır. Ancak, Osmanlı Kadın Hareketini hazırlayan unsurlar, Tanzimatla birlikte başlayan yenileşme hareketine bağlanabilir. Bu dönemde aydın çevrelerde, gazete ve dergilerde kadın konusunda

yoğun tartışmalar da başlar. Bu tartışmayı başlatanlar ve yürütenler esas olarak erkekler olmakla birlikte, kadın tarihine olan ilgi arttıkça ve tarih alanında kadın bakış açısı ağırlığını hissettirdikçe Osmanlı kadınının sesini daha fazla duymamız mümkün olmaktadır. Örneğin 1868'de yayına başlayan *Terakki* gazetesinde yazan Rabia'nın isyanı çarpıcıdır: "Şurasını iyi bilmek gerekir ki, ne erkekler kadınlara hizmetkar, ne de kadınlar erkeklere cariye olmak için yaratılmıştır... El ayak, göz, akıl gibi vasıtalarda bizim erkeklerden ne farkımız var? *'Biz de insan değil miyiz?'* Yalnız cinsimizin ayrı oluşu mu bu halde kalışımıza sebeb olmuştur?"

Tıpkı, Batı'daki hemcinsleri gibi, Osmanlı kadını da, neden insan hakları söyleminin dışında bırakıldığını ve burjuva erkeği için geçerli olan özgürlük, eşitlik gibi kavramların kendisine niçin uygulanmadığını haklı olarak merak etmektedir. Bu haksızlık duygusunun bir başkaldırı hareketine dönüşmesinde ve sonuç olarak Osmanlı kadın hareketini yaratmasında şaşılacak bir şey yoktur.

Nitekim, 1883-84'te (1301) ilk kez yalnızca kadınların çıkardığı bir dergi, *Şükufezar* (Çiçek Bahçesi) yayınlanmaya başlar ve dergiyi çıkaran Arife Hanım, ilk sayıda şöyle yazmaktadır: "Biz ki, saçı uzun aklı kısa diye erkeklerin alaycı görüşlerine hedef olmuş bir tayfayız, bunun karşıtını ortaya koymaya çalışacağız." Görüldüğü gibi, Osmanlı kadınları da, Batı'nın ilk feminist düşünürleri gibi, öncelikle kadının eksiksiz insan olduğunu kanıtlama çabasıyla işe başlamak durumundadırlar.

II. Meşrutiyet, ne kadınlara, ne de toplumun geri kalan kesimine beklenen özgürlükleri getirmez ama, gene de varolan göreli özgürlük ortamından kadınlar da paylarını alırlar ve bu ortamdan, kamusal alana daha çok çıkabilmek yönünde yararlanırlar. Birbiri ardınca kadın dernekleri kurulur, özellikle 1912-13 Balkan Savaşı'nın, daha sonra da Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle giderek artan sayıda kadın çalışma yaşamına girer. Bu arada ilk kız okulları da mezunlarını vermiş, böylece okumuş ve aydın kadınların sayısında önemli bir artış olmuştur. Kadınlar, ağır savaş koşullarında giderek parçalanmakta olan imparatorluğun içinde bulunduğu durumun da etkisiyle, Genç Türkler'in yaydığı ulusalcı düşüncelerin ve çıkarların bilincinde yurttaşlar haline gelmektedirler. Bu noktaları gözönünde tuttuğumuzda, Türk feminizminin doğuşunun, Türk milliyetçiliğinin gelişmesine paralel bir süreç izlemiş olduğunu ve Osmanlı, daha sonra da erken Cumhuriyet dönemi kadın hareketine özgül karakterini kazandıranın bu olduğunu söyleyebiliriz.

Türk milliyetçi ideolojisi, kadının kurtuluşunu daha geniş bir toplumsal devrimin önkoşullarından biri sayıyor, buna karşılık Genç Türkler'in kadın-erkek eşitliğini savunan düşünceleri, Osmanlı feminizminin yolunu açıyordu. Ancak, bu dönem kadın hareketinin özgül niteliğini oluşturan, milliyetçi ideolojinin derin etkisi, ileride değineceğimiz gibi, aynı zamanda, kadınların bağımsız bir kimlik oluşturma perspektifini gölgeleyici bir etki de yaratabiliyordu. Dönemin ünlü kadın yazarlarından Halide Edip (Adıvar), "bir kadın evvela Osmanlı, bir vatanperverdir... Vatanın hukuku, kadınlık hukukundan bin kat mühim ve muhteremdir" derken, bu eğilimin haberciliğini yapmaktadır.

"Artık iman ettik ki, hayatımız iyi bir hayat değildir... Artık kadınlık böyle yaşamayacaktır ve yaşayamaz. Buna katiyyen emin olunuz" diyen Osmanlı kadınlarının statüsü, 1919-23 yıllarında verilen Bağımsızlık Savaşı sırasında daha da yükseldi. Savaş, hem erkeklerin askere alınması dolayısıyla onların görevlerini kadınların devralması, hem de kadınların erkeklerle omuz omuza savaşması nedeniyle önemli rol değişmelerine yol açtı. İstanbul'un yabancı ordularca işgali sırasında kadınlar, halkı işgalci güçlere karşı harekete geçirmek amacıyla direniş gösterileri ve mitingler düzenlediler. Anadolu'da ise Milli Müdafaa için Anadolu Kadın Cemiyeti kuruldu. 1918'de, Kurtuluş Savaşı'na katılan bütün güçleri biraraya getirip seferber etmek için oluşturulan Milli Kongre'ye katılan elli bir örgütün onaltısının, çeşitli amaçlarla kurulmuş olan kadın örgütleri olduğu bilinmektedir. Kadınlar, yer yer Kurtuluş Savaşı'na fiilen de katıldılar.

Cumhuriyet, ama hala ataerkil

Bütün bu gelişmeler sonucunda Türk toplumunda kadının artık eski konumuna bir daha dönmeyeceği açıktı; nitekim, Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan önce kurulan ve Kadınlar Halk Fırkası adını taşıyan siyasal örgütün başkanı Nezihe Muhiddin bu gerçeği vurgulanmaktaydı: "Türk kadını ülkesinin yeniden doğuşunu paylaşmalıdır. Biz, Türk kadınları, toplumsal ve siyasal yaşamda hak ettiğimiz yeri almalıyız, Kurtuluş Savaşı'ndaki özveri ve hizmetlerimiz bize bu hakkı veriyor."

Artık kadınlar için medeni ve siyasal eşitlik gündemdeydi; savaş sonrasının ekonomik koşulları ve erkek nüfustaki azalma, kadınların ekonomik ve kamusal yaşama katılmaları için ayrıca elverişli bir ortam yarattı ve kadının meslek sahibi olması bir devlet politikası olarak benimsendi. Böyle bir politikanın varlığı, en önemli etkisini eğitim alanında gösterdi ve kadınlar, böylece, yüzyıllardır dışlanmış oldukları alanlara girme hakkını elde etmiş oldular.

Kemalist kadroların önderliğinde Cumhuriyet'in kurulması, geçmişle önemli bir kopuşu ifade ediyordu. Mustafa Kemal, Osmanlı İslâmi kurumlarının yıkılması ve dönüştürülmesi konusunda hâlâ imparatorluk düşlerinden vazgeçemeyen Genç Türkler'in tümünün hayal edebileceğinden çok daha ileri gitti; yalnızca Halifeliği kaldırmak ve hayatın her alanını laikleştirmekle kalmadı, aynı zamanda daha geniş bir İslâmi kimliğin yerine ulusal bir bilinç ve kimlik yerleştirmeye çalıştı. 1926'da Medeni Kanun'un kabul edilmesi, ailenin laikleşmesini getirdi ve erkeğin çokeşliliğini kaldırarak, medeni nikahı zorunlu kılarak, her iki tarafa da boşanma hakkı tanıyarak, gene her iki tarafa çocuklar üzerinde velayet hakkı vererek ve mirasta eşitliği sağlayarak kadının toplumsal statüsünü yükseltti. Kadınlara oy hakkının tanınması ise iki aşamada gerçekleşti: 1930'da yerel seçimlere katılım, 1934'te genel oy hakkı.

1924'te Hilafet'in kaldırılmasıyla başlayan ve dinsel kurum ve mekanizmaların lağvedilmesini kapsayan genel laikleştirme süreci, reformların uygulanabilmesi için gerekli zeminin hazırlanması bakımından önemliydi. Dinsel kurumlar ataerkil düzeni doğal ve "ilahi takdir" eseri olarak kabul edip pekişmesine hizmet ettiği için, laikleşme ataerkilliğin en önemli meşruiyet kaynağının ortadan kaldırılması anlamına geliyordu. Artık meşruluk kaynağı olarak dini kullanamayan ataerkillik, ister istemez biçim değiştirdi ve daha ılımlı hale geldi, ancak ortadan kalkmadı. Reformları uygulayanların, yani kadınlara toplumsal ve siyasal hakların hangi koşullarda sağlanacağını belirleyenlerin erkekler olduğu bir durumda başka türlü olması da pek mümkün değildi.

1923'te kurulması için girişimde bulunulan Kadınlar Halk Fırkası'nın yerine kurulan Türk Kadınlar Birliği'nin (1924), Uluslararası Kadınlar Birliği'nin 12. Kongresi'ne evsahipliği yaptıktan iki hafta sonra kapatılması, bu açıdan tipiktir. Birliğin başkanı olan Latife Bekir'in kamuoyuna sunduğu açıklama yorum gerektirmeyecek kadar açıktır. Kadınlara genel oy hakkının tanındığı bir ortamda konuşan Latife Bekir, Türk kadınlarının artık tam eşitliğe ve anayasal güvencelere kavuştuklarını, dolayısıyla da birliğin kuruluş amaçlarına tümüyle ulaşıldığı için varlığını sürdürmesine gerek kalmadığını öne sürmekteydi.

Cumhuriyet rejimi, devlet desteğindeki feminizme bir alan açıyor, ama aynı zamanda onu tanımlayıp belli sınırlar içinde tutuyordu. Ayrıca kadınların kendileri, Kemalist-ulusçu ideolojiyi içselleştirmiş durumdaydılar ve bu, onların bağımsız bir bilinç geliştirmelerini güçleştiriyordu.

Kadınların böyle bir bağımsız bilinç ve hareket geliştirememiş olmalarının en önemli sonuçlarından biri, aile içinde ve daha genel olarak toplum içinde varolan toplumsal cinsiyet kalıplarının ve ilişkilerinin köktenci bir sorgulamayla sarsılmamış olmasıdır. Böylece, kültürün ve iktidarın erkek-egemen yapısı değişmedi ve Cumhuriyet, bütün yeniliğine karşın, ataerkil olmaya devam etti. Ataerkilliğin daha derinden sorgulanabilmesi için gerçekten bağımsız ve eleştirel bir bilince ihtiyaç vardı ki, bu da varolan ideolojiyle önemli bir kopuşu gerektiriyordu. Bu kopuşun koşulları ise, çeşitli ulusal ve uluslararası nedenlere bağlı olarak 1980' lerde ortaya çıkan yeni feminist hareket içinde oluştu.

Yeni feminist hareket, özellikle varolan toplumsal cinsiyet kalıplarını, yani kültürel olarak belirlenen kadınlık ve erkeklik kimlikleri ile rollerini derin bir sorgulamaya tabi tuttu ve böylece ataerkil değerlere ve kalıpyargılara karşı önemli bir ideolojik saldırı başlattı. Hareketin sayısal gücü ile oranlanamayacak ideolojik etkisi, kadınların yaşam alanlarının ve seçeneklerinin genişlemesinde, alternatif kadınlık imgeleri ve kimlikleri yaratılmasında ve bunların kamuoyunun tartışma gündemine sunulmasında yabana atılmayacak bir rol oynadı. Türkiye'de kadınlar, artık yalnızca eşit haklar için mücadele etmekle yetinmiyor, aynı zamanda ataerkil sisteme meydan okuyarak kendi kendilerini tanımlama, kendi adlarını kendileri koyma mücadelesine girişiyorlardı. İslâmi kültürün egemen olduğu ve dolayısıyla verili kadınlık ve erkeklik tanımlarının Tanrısal irade sonucu doğal ve değişmez kabul edilmeye yatkın olduğu bir toplumda, kadınların giriştiği bu mücadelenin zor, acılı ve uzun olacağı açıktı.

1980'lerden bu yana, toplumdaki bazı gelişmelerin, kadınlara yaşamları üzerinde öz denetimlerini artırma yolunda yeni stratejiler geliştirme olanakları yarattığı gözleniyor. Türkiye'de kadın olgusu ile ilgili araştırma ve proje uygulamalarında, feminist ve diğer kadın hareketlerinde, devlet ve devlet dışı kuruluşların faaliyetlerinde ve politika belirleme düzeyinde gözlenen gelişmeler önemli bir yoğunluğa ulaşmış durumda. Farklı kadın gruplarının kendi alanlarını belirlemede inisiyatif kullanma yönünde geliştirdikleri stratejilerin toplumsal bir ivme kazanmış olması önemli, çünkü bu stratejiler kadınların birey olarak güçlenmelerini destekliyor. Türkiye'nin laik toplumsal düzeninin korunması ise, farklılaşmış kadın taleplerinin ataerkil yapılanmalar dışında ifade alanları bulabilmesi için hem bir önkoşul, hem de bir güvence. Ne var ki, toplumda eşitlik ve cinsiyet ayrımcılığı konularındaki duyarlığın artmış olmasına karşın, nicel

KADIN ESERLERİ KÜTÜPHANESİ ARŞİVİ

Dayağa Karşı Dayanışma Kampanyası'nda aktif olarak çalışan kadınlar tarafından 1990'da Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı kuruldu ve aynı yıl sarkıntılığa karşı "Mor İğne Kampanyası" gerçekleştirildi.

veriler ne kadınların durumunda, ne de toplumun ve kültürün ataerkil yapısında fazla bir değişiklik olmadığını ortaya koyuyor.

Karar mekanizmalarında kadınlara yer yok

Karar mekanizmalarında ve güç paylaşımında kadınların elverişsiz konumu yalnızca Türkiye'ye özgü değil, evrensel bir olgu. Son yıllarda, kadın-erkek eşitliğinin demokrasinin temeli olduğu kavrayışı özellikle Avrupa ülkelerinde vurgulanmakta, ancak kadınların bu alandaki ilerlemesi yavaşlığını koruyor. Türkiye'de ise, ilerlemeden söz etmek bile zor:

Kadınlara oy hakkının 1934'te tanınmasından sonra yapılan 1935 seçimlerinde parlamentoya giren 395 milletvekilinin % 4.6'sı kadın iken, 1946'da çok partili rejime geçişle birlikte bu oran % 2'ye indi, 1991 seçimlerinde ise kadınlar 450 milletvekilinin ancak % 1.8'ini oluşturabildiler. Hükümette yer alan kadınların sayısı da son derece sınırlı kaldı; 1935 yılından günümüze, yalnızca 6 kadın farklı hükümetlerde 11 kez bakanlık görevi üstlendiler. Yerel yönetimlerde de durum farklı değil: 1994 yerel seçimlerinde belediye başkanlıklarının % 0.4'ü, il meclislerinin % 0.9'u kadınlar tarafından kazanılmıştır. Gene aynı seçim sonucunda, 28.727 belediye meclisi üyesinin % 0.9'u kadındır. Siyasal partilerin yönetim organlarında da kadınların sayısı son derece düşüktür.

Türkiye'de kamu sektörü, son derece nitelikli bir kadın kesimini bünyesinde barındırdığı halde, karar alma mekanizmalarında çok az yer almaları kuralı burada da geçerlidir. Kadın görevlilere ilişkin veriler, 1938-1990 yılları arasında kadın memurların sayısında yaklaşık 26.5 kat artış olduğunu gösteriyor. Buna karşılık, 1920 yılından bu yana, asil ya da vekili olarak yalnızca 3 kadının müsteşarlık konumunda bulunduğunu görüyoruz. Yüksek yöneticilik konusunda da kadınlar açısından gelişme değil, gerileme sözkonusudur. Örneğin 1985 yılında kadın yöneticilerin oranı % 6 iken, bu oran 1989'da % 4'e düşmüştür. 1990 yılına ilişkin veriler ise, orta düzey yöneticiler ve müfettişlerle birlikte bu oranın % 4.2'de kaldığını gösteriyor. Kadın yöneticiler konusunda önemli bir gelişme, ilk kez bir kadın valinin (1991) ve 3 kaymakam adayının göreve atanmış olması. Buna karşılık, günümüzde bürokraside kilit karar konumları için temel kanalı oluşturan maliye müfettişliği gibi bir alan fiilen kadınlara kapalı olma özelliğini sürdürüyor.

Kadınların sayıca güçlü oldukları akademik alanda da kuralın bozulmadığını görüyoruz; 1991-92 öğretim yılında akademik kurumlardaki kadın oranı % 32 olduğu halde, yönetici kadrolarda son derece düşük düzeyde temsil edilmektedirler. Üniversite tarihinde bugüne kadar biri seçimle gelmiş, biri de atanmış iki kadın rektör vardır ve bugün mevcut 53 üniversitede bir tek kadın rektör bulunmamaktadır.

Hayatın her alanında eşitsizlik

Eğitim: Türkiye'de toplumsal yapıyı tanımlayan azgelişmişlik olgusu, en belirgin biçimde eğitim alanındaki kadın-erkek eşitsizliğinde kendini gösteriyor. Bu eşitsizliğin başlıca nedenleri, kısıtlı ekonomik olanakların seçici olarak erkekler lehine kullanılması (ataerkil değerlerin varlığını sürdürmesi), artan iç göç ve düzensiz kentleşme ile oluşan toplumsal, kültürel istikrarsızlıklar, bölgesel dengesizlikler ve dinsel eğitimin laik eğitim kurumları karşısında artan gücüdür. Kadın-erkek eşitsizliğinin en belirgin göstergesi, okuryazarlık oranlarında kadınlar aleyhine varlığını sürdüren dengesizlik. Kadınlarda okur-yazarlık son on yılda artış göstermekle birlikte, günümüzde hâlâ kadınların üçte birine yakını okuma-yazma olanağından yoksundur (1990'da % 31.0).

Zorunlu beş yıllık ilköğretimde

kız-erkek okullaşma oranları birbirine yakındır. Ancak, ilköğretim sonrası eğitim kurumlarına devamda kızlarda erkeklere oranla daha hızlı bir düşüş olmakta ve eğitimde eşitsizlik, yükselen eğitim kademeleriyle artmaktadır. Örneğin ortaokula geçiş oranları 1991-92'de kızlar için % 53.2 iken, erkeklerde % 72.8'dir. Ayrıca hem okur-yazarlıkta, hem de bir üst eğitim kurumuna devam edilen ve mezun olunan eğitim kurumu açısından önemli bir dengesizlik, bölgelerarasında görülmektedir.

Yüksek öğrenime kızların katılımı da, yıllar içinde artış göstermekle birlikte, erkeklerle eşitlikten çok uzak oranları yansıtmaktadır. Veriler, kızların yüksek öğrenimdeki paylarının toplamın 1/3'ü civarında olduğuna işaret ederek eşitsizliği vurguluyor. Bu arada, son on yılda laik eğitim kurumlarının yanısıra din ağırlıklı eğitim kurumlarının (imam-hatip okulları) ve bunların içinde kız öğrenci oranlarının arttığı görülüyor. Belirtilmesi gereken bir diğer önemli nokta ise, kızların en yüksek oranda diploma aldıkları alanların hâlâ geleneksel değerlerce "kadına uygun" diye düşünülen alanlar olması.

Nüfus ve sağlık: Ülkemizde toplam doğurganlık hızı giderek düşmekle birlikte, hâlâ oldukça yüksek. Doğurganlık hızı 1978'de binde 4.3, 1988'de binde 3.0, 1993'te ise binde 2.5'tir. Kır (binde 2.9) ve kent (binde 2.3) arasında hemen hiç fark olmaması, fakat bölgeler arasında önemli fark oluşu dikkat çekici. 1993'te Batı illerinde doğurganlık binde 1.9, Doğu'da ise binde 4.1 düzeyindedir. Yıllara göre bakıldığında, modern kontraseptif kullanımında bir artış gözlenmektedir (1988'de % 31'den 1993'te % 34.5'e); ancak daha fazla çocuk sahibi olmak istemediği halde hiç korunmayan ya da etkili bir yöntem kullanmayan kadın sayısı oldukça fazladır ve hiç korunmayan kadınların neredeyse dörtte biri, kontraseptif kullanımını "kocasının istemediğini" ifade etmektedir.

Türkiye'de anne ölüm hızı çok yüksektir (gelişmiş ülkelerin yaklaşık 30 katı) bebek ölüm hızı da 1983'te binde 92'den 1993'te binde 52.6'ya düşmesine rağmen yüksekliğini koruyor. Her iki ölüm hızı açısından da eğitim eksikliği, kadercilik, sağlık hizmetlerindeki dağılım dengesizliği, cinsiyetçi kültürel değerler ve kadına verilen değerin düşüklüğü belirleyici etkenler. Türkiye'de kürtajın 1983 yılında çıkarılan yasa ile serbest bırakılması, istenmeyen gebeliklerin ilkel yöntemlerle sonlandırılması sonucu ortaya çıkan ölümleri, hastalık ve sakatlıkları azaltıcı bir etki yaratmıştır; ancak, kadına verilen değerin düşük olduğu bir kültürde kürtajın bir kontraseptif yöntem olarak kullanılıyor olduğuna ilişkin belirtiler de vardır.

İstihdam: Eğitim ve niteliksel gelişme olanağı kısıtlanan kadının, çalışma olanakları da kısıtlıdır. Kadın istihdamı özellikle tarım kesiminde yoğunlaşmıştır ve tarım dışı istihdam olanakları çok sınırlıdır. Çalışan kadın nüfusu, toplam nüfus içinde azalma gösterse de, tarımdan kopan erkek işgücünün yerine ikame edildiğinden tarım işgücü içinde çalışan kadın nüfusu artmaktadır. Örneğin 1985'te % 53.5 olan bu oran 1990'da % 55 olmuştur. Ancak, tarım sektöründe çalışan kadınların % 89'u ücretsiz aile işçisi konumundadır, ücretli çalışan kadınların oranı ise % 3.2'den ibarettir. Bu rakamlar, "tarımın kadınlaştığı"nı ortaya koymakla kalmıyor, aynı zamanda "yoksulluğun kadınlaştığı"na işaret ediyor. DİE'nin 1987 yılında yaptığı Gelir Dağılım Anket Sonuçları'na göre kırsal nüfusun % 56'sı (15.7 milyon) minimum kırsal ücretin altında gelir elde etmiş, % 14'ü ise, fakirlik sınırının altında kalmıştır.

Kentteki göreli yoksulluğun yükü ise, farklı yaşam koşullarındaki kadınlara farklı biçimlerde yansıyor. Yoğun iç göç sonucu büyük kentlerin çevresinde oluşan gecekonduların karşı karşıya olduğu çevre ve altyapı sorunlarını, kadınlar, gündelik yaşamları içinde erkeklerden daha fazla yaşıyorlar. Ancak, gecekonduların hem kentin yaşam standardının sınırında olması ve bu bağlamda taleplerinin farklı standartlara göre belirlenmesi, hem de köyle bağlantıları nedeniyle esnek ve farklılaşmış gelir kaynaklarına sahip olmaları, gecekondulu kadınlara aile geçimini sağlama stratejilerini oluşturmada, bütün olumsuz koşullara karşın, bazı seçenekler sağlayabiliyor. Oysa gecekondu dışında yaşayan dar ve sabit gelirli aileler, hem yaşam standartları bakımından orta sınıf kentli değerleri içinde yaşama durumunda olduklarından, hem de bunu karşılayacak yeterli olanaklara sahip olmadıklarından yoksulluğu kadınların büyük çaba ve özverileriyle göğüslemek zorunda kalıyorlar.

Kentlerde kadınların formel sektör içinde istihdam durumları son derece sınırlıdır ve işgücü katılım oranları (İKO) düşüş göstermektedir (1988'de % 33.8'den 1993'te % 30.6'ya); 1993'te kırsal kesim için % 48.2 olan bu oran, kentlerde % 15'tir. Dolayısıyla kadınlar, kırda ve kentte, yaşamlarını bağımsız bir birey olarak sürdürecek yeterli gelir elde etme olanaklarına sahip olamamanın yanısıra, aile geçimi için gerekli kaynakların doğru kullanımında gösterdikleri insanüstü çabalar nedeniyle de yoksulluğun etkilerini en yoğun yaşayan kesimi oluşturmaktadırlar.

Mülkiyet: Türkiye genelinde sahip olunan gayrimenkulün % 73.1'inin erkek üzerine, % 8.7'sinin kadın üze-

rine olduğu görülmektedir. Kent ortalamalarına bakıldığında bu oran, erkekler için % 68.3, kadınlar için % 12.7 olarak belirmektedir. Kırda durum kadın aleyhine daha da bozuluyor. Ortak mülkiyet kentte kıra göre daha yüksek olmakla birlikte, Türkiye genelinde % 5.6'dan ibarettir. Yukarıda görülen, kadın ve erkek arasındaki farklılık, kız ve erkek çocuklar için de geçerlidir. Kadınların mülkiyet açısından içinde bulundukları eşitsiz konum, onların kredi olanaklarından yararlanmaları önündeki temel engeli de oluşturmaktadır, çünkü kadınlar mülksüzlük dolayısıyla teminat gösterme güçlüğüyle karşı karşıyadırlar.

Yasalarda eşitsizlik: Kadınlar ekonomik bağımsızlığa sahip olmadıkça, kamusal işlere katılmaları zaten beklenemez. Dolayısıyla eşit ücret, eşit vergilendirme, boşanma, miras vb. alanlardaki yasal düzenlemeler çok önemli. TC Anayasası'nın 10. maddesi, vatandaşlar arasında cinsiyete dayalı ayrımcılık yapılamayacağı kuralını getirmektedir, ancak bu kurala rağmen ve başta Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi ve diğer taraf olunan sözleşmelerde yasaklanmasına karşın, Medeni Kanun'da bunlarla bağdaşmayan cinsiyet ayrımcı maddeler varlığını sürdürüyor. Aile reisliği ve aile bakım yükümlülüğü, soyadı, ikametgah, konut, evlilik birliğinin temsili, mal rejimi, meslek ve sanat, hukuki işlemler, velayet, boşanma ve miras konularında eşitliği bozan maddeler yürürlüktedir. Medeni Kanun'daki bu ayrımcı maddelerin değişmesini öngören bir Yasa tasarısı parlamentoya sunulmuşsa da, 1995 yılında Eylül 1993 tarihinden beri TBMM Genel Kurulu'nda gündeme gelmeyi bekliyordu.

Türk Ceza Kanunu'nda da ayrımcılık yapan maddeler vardır. Bunların en önemlileri, zinanın tanımını karı

İLETİŞİM ARŞİVİ

90'ların ortalarında yayına başlayan Pazartesi *dergisi, biçim ve içerik açısından diğer kadın dergilerinden farklıydı. Derginin kapağında işlenen "Kumkapı davası" ise özellikle "kadınlar" arasında hararetli tartışmalar yarattı.*

ve koca bakımından farklı ve kadın aleyhine yapan 440 ve 441. maddelerdir. Ayrıca TCK'nın 30. maddesine göre kız ve kadın kaçırma suçu, evlenme amacıyla işlenmişse, cezanın yarı yarıya indirilebileceği öngörülmektedir. Buradaki indirim, evlenecek kadının iradesine yer vermeyerek kadını özerk bir varlık olarak kabul etmemektedir. Ek olarak, 429. maddeye göre, kaçırılan kadının evli olması halinde verilecek hapis cezası ağırlaştırılmıştır. Bu hükmün insan hakları kavramı ile bağdaşmadığı ortadadır. Çünkü önemli olan, yasa karşısında kişi özgürlüğünün, bireyin statü ve niteliklerine bakılmaksızın korunmasıdır. Bir diğer çok önemli nokta ise, Ceza Kanunu'nda evlilikiçi tecavüz kavramının hiç yer almamasıdır.

Türk Vatandaşlık Kanunu, ilke olarak kadın ve erkek açısından eşit bir düzenleme getirmekle birlikte, kadın-erkek eşitsizliği açısından son derece belirgin hükümlere sahiptir: Bir Türk vatandaşı ile evlenen yabancı kadın, Türk vatandaşlığını kendiliğinden kazanmaktayken (md. 5), aynı hak Türk uyruklu kadınla evlenen yabancı erkekler için öngörülmemiştir. Ayrıca, vatansız kadın kocasına bağlı olarak Türk vatandaşı olurken (md. 15), yine böyle bir olanak Türk kadını ile evlenen vatansız erkeğe tanınmamıştır.

Kadına yönelik şiddet: Kadına uygulanan şiddet ve tecavüz, kadın bedeninin ve kişiliğinin parçalanması, kadının insanlığının yokedilmesi anlamını taşıyor. Kadının kendi bedeni üzerinde denetim sahibi olmamasının da en uç göstergesi. Oysa erkek egemenliğinin son derece güçlü olduğu Türkiye toplumunda kadına yönelik şiddeti meşru kabul etme eğilimi, hiç de şaşırtıcı olmayan bir biçimde, gerek erkekler gerekse kadınlar arasında yüksek ve özellikle aileiçi şiddet ve cinsel taciz etrafında tabu derekesine varan bir sessizlik perdesi var. Bu sessizlik perdesi ilk kez 1980'lerde kadın hareketinin gündemine girdi ve 1987'de feminist kadınların başlattıkları dayağa karşı kampanya sayesinde ülkenin genel gündeminde de yer aldı ve bu konuda belli bir duyarlık oluştu.

Bu duyarlığa paralel olarak, kadına yönelik şiddete karşı Mor Çatı Sığınma Vakfı (1990) ve Kadın Dayanışma Vakfı (1993) kuruldu. Bu örgütler açtıkları merkezlerde kadınlara psikolojik ve hukuki danışmanlık, iş bulma, beceri ve meslek eğitimi, iş bulma açısından desteğin yanısıra şiddete karşı eğitim de veriyorlar. Bu arada, 1989 seçimlerinden sonra sosyal demokrat partilerin bazı büyük kentlerde yerel yönetim seçimlerini kazanmalarından sonra, belediyeler de

şiddete uğrayan kadınların başvurabileceği merkezler ve sığınma evleri kurulmasına destek verdiler, ancak bunların tümü 1994 yerel seçimlerinden sonra kapatıldı.

Şiddete uğrayan kadınlar bağlamında sözü edilmesi gereken önemli bir özel kadın grubu, zorunlu göçe uğramış kadınlar. Türkiye'ye son yıllarda İran, Irak, Bulgaristan ve Bosna-Hersek'te yaşamları tehdit altına giren ve şiddete ve tecavüze uğrayan kadınlar göç etmek zorunda kaldılar. Diğer bir zorunlu göç olgusu da, 1980'lerin ortalarından bu yana devam etmekte olan ülkenin Güneydoğu bölgesindeki silahlı çatışma ve terör eylemlerine bağlı olarak yaşanmakta.

Bu özel koşulların yanısıra, genel olarak da ülkedeki tüm kadınlar, egemen kültürün ataerkil niteliği ve hukuki düzenlemelerdeki cinsiyetçi yaklaşımlar nedeniyle şiddete maruz kalmaktan yeterince korunamıyorlar.

Yapılan araştırmalar, Türkiye'de özellikle aile içinde kadınlara uygulanan şiddetin yaşamın olağan bir parçası olarak görüldüğünü ortaya koyuyor. Örneğin 1988'deki bir araştırmaya göre, Türkiye'de erkeklerin % 45'i, kadının itaatsizliği durumunda kocanın karısını dövme hakkı olduğunu düşünmekte; erkeklerin % 66'sı evde erkeğin mutlak otorite olduğuna ve kadının ona itaat etmesi gerektiğine inanmaktadır. 1992'de yapılan bir araştırmaya göre de, Türkiye'de geçimsizlik nedenlerinin başında % 53 ile kocanın karısını, % 31 ile kocanın çocukları dövmesi geliyor. Toplumdaki bu gerçeğin belli ölçüde bir yansıması olarak, Türk Medeni Kanunu da, kadın-erkek ilişkilerinde erkeği baskın ve üstün konumda tutuyor.

Eşitlik erişilmez bir ütopya mı?

Kadınların toplumsal yaşamına ilişkin bu bilgiler ışığında, Türkiye'de kadın-erkek eşitliğinin sağlanması konusunda iyimser olmak pek mümkün görünmüyor. Cumhuriyet dönemi boyunca kaydedilen ekonomik ve toplumsal gelişme süreci, toplumun ve devletin erkek-egemen yapısını ve kadınların ikincil statüsünü değiştirmemiş, hatta yıllar içinde kadınlar bazı alanlarda (örneğin kentsel işgücüne katılım ve siyasal yaşam) gerileyen bir toplumsal kategori olmuşlardır. Kadınların kamusal yaşama eşit bireyler olarak katılmalarının engellenmesi, toplumdaki demokrasi düzeyinin geriliğinin önemli bir göstergesidir; aile içinde demokrasinin ve eşitliğin bulunmayışı, kadınların ve çocukların özerk ve eşit insan bireyleri olarak algılanmamaları, devletin olduğu kadar sivil toplumun da hiyerarşik, baskıcı ve erkek-egemen bir yapıya sahip olma eğilimini pekiştirmektedir. Kadının statüsünün yükseltilmesi açısından devlet düzlemindeki olumlu bir gelişme, gerek uluslararası düzeyde alınan kararlara uyma, gerekse VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı politikaları doğrultusunda, 1990 yılında bir ulusal mekanizmanın kurulmuş olması: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'na bağlı Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü (KSSGM). Kadın sorunlarına çözümler getirme yönündeki çalışmaları geliştirmek ve hızlandırmakla görevli bu Genel Müdürlük, 1991 yılında Başbakanlığa bağlandı; halen, Kadın ve Sosyal Hizmetlerden Sorumlu Devlet Bakanlığı bünyesinde görevini sürdürüyor. Devlet Planlama Teşkilatı bünyesinde, 1985'ten bu yana "Kadın Sektörü" çalışmalarının sürdürülüyor olması ve Devlet İstatistik Enstitüsü'nde 1993'te kurulan Toplumsal Yapı ve Kadın İstatistikleri Şubesi tarafından kadın istatistikleri ve göstergeleri veri tabanı oluşturulmaya başlanması da, önemli gelişmeler. Bir diğer önemli adım ise, üniversitelerde kurulmaya başlanan Kadın Araştırmaları Merkezleri ve Yüksek Lisans Programları.

Türkiye'de ilk Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi, İstanbul Üniversitesi bünyesinde 1990 yılında kuruldu. İstanbul Üniversitesi profesörlerinden Necla Arat, Aysel Çelikel ve Türkan Saylan'ın kurduğu bu Merkez, 1993 yılından itibaren Kadın Araştırmaları alanında Yüksek Lisans diploması vermeye başladı. Daha sonra, 1993 yılında Ankara Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi; 1995'te de Çukurova Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi kuruldu. ODTÜ'de ise 1994 yılında Kadın Çalışmaları Yüksek Lisans Programı uygulanmaya başladı. Kadınların özgül sorunlarıyla ilgili bir diğer merkez ise, Marmara Üniversitesi Kadın İşgücü ve İstihdamı Araştırma ve Uygulama Merkezi (1990).

Kadınların görünmezliğinin sessizliğinin norm olduğu Türkiye gibi toplumlarda, kadınların kendi adlarına, kendileri için ve kendi sesleriyle konuşmaları ve kendi bakışaçılarıyla bilgi üretmeleri, ataerkil tanımlara ve kısıtlamalara bir meydan okuma anlamı taşıyor. Çünkü bu alanda yapılacak çalışmalar, cinsiyetçiliğin ve erkek-egemenliğinin kadınların ve erkeklerin yaşamlarını nasıl etkilediğinin ve kısıtladığının bilincine varmalarını sağlıyor. Bilinç ise, özgürlüğe giden yolda vazgeçilmez bir adım; kadın araştırmaları alanında üretilen bilgi ve veriler kadın hareketinin malı olabildiği ölçüde, toplumu değiştirmede önemli bir rol oynayabilir. Şimdilik Türkiye'de kadın hareketinin böyle bir varlık gösterebildiğini söylemek zor. Ama bugün için eşitlik düşsel bir ütopya olsa bile, düşlere inanmayanların gerçekliği değiştirmesinin mümkün olmadığını unutmamak gerekiyor.

Kemalizm / Atatürkçülük

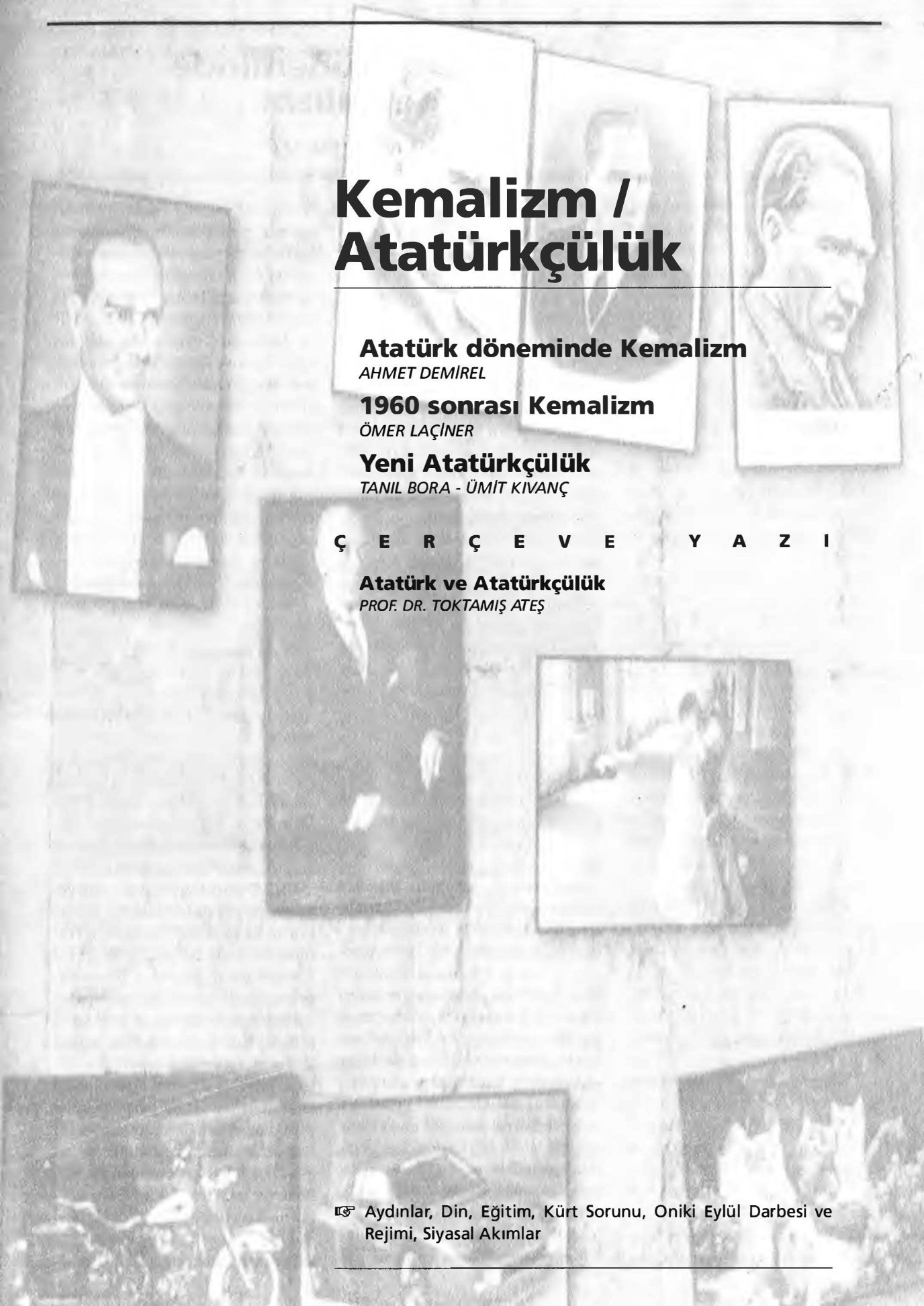
Atatürk döneminde Kemalizm
AHMET DEMİREL

1960 sonrası Kemalizm
ÖMER LAÇİNER

Yeni Atatürkçülük
TANIL BORA - ÜMİT KIVANÇ

Ç E R Ç E V E Y A Z I

Atatürk ve Atatürkçülük
PROF. DR. TOKTAMIŞ ATEŞ

☞ Aydınlar, Din, Eğitim, Kürt Sorunu, Oniki Eylül Darbesi ve Rejimi, Siyasal Akımlar

Atatürk döneminde Kemalizm

AHMET DEMİREL

Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP), 1935'te toplanan IV. Kurultayı'nda benimsenen programının giriş bölümünde şu açık ifade yer alıyor: "Yalnız birkaç yıl için değil, geleceği de kapsayan tasarılarımızın ana hatları burada toplu olarak yazılmıştır. Partinin güttüğü bütün bu esaslar, Kemalizm prensipleridir". Bu açıklamadan hareketle, Kemalizmin, en genel hatlarıyla, CHP programının merkezinde yer alan "altı ok" çerçevesinde oluşturulmuş bir ideoloji ve eyleme yol gösteren bir program olduğu söylenebilir. Yani cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılâpçı bir ideoloji ve eylem kılavuzu.

Bununla birlikte, Kemalizm, Atatürk'ün sağlığında resmi olarak, açık ve net biçimde tanımlanmamıştır. Bu yüzden de, Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünden kısa bir süre sonra, 29 Mayıs - 3 Haziran 1939 tarihleri arasında toplanan CHP'nin Beşinci Büyük Kurultayı'nda bu konuya dikkat çekilmiştir. Kurultay'da parti programının yukarıda değinilen giriş bölümü yeniden ele alınırken şunlar söylenmiştir: "Kemalizm nedir? Görüyorum ki birçok yerlerde Kemalizmin ne olduğunu bilenler yoktur. Hatta parti arkadaşlarımız arasında partimizin, Türkün amentüsü sayarak onu okumuş hazmetmiş ve ona göre hareketi kendisine prensip ittihaz etmiş olanlar azdır. Mateessüf arkadaşlar, bunun üzerine hiç kitap yazılmamıştır. Yalnız bir kitap yazılmıştır. Onu yazan da Tekin Alp isminde bir Musevi vatandaşımızdır. Kemalizm yalnız siyasi bir revaç değil aynı zamanda siyasi, içtimai bir felsefedir. Bu felsefeyi değil yalnız memleketimizde, bütün dünyaya ilan etmek mecburiyetindeyiz.

Kemalizm bir ideal değildir. Tahakkuk ettirilmiş bir takım realitelerdir. Siyasi, iktisadi, içtimai, zirai velhasıl bir milletin bütün siyasi faaliyetine giren şeyler bu Kemalizmin içindedir. Bu vesile ile arzetmek istiyorum ki, Kemalizmin bütün prensiplerini bizim bünye-i esasimiz dahilinde izah ve tafsil edecek bir kitaba ihtiyacımız vardır. Kemalizmin diğer siyasi ve içtimai akidelerle mukayesesi lazımdır. Mesela Kemalizm ile Sosyalizm arasında ne gibi benzerlik ve mübayenet vardır? Komünizm ile Kemalizm arasında ne gibi benzerlik veya mübayenet vardır? Bizim cumhuriyetimiz başka memleketlerin cumhuriyetlerine benzemeyen, bizim milliyetçiliğimiz başka memleketlerin milliyetçiliğine benzemeyen milliyetçiliktir. İşte bu esaslar dahilinde bir kitap yazdırılmasını partiden rica ediyorum".

Ne yazık ki, kurultayda dile getirilen bu dilek daha sonraki yıllarda da gerçekleşmemiş, Kemalizmin ilkeleri, resmi olarak, ayrıntılarıyla ve ilkelerin birbirleriyle karşılıklı bağlantılarıyla değerlendirilerek açıklanmamıştır. Açıklama çabaları, en ünlüsü, yukarıda da değinilen Tekin Alp'in 1936'da yayınlanan *Kemalizm* adlı çalışması başta olmak üzere, bireysel girişimler düzeyinde kalmıştır.

CHP Beşinci Kurultayı'nda dile getirilen ve yukarıda aktarılan Kemalizm'in bir ideal değil, "tahakkuk ettirilmiş bir takım realiteler" olduğu yolundaki görüş, aslında, Kemalizmin doğru olarak anlaşılabilmesi ve açıklanması için ne yapılması gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır: Bunun için, söz konusu ideolojinin altın yıllarını yaşadığı tek parti dönemindeki icraatın ve bu icraata rehberlik eden parti programlarıyla bütün diğer ilgili belgelerin sistemli ve ayrıntılı bir biçimde incelenmesi gerekmektedir. Bununla birlikte, ülkede, Atatürkçülük ve Kemalizm hakkında çok sayıda kitap yazılmasına karşın, uzun yıllar, tek parti dönemini çeşitli yönle-

riyle ayrıntılı olarak inceleyen bir çalışma yapılmamış ve bu tür incelemelerin ortaya çıkması için 1980'li yıllara kadar beklemek gerekmiştir. Bilimsel yaşamdaki bu verimsizliğin de etkisiyle, Kemalizm konusundaki tartışmalar kaçınılmaz olarak, bir kördöğüşüne dönüşmüştür.

1981'de, Mete Tunçay'ın, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)* adlı incelemesinin yayınlanması, Kemalizme bakış konusunda öncü bir rol

İLETİŞİM ARŞİVİ

1932'de kurulan halkevleri, Kemalizmin halka benimsetilmesinde önemli bir işlev gördü. DP'nin iktidara gelmesiyle 1961 yılında kapatılan halkevleri 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra tekrar açıldığında "hiçbir partiye bağlanmaması" ilke olarak kabul etmişti.

oynamıştır. Tek parti döneminin bir bölümünün, birinci el kaynaklara dayanılarak incelendiği bu kitabı başka önemli çalışmalar izlemiştir. Bunlar arasında özellikle, Taha Parla, Cemil Koçak, Levent Köker ve Esat Öz'ün çalışmalarını saymak gerekir. Bu çalışmalarla, gerek tek parti yönetiminin pratiği, gerekse başta altı ok olmak üzere Kemalizmin temel ilkeleri ayrıntılı ve sistemli olarak incelenmiştir. Bu çalışmalar, ayrıca, Kemalizmin en yetkin belgelerinde Kemalist ilkelerin nasıl ifade edildiklerini de gözler önüne sermiştir.

Öncelikle, Taha Parla'nın *Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Oku* adlı çalışmasında yaptığı bir saptamaya dikkat çekmek gerekiyor: Karizmatik şef sistemini de içeren tek parti rejimi döneminde, CHP, kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün görüşlerini kurumsal olarak benimsemiş bu görüşleri Atatürk'ün sağlığında açık ve net bir şekilde Kemalizm olarak adlandırmıştır. Bu da son derece doğaldır. Mustafa Kemal Atatürk, kendisinin başında bulunduğu partinin programlarında yer alan görüşlerin açıkça Kemalizm olarak isimlendirilmesine itiraz etmediğine, daha doğrusu bunların belirlenmesinde etkin bir rol aldığına göre, Kemalizm ile (eğer Atatürk'ün kişisel görüşleri anlamında kullanılıyorsa) Atatürkçülük aynı anlama gelmektedir. Bu nedenle Kemalizmin nasıl bir ideoloji olduğu ortaya koyulurken, tek parti dönemi CHP'sinin konuyla ilgili belgelerinin yanısıra Mustafa Kemal Atatürk'ün kendisinin söylev ve demeçlerinin de ayrıntılı olarak incelenmesi gerekmektedir.

Yapılması gereken bir başka belirleme de CHP'nin 1935 programında da açıkça belirtildiği üzere, Kemalist prensiplerin "yalnız birkaç yıl için değil, geleceği de kapsayan tasavvurların ana hatları" olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında, CHP Kemalizmi, yalnızca eyleme yol gösteren bir rehber olarak değil, dünyayı, toplumsal ve siyasal yaşamı anlamlandıran ve yönlendiren uzun vadeli ve kapsamlı bir çerçeve olarak görmüştür. Hatta, zaman zaman bu anlayış o kadar ileriye götürülmüştür ki, Kemalist ilkelerin egemen olduğu Türkiye'nin tek parti rejimi, dünyanın diğer devletlerine örnek olarak gösterilmiştir.

Kemalizmin, esas olarak, Türkiye Cumhuriyeti'nde tek parti döneminde kristalleşen bir devlet ideolojisi olduğu açıktır. Kemalizm, Birinci Dünya Savaşı sonrasında dünya genelinde, liberal kapitalizmin reddedildiği, otoriter ve totaliter rejimlerin egemen olduğu bir dönemde ortaya çıkmış ve Türkiye'de devlete sahip çıkan tek partinin ideolojisini oluşturmuştur. Bu açıdan bakıldığında, Mete Tunçay'ın da belirttiği gibi, Kemalizmin, çağdaşlaşmayı Batılılaşma diye anlayan, Osmanlı İmparatorluğu'nda en azından Tanzimat'tan beri oluşan çağdaşlaşmacı akımın devamı olarak, 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Fransız devrimindeki Jakoben, tepeden inmeci yöntemlerle çağdaşlaşmayı gerçekleştirmeye çalışan ve bunu biçimsel öğelere ağırlık vererek düşünen bir hareket olduğu ortaya çıkar.

Kemalizm 19. yüzyıl pozitivizminden önemli ölçüde etkilenmiştir. Bu pozitivist anlayış, güçlü ve merkezi devleti yücelten seçkinci bir içeriğe sahiptir; tarihsel ilerleme anlayışı

otoriterdir ve demokratik olmayan özellikler taşımaktadır. Kemalizmin, Jön Türkler ve Ziya Gökalp'ten devraldığı Batılı düşünce öğelerinde de liberal demokrasi evrensel bir ideal niteliği taşımamaktadır. Jön Türk düşüncesi esas olarak "bu devlet nasıl kurtarılır" sorusuna bir cevap arayışıdır ve bu arayış içinde, liberal demokrasi, devleti çöküntüye uğratacak bir anlayış olarak değerlendirilip reddedilmiştir. Taha Parla'nın da vurguladığı gibi, altı okta ifadesini bulan Kemalist ideoloji liberal demokrasi başta olmak üzere başka ideolojileri zararlı bulmuş, kendisini tek doğru olarak görmüş, yalnız kendisine benzediğini ve ebediyen geçerli olduğunu öne sürmüştür. Şefçi, elitist, vesayetçi, otoriter ve tek partici özelliklere sahip bu ideoloji, toplum felsefesi, ekonomik görüşü ve siyaset teorisi açısından anti-liberal ve anti-sosyalist özellikler göstermekte ve bütün bunların dışında bir "üçüncü yol" olma iddiasını taşımaktadır. Bu açıdan bakıldığında da ideoloji, kurumlaşma, hukuki rejim, iktisat ve sınıf politikaları alanlarında sınıflar arasındaki çatışmayı reddedip, meslek kuruluşları arasında dayanışmayı ön plana çıkartan solidarist korporatist bir anlayış olarak nitelendirilebilir.

Kemalist ideoloji 1920'lerden başlayarak kendi içinde bir bütünlük ve süreklilik göstermiş ve bu süreklilik CHP'nin programlarında açıkça ilan edilmiştir. İdeolojinin temelleri, 1920'lerin başında, Milli Mücadele yıllarında atılmış, izleyen yıllarda tutarlı bir biçimde geliştirilmiş, 1930'lu yıllarda ise iyice işlenerek kristalleştirilmiştir. 1920'lerden beri ülkeye egemen olan Kemalist ilkelere "Kemalizm prensipleri" adının verilmesi için 1930'lu yılları beklemek gerekmiştir. Kemalizmin en gelişkin belgesini oluşturan CHP'nin 1935

İLETİŞİM ARŞİVİ

Belki de Cumhuriyet ideolojisinin Anadolu 'da henüz tam oturmadığı kaygısıyla özellikle kuruluş yıllarında milli bayramlar, üniformalı, bayraklı gösterilerle daha çok ideolojik bir propaganda görünümü arzediyordu.

programında yer alan ilkeler, bu belgede ilk kez açıkça "Kemalizm prensipleri" olarak adlandırılmıştır.

Kemalist ideolojiyi tanımlayan ve ideolojinin sürekliliğini gösteren en temel belgeler, 1923 seçimleri öncesinde ilan edilen 9 Umde, 1923 tüzüğü, 1927 tüzüğünün genel esasları, 1927 genel başkanlık bildirisi, 1931 seçim bildirisi, 1931 ve 1935 program ve tüzükleridir.

Taha Parla'nın da vurguladığı gibi, CHP'nin görece erken tarihli belgelerinden biri olan 1923 tüzüğünün "Genel Esaslar" bölümünde halk egemenliği, partinin rehberliği, çağdaş bir devletin kurulması, kanunların üstünlüğü gibi ilkeler vurgulanmış, partinin temel prensiplerinden olan halkçılık, sınıf ayrıcalıklarına izin vermeyen, kanun önünde herkesi eşit sayan bir halkçılık olarak tanımlanmıştır. Ayrıca bu esaslar arasında her Türk ve hariçten gelip Türk uyruğunu ve ulusal kültürünü kabul eden herkesin partiye girebileceği belirtilerek, hukuki-kültürel bir milliyetçilik benimsenmiştir.

Daha önceki tarihli belgelerde Kemalist ilkeler şekillenmeye başlarken, partinin 1927 yılında benimsenen tüzüğüyle bu ilkelerin sistemleştirilmesi sürecine girildiği görülmektedir. Bu tüzüğünün birinci maddesinde CHP, "cemiyetler kanununa tevfikan teşekkül etmiş cumhuriyetçi, halkçı, milliyetçi, siyasi bir cemiyet" olarak tanımlanmış; üçüncü maddede de "fırka... devlet ve millet işlerinde din ile dünyayı tamamen birbirinden ayırmayı en mühim esaslarından addeyler" denilerek, partinin aynı zamanda laikliği de benimsediği vurgulanmıştır. Kongre sonunda yayınlanan genel başkanlık bildirisinde de CHP'nin "cumhuriyetçi, laik, halkçı ve milliyetçi" bir cemiyet olduğu belirtilmiştir.

10 Mayıs 1931 tarihinde toplanan CHP Büyük Kongresi'nde yeni bir program kabul edilmiş; 1927'deki dört ilkeye devletçilik ve inkılâpçılığın da eklenmesiyle temel ilkelerin sayısı altıya çıkartılmıştır. Ayrıca bu ilkeler daha açık bir biçimde tanımlanarak olgunlaştırılmıştır.

Yeri gelmişken, Esat Öz'ün bir saptamasını aktarmakta yarar var: 1929 ve 1930 yıllarında dünya genelinde olduğu gibi Türkiye'de de yaşanan siyasal ve ekonomik bunalımların ardından toplanan 1931 Kongresi'nde ideolojiye yönelik ihtiyaç açıkça dile getirilmiş ve parti programı "ideoloji" olarak tanımlanmıştır. Ayrıca kongrenin ardından, CHP Genel Sekreterliği'nin 16 Kasım 1931 tarihli bir yazısıyla çeşitli alanlarda uzmanlaşmış kişilerden, CHF programının ruhuna sadık kalmaları koşuluyla, "Kemalist ilkeler"in açıklamasını yapmaları istenmiştir. Bütün bunlar iktidardaki siyasi elitin 1930'ların hemen başında Kemalizmi artık tanımlanabilecek ve sistematikleştirilebilecek bir ideoloji olarak görmeye başladığını göstermektedir.

1931 programı ile 1935 programı içerik olarak büyük benzerlik göstermektedir. Bu nedenle Kemalist ilkeler açıklanırken bu programların birlikte ele alınmasında yarar vardır.

CHP'nin 1935'te toplanan IV. Kurultayı'nda kabul edilen ve 1931 programının girişiyle neredeyse aynı olan 1935 programının girişinde aynen şöyle denilmektedir: "Cumhuriyet Halk Partisi'nin programına temel olan ana fikirler, Türk devriminin başlangıcından bugüne kadar yapılmış olan işlerle, yalın olarak, ortaya konmuştur.

Bundan başka, bu fikirlerin başlıcaları, 1927 yılında Parti Kurultayı'nca da kabul olunan tüzüğün genel esasında ve Genel Başkanlığın, aynı Kurultay'ca onanmış olan bildiriğinde ve 1931 kamutay seçimi dolayısıyla çıkarılan bildirikte saptanmıştır.

Yalnız bir kaç yıl için değil, geleceği de kapsayan tasarlarımızın ana hatları burada toplu olarak yazılmıştır. Partinin güttüğü bütün bu esaslar, Kamalizm prensipleridir".

Şimdi, CHP'nin 1931 ve 1935 programlarına bakarak ve özel olarak Taha Parla'nın *Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Oku* adlı çalışmasında yapılan yorumları göz önünde bulundurarak Kemalizmin altı temel ilkesini bir kez daha gözden geçirelim.

Cumhuriyetçilik ilkesi 1931 programında şöyle tanımlanmıştır: "Fırka, cumhuriyetin, milli hâkimiyet mefküresini en iyi ve en emin surette tatbik eder devlet şekli olduğuna kanidir. Fırka, bu sarsılmaz kanaatle cumhuriyeti tehlikeye karşı her vasıta ile müdafaa eder". 1935 programında da dilinin öztürkçeleştirilmesi dışında aynen korunan bu ilkede cumhuriyet, ulusal egemenlik ülküsünün en iyi ve en güvenli biçimde tatbik edildiği bir devlet biçimi olarak tanımlanmakta ve monarşik ve teokratik devlet biçiminin karşıtı olarak kullanılmaktadır. Ancak Kemalist uygulamada bu ilkenin içi demokrasi ile doldurulmamış, aksine şefçi, tek partici, seçimlerin ve millet meclislerinin birer formaliteden ibaret kaldığı anti-demokratik bir cumhuriyet ilkesi egemen olmuştur. Bir başka deyişle egemenlik monarşik ve teokratik devletin kurumları olan saltanat ve hilafet makamlarından şef ve şefin partisine geçmiştir. Bu da ulusal egemenlik söylemi içinde yapılmıştır.

Milliyetçilik ilkesi 1931 programında şöyle tanımlanmıştır: "Fırka, terakki ve inkişaf yolunda ve beynelmilel temas ve münasebetlerde bütün muasır milletlerle muvazi ve onlarla bir ahenkte yürümekle beraber Türk içtimai heyetinin hukuki seciyelerini ve belli başlıca müstakil hüviyetini mahfuz tutmayı esas sayar". Burada ve 1935 programında da aynen korunarak tanımlandığı kadarıyla milliyetçilik, ilerleme ve gelişme yolunda ve uluslararası ilişkilerde bütün çağdaş uluslarla uyum içinde yürümekle birlikte, Türk toplumunun özel karekterini ve kimliğini korumak olarak tanımlanmaktadır. Bu, uluslararası ilişkilerde eşitlikçi, saldırgan olmayan ve kültürel bir milliyetçilik anlamına gelmektedir. Bununla birlikte, ulusal kimliği-benliği bulma amacıyla ortaya konan bu saldırgan olmayan milliyetçilik anlayışının, uygulamada yer yer şoven açılımlar yaptığını, Türklerin "dünyaya bedel", "en eski", "en üstün" ulus olduğu yolundaki görüşlere de vardırıldığını eklemekte yarar vardır.

1935 programına göre halkçılığın tanımı şöyledir: "İrde (irade) ve egemenlik kaynağı ulustur. Bu irde ve egemenliğin, devletin yurddaşa ve yurddaştan devlete karşı olan ödev ve yükümlerini tamamıyla yerine getirmek için kullanılması, partinin başlıca prensiplerindendir. Kanun karşısında, saltık (mutlak) bir eşitlik kabul eden ve hiç bir ferde, hiç bir aileye, hiç bir klasa (sınıf), hiç bir cemaate ayralık tanımayan yurddaşları halktan ve halkçı olarak kabul ederiz.

Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı klaslardan karışıt değil, fakat ferdiğ ve sosyal hayat için, iş bölümü bakımından, türlü hizmetlere ayrılmış bir sosyete saymak esas prensiplerimizdendir; çiftçiler, küçük zanaat sahipleri, esnaf ve işçilerle, özgür ertik (serbest meslek) sahibleri, endüstrieller, tecimerler (tacir) ve işyarlar (memur) Türk ulusal kuramının başlıca çalışma örgenleridir (organ). Bunların her birinin çalışması, öbürünün ve kamunun hayatı ve genliği (refah) için bir zorağdır (zaruri).

Partimizin bu prensiple amaçladığı gaye, klas kavgaları yerine sosyal düzenlik ve dayanışma elde etmek ve asığlar (menfaatler) arasında, birbirlerine karşıt olmayacak surette,

uyum kurmaktır. Asığlar kapasite ve çalışma derecesine göre olur".

Taha Parla'nın vardığı sonuçlara göre, halkçılık ilkesi, hiçbir tartışmaya yer bırakmayacak kadar açık biçimde solidarist korporatist bir anlayışı yansıtmaktadır. Anti-liberal ve anti-sosyalist bir içeriğe sahip olan ve sınıflar arasındaki mücadele ve çıkar çatışmalarını reddeden bu halkçılık anlayışı, meslek zümrelerinin çıkarlarının birliğini ve her birisinin tek parti çatısı altında uyum içinde temsil edildiğini ilan etmektedir. Bu dayanışmacı halkçılık anlayışıyla Kemalizm organik, tek parça bir halk-millet öngörmüş ve bunu yaratmak istemiştir.

1931 programında laiklik ilkesi şöyle tanımlanıyor: "Fırka, Devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin ilim ve fenlerin muasır medeniyete temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini prensip kabul etmiştir.

Din telâkkisi vicdani olduğundan, Fırka, din fikirlerini Devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletimizin muasır terakkide başlıca muvaffakiyet amili görür". 1935 programında da dilinin öztürkçeleştirilmesi dışında aynen korunan laiklik ilkesi, pozitivist bir bilimselcilikle eşanlamlı olarak kullanılmış, dini bir vicdan işi olarak kabul edip, din ile dünya-devlet-siyaset işlerini birbirinden ayırmıştır. Bununla birlikte Kemalist ideolojinin rehberlik ettiği uygulamada din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılmasının ötesinde de adımlar atılmış, din, devlet denetimi altına alınmıştır. Topluma "doğru din" öğretecek memurların devlet tarafından yetiştirilmesi bunun en önemli göstergelerinden biridir. Uygulamalarla birlikte ele alındığında, Kemalist laiklik anlayışının daha çok, siyaset alanında, Osmanlı döneminde etkin olan idari-siyasi dinsel kurumların nüfuzunu kırma amacıyla yola çıktığı ve laiklik ilkesini bu amaçla kullanıp dini, devlet denetimi altına aldığı söylenebilir.

1931 programında devletçilik ilkesi şöyle tanımlanmıştır: "Ferdi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete eriştirmek için memleketin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde -bilhassa iktisadi sahada- Devleti fiilen alâkadar etmek mühim esaslarımızdandır". 1935 programında da, ek olarak, devletin fiilen iktisadi alanda iş yapacağı ve devletin yapacağı işlerle özel girişimin faaliyet alanlarının çakışması halinde hangi esaslara göre davranılacağı da açıklanmıştır.

Buradan da görülebileceği gibi Kemalist devletçilikle, özel sektöre birinci derecede önem veren karma bir kapitalist sistem benimsenmiştir. Buna göre, temel amaç en kısa zamanda ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmektir ve bunun için özel mülkiyet esas görülmektedir. İkinci derecede önemli görülen devlet işletmeciliği, milletin genel ve yüksek çıkarlarının gerektirdiği alanlarla yapılacaktır. 1935 programındaki eklere göre de, devlet, bir yandan özel sektörün giremeyeceği ya da girmek istemediği alanlarda işletmecilik yaparken, bir yandan da özel sektörü hem özendirecek, geliştirecek, hem de düzenleyip denetleyecektir.

İnkılâpçılık 1931 programında kısaca şöyle açıklanmıştır: "Fırka, milletimizin birçok fedakârlıklarla yaptığı inkılâplardan doğan ve inkişaf eden prensiplere sadık kalmayı ve onları müdafaa etmeyi esas tutar". 1935 programında ise maddenin başına şu cümle eklenmiştir: "Parti devlet yönetiminde, tedbir bulmak için derecel ve evrimsel prensiple kendini bağlı tutmaz". Yine Taha Parla'nın vardığı sonucu aktaracak olursak, 1931'deki biçimiyle inkılâpçılık sosyal bir devrimi içermemekte, bunun yerine Türkçü, Batıcı laik cumhuriyetin ve kültürel reform ve dönüşümlerin korunması ve savunulmasını öngörmektedir. 1935'te getirilen ek cümle ile de bunun evrimci bir tarzda değil, radikal bir tarzda yapılacağı belirtiliyor.

Son olarak şunu da eklemek gerekir ki, 1930'larda sistematikleştirilen Kemalizm, tek parti döneminin sonuna kadar devlet ideolojisi olarak korunmuş ve 1939 ve 1943 programlarında öze ilişkin önemli değişiklikler yapılmamıştır. 1945'ten sonra ağırlıklı olarak dış dinamiklerin zorlamasıyla çok partili rejime geçildikten sonraysa, yeni koşullara uyarlanmış yeni Kemalizm anlayışları ortaya çıkmış, değişik kesimler Kemalizme farklı anlamlar yüklemeye başlamıştır.

Kemalizm, bir yandan resmi bir ideoloji olarak egemenliğini sürdürürken, bir yandan da birçok düşünce akımını değişen ölçülerde etkisi altına tutmayı başarmıştır.

KAYNAKÇA

Levent Cinemre, Ruşen Çakır (röportaj), *Sol Kemalizme Bakıyor,* İstanbul, Metis Yay., 1991.

Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi* (1938-1845), Ankara, Yurt Yay., 1986.

Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi,* İstanbul, İletişim Yay., 1990.

Esat Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım,* Ankara, Gündoğan Yay., 1992.

Taha Parla, *Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u,* İstanbul, İletişim Yay., 1992.

Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm,* İstanbul, İletişim Yay., 1985.

Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931),* Ankara Yurt Yay., 1981.

1960 sonrası Kemalizm

ÖMER LAÇİNER

1960'ların arefesinde Kemalizm, daha ziyade, 2. Dünya Savaşı sonuna kadar süren T.C. Devleti'nin kuruluş döneminin ana politika ve uygulamalarının toplamını ifade eden bir deyimdir. Onu bilinen ideolojiler formatmda, yani birbirini gerektiren, birbirinden çıkarsanabilen fikir ve değerlerin sistematik bileşimi olarak tanzim girişimleri –örneğin Kadro hareketi gibi– olmuş, ama tutmamıştır.

Ancak yine de Kemalizmin omurgasını oluşturan üç ana politikadan sözedilebilir. Bunlardan ilki, sınıf farklılık ve çatışmalarının siyasal düzeyi şekillendirmesini önleyebilecek bir toplum modelini yerleştirmeye; ikincisi etnik/dini kimliklerin direncini kırıp ya da törpüleyip toplumu tek bir "milli kimlik" altında "bir"leştirmeye; üçüncüsü ise dinin siyasal, kültürel tezahürlerini kamusal –ve giderek özel– hayatları silmeye yönelik politikalardır.

Bu üçüncü –Kemalist terminolojide "laiklik" diye adlandırılan– politikanın pozitivist bir ideolojik içeriğe sahip olduğu, bu ideolojinin dini, özellikle de Doğu/İslâm din(ler)ini geri/geriletici bir zihniyetle özdeşleyen kabulünü paylaştığı, dolayısıyla görece sabit bir yorum ve uygulamayı ifade ettiği söylenebilir. Ancak öteki iki temel politikanın birbirinden tamamen farklı ideolojilerin her biri içinden veya yakınından yorumlanabilir oldukları belirtilmelidir. Örneğin bölücülüğe karşı oluşu, uniter devleti ifade eden temel politika, toplumun belli etnik topluluklarını fiilen, hatta resmen ikinci sınıf sayan ırkçı bir hiyerarşik düzenin değişmezliği anlamında yorumlanıp uygulanabileceği gibi, etnik hiyerarşiyi törpüleyen, onları ortak bir milli kimlikte asimile etmeye matuf bir yorum ve uygulama içinde de savunulabilir. Tıpkı sınıf sorununa ilişkin ilk politikanın korporatist faşist bir yorumunun yanında popülist, hatta vulger sosyalizan bir yorumunun da olabileceği gibi.

Kemalizmin tam bir iktidar tekeline sahip olduğu 1925-1950 döneminde bu yüzden sözkonusu politi-

İLETİŞİM ARŞİVI

1960'lardan aşina bir "Anıtkabir'e yürüyüş" görüntüsü. Ordunun "Kemalist Türkiye'nin dürüst ve kararlı bekçisi olduğu" fikrinin zihinlere iyice yerleştiği bu yıllarda "Atatürkçü subaylar"ın itibarı en yüksek düzeydeydi.

kaların değişik yorum ve uygulamaları ile karşılaşılır. Bu değişik yorumların dünya ölçeğindeki konjonktürel dalgalarla uyum halinde oluşu ilgiye değerdir. Genel konjonktüre egemen, öne çıkmış ideoloji, Kemalist politikaların yorumuna da yansımıştır. Örneğin 1920'lerin sonlarına kadarki dönemin Kemalizminde hakim olan "anti-emperyalist" hava –hatta "milli mücadele" evresindeki sosyalizan tını– nasıl Ekim Devrimi'nin yarattığı dalganın izlerini taşıyorsa, 1930'lu yıllarda Avrupa'da yükselen anti liberal, otoriter milliyetçi, faşist dalgaya paralel olarak Kemalist yorum ve uygulamada da "Türkçü", Tükleştirmeci bir eğilim, korporatist, devletçi bir toplum düzeni yönünde girişimler ağır basar. Bu açıdan bakıldığında 2. Dünya Savaşı'nın ideolojiler ve siyasal-toplumsal düzenler arasında bir hesaplaşmayla da belirlenen ortamında hem de sonuç belirsizken Kemalist iktidarın "her ihtimale açık" bir tutum alması, güç dengesindeki her ciddi değişimde ideolojik tonun da "ayarlanması" anlaşılır hale gelir.

Kemalizmin "özü"nü oluşturan bu üç ana politika, Türkiye toplumu için düşünülen "çağdaş toplum" modelinin niteliklerini belirlediği gibi, devletin özel misyonunu da tanımlar. Bir başka deyişle Kemalizmin çağdaş toplum modeli, ancak devlet eliyle, onun topluma öngördüğü biçim ve içeriği verebilme güç ve yetkisiyle donanmış olması yoluyla gerçekleşebilecek bir modeldir. O nedenledir ki Kemalizm, devlet aygıtının yalnızca "aracı" ve düzenleyici olabildiği, toplumsal dinamiklerin belirleyici olduğu başka tür "çağdaşlaşma" süreçlerine karşı "soğuk"tur. Dolayısıyla Kemalizm, öznesi devlet olan bir "çağdaşlaştırma" misyonunun ideolojisi olarak tanımlanabilir.

Buradan 1960 ve sonrası Kemalizmini ciddi ve kesin iç kopuşlara, ayrışmalara götürecek iki temel sorun ortaya çıkar. Birincisi, Kemalist tasavvurun dışında, başka tür bir çağdaş toplumu vardıracak dinamikler, toplumsal güçler sahneye çıktığında Kemalizmin tavır ve tercihini neye göre yapacağıdır. Bu soru Cumhuriyetin kuruluş döneminde, "çağdaşlaşmacı" toplumsal sınıf veya kesimlerin yok denecek ölçüde zayıf olduğu tesbitiyle geçiştirilebilmişken; 1950'lerle birlikte; DP'nin, "çağdaşlaşma"yı, "kalkınma"yla iktisadi ge-

İLETİŞİM ARŞİVİ

DP'nin iktidarı ele geçirdikten sonra uyguladığı politikalar devletin asıl sahiplerince "Rejim karşıtı" sayıldı ve Adnan Menderes, Hasan Polatkan ve Fatin Rüştü Zorlu bu girişimin bedelini hayatlarıyla ödediler.

lişme ve dinamizmle özdeşleştiren, dolayısıyla "devlet"i değil ticaret ve sanayi burjuvazisini özne sayan hareketinin iktidara gelişiyle kaçınılmaz biçimde gündeme gelecektir.

Ardından, 1960 sonrasında Kemalizmin devletin çekirdeği –ordu ve yüksek bürokrasi– dışında güvendiği, desteğini aldığı "gençlik" –bu terim Kemalist terminolojide orta ve daha üst tahsildeki gençleri ifade eder– büyük kitlesiyle sosyalist bir "çağdaşlaşma" hedefine yöneldiğinde Kemalizm için kader saatleri gelmiş olacaktır. Bu noktada kendilerini kendi çağdaşlaşma projelerinin öznesi sayan bu toplumsal güç ve hareketlerin varlığında, Kemalizmin devleti özne sayan kendi modelini ideolojik tutarlılık içinde savunmak giderek güçleşecektir. Çünkü her şeyden önce Kemalist modelin temelindeki varsayım, yani Türkiye toplumunda "çağdaşlaşma" iddiasını devletten başka üstlenip yürütebilecek güçlerin olmadığı tezi artık geçersizdir. Meşruiyetini bu tezden alan devletin çağdaşlaş(tır)macı misyonu ve buna dayanan tüm "devletçi" uygulamalar, siyaset düzeni ve bizatihi devletin kendisi tartışılabilir hale gelmiştir.

Bu çok yönlü gerilim altında 1970'lerle birlikte içine girilen süreçte ikinci soru kendini kaçınılmaz biçimde dayatır: Kemalizm kendini hangi meşruiyet zemininde ifade edebilir? Bu zemin eğer "misyon"unda aranacaksa, Kemalizm hem ideoloji formatına girmeye çalışacak, hem de sivil, yani toplumsal bir zemine, desteğe dayandırılacaktır. Meşruiyetin devlette olduğu, onunla kaim olduğu varsayılıyorsa devleti ve düzeni korumaya indirgenilecektir. Bu ikilemin sonucu Kemalist misyonla devletin ayrışması, bir başka deyişle devletin çağdaşlaştırıcı misyonunu terketmesi olacaktır. 1970'ler ve asıl olarak 1980'lerde devlet, her ne kadar Atatürkçülüğü tamamen "resmi ideoloji" haline getir(t)erek ideolojinin aslı sahibi ve savunucusu görünümünü sürdürüyor gözükmeye çalışsa da; bu tavrın içeriği tamamen muhafazakârdır.

İki boyutlu bir muhafazakârlıktır bu. İlki, başlangıçta gerçekten inanılmış bir çağdaş toplum hedefinin (de) önşartı olarak görülen sözünü ettiği-

İLETİŞİM ARŞİVİ

"Gençlik" 1960'lardan 70'li yılların sonuna kadar Kemalist ideolojinin özel bir ihtimam gösterdiği kesimdi. 70'lerde gençliğin yükselen diğer siyasi akımlara meyletmesi ise imtiyazlı konumunu yitirip horlanmasına yol açtı.

miz üç temel devlet politikasının salt varolan düzeni korumaya matuf bir yorumla uygulamaya geçilmesidir. İkincisi ise bu koruyuculuk adına devletin çekirdeğinin siyasal-toplumsal düzen içindeki ağırlık ve konumunu, Cumhuriyetten bu yana edinilmiş imtiyazları muhafaza etme; bu ağırlık, konum ve ayrıcalıkların tartışılmasını dahi "devlete yönelik tehdit" sayma tavrında somutlaşır.

Bu noktaya gelindiğinin apaçıklaşması muhafazakâr resmî Atatürkçülük ile eski çağdaşlaştırmacı söylemi ihya etmeye çalışanlar arasındaki –ikincilerin her şeye rağmen onarmaya gayret ettikleri– çatlağın artık kapanamaz olduğunun kabulünü getirdi. *Cumhuriyet*in neredeyse yarım yüzyıllık başyazarı Nadir Nadi 1980'lerin ortalarında "Ben Atatürkçü değilim" derken yalnızca o kabulün burukluğunu değil, öznesi devlet olarak kurgulanmış bir siyasal anlayışı, devletin dışında sürdürmenin, sahiplenmeye kalkışmanın boşunalığını da ifade etmiş olmaktaydı.

Devlet ve devletle kurumlaşmış haliyle Atatürkçülük ile onu toplumsal bir dayanağa (da) oturtmak isteyen "sivil" yönelim arasındaki çatlağın, doğduğu 1950'lerden 1990'lara kadarki süreçte nasıl genişleyip derinleştiğini ve bu arada sözkonusu "sivil" Atatürkçülüğün Türkiye'nin ideolojik-toplumsal haritasında girişiği eklemlenme denemelerini izlemek, Atatürkçülüğün mirasını değerlendirmek için zorunludur. Bu bakımdan 1950'lerden 1990'lara kadarki süreci onar yıllık arayla alınan kesitlerde incelemek yararlı olacaktır.

1950'ler

1950'de DP, her ne kadar TC Devleti'ni biçimlendiren Kemalizmin üç temel politikasına karşı onyıllardır birikmiş tepkilerin üzerinden iktidara gelmiş ise de; parti yöneticilerinin o politikaları –bir ölçüde esneterek de olsa– sürdüreceklerine dair güven, Kemalizmin devlet aygıtındaki asli dayanaklarında endişe yaratmadı. Hatta kısmî bir açık destek dahi görüldü. Fakat DP'nin iktisadi gelişmeye, "kalkmma"ya endeksli çağdaşlaşma projesinin doğal olarak dayandırıldığı mülk ve servet sahibi kesimlerin yükselişi ve bunların devlet aygıtını kendi araçları olarak gören tavırları "devletin asli sahipleri"ni rahatsız etmekte gecikmedi. Bunun "devletin tehlikede olduğu" biçiminde algılandığının kanıtı 27 Mayıs darbesine varacak girişimlerin daha DP iktidarının ilk yıllarında başlamış oluşudur.

Kemalist mirası siyasi planda temsil eden İnönü'nün CHP'si, 1950'li yılların sonlarına doğru oy gücü zayıflayan DP'den iktidarı 1961'de yapılacak seçimlerle alabileceğini kestirmekteyken, tutumunu sertleştiren DP, 27 Mayıs darbesini yapanların ülkeyi "kardeş kavgasına sürüklenmek"ten kurtarmak adına iktidara el koymalarına fırsat vermiş oldu.

Ancak darbenin ertesinde, DP'nin Atatürk ilke ve devrimlerine aykırı bir yola girdiği tezi, darbenin asli gerekçesi olarak sunulmaya başladı. DP'nin 1920-1950 döneminde İslâmi muhalefet ve tepki hareketleriyle kurmuş olduğu ilişkilerle "laiklik" ilkesini çiğneyip "devlet ve rejimi teh-

Atatürk ve Atatürkçülük

TOKTAMIŞ ATEŞ

Atatürkçülük Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesini temsil eden ve günümüz Türkiyesi'nde yoğun tartışmalara yol açan bir kavram ve dünya görüşüdür.

"Kemalist Devrim Modeli"nin, bağımsızlığını yeni kazanmakta olan eski sömürge ülkelerine model olma özelliği geride kalmıştır. Ancak halkın büyük bir çoğunluğunun Müslüman olduğu bir ülkede "laik bir cumhuriyeti" kurup yaşatan bir lider olarak Mustafa Kemal Atatürk'ün yaşamı ve görüşleri, hâlâ ilginçliğini korumaktadır.

Atatürk'ün "demokrat" bir insan olduğunu düşünmemize karşın, Atatürkçülük ideolojisinin "demokrat" bir ideoloji olduğunu söylememiz mümkün değildir. Zaten bu hususa, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*'nin ilk ciltlerinde değinmiş bulunmaktayız. Sorun, demokrat olan bir liderin, kendi uygulamalarında demokrasiyi neden yaşama geçiremediği, ya da geçirmediği sorunudur. Acaba isteseydi daha demokrat bir Türkiye'de yaşanması mümkün müydü?

Bu soruya olumlu bir yanıt vermek mümkün değildir. Hiç kuşku yok ki; Atatürk Tanrısal kökenli monarşik iktidara karşı; halk egemenliğine dayanan temsili bir yönetimi öngörüyordu. Ama bu öngörüsü, Türkiye'de demokratik bir yönetim kurulmasına yetmedi. Zira mümkün değildi.

Demokrasi, canı isteyen toplumların, canlarının istedikleri gibi yaşadıkları bir rejim değildir. İnsanlar "biz demokratız" dedikleri zaman demokrat olamadıkları gibi, "Biz demokraside yaşıyoruz" demekle de, demokraside yaşamış olunmuyor. Bir ülkede demokrasinin oluşturulabilmesinin bazı koşulları vardır. Yani demokrasi, "Belli bir altyapı" olmaksızın oluşmuyor.

"Demokrasinin koşulları nedir?" diye düşündüğümüz zaman, karşımıza (en azından) dört koşul çıkmaktadır:

- Yüksek bir gelir düzeyi.
- Eğitim düzeyi yüksek bir toplum.
- Ulaşım ve iletişim ağının kurulmuş olması.
- Örgütlü bir toplum yapısı.

Bu dört koşul sağlanmadıktan sonra demokrasiye geçilmesi, demokraside yaşanması mümkün olamamaktadır. Ve 1920'lerin Türkiye'sine bakıldığı zaman bu koşullardan hiçbirinin olmadığını görüyoruz.

Fert başına 50-60 dolarlık bir milli gelir payı olan, okuma-yazma bilme oranı % 5 civarında dolaşan; kış aylarında ülke kentlerinin yarısına ulaşılamayan ve her türlü iletişimin kesildiği; örgütsüz bir toplumda demokrasiye geçilmesi mümkün müydü? Elbette değildi.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Kemalist ideoloji, uygulamalarında "Türkiye'ye özgü" vasfı taşımakla birlikte propaganda tarzında evrenseldi.

Kemalist kadro bu koşullar altında "insan faktörüne" ağırlık vererek, "eğitim" kampanyasına girişti. Hak ve sorumluluklarının bilincinde "vatandaş"lar oluşturulabilirse bu tür vatandaşlardan oluşan bir toplumun sağlıklı bir biçimde demokrasiye geçebileceği ve demokrasiyi yaşatabileceği düşünüldü.

Aslında "vatandaş olmak" insanoğlunun bilebildiğimiz 4-5 bin yıllık tarihi boyunca ulaşmak isteyebileceği en ileri noktadır. Vatandaş "yaşadığı toplumda yasalar önünde eşit; hak ve sorumlulukları gene eşit olarak ve objektif yasalarla belirlenmiş olan; özgür insan"dır. Gerçekten insanın isteyebileceği daha fazla bir şey yok gibi görünmektedir.

Ve Atatürk Türkiye'si içinde bulunduğu çok olumsuz ve zor koşullara karşın, vatandaşını oluşturmuştur. Her ne kadar siyasal anlamdaki eşitlik, ekonomik alana taşınamamışsa ve sınıflar arasında büyük uçurumlar oluşmuşsa da, bugün Türk halkı vatandaş olmanın hak ve nimetlerinden sonuna kadar yararlanmasını bilmektedir ve bu haklardan kolayca vazgeçmez gibi görünmektedir.

Bu bakımdan Atatürkçülüğün demokrat olmadığı söylense bile, "hedef ve amacının" demokrasi olduğunu kabul etmek gerekir. Zaten Cumhuriyet'in kurulmasından 20-25 yıl sonra Türkiye'de çok partili yaşama geçilmesi ve kimi ciddi sorunlar ve kısa fasılalara karşın bunun sürdürülmesi, Atatürkçülüğün bu yanını net bir biçimde ortaya koymaktadır.

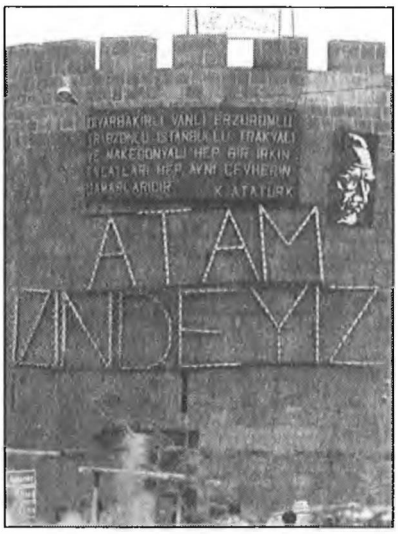
likeye attığı" daha ön plana çıktı. Bu suretle DP'nin iktisadi dinamizm yoluyla "çağdaşlaşma" perspektifi, 1920-30'lardaki "ilericilik-gericilik" zeminine çekilip "gericilik"in yanına itilmiş olmaktaydı. Ancak DP'nin inkar edilemez bir boyutu olan iktisadi girişim(ci)ler yoluyla kalkınma/çağdaşlaşma hareketi ve bunun dayandığı dinamik toplumsal taban, 1920'lerin "gerici" tanımına sığar gibi olmadığından, gericilik ve ilericiliğin yeniden, 1960'lar ortamında tarifi gerekmekteydi.

ABD-SSCB çatışmasının yumuşadığı, buna mukabil, ABD önderliğindeki büyük kapitalist/emperyalist ülkelerin sömürgelerindeki "kurtuluş savaşları"nın ivme kazandığı ve ABD önderliğindeki blokun ardarda mevziler kaybedip, "içerdeki" düzen eleştirilerinin yoğunlaştığı o ortamda, Atatürkçüluk bu konjonktüre uyarlı bir söyleme geçmekte zorlanmadı.

CHP'nin zorlaması –ve kazanacağı beklentisi ile- 1961'de yapılan seçimlerde DP mirasçısı partilerin umulanın çok üzerinde oy toplamaları gerçek bir düş kırıklığı yarattı ve yukarda işaret edilen yönelimi hızlandırdı. 1962 ve 1963'teki iki askeri darbe girişimi ve bunlarla eş zamanlı olarak en özlü ifadesini Yön bildirisi'nde bulan yeni Atatürkçülük yorumu bu olgunun dışavurumlarıdır.

Yön bildirgesi, Atatürkçülüğün 1920'lerdeki, "Kurtuluş Savaşı" bağlamındaki "anti emperyalist" görünümünü ve "sosyalizme kapalı olmayan" duruşunu temel alan ve bunu 1960'ların "anti emperyalist" söylemiyle birleştiren bir Kemalizmi formüle ediyordu.

Bu yorum, 27 Mayıs darbesini sahiplenen ve 1961 Anayasası ile "rejimin kollayıcısı" konumunu resmileştiren ordunun orta ve alt subay kadroları ve hatta kimi generaller tarafından sempati ve destekle karşılandı.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Diyarbakır surlarındaki bu yazılar, Kemalizmin etnik sorunları da kapsayan bir devlet felsefesi olma çabasını göstermesi açısından dikkate değer bulunmuştu.

1965'te AP'nin DP'den bile yüksek bir oy yüzdesiyle iktidara gelişi, bu kesimler üzerinde yeni bir şok yarattı ve Kemalizmin siyasal anlayışını belirleyen kendi hedefini "halka rağmen" gerçekleştirme tavrı, bu –"sol"– Kemalist yorumu yeni bir askeri darbe hazırlığına kanalize olmaya itti.

Bu etkenlerin ışığında sözkonusu Kemalist yorumun "sömürge tipi demokrasi"nin eleştirisi adı altında genel olarak demokrasiyi yadsıyan, en azından kuşkulu kılan bir siyasal literatür oluşturduğu görülür. Bu akımın "ideolog" ve sözcülerinin iktidardaki "gerici" DP-AP geleneği kadar olmasa bile CHP'ye o sıralarda egemen olan Ecevit'in "ortanın solu"na karşı da cephe almalarının bir önemli nedeni de budur. Ecevit, 1965 öncesi İnönü hükümetlerince gündeme getirilen toprak reformu, sendikal haklar gibi yoksul halk kesimlerine dönük düzenlemelere girişmekle DP-AP geleneğinin halk desteğini CHP'ye çekme stratejisini geliştirip bir "demokratik solcu" proje haline getirerek "ilericiler"in demokrasi içinde, halkın oylarıyla iktidara gelebileceğini savunmaktaydı. Halkı ancak eyleminin nesnesi, eserinin hammaddesi olarak "seven" ve öylece yücelten Kemalist "içgüdü"nün halkı özne olarak kabul eden bu ve benzeri yaklaşımlara tepki duyması, "ilericilik" alanında bunların boy göstermesini hoş karşılamaması doğaldır.

Yalnızca bir aydın-öğrenci gençlik hareketi boyutunda olduğu müddetçe bu sosyalist hareket(ler)e –sol– Kemalizm tarafından sempati/destek/uygun araç karışımı bir yaklaşımla arka çıkılmakta, hatta kimi tezleri benimsenmekteydi. Ancak 1970 Haziran'ındaki işçi eylemleri ile bu hareket, kitlesel bir güç, bir halk hareketi durumuna gelmenin ilk çarpıcı işaretini verdiğinde sol Kemalistlerin de tavrı hızla değişmeye yüz tuttu. Sol Kemalist bir askeri "devrim" hükümetinin o kitleler için yapmayı vadettiği "ilerici", "sosyalizan" düzenlemelerin çok daha ilericisini kendi gücüyle, kendi devlet ve iktidarı ile yapacağına güvenen, artık Kemalistlerin "devrimi"ne yardımcı olmayı değil, Kemalistleri kendi öncülüğüne tabi kılmayı düşünecek bir hareket sözkonusudur.

Bu bakımdan 15-16 Haziran ve sonrası, sol Kemalizmin genel Atatürkçülük zemininde insiyatif ve egemenliği hızla yitirmeye başlamasına yol açan bir dönüm noktası oldu.

1970'ler

Muhafazakar, yani "devlet"e –asker-sivil bürokrat ve elitlere özgül bir "çağdaşlaştırıcı" misyon atfetmeyi terke hazır bir Atatürkçülüğün, hâlâ o misyon iddiasındaki sol Kemalistlerle güç dengesini sağladığı koşullarda 12 Mart muhtırası verildi. Bu denge durumunu yansıtan muhtıra, gerçekte –zamanın artık aleyhlerine işle-

diğini sezen– sol Kemalizmin darbe girişimini durduran geçici bir uzlaşmanın eseriydi. Ancak muhtıra sonrası süreçte zaman hükmünü icra edecek sol Kemalistler ya muhafazakar eğilime kapılanacak, ya da "devlet"ten tasfiye edileceklerdir.

1950'den 1970'lere kadar uzanan dönem Kemalizmin "imtiyazsız sınıfsız, kaynaşmış bir kitle" olunduğu ya da olunacağı yolundaki ilke temel politikasını fiilen geçersizleştiren bir süre oldu. İktisadi ve sosyal gelişmenin 1970'ler eşiğinde yarattığı Türkiye imtiyazlı, sınıflı bir Türkiye'dir. İmtiyazlılar arasında artık siyasal ağırlığını ve konumunu hâlâ Atatürkçülüğün savunuculuğu ile meşrulaştıran "devlet" de vardır ve 1970'lerin sınıflı Türkiyesi, tarihinin en yaygın ve sert kitlesel siyasallaşmasına sahne olurken o, bu imtiyazına dokunmayan siyasal çatışmanın sonuç evresine gelip dayanmasını izlemekle yetinmektedir.

1970'li yıllar 1960'lara kıyasla Atatürkçü söylemin neredeyse hiç kullanılmadığı, literatürden adeta silinen yıllar oldu. Bu yıllar aynı zamanda Atatürkçülüğün "bölünmez ulus", "uniter devlet" şifresiyle ifade edilen ikinci temel devlet politikasının da olgular karşısında açıkça zorlanan yılların başlangıcıdır. Çünkü o politikanın fiilen reddi anlamına gelen giderek yaygınlaşan özerk bir Kürt siyasal hareketleri dalgası da bu dönemde boy göstermeye başlamıştır.

1980'ler

1970'lerdeki Türkiye toplumunun neredeyse tamamının katıldığı tarihinin en yaygın siyasallaşma ve siyasal çatışma, saflaşma sürecinde özel olarak Atatürkçülüğü bayrak edinmiş bir toplumsal gücün olmayışı, yer alamayışı ilginçtir. Öte yandan genel saflaşmada taraflardan her birinin mevcut rejimi çerçeveleyen üç temel Atatürkçü politikadan en az birini fiilen reddetmiş bir konumda hareket ettiği de belirtilmelidir. 1970'lerin ortalarından itibaren Türkiye toplumu, yasaların ve özel olarak Atatürkçülüğün çizdiği çerçevenin dışına taşmış, onu kâğıt üzerinde bırakmış bir siyasal mücadele zeminindedir.

12 Eylül rejimi bu mücadelenin bir çıkmaza saplandığı ve apolitikleşmeye dönüştüğü evrede bir darbeyle işbaşına geldi. Apolitikleşmenin zaten başlamış olduğu o ortamda, Türkiye toplumunun derece derece tümünü –cezalandırılması gereken– suçlular sayan bir diskurla işe başlarken onlara "12 Eylül öncesi" duruma Atatürk'ün çizdiği yoldan ayrıldıkları için düştüklerini bilhassa bildirmekteydi. Toplum yeniden Atatürk'ün çizdiği yola oturtulacaktı.

Kendilerince Cumhuriyet'in ikinci kuruluşu diye nitelenen bu safhada, ilkinde de olduğu gibi, toplumu yine devlet "yol"a oturtacak, biçimleyecekti. Ancak bu ikinci Kemalistlerin ilki gibi "çağdaş uygarlık" düzeyine ulaşmak gibi bir gayesi sözkonusu değildir. Aksine onlar "çağdaş uygarlık düzeyi"ne götürecek dinamiklerin Atatürkçü devlet çerçevesini her yanından aşıp geçersizleştiren gelişme ve sonuçlarla yüklü son otuz-kırk yılın deneyimiyle Atatürkçülüğün bir açmazla karşılaştığının bilgisiyle hareket ediyorlardı. Ya o gelişme ve sonuçlar kabullenilerek Atatürkçü devletin bu sürece tabi olması, o sürecin ihtimalleri içinde tercihini yapmasına razı olunacak ya da kaçınılmaz iktisadi-sosyal dinamiğin "istenmeyen" sonuç ve gelişmelerini budayacak, böylece devleti her ne bahasına olursa olsun imtiyazlı konum ve ağırlığıyla korumaya matuf bir düzenlemenin bekçiliğinde durulacaktı.

12 Eylül rejiminin Atatürkçülüğü tam anlamıyla "devletleştiren" anlayış ve uygulamalarının özeti budur. Amaç artık "çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmak" değil, Türkiye'deki özel konumuyla "devlet"in bekasını sağlama almaktır. Toplumdan o düzeye ulaştıracak bir performanstan çok daha fazla o konumuyla devlete itaat eden bireyler olması beklenmektedir. Otoriter-muhafazakâr Türk-İslâm sentezi tezlerinin resmi Atatürkçülük'le kaynaştırılması, ürkütücü sol tehdide karşı İslâm ve Türk milliyetçiliği karmasıyla bir ideolojik barikat kurmaktan çok, o "sentez"in Türklük ve İslamlıktan ziyade devlet ve düzene, kurulu hiyerarşinin muhafazasına verdiği öncelik ve önemden ötürüdür.

1980'li yıllar boyunca devlet tüm ideolojik etkileme kanallarını ve resmi eğitim kurumlarını bu Atatürkçülüğü pompalanması için seferber ettiyse de 1990'lı yıllarda belirmeye başlayan Atatürkçülük dalgasını içeriklendiren neden bu değildir. Kürt sorununun ağırlaşması ve yanısıra İslâmi hareketin de yükselişi karşısında tepkiden doğan bir Atatürkçülüktür bu.

Kürt sorununa bağlı olarak devlet ve merkez-sağ partilerin öne çıkardığı Atatürkçülük(ler)de "ulusun bölünmezliği" "üniter devlet" ve Türk kimliğinin tüm topluma şamilliği gibi temalar ön planda iken; İslâmi hareketin yükselişine tepkiyle biçimlenen Atatürkçülükler, daha ziyade merkez sol partilerin seçmen tabanında, "laiklik" eksenindedir. Alevi kesim açısından kendilerine kamusal alanda ve devlet aygıtında yer alabilme imkânını açan uygulamaları savunmak, devamını sağlamak adına sahiplenilen laiklik, özellikle büyük kentlerin zengin orta halli, yerleşik ve eğitimli kesimleri için alıştıkları modern hayat tarzlarının "İslâmi hayat tarzı" tarafından tehdit ve taciz edilmeksizin sürdürülmesini güvence altına alınmış olmasını ifade etmektedir.

Yeni Atatürkçülük

TANIL BORA - ÜMİT KIVANÇ

12 Eylül, Atatürkçülüğün ideolojik ve politik görünümlerinde ilginç ayrışmaların, çeşitlenmelerin gerçekleştiği bir evre açtı. Bu evrede, Atatürkçülük resmî ideolojinin temel levazımatı olmayı sürdürürken, muhalif ve sivil bir politik akım olma iddiasındaki bir yeni Atatürkçülük de zuhur etti.

12 Eylül rejimi, otoriterlik ve totaliterlik dozu yüksek bir "milli birlik ve beraberlik" ideolojisi olan Atatürkçülüğü enflasyonist bir yoğunlukla ve grotesk biçimlerde kullandı. Lâkin Atatürkçülüğü Türkiye'deki sosyal demokratlık geleneği çerçevesinde benimseyen düşünce çizgisi ve kadrolar üzerinde -elbette asla sosyalist çevrelerin maruz kaldığı ölçülere ulaşmayan- baskılar uyguladı. CHP ve *Cumhuriyet* gazetesi odaklı 'sol Atatürkçülük', Atatürkçülüğü "yıkıcı ve bölücü mihrakların" işine yarayacak şekilde istismar ettiği ithamıyla dışlandı.

Sol Atatürkçülüğün 'itilmesi' ANAP döneminde kültürel ve moral düzeyde etkinlik kazanarak sürdü. Milliyetçi-muhafazakâr bir kültür kimliği öne çıkarıldı, bununla birlikte liberal söylemin verimlilik ve pragmatizm yüceltisine dayalı bir bürokrasi eleştirisi gelişti. Bu moral kampanya, esasen "Batıcı", eşitlikçi, halkçı, ilerlemeci vd. sosyal demokratik değerleri hedef alırken; bu değerlerin simgesel evrenine epey malzeme sağlayan sol-Atatürkçülüğe de dokundu.

80'lerin ikinci yarısında, Atatürkçülük sadece iktidardan değil muhalif politik akımlar tarafından da sıkıştırıldı. İslâmcılar, sosyalistler ve Kürt millî hareketi, bilhassa resmî tarih bağlamında hesaplaştıkları Atatürkçülüğü, mücadele ettikleri rejimin ideolojik 'cevheri' olarak karşılarına aldılar.

Sosyal demokrat eğilimli Atatürkçülüğün etki ve meşruluk alanının böylece daraltılması, bu hücuma muhatap olan kesimlerde elbette tepkiye yol açtı. Bu duruma Atatürkçülük adına tepki gösterenler, öncelikle, Atatürkçülüğün resmî veya egemen

FOTOĞRAF: ERZADE ERTEM

90'lı yılların pop milliyetçiliği, pop İslamcılığı gibi akımların yanında, bekleneceği gibi, "pop Atatürkçülük" de yükselişe geçti. Atatürk posterleri satış patlaması gösterirken, Atatürk rozetleri gazetelerin promosyon paketlerine girdi, pop şarkıcıları arasında "Kim daha Atatürkçü?" tartışmaları çıktı...

İLETİŞİM ARŞİVİ

"Atatürk anıtına çelenk bırakmak" 80 sonrası laik-anti laik kutuplaşmasının yaşandığı Türkiye'de revaçta bir "eylem" biçimiydi. Birçok sivil meslek kuruluşu bu dönemde kimi "Rejim düşmanlarını" bu yolla Ata'ya şikayet etti.

ideoloji sayılmasına karşı çıktılar. Onlara göre Atatürkçülük "çirkin politikacı"nın oy hesaplarının devreye girdiği DP iktidarı döneminden beri devlet politikasını tayin eden ideoloji konumunu yitirmekteydi; 80'ler Türkiye'sinde bu süreç doruğuna varmış, Atatürkçülüğün içi tamamen boşaltılmıştı. Bu yitişin esas nedeni ve göstergesi, İslâmi "gericiliğin" devlete ve devlet ideolojisine hakim olarak laikliği tahrip etmesiydi. Daha sol eğilimli Atatürkçüler buna, liberalizmin dizginsiz egemenliğini ve ekonominin emperyalist sisteme tam bağımlılaşmasını ekliyorlardı. *Cumhuriyet* Başyazarı Nadir Nadi'nin 1982'de yayınladığı Ben Atatürkçü Değilim kitabı, bu görüş açısından, sol-Atatürkçülüğün resmî ideoloji olarak Atatürkçülükten istifa manifestosudur.

Bu istifa, kendini devletten dışlanmış gören Atatürkçü çevreleri, kendilerini sivil bir hareket olarak varetme zaruretiyle karşı karşıya bıraktı. Bu Yeni Atatürkçülük akımının başmümesilli yine *Cumhuriyet* gazetesi oldu. Bu gazete yazarlarından özellikle İlhan Selçuk ve Uğur Mumcu, Atatürkçülüğü tutarlı bir ideolojik bütünlüğe kavuşturmak için mesai harcadılar. Bu ideolojik çerçeve, devletin bekâsı meselesini dramatize etmeye yatkın milliyetçi bir bağımsızlıkçılığa büyük önem veriyordu; sosyal demokrat duyarlılıklara ve pozitivist bir modernizme/Aydınlanmacılığa dayanıyordu; ve tabiî hararetini İslâmcılığa tepkiden alıyordu. Ancak Yeni Atatürkçülük akımı, özellikle yaygın popüler örnekleriyle, "şeriatçılığa" karşıtlığını özgün ve tutarlı bir programatik donanımla zenginleştiremedi. Böylelikle karşıtına tâbi, 'anti'ci reaksiyoner özelliği ağır bastı. Simgelere ve dogmalaşmış, kutsallaştırılmış şiarlara yaslanan din-benzeri yapısı, pek çok durumda ona karşıtına benzer bir "fanatizm" görüntüsü kazandırdı. Tarih-ötesi mutlak hükümlerin her yeni durumda geçerliliğinin gösterilmesi tarzındaki temel ideolojik "çalışma biçimi" zaten fanatizme yatkın, tartışma kabul etmeyen, eleştiriye tahammülsüz bir yapıyı Atatürkçü düşünce âleminin temel taşı olarak koruyagelmişti.

80'ler/90'lar dönümünde Yeni Atatürkçülüğün zeminleri çoğaldı. Atatürkçü Düşünce Derneği ve Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği kuruldu, çeşitli üniversitelerde Atatürkçü dernekler/kulüpler faaliyete geçti, Devinim vb. yayınlar çıktı. (1989'da kurulan Atatürkçü Düşünce Derneği, 1995 sonunda 200 şubeye ulaştı.) Bu dönemde yükselen İslâmcı harekete

tepkinin belirleyiciliği iyice arttı. 1990'da Muammer Aksoy, Turan Dursun, Bahriye Üçok'un laisist kimliklerini hedef alan suikastlara kurban gitmelerinin bunda bileyici etkisi oldu. Uğur Mumcu'nun 24 Ocak 1993'de korkunç biçimde katledilmesine gösterilen tepki bu silsileyi şâhikasına ulaştırdı. Mumcu'nun cenazesi ve cinayeti tel'in kampanyası, Cumhuriyet tarihinin ilk Atatürkçü kitle hareketi denebilecek bir potansiyeli seferber etti.

Bu doruk noktası, Yeni Atatürkçülüğün olağanüstü eklektik yapısını netleştirdi. Buna da bağlı olarak, Atatürkçülüğün klasik biçimleriyle yeniden harmanlanmasına vesile oldu. Uğur Mumcu'nun devletçe hapsedilmiş ve daima izlenmiş bir muhalif olarak kariyeri ile cenazesinin görkemli bir devlet töreniyle kaldırılması arasındaki çelişki, bu harmanlanmanın en çarpıcı anı idi. Yeni Atatürkçülüğün eklektikliği ve çelişkisi, devlete bakışta düğümleniyordu. Uğur Mumcu cinayetini tel'in eden kitle hareketi içinde, bir yandan DGM'ye, MİT'e, polise, devlet içindeki yeraltı yapılarına (kontrgerilla), kısacası devletin ("derin devlet" denen) baskıcı çekirdeğine dönük büyük tepki dile geldi. Diğer yandan, aynı "derin devlet" yapılarını failleri bulmanın ötesinde Atatürkçülüğe sahip çıkmak üzere "göreve çağıran" sesler vardı. Uğur Mumcu'nun evi önünde toplananlar, oraya gelen, dönemin Genelkurmay Başkanı Orgeneral Doğan Güreş'e, "Paşam, katiller yine bulunmayacak mı?" diye sitem ettiler. Herkesin "karanlık güçler"den bahsettiği bir ortamda *Cumhuriyet* gazetesi, olayı aydınlatmak için "MİT devrede" diye başlık attı. 'Has' Atatürkçülerin sesleri de işte daha çok bu seslerdi.

Uğur Mumcu cinayetini tel'in kampanyası, Yeni Atatürkçü akımın klasik Atatürkçülük mecrasına rücü etmesini simgeleyen bir dönüm noktasıdır. Bu noktada Yeni Atatürkçülüğün devlete devlet dışından mukayyet olmaya dönük platonik sevgisi, devlet tarafından da -yine platonik olmaktan ileri gitmeyen- karşılıklar görmeye başladı. Devlet erkânı, Kürt meselesi bağlamında millî birlik-beraberlik ve devletin bekâsı temalarını işlerken verdikleri Atatürkçü mesajlardan Uğur Mumcu'ya da hisse ayırdılar. Bu barışma ve yeniden kavuşma havası içinde, Atatürkçüler başta "şeriat tehlikesi" olmak üzere kendi kaygılarını bu millî birlikçiliğe ve devletin bekâsı alarmizmine dikişlemeye yöneldiler. 12 Eylül sonrasında demokrasi ve sivil toplum üzerine yapılan geniş tartışmaların Atatürkçülere de yansıyan, en azından askeri müdahale geleneğini ve ordunun politik rolünü ilkesel açıdan sorgulamalarına kapı aralayan etkileri silinmeye yüz tuttu. Orduya, Atatürkçülüğün bekçisi ve 'yaptırımcısı' sıfatıyla ülke sınırlarının değil rejimin ve istikrarın koruyucusu olarak biçilen misyon yine gönül rahatlığıyla benimsendi. Nitekim bu dönemde Atatürkçülüğün en saygın bayraktarı olarak, devlet erkânından biri, Anayasa Mahkemesi Başkanı Yekta Güngör Özden öne çıktı. Özden'in Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş'le ülfeti, Atatürkçülük-devlet barışmasının müjdecisi olarak sevinçle sahiplenildi. "Sivil" cenahta da Yeni Atatürkçülüğün popüler temsilcileri olarak sivrilen Ahmet Taner Kışlalı, Bedri Baykam, Emin Çölaşan gibi isimler hamâsi bir ordu ve devlet methiyesine yöneldiler. Toktamış Ateş, bu çizginin "toplumdaki farklılıkları kabul" esprisiyle zenginleşmiş, daha yumuşak ve ferahlatıcı bir versiyonunu geliştirmeye soyundu.

Devlet rejiminin restorasyonunu savunan bazı liberal eğilimli aydınların ortaya attığı "2. Cumhuriyet" fikrine gösterdikleri ölçüsüz tepki, Yeni Atatürkçülüğün rücü ettiği otoriter-totaliter devletçi zihniyet hakkında fikir vericidir. Atatürkçüler, "2. Cumhuriyetçilik" gibi savunucuları kısıtlı ve muğlâk bir şiarı yıllarca anahtar bir kavram gibi kullanarak öcüleştirdiler. Neoliberalizmin fanatik savunucularını, İslâmcıları, Kürt millî hareketini ve sosyalistleri "2. Cumhuriyetçi" potasında hemhâl eden yorumlar yaptılar. "Vatan hainliği" ithamlarının karakter hatlarını taşıyan bu ka-

İLETİŞİM ARŞİVİ

Özellikle 1990'dan sonra Kürt sorunu ve yükselen İslamcılık akımını tehdit olarak gören milliyetçi kesim, bu can havliyle özellikle "bayrak" motifini de kullanarak biraz da faşizan bir yola meyletti.

FOTOĞRAF: ERZADE ERTEM

Uğur Mumcu'nun "karanlık" bir cinayete kurban gitmesi, Sol-Kemalistler başta olmak üzere neredeyse tüm laik kesimi harekete geçirdi. Cinayeti İran destekli İslamcıların işlediği sık sık vurgulandı, devlet "görevini yapmaya" çağrıldı.

ralama söylemi ("entel dönek liboşlar..."), devleti iktisadî, toplumsal, politik vb. herhangi bir alanda sınırlamaya dönük her öneriyi, Cumhuriyet rejimine dönük her türlü restorasyon tasarımını hedef aldı. İslâmî rejim talebi de, dini devlet otoritesinin nesnesi ve aracı kılan Atatürkçü laiklik anlayışını eleştiren demokratik laiklik tasarımları da, Kürt kimliğinin reddi politikasından vazgeçilmesi talebi de, Kürt meselesinde militarizme ve şovenizme karşı çıkanlar da "2. Cumhuriyetçilik"le yaftalandı.

Bu sığ ve bağnaz tepki, Atatürkçülüğün, devleti toplumsal hayatın aslî öznesi sayan bir "toplum görüşü", bir zihniyet kalıbı olmasının sonucudur. Atatürkçülük, bütünlüklü bir ideoloji olmaktan çok, topluma devlet eliyle düzen verme, toplumu devletle uyumlu hale getirme kılavuzudur. Yani aslında bir "toplum görüşü" değil bir "devlet görüşü"dür. Devletin toplumu yoğurabilme hakkını itirazsız teslim eden ve toplumun biçimlendirilmesinde de ancak devlete güvenen bir zihniyettir. Atatürkçülük, içeriğindeki değişimlerden, bileşenleri arasındaki kaymalardan bağımsız olarak, zihniyet kalıbı itibarıyla resmî ideolojidir; ve sözkonusu zihniyet kalıbı, bazı unsurları belki bunu amaçlasa bile, Yeni Atatürkçülük tarafından da aşılamamıştır. Üstelik toplumdan kendine doğru akan sivil ve muhalif potansiyele rağmen.

Sosyal demokrasi ile Atatürkçülük arasındaki ilişki hakkındaki tartışmaların vardığı nokta, Yeni Atatürkçülüğün devletçi mecraya oturmasının önemli bir boyutudur. 80'lerde, Türk sosyal demokrasisinin bağımsız bir politik kimlik edinebilmesi için Atatürkçülükten de kopması, en azından ilişkisini gözden geçirmesi gerektiği görüşü küümsenmeyecek bir yankı bulmuştu. Ancak 90'larda sosyal demokrasiyi Atatürkçülükten bağımsızlaştırmayı savunanlar, "2. Cumhuriyetçiliğe" yöneltilen tepkiden nasiplerini aldılar. Yeni Atatürkçülüğün sosyal demokrat partiler arasındaki bölünmeyi ele alış biçimi, onun devletin bekâsını önceleyen zihniyetini örnekler: Zira "solun birleşmesi", pozitif bir toplum projesi doğrultusunda olmaktan ziyade, rejimin ("demokratik-laik cumhuriyetin") korunmasının "teminatı" olarak gerekçelendirilmiştir. Atatürkçü, sosyal demokratları en çok "sorumsuzluklarıyla devleti tehlikeye attıkları" için eleştirir.

Yeni Atatürkçülüğün millî devlet rejiminin bekâsı meselesine odaklaşması, kabaran milliyetçilik dalgasına ve MHP'ye de katkıda bulundu. Zaten sola en yatkın kesimleri bile "din" ile, dinin toplum üzerindeki etkisi ile vaktiyle verdikleri tarihî mücadeleye şartlanmış olan Atatürkçüler, devlet katında Türk-İslâm Sentezi hegemonyasının kuruluş sürecine karşı çıkarken, bunun MHP milliyetçiliğini besleyecek unsurlarını ayıklamış, karşılarında İslâmî bir dayatma varmış gibi davranmışlardı. Atatürkçülüğün topluma çeki düzen verme, "Misak-ı Millî sınırları içindeki bölünmez bütünlük" v.b. anlayışlarının devlet katındaki meşruiyeti, MHP'nin her vakit yaslandığı bir dayanak olabilmişti.

1990'ların ortalarında, "uzaktan kan bağı", yakın akrabalığa dönüştü. Atatürk-Atatürkçülük imgeleri ve simgeleri, "millî birlik ve beraberlik" söylemi çerçevesinde, MHP tarafından hararetle kullanıldı. Atatürk rozetli, Üç Hilâl kolyeli gençler hem yoksul mahallelerinde hem de şehir merkezi diskolarında boy gösterdiler. Yeni Atatürkçülüğün savunucuları, gerek MHP'nin Atatürkçüleşmesini gerekse Atatürkçü simgelerin olağanüstü yaygınlaşan ve 'pop'laşan kullanımını "özde Atatürkçülük" adına eleştirdiler. Ancak Atatürkçülüğün bir zihniyet kalıbı olarak yukarıda değinilen "özü" açısından, bu Atatürkçülük 'ateşi' hiç de hayret edilecek bir gelişme değildi. Soğukluk, kuruluk anlamında da bir "resmî" ideoloji olan Atatürkçülüğün medya aygıtına ve kitle kültürü endüstrisine uyum sağlamasıydı olsa olsa...

Kent ve Kentleşme

1980 sonrası Türkiye'de kent ve kentleşme
DR. OĞUZ IŞIK

3. bin yıla doğru İstanbul
OKTAY EKİNCİ

Habitat II ve sivil örgütlenme
EMEL KURMA

Ç E R Ç E V E Y A Z I L A R

Toplu Konut İdaresi
ALİ TÜREL

1980'lerde yetersiz kalan "kentleşme" kavramı
PROF DR. İLHAN TEKELİ

☞ Çevre, Gelir Dağılımı, Günlük Hayat, İktisadi Yapı, İktisat Politikaları ve Sorunları, Kültür, Mimarlık, Nüfus, Planlama, Sanayi, Yerel Yönetimler

1980 sonrası Türkiye'de kent ve kentleşme

OĞUZ IŞIK

En yalın tanımıyla kentleşme, nüfusun mekânda yer değiştirmesi anlamına gelir. Bu süreç esas olarak nüfusun, düşük yoğunluklu ve küçük yerleşim birimlerinin hakim olduğu kırsal alanlardan, nüfusun daha büyük ve daha yoğun yerleşim birimlerinde toplandığı kentsel alanlara göç etmesi ile tanımlanır. Kırdan kente göç kentleşme sürecinin en temel öğelerinden biri olsa bile tek başına bu süreci tanımlamakta yetersiz kalmaktadır. Çünkü kentleşme süreci, salt nüfusun mekânda yer değiştirmesini çok aşan, ekonomik, toplumsal ve kültürel bir dizi değişim sürecine işaret etmektedir.

Kent nitelemesini kullanabileceğimiz türde yerleşimlerin ilk kuruluşu İ.Ö. 3000'li yıllara hattâ daha gerilere uzansa bile, toplumun tümünü kapsayan bir süreç olarak kentleşme temelde 19. yüzyıl olgusudur. Bu dönemde sanayi devrimi ile başlayan köklü dönüşümler, sadece Batı toplumlarının toplumsal ve ekonomik yapısında büyük çaplı değişimler yaratmakla kalmamış, kentlerin toplum içindeki konumlarında ve kentlerin kendi iç yapılarında da önemli değişimleri beraberinde getirmiştir. Esas olarak teknolojideki hızlı gelişmelerden ötürü bu dönüşümler sanayi devrimi olarak adlandırılmış olsa bile bu dönüşümlerin temel özelliği, kapitalist üretim ilişkilerinin toplumda kesin hakimiyet kazanmasıdır. İşte sanayi devrimi ile birlikte kırsal alanlardan kentsel alanlara kitlesel göç kırsal yaşantının tersine üyesi oldukları cemaatle değil, kendi birey kimlikleri ile tanımlanırlar. Kent kültürünün temel taşını oluşturan da cemaatler değil, atomize bireylerdir. Bundan dolayı kentlilik herşeyden önce bir hayat tarzıdır. İşte kentleşme aynı zamanda bu yeni kültürel kodların ve davranış biçimlerinin kabul edilmesi sürecidir. Kent, sunduğu çeşitlilik ve ortak davranış kalıpları ile bu atomize bireyleri bir arada tutabilme gücüne sahiptir.

Başka bir açıdan bakıldığında kapitalist modernleşme süreci, durmak bilmeyen bir değişim girdabı, önüne çıkan her tür ilişkiyi, geleneği yıkan bir değişim seli, ardsız aralıksız bir yıkım ve yeniden yaratma sürecidir. Bu süreçte milyonlarca insan ata topraklarından koparılıp, hiç bilmedikleri, yepyeni bir mekâna, yepyeni ilişkilere, kentlere sürüklenir. Kent, kapitalizmi tanımlayan ilişkilerin yaşandığı aslî mekândır. Bunun içindir ki kapitalist modernitenin bütün katı ilişkileri eriten yüzü kendini en somut biçimiyle kentlerde gösterir. Bundan dolayı da kent ve kent yaşantısı, modernleşme geleneğinde her zaman övülmüştür. Buna göre kent, uygarlığın beşiği, insan aklının en yetkin ürünüdür. İnsanın doğa üzerindeki zaferinin bir simgesi, çevresini ve toplumsal ilişkilerini biçimleyebilme, örgütleyebilme gücünün ifadesidir.

İşte modernleşme okulunun kente bakışındaki bu iyimser hava, uzun bir süre kentleşmeye ilişkin araştırmalara da hakim olmuş ve kentleşme, modernleşme sürecinin kaçınılmaz bir gereği olarak görülmüştür. Batı toplumları kentleşme sürecini esas olarak 18. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başları arasında geçen yaklaşık 150 yıllık bir dönemde yaşamışlardır. Dolayısıyla toplumun kentleşme süreci ile birlikte yaşanan değişimlere uyum sağlaması kolay olmuş, kurumsal düzenlemeler ve kültürel dönüşüm bu hızla uyumlu bir biçimde gerçekleşebilmiştir. Ancak kapitalist modernleşme sürecini genellikle dışsal dinamiklerin etkisiyle yaşayan azgelişmiş ülkelerde ise durum tümüyle farklı olmuştur. Gelişmiş ülkelerin yaklaşık 150 yıllık bir sürede yaşadıkları dönüşümler, azgelişmiş ülkelerde II. Dünya Savaşı sonrasında birkaç on yılda yaşanmıştır. Toplumun bu hızlı

FOTOĞRAF: MANUEL ÇITAK

90'lar, geleneksel İstanbul kültüründeki "zengin muhit-mutena semt" kavramının değişmesine de tanık oldu. Artık zenginler "çok zengin"di ve mutena semtleri bırakıp yine bu civarlardaki korunaklı sitelere yerleştiler. Fakat "iyi" yaşamak ve hiçbir şekilde kent yoksullarıyla karşılaşmamak isteyenler Bahçeşehir, Kemer Country gibi iyice şehrin dışında ve seçilmiş insanların oturduğu yapay "cennet"lerde yaşamaya başladılar.

değişim sürecine ayak uydurması kolay olmamış, zaten kıt olan kaynaklar hızlı kentleşme sürecinin yarattığı sorunlara ayrılamamıştır. Sonuçta da en temel göstergelerini gecekondulaşma, kırdan göç eden kitlelerin kentlerde yeterli iş bulamamaları gibi sorunlarda bulabileceğimiz bir dizi "çarpıklık" azgelişmiş kentleşmenin temel özellikleri arasında yer almıştır.

Kentsel araştırmalarda genelde kente karşı alınan iyimser tavır azgelişmiş ülkelerin kentleşme sorunlarının analizinde de kendini göstermiş ve bu ülkelerin yaşadıkları sorunların geçici olduğu ve modernleşme sürecinin yayılması ile ortadan kalkacağı öne sürülmüştür. Bu iyimserlik kimi kez o ölçülere varmıştır ki, azgelişmiş ülke kentlerinin gecekonduları modernleşme sürecinin göstergeleri olarak övülmüştür. Azgelişmiş ülkelere ilişkin bu iyimserliğin ardında yatan asıl neden ise, bu ülkelerin de Batı ülkelerinin izlediği gelişme çizgisini gecikmeli de olsa izlemekte oldukları ve gelişmelerinin belirli bir aşamasında bu sorunların kendiliğinden kalkacağına olan inançtır. Ancak 1960'lı yılların ikinci yarısı kentsel araştırmalarda gözlenen bu aşırı iyimser havanın hızla dağıldığı yıllar olmuştur. Bu yıllara dek azgelişmiş ülkeler sanayileşme yolunda önemli adımlar atmış olsalar bile, kırdan göç eden kitlelerin sadece küçük bir bölümü kentsel işgücüne katılabilmiş ve hızlı kentleşme, gecekondulaşma, yoksullaşma, yetersiz altyapı vb. sorunlara yol açmıştı; ve bu sorunların geçici olduğu varsayımı oldukça şüpheli hale gelmişti.

Azgelişmiş ülke kentlerinde gözlenen yapının kuramsallaştırılması yolundaki en önemli adımlardan biri 1970'li yılların ilk yarısında geliştirilen formel-enformel sektör kuramlarıdır. Örtük de olsa modernleşme kuramının temel varsayımlarını paylaşmakta olan bu kurama göre, azgelişmiş ülke kentlerinde belirli bir anda hem geleneksel hem de modern kesimi temsil eden ilişki ve süreçler bir arada yer almaktadır. Bu kentler, birbirinden bağımsız ayrı dünyaları temsil eden ilişkileri bünyesinde barındırmaktadır. Bir yanda gecekondular ve formel kesimde iş bulamayan kitlelerin geliştirdikleri enformel piyasalar, diğer yanda düzenli kent kesimleri ve hızla gelişen kapitalist ilişkiler bu ayrı dünyaların görünür yüzleridir.

En belirgin ifadesini formel-enformel sektör ayrımında bulan ikili tezler, Türkiye'de de çok sayıda kentsel araştırmaya öncülük etmiş ve Türkiye kentlerinin yapısı bu kuram yardımıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Bu araştırmalarda ağırlıkla enformel kesimdeki ilişkileri temsil eden gecekondulaşma sürecinin dinamikleri ve planlama sorunları ile marjinal emek piyasalarında çalışanların konumları üzerinde durulmuştur. Bu araştırmalara göre bir yanda gecekondular, diğer yanda da apartmanlar Türkiye kentleşmesini yönlendiren temel dinamiklerin somut birer ifadesi olarak görülmüştür.

Ancak günümüz Türkiye kentleri, ilk nüvelerini 1980'li yıllarda gördüğümüz ve bugün Türkiye kentleşmesinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiş bir dizi yeni dinamik sayesinde bu ayrımlara sığmayacak bir çeşitlilik göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında, 1980'li yıllar özellikle kentleşme dinamikleri açısından 1950'lere benzetilebilir. Çoğunluğu 1950'li yıllarda ortaya çıkan ve o dönemin toplumsal gereksinimlerine göre biçimlenen (formel ya da enformel) çok sayıda kurum, bugün ya meşrûiyetini tümüyle yitirmiş ya da toplumdaki meşrûiyet temellerini koruyabilmek ve değişen koşullar altında varlığını sürdürebilmek için bir dizi uyum sürecinden geçmek zorunda kalmıştır. Kentleşme süreci yeni bir evreye girdikçe, toplumun değişen dinamiklerine cevap verecek yeni kurumlara olan gereksinim, kendini daha güçlü bir biçimde hissettirmektedir.

TABLO 1

TÜRKİYE'DE TEMEL NÜFUS HAREKETLERİ

	A	B	C	D	Nüfus Endeksleri				Kır/kent %		
Yıllar	Toplam nüfus	10.000+ yerleşimler	İl ve ilçe merkezleri	Kırsal nüfus	Toplam nüfus	10.000+ yerleşimler	İl ve ilçe merkezleri	Kırsal nüfus	B/A	C/A	D/A
1945	18.790.174	4.375.139	4.687.102	14.415.035	100.00	100.00	100.00	100.00	23.28	24.94	76.72
1950	20.947.188	5.058.676	5.244.337	15.888.512	111.48	115.62	111.89	110.22	24.15	25.04	75.85
1955	24.064.763	6.770.578	6.927.343	17.294.185	128.07	154.75	147.80	119.97	28.13	28.79	71.87
1960	27.754.820	8.476.758	8.859.731	19.278.062	147.71	193.75	189.02	133.74	30.54	31.92	69.46
1965	31.391.421	10.376.066	10.805.817	21.015.355	167.06	237.16	230.54	145.79	33.05	34.42	66.95
1970	35.612.776	13.193.504	13.691.101	22.419.272	189.53	301.56	292.10	155.53	37.05	38.44	62.95
1975	40.347.719	16.350.659	16.869.069	23.997.060	214.73	373.72	359.90	166.47	40.52	41.81	59.48
1980	44.736.957	19.164.512	19.645.007	25.572.445	238.09	438.03	419.13	177.40	42.84	43.91	57.16
1985	50.664.458	26.418.247	26.865.757	24.246.211	269.63	603.83	573.18	168.20	52.14	53.03	47.86
1990	56.473.035	31.804.551	33.326.351	24.668.484	300.55	726.94	711.02	171.13	56.32	59.01	43.68

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü, *Nüfus Sayımları ve İstatistik Yıllıkları*, çeşitli yıllar.

Değişen dinamiklere üretilen çözümlerin çoğu Türkiye toplumuna özgü olsa bile bu dönüşümlerin, dünya çapında yaşanan değişimlerden önemli ölçüde etkilendiği söylenebilir. 1990'lı yılların dünyasının içinde bulunduğu koşullar 1970'li yıllardan kökten bir biçimde farklıdır. Küreselleşme, post-fordizm, sanayi sonrası kapitalizm gibi terimlerde ifadesini bulan bu değişim, esas itibariyla kapitalizmin dünya ölçeğine yeniden yapılanmasına işaret etmektedir. En özlü anlatımla bu dönemde sermayenin birikim koşulları değişmiş, ulaşım ve iletişim teknolojisindeki gelişmeler sayesinde sermaye döngüsünün tekil aşamalarının farklı mekânlarda gerçekleştirilebilmesi mümkün hale gelmiştir. Önceki dönemde sermayenin kendini değerlendirdiği mekânsal sınırları tanımlayan ulus devlet bu özelliğini yitirmiş; uluslarüstü bir nitelik kazanan sermaye, yer seçimi ve yatırım kararlarını verirken tüm dünya ölçeğinde düşünmeye, gezegenimizi tek bir mekân, tek bir yer olarak algılamaya başlamıştır.

Kentler ve kentleşme süreçleri açısından bakıldığında ulus devlet sınırlarını aşan ilişki ağlarının ortaya çıkması, kentlerin konumlarında da önemli değişiklikler anlamına gelmektedir. Eskiden ulus devletler arasında gerçekleşen sermaye, mal, hizmet ve bilgi akımlarının çoğu bugün artık kentler arasında gerçekleşmektedir. Küreselleşme süreci ile birlikte kentlerin dünya haritasındaki konumlarını belirleyen ilişkiler hızla değişmiş, bazı kentler yükselirken, bazıları da hızlı bir düşüş süreci içine girmiştir. Bu süreç, kentlerin gelişimini belirleyen dinamikler açısından da bir dizi değişikliğe yol açmıştır. Kentler hızla kapitalizmin ilk dönemlerinde edindikleri üretim merkezi olma işlevlerinden sıyrılmışlar ve sanayi, kenti tanımlayan temel öğe olma niteliğini yitirmiştir. Artık günümüz kapitalizminin kentlerini tanımlayan temel öğe, kentlerin sundukları servis, iletişim, haberleşme vb. olanaklardır. Öte yandan küreselleşme, kentler arası rekabeti hızlandırmış ve kentlere yepyeni ekonomik, politik ve kültürel roller yüklemiştir. Küresel sermayeye gereksindiği türde hizmetleri sunabilen dünya kentleri, hızla yükselirken, bu sürecin dışında kalan kentler de dışlanmakta, hızla "taşra" konumuna itilmektedir. Bir diğer nokta da içinde bulunduğumuz dönemde yerel politik süreçlerin, ulusal politik süreçlerden özerkleşme eğilimidir. Kentlerin artan özerkliğine paralel olarak, kent yönetimlerinin küresel ilişkiler içindeki konumlarını belirlemeye yönelik inisiyatifleri giderek artmakta; kentlerin dünya haritası içindeki konumlarını değiştirmeye yönelik eylemlerine önemli bir manevra alanı kalmaktadır.

Günümüz dünyası, endüstriyel kapitalizmi ve bu dönemin kentleşme süreçlerini açıklamaya yönelik kavrayışların hızla eskidiği, geçerliğini yitirdiği bir dünyadır. Benzer bir şekilde, esas olarak mekânsal yer değiştirme süreçlerine işaret eden bir kavram olması anlamında kentleşme kavramının da, sermayenin mekânsal kısıtlamalardan kurtulduğu ve ağ tarzı ilişkilerin kurulmakta olduğu günümüz dünyası için geçerliğini yitirmekte olduğu bile öne sürülebilir. 1980'li yılların başından bu yana önemli altüst oluşlar yaşayan ve bu değişimlerden önemli ölçüde etkilenen Türkiye de bir yandan eski dönemden miras kalan kentleşme sorunlarının çoğuna çözüm bulamamış olmasının yarattığı sıkıntılarla, diğer

Yıllık nüfus artış hızları (%)

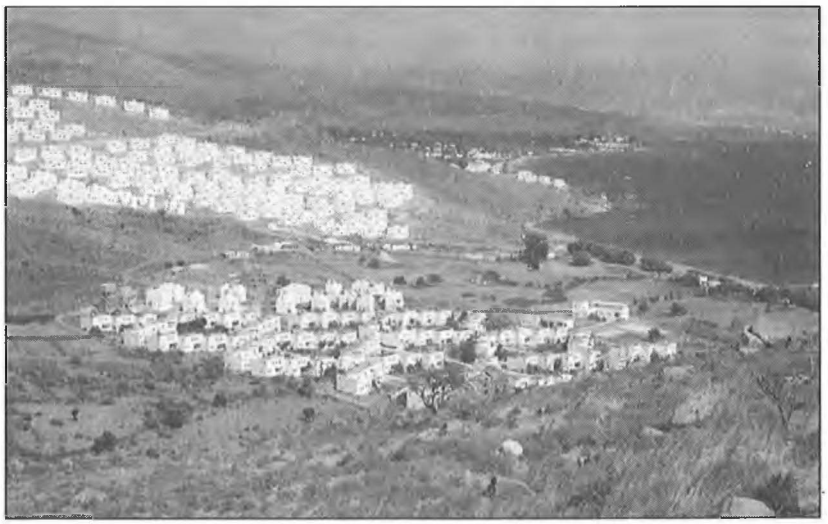
Toplam nüfus	10.000+ yerleşimler	İl ve ilçe merkezleri	Kırsal nüfus
-	-	-	-
2.17	2.90	2.25	1.95
2.77	5.83	5.57	1.70
2.85	4.49	4.92	2.17
2.46	4.04	3.97	1.73
2.52	4.80	4.73	1.29
2.50	4.29	4.17	1.36
2.07	3.18	3.05	1.27
2.49	6.42	6.26	-1.07
2.17	3.71	4.31	0.35

yandan da yeni dönemin getirdiği çok yönlü sorunlarla baş etmek zorundadır. Bu sorunlara toplumun geliştirdiği çözümlerin çoğu, kısa dönemde rahatlama sağlasa bile, uzun dönemde çözdüğünden daha büyük sorunlara yol açabilecek nitelikler taşımaktadır. Ancak 1980 sonrası dönemin kentleşme dinamiklerine bakmadan önce Türkiye'nin 1950'lerden bu yana yaşamakta olduğu kentleşme sürecinin nicel yönlerine bakmak yararlı olacaktır.

Sayılarla Türkiye kentleşmesi

Türkiye kentleşmesine ilişkin temel veriler Tablo 1'de özetlenmektedir. 1945 ile son nüfus sayımının yapıldığı 1990 yılı arasında geçen 45 yıllık sürede Türkiye nüfusu 3 katı aşan bir artış göstermiştir. Oysa aynı dönemde kentsel alanların nüfusunda 7 katı aşan bir artış olmuştur. Tablo-1'de de görülebileceği gibi kentsel alanlara ilişkin iki ayrı nüfus endeksi verilmektedir. Bu, nüfus verilerini düzenleyen Devlet İstatistik Enstitüsü'nün (DİE) yaptığı kent tanımından kaynaklanmaktadır. DİE hesaplamalarında idari bölünmeyi esas almakta ve il ve ilçe merkezi statüsündeki yerleşimleri kent olarak kabul etmektedir. DİE ayrıca nüfusu 10.000'i aşan yerleşimler hakkında da veri toplamaktadır. Bu yazıda yer alan hesaplamalarda, idari bölünme değil de, 10.000 nüfus sınır eşik olarak kabul edilmiş ve kentsel nüfusun gelişimi için bu endeks izlenmiştir. Bu endeks esas alındığında, Türkiye'de 1950 yılında %24 dolayında olan kentli nüfus oranı, 1990 yılında %56'ya yükselmiştir. Nüfus artış hızı açısından bakıldığında kırdan kente göçün, beşer yıllık dönemlerde önemli dalgalanmalar geçirdiği görülmektedir. Genelde kentsel alanlarda yıllık nüfus artışı %4 dolayında seyretmiş olmasına karşın, bunun iki önemli istisnası bulunmaktadır: kentsel nüfusun yıllık ortalama %5.8 arttığı 1950-55 dönemi ve %6.4 arttığı 1980-85 dönemi. Bu iki dönem dışında kentsel nüfus yıllık ortalama %4 dolayında bir hızla artmış, özellikle de 1975-80 döneminde kayda değer bir düşüş gözlenmiştir. Kentsel nüfusun artış hızı, özellikle kırsal nüfusun izlediği gelişim ile karşılaştırıldığında daha belirgin olarak görülebilmektedir. 1950-90 döneminde kırsal nüfus sadece 1.7 kat artış gösterirken, yıllık nüfus artış hızı, ortalama %1'ler dolayında kalmış, hattâ kentli nüfusun dramatik bir hızda arttığı 1980-85 döneminde düşüş bile göstermiştir.

Türkiye'nin yaşamakta olduğu kırdan kente göçün hızı ve yönü, tek tek kentler düzeyinde yapılan bir analizde daha net görülebilmektedir. Tablo-2'de 1990 nüfus sayımında il statüsünde olan 73 il merkezinin 1950 ile 1990 arasındaki nüfus artış hızları ve bu hızlar esas alınarak yapılan sıralamalar yer almaktadır. Tablodan da görülebileceği gibi, nüfus artış hızları kentler arasında önemli farklılaşmalar göstermekle kalmamakta, dönemler arasında da dalgalanmalar göstermektedir. Buna göre 1950-90 arasındaki dönemde nüfusu en hızlı artan 10 kent sırasıyla Batman, Antalya, Tunceli, Kırıkkale, Mersin, Van, Hakkari, Bingöl, Denizli ve Ankara'dır. Öte yandan yine aynı dönemde nüfusu en az artış gösteren 10 kent ise sırasıyla Mardin, Kırklareli, Afyon, Çankırı, Zonguldak, Muğla, Edirne, Bayburt, Bitlis ve Rize'dir. Tablodan çıkan en

FOTOĞRAF: ERZADE ERTEM

Bodrum'dan bir manzara. 80'lerin ortalarından itibaren yoğunlaşan taleplere cevap verilirken "kıyı yağması"nın en vahşi örnekleri başta Bodrum olmak üzere Ege ve Akdeniz sahillerinde görüldü.

TABLO 2

İL MERKEZLERİ DÜZEYİNDE NÜFUS ENDEKSLERİ VE NÜFUS ARTIŞ HIZLARINA GÖRE SIRALAMA

	Nüfus endeksleri					Nüfus artış hızına göre sıralama				
Kentler	**1950-90 1950=100**	**1950-60 1950=100**	**1960-70 1960=100**	**1970-80 1970=100**	**1980-90 1980=100**	**1950-90**	**1950-60**	**1960-70**	**1970-80**	**1980-90**
Adana	778.76	196.82	150.06	165.35	159.46	18	15	41	12	19
Adıyaman	860.01	141.73	189.62	170.23	187.99	12	65	13	10	9
Afyon	320.76	128.76	139.34	139.38	128.27	70	69	58	45	63
Ağrı	578.76	197.21	149.56	137.04	143.19	33	13	42	51	38
Amasya	395.91	197.13	128.47	131.16	119.19	57	14	69	59	69
Ankara	887.05	225.30	190.16	151.90	136.30	10	3	12	24	49
Antalya	1374.55	185.02	187.82	181.46	217.99	2	19	14	7	4
Artvin	445.11	175.71	163.54	109.14	141.93	49	25	28	72	41
Aydın	530.78	176.22	142.33	146.38	144.57	37	24	54	32	36
Balıkesir	473.79	169.82	139.02	145.94	137.52	44	32	59	34	47
Bilecik	477.10	154.33	156.00	128.80	153.86	43	45	36	65	25
Bingöl	1072.74	219.91	201.97	163.45	147.77	8	6	8	16	32
Bitlis	342.37	149.38	125.28	130.20	140.51	64	53	71	61	43
Bolu	764.26	172.81	196.03	142.08	158.79	20	26	9	42	20
Burdur	379.63	170.00	129.58	136.29	126.44	59	31	67	52	67
Bursa	803.93	148.22	179.35	161.30	187.50	16	56	17	17	10
Çanakkale	456.66	164.00	139.46	147.84	135.06	46	36	57	28	51
Çankırı	322.48	142.10	130.31	133.72	130.24	69	64	66	55	59
Çorum	511.58	152.09	157.16	138.75	154.25	40	49	33	47	24
Denizli	927.09	222.21	168.36	164.34	150.78	9	5	21	14	27
Diyarbakır	845.99	177.32	187.22	157.53	161.76	13	22	15	21	16
Edirne	336.37	129.53	136.53	133.65	142.32	66	68	62	56	40
Elazığ	697.90	205.65	178.08	133.18	143.10	23	7	18	57	39
Erzincan	508.63	201.85	160.22	121.64	129.29	41	11	31	66	62
Erzurum	454.32	168.82	148.16	142.56	127.41	47	35	44	40	66
Eskişehir	459.60	170.34	141.33	143.01	133.50	45	30	56	38	53
Gaziantep	839.42	172.63	183.45	164.41	161.22	14	27	16	13	18
Giresun	540.53	159.13	163.41	140.49	147.96	35	39	29	44	31
Gümüşhane	616.45	125.88	234.19	102.37	204.27	30	70	4	73	5
Hakkari	1103.30	144.48	242.09	186.82	168.84	7	62	3	6	13
Hatay (Antakya)	406.21	149.78	145.64	142.73	130.47	56	52	48	39	58
Isparta	609.90	195.73	141.48	169.88	129.65	31	16	55	11	61
İçel (Mersin)	1158.32	187.82	164.97	191.45	195.26	5	17	25	5	6
İstanbul	673.45	149.18	145.40	130.03	238.76	25	55	49	62	1
İzmir	772.22	158.55	144.34	145.51	231.89	19	40	51	35	2
Kars	371.30	152.11	165.95	110.24	133.43	61	48	24	71	54
Kastamonu	379.20	149.35	144.47	120.88	145.39	60	54	50	68	35
Kayseri	643.42	156.66	156.91	174.75	149.78	28	42	34	9	28

→

TABLO 2 (devam)

İL MERKEZLERİ DÜZEYİNDE NÜFUS ENDEKSLERİ VE NÜFUS ARTIŞ HIZLARINA GÖRE SIRALAMA

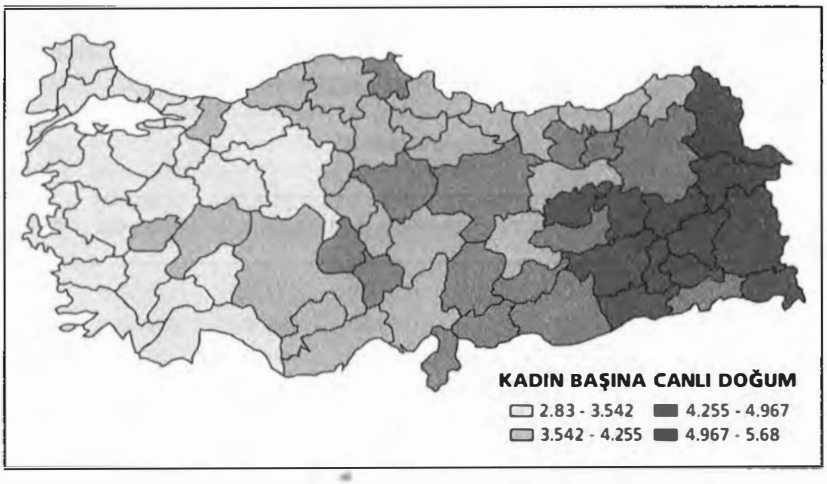
	Nüfus endeksleri					Nüfus artış hızına göre sıralama				
Kentler	1950-90 1950=100	1950-60 1950=100	1960-70 1960=100	1970-80 1970=100	1980-90 1980=100	1950-90	1950-60	1960-70	1970-80	1980-90
Kırklareli	295.51	138.74	135.82	132.32	118.52	71	66	63	58	70
Kırşehir	524.00	144.28	163.83	150.46	147.33	38	63	27	25	33
Kocaeli (İzmit)	712.83	203.92	164.24	157.77	134.90	22	9	26	20	52
Konya	796.70	185.99	167.27	164.19	155.97	17	18	23	15	22
Kütahya	673.30	203.94	156.88	159.81	131.69	26	8	35	19	56
Malatya	579.54	172.13	153.95	138.99	157.35	32	28	37	46	21
Manisa	450.99	169.34	121.12	130.29	168.77	48	34	72	60	14
K.Maraş	658.55	157.18	203.43	161.21	127.76	27	41	7	18	65
Mardin	273.87	146.65	118.88	116.00	135.43	72	60	73	69	50
Muğla	335.52	132.43	132.53	147.08	129.98	67	67	65	30	60
Muş	624.38	169.72	192.68	177.74	107.42	29	33	10	8	71
Nevşehir	350.20	123.97	137.63	144.68	141.87	62	71	61	36	42
Niğde	441.80	144.83	149.30	147.89	138.16	51	61	43	27	46
Ordu	875.10	171.66	192.14	137.16	193.44	11	29	11	50	7
Rize	345.33	147.22	137.65	142.17	119.87	63	59	60	41	68
Sakarya	481.23	223.21	127.53	129.32	130.73	42	4	70	63	57
Samsun	690.56	199.20	152.88	148.25	152.95	24	12	38	26	26
Siirt	438.51	147.27	128.77	143.15	161.55	52	58	68	37	17
Sinop	441.82	176.71	147.80	121.41	139.33	50	23	45	67	44
Sivas	424.08	178.75	143.50	129.02	128.14	53	21	52	64	64
Tekirdağ	512.50	152.82	147.53	147.21	154.42	39	47	47	29	23
Tokat	383.36	150.72	135.08	137.96	136.49	58	51	64	48	48
Trabzon	423.48	156.04	152.33	134.17	132.78	55	43	39	54	55
Tunceli	1301.81	202.76	245.31	137.29	190.63	3	10	2	49	8
Şanlıurfa	714.82	154.74	168.14	146.53	187.49	21	44	22	31	11
Uşak	536.11	147.79	159.86	154.05	147.29	36	57	32	23	34
Van	1120.54	161.32	212.09	198.50	164.99	6	37	6	2	15
Yozgat	423.52	154.02	147.76	134.39	138.48	54	46	46	53	45
Zonguldak	326.76	151.20	142.82	141.37	107.04	68	50	53	43	72
Aksaray	827.08	182.19	150.85	208.80	144.13	15	20	40	1	37
Bayburt	342.14	121.27	168.76	112.08	149.16	65	72	20	70	30
Karaman	567.86	160.79	161.79	146.07	149.44	34	38	30	33	29
Kırıkkale	1177.34	272.41	213.64	194.64	103.94	4	2	5	3	73
Batman	16103.50	1355.30	358.77	193.68	170.99	1	1	1	4	12
Şırnak	-	-	173.11	156.54	227.87	-	-	19	22	3
Türkiye toplam	269.60	150.50	128.31	125.63	126.23					
10.000+ yerleşimler	628.71	167.57	148.91	145.26	165.96					
İl ve ilçe merkez.	635.47	168.94	154.53	143.49	169.64					

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü, *Nüfus Sayımları ve İstatistik Yıllıkları*, çeşitli yıllar.

önemli sonuçlardan biri, 1950-90 döneminde nüfusu en hızlı artan 10 kentten 6'sının Doğu ya da Güneydoğu bölgesinde yer almasıdır. Bu yörede bulunan kentlerin özellikle 1980-90 döneminde gösterdikleri nüfus artışları dikkat çekicidir. Güneydoğu Anadolu Projesi, yöre kentlerinin hızla büyümesinde pay sahibi olsa bile asıl nedenin bölgede yaşanan gerginlikte yattığı ve bölgede kırsal kesimden kaçışın 1990 yılından bu yana daha da hız kazanmış olabileceği rahatlıkla söylenebilir.

1950-90 yılları arasında tabloda yer alan 73 kentten sadece 26'sında nüfus artış hızı Türkiye kentsel alanlar ortalamasını aşmıştır. Bu bile kendi başına kentleşme hızlarının kentler arasında büyük farklılaşmalar gösterdiğini kanıtlamaktadır. Bu dönemde nüfusu en hızlı artan kent Batman'dır. Batman'ın nüfusu 40 yıllık dönemde tam 161 kat artmıştır. İstisnaî bir durum olarak ele alınması gereken Batman'ın ardından 14 kata yaklaşan bir nüfus artışı ile Antalya gelmektedir. Özellikle 1980-90 arası dönemde Antalya'nın nüfusu yılda ortalama %8'e varan bir hızda artmıştır. Tablodan çıkabilecek bir diğer ilginç sonuç da kırdan kente akımın yönüne ilişkin olacaktır. Ele alınan 40 yıllık dönemde nüfus artış hızları bakımından Ankara 10., İzmir 19., İstanbul ise 25. sırayı almaktadır. 1980-90 döneminde özellikle İstanbul ve İzmir'de, önceki yıllarla karşılaştırıldığında olağandışı sayılabilecek nüfus artışının asıl nedeninin, o dönemde yapılan tanım değişikliğinden kaynaklandığını da belirtmek gerekir. Her iki kentte de 1985 nüfus sayımında, o tarihe dek belediye sınırları içinde yer almayan bazı yerleşimler büyükşehir belediyesi sınırları içine alındığından nüfusta bu hızlı artış kaydedilmiştir.

Buradan Türkiye'de yaşanmakta olan kırdan kente göçün hızı ve yönü

üzerine önemli çıkarsamalar yapılabilir. Önemli dalgalanmalar gösterse bile Türkiye'de kentsel nüfusun artış hızı, yavaşlama eğilimine girmiş görünmektedir. Kentsel nüfusun artış hızına onar yıllık dönemler itibariyle bakıldığında bu eğilim daha net bir biçimde görülebilmektedir. 1950-60 döneminde %5.2 olan yıllık ortalama kentsel nüfus artış hızı, 1960-70 döneminde %4.4'e, 1970-80 döneminde de %3.7'ye düşmüştür. 1980-85 dönemindeki hızlı yükselişten sonra, 1985-90 arasında tekrar %3.7'ye düşmüştür. Önümüzdeki yıllarda da bu eğilimin sürmesi beklenmelidir. Öte yandan hiç de doğal sayılamayacak dinamiklerle kırsal kesimden kaçışın yaşandığı Doğu ve Güneydoğu bölgeleri bir kenara bırakılırsa, kırsal alanlardan kentlere akımın esas olarak gelişme potansiyeli yüksek olan bölgesel merkezlere yöneldiği söylenebilir. Buradan büyük kentlere olan göçün durduğu anlamına gelebilecek bir sonuç da çıkartılmamalıdır. Özellikle İstanbul, İzmir, Bursa gibi büyük kentler hâlâ kırdan göçen kitleler için önemli birer çekim merkezi olma özelliklerini sürdürmektedirler. Ancak burada vurgulanması gereken nokta, büyük kentlerin özellikle kentleşmenin ilk yıllarında olduğu gibi tek çekim merkezi olma niteliklerini bir ölçüde yitirdikleri ve gelişme potansiyeli yüksek bölgesel merkezlerin önemli çekim merkezleri olarak ön plana çıktıklarıdır. Özellikle Antalya, Denizli, Gaziantep, Mersin gibi kentlerin yaşadığı hızlı gelişmeler bu kapsamda değerlendirilmelidir.

Kentler arasında nüfus artış hızlarında kendini gösteren bu gelişme farkları, kentleşme sürecinin temel göstergeleri olarak kabul edilebilecek diğer bazı verilere bakıldığında daha da belirgin bir hale gelmektedir. Türkiye'de kentleşme sürecinin oldukça büyük bölgesel dengesizlikler üzerine kurulu olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Kentleşme sürecinin en belirgin göstergelerinden biri tarımda çalışan nüfusun oranında gözlenen düşüştür. Kentleşme, sanayileşme ve tarımda modernleşme süreci ile birlikte kırsal faaliyetlerde çalışanların oranı düşer, buna karşılık sanayi ve hizmetler gibi kentsel faaliyetlerde çalışanların toplam içindeki payı artar. Bu eğilim Türkiye'de net bir şekilde izlenebilmektedir. Tarımda çalışanların toplam çalışanlar içinde 1970'de %67.7 olan payı, 1980'de %59.4'e, 1990'da da %53.7'ye düşmüştür. Buna karşılık 1970-90 döneminde sanayinin çalışan nüfus içindeki payı %14.2'den %18.1'e, hizmetlerin payı da

%18.1'den %28.2'ye artmıştır. Tarımsal faaliyetlerin payındaki bu düşüş eğilimi Türkiye'nin hemen her yöresinde gözlense de, iller arasında çarpıcı farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin 1990'da tarımda çalışanların Türkiye genelinde oranı %5 (İstanbul) ile %84.6 (Muş) arasında, sanayide çalışanların oranı ise %4.2 (Muş) ile %42 (İstanbul) arasında değişmektedir. Bu sayılar, ekonomik faaliyetlerin ülke mekânında dağılımındaki dengesizliği göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır. Ekonomik faaliyetlerin yoğunlaşma derecelerine ilişkin katsayılar hesaplandığında, sanayide çalışanların toplam içindeki payının sadece 14 ilde Türkiye ortalamasından yüksek olduğu görülecektir (Adana, Ankara, Bilecik, Bursa, Denizli, Eskişehir, Gaziantep, İstanbul, İzmir, Kayseri, Kocaeli, Tekirdağ, Uşak ve Zonguldak).

Bölgeler arası dengesizlikler sadece ekonomik faaliyetlerin dağılımında değil, bir dizi başka göstergede de çarpıcı bir şekilde ortaya çıkmaktadır. haritalarda bir dizi sosyal göstergenin iller arasında nasıl farklılaştığı net bir şekilde izlenebilmektedir. Haritalar, Türkiye'de bölgeler arası eşitsizliklerin bugün ulaşmış bulunduğu ürkütücü düzeyi, üzerinde çok da fazla bir şey söylemeye gerek kalmayacak bir açıklıkla gözler önüne sermektedir.

1980'li yıllarda kentleşme dinamikleri

1980'li yıllar Türkiye'nin hemen her alanda kökten bir dönüşüm yaşadığı yıllar olmuştur. 80'lerde kentleşme alanında bir dizi yeni dinamik ortaya çıkmış ve Türkiye'nin köyden kente kitlesel göç olgusu ile ilk tanıştığı 1950'li yılların başlarında ortaya çıkan kimi kurumlar, ya biçim değiştirmiş ya da değişen koşullara uyum sağlayamayıp kaybolmuştur. Bu dönemde Türkiye, bir yandan önceki dönemlerden devraldığı kentleşme sorunları ile uğraşmış, diğer yandan da yeni dönemin sorunlarına çözüm üretebilmeye çabalamıştır. Toplum, yeni sorunlar karşısında hem formel hem de enformel yollardan çözüm arayışına girmiş ve kimi çözümler, toplum katında meşruiyet kazansa bile yasallık statüsüne ulaşamamıştır. Burada Türkiye kentleşmesinin en önemli özelliklerinden birisi üzerine bir dizi yorum yapılabilir. Toplum, gecekondu örneğinde olduğu gibi kentleşme sürecinin ortaya çıkardığı sorunlara çoğu kez formel kurum ve mekanizmalar dışında, kendiliğinden sayılabilecek yollardan çözümler geliştirmiş, bir süre sonra da bu çözümler meşrû çözümler haline gelmiştir. Ancak hemen her durumda toplumca meşrû kabul edilen bir çözümün yasal hale gelmesi belirli, kimi durumlarda on yıllara varan süreler gerektirmiştir. Dolayısıyla Türkiye kentleşmesinin en temel yönlerinden biri, kentleşme sürecine tepki olarak geliştirilen enformel kurum ve mekanizmaların bir süre sonra formelleşmesi, yasal bir statüye kavuşmasıdır. Gecekondu örneğine devam edersek, ilk ortaya çıktığı yıllarda gecekondu önceleri yok sayılmış, daha sonra yasal bir statüsü olmaksızın, ama meşrû bir çözüm olarak var kalmaya devam etmiştir. Daha sonraları çıkarılan yasalarla gecekondunun varlığı yasal olarak tanınmış ve gecekondu olgusu ile enformel yollardan çözüm aranan sorunun yasal yollardan çözülmesi arayışına girişilmiştir.

Bu yönüyle bakıldığında 1980'li yıllarda da benzer bir gelişme çizgisi izlendiğinden söz edilebilir. Ancak 1980'li yılların Türkiye'sinde kentleşme süreçlerine damgasını vuran kısaca farklılaşma ya da çeşitlenme gibi terimlerle ifade edilebilecek bir eğilimdir. Kentleşme dinamiklerinin çeşitlenmesi ile birlikte öncekilerden farklı nitelikte, çok boyutlu sorunlar ortaya çıkmış ve bu sorunlara toplumun çözüm geliştirmesi her zaman kolay olmamıştır.

ABC ARŞİVİ

"Metropol" olmanın en önemli göstergelerinden sayılagelen metrolar, özellikle İstanbullular'ın ve Ankaralılar'ın özlemle bekledikleri ulaşım araçlarıydı. 90'ların başlarında Ankara'da atılan temeller, onyıllardır hayal edilen metronun biraz da "gözle görülen" kanıtları oldular. İstanbullular ise böyle bir kanıt için bir-iki yıl daha bekleyeceklerdi.

TABLO 3
İLLER DÜZEYİNDE ÇEŞİTLİ GÖSTERGELER

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
Adana	69.79	6.52	29.28	4.20	4.29	893.57	1598	61.83	44.05	2.23
Adıyaman	42.74	14.89	45.35	4.96	6.38	232.26	3614	51.79	16.76	1.03
Afyon	41.42	9.48	25.46	3.75	1.18	823.07	2289	45.60	23.48	1.66
Ağrı	36.32	27.04	61.27	5.56	12.35	136.88	3642	29.26	18.98	0.77
Amasya	45.51	6.74	27.04	3.93	1.52	530.35	1890	67.41	25.29	2.02
Ankara	85.11	1.70	15.94	3.13	1.79	6304.06	434	91.26	61.30	5.94
Antalya	53.19	2.48	22.12	3.28	1.32	1335.46	1203	48.34	37.72	3.41
Artvin	31.06	7.21	27.04	4.01	0.90	666.55	1478	63.94	24.27	1.77
Aydın	46.64	1.43	26.23	3.18	1.20	1195.54	1556	54.16	43.75	2.53
Balıkesir	48.16	1.11	24.09	3.08	0.58	1326.03	1644	65.48	31.75	2.67
Bilecik	51.49	2.15	19.26	3.11	0.70	674.02	1640	63.32	37.99	2.07
Bingöl	34.53	22.83	51.75	5.33	8.11	273.06	2670	32.47	16.49	1.00
Bitlis	43.30	29.10	55.77	5.45	10.30	140.81	3588	28.58	20.03	0.93
Bolu	37.83	4.93	24.11	3.47	0.45	828.79	2011	57.78	27.97	2.11
Burdur	50.65	1.49	21.15	3.26	0.38	876.03	1699	62.25	28.00	2.72
Bursa	72.22	2.12	19.78	3.10	1.56	1488.16	1066	69.21	50.90	2.67
Çanakkale	38.99	0.59	21.68	2.97	0.44	975.23	1729	63.16	31.47	2.47
Çankırı	40.79	12.50	27.45	4.11	1.74	358.65	1994	40.49	21.54	1.79
Çorum	41.62	8.23	32.16	4.16	2.26	504.46	2420	49.65	19.47	1.37
Denizli	44.99	2.38	25.26	3.43	1.36	1329.73	1710	58.72	33.33	2.22
Diyarbakır	54.85	19.67	61.17	5.02	9.13	334.52	1093	37.89	29.36	1.30
Edirne	52.01	2.05	21.92	3.28	1.17	1202.34	941	69.88	35.20	2.69
Elazığ	54.75	9.87	38.77	4.37	3.40	729.14	1407	55.38	30.73	2.19
Erzincan	48.17	8.13	28.65	4.18	2.98	726.36	2078	52.09	32.30	1.93
Erzurum	47.20	12.59	37.94	4.83	6.71	385.88	1465	41.56	25.22	1.62
Eskişehir	74.48	1.74	15.91	3.27	1.31	1190.10	948	82.44	48.96	3.34
Gaziantep	71.99	9.16	37.49	4.42	4.96	568.94	2081	45.03	41.54	1.34
Giresun	43.90	8.47	36.25	4.11	1.13	687.26	2343	27.49	20.73	1.78
Gümüşhane	21.32	11.20	30.64	4.46	2.14	485.34	2386	37.29	19.54	1.05
Hakkari	32.34	35.32	70.44	5.00	8.59	257.33	2695	34.64	31.38	0.66
Hatay	47.91	9.05	30.86	4.58	4.56	749.33	2392	56.62	31.33	1.76
Isparta	52.80	3.88	20.90	3.21	0.58	953.39	1685	59.20	37.13	2.99
İçel	62.14	4.49	23.22	3.80	4.08	1004.93	2084	56.58	39.17	2.55
İstanbul	92.40	1.60	15.03	2.83	1.47	4446.75	583	80.47	74.26	4.73
İzmir	79.22	1.14	18.89	2.91	1.74	2342.80	593	76.54	60.82	4.44
Kars	31.63	17.28	37.88	5.32	6.32	333.75	2969	42.09	18.39	1.18
Kastamonu	35.11	7.00	36.66	3.63	0.40	600.82	1842	45.91	20.60	1.78
Kayseri	64.03	5.17	25.72	3.92	2.69	1114.61	1082	61.51	43.27	2.18
Kırklareli	48.31	1.49	17.34	3.47	1.68	1271.10	1638	75.83	40.44	2.81
Kırşehir	49.21	7.35	25.92	4.13	3.33	1167.56	1809	73.93	25.70	2.05
Kocaeli	62.23	2.47	18.08	3.25	1.65	1320.43	1560	80.25	57.27	2.57
Konya	48.94	5.85	23.20	3.76	1.57	699.00	1581	45.76	28.17	1.68

→

Gecekondulaşmanın değişen niteliği: Kentler içinde yabancı kentler

Gecekondulaşma, kırdan kente göçen kitlelerin temel konut edinme biçimi olarak Türkiye kentleşmesinin ilk aşamalarında ortaya çıktı ve 1950'lerde de kurumsallaştı. Bu dönem gecekonduları tam da toplumun kendine taktığı adı hak edecek bir süreç ile üretilmekte ve kullanılmaktaydı. Bu dönem gecekondularının temel özelliği, kırdan göçenlerin kamu arazisi üzerinde esas olarak kendi emekleri ile yapım sürecini gerçekleştirmeleridir. Bu dönem gecekondularının bir diğer özelliği de kullanıcının gereksinimlerine göre zaman içinde genişletilebilmesidir. Dolayısıyla, yapım ve kullanım süreçlerindeki esneklik

TABLO 3 (devam)
İLLER DÜZEYİNDE ÇEŞİTLİ GÖSTERGELER

	A	B	C	D	E	F	G	H	İ	J
Kütahya	41.87	3.83	25.12	3.08	0.63	671.33	2340	59.94	27.73	1.69
Malatya	54.01	10.51	31.29	4.24	3.93	512.13	2325	62.20	30.64	2.09
Manisa	51.14	1.91	28.09	3.29	2.39	760.15	1556	49.29	32.29	1.72
K.Maraş	45.60	11.44	36.83	4.63	3.20	281.25	3357	44.82	26.60	1.43
Mardin	32.89	24.99	63.52	5.14	9.40	167.85	3820	28.87	21.36	0.66
Muğla	33.11	1.01	19.99	3.06	0.56	1367.45	1599	52.85	32.75	3.15
Muş	26.86	32.46	61.57	5.68	10.50	124.74	3487	31.01	12.61	0.74
Nevşehir	39.02	5.51	25.61	3.75	1.60	1223.34	1557	60.87	24.81	1.82
Niğde	16.68	6.46	32.18	4.40	3.06	643.82	2012	42.60	18.95	0.87
Ordu	40.58	11.08	34.19	4.10	1.50	429.62	2644	43.41	16.81	1.40
Rize	38.24	11.49	30.73	3.90	1.43	674.33	1927	53.66	23.28	1.61
Sakarya	43.59	4.82	22.61	3.67	1.61	822.48	2033	55.11	29.51	1.87
Samsun	45.35	8.74	29.58	4.00	1.83	788.11	1342	52.26	22.77	1.86
Siirt	18.25	26.94	63.82	4.98	9.10	150.78	2193	33.19	23.87	0.37
Sinop	32.55	8.97	31.82	4.40	0.57	692.38	2247	38.66	19.25	1.63
Sivas	49.77	10.75	31.57	4.58	4.73	827.41	1207	50.00	24.47	1.83
Tekirdağ	55.23	2.03	18.33	3.20	1.14	1327.51	1421	66.10	44.77	2.62
Tokat	42.86	10.96	31.62	4.15	2.34	340.48	2382	48.42	17.60	1.48
Trabzon	38.15	10.90	28.41	3.99	1.47	1010.04	1315	55.76	25.06	2.29
Tunceli	38.00	16.48	35.39	5.06	3.97	700.24	1875	61.27	23.97	1.46
Şanlıurfa	55.03	18.09	61.33	4.74	6.67	151.92	3453	29.97	25.49	0.90
Uşak	50.57	3.21	28.61	3.56	1.45	1555.48	1613	63.14	28.66	2.00
Van	40.63	29.35	61.57	5.19	11.07	183.72	3622	31.16	21.68	0.90
Yozgat	35.95	11.93	32.68	4.42	2.94	653.32	2345	43.22	15.82	1.21
Zonguldak	38.34	7.24	25.14	3.85	2.04	1568.47	2294	77.21	33.12	1.75
Aksaray	44.18	9.84	32.44	4.40	4.88	1078.53	2106	44.31	19.06	1.14
Batman	56.18	26.68	59.72	5.20	12.93	147.13	4203	38.19	24.48	0.89
Bayburt	38.47	13.19	31.46	4.51	3.81	680.01	1988	32.69	19.01	1.33
Karaman	48.75	4.20	21.74	4.14	3.51	940.79	1798	46.94	22.38	1.50
Kırıkkale	69.66	6.33	23.89	3.83	2.92	621.86	2020	73.98	40.82	1.72
Şırnak	47.81	28.98	79.49	4.66	11.12	100.00	3447	15.30	29.10	0.63
Türkiye ortalaması	59.01	10.14	33.55	4.13	3.59	898.07	2065	53.19	30.34	1.92
Minimum	16.68	0.59	15.03	2.83	0.38	100.00	434	15.30	12.61	0.37
Maksimum	92.40	35.32	79.49	5.68	12.93	6304.06	4203	91.26	74.26	5.94

A: Kentsel nüfusun il toplam nüfusu içindeki yüzdesi (1990)
B: 10+ hanehalklarının toplam hanehalkları içindeki yüzdesi (il geneli, 1990)
C: Okuma yazma bilmeyen kadınların toplam kadın nüfus içindeki yüzdesi (il geneli, 1990)
D: Kadın başına canlı doğum sayısı (il geneli, 1990)
E: 10+ doğum yapmış kadınların toplam kadın nüfus içindeki yüzdesi (il merkezleri, 1990)
F: Fert başına düşen banka mevduatı (il geneli, 1991) (Şırnak=100)
G: Hekim başına düşen nüfus (il geneli, 1990)
H: Ortaokul yaşı nüfus içinde ortaokula gidenlerin oranı (il geneli, 1991-92 eğitim yılı)
I: Toplam çalışanlar içinde ücretlilerin yüzdesi (il geneli, 1990)
J: Toplam nüfus içinde üniversite mezunlarının yüzdesi (il geneli, 1990)
Kaynak: DİE, *Nüfus Sayımları* ve *İstatistik Yıllıkları* DPT.

ilk dönem gecekondularının belirleyici özelliğidir. İlk dönem gecekondularının yapım ve kullanımında belirleyici etken, değişim değeri değil de kullanım değeridir. Bu gecekondular, piyasada satılmak üzere değil de, belirli bir kullanıcının gereksinimlerine yanıt vermek amacıyla üretilmiştir. İlk kuşak gecekondular, piyasa ilişkilerinin dışındaki mekanizmalarla üretilmiş ve bu süreçte de kullanıcıların gereksinimleri belirleyici olmuştur.

İlk kuşak gecekonduların bir diğer özelliği de üretilen gecekonduların sahipleri ile kullanıcıları arasında bir ayrışma olmamasıdır. İlk dönem gecekondularda kiracılık kesinlikle istisnadır. Bu aynı zamanda çevre kalitesinin diğer azgelişmiş ülke kentlerindeki benzer yerleşimlere oranla daha yüksek olmasının da nedenlerin-

den biridir. İlk başlarda altyapı hizmetleri olmasa bile kısa süre içinde altyapı hizmetlerinin gelmesi ile ilk dönem gecekondu alanları, neredeyse orta sınıf konut alanlarını andıran bir görünüme kavuşmuştur. Yukarıda sıralanan bu özellikleriyle ilk dönem gecekondular, köyden kente göçen kitleler için çok önemli bir işlev görmüş, kentte bir anlamda ilk deneyimlerini edindikleri bir mekân haline dönüşmüştür. Öte yandan özellikle kente göçün ilk yıllarında kırsal kesimle yoğun olarak sürdürülen ilişkiler, gecekondulaşmanın niteliği üzerinde önemli ölçüde etkili olmuştur.

Birinci kuşak gecekondulara ilişkin olarak yukarıda söylenenlerin, gecekondu yapım koşullarının hızla değişmeye başladığı 1970'li yıllardan itibaren ortaya çıkan ikinci kuşak gecekondular için büyük ölçüde geçerli olmadığı söylenebilir. Bu tarihlerde öncelikle gecekondu yapımının temel öğesi durumunda bulunan arsa elde etme koşulları kökten değişmiştir. Eskiden olduğu gibi kent yakın çevresindeki kamu arazilerinin kullanıcılar tarafından üzerinde gecekondu yapmak amacıyla işgal edilmesi arsa elde etmenin tek yolu olmaktan çıkmış, kent çeperindeki arsalar bu kez sahipleri tarafından parsellenip satılmaya başlanmıştır. Noter tarafından onaylı bir belgeye dayalı olarak yapılan ancak tapuya tescil edilemeyen bu hisseli arsa satışlarının tarihi eskilere gitse bile, 1970'lerde büyük kentlerde görülen hisseli satışların öncekilerden önemli farkları vardır. Öncelikle bu satışlarda, satışa sunulan arsalar son derece küçük ve doğrudan gecekondu yapımına yöneliktir. Hisseli satış lar sırasında arsa sahipleri, arazilerini ortalama büyüklüğü 200-300 m^2'yi geçmeyen küçük parsellere ayırmakta, sadece geçiş amacıyla bazı yollar için alan ayırmakta ve ortak kullanımlar için hemen hiçbir alan bırakılmamaktadır. Böylece sadece arsa sahibinin arazisinin azami sayıda parsele bölünmesini amaçlayan kaba bir planlama anlayışı, birinci kuşak gecekonduların organik sayılabilecek planlama anlayışının yerini almış olmaktadır.

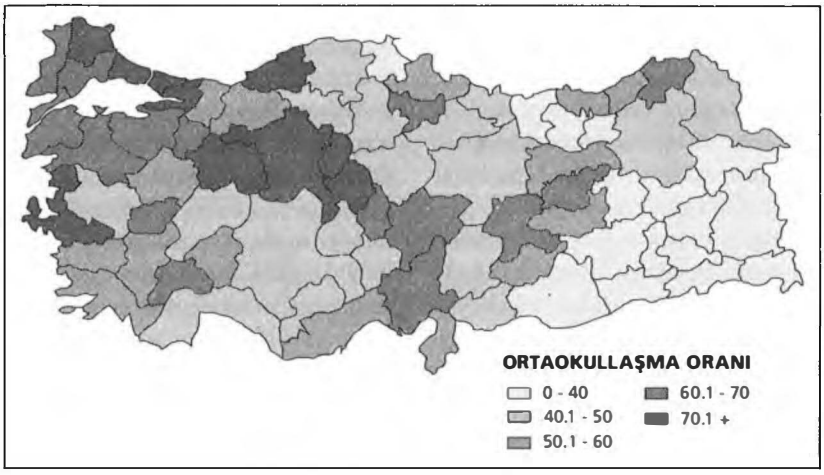
1970'li yıllarla birlikte değişen, sadece gecekondu yapımına yönelik arsa edinme süreçleri değil aynı zamanda gecekondu yapım sürecinin kendisidir de. İlk kuşak gecekonduların temel özelliklerinden olan yapımcı-konut sahibi özdeşliği giderek ortadan kalkmış ve gecekondular artan oranlarda başka gruplar tarafından inşa edilip, kullanıcılara satılan bir meta haline dönüşmüştür. Sonuçta da salt gecekondulara hizmet eden bir arsa piyasasına ek olarak, gecekondulara özgü bir inşaat piyasası da gelişmiştir. Bu gelişmenin inşaat malzemeleri piyasası için de geçerli olduğu rahatlıkla öne sürülebilir. Kentin ruhsatlı kesimlerinde yıkılan konutlardaki malzemeleri toplayıp gecekonduların kullanımına sunan, bunun da ötesinde gecekondu yapımında kullanılmak üzere malzeme üreten enformel üretim ve dağıtım ağları oluşmuştur. Dolayısıyla öncelikle arsa elde edilmesinde, daha sonra da yapım sürecinde ilk kuşak gecekonduları tanımlayan piyasa dışı ilişkiler yıkılmış, yerini kendine özgü koşulların hüküm sürdüğü bir piyasa almıştır. Gecekondulaşma sürecinde 1970'lerde başlayan, ancak özellikle 1980'lerde daha da belirginleşen bir diğer değişim de konut sahibi-kullanıcı özdeşliğinin giderek ortadan kalkmasıdır. Gecekondu alanlarında bir kişinin birden fazla konut sahibi olması yaygınlaşmış ve gecekondu alanlarında kiracılık belirgin bir biçimde artmıştır. Bütün bu değişimlerin en kolaylıkla gözlenebilir yanı, çevre standartlarında belirgin bir düşüş olmasıdır.

1980'li yıllarda yapılan bir dizi araştırmada da gecekondulaşmanın bu değişen niteliği açık bir biçimde ortaya konmuştur. 1987 yılında Alpar ve Yener tarafından yapılan bir araştırmada, mevcut gecekondu alanlarında arsayı işgal yoluyla elde edenlerin oranı İstanbul'da %20, Ankara'da

FOTOĞRAF: LALEPER AYTEK

"Plansız kentleşme" Türkiye'nin bitmeyecek ve gelinen aşamadan sonra da pek çözülemeyecek gibi duran sorunu. Türkiye'nin en "tasarlanan" kenti Ankara dahi bu sorunu en azından "civarında" yaşamak zorunda kaldı

%36, İzmir'de ise %33 olarak bulunmuştur. Yine aynı araştırma sonuçlarına göre mevcut gecekonduların dörtte biri en az bir kez el değiştirmiştir. Adı geçen araştırma bulgularına göre gecekondu alanlarında kiracılık oranları da ruhsatlı konut stokundakilere yaklaşmış ve İstanbul'da %32.7'ye, Ankara'da %28.5'e, İzmir'de ise %27.7'ye ulaşmıştır. Öte yandan Şenyapılı'nın yaptığı araştırmaya göre İstanbul, Zeytinburnu'nda, gecekondularının kurulu olduğu arsayı işgal yoluyla elde edenlerin oranı sadece %11 dolayındadır. Gecekonducuların %52.4'ü arsalarını hisseli satış yoluyla özel şahıslardan elde ederken, %17.6'sı da arsayı işgal eden özel şahıslardan satın almıştır. Bu bulgular, gecekondulaşmanın özellikle 1980'li yıllarda değişen niteliğini açık bir şekilde ortaya koymakta ve gecekondu alanlarında el değiştirme ve kiracılık oranlarının ruhsatlı konut stokuna yaklaştığını göstermektedir.

1980'li yılların başları 12 Eylül yönetiminin baskısıyla gecekondu yapımının neredeyse durma noktasına geldiği yıllar olmuştur. Ancak askeri yönetimin sona ermesi ile duraklayan gecekondu yapımı tekrar hızlanmış ve 1970'li yıllarda başlayan eğilimler, daha da güçlenerek temel gecekondu yapım tarzı haline gelmiştir. İkinci kuşak gecekondularla birinciler arasında salt yapım ve kullanım süreçlerini aşan bir dizi farklılık bulunmakta, bu ikisi Türkiye kentleşmesinin iki farklı aşamasında gelişen farklı yaşam tarzlarına işaret etmektedir. Öncelikle gecekondu, artık piyasa dışı ilişkilerle üretilen bir ürün olmaktan çıkmış, kendine özgü işleyiş kuralları olan ilişki ağları gecekondu üretim ve kullanımına hakim olmuştur. Dolayısıyla gecekondular, kentleşmenin ilk yıllarında olduğu gibi kullanım değeri için üretilmekten çıkıp, değişim değeri için üretilen ve alınıp satılan metalara dönüşmüştür. Yeni toplumsal grupların gecekondu yapım ve kullanma sürecine katılması ile gecekondu, kentleşmenin ilk aşamalarında kırdan göçen kitleler için sunduğu türde esnek bir çözüm olmaktan çıkmış ve gecekondu yapımı, herkesin rahatlıkla girip kendi evini yaptığı bir süreç olmaktan uzaklaşmıştır. Artık gecekondu piyasası, kendine özgü işleyiş kuralları olan, giriş ve çıkışların medyada yerleşmiş görünen terimi ile arazi mafyası tarafından sıkı sıkıya denetlendiği bir piyasadır. 1950'lerde ve 60'larda kent ekonomisine girişin ve kentle tanışmanın temel öğesi olan, kullanıcıların kendilerine ve ailelerine kentte bir yer edinmek amacıyla yaptıkları gecekondular, 1980'li yıllarda hızla bir spekülasyon aracına dönüşmüş ve gecekondu yapımının esas itici gücü, gecekondunun üzerine kurulu olduğu arsanın değerine el koyabilmek olmuştur.

1970'lerde başlayan ve ikinci kuşak gecekondulaşma olarak adlandırılan bu süreci hızlandıran ve gecekondu alanlarındaki asıl çarpıcı dönüşümü başlatan 1980'li yılların özel koşulları olmuştur. Bu dönemin en çarpıcı gelişmelerinden biri, kentlerin hızla büyümesi sonucu mevcut gecekondu alanlarının kent içindeki konumunda meydana gelen değişmelerdir. Kurulduğu dönemde kent dışında kalan gecekondu alanları, kentlerin hızla büyümesi karşısında kent içinde kalmış, bu da gecekondu alanlarının değerinde büyük artışlar yaratmıştır. Gecekondularının kurulu olduğu arsanın değerindeki bu artışa el koyabilmek isteyen gecekondu sahipleri, mevcut yapılarına ek yaparak satmak ya da kiraya vermek, ya da yapılarını tümüyle yıkarak yerine kaçak apartman inşa etmek yoluna gitmiştir. Bu da gecekondu alanlarının çevre kalitesinde hızlı bir düşüşü beraberinde getirmiştir.

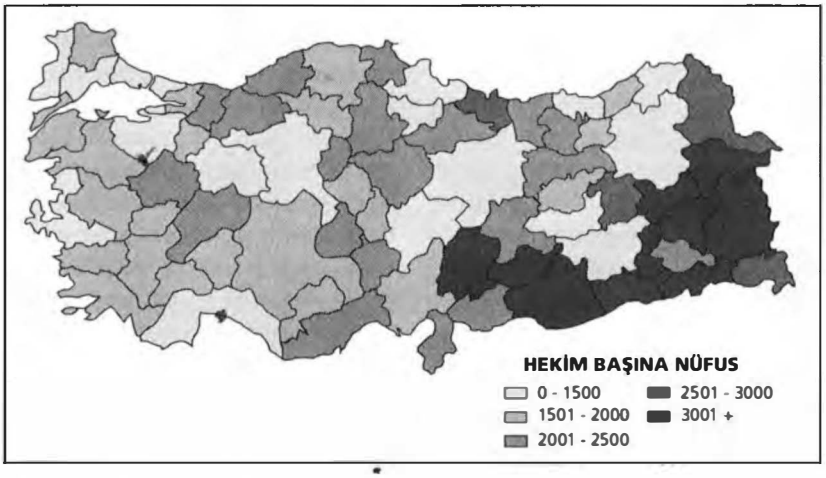
Ancak gecekondu alanlarındaki asıl çarpıcı dönüşümün başlatıcısı 1980'li yıllarda çıkartılan af yasaları olmuştur. 1980'lerde dört kez kaçak yapıların affına ilişkin yasa çıkartılmıştır: Mart 1983 tarihli 2805, Mart 1984 tarihli 2981, Haziran 1986 tarihli 3290 ve Mayıs 1987 tarihli 3366 sayılı yasalar. Bunlar arasında en önemlisi kuşkusuz 2981 sayılı yasadır. Bu yasa öncekilerin tersine kaçak yapıların yasalar karşısında bağışlanması ile kısıtlı kalmamış ve mevcut gecekonduların hazırlanan islah imar planlarında öngörülen modele göre dönüşümüne zemin hazırlamıştır. Islah imar planlarında amaç da gecekonduların, herhangi bir teşvik ve izne gerek kalmadan mevcut parseller

üzerinde dönüşebilmesidir. Islah imar planları, mevcut gecekondu-ların apartmanlaşmasını sağlamanın temel aracı olmuştur. Bu sayede tek katlı kaçak yapılardan çok katlılara dönüşüm sağlanmış, daha önceleri istisna durumunda bulunan çok katlı kaçak yapılaşma kural haline gelmiştir. Öncelikle, kent merkezi yakınındaki gecekondu alanlarındaki tek katlı gecekondular yıkılıp yerlerine aynı parseller üzerine çok katlı apartmanlar inşa edilmiştir. Islah imar planlarının açtığı yol sayesinde ıslah imar planı olmadan da çok sayıda yerleşimde gecekonduların apartmanlara dönüşümü gerçekleşmiş, giderek kaçak yapıların doğrudan doğruya çok katlı inşa edilmesi uygulaması yaygınlaşmıştır. Artık 1990'ların Türkiye'sinde 1960'lı yıllarda olduğu gibi, kullanıcının işgal yoluyla elde ettiği arsası üzerinde tek katlı gecekondusunu inşa etmesi kesinlikle söz konusu değildir. Bugün artık gecekondu olarak adlandırılması yanlış olan kaçak yapılaşma esas olarak kullanıcı dışındaki gruplarca ve doğrudan doğruya çok katlı yapılar şeklinde gerçekleştirilmektedir.

Kaçak yapılaşmanın 1990'larda ulaştığı noktayı, yeni bir aşama değil de 1970'lerde başlayan süreç ve eğilimlerin bir uzantısı olarak görmek daha doğru olacaktır. Bugünün kaçak yapılaşması, ilk tohumlarını 1970'lerde gördüğümüz ve 1980'lerde giderek hızlanan bir dizi ilişki ve sürecin ürünüdür. Bugün Türkiye kentleri kaçak yapılaşmanın erişmiş bulunduğu noktadan kaynaklanan ciddi ve çözümü neredeyse olanaksız görünen sorunlarla karşı karşıyadır. Öncelikle af yasalarının öncülük ettiği süreç ile gecekondu alanlarında belirgin bir farklılaşma söz konusudur: bir yanda, artan kentsel rantların baskısıyla hızla apartmanlara dönüşen, yoğunluğu hızla artan, yeterli altyapı olanaklarından yoksun, çevre standartlarının son derece düşük olduğu alanlar, diğer yanda kullanıcılarının gereksinimlerine yanıt vermekten uzak, kendi içinde hiçbir dönüşüm potansiyeli barındırmayan, bir anlamda kaderine terk edilmiş gecekondu alanları.

Bugün gecekondulaşma, kentsel alanlarda barınacak bir yer bulmanın ötesinde bir anlam kazanmış, kentte oluşan rantlara el koyma mücadelesinin bir aracı haline gelmiştir. Kullanıcılarına sağladığı yüksek rantlar nedeniyle gecekondular artık kırdan kente göçün bir sonucu olmak yerine neredeyse nedeni haline gelmiştir. Çevre standartlarının düşüklüğüne ek olarak vurgulanması gereken bir diğer nokta da, eski gecekondu alanlarının sağladığı esnekliğin tam tersine, bu süreç ile kentler içinde geliştirilmesi/iyileştirilmesi mümkün olmayan çöküntü alanlarının (*slum*) ortaya çıkmakta olmasıdır.

1990'lı yılların gecekondulaşma süreçlerine ilişkin olarak vurgulanması gereken son nokta da bu alanlarda gözlenen ve kısaca gettolaşma olarak adlandırılabilecek bir eğilimdir. Bu alanlar, sadece çevresel özellikleri ile değil aynı zamanda barındırdıkları ve sakinlerine sundukları gündelik yaşam ve kültür ile de kentten kopmak eğilimindedir. Gecekondular son yıllarda hemen tüm Türkiye kentlerinde gözlenen kültürel parçalanma-ayrışma sürecinin önemli bir ayağı haline gelmiştir. Kentlerdeki gecekondu alanları, kent kültürüne uzak, giderek daha çok içine kapanan cemaatlerin yerleştiği mekânlara dönüşmek eğilimindedir. Bu yönüyle gecekondular bir anlamda kenti uzaktan izleyen yabancıların mekânı haline gelmiş, kent içinde yabancı kentler konumuna düşmüştür.

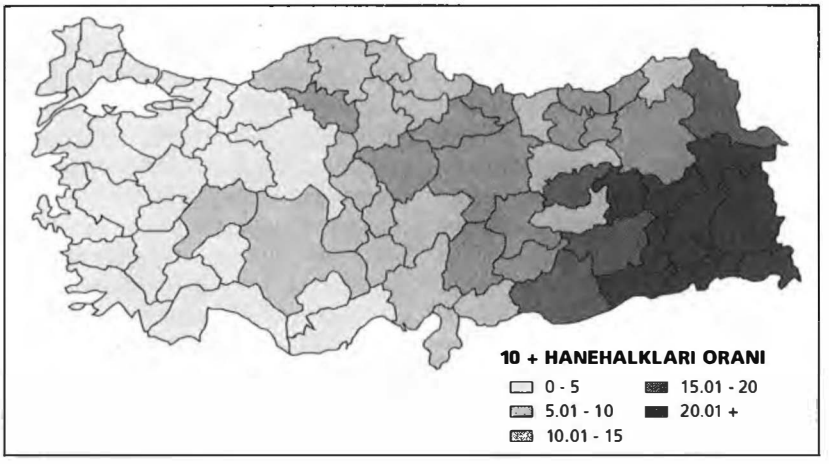

İmarlı kent kesimleri: Kentlerin sorunsuz(!) alanları

Görüldüğü gibi Türkiye'de gecekondulaşmanın belirgin bir sınıfsal niteliği bulunmaktadır. Bugün bu niteliğini bir ölçüde yitirmiş de olsa gecekondu, esas olarak köyden kente göç eden ve formel konut piyasasından dışlanan düşük gelir gruplarına hizmet vermektedir. Gecekondu kadar bariz olmamakla birlikte, kentlerin imarlı kesimlerinde faaliyet gösteren konut sunum tarzlarının da belirli bir sınıfsal tabanı olduğu söylenebilir.

Belirtmek gerekir ki, Türkiye kentlerinin imarlı olarak adlandırılan kesimlerinde özellikle 1980 öncesi dönemde faaliyet gösteren sermaye grubu, küçük sermaye olmuştur. Yaygın terimiyle yapsatçılık olarak anılan bu kesim, kentlerin ruhsatlı alanlarını

dönüştürerek kentlerin büyük bir bölümüne damgasını vurmuştur. Yapsatçılık olarak anılan küçük üreticiliğin (ruhsatlı) konut kesiminde hakimiyetini kurması, gecekondulaşmanın Türkiye kentleşmesinin ayrılmaz bir öğesi haline geldiği 1950'lere rastlar. Bu dönemde, yüksek gümrük duvarlarıyla korunan iç pazara dönük sanayileşmenin olanaklı kıldığı tekel rantları büyük sermaye için konut kesimini kârsız bir alan haline getirmiş-

tir. Böylelikle özellikle küçük toprak mülkiyetinin hakim olduğu kentsel arsa piyasasına uygun düzenlemeler yapan küçük sermaye kesimde hakim olmuş, devletin konut kesimine büyük çaplı bir müdahalesine gerek kalmadan kentli orta sınıfların konut sorununa çözüm üretebilmiştir. Yapsatçılığın oldukça geniş bir orta sınıf kesimini konut piyasasına çekmekte gösterdiği başarının ardında farklı toplumsal grupları bir araya getiren geniş tabanlı bir ittifak yatmaktadır. Yapsatçılığın altın dönemini yaşadığı 1960'lı ve 70'li yılların koşulları, ne denli farklı beklentiler içinde olsalar da yapsatçılığı tanımlayan ilişkiler içerisinde yer alan toplumsal gruplar arasında hızlı kentleşmeden yararlanmaya dönük bir çıkar birliği kurulmasını olanaklı kılmıştır. Başka bir açıdan bakıldığında yapsatçılık -ve yapsatçı konut kesimi ile birlikte ele alınması gereken "formel" arsa piyasası- Türkiye'de kentli orta sınıfların ortaya çıkışında ve gelişiminde temel bir rol oynamıştır. Bu anlamda yapsatçılık gecekondu ile karşılaştırılabilecek bir işlev üstlenmiştir. Özellikle 1980 öncesi dönemde "enformel kesimin" politik denklemler içinde yer alabilmesinin temel etkeni olan gecekonduya benzer şekilde yapsatçılık da kentli orta sınıfların, dönemi niteleyen sınıf ittifaklarına katılımında temel bir rol oynamıştır.

1980 sonrası dönemde tıpkı gecekondu olgusunda olduğu gibi, orta sınıfların da kent mekânını kullanma biçimlerinde de önemli değişiklikler yaşanmış ve kısaca çeşitlenme olarak adlandırılabilecek bir süreç bu kesimde de etkili olmuştur. Bu dönüşümü başlatan nedenlerin bir bölümü yapsatçı kesimde yaşanan krizdir. 1980 sonrası dönemde sadece ekonominin bütünündeki üretim, talep ve kârlılık koşulları değişmekle kalmamış, devletin konut sektörü ile olan ilişkileri de köklü bir dönüşüm geçirmiştir. Sonuçta, kentlerin ruhsatlı kesimlerinde orta ve üst gelir gruplarına yönelik seçeneklerin sayısı artmış, yeni çözümler geliştirilmiştir.

1980 sonrası dönemde ("ruhsatlı") konut sektöründe gözlenen en belirgin dönüşüm, küçük üreticilerin üretimden aldıkları payın düşmesidir. Küçük üretimin azalan payına karşılık, kooperatiflerin konut üretiminden aldıkları pay istikrarlı bir artış göstermiştir. Üretimine başlanan konut sayısında kooperatiflerin 1975-80 döneminde %10.9 olan payı, 1980-85 döneminde %21.1'e ve 1985-90 döneminde de %31.2'ye yükselmiştir. Diğer bir deyişle, 1990'lı yıllarda kentlerin imarlı kesimlerinde inşa edilen her üç konuttan biri kooperatifler eliyle gerçekleştirilmektedir. Bunda temel rolü oynayan kuşkusuz 1984 yılında kurulan Toplu Konut İdaresi'nin sağladığı kredi olanaklarıdır. Toplu Konut İdaresi aracılığıyla konut sektörüne aktarılan kaynakların sektör üzerinde öylesine büyük etkisi olmuştur ki, 1984 öncesinde yılda ortalama 140 konut kooperatifi kurulurken, bu sayı 1985-90 döneminde 2800'ü bulmuştur. Bu açıdan 1980'li yılların özellikle ikinci yarısını tam anlamıyla bir toplu konut furyası olarak adlandırmak hiç de abartı olmayacaktır.

Kooperatiflerin konut üretiminden aldıkları payın artması, kentlerin büyüme süreçleri üzerinde önemli ölçüde etkili olmuştur. Ölçeklerinden ötürü daha büyük alan gereksinen kooperatif girişimleri, çoğunlukla kent çevresindeki ucuz arsaları tercih etmiş ve böylelikle de kentlerin desantralizasyonu sürecini hızlandırmıştır. Elbette ki 1980 sonrasında özel araba sahipliğinin artması, çeşitli kamu kurumları ve büyük eğitim kurumlarının kent dışında yer seçmesi gibi etmenler de bu süreci hızlandıran diğer nedenler arasında sayılmalıdır. Ancak ilginçtir ki, kamu kaynakları ile desteklenen kooperatifler, kent çevresindeki ucuz arsaları imara açmanın sağladığı yüksek rantlara el koymanın bir aracı haline gelmiş, hayali ortaklar vb. yollarla da bu rantların kısıtlı bir kesi-

Toplu Konut İdaresi

ALİ TÜREL

Başbakanlık Toplu Konut İdaresi (TOKİ), 2 Mart 1984 tarihli ve 2983 sayılı yasa uyarınca kurulan Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi'nin (TKKOİ) 9 Nisan 1990 tarihli Kanun Hükmünde Kararname ile ikiye ayrılması sonucu bugünkü adını almıştır. 2983 sayılı kanunla aynı tarihli olan ve Toplu Konut Fonu'nun oluşturulmasını öngören 2985 sayılı Toplu Konut Kanunu Fon'un, Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı Kurulu'nun (TKKOK) tesbit edeceği esaslar ve Bakanlar Kurulu'nun düzenleyeceği tüzük uyarınca kullanılabileceğini belirlemiştir. Toplu Konut Fonu'nun kullanılmasıyla ilgili işlemler 9 Nisan 1990 tarihine kadar TKKOİ tarafından yürütülmüş, bu tarihten itibaren ise TOKİ tarafından üstlenilmiştir. Aynı İdare'ler Toplu Konut Fonu'nun yanısıra belediyelerin toplu konut projeleri için arsa kamulaştırma ve altyapı sunum faaliyetlerine finansman sağlayan Geliştirme Destekleme Fonu ile ilgili işlemleri de yürütmüşlerdir. TKKOK'nun yetkileri 28 Aralık 1987 tarihli bir Kanun Hükmünde Kararname ile Yüksek Planlama Kurulu'na devredilmiştir.

1980'li yılların başlarında konut sektörünün krize girmesi üzerine 1981 tarihinde 2487 sayılı Toplu Konut Kanunu çıkarılmış ve bu kanun uyarınca Genel Bütçe'den yapılacak aktarmalarla Kamu Konut Fonu'nun oluşturulması ve İmar ve İskân Bakanlığı tarafından idare edilecek bu Fon'dan konut projeleri için finansman sağlanması öngörülmüştür. Ancak Bütçe'den yasada belirlenen miktarda aktarma yapılamamıştır. Sigortalı üyelerin kurduğu kooperatifler tarafından inşa edilen konutlar için kredi veren Sosyal Sigortalar Kurumu'nun uyguladığı yüksek faiz sübvansiyonları nedeniyle kaynaklarının tükenmesi, öte yandan banka faizlerinin serbest bırakılması sonucu yükselen faizler nedeniyle Emlak Kredi Bankası konut kredileri için ucuz kaynak bulma olanağını kaybetmiştir. Bunun üzerine konut sektörüne bütçe dışı kaynaklardan kredi sağlamak amacıyla, 1983 seçimlerinden sonra işbaşına gelen hükümet tarafından hazırlanan 2985 sayılı Toplu Konut Kanunu 2 Mart 1984 tarihinde Parlamento tarafından kabul edilmiştir. Toplu Konut Fonu'nun kurulmasını öngören bu kanun uyarınca 2487 sayılı kanun yürürlükten kaldırılmış ve Kamu Konut Fonu'nun bakiyesi Toplu Konut Fonu'na aktarılmıştır.

2985 sayılı Toplu Konut Kanunu uyarınca TC Merkez Bankası nezdinde kurulan Toplu Konut Fonu'nun kaynakları; yurt içinde imal edilen alkollü ve alkolsüz içkilerle akaryakıta uygulanacak fon kesintileri, yurt dışına çıkanların ödeyeceği harçlar, Tekel İdaresi'nin ithal ettiği maddelerden alınan fonlar, Hazine arsaları üzerine yapılacak binaların arsa maliyet bedellerinin en çok yüzde 25'ine kadar alınacak katılım payı, kredi, bağış ve tahvil gelirleri ile Fon'dan açılan kredilerin geri ödemeleri olarak tanımlanmıştır. 1984-1987 yılları arasında Fon gelirlerinin tümü TKKOİ'nin kullanımına bırakılmışken 1988 yılından itibaren Bütçe Kanunları ile, Fon gelirlerinin önce yüzde 30'unun ve giderek daha büyük bölümünün Genel Bütçe'ye aktarılması öngörülmüştür. Nitekim 1988 yılında TKKOİ Fon gelirlerinin yüzde 75'ini kullanmışken 1994 yılında TOKİ'nin kullandığı kaynağın toplam Fon gelirlerine oranı yüzde 23 olmuştur.

Toplu Konut Fonu'ndan önceleri toplu konut kredilerinin yanısıra ferdi kredi ve konut yapım malzemeleri sanayii yatırım ve işletme kredileri verilmiştir. Ancak 1990'lı yıllarda ferdi kredi ile yatırım ve işletme kredileri verilmemiş, buna karşılık TOKİ Başkanlığı tarafından 14 Kasım 1992 tarihli Resmî Gazete'de yayınlatılan "Belediye Arsaları Üzerinde Toplu Konut ve Kentsel Çevre Üretimi ve Kredilendirilmesine Dair Yönetmelik" uyarınca yeni bir toplu konut kredisi uygulaması başlatılmıştır. TOKİ'nin, Almanya ve Fransa'da başarılı örnekleri olan yapı tasarruf sistemini başlatmak amacıyla hazırladığı Toplu Konut Tasarruf Sistemi ve Konut Kredileri Yönetmeliği 11 Temmuz 1995 tarihli Resmî Gazete'de yayınlanmıştır. Uygulamanın 1996 yılında başlaması beklenmektedir.

Kurulduğu 1984 yılından 1995 yılı Eylül ayı sonuna kadar Toplu Konut Fonu'ndan 95.296 ferdi kredi, 836.975 toplu konut kredisi ve 16.808 Belediye Arsaları Üzerinde İnşa Edilen Toplu Krediler için kredi olmak üzere toplam 949.079 konuta kredi açılmış, bunlardan 816.091 konutun yapımı tamamlanmıştır.

Halen çoğunlukla kooperatifler tarafından kullanılan Toplu Konut Kredileri ile belediye arsaları üzerine inşa edilen konutlar için kullandırılan kredilerin ödenmesi ve inşaatların izlenmesi ile ilgili işlemler bankalar tarafından yürütülmektedir. 30 Mayıs 1989 tarihli ve 20180 sayılı Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren 89/1 sayılı yönetmelik uyarınca Toplu Konut

→

Kredileri brüt alanı 100 metrekareye kadar olan ve tatil konutu niteliğinde olmayan konutlara verilebilmektedir. İnşaat seviyesi yüzde 40'a ulaşınca toplu konut yapımcıları, her yıl yayınlanan tebliğlerde belirtilen tarihlerde ilgili bankalara başvurarak kredi talebinde bulunabilmektedir. Kredi kullanacak kişinin kendisi, eşi veya 18 yaşını doldurmamış çocuklarının üzerine kayıtlı konutunun bulunmaması gerekmektedir. Yönetmelik, yayınlandığı tarihe kadar açılmış olan kredilerin tabi olduğu sabit faiz uygulamasına son vererek "endeksli kredi sistemini" getirmiştir. Enflasyonun yüksek olduğu ülkeler için önerilen bu sistem tek endeksli olarak, borç bakiyeleri ve geri ödeme taksitleri altı ayda bir (Ocak ve Temmuz aylarından geçerli olmak üzere) artırılarak uygulanmaktadır. Artış oranı ortalama memur maaş artış oranı ile Toptan Eşya Fiyat Endeksi artış oranlarından daha küçük olanı esas alınarak TOKİ tarafından belirlenmektedir. Başlangıç taksiti, toplam borç kredinin geri ödeme süresine (ay olarak) bölünerek belirlendiği ve ödenmeyen faiz borcu ana borca eklendiği için, kredi kullanan orta ve dar gelirli kişiler için zorlanmadan ödeyebilecekleri koşullar sağlanmış olmaktadır.

TOKİ'nin diğer bir faaliyet alanı mülkiyetindeki arsalar üzerinde toplu konut siteleri inşa ederek uygun ödeme koşulları ile konutu olmayan ailelere satmaktır. Ankara'da Eryaman ve İstanbul'da Halkalı Toplu Konut Projeleri bunlardan en önemlileridir. Ayrıca İstanbul Ataköy'de 7., 8. ve 11. mahalleler ile İzmit Yahyakaptan ve Bozcaada konutlarının yapımı tamamlanmış; Gökçeada, Diyarbakır, Hakkari ve Şırnak toplu konut projelerinin yapımı 1995 yılının Eylül ayı sonunda sürmektedir. TOKİ'nin bu kapsamda yapımına başladığı konutların sayısı 34.233 olup bunlardan 28.553'ü tamamlanmıştır. Böylece 1984 ile 1995 (ilk dokuz ay) yılları arasında TKKOİ ile TOKİ tarafından toplam 983.312 konuta finansman sağlanmış, bu konutlardan 842.684'ünün inşaatı bitirilmiş olmaktadır.

TOKİ ayrıca Altyapılı Kentsel Arsa Üretimi Projelerini gerçekleştirmektedir. Üzerinde toplu konut yapımının sürdüğü arsalardan başka dokuz kentte 24 bin konutun inşa edilebileceği 525 hektar arsa TOKİ'nin mülkiyetindedir. Diğer taraftan TOKİ'nin 16 kentte 27 bin konutun yapılabileceği 583 hektar arsanın Hazine'den devir veya satın almak suretiyle mülkiyetini elde etme çalışmaları 1995 yılı Ekim ayında sürmektedir.

Devlet Planlama Teşkilatı'nın 1994 bazlı konut yatırım deflatörü kullanılarak hesaplanan 1984-1994 döneminde toplam kullanılan kaynak, 1994 yılı fiyatlarıyla 323 trilyon lira, toplam verilen kredi ise 222 trilyon liradır.

TOKİ son yıllarda Başbakan tarafından verilen iki görevi de üstlenmiştir. Bu görevlerden birincisi 13 Mart 1992 tarihinde Erzincan ve çevresinde önemli hasara sebep olan depremin ardından TC Hükümeti ile Dünya Bankası arasında imzalanarak 27 Ağustos 1992 tarihli Resmî Gazete'de yayınlanan 285 milyon ABD Doları tutarındaki kredi anlaşması ile finansman sağlanan Erzincan Depremi Rehabilitasyon ve Yeniden Yapılandırma Projesi'nin yürütülmesidir. 1995 yılının sonlarında büyük ölçüde tamamlanacak olan proje kapsamında Erzincan'da 3 hastane ve 1052 lojman inşa edilmekte, ayrıca 7 kamu binasının, 1131 kooperatif konutunun ve 6 işhanı da dahil olmak üzere toplam 701 işyerinin rehabilitasyonu gerçekleştirilmekte ve kentin altyapı şebekeleri ıslah edilerek pissu arıtma ve çöp toplama tesisleri yapılmaktadır. Proje hastaneler için tıbbi cihaz, kamu kuruluşları için araç ve iş makinaları ile otomasyon ekipmanı alımını da içermektedir. Proje kırsal alanı da kapsamına alarak köylerde 2885 ahır inşa edilmiş, buralarda barındırılacak 10.348 yüksek verimli ineğin alımı gerçekleştirilmiş, içmesuyu, sulama ve yol projelerinin yapımı tamamlanmıştır. 1995 yılının sonuna kadar yaklaşık 200 milyon Dolar harcanacak olması nedeniyle kredinin kalan bölümü kullanılarak sel afetine uğramış olan Senirkent için 1996-1999 yıllarını kapsayan 33 milyon dolar tutarında yeni bir proje hazırlanmıştır.

TOKİ'nin üstlendiği ikinci görev Birleşmiş Milletler tarafından düzenlenen ve 3-14 Haziran 1996 tarihleri arasında İstanbul'da yapılacak olan İnsan Yerleşmeleri Konferansı (Habitat II) için ev sahibi ülke hazırlıklarının yürütülmesidir. Hükümet ile Birleşmiş Milletler Kalkınma Teşkilatı (BMKT) arasında imzalanan bir anlaşma uyarınca bu iş için bir proje tanımlanarak projeyi gerçekleştirmek üzere TOKİ'ye bağlı bir birim oluşturulmuştur. Projenin finansmanı için gerekli kaynakların büyük bölümü Geliştirme Destekleme Fonu'ndan sağlanmış ve BMKT da bir miktar katkıda bulunmuştur. Bu birim bir taraftan konferansla ilgili bina ve mekanların hazırlanmasını gerçekleştirirken, diğer taraftan konferansın tanıtımını, her türlü organizasyon işlerini ve insan yerleşmeleri ve konutla ilgili inşaat ve işletme tekniklerinin sergileneceği uluslararası ticaret fuarının düzenlenmesini üstlenecek firmaları ihalelerle belirlemiştir. Konferansa sunulacak Türkiye Ulusal Raporu'nun hazırlanması çalışmaları da bu birim tarafından koordine edilmektedir.

min eline geçmesi sağlanmıştır. Üstelik kooperatifler eliyle ortalama konut yapımı süresinin diğer alternatiflere göre daha uzun olduğu da göz önüne alındığında, bugün bir spekülasyon aracı haline dönüşmüş görünen kooperatifler eliyle kamu kaynaklarının toplumun desteğe ihtiyacı olmayan kesimlerine aktarıldığı rahatlıkla söylenebilir. 1980 sonrasının orta sınıflar açısından önemli bir diğer özelliği, yine kooperatiflere benzer şekilde büyük şirketler eliyle kent dışındaki arazilerin topluca imara açılması uygulamasıdır. Bu yolla kentlerin çepere doğru yayılması hızlandırılmış ve ucuz arsaları imara açan bu şirketler büyük kârlar elde etmişlerdir. Ancak büyük yapımcı şirketler eliyle gerçekleştirilen bu uygulamaların büyük ölçüde üst gelir gruplarına yönelik kaldığını da belirtmek gerekir.

1980 sonrası dönemde kentlerin imarlı kesimlerinde yaşanan bu dönüşümler, büyük sermayenin kentsel alanlara girme, kentlerde oluşan rantlardan pay alma çabası olarak da yorumlanabilir. Bu açıdan 1980 sonrası dönem, kentsel rantların paylaşımı konusunda küçük girişimcilik ile büyük sermayenin kentleşme sürecinin ilk aşamalarında varmış oldukları gizli uzlaşmanın yıkıldığı yıllar olmuştur. Özellikle Özal döneminde büyük sermayenin kente girişini kolaylaştırmaya yönelik bir dizi düzenleme yapılmıştır. Tekeli'nin küçük sermayenin kentinden büyük sermayenin kentine geçiş olarak adlandırdığı bu dönüşümlerin kentsel alanlarda rant paylaşımı ve bu paylaşımın politik sonuçları üzerinde çok büyük etkileri olmuştur.

1980'lerde kentleşme sürecinin diğer boyutları

Coğrafî olarak önemli farklılıklar göstermekle birlikte Türkiye'de hem kırsal kesimde hem de kentsel alanlarda küçük toprak mülkiyeti hakimdir. Toprak mülkiyetinin parçalanmış olması, kırsal kesimde oldukça özgül üretim ilişkilerinin ortaya çıkmasına yol açmakla kalmamış, kentsel gelişmenin niteliği ve biçimi üzerinde de büyük ölçüde etkili olmuştur. Küçük toprak mülkiyetinin hakim olmasının en önemli sonuçlarından biri de politik alanda kısaca popülist olarak adlandırılabilecek uygulamalara zemin hazırlamış olmasıdır. Türkiye'de politik yaşama damgasını vuran popülist politikaların kırsal kesimdeki üretim ilişkileri olan bağlantısı üzerine çok şey yazılmış olmakla birlikte, kentsel alanlardaki toprak mülkiyetinin ve hakim kentsel büyüme biçimlerinin popülist politikalarla ilişkisi üzerinde çok durulmamıştır. Oysa kentsel alanlarda oluşan rantların dağıtımı sadece popülist politikaların varlığı açısından değil, en genelde Türkiye'de hüküm süren sınıfsal ilişkiler açısından da son derece önemli bir rol oynamaktadır. İlhan Tekeli Türkiye'de yaratılan yıllık değerin yaklaşık %20'sinin arsa sahiplerine rant olarak transfer edildiğini kestirmektedir. Dolayısıyla toplumdaki rant transfer mekanizmaları yoluyla oldukça önemli miktarda bir değer, toplumsal gruplar arasında yeniden dağıtılmakta ve bu gruplar arasındaki ilişkiler bu dağıtım mekanizmaları aracılığıyla yeniden üretilmektedir. Öte yandan, kentsel rantın nasıl dağıtılacağına ilişkin tavırlar da yerel politik süreçlerin en önemli öğelerinden birini oluşturmaktadır.

FOTOĞRAF: MANUEL ÇITAK

Dev alışveriş ve eğlence merkezleri "yeni kent kültürü"nün 80'lere damgasını vuran "mekân"larıydı. Ataköy Galleria, Altunizade Capitol, Etiler Akmerkez bu mekânların başta gelenleri oldular. Kent merkezinden biraz uzak, gecekondu semtlerine biraz yakın bu merkezler kentli elitler için tasarlanmış olmakla beraber, gecekondu halkının da rağbet ettiği ve vakit geçirdiği muhitlerdi.

1980 öncesi ve sonrası dönem, kentsel rantların toplumsal gruplar arasında dağılımı ve bu dağılım üzerine kurulan sınıfsal dengeler açısından da önemli farklar göstermektedir. Küçük toprak mülkiyetinin varlığı, konut kesiminde de küçük üreticiliğe dayalı konut sunumlarının gelişmesini desteklemiş, planlama sistemi de küçük mülkiyete dayalı arsa piyasasının işleyişini kolaylaştıracak düzenlemeler getirmiştir. Bundan dolayı, hızlı kentsel gelişmenin yarattığı yüksek rantları özellikle 1980 öncesi dönemde oldukça geniş bir kitleye dağıtabilmek mümkün olabilmiştir. Kentsel arsa piyasasının son derece canlı oluşu ve kısa sürede büyük getiriler sağlayabilmesi, özellikle orta sınıfların refah düzeyi üzerinde etkili olmuş ve bu grupların 1980 öncesi dönemi belirleyen toplumsal uzlaşmaya katılımını sağlayan temel öğelerden biri haline gelmiştir. Düşük gelir grupları ile orta sınıflara konut sağlayan gecekondulaşma ve yapsatçılık bu uzlaşmanın temel destekleri işlevini görmüştür. Öte yandan, ithal ikameci sanayileşmenin güvence altına aldığı tekelci rantlardan vazgeçmeyen büyük

burjuvazi de rantların esas olarak küçük ve orta girişimcilere dağıtılmasına dayanan bu çözümü kabullenmiş, kentsel alanlarda oluşan rantlardan uzak durmuştur.

1980 öncesi dönemde kendilerine toplumsal bir taban arayan politik hareketler, hem merkezî hem de yerel düzeyde gelirin yeniden dağıtımını öngören popülist politikalar aracılığıyla rantın dağılımına ilişkin stratejiler geliştirmiş, rantların denetimi yolunda herhangi bir çabaya girişmemişlerdir. Kentsel alanlarda yüksek rantların oluşumunu engelleyici yönde plan kararları alınmaması ve/veya alman kararların uygulanmaması, gecekondulara ilişkin alınan tavırlar ve kentlerin imarlı kesimlerine verilen kat artışları bu stratejilerin somut örnekleri arasında sayılabilir. Öte yandan kentlerde oluşan bu rantlardan pay alma çabası, imar kurumu üzerinde de yoğun baskılar oluşması ve giderek de planlama kurumunun kentsel gelişmeyi denetleyemez hale gelmesi sonucunu doğurmuştur.

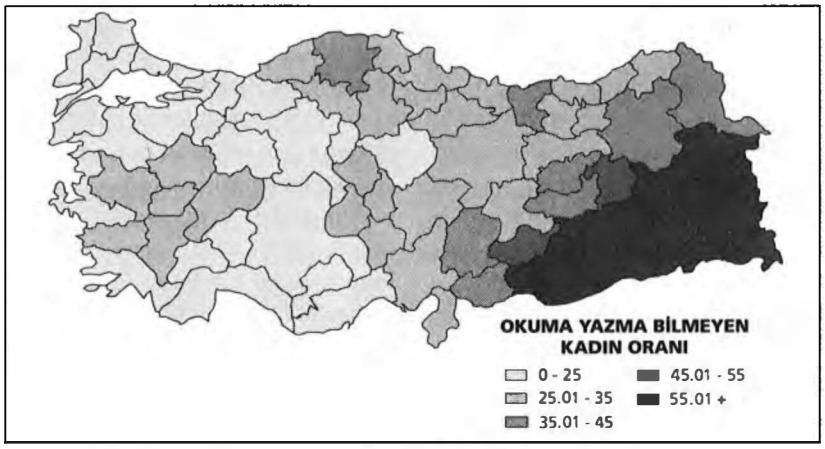
1980 ile başlayan dönem kentsel alanlarda oluşan rantın paylaşımı açısından da önemli değişikliklerin yaşandığı yıllar olmuştur. Öncelikle kentsel gelişme ile yaratılan yüksek rantlardan pay almak isteyen yeni gruplar sahneye çıkmıştır. 1980 sonrası dönemde kentlerin muhtemel gelişme alanları üzerinde oluşan baskılar, farklı grupların rantlardan pay alma talepleri olarak da değerlendirilebilir. Bu dönemde ithal ikameci sanayileşmenin sağladığı kolay birikim olanaklarının bir bölümünden yoksun kalan büyük sermaye de kentsel rantlardan pay alma uğraşı içine girmiştir. Sonuçta rant dağıtımının toplumsal tabanı bir ölçüde daralmış, kentsel rantları eskisi kadar geniş bir kitleye kolaylıkla dağıtmak olanağı kalmamıştır.

Ancak 1980 sonrası dönemde yaşanan bir kaç önemli gelişme, kentsel alanlarda oluşan rantın toplumsal gruplar arasında yeniden dağıtımını öngören popülist politikaların sürdürülebilmesini mümkün kılmıştır. Bu gelişmelerin en önemlisi, yerel yönetimler alanında yapılan düzenlemelerdir. Bu düzenlemelerle yerel yönetimlerin merkez karşısındaki özerkliğini arttırıcı yönde adımlar atılmış, yeni malî olanaklar yaratılmış ve en önemlisi 1985 yılında çıkartılan 3194 sayılı İmar Yasası ile imar planlarını yapma ve değiştirme yetkisi belediyelere verilmiştir. Böylelikle yerel yönetimler önemli birer güç odağı haline gelmekle kalmamış, rantların oluşumu ve yeniden dağıtımı konusunda eskisinden çok daha güçlü kurumlar haline gelmişlerdir.

Yeni edindikleri yetkiler sayesinde belediyeler, hem büyük sermayenin taleplerine cevap verebilmiş, hem de popülist politikaların geleneksel olarak kayırdığı gruplara yönelik yeniden dağıtım politikalarını sürdürebilmişlerdir. Ancak bu nedenle yerel yönetimler, yerel çıkar gruplarının etkilerine daha açık hale gelmiş ve geleneksel olarak küçük ve orta girişimciliğin etkin olduğu yerel politika sahnesinde bu kez büyük ölçekli girişimciler de yer almışlardır. Yerel yönetimlerin artan hareket alanı sayesinde 1980 öncesi dönemde olduğu gibi kentsel rantların dağıtımı siyasî destek sağlamanın temel yollarından biri olma özelliğini korumuştur.

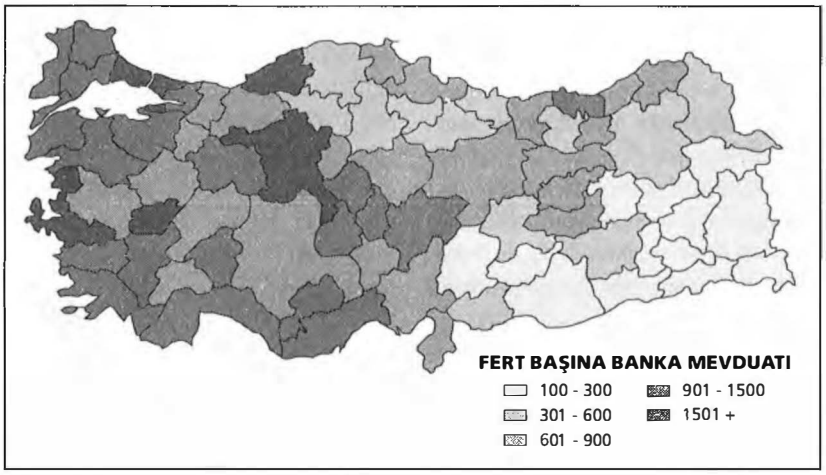
Bundan başka 1980 sonrası dönemim en temel özellikleri arasında sayılması gereken kıyı alanlarındaki hızlı gelişmeler de rant dağılımının tabanının genişletilmesi çabası olarak da yorumlanabilir. Bu dönemde kıyı alanları sadece büyük ölçekli turizm tesislerine açılmakla kalmamış, ikinci konut olarak anılan yazlık sitelerin de istilasına uğramıştır. Büyük ölçüde kooperatifler eliyle gerçekleştirilen bu gelişme, üst ve orta gelir grupları için özellikle 1980'li yılların ikinci yarısında önemli bir yatırım alanı olmuştur. Burada vurgulamak gerekir ki, kıyı alanlarındaki yazlık sitelerin yapımı kamu eliyle de yoğun bir şekilde desteklenmiş ve 1984-89 döneminde Toplu Konut Fonu kaynaklarının yaklaşık üçte biri bu konutların finansmanına ayrılmıştır.

Kıyı alanlarındaki hızlı yapılaşmada önemli bir rol oynayan 1982 tarihli Turizm Teşvik Yasası kentsel alanlarda da son derece önemli etkiler yaratmıştır. Özellikle planlama sürecinin kısıtlamaları ile uğraşmak istemeyen büyük girişimciliğin kente girişinde bu yasa uyarınca gerçekleştirilen turizm merkezleri uygulaması etkili olmuştur. Bu yasaya dayanarak büyük kentler içinde kimi bölgeler,

hattâ kimi kez üzerinde tek bir yapının yer aldığı parseller bile turizm merkezi ilan edilmiş ve bu bölgelerde ayrıcalıklı imar koşulları belirlenmesi olanağı doğmuştur. Bu uygulamaya Bedrettin Dalan'ın belediye başkanlığı yaptığı dönemde İstanbul'da ve çeşitli dönemlerde de Ankara'da sık sık başvurulmuştur.

Bunun yanısıra 1980 sonrası dönemde kentlerin tarihî sit alanları üzerinde de yoğun baskılar yaşanmış ve bu alanlar üzerindeki yapılaşma yasağının delinmesi yönünde yoğun girişimlerde bulunulmuştur. Tüm bu gelişmelerin dikkate alınması gereken en önemli sonuçlarından birisi de özellikle büyük kentlerde planlama çabalarının neredeyse tümüyle terk edilmiş olmasıdır. Kentlerin gelişiminin bütünlükçü bir bakış içinde denetlenmesi çabası çoğu kez gereksiz bir eylem olarak görülmüş ve planlama eylemi, büyük ölçüde birbirinden bağımsız gelişmelerin düzenlenmesi çabasına indirgenmiştir. Öte yandan, özelleştirme yasası ile kamu arazilerinin özel sektöre devrinin gündeme gelmiş olması, önümüzdeki dönemlerde kentlerin plan dışı büyüme sürecini hızlandıracak önemli bir gelişme olmaya aday görünmektedir.

Yüzyıl biterken Türkiye kentleri: Yanyana yabancıların kenti

1990'ların ortasına geldiğimizde Türkiye kentlerinde şimdiye dek yaşananlardan çok farklı sorunların yaşanmakta olduğu ve bu sorunlara ilişkin olarak daha fazla grubun, farklı çıkarlar ve taleplerle sahnede yer aldığı görülmektedir. Bugün Türkiye kentleri farklı toplumsal grupların kent mekânını kendi çıkarlarına göre biçimlemek çabalarından kaynaklanan baskılarla karşı karşıyadır. Bir yandan hızlı gelişmenin yarattığı yüksek rantlara 1980'li yıllara kadar bir ölçüde kayıtsız kalan büyük sermaye, bu rantlardan pay almak ve plan denetiminin kendisi açısından yarattığı kısıtlamalardan kurtulmak uğraşındadır. Öte yandan popülist politikaların kayırageldiği orta sınıflar ve düşük gelir grupları da, kent mekânında kendi çıkarlarına uygun düzenlemeler yapılmasını talep etmektedirler. Şimdiye dek toplumsal taban sağlamak için çıkar dağıtmaktan başka bir yol bulamamış görünen yerel politika ise bu farklılaşan talepler karşısında yeni çözümler üretememekte ve giderek de tıkanma eğilimi göstermektedir.

Öte yandan 1990'lı yılların Türkiye kentleri küreselleşme sürecinden kaynaklanan bir dizi başka gerilimi de yaşamakta ve bu gerilimler, kentlerin kendi iç dinamiklerinin yarattığı sorunlarla birleşmektedir. Küreselleşme dinamikleri, her yöreyi ve her toplumsal grubu aynı derecede etkilememekle ve hem kentler, hem de kent içi toplumsal gruplar arasındaki farklılaşmaları daha da pekiştirici bir rol oynamaktadır. Bu süreçte bir yandan tarımsal mülkiyet ilişkileri hızla dağılırken, kentler de yeni oluşan sanayinin yoğunlaştığı üretim ve karar merkezleri olarak öne çıkmışlardır. Kimi yöreler/gruplar küresel ilişkilere hızla bağlanırken, diğer yöreler/gruplar da görünürde bu ilişki içinde yer almalarına rağmen hızla kopmakta ve içine kapanmaktadırlar. Son on yıllık dönemde Türkiye haritası üzerinde kentlerin konumlarını belirleyen ilişkiler hızla değişmiş, kimi kentler küresel ilişkiler ağına hızla eklemlenirken, bu ilişkiler içinde yer alamayan kentler içe kapanma, başka bir anlatımla taşralaşma olarak adlandırılabilecek bir sürece girmiştir. Bugünün Türkiye'sinde doğu ve batı yöreleri, salt ekonomik ya da toplumsal göstergelerle kavranamayacak bir farklılaşmayı, hâttâ belki de kopuşu yaşamakta ve bu farklılık, politik tercihlerden yaşam tarzlarına dek uzanan bir dizi alanda kendini göstermektedir.

Öte yandan kentleri birbirinden farklılaştıran dinamikler, kent içinde toplumsal grupların ayrışması sürecinde daha da belirgin bir şekilde gözlenebilmektedir. Bir yandan küreselleşme süreci ile ortaya çıkan yeni ilişkilere eklemlenebilen gruplar hızla yükselip yeni bir hayat tarzı ve dünya görüşünün temsilcisi olurken, bu ilişkilerin dışında kalan gruplar da toplumda ortaya çıkan yeni eşitsizlik kaynaklarının kendileri açısından yarattığı belirsizliklere karşı bir dizi strateji geliştirmek durumunda kalmaktadır. Özellikle de İstanbul'da yeni yeni oluşan bu eşitsizlik biçimleri-

nin çok sayıda somut örneğini görmek mümkündür. Küreselleşme sürecini niteleyen ilişkilerden dışlanan grupların geliştirdikleri karşı koyma stratejileri açısından da İstanbul'un bir laboratuvar olma özelliğini taşıdığı rahatlıkla söylenebilir.

İstanbul'da küreselleşme sürecini tanımlayan ilişkiler içine yer alamayan, tüketim ve bilgi toplumunun sunduğu olanaklardan yararlanamayan dışlanan gruplar, bu kez içe kapanma, cemaatleşme olarak tanımlanabilecek bir strateji geliştirmişlerdir. Bu gruplar kentin belirli yörelerini ele geçirmekle kalmamış, buralarda gündelik yaşamın tümünü yeniden örgütlemeye yönelik cemaat içi dayanışma ağları kurmuşlardır. Burada vurgulamak gerekir ki, bu ayrışma esas olarak etnik köken ya da mezhep gibi pre-modern kimlikler çevresinde gerçekleşmektedir. Bunun da ötesinde bu ayrışma, işgücü piyasasında görülen benzer bir ayrışma ile birlikte gitmektedir. Belirli iş kollarında etnik köken ya da hemşehrilik ilişkilerini esas alan bağlar kurulmakta, farklı kökenden olanların kolaylıkla giremediği iş kolları doğmaktadır.

Esas olarak İstanbul'a özgü gözükse bile farklı ölçülerde tüm Türkiye kentlerinde yaşanmakta olan bu süreç, mekânsal ayrışma ile birlikte gelişmektedir. Kendi iç dayanışma ağlarını oluşturan cemaatler kentlerin farklı bölgelerini ele geçirmekte ve bu bölgeler başkalarının kolaylıkla giremediği gettolar haline dönüşme eğilimi göstermektedir. 1980 sonrası dönemin Türkiye kentlerinin en belirgin özelliklerinden birisi de mekânsal ayrışmadır. Önceki dönemde kentler, içinde yaşayan toplumsal grupların mekânda dağılımı açısından bugünkü ölçüsünde bir ayrışmayı içermemekteydi. Bugün ise mekânsal ayrışma, toplumsal ayrışmayı destekleyen, kimi durumlarda onun önüne geçen bir etmen durumundadır. Giderek birbirinden kopan ve gettolaşma eğilimi gösteren farklı bölgeleriyle bugünün Türkiye kentleri Murat Belge'nin deyimiyle yanyana yabancılar kenti görünümündedir.

Kentleşme sürecine ilişkin yazında yer alan temel varsayımlardan biri, bu süreç ile birlikte bir kent kültürünün de ön plana çıkacağıdır. Bu görüşe göre büyük kentler, özellikle de metropoller, kırsal yaşantıyı belirleyen kapalı cemaat kültürünün yıkıldığı, yüzyüze değil, anonimleşmiş ilişkilerin kurulduğu yerlerdir. Kentlilik, içinde atomize bireylerden olışan farklı alt kültürlerin barınabildiği genel davranış kalıplarına ve kültürel kodlara verilen isimdir. Kentin, kendilerini ait oldukları cemaatlerle değil de kendi birey kimlikleri ile tanımlayan sakinlerini bir arada tutan birleştirici bir gücü vardır.

Oysa bugün Türkiye'de kentlerin sakinlerini bir arada tutabilme gücünü hızla yitirmekte olduğu söylenebilir. Bugün Türkiye'de modernleşme literatürünün öngördüğü türde bir kentli kültürün varlığından söz etmek mümkün olmadığı gibi, kentli nüfusu bir arada tutan mantığın bile hızla yok olmakta olduğu söylenebilir. Kentlerde yaşanmakta olan ayrışma süreçleri ile kentlerin sadece ekonomik ve toplumsal konumları açısından değil, tüketim normları, davranış kalıpları, politik tercihleri vb. açısından birbirinden farklı kutuplara ayrışmakta olduğu görülmektedir. Bugün yaşanmakta olan cemaatleşme/ayrışma süreci ile kentler, birbirine aykırı, kimi durumlarda, 1995 Mart ayında İstanbul, Gaziosmanpaşa olaylarında örneğini gördüğümüz türde patlamalara hazır kültürlerin bir kolajı görünümü sergilemektedir. Öte yandan bu kutuplaşma, zaten tıkanma eğilimi içinde olan yerel politik süreçler üzerindeki baskıları daha da arttırmakta ve yerel politikacıları hızla klientelist-populist bir çizgiye çekmektedir. Bu da yerel yönetimleri esas alan çözümlerin uygulanabilme şansını azaltmakta, kendi içinde çözümsüzlük üreten sistemi güçlendirmektedir.

Kentleşmeye yaklaşımların, ortadaki sorunlar yumağının bu karmaşıklığını ve çok boyutluluğu dikkate alması gereklidir. Yüzyıl biterken Türkiye kentleri şimdiye dek yaşadığından farklı sorunlarla karşı karşıyadır ve yaratıcı çözümlere her zamankinden daha fazla ihtiyacımız olduğu açıktır.

KAYNAKÇA

Alpar, İ. ve Yener, S. (1991) *Gecekondu Araştırması*, DPT, Sosyal Planlama Dairesi, Ankara.

Aksoy, A. ve Robins, K. (1995) "Ezilen İstanbul'un dönüşü: Reddedilen, bastırılan 'öteki' kültürler" İstanbul, 13-18.

Belge, M. (1984) "Yanyana yabancıların kenti: İstanbul" *Mimarlık*, 84(1), 20-24.

Bora, T. (1993) "İstanbul'un seçimi" *Birikim*, Sayı: 56, 3-11.

Ekinci, O. *İstanbul'u Sarsan On Yıl* Anahtar Yayınları, 1994.

Işık, O. (1994) "Kentsel ittifaklar ve kent planlaması" *Kent, Planlama, Politika, Sanat: Tarık Okyay Anısına Yazılar*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını, Ankara, Cilt: 2, 375-390.

Keyder, Ç. (1989) *Türkiye'de Sınıf ve Devletler*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Keyder, Ç. (1993) "İstanbul'u nasıl satmalı?" *Ulusal Kalkınmacılığın İflası* içinde, Metis Yayınları, İstanbul, 90-101.

Türel, A. (1989) "1980 sonrasında konut üretimindeki gelişmeler" *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 9(2), 137-154.

Şenyapılı, T. (1992) "A new stage of gecekondu in İstanbul" *Development of İstanbul Metropolitan Area and Low Cost Housing*, IULA, İstanbul, 182-209.

* Bu yazının yazımı sırasında bilgisayar işlemlerinde yardımcı olan Erhan Çınar ve Levent Ucuzal ile veri toplama konusunda yardımcı olan Alpaslan Savacı ve Gül Hafızoğulları'na ve çeşitli kaynaklara erişmemi sağlayan Tolga Ünlü'ye teşekkür ederim.

3. bin yıla doğru İstanbul

OKTAY EKİNCİ

HABİTAT-II Dünya Kent Zirvesi için hazırlanan büyük sergilerden biri, İstanbul'un tarih içindeki kentsel gelişme serüvenini içeriyor. Yaklaşık 2700 yıldır değişik kültürlerin uygarlığa dönüşen birikimleriyle bezenen İstanbul için, bu önemli sergi, aynı anda kentsel kimliğini ve kişiliğini de yeniden anımsaması anlamına geliyor.

Sergiyi hazırlamakla görevli olan uzmanlar, kentin yine tarih içindeki zengin mimarlık ve sanat mirasına imzasını atan kültürel yapılanmasını özgün bir tanımlama ile özetlemek istediklerinde, şu vurgulamayı yaptılar:

"– Doğu'nun en batılı kenti, Batı'nın da en doğulu kenti..."

Gerçekten İstanbul, sadece bulunduğu coğrafyanın Asya ile Avrupa'yı birlikte kucaklayan çok özel konumundan ötürü değil, her iki kıtadaki en köklü ve zengin kültürlerin de kendilerini yine en görkemli örneklerle gösterdikleri bir Dünya kenti olarak hem Doğu'nun, hem de Batı'nın *"ortak sevdalısı"* kimliğiyle evrensel özelliklerini kazandı. Eski Yunan, Roma ve Bizans uygarlıkları Akdeniz kültürlerinin Anadolu'daki birikimleri de içeren değerlerini hep İstanbul'a armağan ettiler. Osmanlı uygarlığı, yine Asya ve Anadolu kültürlerinin Batı dünyasıyla da el sıkışan sanat ve beğeni düzeyini İstanbul'da doruğa çıkardı. Hele 17. ve 18. yüzyıldan sonra Avrupa'daki mimari ve kent estetiği, denebilir ki en az yine Avrupa kentlerinde gözlenen zarafeti ve gösterişiyle İstanbul'da da özgün peyzajını özenle yaratarak, kıtalararası buluşmanın eşsiz dokusunu oluşturdu.

İLETİŞİM ARŞİVİ

70'lerin yükselen siyasal muhalefetine koşut giden gecekondu yapma "meşruiyeti"nde kullanılan çocuk figürü, 80'lerin gözünü kararartarak liberalizmine yine gözünü kararta cevap verecek, babalar çocuklarının boğazına ekmek bıçağı dayayarak evini kurtarma noktasına gelecekti.

Bugün bile İstanbul'a bakıldığında, örneğin Tarihi Yarımada Akdeniz ve Anadolu kültürlerinin yüzlerce yıllık aynası gibidir. Galata ve Beyoğlu, ya da Pera bölgesi İstanbul'daki görmüş geçirmiş Avrupa'dır. Boğaziçi'ndeki kent ve yaşam kültürünün izleri sizi hem Asya'nın mistik dünyasına, hem de Batı'nın rasyonel ortamına götürür. Üsküdar hâlâ bir Osmanlı yerleşmesi gibidir, Adalar ise hemen her kültürün en albenili örnekleriyle katıldıkları bir sergi ve gösteri alanı olmanın haklı şımarıklığını yaşıyor...

İstanbul, İ.Ö. 6. yüzyıllardan bu yana olağanüstü bir sabır ve ustalıkla elde ettiği bu eşsiz tarihsel kimliğini, şimdi 20. yüzyılın özellikle ikinci yarısında hızla yitirmenin, daha doğrusu *"kimlik değişiminin"* gerilimini yaşıyor.

Denebilir ki tarihte hiçbir dönem, kentin uygarlıkla olan tanışıklığını ve dostluğunu böylesine altüst eden bir süreç yaşanmamıştı. Yaklaşık 800 yıl önceki ünlü Latin İstilası'nda bile İstanbul'u İstanbul yapan değerler böylesine yok edilmemişti. Üstelik bu yokoluş, yine tarihin kimi dönemlerin-

FOTOĞRAF: MANUEL ÇITAK

Şişli- Maslak hattı, İstanbul'u bir uluslararası finans merkezi haline getirmek isteyen çevrelerin Kızkulesi'nin ardında "gökdelenlerden oluşan modern iş semti" tasarılarının uygulama alanı olageldi. Bu hattın altyapısını, yetersizliği, bu çapta trafik yükünü kaldıramayacağı yönündeki eleştiriler ise zamanla duyulmaz oldu.

de gözlendiği gibi, *"yeni bir uygarlığın eskisinin yerine geçmesi"* sürecine de bağlı olarak gerçekleşen türden değil. Çünkü yine özellikle 1950 sonrasında İstanbul'da gözlenen değişimin yeni görüntüleri, neresinden bakılırsa bakılsın, yine uygarca bir gelişimin ürünü ya da sonuçları da değil...

Aslına bakılırsa, Cumhuriyet dönemiyle birlikte İstanbul'a *"çağdaş uygarlığın"* yaşanabilmesi için öncelikle tarihsel kimliğin ve doğal peyzajın *"sürdürülmesi"* yönündeki çabalar, öncelikle bir niyet olarak ilk planlama kararlarına da yansıtılmıştı.

Bu yönde ilk önemli ve ünlü girişim, hiç kuşkusuz Fransız mimar ve şehirci *Henri Prost*'un 1930'lu yıllardan 1940'lı yıllara dek süren planlama çalışmalarıydı. Haliç'i sanayi tesislerine açmak gibi İstanbul'u büyük bir kirlenmeye yıllarca tutsak eden tarihsel yanılgısını bir kenara bırakacak olursak, Prost'un özellikle Suriçi Bölgesi için öngördüğü koruma ve imar kararlarının ne denli doğru ve duyarlı olduğunu bugün bile açıkça gözleyebiliyoruz. 1930'ların planlamasında getirilen ve tarihsel siluetin korunmasını temel alan yapılanma koşulları, daha sonra 1960'ların planlarında da esas alınarak, İstanbul'un hiç değilse tarihsel yarımadasındaki kimliğin büyük oranda yok olmamasını sağladı. Suriçi'ni yaklaşık 30 yıllık bir gecikmeden sonra *"SİT"* statüsü içersinde bütüncül olarak koruma altına alan 1995 yılındaki Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kararı'nda da yine Prost'un 60 yıl önceki temel imar kurallarının benimsenmiş olması, İstanbul'un 20. yüzyıl kent tarihine geçecek bir imar sürecini tanımlamış oluyor. Ne var ki, sadece Suriçi'nde gösterilen ve ağırlıklı olarak *"tarihsel siluetin yeni ve yüksek yapılaşmayla bozulmaması"* hedefine dayalı olan bu imar duyarlılığı, özellikle 1950'lerin ikinci yarısından sonra hem yine Suriçi'nde, hem de bütün İstanbul'da yaygınlaşan *"yıkıma dayalı yap-sat"* sisteminin baskısı yüzünden kenti korumaya ve kurtarmaya yetmedi. Yine aynı dönemde yürürlüğe giren Kat Mülkiyeti Yasası'yla birlikte hukuksal özendirme sürecine kavuşan yap-sat sektörü, İstanbul'un özellikle sivil mimarlık zenginliğini oluşturan özgün konut ve mahalle dokularının hızla yok olması dönemini başlattı.

Siyasi söylemde *"her mahallede bir milyoner yaratma"* sloganıyla desteklenen yap-sat sektörü, 1960-1980 dönemi planlama ve koruma politikalarına da yön veren en güçlü imar potansiyeli olarak İstanbul'un kentsel kimliğinin altüst olmasında büyük pay sahibidir. Sektörü ayakta tutmak ve yeni inşaat ortamını sürekli rant çekiciliği içinde yaşatmak üzere imar planlarında geleneksel dokuların üzerinde kat yüksekliği haklarının geti-

1980'lerde yetersiz kalan "kentleşme" kavramı

İLHAN TEKELİ

Kavramsal bir tartışma yapmadan, 1980'ler sonrasında Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal yaşamda geçirdiği değişmelerin Türkiye'nin kentleşme sürecini nasıl değiştirdiğini incelemeye koyulursak, yaşanan değişmeyi bir ölçüde sergileyebiliriz. Ama bu çözümleme, yeni koşullara uygun bir kavramsal çerçeveye dayanmadığı için, yaşanan dönüşümün bazı yönlerinin farkına varamayacak, önemli eksiklikler taşıyacaktır. Bu nedenle günümüzde yerleşme sisteminin yaşamakta olduğu dönüşümü kavramakta kentleşme kavramının neden yetersiz kaldığı üzerinde durmak gerekir.

Kentleşme, kente referansla tanımlanan bir terim. Kent belli bir nüfus büyüklüğünün üstündeki, belli kültürel özelliklere sahip bir yerleşme olarak tanımlanıyor. Bu tanımlama kırsal yerleşmeye karşıtlığıyla anlam kazanıyor. Kentleşme ise bir ülkede bu tür yerleşmelerde yaşayanların oranının artması olarak tanımlanmaktadır.

Bu tanımlamaların gerisinde iki süreç bulunuyor. Birincisi en geniş kapsamıyla modernleşmedir. İkincisi ise nüfusun mekândaki yeniden dağılımıdır. Sanayileşen ve modernleşen toplumun koşullarına uyum yapmak için nüfus mekânda yeniden dağılırken ya kent niteliğindeki yerleşmelere yığılmakta, ya da yeni kentleri oluşturmaktadır.

Bu kentlerde yaşayanların modern toplumun gerektirdiği değerlere ve kişilik özelliklerine sahip olacağı öngörülmektedir.

Bu tür bir kavramlaştırma sanayi toplumunda yaşanan süreçleri anlamakta ve denetlemekte yeterli olurken, bilgi toplumunda ulus devletlerin aşılma süreci yaşanırken büyük ölçüde yetersiz kalmaktadır. Dünyada ve Türkiye'de yerleşme sisteminde yaşanmakta olan oluşumlar üzerinde düşünebilmek için yeni bir temsil biçimine, başka bir deyişle yeni bir kavramsallaştırmaya gerek duyulmaktadır.

Günümüzün gerçekleri karşısında yerleşme sisteminin temsilinde yalnızca nüfusun mekânda dağılımıyla yetinilemez, üç özelliğin birden gözönünde tutulması gerekir.

Bunlar; 1) nüfusun mekânda yeniden dağılımı, 2) kapitalin mekânda yeniden dağılımı, 3) yerleşmelerin dış ilişkilerinin yoğunluğu ve ağsal nitelikleridir. Eğer dünya bilgi toplumuna geçerken küreselleşiyorsa, yani ilişki ağlarıyla sıkı sıkıya bağlı bir yerleşmeler sistemi haline geliyorsa, artık bu ağ üzerindeki düğüm noktalarını oluşturan yerleşmeleri ya da kentleri ayrı ayrı ele alarak bu gerçeklik kavranamaz.

Tüm bu yerleşmeler ilişkiler ağı ile birlikte tek bir bütün olarak kavramlaştırılmalıdır. Bu bütün için kısaltılmış bir ad bulunamıyorsa şimdilik ona "küresel yerleşmeler ağı" demek doğru olacaktır. Günümüzde bu duruma geçiş süreci halen yaşanmaktadır.

Sanayi toplumunda ve ulus devletler dünyasında kentleşme birçok toplumsal sonucu özetleyebilen bir gösterge niteliğindedir. Bir ülkede kentleşme oranı modernleşmenin, gelişmenin ölçütü haline gelebilmektedir. Ancak kentleşme, bilgi toplumuna geçiş bakımından anlamlı değildir. Zaten önemli ölçüde gerçekleşecek ayırıcı olma özelliğini kaybeden kentleşme "tek bir küresel yerleşmeler ağı" oluşması sürecinin toplumsal sonuçlarına ilişkin bir bilgiye işaret etmemektedir.

Bu nedenle ön plana çıkarılması gereken, "tek bir küresel yerleşmeler ağının" oluşmasına dönük geçiş süreci olmalıdır. Bu geçişi iki farklı konumdan değerlendirmek olanaklıdır. Tüm dünya açısından bakıldığında, bu ağın dünya yerleşmelerinin ne kadarını kapsadığı, ne kadarını dışta bıraktığı bir sorgulama konusu olabilir. Yerleşmeler açısından yaklaşıldığında ise bu ağa bağlanmış ya da bağlanmamış olma meselesi sözkonusudur.

Yerleşme sisteminin ayrı ayrı kentlerden oluşan bir sistem olarak kavramlaştırıldığı sanayi toplumu döneminde bir kentin büyüklüğü, bu yerleşmenin özelliklerini büyük ölçüde açıklayan bir değişkendir. Bu büyüklük, kentin faaliyetlerinin farklılaşma ve çeşitlenme derecesini, denetlediği alanın büyüklüğünü ortaya koymaktadır. Bu dönemde toplumsal denetimi kurmakta alansal denetim büyük ölçüde yeterli olmaktadır. Dünya tek bir yerleşme ağı olarak kavramsallaştırıldığında ise, kentin büyüklüğü tek açıklayıcı değişken olma özelliğini kaybedecektir. Bunun yerini ilişkiler ağı içindeki ilişki bağlarının yükseklik derecesi alacaktır. Artık bir üst kademe merkez alt kademe merkezlerin ilişki kanallarını denetleyemeyecek, onlar da üst kademe merkezden geçmeyen yeni ilişkiler kurabilecektir. Alansal denetim toplumsal denetimin aracı olmaktan çıkacak, alansal kimliklerin yerini de ilişki ağlarından kaynaklanan kimlikleri alacaktır.

Bu yeni kavramsal çerçevenin bilgi toplumuna geçmede önemli

→

derecede yol almış toplumların yerleşme sistemini açıklamaya uygun olsa bile Türkiye'nin günümüzde yaşadığı gelişmeleri açıklamakta uygun olup olmadığı sorulabilir. Bu soruya iki bakımdan olumlu yanıt vermek olanaklıdır. Bunlardan birincisi 1980 sonrasında Türkiye'de yaşanan gelişmelerin bu yöndeki bir oluşumu işaretlemekte olmasıdır. İkincisi ise böyle yeni bir kavramsal çerçeveden yoksun olunduğunda başlangıç aşamasındaki bu oluşumları algılamanın zorluğudur.

1980 sonrasında Türkiye'nin iki stratejik tercihi küreselleşen dünyaya eklemlenmek bakımından önem taşımıştır. Türkiye'nin 1980 yılına kadar izlediği iç piyasaya dönük, ithal ikamesiyle kalkınma modelini terk ederek, dışa açık ihracata yönelik bir kalkınma modelini benimsemesi bu stratejik seçmelerden ilkiydi. Bunu Türkiye'nin telekomünikasyon sistemini, TV kanallarını benzer gelişme düzeyindeki ülkelere göre hızla geliştirmesi izledi. Türkiye'nin haberleşme kapasitesi birden arttı, köyler de dahil tüm yerleşmeler bu sisteme bağlandı. Türkiye'deki yerleşmelerin iç ve dış bağlantılarındaki bu gelişmeye havayolları ve havaalanları ile otoyollarındaki gelişmeleri eklemek yerinde olur.

Bu gelişmeler sonucunda ve bunlardan daha önemlisi, Sovyet sistemindeki çözülme dolayısıyla İstanbul yeniden bir dünya kenti olma işlevini kazanmaya başladı. İstanbul sanayii Marmara bölgesi içinde desantralize oldu. Dış pazarlarda yarışmak zorunda olan bu sanayiler, yapısal uyum içinde bulunuyordu.

Bu gelişmeler Marmara bölgesinin dünya yerleşmeler ağıyla bütünleşmesini de birlikte geliştiriyordu.

Eğer Türkiye'nin yerleşme sisteminde yaşanan tek gelişme bu olsaydı, Türkiye'nin küresel yerleşmeler ağıyla bütünleşmesinin gelişmeye başladığı sonucuna varılamazdı. Çünkü sanayi toplumunda da ülkenin en üst kademedeki kentinin yüksek yoğunluklu dış ilişkilerinin olması beklenilen bir sonuçtur. Oysa Türkiye mekânında iki başka ilginç gelişme daha yaşanmaktadır. Bunlardan biri kıyılaşmadır. 1980 sonrasında turizm yatırımlarının teşvik edilmesi, dinlence faaliyetlerinin gelişmesi ve seracılığın yaygınlaşması sonucu ülkenin Batı ve Güney kıyıları sermayenin ve nüfusun mekânda yeniden dağılımında sürekli olarak paylarını artırmıştır.

İlginç olan ikinci gelişme Denizli, Çorum, K. Maraş gibi Anadolu kentlerindeki girişimcilerin doğrudan dünya pazarı için üretim yapan sanayileri geliştirme olanağı bulması ve dünya ekonomisiyle bütünleşmesidir.

Hem kıyılaşma, hem de Orta Anadolu kentlerinin doğrudan dünya için üretim yapar hale gelmesinin Türkiye yerleşmelerinin küresel yerleşmeler ağıyla bütünleşmesinin bir göstergesi olarak yorumlanabilmesi, bu ilişkilerin İstanbul üzerinden değil, doğrudan kurulması dolayısıyladır. Bu örnekler Türkiye'nin önemli bir kesiminde küresel yerleşme ağının bir parçası olmak eğiliminin bulunduğunu göstermektedir. Önümüzdeki yıllarda bu oluşum daha açık olarak gözlenebilecektir. Ama henüz ülke mekânının tam olarak bu ağla bütünleştiği söylenemez. Doğu ve Güneydoğu Anadolu ise bu bütünleşmeden uzaktır.

rilmesi, mal sahiplerinin ve yap-sat yüklenicilerinin *"eski binaları yıkmak ve yerine daha yüksek apartmanlar yaparak üleşmek"* konusunda yaygın ve etkin bir anlaşma düzeni oluşturmalarına yol açtı. Bu süreç içersinde, eski eser korumacılığı alanında da sivil mimarlık örneklerinin genelde hep tescil dışında bırakılması, kültür mirası kavramında sadece anıtsal ve dinsel yapıların önemsenmesi, yine yapsata dayalı imar düzeni içersinde tarihsel kent dokusunun ve özgün İstanbul sokağı kimliğinin sürekli olarak gözden çıkartılmasına yardımcı oldu. 1980'lere gelindiğinde, Suriçi'ndeki Zeyrek, Süleymaniye gibi semtlerle, Eyüp'de bazı mahalleler, kimi Boğaziçi köyleri ve Üsküdar bölgesi dışında, tarihsel kent dokusu denilebilecek yerleşmeler artık pek kalmamıştı. Korunabilenler ise çoğunlukla bakımsız, harap, çöküntü bölgeleri konumunda ve zor durumdaydılar.

1980'lerin İstanbul'u ise, 1950'lerden bu yana süregelen gecekondulaşmanın artık *"kaçak yapılaşmaya"* dönüştüğü ve giderek *"kaçak kentleşmenin"* söz konusu olduğu bir süreci içeriyor. Buna koşut olarak, yine pek yasal denilemeyecek olan *"ayrıcalıklı imar izinleriyle"* yapımları gerçekleşen *"plansız gökdelen"* uygulamaları da yine 1980'lerin İstanbul'a getirdiği değişim ve başkalaşım unsurlarını oluşturuyor.

İstanbul, 1950'lerden 1980'lere kadar Türkiye'deki köyden kente göçün başlıca yığılma alanı olarak *"gecekondulaşma sürecini"* yaşadı. Gecekondular, bütün bu 30 yıllık dönemde şimdiki gibi su havzalarında veya ormanlık kuşaklarda değil, Zeytinburnu, Bayrampaşa, Okmeydanı-Şişli gibi... genelde kentin geleneksel yerleşme bölgelerine yakın semtlerinde yoğunlaştılar.

1980'lerle birlikte ise ve özellikle 1983-1984 İmar Afları yasalarından

ABC ARŞİVİ

Kentlerde bilinen gecekondulaşmaların dışında "insan yaşama koşullarını" zorlayan yerleşim bölgeleri, "buralarda nasıl yaşanıyor" sorusunu akıllara getirirken kimi bölgelerde gecekondu insanının kendine sağladığı olanaklar "katıksız liberallerin" gecekondu bölgelerine altyapı götürmek gerektiğini savunanlara karşı geliştirdikleri argümanlara zaman zaman örnek teşkil ediyordu.

sonra, İstanbul'un yaşam kaynaklarını oluşturan su havzaları ve kuzey bölgelerinde, sözcüğün tam anlamıyla bir yasa dışı imar işgali ve *"kaçak kentleşme"* başladı. Özellikle 2. Boğaziçi Köprüsü ve yine kuzeyi çevreleyen TEM otoyolu güzergahı, bu bölgelerdeki kaçak yapılaşmayı daha da özendiren ve kentin doğal çevre alanlarını yasadışı iskan bölgelerine dönüştüren temel faktörler olarak özendirici işlevler yüklendiler.

1983 ve 1984 İmar Affı yasalarında, gecekondunun aynı anda sahibine *"apartman hakkı veren imar izni dayanağı"* olarak kabul edilmesi, bu hakkın uygulamaya dönüşebilmesi için de aynı yasalar içersinde *"ıslah imar planları"* kavramının imar hukuku düzenine getirilmesi, İstanbul'da Nazım Plan kararlarına aykırı legal yapılaşma süreçlerinin yaygınlaşması dönemini başlattı. Böylece, hemen tüm yapıları kaçak ve plansız olarak inşa edilen *"belde belediyeleri"*, İstanbul'un kentleşmesinde en etkili kurumlar oldular. Kentin bir bütün olarak planlanması ve yine bir bütün olarak imar politikalarının belirlenmesi olanağını da giderek ortadan kaldıran belde belediyelerindeki yapılaşma süreçlerinde, artık hemen hiçbir şehircilik kuralı gözetilmiyor. İstanbul'un hızla yayılan bölgelerinde, yol ve yapı yığınları dışında bir kentsel oluşum gerçekleşemiyor...

20. yüzyılın sonlarına doğru Dünya Kent Zirvesi'ne de evsahipliği yapma coşkusunu yaşayan 2700 yıllık İstanbul kentinde, büyük olasılıkla 21. yüzyılın ilk çeyreğine de damgasını vuracak olan genel kentleşme sürecinin başlıca özellikleri şöyle özetlenebilir:

1- Yaklaşık 10 milyonluk metropolitan nüfusun kent içi toplu ulaşımında karayolu ağırlığı en büyük sorunu oluşturuyor. 2000'lerin ilk yıllarına yetişmesi beklenen Yenikapı-Levent metrosu da kitle ulaşımı konusunda yetersiz kalacak. Denizin yoğun olarak kullanımı ve toplu taşımda diğer demiryolu sistemlerinin geliştirilmesi ise 21. yüzyılın ilk çeyreğinin projelerini oluşturabilecek.

2- Kentin yüzde 60'ını aşkın kesimlerine damgasını vuran kaçak yapılaşma, özellikle kuzey bölgelerindeki su havzalarını ve yeşil koruma alanlarını hızla tüketme tehlikesini yaratıyor. Şimdiden bazı su kaynakları imar kirlenmesi yüzünden devre dışına çıkmış durumda. Ormanlar yapılaşma baskısı altında ve giderek azalıyor. Bu süreci denetlemek ve önlemekle görevli belediyeler ise yasal yükümlülüklerini yerine getirme niyet ve becerisini gösteremiyorlar. İstanbul, yaşam kaynaklarını koruyan bir imar disiplinine kavuşabilmek için, özellikle imar süreci açısından yasal ve yönetsel reorganizasyona artık ihtiyaç duyuyor.

3- İstanbul'un merkez semtlerinde ve Boğaziçi Bölgesinde, olağan imar koşullarının üzerinde ayrıcalıklı imar olanaklarıyla yüksek rant yapılaşması gerçekleştirmek isteyen çevreler, yeni projelerle kentin geleceğinde etkili olabilecekler. Bu tür beklentilere ve yapılaşmaya karşı, kentin dengelerini ve kimliğini korumaya dönük imar kararlarından ödün verilmeyecek bir bilimsel ve demokratik denetim sürecinin kurumsallaşması giderek önem kazanıyor.

4- Kentin henüz varlığını tümüyle yitirmeyen tarihsel doku ve peyzaj bölgelerini sıhhileştirerek çağdaş yaşama yeniden kazandırmaya dönük projelerin gerçekleşebilmesi, giderek yaşamsal bir önem taşıyor. Örneğin Zeyrek, Süleymaniye ve Eyüp'teki tarihi semtlerin restorasyonu, Boğaziçi köylerinde kentsel koruma uygulamaları, Haliç'in yeniden canlandırılması, Beyoğlu ve Galata'da tarih, turizm ve kültür alanlarının yaratılması v.b. gibi çabalarda eğer ileri ve kalıcı adımlar atılabilirse, İstanbul hiç değilse kimliğini bütünüyle unutmadan 3. bin yılı da yaşamaya hak kazanabilecek...

Habitat II ve sivil örgütlenme

EMEL KURMA

Birleşmiş Milletler Habitat II İnsan Yerleşimleri Konferansı 3-14 Haziran 1996 tarihleri arasında İstanbul'da yapılıyor. Bu konudaki ilk Birleşmiş Milletler zirvesi 1976 yılında Kanada'nın Vancouver kentinde yapılmıştı. Birleşmiş Milletler'in bu konudaki organı United Nations Centre for Human Settlements (UNCHS) bu konferansın ardından süreklilik kazanarak Habitat adı altında çalışmaya başladı.

BM Habitat konferansları periyodik (dönemsel) olarak yapılmıyor; bundan ziyade insan yerleşimleri konusundaki dönüm noktalarında gerçekleştiriliyor. İkinci BM Habitat zirvesinin yüzyılın sonuna doğru yapılmasının öne sürülen nedenleri de bu şekilde anlamlandırılabilir. Öncelikle giderek artan kentleşme, kentli nüfus, göç, küreselleşmenin yarattığı 'kentler' dünyası, konut, kırsal alanla kentler ilişkisi gibi insan yerleşimlerine dair konu ve bağlantılı sorunlar konferansın ana çerçevesini oluşturuyor.

Bu ana temaya ilişkin olarak hazırlıkları süren Küresel Eylem Planı (Habitat Agenda) metni ise, uluslararası bir Taslak Yazım Grubu'nun (Informal Drafting Group) editörlüğünde, insan yerleşimleri teması ekseninde çevre, kentleşme, konut, nüfus, sağlık, sürdürülebilir kalkınma gibi çok çeşitli alt konulara değinerek biçimlendirilmekte. Bu metin konferans sırasında genel kurulda (Komite 1) tamamlanarak kesinlik kazanacak BM üyesi devletlerin hükümetleri tarafından imzalanacak.

Brezilya'nın Rio de Janeiro kentinde 1992 yılında gerçekleştirilen BM Çevre ve Kalkınma Zirvesi'nde izlenen yöntemde Küresel Eylem Planı/Gündem 21 uluslararası düzeyde kesinlik kazandıktan ve kabul edildikten sonra üye devletlerden ülkesel ölçekte kendi Gündem 21'lerini (yani Ulusal Eylem Planlarını) hazırlamaları beklenmişti. Habitat sürecinde ise, bundan farklı olarak, bir yandan Küresel Eylem Planı oluşturulurken, aynı zamanda öte yandan her ülkenin

İLETİŞİM ARŞİVI

Habitat II toplantısının yapılacağı "Habitat Vadisi". Elmadağ-Maçka-Dolmabahçe üçgenini kapsayan bu vadiye toplantının yapılacağı tarihlerde özel kartla girilmesi ve toplantının yapılacağı Haziran ayı yaklaşırken İstanbul'un neredeyse tüm kaldırım taşlarının değiştirilmesi İstanbulluların gözünde toplantının meşruiyetine az da olsa gölge düşürdü, çeşitli gazetelerde "Habitat kadar değerimiz yok mu?" yorumları çıktı.

kendi Ulusal Eylem Planı'nı oluşturacağı bir yöntem izleniyor.

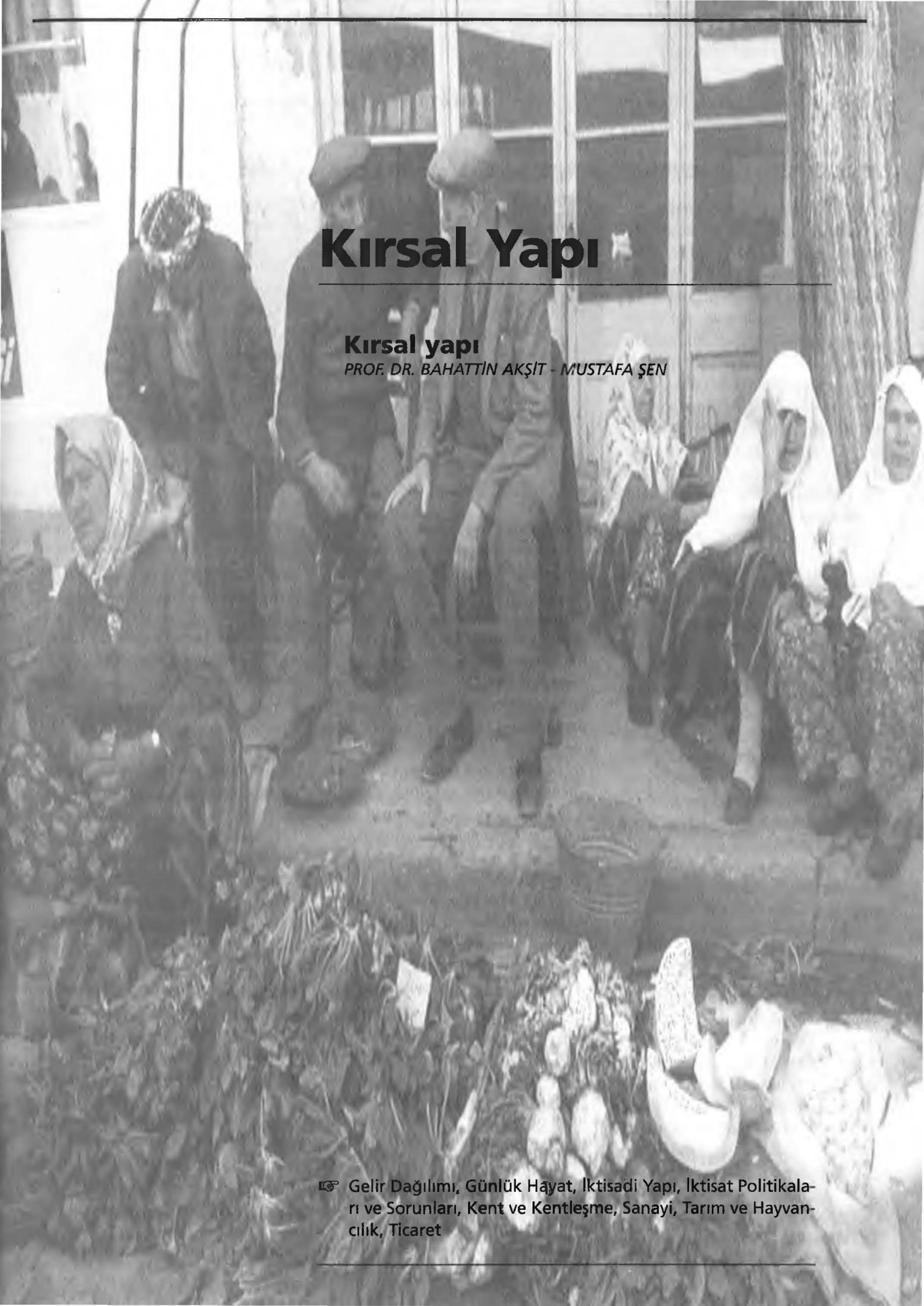
Gerek Küresel Eylem Planı içerisinde, gerek konferansa ilişkin BM metinlerinde olsun, öne sürülen ve savunulan 'yeni' bazı kavram ve tanımlar ise aslında Habitat'ı temelde cazip kılan meselelere işaret ediyor. Bu kavram ve tanımlar kısaca çok aktörlü yönetim-yönetişim (goverNance), aktörler arası 'ortaklık', yapabilir kılma (enablement), kapasite arttırımı olarak özetlenebilir. Bu bakış açısından yola çıkılarak artık her düzeydeki resmi kamu idarelerinin (yerel yönetimler, merkezi hükümetler, uluslararası idari kuruluşlar gibi) sivil toplum dinamiklerine ve kaynaklarına yönelme ve bir ortaklık sürdürme eğiliminde olduğu söylenebilir. Nitekim, Habitat I'in başarısızlığı, sorunlara getirilen çözüm önerilerinin niteliğinden çok, sorumlulukların üstlenilmesi ve çözümlerin uygulanmasında yalnızca resmi kamu yönetimleri ve uzmanlarla iktifa etmiş olmasına, yani yöntemde yanılmasına dayandırılmaktadır. Habitat II'de katlanarak artan sorunlara getirilebilecek nitelikte bir çıkış yolu olarak öngörülen ve öne sürülen ise, sivil toplum ile resmi saha arasında yapılacak ortaklık ilişkisi olmaktadır.

Bu ortaklık ilişkisinin konferansın düzenlenişindeki yansıması, resmi BM zirvesine koşut olarak gerçekleştirilecek olan paralel forumlar biçiminde ortaya çıkmaktadır. Bu paralel etkinlikler yerel yönetimler, özel sektör; vakıflar ve kâr amacı gütmeyen kuruluşlar; sendikalar; parlamenterler; araştırmacı, akademisyen ve profesyoneller ve sivil toplum kuruluşları forumlarından oluşuyor. İnsan yerleşimleri konusu, bu yedi ayrı paralel forumdaki tartışmalar ve çözüm üretimleri ile desteklenecek ve bu farklı sektörler ile resmi konferans arasındaki iletişimi sağlayacak bir mekanizma olan 'Ortaklık Komitesi'nde (Komite 2) ele alınacak. Aslında BM'nin bir dönüm noktasına işaret eden bu komitenin oluşturulması, özellikle sivil toplum kuruluşlarına verilen önemle birlikte bir anlam kazanıyor. Son yıllarda hemen her BM zirvesine eşlik eden bir Sivil Toplum Kuruluşları Forumu (NGO Forum) olmasına karşın, nihai metinlerde sivil toplum kuruluşlarının katkılarına yer verilmediği belirtilmekteydi. Oysa bu kez, sivil toplum kuruluşlarından gelen katkılar hem Taslak Yazım Grubu'nun çalışmalarında, hem de konferansa hazırlık niteliğindeki üç Hazırlık Komitesi Toplantısı'nda dikkate alınarak resmi metine, yani Habitat Gündemi (Küresel Eylem Planı) içerisine taşınıyor. Sivil toplum kuruluşları da zaten metin içerisinde, çeşitli konularda sorumluluk taşıyıcı bir özne olarak geçiyor. Aynı şeyi, uluslararası metne koşut olarak hazırlanan Ulusal Eylem Planları için de söylemek mümkün.

İlk Habitat Konferansı'nı izleyen son yirmi yıl zarfında, sivil toplum inisiyatiflerinin tüm dünyada politikaların belirlenmesi ile karar alma sürecinde daha fazla rol oynamaya başlamaları ve etkin katılımcı haline gelmeleri açık bir olgu olarak kabul görüyor. Ancak bunun yanısıra, özellikle son yıllarda güçlenerek ortaya çıkan özne olma, sorumluluk yüklenme, yani hem çözüm önerilerinde, hem de uygulamalarında resmi sahanın işgal ettiği alanda bir ortak olarak ortaya çıkma kavramı sivil toplum açısından edilgen katılımcılık yerine etkin toplumsal aktörlüğe işaret ediyor.

Habitat II, konusu gereği aslında güneşin altındaki her şeyi ifade ederken, aynı biçimde güneşin altındaki herkese bir çağrıda bulunuyor. Devletlerin, hükümetlerin taşıyamaz ve çözemez hale geldiği, nitelik üretimini engellediği topluma ait sorunların ve yüklerin asıl sahipleri olarak bireylere ve sivil inisiyatiflere sesleniyor. Kentleşme ve konut ikilisine sıkıştırılamayacak olan meselenin özü, aslında, siyasi otorite ile sivil toplum arasındaki ilişkilerin açıklık içerisinde düzenlenmesine dayanan bir tür hukuki ortaklığı gündeme getiriyor.

Kent ve kentleşme sorunları da, çevre, insan hakları, toplumsal barış gibi tüm sivil kamusal alanlarda çözümleyici anahtarın ve nitelik üretiminin, sivil toplumunun yaratacağı siyasi otorite tanımı ve aradaki ilişkinin, yani hukukun ortaklık ilkesi çerçevesinde düzenlenmesine bağlı olarak görülebilir. Göç, nüfus artışı, inşaat tekniklerinin ucuzlaması, endüstrileşme, üretim biçimleri gibi her türlü dışsal nedene dayandırılan sorunların, aslında kap-kaç düzeni ile bürokratik imar normlarının yarattığı niteliksizlik ikilemine sıkışan kentsel alanların sorunları temelde 'planlama' otoritesi ve uzmanlık anlayışının, yani siyasi bir toplumsal tasarım iddiasının yarattığı eser olarak tanımlanabilir. Kamusal bir alan olan kentsel mekan da, sivil alanın kısırlaştırılması ve daraltılması ile çözümsüzlük kıskacından kurtulamamaktadır. İstediği kadar katılımcı olsun, çeşit çeşit uluslararası zirveler de dahil olmak üzere, her düzeydeki karar alma süreç ve yöntemlerinin, karar almaktan ve nihayet yalnızca bir temenni-karar olmaktan öteye gidememesi, sivil toplumun kararların takibi kadar ve belki de ondan öte, bir ortak olarak tanınması ile, sivil ve açık ilişkiler içerisinde biçimlenen ve uygulanan çözümlerin sansüre uğratılmasını engelleyen, aksine önünü açan bir hukuk tanımlaması ile mümkün olabilir.

Kırsal Yapı

Kırsal yapı

PROF. DR. BAHATTİN AKŞİT - MUSTAFA ŞEN

☞ Gelir Dağılımı, Günlük Hayat, İktisadi Yapı, İktisat Politikaları ve Sorunları, Kent ve Kentleşme, Sanayi, Tarım ve Hayvancılık, Ticaret

Kırsal yapı

BAHATTİN AKŞİT - MUSTAFA ŞEN

Türkiye'de kırsal yapı dönüşümlerinin 1980 ve 1990'lardaki genel eğilimlerini ve demografik değişimleri ele almadan önce, 1960'lar ve 1970'lerdeki tartışma ve araştırmalar kısaca değerlendirilmelidir. Bunu yapmadan önce köye ilişkin popüler kültürdeki imajların 1960'lardan 1990'lara değişmesinin çarpıcılığı ile ilgili bir gözlem üzerinden, bu yolla yapısal uyum politikalarının oluşturduğu gerçeklik ile popüler kültürdeki imaj arasındaki bir kayma, makas değiştirme veya paradokstan söz edilebilir.

1960'ların sonunda köy-kent karşılaştırması Aşık Mahsunî'nin bir türküsündeki şu çarpıcı değerlendirme ile ifade ediliyordu. *"Rezil olan şehir değil köy babo köy köy"*. 1990'lardaki popüler kültürde ise bu değerlendirme tam tersine dönmüş gibi görünmektedir. Ferdi Tayfur'un 1994 sonlarında video-klip olarak çıkardığı ve dönemin hit şarkısında bu yeni köy algısı şöyle dile gelmektedir: *"Hadi gel köyümüze geri dönelim; Fadime'nin düğününde halay çekelim"*. Parçada değinilen, köye yapılan mutad ziyaretlerden birisi değildir; beton yapılarıyla, gelen hacizleriyle ve travestileriyle rezil olan köy değil, şehirdir bu kez. Geri dönülen köy de aslında köy değildir, çok önemli dönüşümler geçirmiş, modernleşmiş veya şehirleşmiştir. Ama şehire göre daha temiz havası ve suyu vardır; yeşildir; betonlaşmamıştır; köydeki yüz yüze ilişkiler, cemaat bütünleşmesi ve dayanışması ümit edilir ki hâlâ vardır. Ancak iş yoktur; toprak parçalanmıştır; kriz dönemlerinde tarımsal üretime modern girdiler oldukça azalmıştır. Hattâ atla veya öküzle çiftçilik yapmaya dönen bazı haneler bile vardır. Elbette bütün köylerde durum bu değildir. Seracılık yaparak çok ürüne geçen ve yüksek gelir elde eden çiftçiler de vardır. Bu çeşitlenmeyi daha ilerde ortaya koymaya çalışacağız. Köy ile karşılaştırıldığında şehir betonlaşmıştır, havası ve suyu kirlenmiştir; gecekondu yapmak da, iş bulmak da eskisi kadar kolay değildir. Ancak, çocukların eğitimi ve geleceği için en iyi yer yine şehirdir; gelecek çocukların olduğuna göre gelecek şehirlerdedir.

Fakat bu dönüşümlerde paradoksal olan bir kayma ya da dislokasyon (yerinden olma) vardır. Bu paradoks şudur: Ticaret hadlerinin genel olarak köy lehine olduğu, köyde mekanizasyon ve ekonomik kalkınmanın hızlandığı, küçük meta üreticiliğinin yaygınlaşıp yerleştiği ve köyde modernleşmenin ve/veya şehirleşmenin geri dönülemez bir eğilim haline geldiği 1960'larda ve 1970'lerde köy imajı "rezil" ve "terkedilecek" bir yer olarak algılanırken; 1980'lerde ve1990'larda ticaret hadleri köyün aleyhine dönmüş, tarıma modern girdiler kısıtlanır ve devlet desteklemeleri azalırken, köy "dönülecek" ve "terkedilmeyecek" bir yer imajı edinmiştir. Sözkonusu değişimi daha iyi anlayabilmek için 1960'lar ve 1970'lerdeki kırla ilgili tartışmaların kısaca özetlenmesi yararlı olacaktır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin ekonomik ve politik yapısında öne çıkan toplumsal sorunlardan bir tanesi kırsal yapıların dönüşümü idi. Nüfusunun büyük çoğunluğu köylerde yaşayan Türkiye'ye uluslararası kuruluşlar tarafından önerilen, tarıma dayalı bir kalkınma stratejisi idi. Marshall yardımları ve diğer uluslararası yardımların temel çıkış noktası, tarımın teşviki ve tarımsal ürün ihracatı ile uluslararası kapitalist sistemle bütünleşme üzerine dayanıyordu. Çok partili parlamenter sisteme geçişle, köylülerin ağırlığı seçmen olarak da öne çıkmaya başlamıştı. Sadece kırsal dönüşümle sınırlı olmayıp bir bütün ola-

FOTOĞRAF: ERZADE ERTEM

Kentlerin "kır"laşması, 1980 sonrasının sık sık yakınılan özelliklerinden biriydi. Değişmeyen "göç önlenmeli" sloganıyla tekrar gündeme gelen bu sorun, 90'larda bu konuda şarkı ve türkülerin "hit" olmasıyla daha bir "neşeli" hâl aldı.

rak Türkiye'de toplumsal değişim ve dönüşüme hâkim olan sorunsala göre, 19. yüzyılda kıyı bölgelerinde, demiryolunun sağladığı olanaklarla, iç ve dış piyasalar ile görece daha iyi bütünleşmiş kırsal alanlara giren kapitalist ilişkiler, İkinci Dünya Savaşı sonrasında tarımsal gelişmenin kalkınmanın odağına oturması ve yeni teknolojilerin üretime girmesi ile diğer bölgelere gireceği varsayılıyordu. Kapitalist ilişkilerin kırsal alanlara girmesi, kendine yeterli üretim yapan, nakit paraya vergi ve belirli tüketim malı satın almak için ihtiyaç duyan haneleri, pazar için meta üretimine zorlayacaktı. Kapitalist ilişkilerin kırsal alana girmesi üretim teknolojisi ve üretimin örgütlenmesi üzerinde de etkili olacaktı. Modern araçlarla yapılan üretim, bir taraftan verimliliği artırırken, diğer taraftan da yeni toprakların üretime açılmasını sağlayarak ekilebilir arazilerin miktarını çoğaltacak, dolayısıyla toplam üretimi artıracaktı. Toprak açarak büyüyen haneler, toprak açmaların sınıra gelmesiyle, toprak alma ve satma gibi ekonomi içi yollarla ya da el koyma gibi ekonomi dışı yollarla ekilebilir toprak miktarını artırmaya çalışacak, toprak dağılımı değişecek ve az sayıda hanenin elinde toprak toplulaşmaları görülecekti. Tarımsal ürünlerin metalaşması, modern araç ve girdilerin kullanılması, nakit ihtiyacının artması, tüketim kalıplarının değişmesi, köylü-tüccar-tefeci ilişkisinin artması bir yandan köyde yaratılan artı-değerin bir kısmının köy dışına çıkmasına, diğer yandan tarımsal faaliyetlerden sermaye birikimi sağlanmasına olanak vererek modern kapitalist işletmelerin doğmasına neden olacaktı. Bu, kırsal toplumsal tabakaların değişmesi, toplumsal kutuplaşmanın keskinleşmesi ve köylülüğün farklılaşması anlamına gelecekti. Büyük toprak sahipliğinin hakim olduğu köylerde, büyük toprak sahiplerinin topraklarını modern araçlarla işlemesi sonucunda ortakçı köylüler şehre göç ederek ücretli işçiler haline gelecekti. Toprakların dağılımının görece eşit olduğu köylerde ise, piyasa mekanizmalarının işlemesi ile, büyük topraklı kapitalist çiftçi, orta topraklı ticarileşmiş üretim yapan çiftçi, küçük topraklı köylü grupları ortaya çıkacak; köylülerin bir kısım topraklarını kaybederek ya tarım işçisi haline gelecek ya da göç ederek ücretli işçi olacaktı. Toprak dağılımını ve tarımsal toplumsal katmanlaşmayı nüfus artışı ve toprak parçalanması da etkileyecekti -özellikle küçük topraklı köylüler bu parçalanmadan çok etkilenecekti-. Toprak reformu da olmayacak ve hükümetlerin izleyeceği politikaların tarımda kapitalizmin hâkimiyetini ve köylülüğün farklılaşmasını artırma yönünde etkisi olacaktı.

Bu tartışmalarda ana sorulardan biri, küçük köylü üretiminin hâkim olduğu Türkiye tarımında kapitalist üretim ilişkilerinin köylere girmesi ile küçük köylülüğün kapitalist meta üretimi altında devam edip etmeyeceği, eğer edecekse bunun nasıl ve hangi yönde olacağı idi.

Bu çerçevede, 1960'lardaki köy araştırmalarında Mübeccel Kıray'ın *Ereğli Araştırması* önemli bir yer tutar. Bu araştırmada, kasabadan yola çıkarak piyasa için üretim yapan küçük köylülerle tüccar arasındaki ilişkiler inceleniyordu. Tefeci-tüccar sermayesinin köylüleri hâkimiyet altına alma süreci araştırmanın önemli bulgularındandı. Köylülerin pazarla ilişkileri, üretimin ticarîleşmesi ve modern tarım araçlarının kullanılması, toprak toplulaşması veya kutuplaşması ile birlikte gitmiyordu. Köylülerin zenginlik, meslek, eğitim veya iktidar yönünden önemli bir farklılaşma göstermediği de bulgular arasındaydı. En önemli farklılaşma tüccar ve köylüler arasında idi. Bu farklılaşma, köyde yaratılan artıdeğerin tüccar sermayesi tarafından köy dışına aktarılmasını sağlayarak küçük köylülerin gelişmesini engelliyordu. Kıray ve Hinderink tarafından 1964-

1965 yıllarında Çukurova köylerinde yapılan araştırmada ise, köylere traktörün girmesi ve toprak kutuplaşması arasındaki ilişki üzerine yoğunlaşılmıştı. Araştırma, yeni bir pamuk türünün meta olarak üretilmeye başlanması, traktörleşme ve kapitalist çiftçilerin ortaya çıkma süreçleri içinde ortakçıların, köyde ücretli işçileşerek ya da kente göçerek tasfiye olması, kapitalist ağa, ücretli işçi ve küçük üretici çiftçi, işgücü örgütleyicisi olarak elçi ve yeni bir muhtar tipinin ortaya çıkması gibi toplumsal farklılaşma süreçlerini inceliyordu. Bu araştırmaya göre, kente yakınlık ve pazarla olan ilişkilerine göre üç farklı köy tipinden bahsetmek mümkündü. Birinci köy tipi, Adana'ya yakın, Devlet Su İşleri kanallarınca sulanan ve tek meta olarak pamuk üretilen, toprak dağılımında ve siyasal ilişkilerde farklılaşmanın en ileri düzeyde olduğu bir köyde örnekleniyordu. Kendi tüketimleri için buğday susam ve pazar için pamuk üretimi yapan, Adana'dan daha uzak bir başka köyde örneklenen köy tipinde ise toplumsal farklılaşma çok ileri düzeylerde değildir ve "geçiş" halindedir. Kentten ve pazarlardan en uzak olan üçüncü tip köyde ise geçimlik üretim devam etmektedir. Son iki tip köyde geçimlik üretim yapan köylülerin, küçük meta üreticisi çiftçilerin ve durumları giderek kötüleşmesine karşın ortakçıların varlığı, ulusal pazarla ve meta üretimiyle tam bütünleşememiş olmalarıyla açıklanmıştı.

Pazara yönelik meta üretiminin yaygın olduğu bir başka bölgede, Antalya'nın Serik-Manavgat Ovası'ndaki köylerde 1950'lerin sonunda *Karpat* tarafından yapılan araştırmada tarımda mekanizasyon ve toplumsal farklılaşma ele alınmıştı. Bu araştırma bulgularına göre, mekanize pamuk üretimi, köylülük içinde zaten varolan toplumsal farklılaşmayı -aksi yönde bir devlet politikası olmadığı takdirde- büyütüyordu. Aynı bölgede, farklı yapılara sahip iki köyde kırsal dönüşüm ve farklılaşmanın hangi çizgiler üzerinde oluştuğu da incelenmişti. Köylerden birisi "yörük aşiret"inin yerleşmesinden oluşmuş büyük topraklı çiftliğin hâkim olduğu bir köydü. Eski "aşiret reisi", siyasi ve hukuki manevralarla makilikten açılan 5000 dönüm sulanabilir toprağa el koyup traktör ve 10'dan fazla ücretli işçi kullanarak pamuk üreten kapitalist çiftçi haline dönüşmüştü. Fakat, küçük mülkiyet yine de tasfiye edilememiş, köylüler sulanamayan topraklarda ve geleneksel araçlarla hububat üreten ortakçılara dönüşmüşlerdi. Tasfiye olması kaçınılmaz görülen ortakçı köylüler, küçük meta üreticisi orta çiftçilere dönüştüler. İkinci köy ise, küçük toprak mülkiyetinin yaygın olduğu, farklılaşmakta olan bir köydü. Bu köyde, kapitalist çiftçilik, köydeki bakkalların ticaret sermayesi biriktirip bu birikimle traktör satın almaları, meradan toprak açmaları ve bu toprakları işlemeleri ile ortaya çıkmıştı. Aynı köyde, bazı hane mensupları tarımdan biriken sermaye ile kamyon satın alarak "kamyoncu girişimciler" olarak uzun mesafeli taşımacılığa girişmişlerdi. Bu dönüşüm köylülerin, kapitalist çiftçi, kamyoncu girişimci, küçük çiftçi, ortakçı köylü, traktör sürücüsü kalifiye ücretli işçi ve mevsimlik işçi olarak farklılaşmasına yolaçmıştı.

Buğday üreten iki Ankara köyünde yapılan bir köy araştırması da benzer sonuçları ve dönüşüm eğilimlerini ortaya çıkarmıştır. İki köyde de toplumsal farklılaşma bir önceki kuşağa göre daha belirginken, kente uzaklık önemli bir etken olarak ortaya çıkıyordu. Bu önemli farklılık da, ticarî sermayeye birikim olanağı sağlayan tüccar-köylü ilişkisinin Çukurova ve Antalya'daki kadar belirgin olarak ortaya çıkmamasıydı. Fakat, Ankara'nın Kırıkkale ve Keskin ilçelerinin köylerinde 1967 ve 1968 yıllarında yapılan araştırmalar tüccar-köylü ilişkisinin karmaşıklığını ve tarlaların ipotekli olmasının sık rastlanan bir durum olduğunu göstermişti. Saha araştırmalarında, tarımda kapitalist ilişkilerin gelişmesiyle beraber toprak toplulaşması ve kutuplaşmasıyla köy içi toplumsal farklılaşma açıkça orta-

FOTOĞRAF: MANUEL ÇITAK

1980'ler, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra neredeyse kesintisiz bir gelir dağılımı politikası olarak uygulanan tarım destekleme politikalarının terkedilmesi girişimlerine ve tartışmalarına tanık oldu.

ya çıkarken, 1952 ve 1963 tarım sayımları sonuçlarında toprak toplulaşması ve kutuplaşması gözlenmemektedir. Tersine üst yüzde yirmilik dilimin sahip olduğu topraklar % 63'den % 61.5'e düşerken, alt yüzde yirmilik dilimin sahip olduğu topraklar % 1'den % 1.5'e yükselmektedir. Bu karşılaştırma, toprak dağılımındaki eşitsizliğin devam ettiğini göstermesine karşın, toprak yoğunlaşmasının artmadığını gösteriyordu. *Avcıoğlu* bu durumu, 1952'deki 190.450.000 dekarlık toplam toprak miktarının 1963'de 160.750.000 dekara düşmesini dikkate alarak, 1960'daki toprak reformu tartışmalarının büyük toprak sahiplerini düşük bildirimde bulunmaya sevketmesiyle açıklamaktaydı.

1963 tarım sayımı verilerine ek olarak Köy Envanter Etüdleri'nin verilerini de kullanan *Boratav* tarımda toprak ve gelir eşitsizliğinin şüphe götürmez bir şekilde var olduğunu, eşitsizliğin çok azalmış olan feodal ve yarı feodal ilişkilerden gelmediğini, tarımda meta üretiminin hızla yaygınlaşmasının ücretli işçi kullanan kapitalist işletmelerin yaygınlaşması ve tarıma hâkim olması anlamına gelmeyebileceğini, tarıma büyük ölçüde küçük meta üretiminin hâkim olduğunu, aile emeği kullanılarak üretilen ürünlerin ticarîleşmesinin ilkel kapitalizmin temsilcisi olan tüccar sermayesinin gelişmesine yolaçtığını ileri sürmüştü. Boratav'ın çalışması, tarımda ticarîleşme, metalaşma, kapitalistleşme ve toplumsal farklılaşmanın toprak toplulaşması ile paralel gitmeyebileceğini, küçük meta üreticiliğinin tarımdan hızla tasfiye olmayabileceği üzerine düşünmek için ipuçları sağlamasının yanısıra, tarımda feodal ve yarı feodal ilişkilerin mi, kapitalist ilişkilerin mi, yoksa küçük meta üretiminin mi hâkim olduğu yönünde bir tartışmayı başlatmıştı.

Nitekim 1970'lerde yapılan köy araştırmalarında küçük üreticiliğin devamlılığı ve dönüşme yolları ana tartışmalardan biri haline geldi. Tarımda birden fazla dönüşüm yolu olduğunu ileri süren *Keyder*'e göre Türkiye'de büyük toprak sahipliği ve küçük köylü üreticiliği 1950'lere kadar dünya ekonomisindeki değişmelere göre inip çıkmış, fakat 1950'lerde küçük köylü mülkiyeti tarıma yerleşmiş ve bu tarihten sonra köyler tek çizgi üzerinde değil en az dört dönüşüm yoluyla değişmişti. Dört dönüşüm yoluna göre dört köy tipinden bahsetmek mümkündü: geçimlik üretim yapan ve giderek kente ve yurt dışına göç yoluyla terk edilen köy; ekonomik faaliyetlerini çeşitlendiren küçük topraklı ticarîleşmiş köy; orta toprak büyüklüklerinde modern araçlar ve aile emeği kullanarak birikim yaparak "kulaklaşan" köy; kapitalistleşen köy. Feodal büyük toprak sahipliği olmaksızın kapitalist ilişkilerle tarımsal üretim yapan birimlerin ortaya çıkabildiği köyler de vardı. Adana'da ticaret sermayesinin tarıma yatırılması ile ortaya çıkan kapitalist çiftliklerde traktör sürücüsü, mibzerci, ustabaşı, inek bakıcısı olarak sürekli çalışan ücretli işçilere ve küçük üreticilik yapan çiftçilere rastlamak mümkündü. Kapitalist çiftliklerin, ücretli tarım işçilerinin ve küçük meta üreticisi çiftçilerin birarada bulunduğu köyler Anadolu'nun diğer bölgelerinde küçük meta üreticiliğinin farklılaşması sonucunda ortaya çıkabiliyordu. Özgül bir geçmişe sahip olan feodal büyük toprak sahipliğinin hüküm sürdüğü köyler dışında da kapitalist çiftçiliğin ortaya çıkması; küçük meta üreticiliğinin farklılaşması ve dönüşmesi (tasfiyesi) yolu ile kapitalist işletmelerin ortaya çıkma (ya da çıkamama) şartlarının ve dinamiklerinin neler olduğu sorusunu gündeme getiriyordu. Böyle bir formülasyonda tarımdaki kapitalist işletmelerle küçük meta üreticiliği arasında bir uzlaşmazlık varsayılmaktaydı. Ancak bu kapitalist işletmeler veya kapitalist işletmelerin hâkim olduğu köy sayısının az sayıda kalması halinde herhangi bir uzlaşmazlığın büyük çelişkiler doğurmaması mümkündü. Öte yandan iç ticaret hadlerinin uzun süre tarım aleyhinde seyretmesi yeni dinamikleri ve çelişkileri ortaya çıkarabilecekti.

1950'li yılları, toprak verimliliğinde ciddi bir artış olmadan, ekime yeni açılan topraklarla üretimin arttığı, nüfusun büyük kısmının tarımda faal bulunduğu ve tarıma geçimlik üretimin hâkim olduğu bir dönem olarak değerlendirebiliriz. Bu yapı, 1970'li yıllarda ekilebilir arazilerin sınırına gelinmesiyle birlikte tarımdaki verim artışının gübre kullanımı ve mekanizasyondan kaynaklanmaya başlaması ile değişti. 1970'lerin sonunda geçimlik üretim yerini ticarîleşmiş tarımsal üretime bıraktı. Tarımsal girdi kullanımında çarpıcı değişmeler yaşandı. 1950'de % 1 civarında olan gübre kullanılan tarımsal alan oranı 1978'de % 47.2'ye çıktı. Aynı dönemde, sulanan alan % 1'den % 10.5'e, traktörle ekilen alan yüzde 5.5'dan % 75'e çıkmıştı.

Buraya kadar aktarılan manzara 1980 yılı ile birlikte önemli bir değişime girdi. Bu değişmenin en önemli unsuru, iktisat politikalarındaki değişimdi. 1950 sonrası iktisat politikalarında tarım sektörel olarak hep önemli olmuştu. Destekleme politikaları yoluyla tarıma önemli kaynaklar ayırılmış, iç ticaret hadleri genellikle tarım lehine seyretmişti. 1980 yapısal uyum politikaları ile bu durum değişti, iç ticaret hadleri Türkiye tarihinde ilk defa kesintisiz 12 yıl tarım aleyhine seyretti, tarım yatırımları reel olarak azalmaya başladı. 24 Ocak 1980 Kararları ile uygulamaya

konulan İktisat politikaları ekonomik etkilerinin dışında, tarıma ve köylülüğe yeni bir bakışı da yansıtıyordu. Bu bakışa göre iktisaden verimli olmayan, bunun ötesinde "tembel" sayılan köylülerin desteklenmesi, kentlerin aleyhine bir durumdu. Yaygın bir destekleme politikası yerine, kaynakların verimli kullanımını sağlamak üzere piyasa koşullarını tarımda da hâkim kılmak gerekiyordu. Böylesi bir yaklaşımın sadece saf "iktisadî" bir yaklaşım olduğunu söylemek mümkün değil. 1980'ler boyunca, daha çok İstanbul'a göç çerçevesinde ortaya çıkan, köy ve köylülükle ilgili küçümseyici ifadeleri de düşünürsek bu iktisadî söylemin toplumsal-kültürel boyutlarını anlayabiliriz.

1980 sonrasında tarımla ilgili neredeyse bütün iktisadî göstergeler önceki dönemlere göre gerileme göstermiştir. Buna karşın yapılan birçok alan araştırması köylerde dayanıklı tüketim maddelerinin kullanımının ve bazı toplumsal tüketim kalemlerinin bir önceki döneme göre daha yaygın olduğunu göstermektedir. Köyler bu açıdan her ne kadar şehirleri yakalamamış olsa da, küresel eğilime uygun bir gelişme göstermektedir. Yani iki paradoksal süreç birarada işlemektedir: Bir yandan uygulanan politikalar sonucunda iktisadî tabanı zayıflayan tarım canlılığını yitirmektedir, diğer yandan birçok tüketim maddesinin kullanıldığı, tüketim normları açısından kente benzeyen ya da benzemeye çalışan köyler ortaya çıkmaktadır. Tabiî bu iki sürecin her yerde aynı ve tüketim açısından eşitleyici yönde işlediği söylenemez. Bölgeler arasında ve aynı bölge hattâ köy içinde önemli farklılıklar gözlemek mümkündür. Pazara erken tarihlerde entegre olmuş Ege ve Çukurova'daki köylerle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki köyleri bu açıdan karşılaştırdığımızda, aradaki farklılığın çok büyük olduğunu söyleyebiliriz.

Bu dönemde uygulanan iktisat politikalarının tarım üzerindeki etkilerini makro göstergeleri inceleyerek tespit etmek mümkündür. Yukarıda özetlenen alan araştırmalarının hemen hepsinin gösterdiği ve tartışmasız kabul edilen olgulardan birisi, Türkiye tarımının ağırlıklı olarak pazar için üretim yapan küçük köylüler/çiftçilerle şekillendirildiğidir. Küçük meta üreticiliğinin yaygın olduğu bir tarımsal yapı içinde, tarım ve tarım-dışı kesimler arasındaki gelir dağılımını ortaya koymak için yaygın olarak kullanılan iki makro gösterge vardır. Bunlardan birincisi, tarım kesiminin ödediği fiyatlarla tarım kesimine ödenen fiyatların karşılaştırması olan tarım ticaret hadleridir. İkincisi ise, nihaî tüketicinin ödediği fiyatlarla üreticinin eline geçen fiyatların karşılaştırmasından hesaplanan tarım ürünlerinin ticarî marjlarıdır. Bu marjlar sayesinde ticarî sermayenin eline geçen pay da bulunabilir. Tarım ticaret hadlerinin 1973-1991 arasındaki seyrini inceleyen çalışmalar tarım ürünleri fiyatlarında Cumhuriyet tarihinin en büyük ve uzun çöküşün yaşanmakta olduğunu gösteriyor. Gerçekten, 12 yıl boyunca tarım kesimi aleyhine seyreden tarım ticaret hadlerindeki bozulma % 50'ler civarında olmuştur. Hemen hemen tüm tarımsal ürünlerde ticarî marjlar 1988'de en kötü duruma erişmiştir. 1980 sonrasında, sadece, işçi eylemlerinin doruğa ulaştığı ve yerel genel seçimlerin olduğu, 1989-1990 yıllarında göreli bir iyileşme yaşanmıştır.

Kırsal hanelerin dayanıklı tüketim maddeleri sahipliğine bakarak, refah düzeyleri hakkında bir şeyler söylemek mümkündür. Bunun için Güneydoğu Anadolu'da, Ege'de ve Orta Anadolu'da 1992 ve 1994 yılları arasında yapılmış üç köy hane halkı araştırmasından yararlandık *(Boratav vd., 1993; Akşit vd., 1994, Boratav vd., 1994)*. Bu araştırmalara ek olarak, Hacettepe Nüfus Etüdleri Enstitüsü tarafından gerçekleştirilen *1993 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması*'nın *(1994)* verilerine de başvurduk. Boratav, Akşit ve Kuruç tarafından 1992'de yapılan ve biri dışında hepsi Orta Anadolu'da bulunan 19 köyü kapsayan saha araştırmasına göre, hanelerin % 75.7'si buzdolabına, % 39.8'i renkli TV'ye, % 3.0'ı videoya, % 24.4'ü çamaşır makinasına, % 3.8'i otomatik çamaşır makinasına, % 39.4'ü telefona ve % 8.5'i otomobile sahiptir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde 47 köyde yapılan araştırmaya göre, buradaki hanelerin % 78.5'i buzdolabına, % 47.9'u renkli TV'ye, % 2.5'i videoya, % 14.4'ü çamaşır makinasına, % 31.4'ü telefona ve % 15.6'sı otomobile sahiptir.

Ege'nin 12 köyünde yapılan saha araştırmasının bulgularına göre ise hanelerin % 88.3'ü bozdolabına, % 86.3'ü TV'ye (sadece renkli TV'ye sahip olanların oranı % 39.8, sadece siyah beyaz TV'ye sahip olanların oranı % 18.3), % 3.7'si videoya, % 18.7'si çamaşır makinasına, % 57.8'i telefona ve % 14.5'i otomobile sahiptir.

1993 Nüfus ve Sağlık Araştırması'nın verilerine göre, kırsal bölgelerdeki hanelerin % 74.1'inde buzdolabı, % 75.5'inde TV, % 3.6'sında video, % 37.9'unda telefon ve % 12.7'sinde otomobil bulunmaktadır. Aynı araştırmanın verilerinden yararlanarak şehir ve kır arasındaki farklılığı da değerlendirebiliriz. Buzdolabı ve TV gibi görece eski dayanıklı tüketim maddeleri kırda daha yaygındır; kent ile kır arasında bu maddelere sahiplikte önemli farklılıklar görünmemektedir. Mesela, buzdolabına sahip olan hanelerin oranı kentte % 94.7, kırda % 74.1'di; TV sahipliği kentte % 92.8, kırda % 75.5'dir. Kent-kır

FOTOĞRAF: MANUEL ÇITAK

İncanca yaşama endeksleri ve refah göstergelerine Batı Anadolu, Marmara ve Akdeniz'deki köylerin bazı Doğu Anadolu hatta Orta Anadolu kentlerinin düzeyine ulaştığı, bazı Orta Anadolu köylerinin ise en alt düzeyde seyretmesi bölgesel dengesizliğin en çarpıcı örneklerindendi.

farklılığı video, çamaşır ve bulaşık makinası gibi ikinci kuşak dayanıklı tüketim maddelerinde de görülmektedir: videoya sahip hanelerin oranı kentte % 15.6, kırda % 3.6, çamaşır makinasına sahip haneler kentte % 70.5, kırda % 21.6, bulaşık makinasına sahip haneler kentte % 10.5, kırda % 0.5'dir. Köy hanelerinin refah düzeyinin tek göstergesi sayılamazsa da, dayanıklı tüketim maddeleri sahipliği bu hanelerdeki tüketim düzeyi ve köylerle kentler arasındaki tüketim benzeşmesi hakkında bilgi verebilir. Bu üç araştırma Türkiye'nin farklı bölgelerindeki köyler hakkında da bazı ipuçları vermektedir. Orta Anadolu köyleri ile Güneydoğu Anadolu köyleri dayanıklı tüketim maddeleri sahipliği açısından birbirine benzerken, Ege köyleri daha müreffeh görünmektedir.

1980 sonrası kırsal dönüşüm örüntülerini ve uyum mekanizmalarını anlamamıza yardımcı olacak bir diğer değişken, tarım dışı uğraşlardır. Tarım dışı uğraşların yaygınlığı, bir ölçüde, tarımsal faaliyetlerden "kaçışı" ve köy içindeki iktisadî faaliyetlerin çeşitlenmesini göstermesi açısından önemlidir. Ege köylerindeki saha araştırması hane reislerinin % 21'inin tarım dışı işlerle uğraştığını, yoksul ve küçük köylü grupları içinde tarım dışı işlerle uğraşanların oranının diğer gruplardan daha yüksek olduğunu göstermektedir. Hanede tarım dışı işlerle uğraşanlar bakıldığında oran daha da yükselmektedir. Bu araştırmada incelenen 649 haneden % 55.3'ünde tarım dışı işlerde çalışan kişi ya da kişiler bulunmaktadır. Güneydoğu Anadolu'da 47 köyü kapsayan saha araştırmasının bulgularına göre, tarım dışı işle uğraşan en az bir kişinin bulunduğu hanelerin oranı % 27'dir. Orta Anadolu köylerinde de anket kapsamındaki hanelerde bulunan faal nüfus içinde yeralanların % 21.7'sinin tarım dışı işlerle veya mesleklerle uğraştıkları görülmektedir. Bu üç araştırmada ele alınan hanelerde % 20-30 arasında bir kesimin tarım dışı işlerle uğraştığı görülmektedir. Tarım dışı uğraşlar ya köy içinde tarımsal faaliyetlerle doğrudan ilişkisi olmayan, bakkal, kahve, kasap vb. işçilerle ilgilenmek ya da inşaat işçiliği, seyyar satıcılık vb. gibi şehirde mevsimlik olarak gerçekleştirilen işlerdir.

Bu araştırmalarda köy dışına sürekli ve geçici göç ile ilgili bilgiler de bulmak mümkündür. Göç ile ilgili bilgilerden yararlanarak 1980 sonrası kırsal değişme ile ilgili gözlemler yapılabilir. Güneydoğu Anadolu köylerinde hane üyelerinin geçici ya da sürekli olarak köy dışında bulunduğu hanelerin oram % 22.5'dir. Yani her beş haneden birisi köy dışında bir üyesini barındırmaktadır. Köy dışına gidenlerin çoğunluğu erkek çocuklardır. Bunlara ek olarak köy dışında akrabası olanların oranı % 71.5'dir, ki bu grupta yeralanların çoğunluğu (% 41) hane reisinin kardeşidir. Hane reisleri içinde göç etme isteğinde olanların oranının % 39 olduğunu, bunların % 58.7'sinin de hemen göç etmek niyetinde olduğunu düşünürsek göç eğiliminin güçlü şekilde devam ettiği sonucuna varabiliriz. Göç etme niyetinde olanların çoğunluğunun topraksız (% 46.6) ve az topraklı (% 28.2) köylülerden oluşması bu yargıyı güçlendirmenin yanısıra köylerde toplumsal tabakalaşmanın yeni bir evreye girdiğinin ipuçlarını da vermektedir. Bu yargıyı destekleyen bir diğer olgu da göç nedenlerinden çıkarılabilir. Göç etme isteğindekilerin % 86.8'inin sebep olarak ekonomik gerekçeler göstermesi, ekonomik zorluklar karşısında kente halen göçün halen çözüm olarak bakıldığının göstergesidir.

Orta Anadolu köylerinde de göç yaygın bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. En az bir üyesi geçici ya da sürekli olarak göç etmiş hanelerin oranı % 54.1'dir. Göç edenler çoğunlukla topraksız, küçük ve yoksul köylü hanelerinden gelmektedirler.

İlginç bir nokta ise, göç etme nedenleri arasında tarım işçisi, küçük ve yoksul köylü grupları için köyün itici nedenleri öne geçerken, zengin ve orta köylü grupları için kentin cazibesinin öne geçmesidir. Aynı araştırmada köyde yaşamayı tercih edenlerin oranı % 60'dır. Bu grup içinde zengin katmanların oranı diğer gruplara göre fazladır. Fakat "çocuklarının kentte mi köyde mi yaşamasını istedikleri" sorulduğunda, kenti tercih edenlerin oranı % 93.8'dir.

Güneydoğu Anadolu ve Orta Anadolu köylerinin aksine Ege köylerinde yaygın bir geçici ve sürekli göç yoktur. Geçici göç veren hanelerin oranı % 7.3, sürekli göç veren hanelerin oranı % 14'dür. Geçici ya da sürekli göç veren hanelerin daha çok küçük ve orta köylü grupları arasından olması, ekonomik güçlüklerin artmasıyla beraber Ege Bölgesi'nde de göçün yaygınlaşabileceğine işaret etmektedir. Nitekim göç etmeyi düşünenlerin oranı % 27 olup, kısa sürede göç etmek isteyenlerin oranı % 9.5'dir ve bunların içinde tarım işçisi, yoksul, küçük ve orta köylülerin oranının daha yüksek olması bu yargıyı doğrular niteliktedir.

Her üç araştırmada da topraksız, yoksul ve küçük köylü tabakalarının sürekli ve geçici göç eğilimlerinin diğer katmanlardan fazla olması, ekonomik bunalım ya da yapısal uyum politikaları karşısında göçün bir savunma veya uyum mekanizması olarak ortaya çıktığını göstermektedir.

Göçten bağımsız olarak sorulan "köyde mi şehirde mi yaşamak iyi" sorusuna "köyde" yanıtını verenlerin oranı % 57.2, "kentte" diyenlerin oranı % 34.5'dir. Köyde yaşamanın daha iyi olduğunu düşünenler, temiz hava, sağlıklı yiyecekler gibi kentlerde sağlanması zor "olanakları" vurgulamaktadır. Bunların son yıllarda giderek kentlerde yaşayanların da şikâyet ettiği güçlükler olması ilgi çekicidir. Köyde yaşamanın kötü tarafları ise işsizlik, geçim sıkıntısı gibi ekonomik nedenler (% 32.8) ve hizmetlerin yetersiz olması, su-elektrik yokluğu gibi yaşam standartına ilişkin (% 20.5) nedenlerle açıklanmaktadır. Kentte yaşamanın iyi tarafları ile köyde yaşamanın kötü tarafları arasında belirli bir çakışma vardır. Kentte yaşamanın iyi taraflarını çocuklarını okutma olanaklarına (% 38.7) ve yaşam koşullarının ve sosyal hizmetlerin iyiliğine (% 33.2) bağlayanlar çoğunluktadır. Kentte yaşamanın kötü yönleri olarak sayılan pahalılık, işsizlik, ev kiralarının yüksekliği (% 36.5), hava kirliliği ve gürültü (% 25.5), rahatlıkla kentte yaşayanlar tarafından da yapılabilecek bir sıralamadır.

Bu noktada tekrar popüler kültür imajlarına dönebiliriz. Öyle görünüyor ki, Ferdi Tayfur'un şarkısındaki *"Fadime'nin Düğünü"* için dönülecek köy imajı, kentin havasının kirliliği, betonlaşmışlığı ve kentte akraba ve hemşeri çevresinin dışına çıkıldığında karşılaşılan piyasa ekonomisi güçlerinin yarattığı tehdit köyde yaşayan çiftçiler tarafından da popüler kültür imajı olarak "algılanmıştır". Buna rağmen göçler, hızı azalarak devam edecektir. DPT uzmanları tarafından yapılan bir araştırmaya göre iller arası göç 1970'de binde 107 iken, 1985'de binde 65 düzeyine düşmüştür. Bu hız azalması köyden şehire göçler için de sözkonusudur; hattâ buradaki hız daha da azalarak durma noktasına varabilecektir. Ancak böyle bir şey kısa dönemde sözkonusu olamaz, çünkü kırsal alanlarda 25 milyonu aşkın köylü nüfus bulunmaktadır; her ne kadar toplam içindeki köylü nüfus oranı % 40'lara düşmüşse de mutlak nüfus donmuş görünmektedir. Bu nüfusun önemli bir kısmının şehirlere önümüzdeki on yıllarda göç edeceğini söyleyebiliriz. Fransa'da olduğu gibi Türkiye'de de köylülük uzun süre varolacaktır; ancak şehirlerdeki gelişmelere paralel olarak dönüşümler geçirmeye devam edecektir.

KAYNAKÇA

Akşit, B. (1967) *Türkiye'de Azgelişmiş Kapitalizm ve Köylere Girişi,* ODTÜ Öğrenci Birliği Yayınları.

Akşit, B. (1985) *Köy, Kasaba ve Kentlerde Toplumsal Değişme,* Turhan Kitabevi.

Akşit, B. vd. (1994) *GAP Bölgesi Nüfus Hareketleri Araştırması,* T. C. Başbakanlık GAP İdaresi, Ankara (Çoğaltma).

Avcıoğlu, D. (1968) *Türkiye'nin Düzeni,* Bilgi Yayınevi.

Boratav, K. (1972) *Gelir Dağılımı,* Gerçek Yayınevi.

Boratav, K., Akşit, B., Kuruç, B. (1993) *The Political Economy of Structural Adjustment,* Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara.

Boratav, K., Ecevit, M., Özuğurlu, M., Şen, M. (1994) *Ege Bölgesi'nde Tarımın Sosyo-Ekonomik Yapısı, Destekleme Politikaları ve Tariş,* Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara (Çoğaltma).

Karpat K. (1960), "Social Effects of Farm Mechanization in Turkish Villages", *Social Research,* C 27, ss. 83-103.

Keyder, Ç. (1983a) "Türk Tarımında Küçük Köylü Mülkiyetinin Tarihsel Oluşumu ve Bugünkü Yapısı" *Toplumsal Tarih Çalışmaları,* Dost Yayınevi, ss. 221-275.

Keyder, Ç. (1983b) "Paths of Rural Transformation in Turkey", *Journal of Peasant Studies,* C. 11, No. 1, ss. 87-100.

Kıray, M. (1968) *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası,* DPT Yayınları.

Kıray, M. ve Hinderik, S. (1970) *Social Stratification as an Obstacle to Development,* Praeger.

Kocaman, T. ve Bayazıt, S. (1993) *Türkiye'de İç Göçler ve Göç Edenlerin Sosyo-Ekonomik Nitelikleri,* DPT Sosyal Planlama Genel Müdürlüğü.

Sağlık Bakanlığı, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etüdleri Enstitüsü ve Macro International Inc. (1994), *Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması 1993,* Ankara.

BMKP (1992) *İnsanca Gelişme Birinci Türkiye Konferansı (Rapor), (1992),* Ankara.

Kooperatifçilik

1980 sonrası kooperatifçilik

DOÇ. DR. ÜMİT ATABEK

☞ Esnaf ve Küçük Zanaatkarlar, iktisadi Yapı, Iktisat Politikaları ve Sorunları, Kent ve Kentleşme, Sanayi, Tarım ve Hayvancılık, Ticaret

1980 sonrası kooperatifçilik

ÜMİT ATABEK

1994 yılı, çağdaş anlamda kooperatifçiliğin ortaya çıkışının 150. yıldönümüdür. 1995'de çağdaş kooperatifçilik hareketinin en üst örgütü olan Uluslararası Kooperatif Birliği'nin (ICA) 100. kuruluş yıldönümüdür. Türkiye'de ise 1913'de Aydın'da kurulan *Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi*, Türk kooperatifçilik hareketinin temeli sayılmaktadır.

80 yıllık deneyimine rağmen Türkiye'deki kooperatifçilik hareketinin bugün çok güçlü bir konumda olduğunu söylemek olanaklı değildir. Bu duruma ilişkin genel bir neden olarak Batı'da kooperatiflerin bir sivil toplum örgütlenmesi şeklinde ortaya çıkmalarına rağmen Türkiye'de daha çok devlet güdümüyle kurulmaları ve işletilmeleri gösterilebilir. Ancak buna rağmen Türkiye'de kooperatifçilik hareketi, azgelişmiş ülkelerdeki genel başarısızlıklarla kıyaslandığında, hem ilk yıllarında hem de daha sonraki yıllarda belli bir başarı elde edebilmiştir.

Gözden düşen bir örgütlenme biçimi

Türkiye'de 1980'li yıllar, özel girişimciliği özendiren, kamu girişimciliğini ise çoğu ekonomik sorunun nedeni olarak gösteren bir anlayışın egemen olduğu yıllardı. Ekonomi gündeminin merkezinde yeralan özelleştirme tartışmalarında terminolojik bir hata yapılarak kooperatiflerin veya bunların yan işletmelerinin özelleştirilmesinden söz edilebiliyordu. Hukuk sistemimize göre zaten özel hukuk hükmî şahsiyetine sahip kooperatiflerin daha nasıl özelleştirilebileceği sorusu gözardı ediliyordu. Öte yandan özelleştirmenin gerekçelerinden biri olarak ileri sürülen "sermayenin tabana yayılması"nın kooperatiflerce zaten sağlandığı unutuluyordu.

Bütün bunlara karşın bu dönemde, kooperatifler veya yan işletmeleri, birçok nedenden dolayı "özelleştirme"ye tâbi tutulamamışlardır. Ancak ekonomi politikalarını yönlendirenlerce köhne ve modası geçmiş yapılar olarak adlandırılan kooperatifler, onlara en çok gereksinimi olan katmanlar önünde dahi itibar kaybetmeye başlamışlar ve bu ideolojik hücum merkez birliklerin feshine yol açmış, bazı kooperatiflerin merkezi hükümete daha bağımlı olmasını sağlayan yasal düzenlemeler gerçekleştirilmiştir.

Batı ekonomilerinde kooperatifler

ICA verilerine göre 1990 başında dünyada 700 milyon kişi kooperatif üyesidir. Çoğu Batı ülkesinde kooperatifler bazı sektörlerde en büyük ekonomik gücü oluşturuyor. Süt pazarının Almanya'da % 75'i, Danimarka'da % 85'i, Hollanda'da ise % 90'ı kooperatiflerce kontrol ediliyor. Japonya'da pirinç piyasasının % 70'den fazlası kooperatiflerin elindedir. ABD'de ileri teknoloji sektörlerinden biri olan bilgisayar yazılım sektöründe kooperatifleşme hızla yaygınlaşıyor. Örneklerden de görüldüğü gibi, Batı ülkelerinde "modern" ekonomi kooperatif örgütlenmelerini dışlamıyor, aksine tarım, hayvancılık gibi geleneksel sektörlere ek olarak yazılım gibi "modern" sektörlerde de geliştiriyor. Tüketim kooperatiflerinin gıda piyasasındaki payları ise İsveç'te % 21, Norveç'te % 25, Danimarka'da % 33, Finlandiya'da ise % 37'den fazladır.

Sivil toplum örgütleri olarak kooperatifler: Eleştirel toplumbilim yaklaşımını benimseyen yazarlar, kooperatifleri sivil toplum örgütleri olarak değerlendirerek, devlet ve özel girişimciliğe ek üçüncü bir sektör olarak önemli toplumsal ve ekonomik işlevler üstlendiklerini belirtirler. Bu eleştirel yaklaşımda kooperatifler,

ABC ARŞİVİ

Kooperatifçilik kavramı 1980'lerin ortalarından itibaren değişime uğradı ve kooperatif kelimesinden daha çok "yapı kooperatifleri" anlaşıldı. Bu kooperatiflere üye olup birkaç yıl sonra ev sahibi olanlara sık rastlanır oldu.

devlet ve özel girişimciliğin politik güç ve para muhasebesine dayalı stratejik rasyonalitesine bir alternatif olarak insanî değerlere ve katılımcı karar süreçlerine dayalı iletişimsel rasyonaliteyi sağlayarak sivil toplumu gerçekleştireceklerdir.

Kooperatifler, yukarıda değinilen çerçevede, sivil toplumun önemli öğelerinden olan toplumsal hareketlerle yakından ilişkilidirler. Kooperatiflerin Batı'da ortaya çıktığı yıllarda işçi, çiftçi, dinsel, ulusal birçok toplumsal hareketle ilişki içinde olduğu bilinmektedir. Bu nedenle toplumsal misyonu olmayan bir kooperatif düşünülemez.

Bu nokta, azgelişmiş ülkelerde kooperatiflerin başarısızlığını açıklayan niteliktedir: Genellikle bir modernleşme aracı olarak benimsenen kooperatifçilik, azgelişmiş ülkelerde toplumsal bağlarını tam anlamıyla kuramadığı için başarısızlık kaçınılmazdır. Azgelişmiş ülkelerde sıkça raslanan otoriter yönetimler, genellikle kooperatiflerin toplumsal hareketlerle olan bağlarını gözardı etmişler ve bu kuruluşları modernitenin bir gereği olarak değerlendirip örgütsel bir yapıya indirgemişlerdir. Bu ise yukarıdan aşağıya örgütlenme modelinin geçerli olduğu ve çoğunlukla şekilsel ilkelerin ön plana çıkarıldığı bir kooperatifçilik uygulamasını ortaya çıkarmıştır.

ICA tarafından 1895'te ortaya konan ve en son 1966'da gözden geçirilen Temel Kooperatifçilik İlkeleri'nin, kooperatifçilik hareketinin özünü oluşturduğu bir gerçektir. Bu ilkeler kısaca; 1) Serbest ve gönüllü giriş, 2) Demokratik (bir üye bir oy) yönetim, 3) Sermayeye sınırlı ya da sıfır faiz, 4) Üye işlem hacmi oranında risturn verilmesi, 5) Eğitime katkı ve 6) Yerel, ulusal ve uluslararası düzeyde işbirliği şeklinde sıralanmaktadır. Ancak bu ilkelerin bile tartışılabilir olduğu, 1895'ten bu yana değişen koşullara tam olarak uymadığı ileri sürülmektedir. 1992'de Tokyo'da yapılan ICA Kongresi'nde sunulan ve İsveçli kooperatifçilik uzmanı Sven A, Böök tarafından hazırlanan raporda, bu ilkelerin gelecek yüzyılın ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde revize edilmesi gereği vurgulanmakta, 6 maddelik ilkelerin ikiye bölünerek temel değerlere ve ekonomik uygulamalara ilişkin ilkelerin ayrılması savunulmaktadır.

1980 sonrasında Türkiye'de kooperatifçilik

1980'ler Türkiye'de kooperatifçilik açısından oldukça olumsuz yıllardır. Bu yılların kooperatifçilik açısından en belirgin yönü, kooperatiflerin demokratik karakterinin ve toplumsal hareketlerle bağlarının zayıflatılmasına yönelik yasal düzenlemelerin gerçekleştirilmesidir.

1980 sonrasında nitel yönünün zayıflamasına karşın nicel olarak kooperatifçilikte gelişme durmamıştır. 1960'lı yıllarda yaklaşık 12.500 olan kentsel kooperatiflerin sayısı dört kat artışla 1992'de 45.134'e ulaşmıştır. Benzer bir artış kırsal kooperatiflerde de görülmektedir. Tablo 1'de görüleceği gibi kentsel kooperatifler çok çeşitli alanlarda faaliyet göstermektedir. Ancak tarım sektörünün önemi, kırsal kooperatiflerin üye sayısının çokluğunda belirginleşmektedir.

12 Eylül 1980'den sonra uygulanan politikalarla *Köy-Koop* ve *Tarko* gibi kooperatif merkez birliklerinin kapatılması, temel ilkeleri olan işbirliğine ve "birlikten kuvvet doğar" sözünün gerçekleştirilmesi amacını taşıyan "merkez birlikleri" anlayışına büyük bir darbe inmiştir. Bu darbe merkez birliklerinin kapatılmasıyla sınırlı kalmadı; örneğin Köy Kalkınma Kooperatifleri'nin isimleri "Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri"ne dönüştürüldü. Bağımsız merkez birliklerinden yoksun bırakılan kooperatifler, giderek birinci sektör merkezli bir yönetsel yapıya dönüştürüldü. Daha sonra 1985'te 3223 sayılı yasa ile Tarım Kredi Kooperatifleri'ne, 3186 sayılı yasa ile de Tarım Satış Kooperatiflerine devlet kontrol ve güdümünü artıran düzenlemeler getirildi. Öte yandan aynı yıllarda sürdürülen iktisat politikaları nedeniyle yaşanan malî sıkıntılar karşısında, özellikle tarım sektöründeki kooperatif üyeleri devlet güdümüne tepki

TABLO 1
TÜRKİYE'DE KOOPERATİFLERİN DAĞILIMI (1992)

Kooperatif türü	Sayı	Ortak
Kentsel Kooperatifler	45.134	2.852.581
Konut Yapı	35.965	1.545.747
Tüketim	3.419	495.591
Motorlu Taşıma	1.991	80.704
Esnaf, Sanatkâr. Kef.	823	419.146
Küçük Sanat.	351	14.244
Küçük Sanayi Sit. Yapı	903	149.146
Tedarik-Dağıtım	212	7.629
Turizmi Geliştirme	223	15.053
Üretim ve Pazarlama	268	26.006
Tedarik ve Kefalet	6	549
Toplu İşyeri Yapı	899	86.865
Yayıncılık	3	19
Taşımacılık	3	10
İşletme	63	9.986
Sigorta	3	1.213
Yardımlaşma	2	-
Kırsal kooperatifler	8.070	4.293.536
Tarım kredi	2.484	1.580.172
Pancar	28	1.361.032
Su ürünleri	252	17.119
Tarım satış	422	687.081
Sulama	1.282	124.388
Tarımsal kalkınma	3.602	523.744
Genel Toplam	**53.204**	**7.146.117**

Kaynak: *Türkiye Milli Kooperatifler Birliği.*

göstermek yerine onaylama eğilimine girdiler. Hattâ devlet güdümünün getirdiği demokratik olmayan yapıya itirazlar bile, bir ölçüde genel müdürlerin atanmasına karşı çıkmakla sınırlı kaldı. Oysa uluslararası kooperatifçilik hareketinde sıkça tartışıldığı gibi demokratik kooperatif, birliklere karşı, birliklerin merkezî hükümete karşı, birliklere bağlı işletmelerin kooperatif birliğine karşı özerkliklerinin sağlanması kadar, seçilmiş genel müdürün ve altındaki yönetsel organların birliğe karşı özerkliğinin de profesyonel yönetimin gereği olarak sağlanması ile gerçekleştirilebilir. Bu açıdan kooperatiflerin demokratikleşmesi sorununu yalnızca atanmış-seçilmiş ikilemi ile sınırlı tutmamak gerekir. 1985'de çıkarılan 3186 sayılı yasanın 3. geçici maddesi, 1991'de çıkarılan 3710 sayılı yasa ve yine 3186 sayılı yasaya eklenen geçici madde ile Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri'ne bağlı sanayi işletmelerinin anonim ortaklığa dönüştürülerek "özelleştirilmesi" amaçlanmış, ama her iki girişim de tepkiler sonucu uygulanamamıştır. Ancak bağlı işletmelerin anonim şirkete dönüştürülmesi 1995'e girilirken hâlâ gündemdeydi ve bu konudaki tartışma birliklerin verimli çalışmaması gerekçesinin biraz da haksız bir şekilde ileri sürüldüğü bir çerçevede devam etmekteydi. Bu tartışmaların bir boyutu da kooperatiflerin içinde bulundukları malî sorunlara çözüm arayışlarını içermekteydi.

Kooperatiflerin malî sorunlarının çözümü için bir Kooperatifler Bankası kurulması düşünülebilir. Kooperatiflerin finansmanında Ziraat ve Halk Bankaları özel işlevler yüklenmişlerdir, ancak bu bankalar hem tanımları hem de finansman sağlama yöntemleri bakımından bir kooperatif bankası olmadıkları için, bu alandaki gereksinim devam etmekteydi. Bu alanda toplumsal bir hareket olarak kooperatifçiliğin öncüsü sayılan 1913 Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi'nin *Milli Aydın Bankası* deneyimi bir örnektir.

Kooperatifçilik ilkelerinden sonuncusu da kooperatiflerin kendi aralarındaki işbirliğinin geliştirilmesidir. Yerel düzeyde birlikler, ulusal düzeyde de merkez birlikleri şeklindeki örgütlenmeler bu ilkenin sonuçlarıdır. Ancak aynı ilke uluslararası düzeyde de işbirliğini içermektedir. ICA'ya halen Türkiye'den 6 kooperatif birliği üyedir. Türkiye'de kooperatiflerin toplumsal hareketlerle ilişkilerinin sınırlılığı, düşük sayıda ICA üyeliğinin gösterdiği gibi uluslararası toplumsal hareketlerle ilişkisinin zayıflığına neden olmaktadır. Yerel düzeydeki kooperatif katılımcılığı ve demokrasi gerçekleştiği oranda uluslararası kooperatif işbirliğinin artacağını söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

ILO, *Co-operative Management and Administration*, ILO Yayınları, Genevre, 1988.

İNAN, H., "Tarımda Üretici Örgütlenmesi", *Tarım Haftası 94 Sempozyumu*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, 1994.

MÜLAYİM, Z. G., *Kooperatifçilik*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1992.

OYAN, O., ATABEK, Ü., "Tarımsal Destekler ve Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri", *Ekonomik Yaklaşım*, C. 5, S: 14, Sonbahar 1994.

SARGENT, M., *Agricultural Co-operation*, Gower Publishing House, Hampshire, 1982.

TEKELİ, M., *Uluslararası Bütünleşme Sürecinde Yeni İşletme Oluşumları, Bölgesel Entegrasyonlar, Kooperatif Hareketleri*, Ankara, 1990.

Kültür

80'lerde Türkiye'de kültürel değişim
AHMET OKTAY

Yeni insan, yeni kültür
MURAT BELGE

1980 sonrasında kültüre farklı bir bakış
BEŞİR AYVAZOĞLU

12 Eylül'ün kültür politikası ve sonuçları
AYDIN ÇUBUKÇU

☞ Aydınlar, Basın, Dil, Din, Edebiyat, Eğitim, Felsefe, Gençlik, Grafik Sanatlar, Günlük Hayat, Heykel, Kent ve Kentleşme, Kütüphanecilik, Mimarlık, Mizah ve Karikatür, Müzik, Radyo, Reklamcılık, Resim, Sinema, Tarih Çalışmaları, Televizyon, Tiyatro, Yayıncılık, Yeraltı Dünyası

80'lerde Türkiye'de kültürel değişim

AHMET OKTAY

1980'lerden sonra Türkiye'ye egemen olan liberalizmin yol açtığı olumlu ve olumsuz tüm gelişmelerin, ister istemez kültürel yaşamı da etkilediğini belirtmek gerekir.

Ekonomiden edebiyata, hemen tüm düzeylerde uzun yıllar etkinliği gözlenen *popülist söylem,* özellikle Özalist politikalar karşısında açık bir gerileme göstermiş, tüketim ideolojisinin topluma içselleşmesiyle de kitle kültürüne yenik düşmüştür denebilir. Kuşkusuz, popülizm siyasal bir eğilim olarak Türkiye solunun çeşitli kanatlarında yaşamaktadır. Ama bireyciliği öne çıkaran *yükselen değerler* söylemi ve düzeninin hazcılığı ve pragmatizmi karşısında kültürel işlevini büyük ölçüde yitirmiştir.

1980 sonrasında, kültürel yaşamın en belirgin karakteristiğinin *görselleşme* ve *eğlence sanayiine* eklemlenme olduğu öne sürülebilir. Özellikle 1990 yılında yayına başlayan özel televizyon kanalları, tüm toplumsal sınıf ve kesimleri kendisine tutsak etmiştir. Bütünleşmiş piyasa süreci içinde çalışan tecimsel televizyonlar, kırsal kesimde bile moral değerleri ve perhizci ideolojileri geçersizleştirmiştir. Birçok televizyon dizisi Amerikan yaşam tarzını öne sürmekte, kuralsız bir *libertinizmi* yaygınlaştırmaktadır.

Ancak, şu noktayı da vurgulamak gerekir: Televizyon bütün manipüle edici etkisine rağmen, kırsal kesim de dahil olmak üzere, özellikle kentlerdeki dar gelirli izleyiciler arasında eleştiri duygusunun gelişmesine yol açmıştır. Ekranda her gün izlenen mal ve hizmet çeşitliliği, kışkırtılan tüketim arzusu, seyircinin *beklenti ufkunu* genişletmekte, bir yetinmezlik duygusunu beslemektedir.

Bu olgu, yönetilen sınıf ve kesimlerin eleştiri duygusunu keskinleştirebileceği gibi onları sistemle bütünleşmeye, atıllaşmaya da yöneltebilir elbet. Televizyonların sağlamaya çalıştıkları toplumsal *rızayı* da verebilir yoksul izleyici/alımlayıcı kesimleri.

ABC ARŞİVİ

Stad konserleri 90'larda Türkiye'nin gerek gündelik hayatında, gerekse kültüründe önemli bir figür oldu. Dünyada özellikle 1960 sonrasında olabilecek en fazla seyircinin bir "gösteriye iştirak etmesi" amacıyla yaygınlaşan stad konserleri Türkiye'de ilk yıllarda Batılı sansasyonel pop gruplarının dev organizasyonlarıyla devreye girdi. İlerki yıllarda ise yerli pop şarkıcıları da müstakil stad konserleri vermeye başladılar hatta Tarkan bir sponsor eşliğinde tüm Türkiye'yi kapsayan bir konser turnesine bile çıktı.

Bu, hiç kuşkusuz siyasal yaşamın canlılığına, düzen karşıtı söylemlerin kitleyi inandırma gücüne bağlı bir sorundur.

Bu görselleşme, eğlence sanayiine eklemlenme olgusu, günlük basını da etkilemektedir. Bu genel süreç içinde, bir zamanlar *dördüncü kuvvet* olarak algılanan gazeteler de işlevlerinin yönünü değiştirmekte ve televizyona dönüşmeye başlamaktadır. *Rating* ve *satış* kaygısı, gazetecilik ahlâkının temel ilkesi olan *tarafsız haberciliği* iyice zaafa uğratmıştır. Haberle yorum iç içe geçmiş, dahası, gazeteler ve gazeteciler ile siyaset ve iş çevreleri arasında *organik bağlar* oluşmuştur.

Medya, giderek *gündem belirleyici* hale gelmekte ve patronaj artık holdinglere geçmiş bulunduğundan, açık biçimde sistemin rasyoneli içinde işlemektedir. Elbette ki, kimi gazeteler, özellikle köşe yazarları düzleminde belirgin bir çoğulculuk ve çeşitlilik yansıtmakta, karşıt görüşlere yer vermektedir. Ama hemen söylemek gerekir ki, bu çoğulculuk gazetelerin genelleşmiş magazinsel içeriği tarafından büyük ölçüde emilmektedir. Geçerken büyük gazetelerin yazarlarının "Pazar yazısı" çerçevesinden çıkarak günlük uygulama haline gelen kişisel fantezilere yaslanan havaî köşe yazıları anımsatılabilir.

1980'lerden sonra gözlenen bir başka kültürel olgu, *postmodern* düşünsel ve sanatsal eğilimlerin yaygınlık kazanmasıdır. Aslında medyada görülen hakim eğilimlerin bu bağlam içinde değerlendirilmesi gerekir. Popüler kültür kuramları çerçevesinde öne sürüldüğü gibi postmodern siyasal/toplumsal çözümlemeler içinde de *hiyerarşilerin geçersizleştiği* vurgulanmaktadır. Bu süreç, hiç kuşkusuz Ötekinin ve Farklı'nın yaşama ve meşruiyet alanını genişletmekte, mikro toplumsallıkları yasallaştırmaktadır ama, aynı anda "ne yapsan gider" düşüncesinin yaygınlaşmasına ve *değer erozyonuna* da yol açmaktadır. Kimi kültür kuramcıları, farklı izleyici çevrelerine sesleniyor olmaları ve anlam oluşturmaları dolayısıyla, Shakespeare'in tregadyaları ile TV dizileri arasında kökensel açıdan ayrım görmemektedirler. Bu türden, kuramsal yaklaşımların karşısında ciddî politik/ideolojik sorunlar bulunduğunu söylemek gerekir.

FOTOĞRAF: LALEPER AYTEK

Büyük ticari kuruluşlar "sponsorluk" kurumunu da aşarak bizzat Kültür Merkezleri oluşturdular 80'lerde. Akbank Kültür Merkezi de hem bu faaliyetin hem de 80'lerin değişen mimari anlayışının "çakıştığı" bir ortamdı.
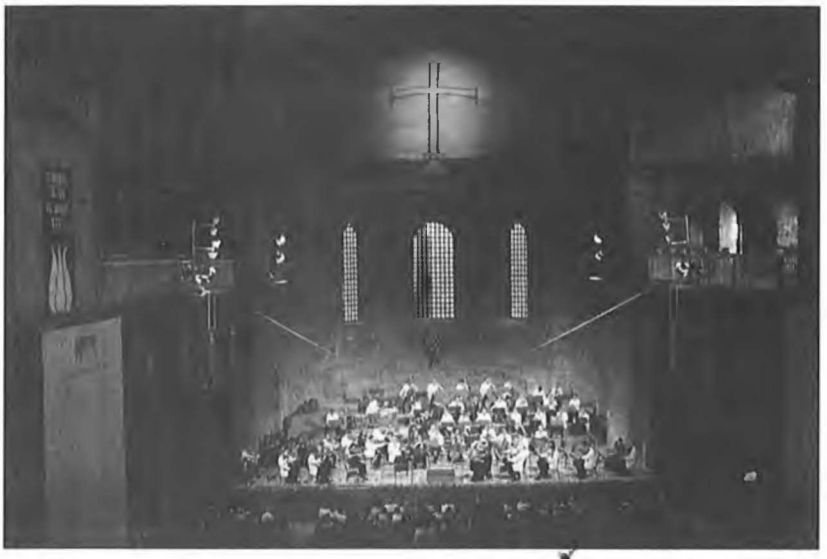
Ancak, Türkçe'ye kazandırılan Foucault, Baudrillard, Lyotard, Jameson, Deleuze/Guattari, Turner, Berman, Hall vb. gibi post düşünürlerin yapıtlarının Türk kültür yaşamına olumlu katkıları olduğunu söylemek gerekir. Bu türden kuramlarla karşılaştıkça, onlarla diyaloga girdikçe Türk düşünce dünyasının da şablonçu yaklaşımlardan uzaklaşacağı ve daha üretken olacağı söylenebilir.

Bu çerçevede, 1980 sonrasının depolitizasyon sürecinin aşılmasıyla birlikte beliren demokratik ortamın uzun yıllar marjinalde, hatta yer altında yaşamak zorunda kalan İslâmcı düşüncenin gün ışığına çıkmasına, meşruiyet kazanmasına yol açtığı da belirtilmelidir. Şunu açık yürekle kabul etmek gerekir: Türkiye'de küçümsenemeyecek bir İslâmcı *entelektüel çevre* vardır. Bu çevrenin de tıpkı sol söylemin içinde görüldüğü gibi çeşitli fraksiyonları bulunduğu hemen belirtilmelidir. Türkiye'de bir din devleti kurmak isteyen *fanatik* yazarlar bulunduğu gibi modernizme eklemlenen İslâmî ilkelere uygun bir yaşam isteyen ılımlı ve hoşgörülü yazarlar da vardır. Kuramsal düzeyi ile *Türkiye Günlüğü* en dikkate değer dergilerden biridir.

İslâmcı kesim bugün *Türkiye, Zaman, Yeni Şafak, Millî Gazete* gibi günlük yayın organlarına, TGRT, Kanal 7, Samanyolu gibi televizyon kanallarına, İnsan, Risale, İz gibi yayınevlerine sahiptir. Bu kültür ve iletişim organlarında yoğun üretim yapılmaktadır. Bu üretim ciddiye alınmayı ve kendisiyle *eleştirel diyaloga* girilmeyi hak etmektedir.

Bu eleştirel diyalog kökleştirilebildiği ölçüde, çoğulcu ve özgürlükçü bir demokrasi arzusu, her kesime daha köklü biçimde içselleşebilecektir. Son yılların bu bağlamda değerlendirilebilecek en ilginç tartışmasını İslâmcı yazarlardan Ali Bulaç başlatmış ve *Medine Vesikası* çerçevesindeki tartışmayı soldaki bir dergide, *Birikim*'de muhalifleriyle sürdürmüştür. Bulaç'ın düşünceleri İslâmî kesimlerde de eleştirilmiştir.

1980'den sonra Türkiye solu içinde de *özeleştiri/eleştiri* süreci yaşanmış, kuramsal ve pratik tıkanmalar aşılmaya çalışılmıştır. Daha 1970'lerde Althusser'in bazı kitaplarından

FOTOĞRAF: MANUEL ÇITAK

Eski bir Bizans Kilisesi olan Aya İrini 80 sonrasında konserler verilen farklı bir mekân olarak özellikle klasik müzik icracılarının ve dinleyicilerinin gözdesiydi.

çevrilmesiyle başlayan arayışlar, 1990'larda da canlılığını korumuştur. Türkiye'de yayın etkinliğinin halen sol eğilimli yayınevlerince sağlandığı öne sürülebilir. Bu yayınevleri, Postyapısalcılık ve PostMarksist yapıtlara öncelik vermektedirler. Çevreci yeşil hareketin ve Feminist eleştirinin metinlerine el atılmaktadır.

Ütopya sorunsalı çevresinde odaklanan yapıtlar, teknoloji mitinin sorgulanmasına yol açmıştır. Bu noktada, Alvin Toffler gibi iyimser teknolojik fütürologlardan Andre Gorz gibi Marksist kökenli fütürologlara, bir dizi yazarın ilginç çalışması Türkçeye çevrilmiştir. Fukuyama'nın ünlü *Tarihin Sonu ve Son İnsan* adlı kitabında en yetkin yapıtlarından birini kazanan Post-Fordist söylem, kapitalizmi ya da ekonomik ve politik liberalizmi *seçeneksiz* tek sistem olarak sunan birçok yapıtla Türkçe'de de yankılanmıştır: Z. Brzezinski, F. Hayek, P. Drucker, P. Kennedy bu yapıt sahiplerinden birkaçıdır.

1980 sonrasında yaşanan çeviri ve yayın patlamasının kültürel yaşamı çeşitlendirdiği açıktır. 1990'larda Türkiye'de geniş bir yelpaze oluşmuştur. Farklı, hatta karşıt söylemler arasında geçişken alanlar oluşmuştur. Örneğin, teknolojik ve kapitalizmin eleştirisi düzleminde İslâmcı ve solcu söylemlerin hayli ortak paydaya sahip olduğu söylenebilir. Her iki söylem de daha insanal bir yaşamı savunmakta ve ekolojik düzeye dikkati çekmektedirler.

Kültürel yaşamı canlandıran bir başka olgu, kadın hareketinin yaygınlaşmasıdır. Kuşkusuz, siyasal etkinliklere de büyük ölçüde katılan Müslüman kadınların solun feminist yaklaşımlarına uzak durduğu kesindir ama, RP çevresinde örgütlenen bu kadınların fundamentalist İslâm'a da pek yakın durmadıkları söylenebilir. Kadını eve kapatmaya taraftar olan dindar kesimlere karşı kadını toplumsal yaşam içinde daha aktif duruma getirmeyi isteyen bir İslâmcı feminizmden de söz edilebilir. Çeşitli kadın dergilerinde taraflar tartışmalarını sürdürmektedirler.

1980 sonrasında popülist söylemin gerilediği yukarıda belirtilmişti. Bu olgu film dünyasını da etkiledi. 1980 sonrası Türk sinemasında, özellikle devrimci dalganın geri çekilişiyle birlikte bireysel ve psikolojik sorunların öne çıktığı söylenebilir. Bunun politik/ideolojik yenilginin yarattığı düş kırıklığının ürünü olduğu söylenebilir. Örneğin Sinan Çetin'in 1986 yapımı *Prenses*'i devrim sorununu bireysel planda irdelemeye çalışmış, eleştirel bir tavır sergilemişti. Ama film, daha çok psikolojiyi öne sürüşüyle dikkati çekmişti. Ömer Kavur'un Yusuf Atılgan uyarlaması *Anayurt Oteli* ile *Gece Yolculuğu* düzenle bireyi, toplumsal çevreyle bireyi karşı karşıya getiren iki ilginç çalışma olarak anılmalıdır.

Ama, sinemanın toplumsal soruna tümüyle sırt çevirdiği de öne sürülemez. Örneğin *Kupa Kızı, Asılacak Kadın* ve *Kaçamak* adlı üç iç hesaplaşma filminden sonra 1988'de bir Vasıf Öngören uyarlamasıyla, *Zengin Mutfağı* ile toplumsal soruna döner ve 1986 yapımı *Asiye Nasıl Kurtulur*'a eklemlenir. Özalizm'in faiz ve "köşe dönme" ekonomisinin eleştirisine yönelik iki filmi daha anılabilir: Zeki Öktem'in *Faize Hücum*'u (1982) ile Ertem Eğilmez'in *Namuslu*'su (1986).
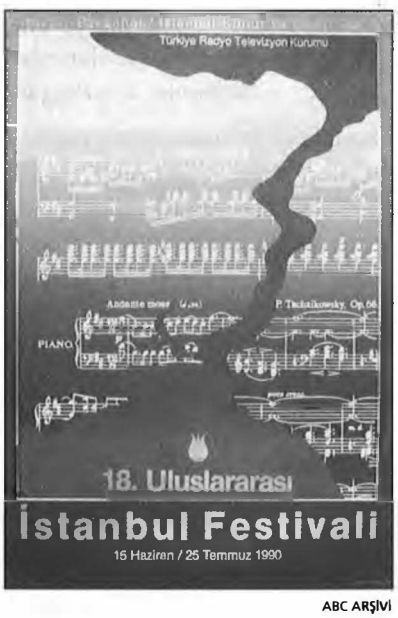
Sinema için söylenenler yazın alanı için de hayli geçerlidir.

1980'lerden sonra Orhan Kemal, Yaşar Kemal, Kemal Tahir, Attila İlhan gibi toplumsal/siyasal sorunlara öncelik veren kapitalistleşme sürecinin yol açtığı çalkantıları irdeleyen, kır ve kent yaşamını belli bir tarihsel bağlam içinde dillendirmeye çalışan romanlara pek rastlanmaz. Bireysel sorunların yanısıra yazarların *metinlerarasılık* (intertextuality) sorunlarıyla ilgilenmeye başladığı söylenebilir. Orhan Pamuk, Postmodern anlatının en ilginç örneklerini verir. Özelliklę geniş tartışmalara yol açan

Kara Kitap (1990) adlı romanı sayısız alıntı ve göndermelerle örülmüştür.

80 sonrası romanında gözlenen ana eğilimlerden biri de *erotizm*'dir. Bu gelişmenin başlıca nedeni, edebiyat ve yayın dünyasının da *pazar ilişkileri* içinde satışı artıracak ögeler aramasıdır. Medyada bu erotizm öylesine ön plana çıkartılmaktadır ki, bu boyutun ihmali olanaksız hale getirilmektedir. O kadar ki, ensest ilişkilerini dillendiren anlatılara bile rastlanmaktadır. Eşcinsellik de artık rahatlıkla kendisini ifade edebilmekte, toplumda meşruiyet kazanmaktadır.

1980 sonrasının ilginç kültür gelişmelerinden biri de pop müzik alanındaki patlamadır. Tarkan, Çelik, Mirkelam, Bendeniz, Serdar Ortaç gibi birçok genç şarkıcı müzik dünyasında nerdeyse devrim yaptılar. Eski şarkıcılardan bu dalga karşısında dayanabilenlerin sayısının çok az olduğunu söylemek gerekir. Performansını hâlâ koruyabilenlerin başında da Sezen Aksu gelmektedir.

ABC ARŞİVİ

İstanbul Festivali özellikle 1980'den sonra uluslararası olarak da ağırlığı olan bir kültür faaliyeti haline geldi. İstanbul'un bir "kültür kenti" haline gelmesinin festival sayesinde olacağı sık sık vurgulandı.

Ancak pop müzikte görülen bu nicel artmanın nitel düzeyde de gerçekleştiğini söylemek hayli zordur. Türk popu büyük ölçüde medyatik hedonizme eklemlenmiş durumdadır ve tam bir keyfîlik yansıtmaktadır. Söz düzeyinde son derece kalitesiz bir üretim görülmektedir. Müzikal ölçütler için de aynı olgunun sözkonusu edilebileceği açıktır. Kimi zaman Mazhar-Fuat-Özkan üçlüsünün kimi *hit* şarkılarında, örneğin "Ali Desidero"da, "Asabiyim Ben"de görülen *ironik* tonlama henüz toplumsal olayları kuşatamamaktadır.

Pop'a özgü bu gözlemler, onun yaygınlaşmasında büyük payı olan özel radyolar için de geçerlidir. Özel radyolar da özel televizyonlar gibi 80 sonrasının önemli kültürel olgularındandır. Ancak, yeni *diskcokey* kuşağı daha çok gevezelik etmektedir. Bu yüzden de *devlet* radyosuna karşı bir *özgürleşim* alanı açması gereken özel radyolar gerçek bir toplumsal etkinlik kazanamamaktadır. *Hür FM* gibi kültürel, siyasal konulara el atma arzusu taşıyan bir iki radyo istasyonu dışında geri kalanlar içeriksiz konuşmaların arasına yerleştirilmiş pop müzik yayınıyla yetinmektedirler. Oysa özel radyolar aracılığıyla mikro toplumsallıklara geniş bir *temsil olanağı* sağlanabilir. Bu radyolar resmî ideolojiye karşı eleştiri mihrakları olabilirler.

Bu öne sürmeler bağlamında, 1980 sonrasında Türkiye kültürel ortamının, halen mozayik bir yapı yansıttığı söylenebilir. Hattâ bir *kozmopolitleşmeden* bile söz edilebilir. Bu kozmopolit ve heterojen yapı, Türkiye'nin gelişme dinamiklerinden kaynaklanmaktadır elbet. Kapitalist dünya ekonomisine eklemlenme çabası ve sancısı içinde olan Türkiye,

İLETİŞİM ARŞİVİ

Aydın Gün, İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı'ndaki faaliyetleri ile 80 sonrası kültür hayatının önemli isimlerindendi.Özellikle İstanbul Festivali'nin kurumlaşması ve uluslararası bünyede sözü edilir bir yere gelmesi Nejat Eczacıbaşı ve Aydın Gün'ün faaliyetleriyle özdeşleştirildi.

artık elektronik/teknolojik devrimin, iletişim devriminin *periferideki* alanlarından biridir. Kabullerindeki ve itirazlarındaki kimi olgunlaşmamışlıklar bu *periferik* konumundan kaynaklanmaktadır.

Ama görünen şudur: Kültürel yaşam çoğulcu olmak durumundadır. Hiç kuşkusuz, sınıf aidiyetleri ve konumları sürmektedir. Ama bunların egemenlik ve iktidar arayışları artık farklı yöntemlere ihtiyaç duymaktadır. Belki de kültürel düzeyde farklı hiyerarşiler var olacak ve bunlar eleştirel bir diyalog sürecinde *birlikte yaşamayı* öğreneceklerdir.

Gelişmeler, tam da bu yüzden politik/ideolojik tavır alışları ve konuşlanışları, düne oranla daha da çok önemli kılmaktadır. Çünkü *özgürleşiyorum* sanırken *teslim de* olabilir insan.

Yeni insan, yeni kültür

MURAT BELGE

Bu *Ansiklopedi*'nin yayımlanmasından bugüne kadar yaklaşık on yıl geçti. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, yapı olarak, bilinen klasik ansiklopedilerden biraz farklıdır. Çünkü güncele açık bir yanı vardır. Bu nedenle, geçen on yıl içinde, önceki baskıda ele alınmış konularda ortaya çıkan değişimleri toparlamak ve değerlendirmek, yararlı bir iş gibi göründü.

Fakat "kültür"konusuna gelince, olay biraz farklılaşıyor: öteki alanların çoğunda on yıllık olgu birikiminin dökümünü yapmak, bu birikimin, daha önce olanları başka bir gözle daha görmemizi kolaylaştıran özellikleri olduysa bunları kaydetmek, yeterli olacaktır; hattâ birçok alanda *yeni durumu* vermek, genellikle "niceliksel" bir dökümün ötesine geçmeyebilir. Oysa, "kültür" alanında (belki bu değişimi ele almanın yeri dahi değildir "kültür", ama yeterince genel olduğu ve pek çok insan etkinliğine gönderme yaptığı için, gene de en uygunu bu gibi) ortaya çıkan "yeni durum" nicelikle v.b. açıklanacak türden bir şey değil: bazı rastlantılar, konjonktürler sonunda, üstelik yalnız Türkiye'de değil, bütün dünyada, sözkonusu yıllar içinde, sanki koca bir *insanlık anlayışı* değişti.

Global yönelişler üstüne söz söylemenin en büyük zorluklarından biri, yapılacak genellemelerin her zaman önemli istisnaları olmasıdır –hattâ, tesbit etmeye, özelliklerini anlamaya çalıştığımız yönelişlerin karşıtları da aynı anda varolacak, işleyecektir. Dolayısıyla genellemelerin sınırları vardır. Buna bağlı olarak, soyut düzeyde açıklanan eğilimin, sayısız somut "tezahür biçimleri"nin çok daha karma nitelikte olduğunu unutmamak gerekir.

Seksenlerde *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* yayımlanırken de, şimdi değerlendirmeye çalışacağım bu eğilimler kendilerini göstermeye başlamışlardı. Ama henüz *başat* diyebileceğimiz bir konuma geçmemişlerdi. Aradan geçen zaman ve olgunlaşma süreci sonunda, o yıllarda ipuçları görünen eğilimler şimdi çok daha net çizgilerle seçilebiliyor; ayrıca, birbirinden kopuk gibi görünen tek tek fenomenlerin aralarındaki köprüler ve bağlantılar da daha rahat farkedilebiliyor.

FOTOĞRAF: LALEPER AYTEK

"Gelenekselle modernin buluşması" 80 sonrası kültür ortamında epeyce sık tekrarlanan bir cümleydi. Neredeyse Türkiye'nin kültür hayatındaki ana eğilimi sloganlaştıran bu "tarif"in değişik versiyonlarına değişik alanlarda rastlandı.

Batı'da içinde bulunduğumuz bu döneme bir ad takıldı bile: "Ben Çağı" (*"Me" Age*). Olanları açıklamakta yeterli bir ad olduğu söylenebilir. Bireyin kendini hayatın merkezine koyması, kendini en temel ve vazgeçilmez *öncül* olarak algılaması ve bütün olaylara, bütün tarihî ve toplumsal düzeylere bu noktadan bakması olarak özetleyebiliriz bu "yeni" eğilimi (tabiî dünyada hiçbir şeyin "yeni" olmadığı söylenebilir; şüphesiz bu eğilim de hep vardı, aïna şimdi öncekilerden farklı bir nitelikte ve "kendinimeşrulaştırma" gücüyle ortaya çıktı). Görece basit düzeylerden başlayarak, yeni "insanlık anlayışı"nın özelliklerini ve kültüre etkilerini izlemeye çalışalım.

Bu basit düzeylerden biri, yeni dönemde bireyin doğrudan doğruya kendine gösterdiği yeni ilgi biçimi olabilir. "Sağlıklı yaşam" diye adlandırılan, oldukça geniş bir etkinlikler alanı var, örneğin. Bunun içine "jogging" ya da "aerobik" türü fiziksel etkinlikler ya da "kırmızı et"ten, "ağır" besinlerden kaçınma gibi tutumlar giriyor. Sigara ve içki gibi "zararlı" nesneleri kullanmama ya da kullanımını asgariye indirme eğilimi yaygınlaşıyor ve belki yaygınlaşması iyi bir şey; ama çeşitli Batı toplumlarında da, öyle yapmayanlara karşı neredeyse düşmanca tavır almaları da yanısıra getiriyor.

İyi bakılması, ihtimam gösterilmesi, korunması gerekli *veri*, "ben kendim"im. Onun için öncelikle kendimi, fiziksel olarak, *zararlı etkilerden* korumalıyım: yanımda sigara içenin dumanından; yediğim besindeki kolesterolden, kafeinden, alkolden (alkolsüz bira ve hattâ şarabın çıkması) v.b.; kullandığım nesnelerdeki kimyasal maddelerden (örneğin şampuandaki, sabundaki v.b.). Korunmanın yanısıra, olabildiğince sağlıklı ve olabildiğince genç yaşayabilmek için

ABC ARŞİVİ

Genel olarak "Modern hayat"a özgü sayılagelen birçok faaliyet Müslüman kesim tarafından da benimsendi, İslâmî versiyonları piyasaya sürüldü. Hatta bu versiyonlar İslamî paparazzi dergisi çıkarma noktasına bile geldi.

yapmam gerekenler var: Jogging, aerobik, yoga, bunların birçok çeşitleri, ara biçimleri v.b. Kendime iyi bakmak için vakit ayırmalıyım; "kendim için" iyi olan şeylerin bir önceliği olmalı hayatımda.

Bütün bu "özen gösterme" biçimlerinin onsuz edilmez kalıbı, "tek kişilik" olmaları. Örneğin "jogging" yapan kişinin "tek başına" koşarken sıkılmamasını sağlayan "wolkman", sanayinin bu yeni insanlık anlayışını perçinlemek üzere sunduğu bir araç ve birdenbire kendini, insanlara müzik dinletmek için icat edilmiş bütün başka araçlardan ayırıyor. Bir "yalnızlık" aracı o, öncelikle. "Yoga", bana kendimle başbaşa kalabilme mutluluğunu sağlayan bir "yol", bir "disiplin"; bazı nesnel zorunluklardan ötürü başkalarıyla yanyana "aerobik" yapmam gerekiyor; ama kendi hareketimi kendim oluşturup bu "yanyana"lığı tamamen rastlantısallaştırmak, kendime dışlaştırmak benim elimde.

Bireyin "duygusal hayat" düzeyine geçtiğimizde, bu yeni anlayışın orada da birtakım davranış kalıpları getirdiğini görüyoruz. Fiziksel düzeyde birkaç örneğine değindiğim "zararlı etkiler"den korunma tavrı burada da var ve "duygusal düzey"e uygun birtakım "sterelizasyon" tedbirlerini içeriyor. "Duygularımın denetimi sonunda *benim elimde* olmalı, yoksa biri bana zarar verebilir"...

Dünyada ve Türkiye'de, seksenlerden bu yana yayımlanan popüler magazinlerde, değişmez konulardan biri "orgazm"dı (yakınlarda, herhalde iyice bıkkınlık verdiği için, gündemden düştü). Bu "banalite" düzeyinde söyleneni ciddi saymamak elbette mümkündür; ama aynı zamanda, o "banalite" oldukça yaygın bazı eğilimlerin sonucu olduğu için, onu da kültürel bir gösterge olarak analiz etmenin yararı vardır. Bütün bu edebiyatta vurgulanan, gene, *"benim* orgazm'ım"dı; birlikte olduğum kişi, bu yaşantı çerçevesinde zorunlu olduğu için orada bulunan, ama bulunurken gittikçe silikleşen ve araçsallaşan bir varlıktı. "Orgazm" denen yaşantının sırrını "G noktası" gibi mistik (*sözde*-biyolojik) etmenlere bağlamak da, bu "öteki"ni böylece silikleştirmenin bir uzantısıydı. Sonunda orgazm bile bireyin *"kendi başına"* yaşayacağı bir yaşantı haline getirildi.

Bu arada patlak veren AIDS gibi felaketlerin de katkısıyla, *temas* gitgide "sterilize" hale gelirken, cinsellik "dokunma"yı asgariye indirgeyen, buna karşılık Türkçe argo deyimiyle "röntgenciliği" öne çıkaran yeni bir niteliğe bürünmeye başladı. Her türlü reklamla desteklenen "güzelleştirme" sanayii, "çekici" kadın ve erkek imgeleri yarattı. Bu ayinin gereklerini yerine getirerek "çekicileşen" bireyler, kendilerini öncelikle karşı-cinsin *bakışına* sunuyorlar. Örneğin bir kadın kılığıy-

la, makyajıyla, tavırlarıyla alabildiğine çekici, kışkırtıcı, "baştan çıkarıcı" olmaya çalışıyor, ama bu niteliği karşı tarafta bir söze veya davranışa yol açtığı anda oldukça yeni bir tanım kazanan "cinsel taciz" kavramı işin içine giriyor.

Dansta bile bireyler birbirlerine dokunmuyor ve hareketleri arasında uyum kurmaya çalışmıyorlar. Varsayıma –ve pratiğe– göre, "erotizm", birtakım biyolojik ritimleri hedef alan bir müziğin yükselen birikimi sonucunda, dolayısıyla büyük ölçüde "partner"den bağımsız gelişiyor.

Buradan "toplumsal ilişkiler" düzeyine geçtiğimizde, orada da benzer eğilimler görüyoruz. Altmışlı ve yetmişli yıllarda oldukça etkili olan "dayanışma" duygusu ve ahlâkı şimdi bir hayli silikleşti ve arka planlara itildi. Örneğin "benim işimle ilişkim" önemli ve bireysel bir sorun. Kendi konumunda olan "başkaları" ile ilişkim ve işimle ilişkim biçiminde ortaya çıkmıyor artık bu ilişki. Eski deyimlerle, "her koyun kendi bacağından" asılıyor ve bu durumda "gemisini kurtaran, kaptan".

Deyimler eskiyse, bu eğilimler hep yok muydu, diye sorulabilir. Evet, şüphesiz vardı. Sonuç olarak "bencillik" denen şeyi bu dönem icat etmedi. Ama bencillik bu dönemde, şimdiye kadar görülmemiş yaygınlıkta bir meşruiyet kazandı; bir "norm" haline geldi; başka türlü olmayı bir "budalalık" ya da en azından çocukça bir "saflık" haline getirdi.

Bağlılıklar genellikle en yakın çevreyle sınırlı kalıyor: aile v.b. Bunun ötesindeki insanların "yabancı" ve "öteki" olma dozu bir hayli yükseldi. Kendi toplumumdaki veya başka toplumlardaki, dünyada hiçbir zaman sonu gelmeyecek olan sorunlar –belki de "sonu gelmediği" için– yakın ilgi, dayanışma ve sorumluluk alanımın dışında kalıyor. Bir sorun fazlaca büyüdüğü –ve bütün "bencilleşme"ye rağmen sonuçta büsbütün ortadan kalkması sözkonusu olmayan "vicdan" üzerinde tedirginlik yaratmaya başladığı– zaman, dünyanın genel işleyişi içinde icat edilmiş "insanî yardım" mekanizmaları işlemeye başlıyor. Böylece, Ruanda veya Bosna'da cereyan eden faciada bir iyileşmeye katkıda bulunmak üzere biz de bir yardımda bulunuyor ve bu ölçüde vicdanımızı rahatlatıyoruz. Ama genellikle olanları bilmiyor, anlamıyor ya da anlamak için gerekli fazladan

90'ların "Yeni insanı" her şeyden önce özgür, yalnız ve "talepkâr"dı. Bu insan tipinin oluşumunda, "kendiliğindenlik" payı kadar, "o insanların" medyasının da rolü vardı kuşkusuz.

çabayı harcamıyoruz; çünkü çoğunlukla bu olaylar sıcak ilgi alanımızın dışında; "bizim gibi" olmayan insanların başından geçiyor.

Bu yazıda daha çok "ileri" bilinen dünyada hüküm süren eğilimlerden söz ediyorum, çünkü "yenilik" daha çok burada kendini gösteriyor ve şimdiye kadar hep olduğu gibi, *buradan* dünyanın başka yörelerine yayılması sözkonusu. Şu sıralarda, dünyanın böyle "ileri" olmayan bölgelerinde bildiğimiz "etnik kimlik", "etnik temizlik" v.b. kavgaları var ve bunlar "ileri" dünyada "esef"le karşılanıyor. Ne var ki, baştaki "etnik" sıfatını sildiğimizde, o "ileri" dünyadaki eğilimler de çok farklı değil. Falan etnik topluluğun yalnız kendi "hemcinsleri" ile birtakım değerleri paylaşma eğilimi, "ileri" denilen dünyada, birtakım değerleri –ve bu arada "fiyatları", "maliyetleri"– başka kimseyle *paylaşmama* olarak kendini gösteriyor.

"Reagan-Thatcher yılları" diye de anılan bu dönemde ekonomi ve ekonomik kazanç kavramları, gene "birey"le birleşerek, oldukça abartılmış bir biçimde hayatın görünür yüzeyini kapladı. "Yuppie"ler, "çok-uluslu şirketler" bu sürecin birtakım somut ürünleri –ama aynı zamanda üreticileri. Ekonomik etkinlik, oldukça yırtıcı bir nitelik aldı ve bu uzun boylu bir "kamuflaj" da gerektirmiyor. Özellikle, dünyanın nabzını şaşmaz biçimde yansıtan reklam alanında, bu yırtıcılığın nasıl işlendiğini açıkça izleyebiliyoruz.

Örnekler sunmayı bu noktada bırakarak, bu yeni gelişmenin nerelerden kaynaklandığı sorusuna geçebiliriz. Şüphesiz bu kadar geniş kapsamlı, böylesine çok boyutu ve uzantısı olan eğilimleri açıklamak kolay değil. Burada söylenebilecekler de, sonuçta, ampirik olarak kanıtlanması belki de hiç mümkün olmayan bazı genellemeler olarak kabul edilmelidir.

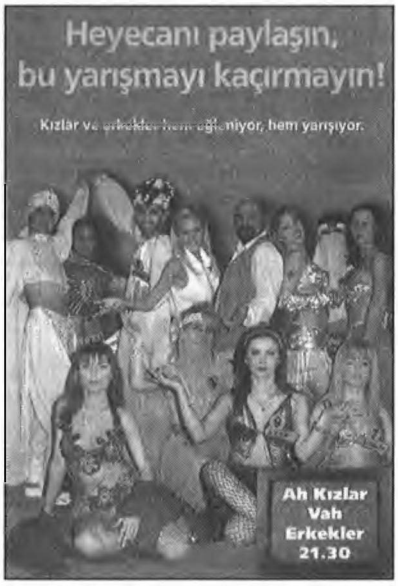
Bu yazıda değinilen çeşitli düzeylerin, manevi bir anlamda en tepesinde yer alan "entelektüel" düzeyde "modernizm/post-modernizm" tartışmaları sürerken, dünyanın, onsekizinci yüzyıldan bu yana büyük ölçüde izleyegeldiği "Aydınlanma" çizgisinde bir tıkanma olduğu, bir hipotez olarak, öne sürülebilir. Bunun için bazı örnekler daha vermek gerekirse, sözgelişi, değinilen dönemde dinî bir

diriliş gözlemleniyor. Bu diriliş, genellikle, *eski biçimiyle* dinin geri dönmesi değil, çağdaş hayatın pek çok kurumuyla eklemlenmiş durumda. Bir yandan çeşitli "guru"lar ortaya çıkıyor; bir yandan bazı eksantrik –ve bazen tehlikeli– yeni tarikatlar birtakım insanları etkiliyor, bir yandan da kişiselleşmiş bir dinî duyarlık yaygınlaşıyor.

Ama bunun yanına, astrolojinin olağanüstü derecelerde popülerleşmesi gibi fenomenleri de eklememiz gerekiyor. Çünkü bütün bu eğilimler, bir arada, insanlara uzun zaman doyurucu görünen "rasyonalist" açıklamanın artık yetersizleştiğini anlatıyor. Bir insanı, burcunu bildiğimiz zaman, daha iyi tanıdığımıza inanıyoruz; AIDS gibi bir hastalığı, cinsel ahlâkın yok olması karşısında yeryüzüne salınmış bir ceza olarak algıladığımızda, daha iyi anlamlandırabiliyoruz v.b. Millî romantizmler Nazizm'in batmasından elli yıl kadar sonra –yeniden canlandı. Uzun bir süre *gemeinschaft* (cemaat) anlayışından *gesellschaft*'a (toplum, modern toplum) geçtiğimiz için kıvanç duyduktan sonra, şimdi birçok düzeylerde, *gemeinschaft*'ın sıcaklığına ve rahatlığına geri dönmenin (ana rahmine dönüş isteği gibi) arayışı içindeyiz.

Aydınlanma felsefesi insan aklını yüceltmiş, hayatımızı aklımızla olumlu bir biçimde düzenleyebileceğimizi müjdelemişti. Geçen yüzyıl başında Sanayi Devrimi gücü gitgide artan bir teknolojiyi bu "aklın" hizmetine verdi. Böylece dünya "ilerledi". Başlangıçta, sarhoşluğa yaklaşan iyimser bir coşku içinde dünyayı yeniden yarattık. Ancak bu yüzyılın sonuna erişip yaptığımız işlere göz attığımızda, eskisinden parlak bir noktaya vardığımızı söylemek pek kolay görünmüyor: Dünya savaşları, genosidler, nükleer silâhlanmanın ürkütücü boyutları, artan üretkenlikle atbaşı giden sefalet, dünyanın olağanüstü kirlenmesi v.b.

Liberalizm ve sosyalizm, aynı anadan, Aydınlanma Düşüncesi'nden doğan "düşman kardeşler"i andırır. Birçok bakımdan birbirlerinin karşıtı olmakla birlikte, şaşırtıcı ortaklıkları da vardır. Bunlardan biri, enternasyonalizmin, ikisi için de varılacak nihaî hedef ve ideal olmasıdır. İkisi de, felsefî planda, "rasyonalist"tir. Liberalizm genel mutluluğun müdahale etmemekle (laissez-faire), sosyalizm ise müdahale etmekle (planlı ekonomi)

90'lar; artık "bilgi yarışması"nın mumla arandığı, buna karşılık seviye oranı "epeyce" düşük eğlence/yarışma karışımı programların alabildiğine -tabii özel televizyonların da devreye girmesiyle- çoğaldığı bir televizyon kültürünün egemen olduğu bir dönemdi.

sağlanacağına inanır ve bu noktada karşıt yönlerde gelişirler. Ama sosyalizm genel "iradeci"liğine rağmen bir tür determinizme ("altyapı/üstyapı" ilişkileri, üretici güçler/üretim ilişkileri ikilisi v.b.) açık kapı bırakır; liberalizm de "altyapı"nın müdahaleye karşı bağışıklığını korurken "üstyapı" da müdahalelere karşı değildir.

Ancak, dünyanın şimdiki aşamasında, her iki akım ve gelenek de, fazla başarılı görünmüyor. Bu noktada sosyalizmin kaderi daha karanlık, ama kapitalizm bu zaferi liberalizmin zaferi olmaktan uzak, çünkü 1) varolan kapitalizm, liberal ütopyadan çok farklı bir biçimde, her türlü müdahaleyle yürüyor; 2) kapitalizm sosyalizme karşı bir zafer kazanmış olsa da, bu zafer, kapitalizmin egemen olduğu dünyanın daha mutlu bir dünya olduğu anlamına gelmiyor. Sonuçta, iki yüz yıllık "rasyonalist" projede, bütün kollarını kapsayan bir başarısızlık var.

Gece günümüzde başatlaşan "doğaya dönüş" özleminin de, bu başarısızlıkla ters orantılı bir ilişkisi olmalı. Kullandığımız ilâç veya kozmetik nesnelerinde, besinlerde doğallık arayışı aklın ve teknolojinin ürünlerine karşı ciddi bir güvensizliği gösteriyor (ve aslında hiç de yersiz değil). Akupunktur, hipnotizma, homeopati gibi, bilinen tıp dışı iyileşme yöntemlerinin popülerleşmesi de aynı paralelde. Ancak bütün bunlarda, karşı çıkılan Aydınlanma Düşüncesi'nin, paradoksal da olsa, parçalarından birini oluşturan, Rousseau'nun "soylu vahşi" idealizasyonunda olduğu gibi, bir hayli yapmacık, kurgusal ögeler var. Kendimizi doğallaştırmamız, oldukça yapıntı bir "doğa" tanımına göre yürüdüğü gibi, doğanın kendisini de adamakıllı insanlaştırmış durumdayız. "Doğaya gidiş" artık iyice ticarîleşmiş bir süreç: Afrika'daki safarileri, Karaib'de balık tutma seferleri, herhangi bir dağda "kayak yapma" prosedürü v.b. Her türlü insanî teçhizatımızı alarak gidiyoruz "doğanın kucağına". Sonuçta gittiğimiz doğa değil, doğa yanılsaması.

Dünyada bütün bunlar olurken, Türkiye'de de bu eğilimlerin yansımaları eksik kalmadı. Böyle olması doğal, çünkü Türkiye'nin seçkinleri,

özellikle de bu gibi eğilimler sözkonusu olduğunda, dünyadan hiç kopuk değiller. Ancak, bu değişimin Türkiye'de yaşanmasında fazladan bir etmen vardı: 12 Eylül askerî darbesi. Bu darbenin amaçları ile dünyada yaşanan eğilimlerin bazı özellikleri arasında ilginç çakışmalar oldu. Toplumsal dayanışma duygusunun global bir ölçekte köreldiğine değinmiştim. Aslında yurttaşın edilginleşmesi, düzenle uyum içinde kalma tercihini önde tutması, başkalarının sorunlarına fazla ilgi göstermemesi, bunların yanısıra sendika gibi örgütlerin etkisizleşmesi, 12 Eylül'ün de temel amaçları arasındaydı. Bugün bu eğilimleri dünya çapında gözlemleyince, sonuçta bunların Türkiye'de kendiliğinden süreçlerle ortaya çıkacak durumunda olduğunu, toplumu buraya süngü gücüyle getirmenin çok da gerekli olmadığını görebiliyoruz. Gene de, o süngü gücünün varlığı, Türkiye'de, hep hesaba katılması gereken bir öge.

Bu yazıda değindiğim eğilimler ve onlarla oluşan yeni insanlık anlayışı, yapısı gereği, yüzeyselleşmeyi ön-gerektiriyor. Bu da bütün dünyada gözlemlediğimiz bir olgu. Ama Türkiye'de gene seksenlerde başlatılan girişimler, global eğilimlere fazladan bir ivme kazandırdı. Başta, genel olarak eğitim aygıtında, ama öncelikle yüksek öğretimde gerçekleşen değişimlere değinebiliriz. Uysal yurttaş yetiştirme kaygısı, zaten pek çok eksiği olan eğitim ve yüksek öğretim alanlarında ciddi bir derinlik kaybına, yüzeyselleşmeye, bilgisel niteliksizleşmeye yol açtı.

Kültürü belirleyen önemli kurumlardan biri olarak medyanın, kitle iletişim araçlarının aynı dönemdeki değişimi biraz daha karmaşık oldu. Burada çok önemli bir adım, radyo ve televizyon yayını üzerindeki devlet tekelini kalkmasıdır. Böylece bu alanda büyük bir patlama oldu ve çok sayıda (yerel ve ulusal) televizyon kanalı ve radyo kuruldu. Bu serbestleşmenin en önemli sonucu, şüphesiz, özellikle "haberler" üstünde devlet kurumu TRT'nin ağır sansürünün kalkması oldu. Şüphesiz, bu serbestleşmenin tanıdığı imkânlarla, imkânların kullanılması arasındaki mesafe gene iyi ölçülmesi ve değerlendirilmesi gereken bir mesafe, ama göreli bir ferahlama ve genişleme olduğu tartışılmayacak kadar açık.

Buna karşılık, sayıca bu kadar çoğalan TV kanalları ve radyoların genel kültür hayatına getirdikleri, fazla olumlu sayılamaz. Ticarî yarış içinde, Batı'daki örnekleri ve bu arada birbirlerini taklit ediyor ve yeniden üretiyorlar; bu bakımdan, artan yayın hacmi bir çeşitlenmeden çok, bir çoğalma ve tekrar getiriyor. Popüler zevke hitap etme tercihi, en yüzeysele, en gıcıklayıcıya v.b. yönelmeyi bir kural haline getiriyor. Büyük yatırımlara girilmeden yayına başlandığı için, bugünkü dünyada para olmadıkça sağlanması çok güçleşen "nitelikli yayın" pek fazla gerçekleşemiyor. Özellikle televizyon Türkiye'de hâlâ başka hiçbir şeyin rekabet edemediği bir iletişim kanalı. Dolayısıyla insanların bütün kültür değerlerini, dünya görüşlerini v.b. belirlemekte rakipsiz bir gücü var. Ve bugünkü kullanım biçiminin, bu gücü insanî bir yönde seferber ettiğini söylemek güç.

12 Eylül döneminin aynı zamanda yazılı basına da getirdiği "oto-kontrol, oto-sansür" alışkanlığı, dünyada yaygınlaşan milliyetçiliğin, Türkiye'de zaten hayli güçlü olan gelenekle çakışması, bu arada Kürt sorununun gitgide çözümsüzleşen bir etnik çatışma olarak devam etmesinin yarattığı tepkiler, medyada eleştirel-olmayan, tek-yanlı, zaman zaman saldırganlaşan bir söylemin egemen olmasını hazırlayan etmenler arasında.

Son olarak sanat alanına, kültürü ve daha çok "yüksek" kültürü belirleyen etkinlik alanlarından biri olarak bakmak gerekiyor. Bugün bütün dünyada, sanatın belirli dallarının "niceliksel" etkisinde düşüş var –şiirde olduğu gibi. Ortaya çıkan ürün ne kadar iyi olursa olsun, alıcısı hayli az.

Buna karşılık, daha yaygınlaşabilen sanat türlerinin ürünlerinin maliyeti gittikçe artıyor. Örneğin sinema, yalnız Türkiye'de değil, bütün dünyada, iyice pahalandı ve belirli profesyonel mekanizmalar dışında herhangi bir iş yapmak güçleşti. Bu durum aslında kültürel alanın pek çok yöresi için geçerli. "Etkili kültürel olay" pahalı bir şey, sermayenin malî yardımını gerektiriyor; yardım eden sermayenin de kendine göre talepleri var. Saydığımız bütün öteki koşullar sonucu nitelikli kültürün alıcısının da gitgide azaldığı bir dünyada, bu açmazdan nasıl sıyrılınabilir? İstisnaî tek tek olgular dışında, bulunmuş genel bir çözüm bugün ufukta görünmüyor. Dünyada durum böyle; bazı Batı ülkeleri gibi ciddi bir okur-yazarlık sürecinden geçmeden, her alanda ciddi sanatçılarla tanışmadan "kitle kültürü" aşamasına hızla giren Türkiye'de sorun daha da büyük.

Bir "ansiklopedi" yazısında geleceğe ilişkin tahminlerde bulunmak kolay kolay bağışlanmayacak bir "cürüm"dür. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*'nin klasik çerçevede bir ansiklopedi olmadığını bildiğim, bu yazının da zaten şu ana kadar herhangi bir ansiklopedi maddesine benzemediğini gördüğüm halde, hiç değilse bu "cürüm"ü işlememeye kararlıyım. Gene de, tarihin gelgitleri olduğu, yazının başında belirttiğim gibi, belirli bir süreç gelişir ve başat konuma geçerken, karşıt eğilimlerin de oluştuğu ve işlediği yolunda bazı genel hatırlatmalarda bulunabilirim.

1980 sonrasında kültüre farklı bir bakış

BEŞİR AYVAZOĞLU

I. Türkiye'de devrimlerle kesin bir ideolojik dönüşümün hedeflendiği tartışma götürmez bir gerçektir. Hedefe ulaşmak için yüz çizgilerimizi belirleyen temel kurumları (hilafet, tekke ve zaviyeler, medreseler, vakıflar, alfabe, musiki vb.) ortadan kaldırmaya ve bu kurumların arkasındaki İslâm'ı toplum hayatından bütünüyle uzaklaştırmaya çalışan ilk hükümetler, sanayileşme ve ekonomik kalkınma gibi meselelerle uğraşmaya pek vakit bulamamışlardır. Müesseseler ortadan kaldırılsa bile, asırlar içinde şekillenmiş zihniyetin bir çırpıda yok edilmesinin mümkün olmadığı, baskı uygulanarak ancak bazı tezahürlerinin belirli ölçüde önlenebileceği o yıllarda pek düşünülmemişti. Özellikle, *Milli Şef Devri* diye adlandırılan 1939-1946 döneminde, Maarif Vekili *Hasan Ali Yücel* marifetiyle *Greko-Latin* köküne bağlı yeni bir kültür yaratma yolunda önemli adımlar atılacaktır. Devrimci kadroların zihniyet devrimini nihaî sonuca ulaştırmak için bütün güçleriyle kültüre abandıkları (mesela *Köy Enstitüleri*'nde köylü çocuklarına bile antik tragedyaların oynatıldığı) bu dönemde ekonomik kalkınma büsbütün rafa kaldırılmış ve yoksulluk İkinci Dünya Savaşı'nın da etkisiyle inanılmaz boyutlara ulaşmıştır.

II. İslâm'ın bütün müdahalelere rağmen, sadece bir inanç sistemi olarak değil, kültürel arka-plan olarak da belirleyiciliğini muhafaza ettiği 1940'ların sonlarına doğru farkedilmiş ve CHP tarafından birkaç küçük adım atılmıştır. Bugün dıştan bakıldığında, Müslümanlıkla hiçbir alâkasının bulunmadığı zannedilen fertlerin bile birçok davranışının arkasında İslâmî kültür kod'ları vardır. Çünkü kültür, çok geniş bir zaman kesitinde oluşan, elbise gibi kolayca giyilip çıkarılamayacak sosyolojik bir hadisedir. Yasaklanarak yok edilmek istenen kültür, kendini korumak için yer altına çekilip içine kapanarak yaratıcılığını ve kendini yeniden üretme reflekslerini yitirecektir. Asıl tehlikeli olan da bu süreçtir; çünkü baskı hafiflediği zaman bulabildiği boşluklardan aykırı ve sağlıksız bir biçimde, hatta revanşist bir meydan okuyuşla yeniden filizlenecektir.

III. *Demokrat Parti*'nin zaferi, ağır baskı altında kabuğuna çekilen ve kendi aydınını yetiştirecek kurumlardan mahrum kaldığı için sahip olduğu değerleri el yordamıyla korumaya çalışan ana kitlenin zaferidir. Aslında Demokrat Parti'nin iktidara ne kadar güçlü bir biçimde gelmiş olursa olsun, devletin temel tercihlerine muhalefet etmeye cesareti, daha da önemlisi, niyeti yoktu. Nitekim, ezanın tekrar Arapça okunması ve *İmam-Hatip Okulları*'nın açılması gibi, muhafazakâr kitleyi az çok rahatlatan sembolik birkaç adım attıktan sonra kendini bütün gücüyle *"kalkınma dâvâsı"*na vermiş, CHP'nin yan kuruluşları olarak faaliyet gösteren *Halkevleri*'ni kapatmak dışında, resmî ideolojiye asıl muhtevasını kazandıran kültürel tercihlere ve kurumlara asla ilişmemiş, daha açık bir ifadeyle, kültürel iktidarı, CHP'li, yani devrimci ve Batıcı seçkinlere bırakmıştır. Yine de, on yıl sonra, muhafazakâr kitle lehine verdiği küçük tavizlerin hesabı *Demokrat Parti*'den sorulacaktır.

IV. Tek Parti döneminde çok sıkı bir şekilde takip edilen Marksist aydınlar, İkinci Dünya Savaşı'nın Alman yenilgisiyle sonuçlanacağı anlaşıldıktan sonra rahat nefes almışlardır. Ancak Maarif Vekili *Hasan Ali Yücel* tarafından korunup kollandıkları ve özellikle *Köy Enstitüleri*'nde tutunmaya çalıştıkları bir gerçektir. Burada bir parantez açarak, Marksist olmadığı halde kendi neslinden solcularla yakın dostluk ilişkileri bulu-

nan *Ahmet Hamdi Tanpınar*'ın sonuna kadar, komünistlere düşmanlığı yüzünden Nazileri destekleyen *Peyami Safa*'nın ise 1950'lerin başlarına kadar sıkı birer CHP'li olduklarını hatırlatmak isterim. Yani CHP henüz sola kaymamıştır ve bünyesinde farklı eğilimler taşıyan aydınları barındırabilmektedir. Esasen 1960'lara kadar aydınlar arasında kesin bir kamplaşmadan söz edilemez.

V. 1961 Anayasası'nın sağladığı geniş hürriyetten faydalanarak bir yandan siyasî parti ve dernek olarak örgütlenirken, bir yandan da Marksist literatürü ardı arkası kesilmez bir biçimde Türkçe'ye aktaran sol, tuhaf bir biçimde sola kayan *Cumhuriyet Halk Partisi*'nin hazırladığı zeminde, resmî ideolojiyi *"ilericilik"* adına 'temellük' ederek varlığını meşrulaştırır ve 1970'lerde doruk noktasına ulaşan kültürel iktidarını kurar. Kendisini kurucu sıfatıyla devletin, dolayısıyla devrimlerin asıl sahibi olarak gören CHP, devrimleri hiçbir zaman tam mânâsıyla içine sindiremeyen geniş halk kitlelerini ve bu kitlelerin sahip çıktığı değerleri kendi varlığı için en büyük tehlike olarak görmüştür. Bu bakımdan, DP bu kitlelerin temsilcisi olarak ortaya çıktıktan sonra başka çıkar yol bulamayan CHP'nin sol akımlarla flörtü ve nihayet "birlikteliği", yakın tarihimizin en önemli gelişmelerinden biridir. Sol, devlet partisiyle işbirliğine giderek onun sahip olduğu kültürel iktidarı önce paylaşır, sonra ele geçirir; *Tek Parti*'nin faşizan uygulamalarından biri olan *'öztürkçecilik"* hareketine, yani dil ırkçılığına bile sahip çıkması, solun resmî ideolojiyi nasıl "içerdiğini" göstermesi bakımından tipik bir örnektir.

VI. Devletin sağladığı imkânlarla palazlanan burjuvazi de, CHP gibi, muhafazakâr halk kitlelerini ve bu kitlelerin hareket ettirici gücü olan İslâm'ı kendi varlığı için her zaman

İLETİŞİM ARŞİVİ

Köy Enstitüleri, modernleşme idealini Türkiye'nin her köşesine yaymak amacıyla Cumhuriyetin ilk yıllarında önemli faaliyetler yürüttü. Ancak Enstitüler sonraki yıllarda "köylü çocuklarına keman öğrettiler" mantığıyla eleştirilere hedef oldu.

büyük bir tehdit olarak görmüştür. Bunun için holdingler, kültürel bir "etkinlik"e kalkıştığı veya herhangi bir danışmanlık hizmetine ihtiyaç duyduğu zaman, genellikle, solcu/batıcı aydınları tercih etmekte ve onların eserlerine yatırım yapmaktadır. Çarpıcı bir örnek: Türkiye'nin en büyük holdinginin yan kuruluşlarından biri, birkaç yıl önce *"Mutlu ol Nâzım"* adlı oyunun sponsorluğunu üstlenmişti. Halbuki Nazım'ı etse etse sözkonusu holdingin yıkılışı mutlu edebilirdi.

VII. Solun zaman zaman istibdada dönüşen kültürel iktidarı, 1980'lerin sonlarında, *Sovyetler Birliği*'nde ve *Doğu Avrupa*'da esen *glasnost* ve *perestroika* rüzgârlarının etkisiyle sarsılmaya başlamıştı. Esasen Türkiye'de sol iktidar tecrübelerinin özellikle ekonomi alanında hezimetle sonuçlanması, bazı aydınlarda kendi görüş ve iddialarını sorgulama ihtiyacı uyandırmıştı. Doğu blokunda komünizmin iflası, bu ihtiyacı derinleştirmiştir. 1980'den sonra geriye dönüp baktıklarında, toplumun ne kadar uzağına düştüklerini görerek hayretler içinde kalan bazı solcu aydınlar, aslında *ilericilik* adına demokrasiden vazgeçtiklerini ve toplumun çoğunluğunu karşılarına alarak kendi iradelerini ve amaçlarını hakim kılabilmek için antidemokratik teşebbüslere prensipte karşı olmadıklarını farkederler. Aynı tesbit solun kültürel iktidarı için de geçerlidir; toplumdan ve toplumun değerlerinden kopmuşluk ve bunun beraberinde getirdiği dışlanmışlık, başlangıçtaki bütün *halkçılık* ve *toplumculuk* iddialarına rağmen, solcu aydınların *"anlaşılmamanın yeni yeni yollarını aramak"* diye kısaca özetlenebilecek tuhaf bir seçkinciliğe ve bireyselciliğe yöneltecektir. Solun 1970'lerdeki kültürel iktidarını, 1980'lerin ortalarından itibaren bu çevre devralmıştır. 1990'lara gelindiğinde, holdingler, bankalar ve büyük medya gruplarında görev alan eski solcu/yeni seçkinci aydınların, kendileri gibi resmî ideolojiyi 'temellük' etmiş liberallerle şaşırtıcı işbirliğine şahit oluruz.

VIII. 1980'lerin kültürel atmosfe-

rinde, *"40'lı yıllar"* ve eski Beyoğlu nostaljisi de, eski solcu/yeni seçkinci aydınların psikolojilerini anlamak bakımından ihmal edilmemesi gereken bir vakıadır. Şaşılacak bir hızla çoğalan "entel barları", büyük şehrin her gün biraz daha arabeskleşen atmosferinden kaçan aydınların sığındıkları ve "nostalji" ürettikleri mekânlardı. Nostalji, biraz da mensup oldukları toplumun asıl geçmişinde kendilerine yer bulamayan aydınların alternatif bir tarih üretme telaşına verdikleri addır. Beyoğlu'nun geçmişindeki *levanten*lere, *Ermeni* ve *Rum* azınlıklara, *Ekim Devrimi*'nden sonra İstanbul'a dökülmüş *Beyaz Rus*lara, mesela *Pera Palas*'la bir süre konaklamış yabancı yazarlara, sanatçılara ve *Bizans* mirasına özel bir ilgi duyan ve çıkardıkları –çoğu yabancı adlar taşıyan– dergilerde bu konularla ilgili yazılara ağırlık veren seçkinci aydınların artan bir hızla şehirlere akan kitleler ve beraberlerinde getirdikleri değerlerle ilgili düşünceleri son derece olumsuzdur. Çünkü varoşlara yerleşen ve şehrin hiçbir imkânından istifade edemeyen yoksul insanlar arasında, sosyalizmin değil, *Refah Partisi*'nin temsil ettiği dünya görüşünün kök salmasını, temsil ettikleri zihniyete ve dünya görüşüne karşı bir tehdit olarak algılamaya başlamışlardır.

IX. 1980'ler, gerçekten de arabeskleşmenin inanılmaz bir tırmanışa geçtiği yıllardır. Nasıl seçkinler, halka rağmen, halk için yeni bir kültür yaratma gayesiyle devletin bütün imkânlarını seferber etmişlerse, halk da resmî kültüre rağmen kendisi için bir kültür yaratmış; önceleri *'getto'*larda bir alt kültür olarak yaşama savaşı veren arabesk, hızla popüler bir nitelik kazanarak büyük şehirlere kendi rengini vermeye başlamıştır. Uzunca bir süre aydınların günah tekesi olarak vazife gören *alaturka*, yerini 1980'lerde arabeske bırakır. Arabesk, sadece bir müzik türünün özel adı değil, bir yaşama biçiminin genel adıdır ve beğenilmeyen her şey ve her davranış biçimi artık *arabesk*tir.

X. 1980 sonrasında üzerinde pek fazla durulmayan en önemli gelişme, yaygınlaşan eğitimden faydalanan muhafazakâr halk kitlelerinin çocuklarının yavaş yavaş kültür, sanat, bilim ve düşünce dünyasında seslerini duyurmaya başlamalarıdır. Bu kesimden varlıklı aileler, çocuklarını önceleri şuurlu bir biçimde İTÜ, ODTÜ gibi üniversitelere yönlendiriyorlardı. Nitekim bu üniversitelerden mezun olan muhafazakâr mühendisler, *Demokrat Parti*'den *Anavatan Partisi*'ne kadar bütün sağ partilerde görev alarak Türkiye'nin çehresini değiştireceklerdir. Şaşırtıcı olan, bu mühendislerin kalkınma adına *"devrim"* niteliğinde uygulamalar yaparken, sadece kültürel iktidarı CHP'ye terketmekle kalmayıp, geçmişten bugüne intikal eden kültürün zarfı niteliğindeki şehir dokuları, başka bir deyişle, tarihî kültür mirası karşısında da son derece pasif ve duyarsız kalmalarıdır. Demokrat Parti döneminde, İstanbul'daki eşsiz mimari mirasın "imar" adı altında nasıl yok edildiğini artık herkes biliyor. *Süleyman Demirel*'den *Turgut Özal*'a kadar, Türkiye'nin son otuz kırk yılına damgalarını vurmuş mühendis devlet adamlarının hiçbiri "kültürlü" sıfatını taşıyabilecek bir formasyona sahip değildi. Kültür alanında ciddi bir teklifin sahibi olmadıkları gibi, herhangi bir hassasiyetleri de bulunmadığı için programlarında bu mesele her zaman geçiştirilmiştir. Herhangi bir teklifleri olsa bile, resmî kültür politikasının resmî ideoloji bünyesindeki belirleyici rolünü farkedince, "yasak bölge"ye girmenin siyasî geleceklerini ve projelerini tehlikeye düşüreceği mülahazasıyla çok ürkek davranmışlardır. Süleyman Demirel'in otuz yıllık iktidarında resmî ideolojiden koparabildiği tek taviz, *Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı* ve *Devlet Korosu*'dur. Yine de şimdi kendisine hangi müziği dinlediği ve hangi şairi sevdiği sorulsa "Batı müziği ve –mesela– Orhan Veli" cevabını vermesi kuvvetle muhtemeldir. Resmî ideoloji açısından en zararsız vatandaş, bu cevabı verendir. "Klasik Türk müziği ve Necip Fazıl" gibi bir cevap, ne kadar başarılı olursa olsun, bir insanın politik ve bürokratik geleceğini tehlikeye sokabilir. Daha da şaşırtıcı olanı, Nakşibendi olduğu söylenen *Turgut Özal*'ın imzasıyla 1986 yılında yayımlanan *La Turquie en Europe*'da, asıl muhtevası Milli Şef devrinde belirlenmiş *"hümanist"* kültür ve tarih görüşünün savunulmuş olmasıdır.

XI. Sağ iktidarların, kültür alanındaki bu ürkeklik ve beceriksizliklerine rağmen, refah seviyesini yükseltmeleri ve eğitimin yaygınlaşmasını sağlamaları, muhafazakâr halk çocuklarının önünü de az çok açacaktır. Kolejlerde okumak, Avrupa ülkelerinde ve Amerika'da yüksek öğrenim görmek, doktora yapmak, Türkiye'de uzun bir süre belirli bir zümrenin imtiyazı olmuştur. Bu bakımdan yabancı dil bilenler, çoğunlukla, *yönetici sınıfın, asker/sivil bürokrasi*nin ve *burjuvazi*nin çocuklarıydı. Dolayısıyla, Batı kültürünün Türkiye'ye akışı da onların istediği ölçüde ve istikamette gerçekleşiyordu. Halen medyayı ve kültürel iktidarı ellerinde tutanların şecerelerine bir göz atılırsa, bu gerçek daha iyi anlaşılabilir.

XII. Cumhuriyet'ten sonraki tercüme faaliyetlerinin ayırıcı vasfı, Batı medeniyeti hakkındaki resmî görüşü doğrulayan eserlerin özellikle seçilmiş olmasıdır. Batı düşüncesinin antik *Yunan* ve *Lâtin* hümanizmasından başlayıp zorunlu olarak materyalizme uzanan değişmez bir çizgi takip ettiği şeklinde bir kanaati yerleştirmeye ça-

lışan seçkinler, farklı düşüncelerin de tercüme yoluyla beslenmesini uzun süre önlemiş; daha açıkçası, batıcılık ve solculuk adına, Batı kültürünün, bilimin ve teknolojinin ardındaki zihniyetin değil, *pozitivizmin*, *materyalizmin* ve *Marksizmin* misyonerliğini üstlenmiş, üstelik bu felsefeleri bir çeşit din gibi kabul ettirmek, daha doğru bir deyişle, dinin yerine ikame etmek istemişlerdir. *Weber, Popper, Guenon, Hayek* gibi düşünürleri okumak için 1980'leri beklemek zorunda kalmışızdır.

XIII. Resmî ideolojiye ve daha sonra resmî ideolojiyi 'temellük' eden solcu aydın sınıfının kültürel iktidarına muhalefet edenler, genellikle imkânları sınırlı muhafazakâr halkın okumuşlarıdır. Kültürel donanımın yetersizliğinden dolayı uzun süre son derece cılız kalan bir muhalefet. Okumak istedikleri kitapları elde edebilmek için çeşitli fedakârlıklara katlanan aydınlar, doğar doğmaz kendilerini kitapların içinde bulan ve yabancı dil öğrenmeye çocuk yaşta başlayanlarla aynı kulvarda yarışmak zorunda kalmışlardır. Kendilerine cangıllarda dişleriyle, tırnaklarıyla yol açmaya çalışan aydınlar için yabancı dil öğrenmek her zaman büyük mesele olmuş ve sık sık önlerine büyük bir engel olarak dikilmiştir. Ancak 1980'lere gelindiğinde, kültürün her alanında sesleri yükselen farklı bir aydınlar grubunun yavaş yavaş su yüzüne çıkmaya başladığı görülür. 1960'larda ve 1970'lerde, Arapça öğrenen ve *İhvanü'l-Müslimin* kitaplarını tercüme eden *İmam-Hatip* ve *Yüksek İslâm Enstitüsü* mezunu aydınların yerini 1980'lerde, dünyaya açık, en yeni fikir ve sanat akımlarını günü gününe takip eden yeni bir entelijansiya almıştır. Batı'nın, bize empoze edilenin aksine, çok farklı fikirlerin birarada yaşayabildiği, birbirini beslediği, daha da önemlisi, her fikrin amansızca sorgulandığı bir dünya olduğunu çok iyi bilen bu yeni entelijansiyanın alternatif tercüme faaliyeti, 1990'larda da aynı hızla devam etmiştir.

XIV. Sözünü ettiğimiz alternatif tercüme faaliyetinin en önemli sonuçlarından biri, Müslüman entelijansiyanın *postmodernizmi* keşfetmesi ve bu keşfe bağlı olarak Türkiye'de yüz elli yıldır dayatılan *modernizmin* otopsi masasına yatırılmasıdır. 1980'lerin sonları ve 90'lar, Türkiye'nin *Popper, Kuhn, Foucault, Habermas, Lyotard, Chomsky* gibi, bilimi ve modernizmi ciddi bir biçimde sorgulayan düşünürlerle tanıştığı yıllar olmuş, *Rene Guenon, Seyyid Hüseyin Nasr, Garaudy* gibi, bilimi İslâmî açıdan sorgulayan düşünce adamlarının çizdiği yönde düşünceler üretilmiştir. Müslüman entelijansiyanın postmodernizme gösterdiği ilginin temel sebebi, seküler bir dünya yaratma projesinin iflas ettiği gerçeğinin bu akıma mensup düşünürler tarafından ilan edilmiş olmasıdır. Böylece modernizmin tıkadığı yollar açılıyor, tarih ve gelenekle yeniden buluşmanın teorik gerekçeleri de bulunmuş, yani İslâm'ın modernizme bir alternatif olarak gündeme getirilmesi kolaylaşmış oluyordu.

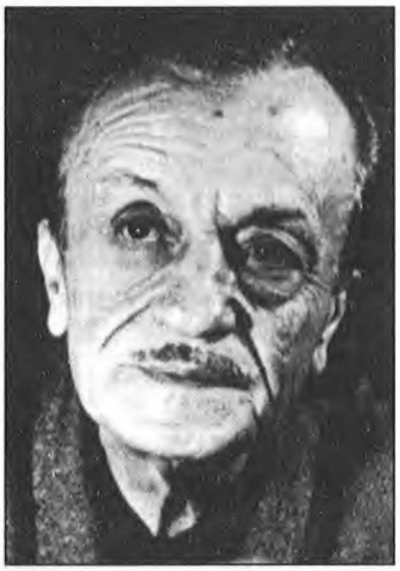
XV. Postmodernizm, Batıcı ve eski solcu aydınların da gündemine girmekte gecikmemiştir. Özellikle İtalyan *Umberto Eco*'nun *Gülün Adı* adlı romanı yayımlandıktan sonra, Türk tarihinden ve tasavvuftan yararlanma modası başlar. Ressamların taşbaskısı kitap yapraklarını kolaj malzemesi olarak kullanmaları gibi. Fakat nasıl ressamlar kullandıkları kitap sayfalarındaki yazıları okuyamıyorlarsa, yazarlar da tarihi ve tasavvufu asıl kaynaklarından oku(ya)madıkları için kaçınılmaz olarak *oryantalizme* düşmüşlerdir.

XVI. Genç Müslüman aydınların 1980'lerde tercüme ettikleri eserlerin hemen tamamının, Batı'nın en aykırı düşünen bilim ve fikir adamlarına ait olduğu altı çizilerek belirtilmelidir. Bu eserlerin ortak özellikleri, bilimi, teknolojiyi, kısaca modernizmi sorgulamakta oluşlarıdır. Bu, İslâmcılıkta çok büyük ve önemli bir değişimin göstergesidir. İslâmcılar, daha önce *Batı*'nın bilimini ve teknolojisini almak ve böylece çağdaş medeniyet seviyesine ulaşmak gerektiğini düşünüyor, bu görüşlerini âyetlerle ve *"İlim müminin yitik malıdır; nerede bulursa alır"* gibi hadislerle destekliyorlardı. Esasen Batı, modern bilimin esaslarını Ortaçağ'da Müslümanlardan almıştır; öyleyse bilim ve teknoloji aslında Müslümanların malıdır diye özetlenebilecek açıklama tarzı, 1980'lerin sonlarına kadar bütün Müslüman cemaatlerde yaygındı. Hatta 1970'lerin başında, Millî Selamet Partisi *"Ağır sanayi hamlesi"* sloganıyla ortaya çıkmıştı. Daha da önemlisi, bu partinin kurucu kadrosunun hemen tamamı mühendisti.

XVII. Artık hatırı sayılır bir İslâmcı aydın grubu, MSP/RP'nin bu anlayışına temelden karşıdır. Bu dönüşümde, önceleri sıkı Marksist iken hidayete eren şair *İsmet Özel*'in *Üç Mesele* (1978)'sinin küçümsenemeyecek bir paya sahip olduğu söylenebilir (Hidayete eren veya *Kemal Tahir, Attila İlhan* gibi farklı söylemlere sahip olan Marksistlerin 'sağ'ın düşünce ve kültür hayatındaki kıpırdanmalarda önemli rolleri olduğunu altını çizerek belirtmek isterim). Özel, *"Teknik-Medeniyet-Yabancılaşma"* altbaşlığını taşıyan kitabında, Müslümanların bu üç meselede hataya düştüklerini işaret etmek gayesinde olduğunu söyler. Bir başka deyişle, *Üç Mesele*, o güne kadarki Müslümanlık anlayışlarına köklü bir itiraz ve aynı zamanda yeni bir bakış tarzıdır. *Cemil Meriç* gibi, soldan geldiği

için sağda, özellikle İslâmcı kesimde ilave bir itibara sahip olan İsmet Özel, bilim ve teknoloji gibi konulardaki ortamalı yaklaşımlara açıklanamamış itirazları harekete geçirmiştir. Yeni İslâmcı entelijansiyanın ilgi alanları, İran devriminin gürültüsü dindikten sonra, Müslümanların o zamana kadar tamamen yabancısı oldukları bilim felsefesi, çevre, hatta feminizm ve cinsellik gibi konuları da içine alacak şekilde genişler. *Rene Guenon* (Abdulvahid Yahya), *Ian Dallas* (Abdülkadir es-Sufi), *Roger Garaudy* (Raca Carudi) gibi Müslüman olmuş Batılı aydın ve düşünürlerle, *Seyyid Hüseyin Nasr* gibi İngilizce yazan Müslümanların eserleri birbiri ardınca Türkçe'ye çevrilir. Bu eserlerin hepsinde, Batı medeniyeti temelinden hesaba çekilmektedir.

XVIII. Türkiye'de 'bilim' denildiği vakit, hâlâ XIX. yüzyılda çerçevesi çizilmiş pozitivist bilim anlayışı kastedilir. Halbuki içinde yaşadığımız yüzyılda, bilim tarihi ve bilim felsefesi çalışmalarıyla adeta teşrih masasına yatırılan 'bilim' kavramı, Türkiye'de genelde anlaşılanın çok ötesinde bir muhteva kazanmıştır. Artık günümüzde bir *Wittgenstein*'ı, bir *Popper*'ı, bir *Kuhn*'u, hatta *Feyerabend*'i göz önüne almadan bilim hakkında yeni ve doğru şeyler söylemek mümkün değildir. 1930'lardaki *Karl Popper*, bilimin 'doğrulanabilir' değil, tam aksine 'yanlışlanabilir' olduğunu ileri sürerek pozitivist bilim anlayışının temeli olan deneyciliği felsefî mânâda reddetmiş ve tümevarımcı bilim mantığının kullanışsızlığını ortaya koymuştu. Popper'ın teorisi, ABD'li bilim tarihçisi Thomas S. Kuhn'un *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* adlı kitabıyla epeyce sarsılmışsa da, değerini hâlâ korumaktadır. Kuhn'a göre, bilimde gerçekte Popper'ın anladığı mânâda bir ilerlemeden değil, farklı *'paradigma*'lar arasındaki geçişlerden söz edilebilir. Her 'bilimsel teori' bir paradigmadır. Bu modeller, olaylarla karşılaştırmak için kullanılır. Dolayısıyla önemli olan doğrulukları yahut yanlışlıkları değil, kullanışlı olup olmadıklarıdır. Ancak günü gelir, bilim adamlarının örtbas edemedikleri ilgi çekici sorular ve kontrol edilemeyen anormal sonuçlar, kabul edilmiş pratikler ve inançlar bütünü olan *paradigma*ların işleyişini durdurur. Böylece *Batlamyus*'çu fiziğin yerini *Kopernik*'çi, onun yerini de *Newton*'cu fiziğin alması gibi, paradigmalar arası geçişler, yani 'bilimsel devrim'ler ortaya çıkar. Kuhn'un bilim felsefesini getirip bıraktığı bu nokta, pozitivist, ilerlemeci, mekanistik bilim anlayışının geniş bir biçimde sorgulanmasına, hatta Batı medeniyetinin temellerine yönelik köklü eleştirilerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Daha da önemlisi, *'paradigma'* kavramı, özellikle İngilizce yazan bazı Müslüman ilim ve fikir adamlarının İslâmî paradigma, başka bir deyişle 'İslâm bilimi' arayışlarının da çıkış noktasıdır. Amerika'da yaşayan İran'lı bilim tarihçisi *Seyyid Hüseyin Nasr*'ın dilimize de çevrilen *Islamic Science: An Illustrated Study* (İslâm Bilimi: Resimli Bir Çalışma) adlı eseri, bu anlayışın ilk ürünüdür, denilebilir.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Necip Fazıl Kısakürek, daha çok Müslüman kesimin sahiplendiği bir isimdi. Belki de bu ünü yüzünden edebi kimliğini birçok kesimden insanın takdir etmesine rağmen "Türkiye'nin şairi" olamadı.

XIX. Seyyid Hüseyin Nasr'a ve onun gibi düşünen genç Müslümanlar düşünürlere göre, *Kur'an-ı Kerim*'de sözü edilen *'el-ilm'* kavramı ile Batılı mânâsında *'bilim'* (science) arasında büyük farklar vardır. Modern bilim insanla tabiatı birbirine rakip hale getirmiş ve evrensel dengeyi bozmuştur. Kur'an-ı Kerim'deki *'ilm'* kavramını asıl mânâsından uzaklaştırarak modern bilimle uzlaştırmaya çalışmak hem safdilliktir, hem de tehlikelidir. Eğer ilim gerçek hüviyetiyle –tıpkı İslâm Ortaçağı'nda olduğu gibi– yeniden kavranabilirse, insanla tabiat ve Allah arasındaki yakınlık yeniden sağlanmış olacak, böylece modern bilimin ve teknolojinin sebep olduğu çevre felaketi gibi problemlere köklü çözümler getirme imkânı doğacaktır.

XX. Teknolojinin artık insanın müdahalesini en aza indiren ve sürekli kendi kendini üreterek katlana katlana büyüyen hantal bir yapı haline geldiği ve çevreyi her geçen gün biraz daha yaşanmaz hale getirdiği bir gerçektir. 1980'lerde, bilhassa ozon tabakasının delindiği iddiasıyla birlikte, çevre şuurunun da yaygınlaşmaya başladığı görülür. Ancak Türkiye'de çevrecilik daha çok *Yeşil* hareketinin peşine takılanların ve marjinallerin ilgi alanı haline gelmiştir. Çevre meselesini paragraf XIX'da açıkladığımız bağlamda ele alan yeni Müslüman entelijansiya ise, modern bilimin de birlikte sorgulandığı *ekolojist* bir yaklaşıma sahiptir.

XXI. Solun kültürel iktidarının 1980'lerin sonlarında sarsılmaya başladığı yukarıda ifade edilmişti. Ancak bu tesbit, bu iktidarın sona erdiği anlamına gelmemektedir. Daha uzun yıllar, solcu/batıcı aydınların tutunacakları önemli mevziler vardır: Tiyatro gibi. Tiyatro Türkiye'de başından beri ideolojik dönüştürme açısından en kullanışlı vasıta olarak görülmüştür. *Halkevleri* ve *Halk Odaları*'nın ülkenin en ücra köşelerine kadar götürdüğü tiyatro vasıtasıyla, resmî ideolojinin gelecek projesine uygun olarak üretilen yeni geçmişin halka benimsetilebileceği sanılmıştır. Çünkü Batıcı seçkinler, halkın yaşanan gerçekle sanatın gerçeğini birbirinden ayıramayacağı, dolayısıyla tiyatroda ne verilirse kabul edeceği inancındadırlar. Aslına bakılırsa, seçkinlerin tiyatrodan beklentileri sadece Cumhuriyet devrine has değildir. Tanzimat'tan sonra tiyatro âdeta bir *mythos* haline getirilmiş, tiyatro meselemiz halledilirse bütün meselelerimiz sona erecekmiş gibi bir hava yayılmıştır. Her gösteride bir dizi ritüele sahne olan tiyatro ve konser salonları çağdaş *"mabet"*ler ve halkın *"adam"* edildiği mekânlar olarak görülür. Kelimenin tam mânâsıyla bir Tek Parti devri adamı olan Muhsin Ertuğrul, -"Tiyatro adâbı" broşüründe dayattığı *"âdâb"* ile, ("Perdenin açılacağını ihbar eden işaretten sonra, perde kapanıncaya kadar artık bir kelime bile konuşulmadan yalnız eser dinlenir") halkı, oyunu beğense de, beğenmese de sessizce seyredip sonunda alkışlamak zorunda olan pasif bir seyirci konumuna düşürmüştür. Bugün bile, herhangi bir seyirci, bir oyunu herhangi bir şekilde protesto etmeye kalkışsa, tiyatrocular ve medyanın "seçkin" yazarları solcu-batıcı suçlama sözlüğünün bütün incilerini sayıp dökerler. Resmî kültür politikasının vazgeçilmez unsurlarından biri olan *opera* ve *bale* için de aynı şeyleri söylemek mümkündür. Yazdığınız operanın konusunu Avrupa tarihinden alabilir, mesela *Van Gogh* operası yazabilirsiniz. Alkış hazırdır. Osmanlı tarihinden alınmış herhangi bir hadiseyi yahut evliya menkıbelerini vb. işlerseniz, siyasî şartlar gerektiriyorsa "kerhen" sahnelenebilir, ama afaroz edilip defterden silinebilirsiniz.

XXII. Tiyatrocular, yabancı oyunlara bir başka tutkuyla bağlıdırlar. Yerli yazarları ve oyunları genellikle "banal" bulurlar. Yerli bir oyunun sahnelenebilmesi için, yerli değerlerin aşağılanması "gizli birinci şart"tır. Tarık Buğra'nın ve Necip Fazıl'ın birer oyununu *(Yüzlerce Çiçek Birden Açtı* ve *Bir Adam Yaratmak)* emirle sahneye koymak zorunda kalan bir yönetmenin bu oyunlarla ilgili broşürlerde günah çıkarırcasına ve bir yerlerden özür dilercesine yazdıkları çok önemlidir: *"... neden bu tür tartışmalı, çelrefil, su götürür, üstelik şaibeli oyunlar hep bana veriliyor acaba?"* Bu yönetmen, Necip Fazıl'ın oyununu nasıl acımasızca budadığını, mistik muhtevasından nasıl uzaklaştırdığını da –âdeta övünerek– yazmıştır.
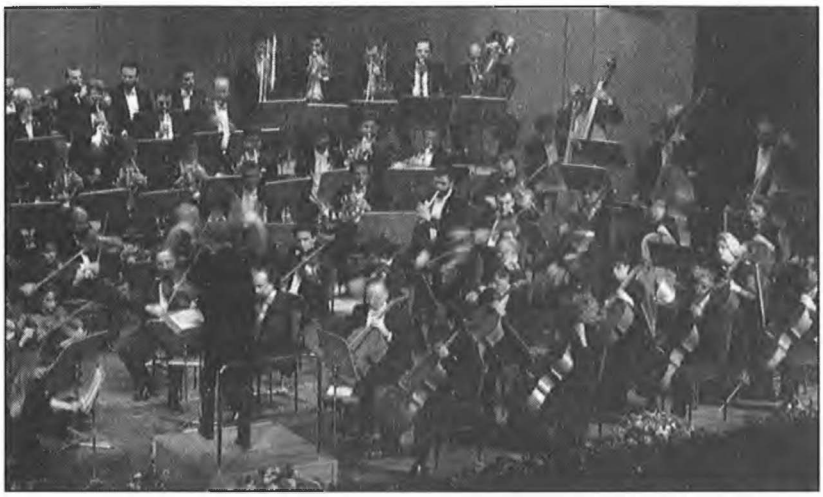

ABC ARŞİVİ

Fikri Sağlar, DYP-SHP koalisyon hükümetinde uzun süre Kültür Bakanlığı yaptı. Bakanlığın, koalisyon pazarlıklarında neredeyse pazarlık yapılmadan sosyal demokratlara verilmesi aslında bir "cumhuriyet geleneği" olarak da yorumlandı.

XXIII. Resmî kurumlar olarak kuruldukları için kadrolaşması da aynı doğrultuda gerçekleşen tiyatroların *(Şehir* ve *Devlet Tiyatroları)* sahnelerinde kendi hayatına dair bir şey göremediği gibi, sahip olduğu değerlerin aşağılandığına da şahit olan muhafazakâr halkın bu sanata ısınması düşünülemezdi. Bu yüzden zaten birkaç büyük şehirde toplanan tiyatroların seyircileri belli bir sınıfın mensupları olmuştur. Solun, bütün yerli değerlerden tecrit edilmiş tiyatrolara hiç zorlanmadan nüfuz ettiğini ayrıca belirtmeye gerek var mıdır? Özel tiyatroların çoğunlukla sol tandans taşıması, ödenekli tiyatroların ve tiyatrocu yetiştiren kurumların ideolojik altyapısının bir sonucudur. Sağ, tiyatroda, *Milli Türk Talebe Birliği* (MTTB) bünyesinde bir ara gerçekleştirilen tiyatro faaliyetleri ve faaliyetlerin yetiştirdiği az sayıda tiyatrocu sayılmazsa, hiçbir zaman okul müsamereleri seviyesinin üzerine çıkamamıştır. 1960'lardan sonra, birkaç istisna dışında, tiyatro yazarı yetişmemesi de aynı sebeplere bağlıdır. Yazdığınız oyunun sahnelenme şansı hemen hemen hiç yoktur.

XXIV. Refah Partisi mahallî idarelerde iktidara geldikten sonra başlatılan *"Sanata Evet"* kampanyasının daha Türkçesi *"İslâm'a hayır ve kahrolsun gericiler!"*dir. Herhangi bir sanat ürününe yapılan eleştiri karşısında Türkiye'de gösterilen tepki, aslında bir dindarın herhangi bir mukaddesine saldırı yapıldığının gösterdiği tepkiye benziyor. Bu, sanatın da, bilim gibi, dinin yerine ikame edilmeye çalışıldığını gösteren ve sanat adı-

FOTOĞRAF: YAVUZ ÇELENK

Senfoni orkestralarına devletin bütçeden pay ayırması kültür alanında özellikle de 90'lardan sonra tartışmalar yarattı. Kimi muhafazakâr milletvekilleri klasik müziğin "bize özgü olmadığı", "zorla dayatıldığı" gibi sebeplerle bu paranın daha hayırlı işlere harcanması gerektiğini savundular.

na yapılanlara dokunulmazlık yakıştıran tuhaf bir sapmadır. Yani bir yanda şuurlu bir sekülerleştirme faaliyeti yürütülürken, diğer yanda yeni *"kutsal"*lar yaratılmaktadır.

XXV. Müslümanların sadece tiyatroyla değil, diğer sanat türleriyle ilişkileri de tahlil edilmeye değer özellikler taşımaktadır. Çeşitli sanatlar karşısındaki tavır alışlar cemaatten cemaate değiştiği gibi, geleneksel kültür ve sanat birikiminin ne ölçüde kullanılabildiği de ayrıca gözden geçirilmelidir. Tekke ve medrese gibi aydın yetiştiren kurumlar ortadan kaldırıldığı için entellektüel seviyede ilgiden uzak kalan gelenek, İslâmî değerlere bağlı kalan kitleler tarafından anlaşılmaksızın devam ettirilmiş, bu yüzden yozlaşarak büyük şehirlerdeki *"arabeskleşme"* sürecini hızlandırmıştır.

Halen Paragraf II'de anlattığımız süreç yaşanmakta, yaklaşık yüz elli yıldır baskı altında tutulan bir kültür, kendine yaşama alanı açma mücadelesi vermektedir. Ne var ki, bu içine kapanma süreci –kültürümüz yaratıcılığını ve kendini yeniden üretme reflekslerini kaybettiği için– aynı zamanda bir yozlaşma süreci olarak yaşanmıştır. Bugün, zamanla içi boşalmış birtakım formların Müslümanlık adına müsrifçe kullanılması bu yozlaşmanın bir sonucu olarak ele alınmalıdır (*Kubbe* ve *minare* formlarının ölçüsüz bir biçimde ve biraz da meydan okuma gayesiyle kullanılması, dinî kitapların sırtlarında parıldayan altın yaldız ve olmadık yerlerde karşımıza çıkan klasik tezyinat, alabildiğine istismar edilen hat sanatı vb.).

XXVI. Bazı cemaatler *tasvir yasağı* dolayısıyla resim konusunda son derece hassas ve dikkatlidirler, bazıları da müzik konusunda. Buna karşılık tasavvufa bağlı cemaatlerin çoğu, müziği kendilerini ifade açısından en önemli vasıta olarak görmektedirler. Kurulurken hiçbir şekilde müzik yayını yapmayacağı ifade edilen muhafazakâr bir televizyonun (TGRT) bir yıl bile geçmeden her türlü müziğe kapılarını ardına kadar açması ilginçtir. Aynı grubun gazetesinde müziğin hâlâ yasaklı olduğunu da belirtelim. Yeni Müslüman entelijansiya, teknolojiyi ve bütün türevlerini temelden sorgulamakla beraber, bu kaygıların çoğunu aşmış görünüyor. Müslümanlar eğer resim ve heykel aleyhindeki hadisleri, yani *tasvir yasağını* sadece putperestliği önlemek için konulmuş bir tedbir olarak değil, bütün zamanlar için geçerli bir yasak olarak anlarlarsa, fotoğraftan sinemaya, televizyona kadar bir yığın *'modern'* araçtan uzak durmak zorunda kalacaklardır. Halbuki bütün İslâmî kesimler, bu araçlardan sonuna kadar yararlanmaya kararlı görünüyorlar. Nitekim sinemada ve televizyon yayıncılığında belli bir başarı seviyesine ulaştıkları söylenebilir.

XXVII. Son olarak şu önemli hususu vurgulanmalı: *Ortadoğu, Balkanlar, Kafkasya* ve *Orta Asya*'da yaşanan gelişmeler, Türkiye'yi sadece ekonomik ve politik açıdan değil, kültürel açıdan da yepyeni imkânlarla –ve belki aynı zamanda tuzaklarla– karşı karşıya bırakmıştır. Türklüğün dil ve kültür coğrafyasının inanılmaz genişliği, bu gelişmelerden sonra daha somut bir biçimde farkedilmiş, ayrıca Ortadoğu ve Balkanlar'da *Osmanlı*'nın henüz bütünüyle tasfiye edilemediği anlaşılmıştır. Bu gerçeğin Türkiye'ye, dolayısıyla Türk aydınlarına büyük sorumluluklar yüklediği, en azından kendi tarihiyle (ve halkıyla) yeniden hesaplaşmak (ve barışmak) zorunda bırakacağı muhakkaktır. Yaşadığımız büyük toplumsal hareketlilik de esasen böyle bir hesaplaşmayı gerekli kılıyor. Nitekim her iki tarafın saplantılardan ve peşin yargılardan kurtulmayı başarmış, suçlama sözlüklerine müracaat etme ihtiyacı duymayan aydınları arasında bu meselelere sağlıklı bir biçimde yeniden bakmayı deneyenler vardır ve bu çok sevindirici bir gelişmedir.

12 Eylül'ün kültür politikası ve sonuçları

AYDIN ÇUBUKÇU

12 Eylül rejiminin, kültürel hayat üzerindeki eyleminin iki yönü olduğunu söyleyebiliriz; doğrudan doğruya, iktidardaki gücün tercihlerinin biçimlendirdiği ve belli bir politikaya göre düzenlenen, hiyerarşik, planlı yaptırımlar ve yönlendirmeler ve bütün bunlarla bağıntısı ancak bir dizi soyutlamayla kurulabilecek olan "kendiliğinden" doğan etkilenmeler ve sonuçlar.

Devlet ve kültür

12 Eylül yönetimi, darbenin diğer bütün gerekçelerini kendi ekseninde sarıp sarmalayan, yön ve biçim veren bir inancı slogan haline getirmişti: Devlet işlevini yitirmişti ve Kenan Evren'in deyimiyle, "devletin vidalarını sıkmak" gerekiyordu. Bu deyim, öncelikle, "en sağlam kurum" olarak kabul edilen orduya dayanarak, polis ve adliyenin üzerinde tam bir denetimi ve belirli hedeflere göre eksiksiz bir yönlendirmeyi ifade ediyordu. Başlıca hedefler ise, Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği'nin görev ve yetkilerini tanımlayan 2945 sayılı Milli Güvenlik Kurulu ve Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Kanunu'nda kapsamı belirlenen *Milli Güvenlik* kavramından çıkarılmıştı: *"devletin anayasal düzeninin, milli varlığının, bütünlüğünün, milletlerarası alanda, siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik dahil, bütün menfaatlerinin ve akdi hukukun her türlü dış ve iç tehdide karşı korunması ve kollanması"*.

"Milli Güvenlik" kavramı, "düzen, bütünlük, menfaat ve tehdit" kavramlarıyla yakından bağlantılı kılınmışken, görev ve yetkilerin de, "koruma ve kollama" deyimleriyle tanımlanması, kendi içinde tutarlı bir sınırlama izlenimi yaratmaktadır. Ne var ki, 12 Mart yönetiminin bir eseri olarak, 2 Aralık 1972 gün ve 7/5405 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile yürürlüğe giren *Milli Güvenlik Politikasının Esasları*'nın bir paragrafında, aynı kavramla birbirine bağlanan kurum ve işlevlerin sınırının oldukça geniş tutulduğu görülmektedir: *"Türk kültürü ve sanatı araştırılmalı, değerlendirilmeli ve yurt sathına yayılarak topluma tanıtılması sağlanmalı, özellikle Türk sanatı ve müziği, ulusal görüş ve duyuşu aksettirecek şekilde geliştirilmelidir. Kültürel kalkınma perspektif plan ve uzun vadeli planlarla gerçekleştirilmelidir."*

Türkiye Cumhuriyeti'nin hiçbir döneminde, Milli Güvenlik ve Kültür kavramları arasında bu kadar dolaysız ve kurumsal bir ilişki kurulmamıştır. 30'lu yılların, Kemalist kültür politikaları kuşkusuz daha kapsamlı ve kullandığı araçlar bakımından daha etkiliydi: Ne var ki, o dönemde kültür, bir Milli Güvenlik sorununun parçası olarak değil, bir ulus yaratmanın unsuru ve kavramsal aracı olarak düşünülmüştü. Dolayısıyla, devletin kültürel etkinlikleri de, içerik, hedef ve kapsam bakımından, 12 Eylül'de, tümüyle farklı bir temele oturtulmuş, şiddetin de dolaylı ve dolaysız olarak kültürel süreçlere katıldığı bir program izlenmiştir.

Resmî ve yasal olarak, devletin kültürel plan ve programlarından doğrudan sorumlu kurumları, Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı ile Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurulu'dur. Milli Güvenlik Kurulu, önce bir "tavsiye kurumu" iken, sonradan, "önerileri öncelikle dikkate alınacak" bir merci halinde tanımlanmıştır. Kültür Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, Türkiye Radyo ve Televizyon Genel Müdürlüğü, Yükseköğretim Kurumları, kültür politikalarının oluşturulmasında ve uygulanmasında, yürütme organının dışında, kanunla görevlendirilmiş kuruluşlar olarak tanımlanmaktadır.

Bütün bu örgütlenmenin, hangi amaca yönelik olduğunu, Hükümet

Programlarında, ancak kısmen görebiliriz. Hükümet Programları, genellikle, kuru sloganlardan ve belirsiz ilkelerden ibarettir. "Kültür ve sanat, milletin gelişmesinin başta gelen bir değerler manzumesidir", "kültür ve sanat, milli değerlerin korunmasında ve gelişmesinde olduğu kadar, milletlerarası ilişkilerde de yakınlaşma ve dayanışmanın temel unsurudur", gibi... Ancak 12 Eylül rejiminin kültür alanındaki programı, hükümetlerin ilan ettiklerinden bağımsız, onların üstünde, kalıcı ve daha açık bir uygulama ve somut sonuçlar olarak ortaya çıktı.

Politikanın ana hedefi: Politika

12 Eylül rejiminin başlıca eylemi, devletin kuşattığı alanlar dışında politikanın yapılmasının engellenmesi olarak özetlenebilir. Apolitizasyon programının uygulanması, siyasi partileri, sendikaları, dernekleri, her türden toplumsal örgütlenmeyi politik faaliyetin dışına sürerek başladı, sonra da derece derece, bütün halkın politikadan soğutulması, genel olarak yönetim ilişkilerine karşı ilgisizleştirilmesi planı üzerinde yürütüldü. Özellikle işçilere ve çalışan halka yönelen bu propaganda ve eylem programının başlıca içeriğini ve hedeflerini özetleyen ve her fırsatta, miting meydanlarında, radyo ve televizyon programlarında, basında tekrarlanan ana tezler şunlardı: Düzen değiştirilemez; hak ve hürriyetlerin korunması için hak ve hürriyetlerin kısıtlanması gerekir (ya da, demokrasinin çoğu zararlıdır); demokratik bir ülke olmamız için, önce zengin ve kalkınmış bir ülke olmamız gerekir; politikacılar ve sendikacılar, kendi çıkarlarından başka bir şey düşünmezler; aydınlar, halka tepeden bakan zararlı kişilerdir; okumuşlar da sanki ne olmuşlardır; bütün olup bitenler, iç ve dış düşmanların oyunudur ve "terör"e bulaşanlar, kandırılmış çocuklardır; geçmişe (12 Eylül öncesine) dönülemez, yarın bugünden farklı olmayacaktır...

ABC ARŞİVİ

Kibariye, 80 sonrası Türkiye'nin hem hor görülen, hem de takdir edilen "figür"lerindendi. 90'ların "her sanatçıya bir program" furyasından o da nasibini aldı ve "Kibariye Show" diye bir program yaptı.

Kültür politikasının oluşturulmasından ve uygulanmasından sorumlu kuruluşlar arasında sayılan *Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu,* Devlet Başkanı'nın, Konsey üyelerinin, Başbakan ve bakanların konuşmaları, "açık oturumlar", "tartışma" programları dışında, bu temaları işleyen, çok özenle seçilmiş filmler sergiledi, "eğlence programları" düzenledi.

Cehalete övgü

Tıpkı, artık rejimin daha uzun erimli kültürel planlamalar yapma fırsatını bulduğu üç ayın sonunda, oldukça düzenli bir propaganda eşliğinde, 1981 yılbaşı gecesi, *Kibariye*'yi sunmasının herhangi bir politik hedeften bağımsız olabileceğinin düşünülemeyeceği gibi.

Kibariye, yoksulluğun ve düşürülmüşlüğün en derin, en karanlık köşelerinden geliyordu. Basında, günlerce anlatılanlara bakılırsa, çingeneydi, okuma yazma bilmiyordu. Her şey, şarkısının sözlerini tamamlıyor, belki daha doğru bir deyişle, şarkısının sözleri, bütün bu görüntünün bürünebileceği son ifade biçimi halinde yükseliyordu: *"Kimbilir, ufkumda batan güneş, bu sabah doğacak mı, kimbilir."*

"Kimbilir", güftesi, bestesi ve şarkıcısının özellikleriyle, rejimin egemen kılmak istediği belirsizlik ve genel güvensizlik ortamına olduğu kadar, bütün halkın genel ruh durumuna da uygun bir şarkıydı.

*"Kimbilir"*le birlikte, 12 Eylül yönetiminin aydınlara karşı açtığı savaş da yeni bir içerik kazanmıştı. *İbrahim Tatlıses*'in olağanüstü parlatılmasının hemen öncesinde, Kibariye, cehalete özendirme için alışverişli bir malzemeydi. Ama, cehalete övgü *Tatlıses*'le birlikte, doruğa çıkarıldı. Kenan Evren'in, okumuşlara karşı miting meydanlarındaki ağır sözlü saldırısıyla, aydınların tutuklanması, politik mülteci durumuna düşürülmesi, işkenceden geçirilmesi ve bütün bunlara eşlik eden cehalete övgü propagandası arasındaki tutarlılık ve uyum, *Kibariye* ve *Tatlıses* motiflerinin de rasgele seçilmediğini, her ikisinin de kendi kişiliklerinin dışında, çoğu kez şarkılarından da bağımsız olarak politik ve kültürel bir misyon yüklendiğini gösteriyor.

Kuşkusuz, Kibariye'nin ve Tatlıses'in emir ve komuta zinciri içinde şarkı yaptığı, çünkü rejimin toplumu yönlendirmek için buna ihtiyacı olduğu söylenemez. Ama, bu onların 12 Eylül politikalarıyla toplumsal etki bazında birleştirildikleri gerçeğini değiştirmez. 12 Eylül, arabeskin, politika düzeyinde geliştirilmesinin zeminini yarattı.

Daha sonra Aydınlar Ocağı tarafın-

dan, Milli Güvenlik Konseyi'ne sunulmak üzere hazırlanan bir raporda, *"Diğer milletlerde, kültür politikalarının tespitinde devletin doğrudan etkili olmadığını görüyoruz. Ancak o ülkeler gelişmiş, yılların süzgecinden geçmiş, oturmuş, durulmuş bir kültür çevresinin mensuplarıdır. Biz ise, yeni bir sentezin uygulayıcısıyız. Bu sebeple, düzenleyici bir tutum gereklidir"* deniyordu.

Darwin'e karşı sentez

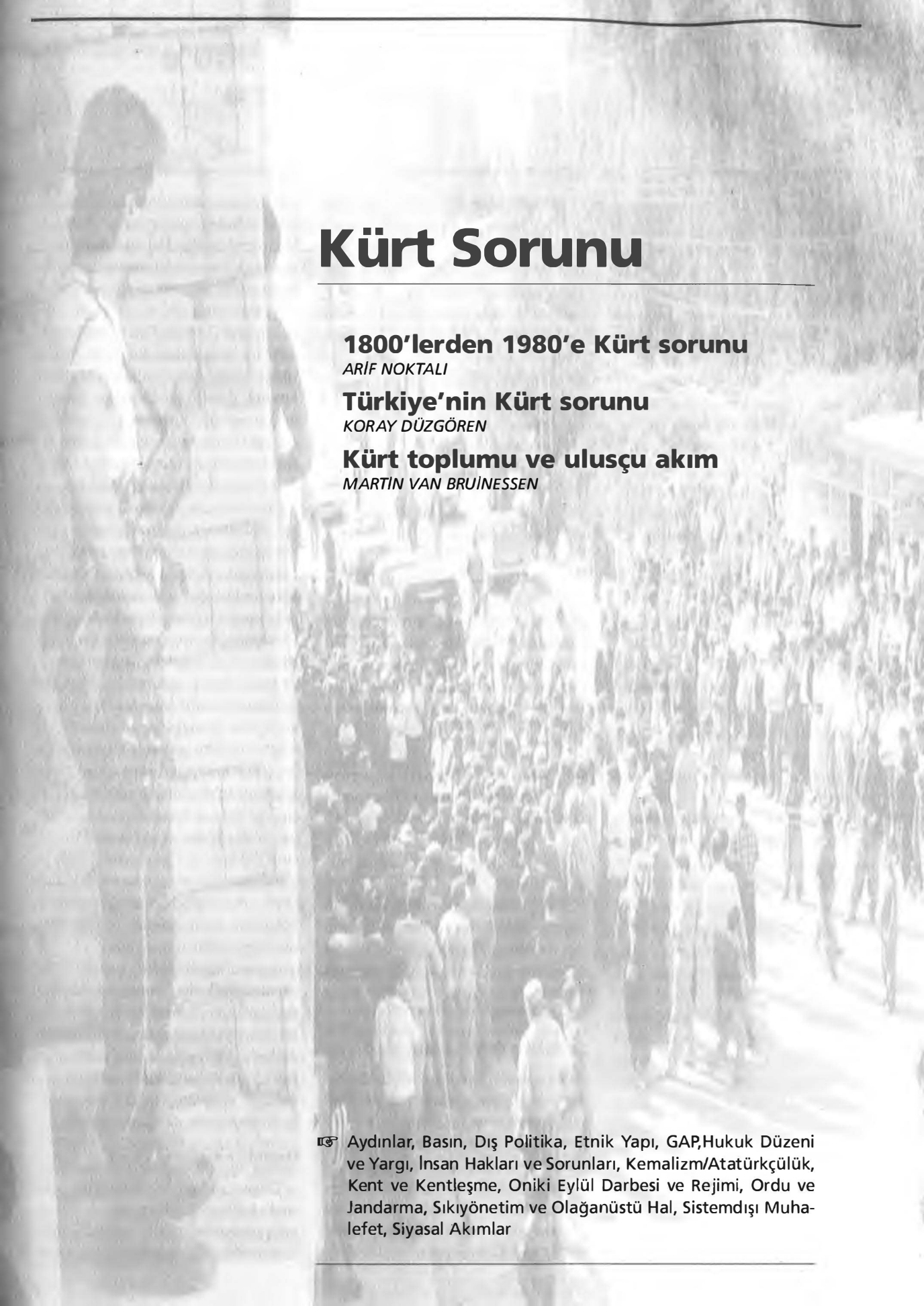
12 Eylül'le birlikte anıldığında, "sentez" kavramı, hemen, "Türk-İslâm Sentezi" programını hatırlatır. Yukarıdan aşağıya, bütün ulusu yeni bir kültür ekseninde birleştirmek, komünizme, bölücülüğe ve anarşizme karşı yeni kuşakları korumak ve uygulanmakta olan her türden politik programı daha kolay kabul edilebilir hale getirmek amacıyla, ulusa yeni bir kültür aşılamak gerektiği yolundaki güçlerin kaynağı olan "Aydınlar Ocağı"nın geliştirdiği "Türk-İslâm Sentezi" kavramı, görünürde açık bir resmî destek görmedi. Bütün baskı ve sindirme yöntemlerinin uygulandığı günün koşullarına karşın, bu kavrama karşı, oldukça geniş bir eleştiri cephesi oluşturuldu ve özellikle rejimin başlıca iddiasını oluşturan "Kemalizme bağlılık"la, "Türk-İslâm Sentezi" kavramı arasında temelden bir çelişki bulunduğu yolundaki şiddetli karşı çıkış, yönetimin açıkça bu tez tarafında görünmesini engelledi. Bununla birlikte, kültür politikalarının saptanmasında ve uygulanmasında, "Türk-İslâm Sentezi", bir perspektif olarak daima kendisini hissettirdi.

Aydınlar Ocağı'nın raporunda, âdet, örf, gelenek ve görenekler, din "Milli Kültür'ün Unsurları" olarak gösteriliyor ve "diğer unsurlar, bunlarla olan ilgisine göre değerlendirilecektir" deniyordu. Bu öneri, örneğin Milli Eğitim programlarına uygulanırken, Darwin'in evrim teorisinin yanında "yaradılış teorisi"nin de "okutulması" olarak deşifre ediliyordu. Sorun, insanın maymundan türeyip türemediğinden çok, güncel politikanın hedefleriyle ilgili bir tartışmaya dönüşmüştü. Sonuçta, evrim teorisi, devrime karşı oluşturulan politikayla giriştiği haksız ve eşitsiz tartışmayı, kaybetti. Biyoloji kitaplarına "Yaradılış Teorisi" girdi ve hemen aynı anda, orta dereceli okullarda din dersi, zorunlu hale getirildi. Bu uygulama, çoğu kez, yönetimin tarikatlarla kurduğu gizli ittifakın bir sonucu olarak değerlendirildi. Kuşkusuz, 12 Eylül rejimi kitlesel destek için tabanını genişletmek üzere, dinî motifleri kullanıyor ve tarikatlarla, sonradan birçoğu açıklık kazanacak olan, yarı-gizli anlaşmalar yapıyordu. Fakat, kültür alanındaki dinsel ağırlıklı müdahalenin nedeni, yalnızca dinsel örgütlerle girilen ilişkiler değildi. Bundan daha önemli ve etkili olarak din, toplusal muhalefete karşı bir kalkan ve "toplumsal uyanış"ın önünü kesecek bir barikat olarak değerlendiriliyordu.

Toplum ve kültür

Devletin kendine özgü kurum ve programlarla yürürlüğe koymak istediği kültür politikaları, uygulamanın nesnesi olan toplumun, tarih içinde oluşmuş özelliklerini gözetmek durumundadır. Bu temel ilke, 12 Eylül'ün kültür programlarının, "milletin temel değerleri, milli kültürün temel unsurları" ile uyumlu olması biçiminde formüle edildi. Ancak yukarıdan gönderilenle, aşağıda duranın buluştuğu ortam, hareket halinde ve birbirini etkileyerek gelişen pek çok denetim dışı unsurdan oluşuyordu ve ortaya çıkan kombinasyon, yapısında politikanın belirleyici olduğu ancak son çözümlemede görülebilecek biçimde çeşitli, karmaşık ve değişkendi. Örneğin, 12 Eylül yönetiminin, bir yandan Bülent Ersoy'u tutuklarken, neden aynı zamanda tümüyle denetimi altında tuttuğu basında travestiliğin, homoseksüelliğin yüceltilme ölçüsünde işlendiği anlaşılamaz gibi durmaktadır. Yine, genel anlamıyla bütün kültürel etkinlikler yasaklanır ya da sıkı denetim altına alınırken, aynı zamanda, holdinglerin, banker kuruluşlarının, büyük medya şirketlerinin bol keseden revülere, müzikallere, yayın faaliyetlerine yönelmeleri bir çelişki gibi görünebilir. Fakat, sonuçta ortaya çıkan toplumsal duruma, egemen kültürün yapısına bakınca, 12 Eylül'ün stratejik hedeflerinin gerçekleştiğini, bunun da bütün o karmaşa ve çeşitlilik içinde yer tutan temel karakteristikler aracılığıyla sağlandığını söyleyebiliriz.

12 Eylül toplumunda genel ruh durumunu, eğilimleri ve tercihleri belirleyen karakteristikler, asıl açılıp hareket kazanmaya başladıkları Özal'lı yıllarda şöylece özetlenebilirdi: holding-banker patlaması, köşedönücülük, işbitiricilik gibi kavramların kimlik tanımlamaya başlaması, reklam sektörünün olağanüstü büyümesi ve buna ilişkin yeni sektörlerin ve mesleklerin doğması, medya, imaj, marka gibi kavramların toplumsal etken gücüyle ortaya çıkışı, genel bir "arabesk"leşme, şoven milliyetçiliğin yükselişi, din; büyü, fal (astroloji) gibi "gizli bilimler"e kitlesel yöneliş, sola ait tüm değerlerin, kavramların ve yönelimlerin küçümsenip aşağılanması, geçmişten korkmak ve geleceğe inanmamak... Politika ve ekonomi, birlikte ve ayrı ayrı, bir yanda en ağır baskılar, diğer yandan alabildiğine başıboş bırakılmış bir "liberalizm" halinde, kültürel unsurların özel tarzda destekleyici unsurlar olarak gelişebilecekleri bir atmosfer yarattılar.

Kürt Sorunu

1800'lerden 1980'e Kürt sorunu
ARİF NOKTALI

Türkiye'nin Kürt sorunu
KORAY DÜZGÖREN

Kürt toplumu ve ulusçu akım
MARTİN VAN BRUİNESSEN

☞ Aydınlar, Basın, Dış Politika, Etnik Yapı, GAP,Hukuk Düzeni ve Yargı, İnsan Hakları ve Sorunları, Kemalizm/Atatürkçülük, Kent ve Kentleşme, Oniki Eylül Darbesi ve Rejimi, Ordu ve Jandarma, Sıkıyönetim ve Olağanüstü Hal, Sistemdışı Muhalefet, Siyasal Akımlar

1800'lerden 1980'e Kürt sorunu

ARİF NOKTALI

"Kürt Sorunu", 1800'lü yıllardan itibaren Osmanlı ve Cumhuriyet yönetimlerinin gündeminde daima ve giderek ağırlığı artan bir sorun olarak varolagelmiştir. Ayaklanmalarla kendini duyuran bu sorunun ilk halkası 1806 yılındaki "Babanzade Abdurrahman Paşa İsyanı"dır. Güney Kürtleri ile ilgili Bağdat Valiliği'ne yapılan bir atama yüzünden çıkan isyan kısa sürede bastırılmıştır.

II. Mahmud'un 1820'lerde yeni bir idari yapılanmaya gitmesi ve vergi koyması üzerine Yezidiler'in Hakkari, Rewanduz ve Sincan Dağı yörelerindeki ayaklanması da hemen bastırılmıştır.

II. Mahmud'un kurduğu yeni ordu (Sekban-ı Cedid) için asker toplanması, doğudaki bazı aşiret reislerini rahatsız etti. Bunlar başlarında Cizireli (Bugünkü Cizre) Bedirhan (Bedirxan) Bey ile ayaklandılar. Bedirhan Bey, 1842 yılında bağımsızlığını ilan etti ve kendi adına da para bastırdı. Denetimi altındaki bölgeyi Van, Siverek, Viranşehir, Musul ve Urmiye'ye kadar genişleten Bedirhan Bey sonuçta başarılı olamayarak iki oğlu ile birlikte yakalandı. 1847 yılında Girit'e sürgün edildi ve 1868 yılında da sürgünde öldü.

Bu ayaklanma sırasında Cizre'nin yönetiminde bulunan Yezdan İzzettin Şer de Bitlis'te başkaldırdı ve Bağdat kapılarına kadar dayandı. Yakalanana kadar Van ve Bitlis'i bir süre elinde tuttu.

Şeyh Ubeydullah Ayaklanması

Nakşibendi Şeyhi Ubeydullah'ın 1880'de başlattığı hareket ilk milli nitelikteki Kürt isyanı sayılır.

1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Osmanlı ordularının ihtiyaçlarının bu bölgeden karşılanması ve yer yer yağmalamaların olması, halk arasında da ciddi bir hoşnutsuzluk yaratmıştı. Halka eziyet eden yerel yöneticilerin cezalandırılmasını Osmanlı yönetiminden isteyen Şeyh Ubeydullah, diğer yandan da silah sağlamaya çalışarak bir ayaklanmanın hazırlıklarını yürütmekteydi.

Şemdinan'da 220 aşiret reisini toplayan Şeyh Ubeydullah isyan hazırlıklarını yürütürken Rus Çarı, Mısır Hidiwi ve Mekke Emiri ile bağlantı kurarak destek istedi. Amacı İran'da bir Kürt devleti kurmaktı.

Ayaklanmanın henüz ilk zamanlarında Mehabad, Meyandiya ve Maraga ele geçirildi. İsyanlar İran'ın o zamanki başkenti Tebriz'e kadar ilerledi. İran olanca gücünü Tebriz'in savunmasına ayırırken, Rusya'dan yardım istedi. Aynı zamanda Osmanlı yönetimini uyarıp destek bulma çabalarına girdi. Bölgede çıkarları çatışan Rusya ile İngiltere'nin Osmanlı Devletine zıt yöndeki baskıları -Rusya İran'a destek olunmasını, İngiltere müdahale edilmemesini istiyordusürerken Osmanlı yönetimi, Şeyh Ubeydullah'ın giderek güçlenmeye başlamasından tedirgin oldu. Hele Ubeydullah'm Osmanlı sınırları içerisindeki Kürt bölgesinde ayaklanmayı yaymak istemesi üzerine Erzurum'daki askeri güçlerini bölgeye gönderdi. İki ateş arasında kalan Şeyh Ubeydullah, Rusya'nın sınır bölgesine asker yığması üzerine Osmanlı güçlerine teslim oldu.

Şeyh Ubeydullah'ın büyük oğlu Seyid Abdülkadir, 1908'de Meşrutiyetin ilanından sonra Osmanlı Ayan Meclisi Üyeliği'ne getirildi. Seyid Abdülkadir 1918 yılında kurulacak olan Kürt Teali Cemiyeti'nin başkanlığını yapacak ve 1925 yılındaki Şeyh Sait isyanı nedeniyle de idam edilecektir.

Hamidiye alayları

Doğu Anadolu'daki Ermeniler arasında milliyetçiliğin yayılmaya başlaması ve ayrı bir devlet kurma yolundaki çabaların yoğunlaşması üzerine

II. Abdülhamit, bu gelişmenin önüne geçmek ve Kürtlerin de bu akımlara kapılmalarını önlemek amacıyla 20 Ekim 1890 yılında çıkarılan bir yasayla kendi adıyla anılan Hamidiye alaylarını kurdurttu. Bu alayların komutanlıklarına aşiret reisleri getirilmişti. Ayrıca tamamı da Sünni Kürt aşiretlerindendi. 1908 yılında Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki'nin verilen rütbeleri geri alması ve alayların yapılanmasında değişikliklere gitmeleri -bu arada adları da Aşiret Alayları olarak değiştirilmiştiözellikle aşiret ileri gelenleri arasında huzursuzluğa yol açtı.

İttihat ve Terakki hükümeti her nekadar bu düzenlemelerin gerekçesini, alayların yol açtığı zulüm ve başıbozukluklar olarak göstermiş ise de asıl neden bu devletçe silahlandırılmış, yetkilendirilmiş gücün potansiyel bir tehlike olarak görülmesiydi. Nitekim bu alayları Kürt davasına kanalize etme girişimleri de vardı. Ancak buna ve az önce belirtilen huzursuzluğa rağmen Aşiret Alayları 1. Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde görevlendirildiler. Buradaki çarpışmalarda ağır kayıplar veren Aşiret Alayları, Rusların Ekim Devrimi ertesinde savaştan çekilmeleri üzerine terhis edildiler.

İdeolojik süreç

1800'lü yıllar boyunca süregelen Kürt hareketleri ve isyanlarında daha çok aşiret ilişkileri ön planda iken 1900'lü yıllara doğru milliyetçi bir akımın ortaya çıktığı görülür. İlk Kürtçe yayın olan *Kürdistan* gazetesi, 9 Nisan 1898 (9 Nisan 1314) tarihinde Bedirhan Bey'in oğullarından Mithat Bey tarafından Kahire'de yayınlandı. Toplam 31 sayı çıkan bu gazete, Kahire'den sonra Cenevre, Londra ve Folkstone (İngiltere)'da yayınlandı.

Kürdistan Azmi Kavi Cemiyeti: 1900 yılında Diyarbakır'lı Fikri Efendi tarafından "Kürdistan Azmi Kavi Cemiyeti" oluşturuldu. Cemiyet üyeleri, aynı dönemde II. Abdülhamit'in saltanatının yıkılması için uğraşan Jön Türkler'le de işbirliği içerisindeydiler.

İLETİŞİM ARŞİVİ

1925 yılının 13 Şubat'nda başlayıp 31 Mayıs'a kadar süren Şeyh Sait İsyanı, isyancıların Kürt olmasına rağmen daha çok dini bir yön taşıdığı, için Cumhuriyet tarihi boyunca "gericilerin ayaklanması" olarak sunuldu.

II. Meşrutiyetin ilanı ve örgütlenmeler

Meşrutiyetin ilanına kadar Osmanlı İmparatoruna hizmet eden Kürt emir ve paşaları, meşrutiyetin ilanıyla birlikte rütbelerini kaybettiler. İttihat Terakki yönetimine muhalif olan bu Kürtler 19 Eylül 1908 tarihinde, Gedik Paşa Mahallesi'nde Kürt Terakki ve Teavun Cemiyeti'ni kurdular.

Kurucuları arasında Seyid Abdülkadir, Bedirhanlı Emin Ali, Şerif Paşa, Halil Hayali'nin yer aldığı bu cemiyet Seyid Abdülkadir ile Bedirhanlı'ların anlaşamaması üzerine kısa sürede dağıldı. 1912 yılının sonlarına doğru kurulan "Kürdistan Muhibban Cemiyeti" de kısa ömürlü oldu.

İstanbul'da bulunan Kürt öğrencileri 1912 yılında Hevi (Umut) Cemiyeti'ni kurdular.

Kısa sürede, başta Erzurum ve Diyarbakır olmak üzere birçok yerde ve Lozan'da cemiyetin şubeleri kuruldu.

Hevi Cemiyeti üyeleri, "Milli Kürt Şuuru"nu uyandırmak amacıyla Süleymaniyeli Abdülkerim Bey'in yönetiminde, 1913 yılında *Roji Kurd* (Kürt Güneşi) isimli bir dergi çıkarmaya başladılar. Türkçe ve Kürtçe olarak yayınlanan *Roji Kurd* dergisinin hükümet tarafından kapatılması üzerine, bu kez Mikisli Hamza Bey'in yönetiminde *Hateve Kurd* dergisi çıkarılmaya başlandı. Bu dergi, Hevi Cemiyeti'nin faaliyetini sürdürdüğü 1914 seferberlik ilanına kadar yayınına devam etti.

Bu dergilerin yanısıra bazı Kürtçe yayın organları çıkarıldıysa da fazla uzun ömürlü olamadılar. Bunların içerisinde en kayda değer olanı *Jın* isimli dergidir. Memduh Selim ve Kemal Fevzi tarafından çıkarılan ve "Kürdistan'ın bağımsızlığı" amacı doğrultusunda yayın yapan bu dergi, 1920 yılına kadar 32 sayı yayınlandı.

Hevi Cemiyeti'nin ilk kongresi, 1913 yılında toplandı. Bu ilk kongrede ayrılıkların ortaya çıkmasını fırsat bilen hükümet, cemiyetin yönetim kurulu üyelerini mahkemeye verdi. Dava sürerken, 1. Dünya Savaşı'nın çıkması ve seferberlik ilan edilmesi üzerine yönetim kurulu üyeleri askere alındı. Böylece dava kendiliğinden düşmüş ve Hevi Cemiyeti ortadan kalkmış oldu. Bu dönemde Batılı "Büyük devletler"in Ermeniler'in yanısıra Kürtler'e de daha yoğun bir ilgiyle yaklaştıkları ve Kürtler'e dayalı bazı hesap ve tasarılar geliştirmeye başladıkları görülür.

1913'te Molla Selim tarafından planlanan ve Hizanlı Gavs ailesinden Şeyh Şahabettin önderliğinde yürütülen ayaklanma bu sürecin ilk örneğidir. Molla Selim önce İngiliz Konsolosluğu'na başvurmuş, onlar soğuk davranınca Çarlık Rusya'sına yönelmiş, destek sözü alınca da isyanı başlamıştı. Ancak ayaklanma dar bir bölgeyle sınırlı kaldı ve kolayca bastırıldı. Rus Konsolosluğu'na sığınan Molla Selim, Osmanlı Devleti, Rusya'yla savaşa girdiğinde konsolosluk basılarak yakalandı ve idam edildi.

I. Dünya Savaşı ertesi

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra, İstanbul'da bulunan nüfuz sahibi Kürtler Mayıs 1919'da Kürdistan Teali Cemiyeti'ni kurdular. Cemiyet yöneticileri İstanbul'da bulunan İngiliz, Amerikan ve Fransız komiserleri ziyaret ederek "Kürt Davası" için görüşmeler yapmaya başladılar. Paris'te toplanacak Sevr görüşmelerine katılmak ve Kürtleri temsil etmek üzere Süleymaniyeli Handan ailesinden Sait Paşa'nın oğlu Şerif Paşa'yı seçtiler. Şerif Paşa bu görüşmelerde, Ermenistan'dan ayrı bir Kürdistan'ın varolduğunu açıklayan bildiriler sundu ve bağımsız bir Kürdistan'ın kurulmasına imkan veren kararların Sevr Antlaşması'nın 62-63-64. maddelerinde yer almasını sağladı. Bu arada "Hevi" isimli gençlik örgütü tekrar çalışmalarına başlamıştı ve *Jin* isimli dergiyi yeniden çıkarmaktaydı. Seyid Abdülkadir eleştiriler üzerine, gazetelere açıklamalarda bulunarak Kürdistan'da bağımsızlık değil, özerklik istediklerini açıkladı. Bu sıralarda Diyarbakır'da bulunan Kürt ileri gelenleri uzun süren toplantılardan sonra Kürt Teali Cemiyeti'nin (O dönemde halk arasında Kürt Kulübü olarak da anılmaktadır) kurulmasını kararlaştırdılar. Diyarbakır'daki cemiyet, İstanbul'daki Kürdistan Teali Cemiyeti'nin çalışmalarını ve girişimlerini onaylıyor, yardımlaşma ve fikir alışverişi yapılıyordu.

Eski savaş giysileriyle (şimdiki Türkiye-İran sınırı yakınlarındaki) Mukri yöresinde Kürtler. 1800'lerin son dönemine ait bu fotoğraf zamanın Mukri Valisi Seyfeddin Xani Serdari Mukri tarafından çekilmiş.

Kürt Kulübü'nün faaliyetlerini hem İstanbul Hükümeti hem Mustafa Kemal Paşa yakından izlemekteydi.

Bu arada Midyat'ta bir ayaklanma oldu. Midyat güneyindeki aşiretlerin reisi olan Ali Batı, Mardin, Savur, Cizre, Nusaybin bölgesindeki aşiretlerin bir kısmını da etkileyerek 11 Mayıs 1919 günü emrindeki adamlarıyla birlikte Nusaybin'e girdi. Fakat Ali Batı'nın isyanı üç aya kalmadan bastırıldı.

Kurtuluş Savaşı ve Kürt Sorunu

Ankara'daki TBMM hükümeti, verilen "Milli Mücadele"nin Anadolu ve Trakya'daki tüm Müslüman halkları kapsadığını, dolayısıyla Kürtleri de temsil ettiğini özellikle belirtmekteydi. TBMM'nin kuruluş hazırlıklarına ilişkin belgeler de, yabancı heyetlerle yapılan görüşmelerde ve bizzat Misak-ı Milli tezlerinde dile getirilen bu görüş, TBMM'deki 72 Kürt mebus ile de tescil edilmekteydi. Kürt ileri gelenlerinin büyük çoğunluğu için yeterli bir güvence sayılan bu hususlar, kimi Kürtler tarafından tatminkâr sayılmıyordu.

Koçgiri isyanı

Nitekim, Kürt Teali Cemiyeti'nin Koçgiri'de (Sivas'ın doğu ve kuzeydoğu kazalarından Dersim'e kadar uzanan bölgede) ve Dersim mıntıkasında örgütlenme çalışmalarını yürüten aşiret ileri gelenleri Hozat'ta toplanarak Ankara hükümetine Kürtler'e karşı tutumlarını netleştirmeye matuf girişimlerde bulunmaya karar verdiler. 15 Kasım 1920'de, Kürt tutukluların serbest bırakılmasını, bölgedeki Türk memurlar ve askeri birliklerin çekilmesini talep eden ve Kürtler'e muhtariyet verilip verilmeyeceğini soran bir muhtıra, Abbasan aşireti reisi Meço Ağa tarafından Dersim mutasarrıfı Rıza'ya verildi. Olumsuz cevap alınması halinde 1921 baharında harekete geçilmesi kararlaştırıldı.

Bunun üzerine Ankara hükümeti, derhal harekete geçip Dersim aşiretlerinin dört mebusla TBMM'de temsi-

lini ve desteklerini sağladı. Buna rağmen Koçgiri aşiretleri kararlarından dönmeyip Mart 1921'de İmranlı'yı kuşatarak isyanı başlattılar. Birçok subay ve askeri öldürüp, 90 eri de esir alarak kasabayı ele geçirip Kürdistan bayrağını astılar. Ankara Hükümeti 10 Mart'ta Elazığ, Erzincan ve Sivas'ın Divriği, Zara kazalarında sıkıyönetim ilan edip, Merkez Ordusu Komutanı Nurettin Paşa'yı isyanı bastırmakla görevlendirdi. Sert tedbirler alarak işe başlayan Nurettin Paşa'nın merkez ordusu, çetin muharebelerden sonra isyanı yenilgiye uğrattı. İsyanın önderi Alişan ve 32 adamının teslim olmasıyla Koçgiri ayaklanması sona erdi. Nurettin Paşa'nın şiddetli uygulamaları TBMM'de özellikle Kürt mebusların sert tepkilerine yol açtı ve sonunda Paşa görevinden alındı.

Cumhuriyet dönemi

Şeyh Sait isyanı

Cumhuriyetin kurucu kadrosunun güçlü bir ulus-devlet inşa etme konusunda gayet kararlı oluşu "Milli Mücadele" döneminde sağlanabilmiş mutabakatı sürdürmenin hiç de kolay olmayacağını göstermekteydi. Daha ılımlı ve dine saygılı bir modernleşme süreci düşünen M. Kemal'e muhalif eğilimlerin en önemli gerekçelerinden biri de Kürtler'in ancak müslümanlık ortak paydasıyla millet içinde tutulabileceği görüşü idi. Dolayısıyla Kurtuluş Savaşı ertesinde ülkenin yeni siyasal durumu şekillenirken, gerek laik gerekse dini, Kürt ileri gelenleri M. Kemal'in C.H.F'ndan ziyade muhalif Terakkiperver C. Halk Fırkası'na yakın durmaktaydılar. Fakat iktidardaki C.H.F'nın Kürt bölgelerinde merkezi denetimi tamamen sağlamakta kararlı olduğu ve "Milli Mücadele" döneminde verilen zımni özerkliğe açık sözlerin tutulmayacağı yolunda karineler artınca, Kürt ileri gelenleri arasında harekete geçme eğilimleri güçlendi. Lozan Andlaşması'nda Irak'la olan sınırın belirlenememesi ve T.C.'nin Musul-Kerkük bölgesinde yaşayan Kürtleri de içerdiği iddiasını kabul ettirememesi uygun fırsat addedildi ve Seyid Abdülkadir önderliğinde geniş bir ayaklanma hazırlığına girişildi.

Ancak bu gelişmeleri dikkatle izleyen T.C. hükümeti de mukabil tedbirler almaktaydı. İsyanın çeşitli unsurları arasındaki görüş ayrılıkları ve irtibatsızlıktan da yararlanmaktaydı. İsyan sürecinde ve bastırıldıktan sonraki gelişmeler, T.C. hükümetinin bu tedbirlerini kendi devlet ve toplum - inşa- tasarımı önündeki tüm engelleri ve muhalefeti ortadan kaldırma hedefini gözeterek almaya başladığını göstermektedir. Nitekim Şeyh Sait isyanı başgösterdiğinde derhal harekete geçen hükümet, askeri harekâtla birlikte ünlü Takrir-i Sükûn yasalarını yürürlüğe koyarak tüm muhalefeti dağıtmaya ve az sonra da sosyo-kültürel alana yönelik "Atatürk Devrimleri"ni icraya girişti.

İsyanın başlaması ve bastırılması: 1922 yılında ayrı bir Kürt devleti amacıyla Erzurum'da kurulan "Kürt İstiklal Cemiyeti" ileri gelenlerinden Bitlis mebusu Yusuf Ziya 1924 yılı sonbaharında İstanbul'da Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na bağlı muhaliflerin yanısıra, başka muhaliflerle de görüşmüştü. Ardından Erzurum'a gelmiş ve Hizan'da görevli kardeşi Teğmen Rıza'ya şifreli bir telgraf çekmişti. Rıza ve arkadaşları bunu isyan başlangıcı olarak yanlış yorumlayıp ordudan firar ederek dağa çıktılar. Yusuf Ziya yakalandı. Harp Divanı'nda yargılanmak üzere 10 Ekim 1924 tarihinde Bitlis'e gönderildi. Bu gelişmeler, hazırlanan genel isyanın önemli unsurlarından olan Şeyh Sait'i kuşkulandırdı. Aslen Elazığ'ın Palu ilçesinden olan ve daha sonra Erzurum'un Hınıs ilçesine yerleşen Şeyh Sait, Nakşibendi Şeyhi olması sebebiyle bölgede nüfuz sahibiydi.

Şeyh Sait o sırada Diyarbakır yakınlarındaki Piran'da idi. Buraya gelen bir jandarma müfrezesi, şeyhle beraber olan bazı Kürtler hakkında tutuklama müzekkeresi olduğunu belirtti. Şeyh Sait, zamanından önce başlatılacak bir ayaklanmanın yararına inanmadığı için durumu idare etmek istedi ve tutuklanması istenen herkesin değil, suçu ağır olan 4 kişinin yakalanmasını söylediyse de bu isteği kabul görmedi. Evdekilerle jandarmalar arasında çıkan çatışmalarda bir subayla iki er öldürülürken, iki er de yaralandı.

Böylece, 13 Şubat 1925'te isyan başlamış oldu.

Şeyh Sait'in çağrısı üzerine isyana katılan aşiretler Diyarbakır, Muş ve Elazığ'ın çeşitli kasabalarını ele geçirdiler. Bizzat Şeyh Sait'in yönettiği 5000 kişilik bir kuvvet Lice'yi ele geçirip Diyarbakır'ı kuşattı. Öte yandan Şeyh Abdullah ve Hasananlı Halit komutasındaki asiler Solhan, Varto ve Malazgirt'i işgal edip Erzurum üzerine yürümekteydiler.

Bu gelişmeler karşısında Doğu illerinde sıkıyönetim ilan eden ve askeri harekâtı başlatan hükümetin tüm ülke çapında tedbirler almasını isteyen CHP'nin radikal kanadının baskıları karşısında Başbakan Fethi Bey istifa etti ve yerine İ. İnönü atandı. İnönü hükümeti güvenoyu alır almaz Takrir-i Sükun Kanunu'nu Meclise sundu. Kanun 4 Mart 1925'te kabul edilip yürürlüğe girdi.

7 Mart'ta Diyarbakır'a saldıran Şeyh Sait kuvvetleri püskürtüldü ve Şeyh Sait'in emriyle Hani'ye çekildiler. Yöreden umduğu desteği bulamayan asiler, karşı saldırıya geçen ordu birlikleri karşısında bozguna uğrayınca Şeyh Sait teslim olmaya karar verdi. Varto'ya oradan Diyarbakır'a

getirildi. Bastırma harekatı 31 Mayıs'a kadar sürdü. 3 Haziran'da Şeyh Sait ve adamlarının yargılanması Diyarbakır İstiklal Mahkemesi'nde başladı. Sonuçta Şeyh Sait ve 46 arkadaşı idama mahkum edildi ve 28/29 Haziran gecesi idam edildiler.

Şeyh Sait isyanı, Kürt milliyetçi bir ton da taşımasına rağmen katı İslâmi/Sünnî vurgusu nedeniyle yöre kentleri ahalisinden ve özellikle de Kuzeydeki Alevî Kürt topluluklarından destek bulamamış ve hatta bu kesimler hükümet güçleri yanında yer alarak çarpışmalara katılmışlardır. Bu yüzden Şeyh Sait İsyanı Cumhuriyet'in resmi tarihinde "bölücü" bir isyan olarak değil, dinsel gericiliğin bir ayaklanması olarak nitelenir ve ayrıca hükümetin Musul-Kerkük sorunundaki tezlerine darbe vurduğu için "İngiliz kışkırtması" ithamının da konusu olur.

Sason ayaklanmaları (1925-1937)

Şeyh Sait isyanını bastıran askeri birlikler bu kez de, bölgedeki etkin aşiretlerin üzerlerine giderek, "temizleme ve ıslahat" hareketine giriştiler.

Bu çerçevede ilk olarak Siirt'in batısı ile Sason, Diyarbakır'ın Silvan ilçesi ile Dicle nehrinin kuzeyi arasındaki bölgede yaşayan Raçkotan ve Raman aşiretlerinin ellerindeki silahların toplanması düşünülüyordu. Çünkü, bu aşiretler, bölgede uygulanagelen hareketler karşısında hâlâ direnmek yanlısıydı. Bunun üzerine Hükümet Beşiri, Garzan, Silvan, Kulp, Sason ilçelerinde yaşayan aşiretlere karşı şiddetli bir tedip harekatı yapmayı kararlaştırdı. Bu arada, yapılacak harekatın kısa sürede etkili olması ve başarı sağlanması durumunda, tedip görmemiş Koçuşağı aşireti üzerine de yürünerek, sırasıyla Hozat ve Ovacık ilçeleri ve Doğu Dersim'in silahtan arındırılması yoluna gidilecekti.

Şeyh Sait isyanına katılan ve daha sonra sarp alanlara sığınan Sasonlular, devlet güçlerini taciz etmeyi durmaksızın sürdürdüler. Bu tacizler zaman zaman kızışarak, zaman zaman durularak 1937 yılına kadar sürmüştür.

1935 yılı Nisan ayında, hayvan sayımını engellemek isteyen Sasonlularla hükümet kuvvetleri arasında çıkan çatışmada kaymakam öldü, müftü de yaralandı. Bunun üzerine başlatılan tedip harekatı 1936 yılı baharında da devam etti. 10 Temmuz 1936'da ise Hükümet, Beşiri, Silvan ve Garzan bölgelerine nakledilmiş olan Kürtlerin, göçmen statüsü ile iskan edilmelerine karar verdi. Bölge yasak bölge ilân edilip iskana başlandı. Yöre halkı Çankırı, Bolu, Zonguldak, Bursa, Bilecik, Kütahya, Afyon, Aydın, Balıkesir, Manisa, Burdur, Isparta ve Muğla illerine gönderildi. Fakat dağlık yörelerde hâlâ isyan halinde topluluklar vardı. Yaklaşık 1.5 yıl aralıksız olarak devam eden tedip ve tenkil harekatı sonucunda durum, 1. Genel Müfettiş Abidin Özmen'in ifadesine göre şöyleydi:

"1935 senesinde Sason'a karşı harekata başlandığı zaman, yasak bölge halkı 3.000-3.500, silah miktarı ise 350 kadardı. İki senedir yapılan takip ve baskınlar sonucu, halk mevcudu 500'e, silah miktarı da 200'e düşmüştü." Harekât 1937 yılına kadar sürdü ve bölgede sükûnet sağlandı.

Ağrı İsyanı

Kendisinden sonra meydana gelen birçok isyana da kaynak oluşturan Şeyh Sait isyanından sonraki en geniş kapsamlı isyan, Ağrı İsyanı'dır.

Şeyh Sait isyanından sonra İskender Bey, Doktor Memet Şükrü Sekban, İhsan Nuri vb. Kürt ileri gelenleri yeni ve daha milliyetçi içerikte bir girişimi başlattılar.

İskender Bey bu sıralarda Ermenilerle de ilişki halindeydi. Sonuçta, Paris Barış Konferansı'nda Ermeni delegesi Nubar ile, Kürt delegesi Şerif Paşa'nın kararlaştırdıkları esaslar üzerinde, Ermenilerle Kürtler arasında görüşmelere başlandı.

Bu çerçevede sürdürülen görüşmeler sonucunda 1927 yılının Eylül ayında Lübnan'ın Bihamdun merkezinde bir toplantı yapıldı ve "Hoybun Cemiyeti" kuruldu (Bu Cemiyet 1939 yılına kadar varlığını sürdürmüştür). Bu toplantıya Ermeniler adına Taşnak Cemiyeti Lideri Vanlı Vahan Papazyan (Goms) katılmıştı.

Şeyh Sait isyanından sonra Ağrı Dağı'na sığınan Celali, Hasanan, Cibran, Haydaran aşiretleri Celali Berho'nun başkanlığında bir isyan merkezi kurmuş ve hazırlıklara başlamışlardı. Bu gruplarla ilişki kuran Hoybun'culardan, örgütçülüğü ile bilinen İhsan Nuri kısa sürede Ağrı'daki Kürt birliklerini bir düzene sokarak eğitimlere başladı.

İhsan Nuri burada *Ağrı* ve *Gaziya Welat* adlı gazeteleri yayınlayarak propagandaya da girişmişti. Ayrıca, *Ağrı Egır Dıbarine* (Ağrı Ateş Yağdırıyor) başlıklı bir bültenle ayaklanmanın amaçları anlatılıyordu. Bununla uluslararası kamuoyu oluşturmaya da çalışılıyordu. Bu arada bir de telsiz sistemi kuruldu ve ayrı bölgelerdeki birimlerin haberleşmeleri sağlandı.

Ağrı'da isyan hazırlığı yapan Kürtlerle,devlet güçlerinin ilk karşılaşmaları 16 Mayıs 1926 tarihine rastlar. Ordu bu harekâtta başarısız olup Doğubayazıt'a çekilmek zorunda kaldı. Haziran'da yeniden harekete geçildi, ancak isyancılar İran'a çekilmişlerdi. İran hükümetine başvurularak, sınırda gerekli önlemleri alması ve "geçişleri önlemesi" istendi. Ardından Eylül'de girişilen 2. Ağrı Harekâtından da sonuç alınamadı. İsyanın asıl alevlenmesi 1930 yılındadır.

Ağrı, "bağımsız Kürdistan'ın bir vilayeti" ilan edildi. Hoybun Cemiyeti,

Barzani aşiretini 1930'da Şeyh Abdusselam'ın idam edilmesinden sonra yöneten ve Ağrı ayaklanmasına da destek veren Şeyh Ahmet Barzani (ayakta ortada) bu liderliği 1932'de kardeşi (KDP'yi yönetem Mesut Barzani'nin babası) Mustafa Banzani'ye bıraktı.

Celali aşireti reisi İbrahim Heski paşalık rütbesi ile Ağrı'ya vali tayin edildi. Bu gelişmeler üzerine, hükümet 1930 yılı Haziran ayında, Ağrı'da bir tenkil harekatına girişilmesini kararlaştırdı. Karara göre, "İşgal bölgesinde, jandarma alayları için lazım olan yerlerden başka meskun yer bırakılmayacak"; "Bu suretle iaşe ve iskan ihtiyacından tamamıyle yoksun olan asiler ya dağılacak veya İran'a sığınmaya mecbur olacaktı. Bu takdirde mesele İran'la halledilecek"ti. Alınan bu karar ve yapılan hazırlıklar sonucunda, 4 Eylül 1930 tarihinde hareket emri verildi.

İlk başlarda Salih Paşa komutasındaki birlikler bir başarı elde edemediler.

Ancak bu arada Türkiye ile İran arasında bir "sınır düzeltmesi" yapılarak Van'ın bir bölümü İran'a verildi ve Küçük Ağrı Türkiye sınırları içine alındı. Böylece isyancıların İran yolu kapanmış oldu. Çembere alınan Kürtler açlık tehlikesiyle karşı karşıya kaldılar ve bir yarma harekatı ile İran'a sığındılar.

Askeri birlikler bir süre daha tedip ve tenkil harekatını sürdürdü. İsyana doğrudan katılan birçok köy yıkılırken, teslim olmamakta direnen birçok kişi de öldürüldü.

1926-1930 döneminde diğer ayaklanmalar

Şeyh Sait isyanına katılan bazı grupların da sığındığı Dersim'i denetim altına almak isteyen hükümet koşulları kabul edilmeyince 19 Eylül 1926 tarihinde tedip kararı aldı. Görev Elazığ ve çevresindeki askeri birliklerin komutanı olan Albay Mustafa Muğlalı'ya verildi. 1926 Ekim'inde Ovacık, Çemişgezek çevresinde başlayan harekât güçlü Koçuşağı aşiretinin teslim olmasıyla sonuçlandı. Ancak beklenenin çok altında silah teslim edilince bunun "zaman kazanmak" için yapıldığı kanısına varan hükümet sayıları 1700'ü silahlı olmak üzere 2500 dolaylarında olduğu tahmin edilen isyancıların "imhasına" karar verdi.

Koçuşağı aşiretinin ve onları destekleyenlerin çoğu öldürüldü bir kısmı yakalandı.

Osmanlı tarihinde ve Kürt ulusal hareketinde önemli bir rol oynayan Bedirhan ailesi üyelerinin birçoğu bu hareketin değişik aşamalarına katıldılar. Fotoğraftaki Celadet Bedirhan da (alt sırada ortada, sakallı) sürgün olarak gittiği Suriye'de Kürt kültürüne önemli katkılarda bulundu.

1927 baharında, Mutki'nin 35 köyünde yaşayanların başka yerlere nakledilmesine karar verildi. Bu 35 köyde yaşayan halk ayaklandı. 26 Mayıs 1927 tarihinde, tenkille görevlendirilen askeri birlikler bölgeye hareket ederek, isyan bölgesini sıkı bir çember altına aldılar.

Ancak, bütün çabalara karşın ayaklanmanın önderliğini yürüten Mehmet Ali Yunus'un ele geçirilmesi mümkün olmadı.

O sıralarda, Şeyh Sait isyancılarından olup dağlara kaçanlar baskınlar yapmaktaydılar. Bazıları ise Fransız bölgesine sığınmışlardı. Bu gruplar da zaman zaman sınırı geçerek baskınlar düzenlemekteydi. Bu gruplardan biri, 5. Seyyar Jandarma Alayını Lis dağı bölgesinde pusuya düşürdü. Bu çatışmada alay tamamen dağılırken, subaylar ve birçok asker öldürüldü. Bu baskın sonrasında alayda görevli askerlerin bir kısmı isyancıların yanında yer aldı. 1927'de yapılan nüfus sayımında Lice'nin Harta köyüne gönderilen nüfus sayım memuruna ve müfrezeye ateş açıldı. Nüfus sayımına katılmayan ve direnen bu köy ve etrafı, daha sonra tamamen yakıldı.

Askeri birlikleri yanıltan köylüler de dahil olmak üzere eli silah tutan birçok kişi öldürüldü. Bir ay kadar süren harekat sonrasında askeri birlikler tekrar yerlerine döndüler. Harekattan sonra, takip ve taramalara katılan müfreze komutanlarının raporlarından derlenen bilgilere göre 280 köy yakılmış, 2.000'i aşkın kişi de öldürülmüştü.

1929 Mayısında, Eruh'ta, Jilyan aşireti reisi Resul'un nedensiz tutuklanmaya çalışılması üzerine çıkan olaylarda altı askerin öldürülmesi ve korkuya kapılan yöre köylülerinin Midyat'a, civar kazalara ve dağlara sığınmaları ile çıkan "Asi Resul İsyanı" kısa sürede bastırıldı ve olaya neden olan jandarma subayları açığa alındı. 1930 Mayısında, Van'ın Zeylan ve Celali aşiretleri ile Siirt'teki Bekiran, Muş'taki Haydaran, Banuki, Bitlis'in Adaman aşiretleri isyana kalkıştılar.

İsyancılar, 20 Haziran 1930'da Çaldıran-Beyazıt telgraf hattını kestiler. Ardından Zeylan bucak merkezi ve Jandarma karakolu basıldı. Eylül ayının ortalarına kadar süren harekatta isyanın merkezi konumundaki Çakırbey nahiyesi yerlebir edildi.

Ağrı'da isyan halindeki İhsan Nuri ve arkadaşlarına destek vermek isteyen Hoybun Cemiyeti mensubu bir grup Kürt 3/4 Ağustos gecesi Mardin'e saldırmayı deneyip Mazı Dağı'na çekildiler. Bu sırada Şeyh Ahmet Barzani komutasındaki 500 kişilik silahlı bir grup Oramar'daki askeri kışlaya baskın düzenledi. Önceden öğrenilen baskın harekatı geri püskürtüldü. Ancak bu olay Oramar ve Şemdinan yöresindeki Benavik ve Sikan aşiretlerinin isyana katılmasına yol açtı. İsyanın bir anda büyüyecek gibi olması üzerine, bölgeye takviye kuvvetler gönderilirken; isyancıların bulundukları bölgeler de uçaklarla bombalandı. Bir hafta kadar süren bu çarpışmalardan sonra, kendi aralarında birlik sağlayamamış olan isyancılar büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldılar.

Dersim Harekatı

Genelkurmay Başkanı Çakmak'ın Erzincan'a ilişkin raporu üzerine Ekim 1930'da Pülümür'de bir tedip harekâtı başlatıldı.

Ancak Dersime yönelik hazırlıklar daha önceden başlamıştı. Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey İçişleri Bakanlığı'na sunduğu 2 Şubat 1926 tarihli raporunda şöyle demekteydi: "Dersim, Cumhuriyet hükümeti için bir çıbandır. Bu çıban üzerinde kesin bir ameliye yapmak ve elim ihtimalleri önlemek, memleket selameti bakımından mutlaka lazımdır."

Bu yöndeki çalışmalar 1932'den sonra hızlandı. Tanzimatın ilanından

beri Dersim'e 11 harekâtın düzenlendiğini ama sonuç alınamadığını bilen T.C. hükümeti bu kez işi sıkı tutmaya kararlıydı. 14 Haziran 1934'te kabul edilen "2510 nolu İskan Kanunu" 21 Haziran'da yürürlüğe girdi. 1935'de Dersim'in "vilayet teşkilatına alınması" için bir kanun hazırlandı. 25 Aralık 1935 tarihli bu kanun Dersim'in ismini "Tunceli" olarak değiştiriyordu. Birinci maddesinde, Tunceli iline "Korkomutan" rütbesinde bir kişinin vali ve kumandan olarak atanacağı düzenlenirken, 33. maddesinde ise "İdam hükümlerinin vali ve kumandan tarafından tecile lüzum görülmediği takdirde infazı emrolunur" hükmü yeralmaktaydı.

1937 yılı 21 Mart'ında yeni yapılan beton Kahmut Köprüsü yakıldı. Dersim aşiret reisleri bu tür köprülerin Dersim'e hükümet otoritesini sokmanın ön hazırlığı olduğunu görmekteydiler. Bunun üzerine uçaklarla bazı bölgeler bombalandı. Bu arada Hozat'a giden ve harekatın durdurulmasını, babası Seyit Rıza adına 4. Umumî Müfettiş General Abdullah Alpdoğan'dan isteyen Bra İbrahim, Elazığ'dan Tunceli'ye dönüşü sırasında Kırgan aşiretinin denetiminde olan Dest köyünde misafir olarak kaldığı evde uyurken öldürüldü.

Derhal Sin köyünü kuşatan Seyit Rıza'nın adamları katillerin kendilerine teslim edilmesini istediler. Bu istek geri çevrilince 80 kişilik bir kuvvetle Sin karakoluna saldırdılar. Nisan ayında isyanın genişlemesi üzerine 4 Mayıs 1937 tarihinde hükümet tenkil harekatına karar verdi:

Yaz boyunca süren çarpışmalar sonucunda oldukça güç kaybeden Seyit Rıza İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na 30 Temmuz 1930 tarihinde bir mektup yazarak, Kürtlere destek olunmasını istedi.

Bu sırada Seyit Rıza'ya Erzincan Valisi'nden bütün isteklerinin kabul edileceği ve görüşme için Erzincan'a gelmesi yolunda bir haber ulaştı.

Yanında bazı adamları ile birlikte Erzincan'a gelen Seyit Rıza, 5 Eylül 1937'de adamlarıyla birlikte tutuklandı. Seyit Rıza ile birlikte isyanın önderi konumundaki 11 kişi 18 Kasım 1937'de Elazığ'ın Buğday Meyda-

Asayiş Mantığı

Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın Dersim Harekâtından önce 18 Eylül 1930 tarihinde Başbakanlığa sunduğu raporunda Erzincan'a ilişkin şu saptamalar yer alıyordu:

"1. Erzincan ilindeki incelemelerim sırasında ekonomiyi önemli surette zarara sokan ve bu il dahilindeki asayişsizliğin en önemli amillerinden olan Aşkirik, Kürk, Dağbey ve Haryi köylerinin tedip ve tenkiline zorunluluk olduğunu gördüm. Birinci Genel Müfettişlik bölgesi dışında kalan bu köyler; il Jandarma kuvvetinin yetersizliği dolayısıyla ciddi bir tedibe uğramadan, yaptıkları şekavetle, memleketin Türk halkı üzerinde büyük ölçüde olumsuz etki yapmakta ve civar Kürt köylerini şekavete teşvik etmektedirler.

Bu bakımdan vilayet bu köylere; vergi ve asker vermelerini, silahlarını teslim etmelerini tebliğ ederek, olumsuz bir sonuç alındığı takdirde bu bölgede çok şımarık bir durum almış tüm Kürt köylerine bir etki yapmak ve devlet nüfuzunu hakim kılmak için Erzincan'a nakledilecek bir hava kıtası ile bu köyleri tahrip etmenin uygun olacağı düşüncesindeyim.

2. Erzincan merkez ilçesinde 10.000 Kürt vardır. Bunlar Alevilikten faydalanarak mevcut Türk köylerini Kürtleştirmeye ve Kürt dilini yaymaya çalışmaktadırlar. Birkaç sene sonra Kürtlüğün bütün Erzincan'ı istila edeceğinden endişe edilebilir. Örfen Türk, fakat Alevi olan birçok Türk köyleri, Aleviliğin Kürtlüğü ifade ettiği zihniyeti ile ana lisanlarını terk ederek, Kürtçe konuşmaktadırlar. Bu işe ön ayak olan ve her şekavete yataklık eden Rusaray, Mitini, Şıncığı, Kürtkendi, Kelerik köylerinin esaslı bir şekilde kayda tabi tutularak, bunlardan gerekenlerin Trakya'ya nakli ve bu bölgedeki bazı reislerin il merkezinde ve polis nezareti altında ikamet ettirilerek emniyete alınmaları gerekmektedir. Türk olan Alevi köylerinin Kürtçe konuşmamalarına ve Türk dilinin bütün bölgeye yayılması için esaslı tedbirler almaya ihtiyaç vardır.

3. İl bölgesinde bazı memurların Kürt ırkına mensup olduğu bilinmektedir. Örneğin; Erzincan sorgu hakimi Pülümürlü Şevki Efendi'nin Kürtleri himaye ettiği ve geceleri Kürtleri evinde topladığı gerçekleşmiştir. Bu adamın her ne şekilde olursa olsun, il bölgesi dışına nakline ve bu gibi memurlar hakkında da aynı işlemin uygulanmasına lüzum vardır.

4. Arz ettiğim bu meselenin en önemlisi, birinci maddede adı geçen köylerin kesin surette tedibi ve ırkan Kürt olduğu kesinlikle bilinen memurların bir an önce yerlerinden alınmasıdır. Gerekli tertibat alınmak üzere, hükümetçe karar alınmasını arz ve teklif ederim."

nı'nda asıldılar. Tedip harekatına 1938 yılında da devam edildi.

Silahlarını teslim eden fakat daha önce isyana katılmış olan Karaballı, Ferhat, Pilvank, Şeyh Memedan, Karaca Seyit, Mazgirt ve Kureyşan aşiretlerine bağlı ailelerin de çoğu imha edilirken, bir kısmı da batı illerine gönderildi. Bunların barındıkları köyler de, bir daha geri dönüşe imkan vermemek için yakıldı.

1938 yılında sürdürülen harekat sonrasında Demenanlılar dışındaki bütün aşiretler "tedip" edilirken, Demenanlılar çekildikleri dağlık bölgelerde 1942 yılına kadar direndiler.

Mustafa Muğlalı Olayı

Dersim İsyanı'nın bastırılmasının ardından bölgede uzun yıllar boyunca bir ses çıkmadı.

1943 yazında Van'ın Özalp ilçesinde bir İran'a koyun kaçırılması olayı nedeniyle gözaltına alınan ve serbest bırakılan 33 kişi 3. Ordu müfettişi Orgeneral Mustafa Muğlalı'nın emriyle sınıra götürülüp kurşuna dizilir ve olaya askere saldırı ve kaçma girişimi süsü verilip örtbas edilmeye çalışılır. Sağ kurtulan bir kurbanın durumu bildirmesine ve yöredeki öteki yetkililerin bu planlı katliamı önlemeye uğraşmış olmalarına rağmen suçlular hakkında herhangi bir işlem yapılmaz. Ancak 1946'da çok partili hayata geçilince soruşturma açılır ve yargılanan Orgeneral Muğlalı önce idama mahkum edilir, ardından da cezası 20 yıl hapse çevrilir. Karar Askeri Yargıtayca bozulur ve duruşma yeniden başlayamadan Org. Muğlalı ölünce dosya kapanır.

Kürtlerin siyasal örgütlenme girişimleri

1950'lere doğru, İran ve Irak'ta Kürtler'in bağımsızlık veya özerklik talebiyle silahlı isyanlara yöneldikleri görülürken Türkiye'de benzer bir gelişme olmaz. Buna mukabil iktidara yakın partilere giren Kürt ileri gelenleri bu yolla bölgedeki ağır baskı koşullarını hafifletmeye çalışırlar. 1950 sonlarına doğru ise bağımsız bir Kürt siyasal hareketi yönünde ilk girişimler başlar. Bunun üzerine hükümet 1959 yılında aralarında Ziya Şerefhanoğlu, Şıwan lakabıyla bilinen Doktor Sait Kırmızıtoprak, Avukat Musa Anter ve *İleri Yurt Gazetesi*'nin sahibi Abdurrahman Efhem Dolak'ın olduğu 49 kişiyi 22 Eylül 1959'da başlatılan bir operasyonla gözaltına alır.

8 Ocak 1961'de Genelkurmay Askeri Mahkemesi'nde TCK'nın 125. maddesi gereğince idam istemiyle yargılanırlar. Dava uzun bir süre devam eder ve sonuçta zaman aşımına uğrayarak düşer.

27 Mayıs 1960 darbesinden sonra bazı Kürt aydınları ve aşiret liderleri gözaltına alındı. Toplam 485 kişi 1 Haziran 1960'da Sivas'ta bir kampta toplandı. 4 ay kadar Sivas'ta tutulan bu 485 Kürt'ten 55 aşiret ileri geleni ve ağası çıkarılan bir yasa ile 19 Ekim 1960'ta çeşitli Batı illerine sürgüne gönderildi. Geriye kalan 430 kişi ise serbest bırakıldı. Sürgüne gönderilenler ancak iki yıl sonra tekrar evlerine dönebildiler.

Ancak illegal bir Kürt partisi oluşturma yönündeki çabalar da devam etmekteydi. Bu çerçevede 1961 yılında Silopi'de Abdülkadir Ökten, Faik Bucak, Ömer Turan, Sait Elçi ve bir grup Kürt ileri geleni "Kürdistan Demokrat Partisi Mesullüğü" adı altında gizli bir siyasi birim oluşturdular. Bu birim, Türkiye dışındaki başta Barzani'nin önderliğindeki Irak Kürdistan Demokrat Partisi olmak üzere diğer Kürt örgüt ve gruplarıyla yakın temas içerisine girerken; birkaç yıl sonra kurulacak olan partinin de ilk adımı oluyordu.

1961'de Kürdistan Demokrat Partisi Mesullüğü'nü oluşturan kadro, merkezi Diyarbakır'da olmak üzere Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi'ni kurdular. Milliyetçi Barzani hareketiyle yakın ilişkisi olan bu partinin genel sekreterliğine Faik Bucak getirildi. Partinin üst organlarında ise Sait Elçi, Sait Kırmızıtoprak (Doktor Şıwan), Hikmet Bulutekin (Çeko), Nazmi Balkaş (Soro), Hasan Yıkılmış (Brüsk) yer aldı. Böylece, Kürtler 1938 Dersim Tedip ve Tenkil Harekatı'nın getirdiği çöküş ortamından sonra ilk kez bir siyasi hareket oluşturmuş oluyorlardı.

Parti program ve nizamnamesinde (tüzüğünde) milliyetçi ancak ayrılıkçı olmayan unsurlar ön plana çıkarılıyordu. Parti tüzüğünde Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda, "Türk devleti, Kürt ve Türklerden teşekkül eder. Bu iki millet her hususta eşittir" ibaresi yer almaktaydı. Parti programında ise mücadelesinin, Türkiye'nin toprak bütünlüğü esprisi içinde yürütüleceği belirtiliyordu.

TKDP bir yıl gibi kısa bir sürede büyük bir atılım gösterirken, 1966 yılında parti genel sekreteri Faik Bucak, Urfa'nın Karaköprü kasabasında 4 Temmuz 1966 tarihinde silahlı bir saldırıya uğrayarak ağır yaralandı, iki gün sonra öldü saldırının nedeni, kim ya da hangi grup tarafından yapıldığı ortaya çıkarılamadı. Bucak'ın ölümünden sonra, partinin genel sekreterliğine Sait Elçi getirildi.

12 Mart'ın ardından TKDP'liler hakkında dava açılması ve tutuklamaların olması üzerine Sait Elçi Irak'a geçerek Barzani'den yardım istedi. Sait Kırmızıtoprak (Doktor Şıwan) ise daha önce Irak'a geçmişti. Partiyi kuran Kırmızıtoprak, son genel sekreter Elçi'ye haber salarak görüş ayrılıklarının giderilmesi amacıyla bir toplantı yapılmasını önerdi.

Ancak, 1971 yılı Haziran ayı başlarında gerçekleşen buluşmada, Partinin iki önemli ismi, (Elçi ve Bego)

Kırmızıtoprak'ın emriyle öldürüldü.

Bu öldürme olayının ardından, iki Kürt liderin öldürülme emrini veren Sait Kırmızıtoprak, Hikmet Bulutekin (Çeko) ve Hasan Yıkılmış (Brüsk) de öldürüldü.

Bu olaylar da tam olarak aydınlığa kavuşturulamadı. Bazı kaynaklar, elçi olayını öğrenen Molla Mustafa Barzani'nin Kırmızıtoprak ve arkadaşlarını yakalatarak yargılattığını ve idama mahkum edilen bu üç kişiyi kurşuna dizdirttiğini belirtirken; Barzani, yargılamanın ve kurşuna dizmenin kendilerince değil, TKDP yöneticileri tarafından gerçekleştirildiğini söylemektedir.

TİP ve Doğu Sorunu

Kürtler ilk kez kendi örgütlerini kurarken, diğer yanda 27 Mayıs'tan sonra kabul edilen yeni Anayasa çerçevesinde Türk solunda da yeni gelişmeler filizleniyordu. Bu ortamda 13 Şubat 1961'de kurulan Türkiye İşçi Partisi (TİP), "Doğu Sorunu" ile yakından ilgilendi.

Doğu sorununu ele almak ve kendisine parti tabanı oluşturmak amacıyla, parti içinde yer alan bazı Kürt aydınlarının önerisi üzerine bir "Doğu Mitingleri" dizisi düzenledi. Bu mitinglerde, bölgenin sosyal ve ekonomik durumunu ortaya koyan pankart ve sloganlar kullanıldı.

Ankara ve İstanbul'da üniversitelerde okuyan Kürt gençleri de kurulduğundan bu yana Türkiye İşçi Partisi'ne destek veriyor ve parti faaliyetlerinde etkin görevler üstleniyorlardı.

29 Ekim 1970'de toplanan TİP'in 4. Büyük Kongresi'nde Kürt sorunu ile ilgili bir karar alındı:

"Türkiye İşçi Partisi 4. Büyük Kongresi, Türkiye'nin doğusunda Kürt halkının yaşamakta olduğunu, Kürt halkı üzerinde baştan beri, hakim sınıfların, faşist iktidarların zaman zaman kanlı zulüm hareketleri niteliğine bürünen, baskı, terör ve asimilasyon politikasını uyguladığını..." diye başlayan ve "Partinin, Kürt sorununa, işçi sınıfının sosyalist devrim mücadelesinin gerçekleri açısından baktığını kabul ve ilan eder" diye biten bu karar, 12 Mart'tan sonra TİP'in kapatılmasında en büyük etken olmuştur. Ancak, zamanla, TİP'i yetersiz bulmaya başlayan Kürt gençliği, farklı arayışlar içerisine girmişti. Bu sırada TİP içerisinden ayrılmalar olmuş ve hemen bütün üniversitelerde öğrenci dernekleri oluşturulmaya başlanmıştı.

Bu arada Ankara ve İstanbul'da okuyan Kürt gençleri, Kürtlük bilinç ve şuurunun yaygınlaşmasını sağlayacak bir dernek kurulması yolunda görüş birliğine vardılar ve 1969 yılı Mayıs ayı sonlarına doğru Ankara'da Devrimci Doğu Kültür Ocakları adıyla bir dernek kurdular. Bu derneğin kurulmasında Mümtaz Kotan, Halim Dündar, Yümnü Budak, İsa Geçit isimli öğrenciler etkin bir rol oynamışlardı.

Ankara'da kurulan derneğin bir benzeri kısa bir süre sonra İstanbul'da da kuruldu. İsim ve tüzüğü aynı olan bu dernek, Ankara'dakinin bir şubesi olmak yerine ayrı bir dernek olarak kuruluşunu açıklıyordu. İstanbul'daki dernek ise Necmettin Büyükkaya, Hikmet Bozçalı, Mehmet Tüysüz ve Ahmet Karlı isimli öğrencilerin çabalarıyla gerçekleştirilmişti.

12 Mart döneminde Kürt dernek, kuruluş ve partileri de kapatıldı ve hepsi hakkında davalar açıldı.

Türkiye Kürdistanı Demokrat Partisi yönetici ve üyeleri hakkında Diyarbakır-Siirt illeri Sıkıyönetim Komutanlığı'nca açılan dava 27 Şubat 1973'te sonuçlandı ve Sabri Vesek, Şerafettin Elçi, Edip Karahan ve Musa Anter'in de bulunduğu birçok kişi çeşitli hapis cezalarına çarptırıldılar.

1969 yılında kurulan Devrimci Doğu Kültür Ocakları'nın (DDKO) yöneticilerinden İhsan Öztürk, Battal Bate, Hasan Öktem ve Ferit Uzun birarada. DDKO, 1971 darbesinden sonra feshedilerek faal üyelerinin çoğu hapsedildi, ancak 1974-75 yıllarında Devrimci Doğu Kültür Dernekleri adıyla tekrar toparlanmaya çalıştı.

DDKD için de Ankara, İstanbul ve Diyarbakır'da davalar açıldı. Sonuçta davalar birleştirildi ve yargılama Diyarbakır'da yapıldı ve 45 kişi 1-16 yıl arasında hapis cezalarına çarptırıldı.

12 Mart Sonrası ve PKK'nın kuruluşu

12 Mart'tan sonra Kürtler arasında yeniden toparlanma ve örgütleme arayışları başladı. DDKD'nin yarattığı boşluğun doldurulması amacıyla DDKD'nun eski yöneticileri ve Ankara'da üniversitelerde okuyan bazı Kürt gençleri bir araya gelerek 1975 yılında Ankara Devrimci Demokratik Kültür Derneği (DDKD)'ni kurdu.

1975 yılının sonlarına doğru DDKD polis tarafından kapatıldı ve derneğin kurucuları hakkında dava açıldı. Bu dönemde Kürt grupları arasında çıkan görüş ayrılıkları sonucunda çeşitli adlar altında örgütlenmeler ve birliktelik oluşturuldu ve bu grupların hemen hepsi, görüşlerini açıkladığı yayın organları çıkardılar.

1974 yılında, aralarında TİP'in yöneticiliğini de yapmış bazı Kürt ilericileri, Türkiye Kürdistanı Sosyalist Partisi (TKSP)'ni kurdu. Özgürlük Yolu adıyla da anılan parti, 1976 yılında Devrimci Halk Kültür Derneği adıyla partinin yasal gençlik örgütü kuruldu.

Bu örgütlerin yanısıra, KAWA-Denge KAWA, Kürdistan Ulusal Kurtuluşçuları (KUK), Rızgari-Ala Rızgari, Tekoşin isimleri altında çeşitli örgütlenmeler gerçekleştirildi.

Bu sıralarda THKP-C hareketinin devamı olan örgütlenmelerin oluşturulduğu ortamda, bu çatılar altında bulunan Kürt öğrenciler de kendilerini tartışma ortamının içerisinde buldular. Bu çevrelerden birisi, Kasım 1978'de Diyarbakır'ın Lice ilçesinin Fis köyünde bir parti kurulması kararına varan PKK (Kürdistan İşçi Partisi) olmuştur. PKK, 1979 yılında AP Urfa Milletvekili Mehmet Celal Bucak'ın reisi olduğu Bucak aşiretiyle başladığı yoğun bir çatışma süreci içinde kuruluş bildirgesini açıkladı.

PKK'nın bölgedeki varlığının iyice hissedilmesi üzerine başlatılan polisiye operasyonlar sonucunda Abdullah Öcalan parti kadrosunu korumak ve yakalanmaların önüne geçmek amacıyla, Türkiye dışına çıkma kararı aldı. Bu karar üzerine lider kadrosunun büyük bir kısmı Suriye ve Lübnan'a geçti. Suriye'nin denetimindeki Bekaa Vadisi'nde bir kamp kuran PKK artık bütün merkezi faaliyetlerini buradan yürütmeye başladı.

KAYNAKÇA

Abdurrahman Kasımlo (çev. Mehmet Açık), *Iran Kürdistanı*, Pekanin Yayınları, Ankara, 1980.

Abu Firas (Ribhi Halloum), *Belgelerle Filistin,* Alan Yayıncılık, İstanbul, 1989.

Bazil Nikitin (çev. Hüseyin Demirhan - Cemal Süreya), *Kürtler-Sosyolojik ve Tarihi İnceleme*, Denk Yayınları, İstanbul, 1991.

B. Murat Öztemir, *Bu Dağlar ki Hiç Bahar Görmedi,* Ekin Yayınları, İstanbul, 1988.

C. Aladağ, *Kürdistan'ın Sömürgeleştirilmesi ve Kürt Ulusal Hareketleri,* Özgürlük Yolu Yayınları, İstanbul, 1978.

Cemal Kutay, *Sohbetler* (Mayıs, Haziran, Ekim, Kasım, Aralık 1971 ve Ocak, Şubat, Mart 1972).

Cemil Gündoğan - İbrahim İncesu - Ali Rıza Gezici, *Halepçe Jenosidi Öncesi ve Sonrası Vahşet Yargılanıyor,* Sun Yayıncılık, İstanbul, 1991.

Cumhuriyet Gazetesi 1983-1989 yıllıkları.

Dana Adams Schmidt (çev. Ahmet Dere), *Barzani'yle Konuşmalar,* Yöntem Yayınları, İstanbul, 1977.

DDKD İddianamesi, Diyarbakır Sıkıyönetim Komutanlığı Askeri Savcılığı, 1980.

Devrimci Doğu Kültür Ocakları Dava Dosyası, Komal Yayınları, Ankara, 1975.

Edgar O'Ballance (çev. Mehmet Göreli), *1961-1970 Irak Kürdistanı Kurtuluş Mücadelesi*, Yöntem Yayınları, İstanbul, 1977.

Hasan Yıldız, *Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan,* Koral Yayınları, İstanbul, 1991.

Irak Kürdistan Demokrat Partisi Yeni Stratejisi (çev. Kerim Yılmazoğlu), Üçüncü Dünya Yayınları.

Irak Kürt Hareketi ve Irak Komünist Partisi (El Munadil Gazetesi'nden çeviren Şadi Ozansu), Köz Yayınları, İstanbul.

İsmail Beşikçi, *Doğu Anadolu'nun Düzeni-Sosyo Ekonomik ve Etnik Temeller*, E Yayınları, Ankara, 1969.

İsmail Beşikçi, *Orgeneral Muğlalı Olayı - Otuzüç Kurşun,* Belge Yayınları, İstanbul, 1991.

İsmet İmset, *PKK 'Ayrılıkçı Şiddetin 20 Yılı' (1973-1992),* TDN Yayınları, Ankara, 1993.

Koray Düzgören, *Kürt Çıkmazı*, Verso Yayınları, Ankara, 1994.

M. Emin Zeki, *Kürdistan Tarihi*, Komal Yayınları, İstanbul, 1977.

Mehdi Zana, *Bekle Diyarbakır*, Doz Yayınları, İstanbul, 1991.

Muzaffer İlhan Erdost, *Şemdinli Röportajı,* Onur Yayınları, İstanbul, 1987.

Osman Özanalp, *Jandarmanın Takip, Tenkil Hareketleri ve Müsademe Tabiye,* Jandarma Genel Komutanlığı Matbaası, Ankara, 1939.

PKK İddianamesi, Diyarbakır Sıkıyönetim Komutanlığı Askeri Savcılığı, Ankara Genelkurmay Basımevi, 1981.

Rafet Ballı, *Kürt Dosyası,* Cem Yayınevi, İstanbul, 1991.

Sina Akşin (Yayın Yönetmeni), *Türkiye Tarihi, Çağdaş Türkiye (1908-1980),* Cem Yayınevi, İstanbul, 1990.

Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988.

Şadillili Vedat, Türkiye'de *Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar*, Kon Yayınları, Ankara, 1980.

William Aegleton (çev. M. Emin Bozarslan), *1946 Mehabad Kürt Cumhuriyeti,* Koral Yayınları, İstanbul, 1990.

Vatan 1960 Yıllığı. V.V. Minorski, Kürtler, Komal Yayınları, İstanbul, 1977.

Türkiye'nin Kürt sorunu

KORAY DÜZGÖREN

Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu'sunda 1984 yılında başlayan ve on iki yıldır süren savaş sırasında, PKK eylemleri ile buna karşı yürütülen Devlet uygulamaları nedeniyle 1996'ya kadar güvenlik görevlisi, PKK'lı, köy korucusu ve sıradan vatandaş olarak yaklaşık 20 bin kişi yaşamını yitirdi. Belki bir o kadar insan sakat kaldı. Faili meçhul cinayetlerin sayısı, resmi verilere göre binden fazla. Türkiye'nin üçte birinden daha büyük bir bölümünde, ekonomik ve sosyal hayat tümüyle felç oldu. Bazı bilgilere göre 2800, devletin verilerine göre 2500 kadar köy ve mezra boşaltıldı, bunların en azından bir kısmı güvenlik güçlerince yakıldı. Bu süre içinde yaklaşık olarak iki milyon insan köyünü, evini, yaşadığı toprakları terkederek, başta Güneydoğu'nun bazı büyük kentleri olmak üzere, Akdeniz, Ege ve Marmara Bölgeleri'ndeki çeşitli yerleşim yerlerine göçtü. Daha da göçüyor. İşsizliğin, Türkiye ortalamasının belki de üç katına ulaştığı, yüzde 50 civarında olduğu tahmin ediliyor. İki bin kadar okulun ve binlerce sağlık ocağının kapalı olduğu, kamu hizmetlerinin neredeyse durduğu biliniyor.

Özellikle son 5 yıldır Türkiye'nin bütün kaynakları askeri çözüm için Güneydoğu'da seferber edildi. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin yaklaşık üçte biri, 200 binin üzerinde asker Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da konuşlandırılmış durumda... Ayrıca 60 bin köy korucusu bulunuyor. Buna karşılık son zamanlarda artan kayıplarına rağmen PKK'nın varlığı devam ediyor. Yetkililer PKK'nın Türkiye sınırları içinde 3-4 bin, Kuzey Irak'ta 3 bin, İran'da da bin civarında silahlı militanı olduğunu belirtiyorlar. PKK'nın, Hatay ve Sivas'ta yeni mevziler kazandığını ve olayların bu illere de yayıldığı görülüyor. Özellikle Sivas ilinin dağlık doğu bölgesinde PKK'nın taban kazanmak amacıyla yoğun çaba harcadığı biliniyor. Buna karşılık bir yıldır güvenlik kuvvetlerinin bu bölgede PKK'ya karşı giriştiği mücadele nedeniyle özellikle Alevi köyleri göç ediyor. Sivas ilinin kırsal alanında 1995 yılı başından 1996'nın ilk aylarına gelinceye kadar yaklaşık 100 civarında köyün terkedildiği ya da güvenlik güçlerince boşaltıldığı sanılıyor.

PKK ile mücadele için ulusal gelirden ayrılan rakam birkaç milyar doları buldu bu rakam 1996 yılında 10 milyar doları geçti. PKK'nın silahlı mücadeleye başladığı 1984'ten bu yana ise, yaklaşık 30 milyar dolar harcandığı söyleniyor. Kuşkusuz bunlar kesin rakamlar değil. Türkiye'de, birçok konuda olduğu gibi burada da açıklık yok. Vergi veren halkın, verdiği vergiyi denetlemesi, paraların nerelere harcandığını öğrenebilmesi olanaksız. Bu konuda TBMM'de de ciddi bir denetim yapılamıyor...

Türkiye'de çeşitli hesaplara göre 10 ile 15 milyon arasında Kürt nüfus bulunuyor. Kuşkusuz yüzyıllar boyu Anadolu'da birarada yaşamış olan değişik etnik gruplar, topluluklar büyük ölçüde birbirine karışmış durumda. Kürtler'le Türkler arasında birkaç milyon evlilik olduğu söyleniyor. Ayrıca, İstanbul, İzmir, Adana, Mersin, İskenderun gibi büyük kentlerde, Batı ve Güney'deki daha küçük kent ve kasabalarda yaşayan Kürtler'in sayısı, Güneydoğu Anadolu'da, Olağanüstü Hal Bölgesi'ndeki illerde yaşayan Kürtler'den daha fazla...

Dünya yüzünde 1900'lerin sonlarına gelindiğinde iki yüz kadar ulus devlet, ama yaklaşık üç bin kadar da irili ufaklı etnik grup yaşıyor. Dolayısıyla sorun yalnızca Türkiye'ye özgü bir sorun değil... Dünyanın çeşitli yerlerinde, benzer patlamalar yaşanıyor ve hemen hemen bütün siyasi yö-

netimler, bu soruna çözüm yolları arıyorlar. Tartışılmayan tek ülke, belki de Türkiye... Ve bu nedenle sorunun çözümü doğrultusunda bir gelişme sağlanamıyor.

Kurtuluş Savaşı, Anadolu'da yaşayan Türk, Kürt, Çerkez çeşitli toplulukların uzlaşması, biraraya gelmesi ile başarıya ulaşmıştı. Nitekim, ilk Büyük Millet Meclisi'nde Laz, Çerkes ve diğer etnik kökenli milletvekillerinin yanısıra Kürt milletvekilleri de bulunuyordu. Cumhuriyetin ilanından sonra bütün bu olgular bir kenara itildi. "Tek ülke-tek ulus" anlayışı ile herkesin Türk sayıldığı bir resmi devlet ideolojisi, tek geçerli görüş sayıldı. Kürtler'in varlığı inkar edildi. Ard arda gelen Kürt isyanları çok acı bir şekilde bastırılırken Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren yüzbinlerce Kürt, Anadolu'nun ve Trakya'nın çeşitli yerlerinde zorunlu iskâna tabi tutuldu.

Bu arada, Doğu ve Güneydoğu'da yerleşim yerlerinin, dağların, derelerin, ovaların isimleri değiştirildi. 1938 Dersim ayaklanması sonrası, bir ceza olmak üzere Dersim'in adı Tunceli oldu. Kürtler'in çocuklarına Kürtçe isim vermelerine yasal engeller getirildi. Bu arada birtakım resmi ideologlar Kürtçe diye bir dil ve Kürt diye tanımlanabilecek bir etnik topluluk olmadığını, Kürtler'in dağlarda yaşayan Türk boyları olduğunu, Kürtçe'nin de sınır bölgelerinde rastlanan uydurma bir dil, olsa olsa bir lehçe sayılması gerektiğini işlemeye başladılar. 12 Eylül sonrasında iş daha da ileri boyutlara vardırılarak Kürtçe konuşulmasına resmen yasak getirildi.

Nitekim, okuma imkanı bulan, yükselen, başarılı olan kimi Kürtler hiçbir zaman Kürt kimliği ile ortaya çıkamadılar. Açıkça, "ben Kürt'üm" diyemediler. Aslına bakılırsa, 1991 yılındaki Körfez Savaşı sırasında bile TRT Televizyonu hâlâ Kürtler'e Kürt diyemiyor, göç eden peşmergelere ilişkin haberlerde, "Irak'lı etnik gruplar" deyimini kullanıyordu. Birinci Meclis'ten bu yana Kürt sözcüğü ilk defa, resmen Türkiye'nin 8. Cumhurbaşkanı Turgut Özal tarafından telaffuz edildi. Kürtçe konuşma yasağı da yine Özal'ın girişimi ile aynı tarihlerde kaldırıldı. Ama anlayışlar, özellikle de bürokrasinin anlayışı değişmedi. Özal bu girişimiyle de birçok kaynağın hedefi haline geldi. 1996'da hâlâ TRT, Kürtler'in bir Türk boyu olduğunu, Kürtçe'nin de uyduruk bir

İLETİŞİM ARŞİVİ

Turgut Özal ve Semra Özal Güneydoğu'da. Özal'ın Kürt Sorunu bahsinde söyledikleri, ölümünden sonraki ortama oranla epey "reformcu" kaldı. 90'ların ortalarında çözümsüzlüğe doğru giden ortamda "Ah, Özal olsaydı" cümleleri sık sık duyuldu.

dil sayılması gerektiğini savunan programlar yapıyordu.

Bölge'ye, Cumhuriyet tarihi boyunca, yol, su, elektrik, okul, telefon gibi altyapı hizmetleri, ülkenin öteki yörelerine oranla hep en düşük düzeyde ve en geç götürüldü. Bölge, özellikle, cumhuriyetin ilk yılları boyunca aşiret reisleri ve toprak ağalarının eline bırakıldı. Bölge insanı, aşiret reisi, toprak ağası, dağdaki eşkıya ve jandarmanın insafına terkedilmiş gibiydi. Yoksulluk had safhadaydı ve nüfus artışı da Türkiye ortalamasının çok üstündeydi. Kaçakçılık, bölge insanının tarım dışında hemen hemen tek ekonomik faaliyetiydi.

Osmanlı döneminden miras kalan ve Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana da benzer biçimde sürüp giden bu ortam doğal olarak 12 Eylül darbesinin getirdiği daha da baskıcı yapıya bir tepki olarak PKK gibi, Kürtlüğü ve Stalinist bir sol anlayışı ön plana çıkaran bir terör örgütünü ortaya çıkardı. 1979 yılının sonlarına doğru kurulan PKK, silahlı eylemlerine 1984 yılında başladı. Devlet ise Kürtler üzerindeki baskıyı bu tarihten itibaren daha da arttırdı. Kürtler üzerindeki baskı arttıkça ve Kürt sorunu inkar edildikçe PKK büyüdü, güçlendi. Giderek kısmen de olsa tabanını ve desteklerini arttırdı. Türkiye'nin Kürt politikasına yön veren sivil-asker bürokrasi, terörü önlemek için ciddi tedbirler almadığı gibi soruna siyasi açıdan çözüm getirilmesini de çeşitli biçimlerde sürekli engelledi. Kürt sorununu tartışmak isteyen herkes, her kurum, her örgüt, partiler vb. sivil ve asker bürokrasi ile yargı tarafından sürekli engellendiği için ortada PKK dışında hiçbir şey kalmadı. Daha açık bir deyişle, bürokrasi ve bürokrasinin politikadaki uzantıları sorunu askeri çözüme ve dolayısıyla PKK'ya endekslemiş oldular. Bunun sonucunda, görünüşte reddettikleri, küçümsedikleri yasa dışı bir örgütü tek muhatap olarak aldılar, büyümesine ve uluslararası planda güç kazanmasına yardım ettiler.

Kürtler'in ağırlıklı olduğu yasal partiler birbiri ardınca kapatılır, Kürtler'in kurmak istediği vakıf ve benze-

ri örgütlere yasal ve idari her türlü güçlükler çıkarılır, hayat hakkı tanınmazken, PKK Kürt sorununun tek sahibi oldu. Ilımlı Kürt politikacılar, aydınlar ya da Kürt sorununun çözümü için çaba harcayan yazar, çizer, politikacı, aydın ya da sıradan bütün insanlar sürekli baskı altında tutulur, DGM tehdidi ve faili meçhul cinayetlerin gölgesi altında sessizleştirilirken, PKK'nın bilinen lider kadrosu demeçler de vererek, açıklamalar da yaparak faaliyetlerini sürdürdü.

90'ların başlarında başka açıklamalar da kamuoyuna duyuruldu. Çeşitli kademelerdeki devlet yetkilileri terörü ve PKK'yı önce 1993'ün ilkbaharında, sonra yine aynı yılın sonbaharında, daha sonra 1994'ün yazında, sonra yine aynı yılın sonbaharında, en son 1995 içinde bitireceklerini iddia ettiler. Bunun için de olağanüstü büyük bütçelerin yanısıra, Meclis'ten ve Hükümet'lerden büyük yetkiler de aldılar.

Terörle Mücadele Yasası'nın ağır hükümlerinin yanısıra basının en yetkili kişileri Genelkurmay'a çağrılarak konunun tartışma dışı bırakılması sağlandı. Bunu kabul etmeyen, kamuoyunun haberalma ve bu haberler doğrultusunda siyaseti belirleme özgürlüğünü sonuna kadar savunan gazeteciler ve yazarlar işlerinden uzaklaştırıldılar, en azından susturuldular.

Sonuç: Ekonomide akılalmaz bir kriz... Yüzde 100'ü geçen bir enflasyon... Faili meçhul cinayetlerde inanılmaz boyutlarda artış... DEP milletvekillerinin bütün dünyayı ayağa kaldıracak biçimde Meclis'ten atılarak tutuklanması... Askerlik süresinin uzatılması ve resmi rakamlara göre sayıları 300 bini bulan asker kaçaklarına ağır cezalar... Kentlerde patlamaya başlayan bombalar... Büyük kentlerde Doğu ve Güneydoğu'dan göç eden tepkili göçerler tarafından yeni varoşların oluşturulması. Artık basın tarafından da gizlenmesi imkansız hale gelen köy boşaltmaları, köy yakmaları... Orman yangınları... Milliyetçiliğin devlet ve medya tarafından da desteklendiği izlenimi veren tehlikeli tırmanışı... Ve günde 10 ile 30 arasında değişen ölü sayısı.

Bu arada PKK bitti, bitiyor derken çatışma alanları giderek genişledi. Kuzey'de Erzurum'un kuzeyine, batıda Sivas'ın kırsal kesimlerine kadar yaygınlaştı. Böylece daha önce güvensiz sayılan Doğu ve Güneydoğu yolları arasına Sivas-Erzincan, Erzurum ve çevresi, Gümüşhane ve civarındaki yolları da katıldı. Çatışma alanları basına ve sivillere kapatıldı. Köyleri boşaltılan insanların feryatları Ankara'da yankılandı. Belki de ilk kez bir Devlet yetkilisi, DYP-CHP Hükümeti'nin İnsan Haklarından Sorumlu Devlet Bakanı Azimet Köylüoğlu, Devlet'in Tunceli'de köy yaktığını kabul etti.

ABC ARŞİVİ

PKK'nın iç disiplini medya için "magazindi" bir cevher de taşıdı. Özellikle itirafçıların ve örgütten kaçanların ifşa ettikleri örgütün iç işleyişini açığa çıkarmak isteyenler için "bulunmaz nimet"ti.

Güneydoğu'da göç, 1990'dan itibaren hızlandı. Devlet ilan edilmemiş bir politika ile PKK'nın lojistik desteğini kesmek ve böylece örgütü çökertmek iddiası ile çatışma bölgelerine yakın köyleri boşalttı. Bu işlem yıllardır sürmekte. Göç nedeniyle Güneydoğu'da bazı kentler ve kasabalar inanılmayacak derecede nüfus aldı. Örneğin, Diyarbakır 450 bin nüfuslu bir il merkeziyken iki yıl içinde neredeyse nüfusu 1.5 milyona yaklaştı. Kentin 200-300 bin kişiye göre planlanmış altyapısı iflas etti. Bölge'de Siirt, Mardin, Batman, Van, Hakkari, Bismil, Nusaybin, Siverek'in de nüfusları neredeyse iki katına ulaştı. Sorunlar aynı: Altyapı, içme suyu, konut, işsizlik, sağlık vb. Yerlerinden yurtlarından zorla koparılmış ya da kopmak zorunda kalmış bu insanlar sivrilmiş birer tepki odağı haline geldiler. Bunların bir bölümü ekonomik olanaklara kavuşunca ilk fırsatta Akdeniz ve Ege'deki kent ve kasabalara göçtü. Bu kentler ve kasabaların varoşları giderek Güneydoğulu göçerlerin gecekonduları ile genişledi.

PKK 1995 ilkbaharından itibaren silahlı eylemlerinin dozunu azaltmış olsa da eylemlerine devam etti. Devletin Bölge'de uyguladığı şiddet de sürdü.

Korucu sayısı 1993-96 arasında 30 binden 60 bine çıkarıldı. Bir bölüm Kürt PKK'ya yardımcı olmasın ya da katılmasın diye korucu yapıldı. Korucular, yetkililerin bütün aksi iddialarına rağmen bulundukları yörede devlet içinde devlet gibi davranmaktaydılar. Bölge'de birçok köye ve kasabaya korucular nedeniyle girmek imkansızlaştı. Birçok yol boyunda korucu terörü ile PKK terörü ayırdedilmez hale geldi.

Bölge'de Devlet'in silahlandırdığı, para ve yetki verdiği aşiretler de vardı. Bunlar da bulundukları yörede

başka bir terör kaynağı oldular. Devlet 70 yıldır uyguladığı ama ters tepmiş, tehlikeli sonuçları olan bir yöntemi aynen uygulamaya çalıştı. Kendi parası ile bir gün kendisine dönme olasılığı büyük olan yeni silahlı güç yarattı. Bu aşiretlerin bir bölümü de yine PKK ile ilişkilerini kesmiş değillerdi. Aralarında PKK'ya yardım edenler de vardı.

Bölge'deki şartların beslediği bir başka örgüt de Hizbullah. Başlangıçta gözden uzak bir şekilde güçlenen, palazlanan ve silahlanan bu aşırı dinci örgüt Bölge'nin belli yerlerinde, özellikle, Nusaybin, Batman, İdil, Silvan, Midyat ve Diyarbakır'da PKK ile kıyasıya bir güç mücadelesine girişti. Faili meçhul cinayetlerin birçoğunun bu örgütün militanları tarafından işlendiği belirlendi. Daha sonra ılımlılar ve sertlik yanlıları olarak ikiye bölünen örgüt 1996'da bir kenara çekilmiş gibi görünse de Bölge'de potansiyel bir silahlı güç olarak varlığını korudu.

Bütün bu süreçte sorunun çözümü için siyasi planda pek bir şey yapılmazken askeri faaliyetlerin giderek yoğunlaştığı gözlendi.

PKK'nın 1995'in sonlarına doğru ilan ettiği ikinci tek taraflı ateşkes yine yankısını bulmadı. Devlet PKK'yı muhatap kabul etmediği için ateşkesi de dikkate almak istemedi. Buna karşılık PKK'nın giderek siyasi faaliyetlere ağırlık verdiği ve terör örgütü kimliğinin yanısıra siyasal bir kimliğe bürünme çabaları içinde olduğu görüldü. 1995 yılı içinde Lahey'de toplanan Sürgünde Kürt Parlamentosu'yla, Avrupa'nın birçok ülkesinde açılmış olan PKK temsilcilikleriyle ve çeşitli uluslararası örgütlerdeki faaliyetleriyle PKK diplomatik alanda da Türkiye'yi sıkıştırmaya ve siyasi çözüm için görüşmelere oturmaya zorladı. PKK, devletin kendisini muhatap alması gerekmediğini de belirtmekteydi. Kapatılan DEP'in yerine kurulan HADEP, Doğu ve Güneydoğu'yu temsil niteliği olan Kürt politikacıların ve Kürt örgütlerin de muhatap kabul edilebileceğini söyledi.

Başta Avrupa Birliği ve Avrupa Parlamentosu olmak üzere bazı uluslararası kuruluşlarla Batılı devletler bu önerilerin ciddiye alınması yönünde Türkiye nezdinde girişimlerde bulundular.

Bütün bu gelişmelere rağmen Türkiye'de, sorunun askeri çözüme dayalı şiddet politikaları ile çözüleceğine ilişkin resmi politika geçerliliğini korudu.

Öte yandan, bütün bu olumsuz tabloya rağmen Kürt sorununun tartışılmasındaki tabular yavaş yavaş da olsa kırıldı. Önceleri ağza bile alınamayacak konular artık tartışılır hale geldi. Kürt sorununun çözümü için araştırmalar yapıldı, raporlar yayınlandı. Bunların arasında Odalar Birliği'nin hazırlattığı Doğu raporu, çarpıcı bazı gerçekleri ilk defa bir araştırma bulgusu çerçevesinde de olsa kamuoyuna duyurduğu için yoğun tartışmalara neden oldu. Arkasından Türk-Metal Sendikası'nın yaptırdığı Güneydoğu araştırması Odalar Birliği'nin raporunu doğruladı. Sakıp Sabancı'nın bile bir Doğu raporu hazırlama ihtiyacı duyması, büyük sermayenin de artık bu sorunun çözüme kavuşturulması için devreye gireceğinin, ağırlığını koyacağının işareti olarak değerlendirildi. Kürt sorunu hızla tartışma aşamasından, soruna acil çözüm yolları bulma ve devleti bu yolda etkileme aşamasına geldi.

Ama bütün bu gelişmelere rağmen bu yazının hazırlandığı 1996 yılı ortasında devletin temel politikalarında henüz bir değişiklik belirtisi yoktur.

Yakın geçmişimizin irdelenmesi bazı gerçekleri ortaya çıkarıyor:

- Kürt sorununun bahsinde MGK ve Genelkurmay, TBMM'den, Hükümet'ten ve siyasi partilerden de daha etkindir.
- Bu konuda ikincil ve ilkine paralel etkin güç ise devlet yüksek bürokrasisi ve özellikle güvenlik aygıtıdır.
- Bütün bu kurumlar, politikacılar, basın ve kamuoyu tarafından denetlenmeyi ısrarla reddetmektedirler.
- Bu politikaların esası, statükonun devam ettirilmesindeki ısrardır.
- Başta Dışişleri olmak üzere Devlet'in en yetkili organları, gerek Tür-

ABC ARŞİVİ

DEP milletvekillerinin 2 Mart 1994'te Meclis çıkışında "yakapaça" tutuklanıp cezaevine gönderilmesi kimilerince "sivil darbe" olarak nitelendirildi. "Siyasi çözüm" cümlesinden Türkiye'nin bölünmesini anlayanlar ise olayın sadece "şekline" itiraz ettiler.

ABC ARŞİVİ

Nevruz kutlamaları bilhassa 80'lerin sonları ve 90'ların başlarından itibaren -PKK'nın bölgedeki etkinliğine de paralel olarak- kutlamalarla çatışmaların içiçe yaşandığı, birçok kişinin hayatını kaybettiği ve her iki tarafın gövde gösterisi yapmak istediği "hassas gün"ler olarak tarihe geçti.

kiye'nin, İran, Irak, Suriye gibi komşularıyla ilişkilerinde, gerekse Kürt sorununda muhtemel bir "Kürt Devleti" paranoyası içinde davranmaktadır.

Dünyada soğuk savaş döneminin kapanmasının ardından yeni bir düzene geçiş söz konusu... Gerek ekonominin, gerek nüfus artışlarının, gerekse insan hakları gibi sosyal ve siyasi eğilimlerin sonucunda yeni düzen bir yandan yerelleşme, bir yandan da globalleşme olarak adlandırılabilecek ikili bir eğilim eşliğinde gelişmektedir. Bir başka deyişle, merkezi yönetimlerin yerel yönetimler lehine daraltılması öte yandan ulus devletlere oranla daha büyük bölgesel birliklere doğru bir gidiş.

Bu süreçte Ortadoğu'nun bir ilgi odağı olması ise kaçınılmazdır. Bazı güçler Bölge'de statükonun korunmasından yana olduğu halde bazıları da yeni dünya düzeni doğrultusunda ya da bu doğrultu dışında bir yeniden yapılanmayı zorluyorlar. Bu güçlerin yeni eğilimlerin rüzgarından ya da buna duyulan tepkilerden yararlandığı dikkate alınırsa Ortadoğu'da ciddi bir kargaşa döneminin henüz başlangıcında olunduğu söylenebilir.

Türkiye'nin yanısıra, Irak, İran, Suriye'ye ve hatta kısmen Ermenistan'a yayılmış durumdaki Kürtler Ortadoğu'daki bu gelişmelerin temel unsurlarından biri. Kürtler'in 4 ayrı ülkeye yayılmış olması, Zaza'ları da katarsak 3 ayrı dil konuşuyor olması, 3 ayrı alfabe kullanmaları, İslâm dininin değişik mezheplerine mensup olmaları kargaşayı daha da besleyen unsurlar olacak gibi görünmektedir.

PKK'nın yapı ve stratejisinde değişmeler

1995 yılında Lahey'de, "Sürgünde Parlamento" ilan eden PKK "terör örgütü" görünümünden siyasi bir örgüt görünümüne doğru bir değişime yönelmiştir. Hatta PKK'nın, ABD ve Avrupa'nın eğilimlerini de dikkate alarak giderek sivilleşmeye başlaması ve günün birinde "silahları bırakıyoruz" deme ihtimali Türkiye'de devletin bazı kademeleri için ciddi bir endişe konusu.

1993 Nevruz'unda PKK'nın tek taraflı ilan ettiği ateşkese karşı da devlet katında net bir politika belirlenememişti. Ancak sertlik yanlıları için "sevindirici" bir gelişme olarak, PKK'nın sertlik yanlılarının eylemi, güvenlik güçleri içinde, onlara dolaylı da olsa yardımcı olan ihmalkarların gayreti ile birleşti ve savaşa devam edildi. Bingöl yolundaki PKK baskınında 32 askerin öldürülmesi ateşkesin sonu oldu ve böylece siyasi çözümün gündeme gelme ihtimali de engellendi. Zaten Kürt sorununda devletin şiddet dozunu arttırması ve özgürlüklerin her alanda daha da kısıntıya uğraması o tarihten sonraya rastlar. O tarihten sonra, askeri çözümün dışında öneri getirenlere ve konunun tartışılmasını isteyenlere "vatan haini" gözüyle bakılmaya başlandı.

PKK'nın parlamento macerası ise oldukça eskiye dayanır. Öncçleri, parlamentonun 1990-92 yıllarında, özellikle Güneydoğu'nun Botan diye adlandırılan Cizre-Şırnak-İdil üçgeninde toplanması düşünüldü. A. Öcalan'a göre, Bölge'nin bütün dağlarında, parlamento toplanabilirdi. Bunun için yaygın bir propaganda yürütüldü. O tarihlerde kent ve kasaba merkezlerinde oldukça güçlüydüler. Çok sayıda milisleri vardı, 15-20 bin kişilik kasabalarda neredeyse bütün halkı sokağa çıkarabiliyorlardı. Bu görünüm 1992 Nevruz'una kadar sürdü. 1992 Nevruz'u ve onu takip eden olaylarda 70-80 kişi öldü. 'Kanlı Nevruz' aslında Bölge için bir dönüm noktası oldu. PKK kent ve kasabalarda büyük ölçüde şiddete dayalı inisiyatifi elinden kaçırdı. Gösterilerde bölge halkını milislerin önüne katarak kalkan gibi kullandığı için de bir ölçüde halkın desteğini yitirdi. Daha sonra bölgede, devletin şiddet gösterileri yoğunlaştı ve faili meçhul cinayetlerin sayısında büyük bir tırmanış oldu. PKK'nın Botan'da kurtarılmış

bölge oluşturma hayali suya düştü. Devlet Bölge'ye sürekli asker yığınağı yaparak önce PKK saldırılarını dengeledi, arkasından da geriletmeye başladı.

İşte bu tarihlerde PKK ulusal meclis toplanması için çalışmalara başladı. Önce Almanya'da atama yoluyla seçilen temsilcilerden bir meclis oluşturulduğu ilan edildi. Ama daha sonra bu meclisin bölge insanını hiçbir şekilde temsil etmediği ve göstermelik olduğu bizzat Öcalan tarafından tesbit edilerek bu uyduruk meclis dağıtıldı.

Ama ulusal meclis düşüncesi PKK'nın gündeminden hiç düşmedi. Çünkü böyle bir meclisle PKK, gerek Türkiye'de, gerekse Avrupa'daki Kürtler'in siyasi desteğini almış olacaktı. Böylece giderek silahlı kolu marjinalleşen, ama daha çok sivil siyasi faaliyete ve uluslararası ilişkilere önem veren bir parti görünümü ortaya çıkacaktı. Avrupa ve ABD böyle bir PKK'nın ileride Kürtler'i temsil edebilme şansı olacağını düşünebilecekti. Çünkü hernekadar Türkiye'de bu konunun tartışılması dahi yasaklanırken Batı'da bir yığın 'think tank' kuruluşu bunu ciddi bir ihtimal olarak değerlendirmektedir.

Batı'nın bu dolaylı mesajını yakalayan PKK stratejisini ve taktiklerini buna göre düzenlemeye başladı. Kilit konu şüphesiz halkın desteğini arttırmak ve korumak idi. Bir iki yıl önce bu destek PKK'nın umduğu kadar değildi. Bölge halkı PKK'nın kendisine iki yönlü zarar verdiği inancındaydı. Hem doğrudan PKK'nın saldırılarına, baskılarına, ekonomik tasallutuna maruz kalmakta hem de PKK nedeniyle devletle başı derde girmekte sürekli baskı altında kalmaktaydı. Bölge halkının önemli bölümü hem PKK, hem de devlet baskısından bunalmışken PKK'nm tabanını genişletmesi söz konusu olamazdı.

PKK'nın tıkandığı noktada Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin, Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana değişmeyen yaklaşımı DEP'i kapatmak suretiyle bu tıkanmanın aşılmasını sağladı. DEP'in prestijini ve Bölge halkının desteğini neredeyse tümüyle yitirdiği bir noktada, DEP milletvekillerinin askeri otoritenin "tavsiye"si doğrultusunda TBMM'den yaka paça atılarak hapsedilmesi, yöneticilerinin ağır hapis cezalarına çarptırılması, partinin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılması PKK'nın prestijini –ister kabul edilsin, ister edilmesin– arttırdı. Devlet, Kürtler'in yasal platformlarda dahi seslerinin çıkmasını istemiyordu. "O halde PKK'dan başka alternatif yok" kanısı böylece pekiştirilmiş oldu.

Ama asıl etki Avrupa'da yaratılmış oldu. Avrupa insanı ve Avrupa Devletleri, haklarında somut veriler olmaksızın Kürt milletvekillerinin devletin gücü ile Meclis'ten atılmalarını asla kabul edemediler. Kürt sorununun tartışılmasını engelleyen ceza hükümlerini ve düşünce özgürlüğüne getirilen kısıtlamaları ise hiç anlayamadılar.

Batılı devletler bir yandan resmi söylemde PKK'nın bir terör örgütü olduğunu ifade ederlerken bir yandan da "ehlileşmiş", aşırılıklarından arınmış, şiddeti terketmeye yönelmiş bir PKK'nın Kürtler'in yasal temsilcisi olabileceğini, ya da en azından böyle bir sürecin içinde yer alabileceğini düşünür oldular. İşte bu nedenledir ki PKK'nın ya bizzat, ya da çeşitli kuruluşları aracılığı ile Avrupa'nın birçok ülkesinde büro açmasına engel olmadılar. Bu aşamada PKK yıllardır Avrupa'da sürdürdüğü diplomatik faaliyetlerin sonucunu almaya başladı. Türkiye, PKK ya da ERNK bürosu için izin veren ülkelere sadece tepki gösterir, hatta Kürt Parlamentosu'nun toplanmasına olanak tanıyan Hollanda ile ilişkilerini kopartma noktasına getirirken, PKK her türlü ilişkiyi kullanıp politik bir parti gibi örgütlenmeyi sürdürdü.

Bu yeni girilen süreçte Devlet, te-

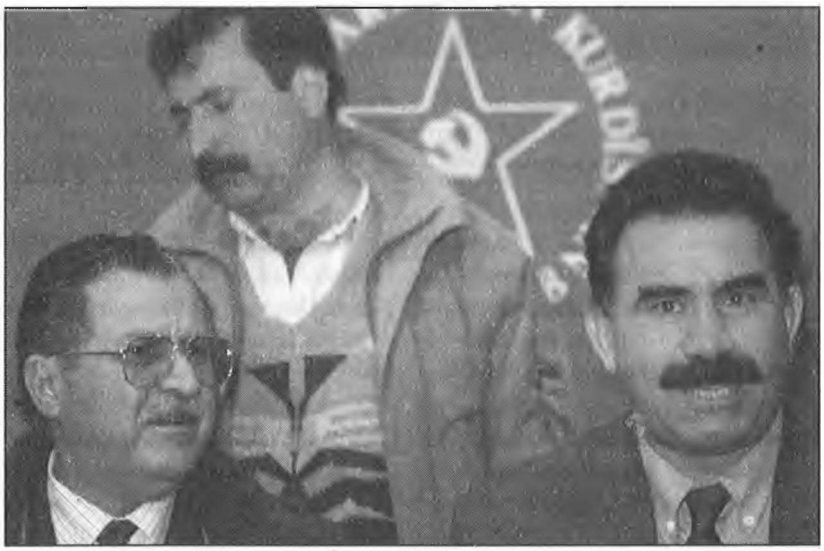

FOTOĞRAF: ERZADE ERTEM

"Özel tim"in icraatları, bölgede eleştirilen devlet politikalarının belki de başında geliyordu. "Sarkık bıyıklı" özel tim görevlilerinin ülkücü oldukları yolundaki eleştiriler ise 90'ların ortalarına doğru iyice yoğunlaştı.

rör gerekçesiyle ne kadar sertleşirse aslında bu PKK'nın o kadar işine gelmekte. PKK gerekçesiyle demokratikleşmeyi gündeme getirmekten kaçındıkça sertleşme, özgürlükleri kısma aslında PKK'nın işine yaramaktadır. Devletin Yurt dışında ve içinde savaşa, şiddete karşı, PKK'ya karşı Kürt örgüt ve liderlerine hayat hakkı verilmemesi de PKK lehine işleyen bir etken.

Batının hiç olmazsa silahlarından arınmış, Stalinciliği bırakmış, şiddeti terk etmiş bir PKK'yı kabul edebile-

FOTOĞRAF: ERZADE ERTEM

Abdullah Öcalan ve Celal Talabani "ortak" basın toplantısında. Özellikle Körfez Savaşı'ndan sonra bölge "sürekli" değişen ittifaklara ve ayrışmalara sahne oldu.

ceğinin işaretlerini vermesi PKK'nın 1995'de Marksist-Leninist olmadığını ilan etmesinin önemli bir etkeni idi. PKK bu yeni kimliğiyle milliyetçiliğin ağır bastığı bir örgüt görünümünde. Bayraklardan orak-çekiç atıldı, genel sekreter yerine genel başkanlık konuldu. Öcalan PKK'nın bu yeni profiline uygun bir tutum sergilemeye başladı.

Bu gelişmelerin bir önemli sonucu da PKK merkez yönetiminin Türkiye sınırları içinde savaşan birliklerine artık eskisi kadar destek vermemesi . Bir yandan savaşan bir PKK öte yandan bir siyasi parti gibi çalışan, yoğun diplomatik faaliyet sürdüren, uluslararası kuruluşları ve ülkeleri etkileyerek Türkiye'yi masaya oturtmaya çalışan bir PKK olgusu ortaya çıktı.

PKK'nın politikası Türkiye Cumhuriyeti'ni uluslararası platformlarda iyice kuşatmak, Batılı bazı kuruluşlardan, Hükümet Dışı Örgütlerden, hatta bizzat bazı hükümetlerden destek alarak Türkiye'yi yalnızlaştırmaktır. Yunanistan'la, Ermenistan'la, Rusya Federasyonu ile İran'la iyi ilişkiler kurmakta bu ilişkiler çerçevesinde çeşitli destekler sağlamaktadır. Bu ilişkiyi, bu ülkelerin Türkiye ile olan sorunları ve çelişkilerine bağlı olarak sürdürmeyi becerebilmektedir.

Bu gelişmeler Türkiye'de, Batı'yla bütünleşmek isteyenlerle, kopmak isteyenler arasında kesin bir hesaplaşmayı zorlayabilecek kadar önemli.

Ortadoğu'da kalıcı bir statükodan yana olan ABD bunun yanısıra Kürt sorununun siyasi çözüme kavuşturulması gerektiğinin de farkındadır. Bazı ABD kaynakları PKK'yı şiddet örgütü değil, ayrılıkçı bir örgüt olarak değerlendirmekte iseler de ABD Kürtler'in temsilcisi olarak PKK yerine diğer ılımlı Kürt örgüt ve liderlerini tercih eden bir tutum izlemektedir.

Avrupa ve ABD arasında Kürt sorununun muhtemel çözümüne ilişkin kısmi farklılıklar olmasına karşılık T.C. Devletine "Kürtleri muhatap alan" bir çözüm yönünde "telkine" başlayabilecekleri yönündeki bu ipuçları 2000'li yıllara doğru T.C. devletinin Uluslararası platformlarda epeyce sıkıştırılacağını gösterir niteliktedir.

Kuzey Irak sorunu

Körfez Savaşı'ndan sonra Irak ordusunun saldırısı karşısında, Türkiye ve İran sınırlarına yığılan milyonlarca Kürt ve Türkmen'i koruyabilmek ve yeniden evlerine dönerek güvenli bir şekilde yaşamalarını sağlamak amacıyla bir bölge oluşturuldu. 32'nci paralelden başlayan ama coğrafi bir çizgiden çok değişik endişeler ve amaçlarla çizilmiş çapraşık bir sınırın kuzeyindeki bir coğrafi alanı yani Kuzey Irak'ı ifade ediyor bu bölge. Aslında geleneksel olarak Kuzey Irak Kürtleri'nin yaşadıkları bu bölge Kürdistan diye adlandırılıyor. Kuzey Irak Kürt yönetimi bu sınır içinde, hâlâ Irak'ın hukuken hükümranlığında, ama fiilen onun dışında bir uluslararası vesayet altında kuruldu. Kendisini federe devlet olarak ilan etti kimine göre ise özerk yönetimdir bu. Türkiye, Suriye ve İran ise bu bölgede yaşayan Kürtler'in sonunda bağımsız bir Kürt devleti kuracağı ya da ABD ve Batılı ülkelerin desteği ile böyle bir devletin kurdurulacağından kuşkulanıyor. Bu nedenle Türkiye, İran ve Suriye arasında ne pahasına olursa olsun Kürtler'in ayrı bir devlet örgütlenmesi içine girmemeleri konusunda bir görüşbirliği vardır.

T.C. devleti, esas olarak Kürt liderlerin Saddam yönetimi ile uzlaşmalarını ve Irak'ın toprak bütünlüğünün korunmasını savunan bir politika izledi. Kürt liderler Mesut Barzani ve Celal Talabani ise Saddam'la görüşerek Irak içinde yeniden özerk ya da federatif bir yapıya razı olmama eğilimindedirler. Bu nedenle Kuzey Iraklı Türkmen ve Asuri liderliklerin de onayını almış olarak ABD'nin de eğilimine uyup Saddam yönetimi ile uzlaşma yolundan uzak durdular.

Türkiye, Irak'ın toprak bütünlüğünü Kuzey Irak'ta, Türkiye'nin yanıbaşında bir Kürt oluşumunun ortaya çıkmaması için savunmaktadır. Bunun temelinde şüphesiz Kuzey'de bağımsız bir Kürt Devleti'nin kurulmasıyla Türkiye'den toprak taleplerinin gündeme gelebileceği ve Türkiye'nin bölünebileceği endişesi vardır. Ayrıca Türkiye, bölgenin otoriteden yoksun olmasının PKK açısından bulunmaz bir ortam oluşturduğu inancındadır. Türkiye içindeki PKK eylemlerinden ve PKK'nın eskisi kadar olmasa da varlığını ve etkisini sürdürmesinden Kuzey Irak'taki bu otorite boşluğu sorumlu tutuluyor. Bu nedenle T.C. Irak'ın bölgede yeniden tam egemenliğini kurmasından yanadır.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Madame Mitterrand'ın (sağdan üçüncü) Kürt sorunuyla özel olarak ilgelenmesi resmi görüş yanlılarını epeyce kızdırdı. Mitterrand'ın girişimleri "Batı'nın Kürt sorununa dolaylı müdahalesi" olarak algılandı ve Madame Mitterrand PKK yanlısı ilan edildi.

Kuzey Irak'ta son durum

• Körfez Savaşı'ndan sonra Kuzey Irak'taki 3 milyon kadar Kürtle, sayıları 500 bin kadar olan Asuriler'in ve o tarihte sayılarının birkaç yüzbin olduğu tahmin edilen Türkmenler'in Saddam'ın baskısından ve katliamından korunması için Türkiye'nin önerisi üzerine bölgede Çekiç Güç adı altında, Körfez savaşına katılan müttefiklerin güçlerinden oluşan bir hava birliği oluşturulmuştu.

Birlik Türkiye'de konuşlandırıldı. TBMM önceleri 6 ayda daha sonra 4 ayda bir bu birliğin Türkiye'de kalışı için karar almaktaydı.

Güvenlik Konseyi 32'nci paralelin kuzeyini Irak uçaklarının uçuşuna yasaklamıştı. Bu bir anlamda Kuzey Irak'ta, Bağdat rejiminin otoritesi dışında bir bölgenin oluşturulması demekti.

• Bunun üzerine Saddam yönetimi Kuzey Irak'a karşı başta benzin olmak üzere ambargo uygulamaya başladı. Kuzey Irak'ta Kürtler'in bulunduğu bölgede bulunan bazı petrol kuyularının henüz işletmeye açılamaması nedeniyle Kürtler güneyden kaçak olarak gelen petrolle yetinmek zorunda kaldılar. Ayrıca elektriklerinin önemli bir bölümü de yine güneyden gelmekteydi.

Bu koşullarda Kuzey Irak'ın dünya ile tek bağlantısı ve çıkış yolu Habur kapısı ile Türkiye üzerindendi. Öyle ki, Kuzey Irak'a giren ve çıkan Kürt liderler ve yabancı heyetler Türkiye üzerinden bölgeye geçebiliyordu. Yalnız 1995'in ilkbaharından itibaren İran'ın Kuzey Irak üzerindeki etkinliği arttı ve Kuzeydoğu'daki dağlık İran yolu da kullanılmaya başlandı.

Kürtler bir süre sonra bulundukları bölgeyi Kürdistan olarak ilan ederek özerk bir yönetim oluşturmak amacıyla genel seçime gittiler. Bunu yapmadan önce iki düşman lider Talabani ve Barzani biraraya gelerek Kuzey Irak'ın savaşla değil, ancak barış içinde ve demokratik yöntemlerle sorunlarını çözebileceğini açıkladılar. Başta Amerika olmak üzere Batılıların da isteği buydu.

• Türkiye bu gelişmeden rahatsız oldu. Kürt Federe Meclisi'nin kurulup, Kürt hükümetinin ilan edilmesi Kuzey Irak'ın bir anlamda devletleşme sürecine girmesi demekti. Türkiye, bağımsızlık anlamına gelebilecek, her türlü oluşuma karşı olduğunu, Irak'ın toprak bütünlüğünü savunduğunu belirtti.

• Bunun üzerine Kürt liderler amaçlarının bağımsızlık olmadığını, federe bir yönetim oluşturmayı amaçladıklarını ilan ettiler. Bu aşamada Türkiye'yi tedirgin etmek istemiyorlardı. Ayrıca bölge ülkeleri İran ve Suriye de Irak'ın toprak bütünlüğünden yanaydılar ve bölgede sınırların değişmesini asla istemiyorlardı.

Kuzey Irak'la sınırı olan devletlerin, Irak'ın toprak bütünlüğüne böylesine sıkı sıkıya bağlı oluşlarının en önemli nedeni kendi içlerinde önemli sayılabilecek Kürt nüfus barındırıyor olmalarıdır. Bu nedenle üç ülke Kuzey Irak'ın bağımsızlığına veya benzer bir oluşuma karşı olma konusunda tam bir görüşbirliği içindedirler.

Kuzey Irak'ta oluşturulan Kürt yönetiminin Meclisinde Celal Talabani'nin liderliğini yaptığı Kürdistan Yurtseverler Birliği ile Mesut Barzani'nin lideri olduğu Kürdistan Demokratik Partisi eşit sayıda milletvekili ile temsil edilmektedir. Ayrıca sayıları 500 bin kadar olan Süryaniler'in de Meclis'te temsilcileri vardır. Hükümette de aynı dengeler geçerlidir.

• Kuzey Irak'taki bu iki güçlü cephe, daha doğrusu parti arasındaki işbirliği çok ince denge hesapları üzerine kurulmuştur. Kuzey Irak'ın Türkiye sınırının güneyinde kalan ve Behdinan denilen bölgede Barzani aşireti hakim. Bu bölgede konuşulan dil, Türkiye'de yaşayan Kürtler'in de konuştuğu Kürtçe'nin Kurmançi lehçesidir. Bölgenin güney doğusuna, İran sınırı tarafına ise Soran bölgesi deniliyor ve Talabani'nin hakim olduğu bu bölgede ise Kürtçe'nin Sorani lehçesi konuşuluyor. Kuşkusuz farklılıklar ya da çelişkiler yalnızca bundan ibaret değil.

1994 yılının sonlarına doğru yapılan Kürdistan Demokratik Partisi Kurultayı'nda bu bölgedeki küçük partilerden biri olan Kürdistan Birlik Partisi KDP'ye katılma kararını açıkladı. Bu durum Talabani'ye karşı Barzani'yi üstün bir duruma getiriyordu. Bu tarihten sonra Barzani yeni seçimlerin yapılmasını talep etmeye başladı. Talabani ise dengenin kendi aleyhine bozulacağını kestirdiğinden buna şimdilik kaydıyla karşı çıkıyordu.

• Bu iki parti arasında PKK ile ilişkiler nedeniyle de anlaşmazlık bulunuyor. Talabani önce destek verdiği, sonra şartlar gerektirdiği ve Türkiye ve Batılılar karşı çıktığı için karşısına aldığı PKK ile daha sıcak ilişkilerden yanadır. Barzani ise PKK'ya öteden beri soğuk bakmaktadır. Hatta PKK'nın Kuzey Irak'ta barınmasını ve bulunmasını da istememekte, PKK'yı kendi otoritesine karşı bir engel olarak görmektedir. Ayrıca Türkiye'nin yardımı ve işbirliği için PKK'nın ayakbağı olduğuna inanmaktadır.

1992 yılının sonbaharında Kuzey Irak'taki Kürdistani Cephe'nin Türkiye'nin baskısı ile PKK'ya karşı giriştiği askeri harekatta Barzani'nin peşmergeleri daha kararlı davranmış, Talabani güçleri ise Kürt kanı dökülmesin gerekçesi ile daha ılımlı tavır almışlardı. Ayrıca Türk ordusunun 1992 yılındaki Kuzey Irak operasyonu sonrasında PKK ile yapılan teslim anlaşmasında Talabani aracı olmuş, PKK'nın Kuzey Irak'taki gücü silahlarını bırakmaksızın Talabani'nin bölgesindeki eski bir peşmerge kampı olan Zele'ye nakledilmişti.

1994 yılının yaz ayları geldiğinde Kuzey Irak'ta önceleri İran'ın desteklediği Kürdistan İslam Partisi militanları ile Kürdistani Cephe peşmergeleri arasında İran'ın kışkırtmasıyla çıkan çatışmalar daha sonra Talabani ve Barzani güçleri arasındaki çatışmaya dönüştü. Yurt dışında bulunan Talabani uzun süre Suriye'den Kuzey Irak'a geçemedi. Çatışmalar toprak anlaşmazlığından çıkmış gibi görünse de aslında temel neden iki liderin Kuzey Irak üzerindeki hakimiyet kavgasından ve Habur Gümrüğü'nden geçen kamyonlardan alınan vergilerin Barzani tarafından toplanıyor olmasından kaynaklanmaktaydı.

Bazı çevrelere göre çatışmaların temelinde Avrupa'nın, -daha doğrusu Almanya'nın- Barzani'yi, ABD'nin de Talabani'yi desteklemesi yatıyordu. Batı Kuzey Irak'ın statüsünün ne olacağına kesin karar veremediği için doğru dürüst bir devlet yapılanmasına izin vermemekte ve Kürdistani Cephe'nin fazla güçlenmesini istememektedir. Bu nedenle Birleşmiş Milletler'in 32'nci paralel ile ilgili kararı kaldırılmadığı gibi Çekiç Güç'ün görev süresi de sürekli uzatılmaktadır.

İki Kürt lider arasındaki savaş önceleri Türkiye'nin araya girmesiyle durduruldu ve iki lider ateşkes ilan etti. Arkasından da Fransa'nın araya girmesiyle Paris'te biraraya gelerek yeniden uzlaştılar ve 1995 yılında seçime gidilmesi kararlaştırıldı. Fakat Türkiye'nin şiddetle karşı çıkması ve kendi aralarındaki anlaşmazlığın sürmesi üzerine bunu gerçekleştiremediler.

Türkiye, 1994 yılının sonbaharından itibaren Kürt liderlerin Saddam'la uzlaşmaları için ısrarlıdır. Dolayısıyla bir çeşit hükümranlık olarak nitelendirdiği seçimlerin yapılmasını da istememektedir.

1996 ortasında durum

1994'ün yaz aylarında iki rakip Kürt parti, (KDP ve KYB) arasında çıkan çatışmalar zamanla genişledi, bir iç savaş görünümü aldı. Bu iç savaşın, Ortadoğu'daki barış girişimleri için olumsuz bir faktör olduğunu düşünen ABD, hem çatışmalara son vermek, hem de iki rakip Kürt lideri biraraya getirebilmek için Dublin'de iki toplantı düzenledi. İlki 9-11 Ağustos 1995 tarihinde, ikincisi ise yine aynı yılın 12-13 Eylül tarihlerinde yapılan toplantılara Türkiye de gözlemci olarak katıldı. İkinci toplantıya ise ABD'nin onayı ile İngiltere de müdahil oldu.

Her iki toplantıda da Kuzey Irak'lı Kürt gruplar arasındaki çatışmalara

son verilmesi, Irak Ulusal Kongresi'nin otoritesinin tesis edilmesi, Kuzey Irak'ın Türkiye ve ABD gözetiminde yeniden yapılandırılması ve gümrük gelirlerinin adil bir şekilde paylaşılması gibi ilkeler benimsendi ama bunların hayata geçirilmesi mümkün olamadı. Gerçi iki rakip Kürt parti arasında 1996 yılının bahar aylarında bir ateşkes yürürlükte ama bir işbirliği söz konusu değil.

Öte yandan Dublin sürecinden rahatsız olan ve bu sürece katılmayı amaçlayan PKK, 1995'in sonlarına doğru, KDP'ye savaş açtı. Barzani'nin hakim olduğu bölgelere ve Habur sınır kapısına saldırdı. Sınırdan geçen kamyonlardan haraç alarak KDP'nin gümrük gelirlerini azaltmaya çalıştı. Bu çatışmada Talabani açıkça olmasa da PKK'yı destekledi. Barzani Halil İbrahim gümrüğüne egemendi ama, Talabani de Kuzey Irak'ın kalbi Erbil'i elinde tutuyordu...

1995'in ilkbaharında Türkiye Cumhuriyeti Ordusu'nun Kuzey Irak'a yaptığı büyük harekata rağmen fazla güç kaybetmediği anlaşılan PKK, Türkiye sınırına yakın bölgelerde yeniden toparlanmaya, bir yandan bölgede silahlı bir güç olarak, bir yandan da siyasi bir parti olarak var olduğunu göstermeye çalışıyor. Bu amaçla PKK Kuzey Irak'taki bazı örgütleri de yanına alarak Kürdistan Demokratik Birliği adlı şemsiye bir örgüt kurdu. Bu örgüt aracılığı ile bölgede kurtarılmış bölge ya da askeri merkez oluşturma çabası içine girdi. Böylece Kuzey Irak'ta fiili bir güç haline geleceğini ve Dublin sürecine katılabileceğini planlamaktadır.

Kuzey Irak'taki durum kendisini çok yakından ve dolaysız biçimde ilgilendirmesine rağmen Türkiye 1994'ten bu yana inisiyatifini epey yitirmiş gözükmektedir.

Buna mukabil bazı bölge ülkeleri eskisine oranla Kuzey Irak sorunu ile daha fazla ilgilenmekte, etkin olmaya çalışmaktadır. Önce İran savaşan taraflar arasında arabuluculuk rolü üstlenmeye soyundu. Talabani ve Barzani taraflarını Tahran'a çağırarak çatışmaları sona erdirmeye çalıştı. Bir yandan da Irak'ın toprak bütünlüğünün önemli olduğunu vurgulamakta idi. Ardından Kuzey Irak'lı bin kadar Şii Kürt'ten oluşan Bedir birlikleri, İran sınırından Kuzey Irak'ın dağlık güneydoğu bölgesine girdi. Bu birliklerin bölgede ateşkes sürecine yardımcı olmak amacıyla sınırı geçtikleri söylendi. Bu gelişmeden rahatsızlık duyması beklenen Türkiye, bu konuda İran'ın verdiği güvenceyi yeterli bularak fazla endişelenmedi. İran'ın gerek İran yanlısı gruplara el altından sağladığı destek, gerekse Kuzey Irak'ta çatışan tarafları uzlaştırma konusunda çaba göstererek bölgede etkin olma çabası sürüyor.

Bu arada Ürdün de soruna müdahil olmaya çalıştı. Şubat ayının başında Ankara'yı ziyaret eden Veliaht Prens Hasan Cumhurbaşkanı Demirel'e Amman yönetiminin, "Irak'ın kaderinin belirlenmesinde başlıca rolü oynamakta kararlı olduğu" mesajını verdi. Kral Hüseyin de zaten bir süre önce, Irak'ta Şii, Kürt ve Arap unsurları içeren bir federasyondan yana olduklarını açıklamıştı. Kral Hüseyin'in 1996'nın Mart ayında Londra'da Talabani ile de görüştüğü ileri sürülüyor.

Ürdün ve İran'ın bu girişimlerinden rahatsızlık duyan Suriye'nin de Irak konusuna daha yakın olabilmek ve Bağdat'ın muhalifleriyle daha yakın temas sağlayabilmek amacıyla bir kongre düzenlemeyi kararlaştırdığı bildirildiyse de bu gerçekleşmedi. Buna rağmen Suriye'nin, PKK aracılığı ile Kuzey Irak sorununun ta içinde olduğu da kesin...

Sonuç

Türkiye Kuzey Irak'taki gelişmelerden rahatsız. Bir yandan, 1995'te yapılan ve 35 bin askerin katıldığı büyük harekata rağmen PKK'nın Kuzey Irak'ta, Türkiye sınırına yakın bölgelerde yine yuvalanmaya başlaması ve üç binin üzerinde militanın yeniden sınır boylarında mevzilenmesi endişe doğuruyor. Üstelik de Barzani ile PKK arasında ateşkes imzalanmasıyla bölgede PKK'nın yerleşmesi neredeyse resmileştirilmiş oldu.. Türkiye bir yandan da Kuzey Irak'ta kendi kontrolü dışında herhangi bir Kürt oluşumunun gerçekleşmesi ihtimalinden tedirgindir. Kuzey Irak politikası bu tedirginlik üzerine inşa edilmiştir. Bu nedenle Türkiye Irak'ın toprak bütünlüğünden başka bir çözüme yanaşmadı.

Türkiye bu yoldaki çabalarını 1996 yılına gelindiğinde daha da hızlandırmış görünüyor.

Türkiye bir yandan 1996'da satışına kısmen izin verilen Irak petrolünün Kuzey Irak'ta Barzani'nin kontrol ettiği bölgeden geçerek Türkiye'ye gelmesini sağlamaya, bir yandan da, Barzani'nin Bağdat'la görüşerek bölgedeki otorite boşluğuna bir çare bulunmasına çalışıyor. Ancak boru hattının hiç değilse bir bölümünün PKK'nın denetiminde, ya da tehdidinde olduğu da ortada. Bu nedenle Türkiye Bağdat yönetimi ve Barzani ile birlikte petrol boru hattının güvenliğinden yola çıkarak bölgede yeni bir statü tesisine çalışıyor.

Kuşkusuz Kuzey Irak'ın geleceği Ortadoğu'da kendilerince bir "istikrar" peşinde olan büyük güçlerin, özellikle ABD'nin tavrına büyük ölçüde bağlı. Öte yandan hepsi de "Kürt sorunu"na derece derece hassas bölge ülkelerinin hesapları kadar, K. Irak'ta herşeye rağmen tutunan PKK'nın burada ne ölçüde güçleneceği de belirleyici bir faktör olacaktır.

Kürt toplumu ve ulusçu akım

MARTIN VAN BRUINESSEN

Kürtler'e genellikle devletsiz ulus denir; belki de Kürtler bir devlet kurmak için boşuna çabalamış en kalabalık halktır. Bu görüş Kürtler'in yüzyıllar boyu bir devletleri olmaksızın da mutlu yaşadıkları olgusunu gözardı eder gibidir. Fakat 20. yüzyıl başlarında, Avrupa'daki ulusçuluk akımlarının etkisiyle ulusçu istekler, Ortadoğu'nun diğer etnik topluluklarında olduğu gibi Kürtler arasında da oldukça yaygınlık kazanmıştır. Daha da önemlisi, I. Dünya Savaşı'nın bitiminden bu yana Kürdistan'ı sınırları içinde bulunduran ülkelerin önde gelen siyaset adamları, ülkelerini ulus devletlerine dönüştürmek yolunda kararlı bir tutum içinde olmuşlardır.

Bu devletlerin arasında Türkiye "uluslaştırma" girişimlerinde her zaman en köktencisi olmuştur. "Kürt" sözcüğünün kendisi bile tabu olmuş ve uzun zaman öyle kalmıştır. Kürtler'den bir ulus olarak sözetmek bugüne dek yıkıcılık sayılmış, hatta bu Türkiye'deki aydın seçkinlerin arasında bile şiddetli duygusal tepkiler uyandırmıştır. İran ve Irak'ta asimilasyon hedeflenmiş de olsa, yine de Kürt kültürüne belli bir hoşgörü gösterilmiştir. Şah İran'ında, Farsça okullarda, mahkemelerde ve diğer resmi kullanımlarda tek izin verilen dil olmuş, Kürtçe yayınlara izin verilmemiş ve tüm Kürt örgütleri ve dernekleri yasaklanmıştır. Irak, Kürtler'e belli bir özerklik tanıyan tek ülkedir. Fakat aynı zamanda kendisini Arap ulusunun ayrılmaz parçası saymaktadır. Irak Kürdistanı'nın ekonomik bakımdan hayati bölgeleri Kürtler'in sürülmesi ve Güney Irak'tan gelen Araplar'ın bu bölgelere yerleştirilmesi yoluyla "Araplaştırılmıştır."

Kürt ulusçuluğu büyük ölçüde Türk, Arap ve İranlılar'ın kültürel baskı ve asimilasyon girişimlerine tepki olarak gelişmiştir. 20. yüzyıldan önce Kürt aydın ve aşiret seçkinlerinin çok küçük bir bölümü Kürtler'in ortak çıkarları olan bir topluluk olduğunu düşünmüş ve yazmıştır. Bununla birlikte dayanışma duygularının odağı çoğunlukla bir halk olarak Kürtler olmamıştır, halk yalnızca ailelerine ve aşiretlerine ya da köylerine, İslâm'a ya da daha yaygın olarak belirli bir din önderine bağlılık duymuştur. Tümünün de komşularından pek çok bakımdan farklı olduklarını sezmesine karşın Kürtler kuşkusuz homojen bir topluluk olmamıştır. Karşılıklı olarak her zaman anlaşılır olmayan lehçeler kullanırlar. Dahası, önemli topluluklar has Kürtçe'den farklı diller konuşmaktadır. Aynı dine bağlı oldukları da söylenemez: Çoğunluk Sünnî Müslüman da olsa diğer mezheplerden olanlar da vardır. Eğer nesnel ölçütler kullanılacak olursa, Kürtler bir değil, birden çok etnik topluluk olarak da değerlendirilebilir.

Modern çağ öncesinde Kürtler'in devletle ilişkileri

16. yüzyıldan 20. yüzyıla değin Kürdistan Ortadoğu'nun iki büyük devleti, Osmanlı ve Pers İmparatorlukları arasında bölünmüştü. Her iki devlet de açıkça baskın bir topluluğun olmadığı çok-etnikli bir yapıdaydı. Kuşkusuz değişik kategorilerdeki yurttaşlar arasında ayrım vardı, ancak bu etnik kökenden çok dine ve eğitime dayanıyordu. Kürtler etnik kimliklerini bir yana bırakmadan siyasal mevkiler edinebiliyorlardı ve edindiler de. Durum özellikle Sünnî Osmanlı İmparatorluğu'nda böyleydi, çünkü Kürtler de çoğunlukla Sünnî idiler, ancak Şiî İran'da yüksek konumlara ulaşabilen Kürtler vardı.

Kürdistan yüksek ve uzun sıradağlardan oluşan, zor geçit veren bir bölgedir. Ve coğrafi koşullar nedeniyle iki büyük imparatorluk arasında tampon bölge olmuştur. Her iki impara-

torluğun da bu çevre bölgede doğrudan egemenlik istekleri güçlü değildi, bunun yerine görünüşte itaat, ılımlı vergiler ve savaş durumunda askerî bağlılık karşılığında geniş bölgelerin egemenliği, yerel Kürt yöneticilere bırakılıyordu. Yalnızca ekonomik açıdan anahtar konumda ya da stratejik önemde olan bazı bölgeler merkezden atanan ve düzenli ordu birliklerine kumanda eden valiler tarafından yönetiliyordu. Kürdistan'ın geri kalan bölümünde birkaç soylu Türk ailesi özerk prensliklerin yöneticileri olarak hüküm sürüyordu.

Kürt yöneticisinin merkezî hükümet tarafından tanınması ona olası rakiplerine karşı önemli bir destek de sağlamıştır. Rakiplerin ve küskün ailelerin de bu yüzden komşu imparatorlukla birleştikleri sıkça görülmüştür.

18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda görülen idari reform hareketleri Kürt prensliklerinin zamanla zayıflamalarına ve merkezileştirilmiş bürokrasinin Kürt bölgelerine yayılmasına neden oldu. 19. yüzyılın ortalarında son prenslikler de askerî güçle ortadan kaldırıldılar. Kürt toplumu böylece devletle daha doğrudan ilişkiye girdi –sadece Osmanlı ve İran devletleriyle de değil. Diğer iki imparatorluk, Ruslar ve İngilizler; konsoloslar, kaşifler ve... misyonerler aracılığıyla Kürdistan'da varlıklarını duyurmaya başladılar.

Bu dönemde genellikle Kürt bölgelerinin özerkliğini kısıtlayan idari reformların imparatorluğa Batılı güçler tarafından telkin edilmiş, dahası zorla dayatılmış olduğuna inanılıyordu.

Dolaylı yönetim geri dönüş: Düzensiz Kürt kolluk kuvvetleri

Kürt prensliklerinin ortadan kaldırılmasının ilk sonucu anarşi ve kaos oldu. Yeni yöneticiler, kendilerinden önceki Kürt yöneticilerin tersine kabileleri denetleyemediler. Kan davaları ortaya çıktı, köyler yağmalandı, hırsızlık ve soygun olayları çoğaldı. Yeni yöneticilerden bazıları bölgede güvenliği sağlamak amacıyla kabile başkanlarından hiç olmazsa bazılarıyla güçbirliği yapmaya karar verdiler. Böylece onların rakiplerini ayaklanmacı ve haydut rolüne ittiler, müttefiklerinin yerleşik halk üzerindeki baskılarına da göz yummuş oldular. 19. yüzyılın son çeyreğinde hüküm süren ve Avrupa'nın reform baskılarına karşı güçle direnen II. Abdülhamid döneminde bu tutum, resmî politikaya dönüştürüldü. Abdülhamid, doğu illerinde güvenliği sağlamak amacıyla, reform yanlısı bürokrasi ve orduyu güçlendirmek yerine, Kürt aşiretlerini silahlandırarak *Hamidiye* (Sultan'ın adından dolayı) olarak anılan milis güçlerini oluşturdu. Hamidiye alayları, 1895'te Ermeni köylü kırımına açıkça karışarak kötü bir ün kazandılar. Öte yandan, diğer Kürtlere de aynı ölçüde sert ve acımasızca davrandılar.

Sonraki yönetimler, bilinçli ya da bilinçsiz Hamidiye örneğini izlediler. İngilizler, Irak'ı işgal ve mandaları süresince, belli aşiret başkanlarına idari yetkiler verdiler ve onların komutalarındaki silahlı güçleri yerel kolluk güçlerine dönüştürdüler. Sonuçta yine halkın önemli bir bölümü çaresizlik içinde, baskı altında ezildi. Bu aynı zamanda desteklenen aşiret reisleriyle çekişen diğer yerel liderleri devlete karşı ayaklanmaya itti. Son olarak, Türkiye, Kürdistan İşçi Partisi'nin (PKK) köktenci ayrılıkçı gerillalarına karşı benzer bir Kürt milisi olan "köy koruculari"nı örgütlemiştir.

Aşiretçilik ve modern devlet

Kürt toplumunun aşiretçi yapısını değiştirmek ve çağdaşlaştırmak –ki bunlar 20. yüzyıl boyunca çeşitli hükümetler tarafından açıklanmış hedeflerdir– yerine devlet, en azından bazı durumlarda yalnızca aşiret toplumunun en kötü yanlarını güçlendirmiştir. İlgili devletlerin kötü amaçları olduğunu söylemek için pek az neden görünüyor; Irak'ta, son otuz yılda

ABC ARŞİVİ

Kuzey Irak, özellikle 1960'lardan başlayarak, Iraklı Kürtlerle, yönetimin çatışmalarına, anlaşmalarına, kendi aralarındaki çatışmalarına, kimyasal silah bombardımanına ve "büyük devletler"in bölgede hakimiyet kurma çabalarına tanık oldu.

Kürt hareketinin kendisi de aşiretçiliği zayıflatmakta daha başarılı olamamış, aşiretlerin askerî desteğine başvurarak benzer olumsuz sonuçlara neden olmuştur. Aşiret toplumunda kan davaları ve çekişmeler her zaman görülür, her aşiret reisinin rakipleri ve düşmanları vardır. Bir aşiret reisi Kürt hareketine katılmışsa rakipleri de aynı şeyi yapmayı neredeyse düşünememişlerdir. İki seçenekleri kalmıştır: Tarafsız kalmak ya da harekete karşı olmak. Genellikle yönetim onlara seçenek bırakmamıştır. Benzer olarak, merkezî yönetimle işbirliği yapan her aşiretin karşısında, siyasal nedenlerden çok aşiretler arası çekişmeler yüzünden Kürt hareketine katılan rakipleri olmuştur. Çoğu kentlileşmiş Kürt siyasetçi ve aydınının aşiretçilik ve aşiret siyasetinden nefret etmesine karşın, Kürt hareketi 20. yüzyılın sonlarına değin aşiret ilişkilerinden sıyrılamamıştır.

"Aşiretler" ve "aşiretçilik"ten sözederken Kürt toplumu hakkında yanlış bir izlenim uyandırıyor olabilirim. Kürtler'i göçebe çobanlar olarak betimleyen romantik bakış, büyük oranda yanlıştır. Geçmişte gerçek göçebelerin sayısı bugünkünden fazlaydı, yine de, olasılıkla hiçbir zaman Kürt nüfusunun yarısını bile oluşturmamışlardır. 1920'lerde Türkiye'nin güney komşularıyla olan sınırları göç yollarını kestiğinden pek çok göçebe aşiret yerleşmeye zorlanmıştı. Zamanla Mezopotamya ovasının sıcak kış otlaklarında ya da Türkiye Kürdistanı'nın sulak dağ otlaklarında yerleştiler. Kuzey Kürdistan'daki 1920'ler ve 1930'lardaki ayaklanmalar sonrasında birçok aşiret üyesi Batı Türkiye'ye sürüldü. İran'da göçebe aşiretleri zorla yerleştirme siyaseti izleyen Şah Rıza da birçok aşiret reisini uzak bölgelere sürdü. Hâlâ bütünüyle göçebe olan aşiretler olmasına karşın, bunlar toplam Kürt nüfusunun çok az bir bölümünü oluştururlar. Bugün yaygın olan, aşiretlerin çobanlığı çiftçilikle birlikte yürütmesidir.

Aynı zamanda çok az çobanlık yapan ve bütünüyle çiftçi (ya da kasabalı) olan aşiretler de vardır. Bunlar bütün Kürtler'in şu ya da bu aşirete bağlı olmaları anlamına gelmez; her zaman aşiret dışı kalanlar olmuştur.

Aşiretleri aşiret-dışı Kürtler'den ayıran göçebelik ya da çobanlık değil, aşiret üyeleri arasındaki güçlü bağlardır. Bir aşiret, üyelerinden aynı bağlılığı bekleyen ve onlara aynı koruma ve güvenliği veren çok büyük bir ailedir (bazı aşiretler binlerce haneden oluşur). Çoğu aşiretler ortak bir atadan geldiklerini savunurlar, bu bütünüyle doğru olmasa da, üyelerin dayanışma duygularını güçlendirmektedir. Aşiret dayanışması reise kesin bağlılığı gerektirir. Reise kayıtsız şartsız itaat, belki de aşiretçiliğin en belirgin özelliğidir, bu onun hem gücü, hem de zayıflığıdır.

Kürt bölgelerindeki merkezî hükümet yetkilileri işlerin yürümesini sağlamak için aşiret reisleriyle uzlaşmak zorundaydılar. Böylece reislerin halk üzerindeki etkinliklerini sağlamlaştırarak Kürt toplumunun ekonomik ve toplumsal kutuplaşmasına yardım ettiler. Örneğin çoğu aşiret reisi önceleri aşiretin ortak mülkü olan toprağı özel mülkü olarak tapu kütüğüne geçirtebildi. Ya da toprağı ve diğer mülkleri yönetimle ilişkileri daha zayıf olanların elinden alarak kendilerini yasal mal sahipleri olarak tanıttılar. Bazı reis aileleri yalnızca silahlı ailelerin gücüne dayanarak değil, fakat aynı zamanda memurlarla akıllıca ilişkilere de girerek otoritelerini kendi aşiretlerinden çok daha geniş topluluklara değin yayabildiler.

Kayda değer Kürt nüfusu barındıran ülkelerden seçimlere dayanan gerçek bir parlamentosu olan tek ülke olan Türkiye'de aşiretler arası çekişmeler seçim dönemlerine doğru her zaman kızışır, çünkü seçim kazanmanın ödülleri genellikle oldukça büyüktür. Devlet düzeyinde siyasette yeralmak bir aşiret reisine taraftarları için çok şey yapabilme olanağı verir: Hükümetin yöredeki harcamaları üze-

Mesut Barzani (soldaki) 1975'te Irak ordusuyla girilen çarpışmalar sonucunda dağılan Kürdistan Demokratik Partisi'ni önce "Geçici Komutanlık" adıyla kurdu. Daha sonra tekrar KDP adını alan örgüt 80'den sonraki gelişmelerin başlıca aktörlerinden biri oldu.

rinde etkili olabilir, sözleşmeler, izinler, eğitim ve iş bulma gibi konularda himayeci olabilir.

Sonuç olarak, devlet bürokrasisi ve çağdaş siyasal kurumlarla kurulan ilişkiler aşiret yapısını ortadan kaldırmamış, fakat onu değiştirmiş, belki de sağlamlaştırmıştır.

Nüfus hareketleri ve etnik bilinç üzerindeki etkileri

Bu yüzyıldaki ekonomik ve siyasal gelişmelerin ortaya çıkardığı en çarpıcı değişimler arasında Kürdistan'dan yoğun göç de vardır. İlk göçenler ya iş arayan yoksullar, ya da eğitim ve siyasal kariyer peşindeki seçkinlerdi. Yüzyılın başında İstanbul'da hamallık ve diğer vasıfsız işlerde çalışan birçok Kürt vardı. Olasılıkla Bağdat ve Tahran'da da durum böyleydi. Bu kentlerde ayrıca askerî ve sivil bürokraside yer edinmiş Kürt seçkinleri ve ilk kolejlerde eğitim gören soylu ailelerin çocukları da bulunuyordu. 1920'ler ve 1930'larda Türkiye ve İran'daki çağdaşlaşma yanlısı rejimler sayısız Kürt'ü Batı Türkiye ile orta ve Doğu İran'a sürmüştü. Fakat muhtemelen en büyük nüfus hareketi iş göçüdür.

Bu "ekonomik göçmenler"e önemli kentlerdeki üniversitelerde öğrenim görmeye gelen on binlerce öğrenci ve daha sonraları iç sığınmacılar katıldı. Irak'taki Kürt savaşı (1961-1970, 1974-5 ve 1976'dan sonra), Körfez Savaşı (İran-Irak Savaşı), 1970'lerde Türkiye'deki şiddetli siyasal çatışmalar, ağır askerî baskı ve 1984'ten sonra başlayan küçük ölçekli gerilla savaşı, pek çok Kürt'ün güvenlik kaygısıyla köylerinden ayrılmasına neden olmuştur. Bunların çoğu yine büyük kentlere gittiler. Bütün bu nüfus hareketleri sonucunda bugün önemli sayıda Kürt, Kürdistan dışında yaşamaktadır.

1950'lerde ve 1960'larda etkili olan düşünce okulu, artan iletişim, ekonomik bütünleşme ve özellikle köylerden büyük kentlere kitle göçünün, Üçüncü Dünya ülkelerinin nüfuslarını homojenleştireceğini ve onları yeni uluslara dönüştüreceğini öne sürüyordu. Bu düşünce çizgisine göre Kürtler zamanla ayırt edici ulusal özelliklerini yitireceklerdi. Bu, kesinlikle ne Kürtler, ne de diğer egemen olmayan etnik topluluklarda görülmemiştir. Kürtler yaşadıkları ülkelerin ekonomileriyle gittikçe daha çok bütünleştilerse de, diğer etnik topluluklarla artan ilişkileri onları ayrı bir kimlik taşıdıkları bilincine daha çok yaklaştırdı. Çoğu Kürt, tarih ve kültüründe gurur duyabileceği şeyler aramaya koyuldu. Büyük kentlerde Kürt kültür dernekleri kuruldu ve Kürdistan'dan çok bu kentlerde dergiler yayımlandı. Asimile olmuş ailelerin çocukları bile kendi Kürt kökenlerini yeniden keşfettiler ve Kürtçe öğrenmeye başladılar. Kürt ulusal bilincinin ve gururunun bir kitle olayına dönüşmesi büyük ölçüde Kürdistan dışındaki büyük kentlere göçe bağlıdır.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Celal Talabani'nin 1970'lerin ortalarında örgütlediği Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) KDP ile birlikte Kuzey Irak Kürt hareketinin diğer önemli örgütü.

1958-1980 Irak Kürt hareketi

Kürt ulusçuluğu ilk olarak Irak'ta bir kitle hareketi olmuştur. Gerçekten, Kürtler burada komşu ülkelere göre daha çok hakka sahiptiler ve ortalamaya göre ekonomik refah düzeyleri daha yüksekti. İngilizler'in kurduğu krallık yönetiminin 1958'de popülist-sol bir darbeyle devrilmesinin ardından yeni lider, albay Abdül Kerim Kasım, gerçek demokrasi, köklü bir toprak reformu ve Kürtlere ulusal haklar konularında sözler verdi.

Kasım'ın verdiği sözler gerçekleşmeyince Barzani adamlarıyla dağlara çıkarak bir gerilla savaşı başlattı (1961). Bu savaş kesintilerle 1970'lere değin sürdü ve Kürtler daha da güçlendiler.

Bağdat'ta 1968'de Hasan el-Bekr ve yardımcısı Saddam Hüseyin iktidara geldi. Yeni hükümet Kürtlere ayrıcalıklar tanıdı ve 1970'te önemli ölçüde özerklik sözü veren bir anlaşmaya varıldı. On yıllık bir savaş süresince Barzani Kürt hareketini güçlendirmiş ve bu hareket üzerindeki denetimini pekiştirmişti. Başlıca iki rakibi, İbrahim Ahmed ve Celal Talabani, gerçek KDP olduklarını öne sürseler de, etkin bir biçimde yalıtıldılar ve Barzani ile hükümet arasında istikrarsız bir durumda kaldılar.

Fakat sonraki yıllarda Celal Talabani bağımsız bir lider olarak siyaset sahnesine yeniden çıkacaktı. 1990'lara dek Irak Kürt hareketinde geleneksel aşiret ve çağdaş kent toplumsal tabanlarını temsil eden iki ayrı kanat, Barzani ve Talabani kanatları olmuştur.

Yeni hükümetle gerçekleştirilen 1970 anlaşması dört yıl içinde yürürlüğe girmek üzere, nüfusun çoğunluğunu Kürtler'in oluşturduğu bölgeye

özerklik vaat ediyordu. Irak'ın bilinen petrol rezervlerinin yarısının bulunduğu Kerkük ve Hanikin petrol üretim alanları da bu bölgede kalacaktı. Hükümet, Kürt denetimine bırakmak istemediği bu bölgeleri, özerkliğin yürürlüğe gireceği 1974'ten önce "Araplaştırma" çabalarına girişti. Kerkük'ten sürülen Kürtler'in yerlerine Araplar yerleştirildi.

Sonunda hükümet 1974'te Kürtler'in istediğinden çok daha küçük bir bölgeye, yönetimde Bağdat tarafından seçilecek bir Kürt hükümeti olmak üzere, özerklik tanıdı. Amerikalıların yardım sözünden sonra, Barzani uzlaşmak zorunda olmadığını düşünerek hükümetçe belirlenmiş özerk kurumları tanımadı. Bağdat'tan bütünüyle bağımsız (fakat Tahran'a bağımlı) bir hükümet kurdu. Büyük kentlerden on binlerce Kürt kuzeyde Barzani'ye katıldı. CIA tarafından sağlanan silahlarla güçlenen ve sonraları İran topçusu, İsrail askerî eğitmenleri, İngiliz balistik uzmanlarınca desteklenen Kürt gerilla ordusu, Irak ordusunu uzakta tutarak dağlık bölgede geniş bir "kurtarılmış bölge"yi korudu. Savaşta en az elli bin köylü çarpışmalardan kaçarak köylerini terk etti ve ilk önce dağlara, sonraları da İran'da sığınmacı kamplarına sığındılar.

Mart 1975'te Cezayir'deki OPEC konferansında Şah, Irak'ın güçlü adamı Saddam Hüseyin'le bir anlaşma yaptı. Irak eski bir sınır anlaşmazlığında önemli ödünler verirken, karşılığında Şah da Kürtlere verdiği desteği geri çekiyordu. Yine bir elli, belki de yüz bin Kürt İran'a kaçtı; geri kalanlar da Irak yönetimine teslim oldular.

Bu arada yurt dışındaki Kürt siyasî liderleri, Barzani'nin KDP'sinin yerine geçmek ve yeni hareketlere önderlik etmek amacıyla örgütler kurdular. İran'da Barzani'nin oğulları ve önceki bazı müttefikleri yeni bir KDP için "Geçici Komutanlığı", Suriye'de ise Celal Talabani Kürdistan Yurtseverler Birliği'ni (KYB) örgütlediler.

İran Devrimi ve Kürtler

İran, devrimle birlikte bir kez daha Kürt siyasetinde başlıca etken durumuna geldi. Mahabad Cumhuriyeti'nden (1946) sonra Irak'taki aynı addaki partiden ayırt etmek için KDP-İran olarak bilinen Kürdistan Demokratik Partisi yeraltında etkinlik göstermek zorunda kalmıştı.

Şubat 1979'da İran İmparatorluk Ordusu Şah'ı terketti; polis ve jandarma güçleri de karakolları bıraktılar. Kürdistan'daki ordu üslerinin komutanları denetimi yerel halka-çoğu durumda da KDP-İran temsilcilerine–devrettiler. Altı ay boyunca Kürdistan'da hiç devlet otoritesi yoktu ve Kürt örgütleri durumu denetim altına almak için birbirleriyle yarıştılar.

Öte yandan Tahran'da güç peşindeki hiziplerin hiçbiri Kürtler'in istemlerine boyun eğmeye istekli değildi. Birkaç tur görüşmeden bir sonuç çıkmadı, çünkü hem Tahran'da, hem de Kürtler arasında güçler fazlasıyla bölünmüştü.

Çarpışma kaçınılmaz görünüyordu ve 1979'da Humeyni Kürtleri zorla bastırmak üzere orduyu Kürdistan'a yolladığında uzun bir gerilla savaşı başlamış oldu. Çarpışmalar süresince iki Kürt örgütü güçlenirken diğerleri dağıldılar. En büyükleri ve başarılı olanı, en güçlü desteği Mahabad yöresinden bulan sosyal demokrat KDP-İran; diğeri ise Sanandaj'da üslenen Marksist Komala'ydı.

Önceleri ordu ve Devrim Muhafızları (Pasdaran) gerilla savaşında Kürtlere karşı başarılı olamadılar. Daha sonra hükümet Irak Kürtlerinin desteğine başvurdu.

Daha önceleri zaten Barzani hizibi ve hem Komala, hem de KDP-İran'ın genç sempatizanları arasında çatışmalar olmuştu. Genç İranlı Kürtler Barzani'ye önceki dönemde Şah'la işbirliğine gittiği için kızgındılar.

Barzani yanlıları da İran desteğine gereksinim duyduklarından, dahası KDP-İran ve Komala'nın Irak'la işbirliği yaptıklarına inandıklarından, Irak

FOTOĞRAF: MANUEL ÇITAK

Saddam yönetiminin Kuzey Irak'ta sivil köyleri bombalaması 80'lerin sonlarından itibaren Türkiye-Irak sınırını hareketli bir hale getirdi. Zaman zaman kimyasal silahların da kullanıldığı bu saldırılar sonucu bölgede sık sık insanlık dramları yaşandı.

Kürtlerine karşı ordu ve Pasdaran'a destek verdiler.

İran devrimince tehdit edildiğini gören Irak, İran Kürtlerini etkilemeye çalıştı, fakat buyruklarına uyacak yalnızca birkaç küçük grup bulabildi. KDP-İran ve Komala, askerî ve lojistik desteği kabul ettiler, fakat bağımsızlıklarını korudular. Bu örgütler, Irak Eylül 1980'de İran'a saldırdığında, eylem birliğine yanaşmadılar. KDP-İran, Tahran'a ordunun ağırlığını cepheye kaydırabilmesini sağlayacak bir ateşkes bile önerdi. Ateşkes kabul edilmedi. Savaş boyunca İran ordusu ve Pasdaran zaman zaman Barzaniler'in desteğini de alarak Kürtlere karşı eylemlerini sürdürdüler. 1983'te KDP-İran, İran içlerindeki son mevzilerinden de söküldü.

Irak Kürtleri ve Körfez Savaşı (İran-Irak Savaşı)

Irak Kürdistanı'nda merkezî yönetime karşı gerilla eylemleri, Körfez Savaşı'nın başlamasının ardından hız kazandı. Irak ordusu cephede meşgulken, KYB ve daha sonraları yeniden KDP adını alan "Geçici Komutanlık", Kuzey Irak'taki geniş dağlık bölgeleri denetimleri altına aldılar.

1983 ve 1984'te İran Irak'a karşı, her ikisi de Kürdistan'da olan iki yeni cephe açtı. KDP İran ordusunun yanında yeraldı. 1986'da Tahran, daha sonraları Irak ordusuna karşı birlikte savaşacak olan KDP ve KYB arasında barışı sağladı.

Bir süre için İran'ın güçlü Kürt desteğiyle savaşı kazanabileceği sanıldı. 1988 baharında olayların akışı değişti ve Irak üstünlüğü yeniden ele geçidi. Mart ayında Kürt peşmergeleri İran ordusunun Irak içlerine yürüyerek stratejik önemdeki Halepçe kasabasını ele geçirmesine yardım ettiler. Kasaba kimyasal silahlarla bombalandı ve yüzlerce masum sivil öldü. Bunu Irak'ın İran mevzilerine bir dizi saldırısı izledi. Saldırı gücü kesilen İran, ateşkesi kabul edip barış görüşmelerine başlamaya zorlandı.

Irak ordusu hemen geride kalan Kürt gerillaların üzerine yürüdü. Yüzlerce köy yıkıldı, halk ülkenin başka bölgelerine yerleştirildi. Ağustos ayında KDP'nin elinde tuttuğu vadiler kimyasal silahlarla bombalandı. Sayısı kestirilemeyen kayıplar oldu, yaklaşık yetmiş bin insan panik içinde Türk sınırını geçti.

İran ve Irak arasındaki ateşkesten sonra İran Kürtleri merkezî hükümetle yapılacak görüşmelerden umutluydular. Denetimi güçlü bir biçimde elinde tutan Rafsancani ile uzlaşma olasılığı görünmüştü. Temmuz 1989'da KDP-İran genel sekreteri Abdül Rahman Kasemlo İranlılarla görüşmeler yapmak için Viyana'ya çağrıldı. Kasemlo ve iki Kürt elçisi görüşme masasında öldürüldüler. Yeri doldurulamayacak bir yönetici olan Kasemlo'nun öldürülmesi KDP-İran'ı karışıklık içinde bıraktı.

Devrimci Doğu Kültür Ocakları'nın yöneticilerinden Necmettin Büyükkaya (sağ başta) 1970'lerin Kürt hareketinin önemli isimlerindendi. Büyükkaya 1984 yılında Diyarbakır Cezaevi'nde öldürüldü.

Türkiye Kürtleri

Türkiye'nin askerî ve bürokratik elitleri, Kürt ulusal duygularının herhangi bir şekilde ifadesinden daima rahatsızlık duydular. Devlet güvenliğine karşı, komünizm dahil, algılanan diğer tehditlere olduğundan daha acımasız baskı önlemleriyle, değişmez bir tepki gösteregeldiler. Ayrıca bunlara ek olarak Türk elitinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun tedrici çöküşünün yarattığı travmadan kaynaklanıyor gibi görünen bir toprak bütünlüğü ve ulusal birlik saplantısı Kürt sorununa yaklaşımına damga vurmuştur. 12 Eylül yönetimi de Türkiye'deki Kürt hareketinin Sovyetler Birliği tarafından yönlendirildiğine inandığını ifade etmiştir.

Kürtler ve Cumhuriyet

Cumhuriyetin ilk yılları boyunca, dini ya da aşiret otoritelerinin ve birkaç aydının önderliğinde çok sayıda ciddi Kürt isyanı ortaya çıktı. 1930 sonlarına gelindiğinde doğu illerinde sükunet sağlandı. Belirli büyüklüğe sahip her Kürt köyü, bir jandarma karakolu tarafından kontrol altına alındı.

Menderes dönemi (1950-60), belirli ölçüde serbestlik sağladı ve zora dayalı asimilasyon politikasının gevşemesini de beraberinde getirdi. Köy jandarma karakollarının çoğu feshedildi. Hükümet, Kürt dinî ve aşiret reisleriyle toprak ağalarını kendi safına çekerek bölgeyi denetlemeye çalıştı. Bu mahalli otoriteler, parti sistemi aracılığıyla, başkentteki siyasal güçlerle ittifaklar kurdular.

1960'da Menderes'i devirerek iktidarı ele geçiren subaylar, 1950 öncesi dönemin asimilasyon politikalarını yeniden uygulama yönünde çaba harcadılarsa da, 1961'de yürürlüğe koydukları anayasa, Türkiye'de daha önce mevcut bulunandan çok daha fazla sivil özgürlük getirdi.

Tamamen Kürdistan (örtücü bir deyişle hâlâ "doğu" diye anılıyordu,) tarihi, halkbilimi ve iktisadi meselelerine eğilen birkaç dergi yayımlanmaya başladı. Bu dergiler yayınlanır yayınlanmaz derhal ve fark gözetmeksizin yasaklanmakla birlikte bu, başka dergi ve kitapların (bu arada *Mem u Zin* ve *Şerefname* gibi Kürt edebiyatı ve tarihinin büyük klasiklerinin de) yayınlanmasını engellemedi.

Aynı yıllarda ortaya çıkıp Türkiye İşçi Partisi (TİP) çatısı altında örgütlenen Türk solu da, Kürt meselesiyle ilgilendi. Parti, 1970 yılındaki kongresinde, Kürtleri ayrı bir millet olarak tanıyan ve Kürtlerin maruz bırakıldığı ulusal tahakkümü eleştiren bir sonuç metnini kabul etti.

Kürt hareketinin yükselişi

Kürt aydınları, 1969 yılında Ankara'da ilk legal Kürt örgütü olan Devrimci Doğu Kültür Ocakları'nı (DDKO) kurdular. Benzeri dernekler, kısa zamanda diğer kentlerde de kuruldu. DDKO aylık bülteninde, genel olarak doğu Türkiye'nin iktisadi problemleri, Kürt köylülerinin (Kürt) toprak ağaları ve aşiret reisleri tarafından tahakküm altında tutulması, Türk ordu birliklerinin Kürt köylerindeki şiddetli ve zalimane tutumuna dair yazılar yayınlanıyordu.

DDKO ve TİP'te faal olan Kürtler, yükselmekte olan Kürt hareketinin sol kanadı olarak nitelenebilecek bir kesimi temsil etmekteydiler. Barzani'nin güçlü nüfuzu altında, daha dar kapsamlı milliyetçi bir örgüt, Irak'taki gizli Kürdistan Demokratik Partisi (KDP)'nin kardeşi olarak 1964'te kuruldu. O dönemde Barzani'nin başarıları, Türkiye Kürtlerinin hayallerini daha da güçlendirdi. Muhafazakâr KDP, daha çok geleneksel Kürt seçkinleri arasında taraftar buldu. Kürt hareketinin sol kanadı o zamana değin yalnızca kültürel haklar

İLETİŞİM ARŞİVİ

Köy koruculari, 1984'ten sonra PKK'ya karşı "köyleri koruma" amacıyla kuruldu, ancak zamanla korucuların maaşlarının yüksek rakama ulaşması ve bölgede başlıbaşına bir "güç" haline gelmeleri yoğun eleştirilere neden oldu.

ile toplumsal ve iktisadi eşitlikten sözetmişken, KDP, özerklik, hatta Türkiye Kürtlerinin tam bağımsızlığını hedef olarak görüyordu. 1960'lı yılların sonlarına doğru KDP parçalandı.

1971 Mart'ındaki askerî müdahale, Kürt hareketi için başka yönlerden de bir duraklama anlamına geldi. Türkiye İşçi Partisi ve DDKO feshedilerek faal üyelerinin çoğu hapsedildi. Ordu, halka korku salmak için köylere baskınlar yaptı. İkibuçuk yıl sonra parlamenter demokrasi yeniden kurulup Kürt hareketi yavaşça örgütlenmeye başladığında bu, tamamen yeni bir hareketti; milliyetçi taleplerinde daha köktenci ve aynı zamanda toplumsal tabanı daha genişti. Fakat, Türk solu gibi o da kısa zamanda rakip gruplara bölündü.

1970'li yıllar zarfında Kürt hareketinin büyümesine ve radikalleşmesine katkıda bulunan en belirleyici etmen, Kürt illerinden Türkiye'nin batısındaki şehirlere doğru gerçekleşen göç olmuş olabilir. Böyle büyük sayılarda gelen göçmenler, daha önceki kuşaklarda olduğu gibi tedricen kentlileştirilemez ve asimile edilemezdi artık. Bu göçmenlerin zaman zaman karşılaştıkları ayrımcılık da daha güçlü bir şekilde farklı olduklarının bilincine varmalarını sağladı.

Kentte eğitim görmüş öğretmen ve öğrenciler köylerine döndüklerinde, beraberlerindeki basitleştirilmiş şekliyle yeni siyasî fikirleri kırsal kesime taşıyarak, köylüleri seferber etme çabasına giriştiler.

Bu, sadece 1974-78 yıllarında, hükümetlerin iyi niyetinin değil zayıflığının sonucu olarak meydana gelen göreli liberal siyasî ortamda mümkün olabilirdi.

Bu dönemdeki koalisyon hükümetlerinin her biri de, parlamentoda öylesine az bir çoğunluk desteğine sahiptiler ki, hiçbiri de bu nedenle seçmen kitlesinin küçük bir kesimini dahi karşılarına almaya cesaret edecek durumda değillerdi. Bunun neticesinde, Kürt illerinde 1979 yılında sıkıyönetim ilan edilinceye kadar, Kürt faaliyetlerine karşı kararlı ve güçlü baskı tedbirleri alınamadı.

Bu siyasal seferberliği belirleyen diğer bir etmen de, Kürtler'in Bülent Ecevit'le uğradıkları hayal kırıklığı oldu. Ecevit, 1973 seçimlerinden önce doğu illerini gezerek, başbakan olarak doğunun sorunlarına karşı özel bir ihtimam göstereceği şeklindeki vaadlerinin pek azını gerçekleştirdi.

Kürtler, Ecevit bile kendilerini ortada bırakıyorsa, Türk politikacılarından ne bekleyebileceklerini düşündüler. Bu kuşku, pek çok insanın, "Türkiye'nin vermeyi reddettiği, Kürtler'in almak zorunda olduğunu" ilan eden milliyetçi Kürt örgütlerine kaymalarına neden oldu.

Kürt solu da, Türk solundaki parti ve örgütler karşısında benzeri bir hayal kırıklığına kapılmış bulunuyordu. Bunların çoğu, Kürtler'in kültürel tahakküm altında bulunduğunu, batının doğu karşısında kayırıldığını ve doğunun iktisadi olarak sömürülmekte olduğunu kabul ediyordu. Ancak, önerdikleri çözüm, proletarya önderliğinde ('Türk proletaryası') gerçekleşecek sosyalist bir devrimdi.

Oysa tüm sol hareket, Lenin'in ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı doktrinini kabul etmekteydi.

Sonuç olarak, çok sayıda Kürt, üyesi oldukları Türk parti ve örgütlerini terkederek 1975'ten sonra türeyen ayrı Kürt örgütlerine katıldılar.

Ancak, Kürt hareketi sol çizgiden dönmedi. Hemen tüm Kürt örgütleri Marksist-Leninist olduklarını iddia etmekteydiler. Hepsi de, ayrı bir Kürt ulusunun varlığını savunuyorlar ve kendi kaderini tayin hakkı talebinde bulunuyorlardı.

Belli başlı Kürt örgütleri

Eski DDKO, 1974-75 yıllarında Devrimci-Demokratik Kültür Dernekleri (DDKD) adı altında, önce Ankara ve daha sonra diğer kent ve kasabalarda tekrar canlandı. Tüm Kürt ilericilerini bu derneklerde toplama yönünde bir girişim başarısızlığa uğradı; siyasal görüş farklılıkları ve kişisel rekabet, önemli şubelerin bölünmesine yolaçtı.

Ortaya çıkan ilk siyasi akım, 1975 ortalarından başlayıp 1979 başlarında yasaklanıncaya değin yayına devam eden *Özgürlük Yolu* dergisinin adıyla anılıyordu. *Özgürlük Yolu,* sınıfsal ve ulusal tahakkümü sona erdirmek için en uygun stratejinin, Kürt ezilen sınıfları ile devrimci Türk işçi sınıfı arasında bir ittifak kurmak olduğu kanısındaydı.

Diğer bir grup ise, Komal yayınevi ve *Rızgari* (Kurtuluş) dergisi etrafında gelişti. *Rizgari* grubuna göre, Kürtler'in Kemalistlerden bekleyebileceği hiçbir iyilik olamazdı; bir sömürge halkı olarak, sömürgeci milletin meseleleriyle değil kendi kurtuluş mücadeleleriyle ilgilenmeliydiler. Bu kurtuluş, Kürt proletaryasının önderliğinde sosyalist bir devrim yoluyla elde edilecekti.

1979'da bu gruptan ayrılan *Ala Rizgari* (Kurtuluş Bayrağı), Sovyetler Birliği'ne karşı daha eleştirel bir tutum takındı; diğer konulardaki siyasî fikirleri, eski isimle devam eden grubunkilere nazaran daha esnekti. Tam anlamıyla Sovyet-karşıtı olan tek Kürt örgütü, bazı öğrenci çevrelerinin dışında pek taraftar bulamayan Maocu *Kawa* örgütüydü. Resmen 1976'da kuruldu; iki yıl sonra, Çin'in Üç Dünya teorisine dair anlaşmazlıklar nedeniyle bölündü.

Kürt hareketinin geniş kesimleri de, 1970'li yıllarda sol ideolojilere kaydı. Şivan'ın KDP'si ölümünden sonra feshedilmişti; ancak bir grup sempatizanı, DDKD'nin bazı büyük şubelerini denetimleri altına aldılar. Kendilerini Devrimci Demokratlar olarak adlandırmaya devam ettiler ve yeni kurdukları mahalli derneklere de DDKD adını verdiler. Devrimci Demokrat hareket, kısa zamanda en geniş Kürt teşkilatı haline geldi; 1978 yılında en az 40 şube ve 50.000 kadar üyesi vardı. Kendini Marksist olarak görüyordu ve Sovyet yanlısı Türkiye Komünist Partisi'yle işbirliği kurmak için çalıştı.

Bu örgütlerin büyük çoğunluğu Sovyet yanlısı ya da en azından Sovyetler'e yakın gördükleri sosyalist çizgileri izlediler.

Özgürlük Yolu, DDKD ve Rizgari Moskova tarafından Kürt komünistlerinin temsilcisi olarak tanınabilmek için, hem birbirleriyle, hem de Türkiye Komünist Partisi'yle rekabet içine girdiler. Bu grupların hiçbiri tanınmadı. TKP, tüm Kürt komünistlerini, "hepsi de feodal egemenlik altındadır" dediği Kürt örgütlerini terketmeye davet etti. Sovyet yanlısı grupların üçü, tepki göstererek 1980 başlarında Ulusal Güç Birliği adıyla bilinen bir ortak eylem platformu oluşturdularsa da, bu birlik kısa zamanda parçalandı.

Kültürel haklar ve tahakküm

Kürt örgütleri, ulusun kendi kaderini tayin hakkını nihai amaç olarak görmekle birlikte, kültürel hakların kazanımı hedefine yönelik faaliyetler düzenlemekteydiler. Dergileri, siyasî makalelerin yanısıra, Kürt dili, edebiyatı ve kültürüne de yer ayırmaktaydı. Kürtçe gramer ve sözlükler yayınladılar (fakat bunların hemen yasaklanması nedeniyle dağıtımları gizli olarak yapıldı). Ancak az sayıda Kürt'ün kendi dillerinde okuyup yazabiliyor olmaları nedeniyle, Kürtçe okuma-yazma kursları düzenlediler. Dergiler, Türkçe'nin yanısıra giderek daha fazla Kürtçe kullanmaya başladılar. Hatta 1979 yılında, *Tirej* adlı tamamen Kürt edebiyatına yönelik bir dergi yayınlanmaya başladı. Bütün gruplar, Kürtçe müzik ve şarkılara (gerekli siyasî konuşmalarla birlikte) yer verilen kültür geceleri düzenledi; Kürtçe politik tiyatro yapan kumpanyalar köyleri dolaştılar.

1979 yılında sıkıyönetim ilanıyla, 1970'li yılların ortalarındaki müsamaha havası da sona erdi. 1980'de askerî cuntanın kurulmasından sonra, Kürt dili üzerindeki yasak her zaman olduğundan daha katı bir şekilde uygulanmaya başlandı.

Kürt milliyetçilerinin faal olduğu tüm bölgelerde, askerî harekâtlar yürütüldü ve köylere baskınlar düzenlendi. Kürt örgütlerinin önderlik konumundaki üyelerinin çoğu, saflarındaki üyelerin büyük kısmıyla birlikte tutuklandı.

Kütüphanecilik

1980 sonrası kütüphanecilik

PROF. DR. JALE BAYSAL

☞ Kültür, Yayıncılık

1980 sonrası kütüphanecilik

JALE BAYSAL

Cumhuriyet döneminde kütüphaneciliğimizin kaydettiği gelişmeleri genel olarak şöyle özetleyebiliriz: Kütüphane, kütüphanecilik, kütüphanelerarası işbirliği, bibliyografya, kataloglama, sınıflandırma, yararlandırma gibi temel kavramlar çağdaş düzeyde belirmiş, Türkiye modern bir kütüphanecilik görüşü kazanma yoluna girmiştir. Üniversite düzeyinde eğitim veren üç kütüphanecilik bölümü kurulmuştur.

Derleme Yasası çıkarılmış, ulusal yayınlar denetim altına alınmış, bunları duyuran ulusal bibliyografyalar yayımlanmaya başlamıştır. Millî Kütüphane kurulmuş, Hacettepe ve Orta Doğu Üniversite kütüphaneleri gibi görece büyük üniversite kütüphaneleri ortaya çıkmış, eski üniversite kütüphaneleri Cumhuriyet öncesine göre gelişme göstermiş, halk kütüphaneleri örgütü genişlemiş, başta TÜBİTAK Marmara Bilimsel ve Endüstriyel Araştırma Merkezi'nin kütüphanesi olmak üzere değerli özel konu kütüphaneleri (Special Libraries) kazanılmıştır.

Değerli İslâm yazmaları büyük ölçüde denetim altına alınmış, bunlarla ilgili basılı kataloglar hazırlanmış, Kitap Patolojisi Enstitüsü, mikrofilm ve fotokopi tesisleri ile Süleymaniye Kütüphanesi yeni bir yazma kütüphanesi anlayışı ile yeniden düzenlenmiştir.

Koleksiyonlar eskiye göre gelişme göstermiştir. 1927'de bütün Anadolu'da yaklaşık 185.000, İstanbul'da 438.000 cilt kitap vardı. 1996'da bu sayıların en az on katına ulaşılmıştır.

Türkiye'de Kütüphanecilik alanında son on yılın gelişmelerini şöyle özetleyebiliriz:

26 Aralık 1984 tarihinde Yükseköğretim Kurulu (YÖK) Dokümantasyon ve Uluslararası Bilgi Tarama Merkezi hizmete açıldı. Başta Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi, Millî Kütüphane, Hacettepe ve Orta Doğu Teknik Üniversite kütüphaneleri, TÜBİTAK Enformatik Daire Başkanlığı olmak üzere üniversite kütüphanelerimizin çoğunluğunda, halk kütüphanesi hizmetlerinin bir bölümünde ve genellikle özel konu kütüphaneleri alanında, kütüphane hizmetleri için bilgisayar kullanımı yaygınlaştı. Uluslararası bilgi ağları ile iletişime geçildi, yurtdışı büyük veri tabanlarından yararlanma olanağı yaratıldı. Yükseköğretim Kurulu (YÖK) üniversite kütüphanelerimizdeki organizasyon bozukluklarını düzeltici bir ilke kararını 1982'de aldı, üniversitelerde kütüphane hizmetleri merkezileştirildi, Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlıkları kuruldu. Kütüphanecilik Bölümlerinde Dokümantasyon - Enformasyon Anabilim dalları ile Arşiv Anabilim dalları açıldı. Halk kütüphanelerinin sayısı arttı, yayın alımlarında ve yayın seçimlerinde gelişmeler oldu.

Bütün bunlara 1990'da Türkiye'nin ilk ve tek Kadın Kütüphanesi'nin Fener'de İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne ait bir binada açılmasını da ekleyebiliriz. Kütüphanecilik alanında FID ile birlikte dünyanın en önemli kuruluşlarından biri olan IFLA'nın (International Federation of Library Association) yıllık 61'inci uluslararası konferansının Türkiye'de 20-25 Ağustos 1995'te yapılması da kütüphaneciliğimizin önemli başarılarından biri sayılmalıdır. Bütün dünyadan binlerce kütüphanecinin katılacağı bir konferansa Türk kütüphanecileri ev sahipliği yapmaktadırlar.

Üniversite kütüphaneleri

Yükseköğretim Kurulu Dokümantasyon ve Uluslararası Bilgi Tarama Merkezi: Merkez, öncelikle bütün üniversitelerin bütün eleman-

FOTOĞRAF: ERZADE ERTEM

1974 yılına gelindiğinde il ve ilçelerdeki halk kütüphanelerinin sayısı 1184'ü bulmuştu. "Merkeze uzak" bölgelere kütüphane hizmeti ise Gezici kütüphanelerle sağlandı.

larına, ayrıca da gereksinim duyan bütün araştırıcı ve araştırma kurumlarına hizmet sunma amacıyla 1984' te açılmıştır. Merkez, üniversitelerde öğretimi yapılan her disipline ait 12.000 dergi abonesi ile çalışmalarına başlamış, bunların yanında her alanın en önemli yayınlarının sağlanmasına da girişilmiştir. 1994 yılı istatistiklerine göre 6157 cilt kitap, 9938 başlık süreli yayın, 24.815 tez, 157.728 mikrofiş içermektedir. 5 Nisan ekonomik kararlarından sonra dergi aboneleri için para ödenemediği ve 1995'te bütün dergi alımlarının durdurulduğu bildiriliyor.

Merkez, isteyen araştırmacılara makale fotokopisi sağlamakta ülkemizde hiçbir kütüphanede bulunmayan yayınlardaki makaleleri yurt dışından belli merkezlerden sağlayabilmektedir.

1985 yılı içinde gerçekleştirilmiş olan proje sayesinde birçok yurtiçi üniversiteyle Yükseköğretim Kurulu arasında kurulmuş olan telefaks ağı ile acele durumlarda fotokopilerin hemen sağlanması imkanı yaratılmıştır. Merkezin araştırmacılar için başlattığı en önemli hizmetlerden biri de bilgisayarla yayın tarama hizmetidir. Merkezin uydu aracılığıyla bağlantı kurduğu bilgi merkezi DIALOG Kaliforniya'da bulunmakta 270'ten fazla veri tabanını hizmete sunmaktadır. Bu veri tabanlarında mevcut bilgi parçalarının 120 milyonun üzerinde bulunduğu biliniyor. Erişilen diğer bilgi merkezleri, Dimdi (Almanya), BRS (ABD). Yükseköğretim Kurulu Dokümantasyon ve Uluslararası Bilgi Tarama Merkezi'nin YÖKDOK (Tezler) adlı bir de kendi veri tabanı bulunmaktadır.

1982 ve 1986 yıllarında, Türkiye'deki 27 resmi 1 özel üniversite elemanlarının bu yıllar içinde yaptıkları yayınları ve tez çalışmalarını duyuran "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Yayınlar Katalogu" adlı yayınlar çıkarılmıştır. Merkezde 23'ü uzman, toplam 60 kişi çalışmaktadır.

Bugün için Türkiye'de kuruluş çalışmaları tamamlanmış 52 üniversite, 3 özel vakıf üniversite ve iki yüksek teknoloji enstitüsü vardır. Bu üniversitelerin küçük bir bölümünde henüz kütüphane yoktur.

Yıllar boyunca üniversitelerimizde merkez kütüphaneleri yanında fakülte, seminer, enstitü, klinik vb. kütüphaneleri adları altında çok sayıda çeşitli boyutlarda kütüphaneler bulunuyordu. Bunlar arasında herhangi bir mesleki eşgüdüm veya işbirliği yoktu. Durum sağlıklı bir kütüphane örgütünün kurulmasını engelliyor, yayın alımlarında israfa, savurganlığa, yetersiz ve denetimsiz bir hizmete yol açıyordu. Yükseköğretim Kurulu 19 Ağustos 1982'de üniversite kütüphaneleri için şu ilke kararını aldı:

"Kütüphanelerin merkezi bir kayıt ve yönetim altında toplanması, bir üniversitedeki kitap ve periyodiklerin satınalma ve abonman işlemlerinin tek elden yürütülmesi, uzmanlık konularına ait bazı kitapların kayıtlarının merkezde tutulmak şartıyla bölümlerde bulundurulmasına, ayrıca her kütüphanede Atatürk ve İnkılap Tarihine ait kitapların özel bir yerde toplanarak hizmete sunulmasına karar verilmiştir."

21 Kasım 1983 tarihinde yürürlüğe giren 124 sayılı "Yükseköğretim Üst Kuruluşları ile Yükseköğretim Kurumları'nın İdari Teşkilâtı Hakkında Kanun Hükmünde Kararname" ile her üniversitede bir Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı makamı ortaya çıkarıldı. Bu kararnameye ve ilke kararına bağlı olarak somut işleyişi düzenleyecek bazı yönetmeliklerin de hazırlanması gerekiyordu, bu yapılamadı. Sonuçta bazı aksaklıklara karşın alınan kararların üniversite kütüphanelerimiz için olumlu bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

Türkiye üniversitelerinin kütüphanelerinde genel olarak 4.300.000 kitap, 1.200.000 dolayında süreli yayın bulunmaktadır. Aynı kesimde 275'i kütüphanecilik eğitimi görmüş 1350 eleman çalışıyor.

Üniversite kütüphanelerimizin çoğunluğunda otomasyona geçilmiştir ve bütün üniversite kütüphanelerinde bu yolda çalışmalar sürüyor. CD-ROM veri tabanları da çok büyük ölçüde yaygınlaşmış durumdadır. EARN ve TURPAK bilgisayar ağlarına erişim de birçok üniversitede gerçekleştirilmiştir.

Bütün bu olumlu gelişmelere karşın üniversite kütüphanelerimizin büyük çoğunluğu ile gerek dermelerin boyutları, gerekse verilebilen kütüphane hizmetleri bakımından çağdaş dünyadaki gelişmeleri yakalayabilmiş oldukları söylenemez. Bugün için en önemli sorunlar, parasal kaynakların aşırı yetersizliği ve eğitimli personel sağlamadaki zorluklardır.

Millî Kütüphane

Millî Kütüphane 15 Nisan 1946'da Millî Eğitim Bakanlığı Yayın Müdürlüğü'nde "Hazırlık Bürosu" olarak kuruluş çalışmalarına başlamış, 16 Ağustos 1946'da hizmete açılmış, 23 Mart 1950 tarihli, 5632 sayılı yasa ile bugünkü kimliğine kavuşmuştur. Bugün içinde bulunduğu, özel olarak Millî Kütüphane için yaptırılmış binaya 1983'te taşınmıştır. Kültür Bakanlığı'na bağlı bir Başkanlık olarak yönetilmektedir. Görevi yurt içinde yayınlanmış bütün kütüphane malzemesini toplamak, bunların bibliyografyalarını yayınlamak, yurt dışında ülkemiz üzerine yayınlanmış bütün eserleri olabildiğince toplamak ve yararlandırmaya sunmaktır. Yazma ve nadir eserleri ve bunların mikrofilmlerini içeren bir arşiv oluşturmak da görevleri arasındadır. Birleşmiş Milletler, UNESCO, FAO, OECD gibi uluslararası kuruluş yayınları için depoziter kütüphanedir. Online taramalar yanında çeşitli bilgi bankalarına ait CD-ROM koleksiyonları da kurmaya çalışmaktadır. Bilgisayar uygulamaları, 1990-91 yıllarında sürdürülen otomasyon projesi ile başlamıştır.

Yeni harflerin kabulünden sonra yayınlanan bütün yerli eserlerimizin bibliyografyası Derleme Müdürlüğü tarafından yayınlanıyordu. Millî Kütüphane Kuruluş Kanunu'ndan beş yıl sonra kabul edilen ek bir kanunla Millî Kütüphane Bibliyografya Enstitüsü kurulmuş ve *Türkiye Bibliyografyası* bu tarihten sonra Millî Kütüphane tarafından çıkarılmıştır. Millî Kütüphane bu yayın yanında *Türkiye Makaleler Bibliyografyası*'nı da çıkarmaya başlamıştır.

Millî Kütüphane Koleksiyonu, 882.435 cilt kitap (872.696 basma, 9739 yazma) 4892 başlık süreli yayın, 94.178 mikrofiş, 9880 mikrofilm, 6658 harita, 419 atlas, 6700 nota, 5840 plak, 497 makara ses bandı, 4669 kaset ses bandı, 272 video kaset, 913 tablo, 3669 pul, 78 para, 46.230 afiş, el ilanı vb. içermektedir.

Millî Kütüphane'de 72'si uzman ve kütüphanecilik bölümü mezunu, toplam 186 kişi çalışmaktadır.

TÜBİTAK Enformatik Daire Başkanlığı

Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK)'ın 1963 tarihli Kuruluş Kanunu'nun ikinci maddesinin i fıkrası "kurumun çalışmaları ile ilgili alanlarda yayınlar yapmak veya bu gibi yayınları desteklemek ve bir dokümantasyon merkezi kurmak... kurumun görevlerindendir" kaydını içermekteydi. Dokümantasyon merkezi kurma çalışmalarına 1965 yılı Mart ayında geçilmiş, başlangıçta TÜRDOK (Türkiye Dokümantasyon) adını taşıyan kuruluş millî dokümantasyon merkezi olma amacına yönelmişti. 1996 yılında aynı kuruluş Türkiye Bilim-

İLETİŞİM ARŞİVİ

1980 sonrası, önceki yıllara göre kütüphanecilik alanında önemli değişimlerin yaşandığı bir yıl oldu. Bu dönemde yıllardır işlevlerini sürdüregelen köklü kütüphanelere özel konu kütüphaneleri (Special Libraries) de eklendi.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Üniversite kütüphaneleri ile ilgili 80 sonrasında "her üniversite için bir Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı kurulması" kararı alınmasına ve kütüphanelerin çoğunluğunda otomasyona geçilmiş olunmasına rağmen "kaynak ve personel yetersizliği" bu kütüphanelerin önünde bir engel olarak durmaktadır.

sel ve Teknik Araştırma Kurumu, Enformatik Daire Başkanlığı, Enformasyon Hizmetleri Müdürlüğü adı ile çalışmalarını sürdürmektedir. "Enformasyon Hizmetleri Müdürlüğü'nün amacı, TÜBİTAK'ın çalışma kapsamına giren konularda, bilimsel ve teknolojik araştırma yapanların her türlü bilgi ve belge gereksinimini karşılamaktır.

Bunun yanısıra, "Türkiye'de enformasyon hizmet ve sistemlerinin geliştirilip yaygınlaşmasında eşgüdüm ve işbirliğini sağlamak; ulusal enformasyon politikalarının oluşturulmasına ve planlamasına yönelik çalışmalar yapmakla da görevlidir" demektedir. Enformasyon Hizmetleri Müdürlüğü, bilgi erişim hizmetlerini TÜBİTAK'ın bilgi erişim sistemi olan TÜBES aracılığı ile gerçekleştiriyor. Bu hizmetler, çevrimiçi (on-line) veya kompakt disklerle (CD-ROM) verilmektedir. Merkez, ulusal kuruluşlarımızla INTERNET arasında aracılık görevini de üstlenmiştir.

Özel araştırma kütüphaneleri

Büyük araştırma kütüphaneleri yanında Türkiye'de kamu ve özel kesim alanlarında pek çok özel araştırma (veya özel konu) kütüphanesi (Special Library) yer almakta ve bunların sayısı özellikle özel kesimde her gün artmaktadır. Bunlar yalnız kütüphane değil, Dokümantasyon Merkezi, Enformasyon Merkezi, Bilgi İşlem Merkezi gibi adlar taşıyorlar.

Başta Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi olmak üzere, TÜBİTAK, Marmara Araştırma Merkezi Cahit Arf Kütüphane ve Dokümantasyon Merkezi, Atom Enerjisi Kurumu, DPT (Devlet Planlama Teşkilâtı), TSE (Türk Standardları Enstitüsü) kütüphanelerini anabiliriz. Özel kesimden ASELSAN (Askeri Elektronik Sanayii), Koç Holding AR-GE Merkezi, Türkiye Şişe Cam Sanayii, Türkiye Çimento Üreticileri Birliği Araştırma ve Geliştirme Merkezi, İstanbul Ticaret Odası Dokümantasyon Merkezi sayılabilir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi: Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi Türkiye'nin sosyal bilimler alanındaki en zengin bilgi kaynaklarından birine sahiptir. 1876'da Meşrutiyetin ilânı ve ilk Osmanlı Meclisi'nin çalışmalarına başlaması ile birlikte bu çalışmalar için gerekli bazı kitapların toplanmasına da başlanmıştır. 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilânı ile beraber meclis çalışmalarının yapıldığı Adliye Sarayı-'na bir meclis kütüphanesi kurulmuş, sonradan Çırağan Sarayı'na taşınmış ve Çırağan Sarayı ile birlikte kütüphane de yanmıştır. Son Osmanlı Meclis Kütüphanesi Çifte Saraylar'da meclis binası içinde yeniden kurulmuş, 1923'te Cumhuriyet'in ilânından sonra bu kütüphaneye ait 2700 kadar kitap ve süreli yayın Türkiye Cumhuriyeti Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi'ne gönderilmiştir. 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'da çalışmalarına başlamasından sonra 28 Eylül 1920 tarihinde Canik mebusu Mazhar Bey bir meclis kütüphanesi kurulması için takrir vermiş, Aydın mebusu Gevherî Bey'in de gayretleri ile ve 4000 lira tahsisat ayrılarak bugünkü meclis kütüphanesinin kuruluşu için ilk adım atılmıştır. Kütüphane 21 Aralık 1961'de bugünkü meclis binasına kütüphane için ayrılmış bölgeye taşınmıştır. Bugün Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphane ve Dokümantasyon Dairesi adını taşımaktadır. 215.000 cilt kitap, 1000 başlık süreli yayın, 5000 mikrofilm, 55.000 ciltli gazete ve dergi içermektedir. 1979 yılında başlatılan kütüphane hizmetlerinin otomasyonu projesi 1985 yılında tamamlanarak uygulamaya konulduğunda kütüphane, Türkiye'nin bilgisayara dayalı olarak işleyen ilk kütüphanesi ol-

muştur. 1970'lerde Derleme Yasası kapsamına alınarak yerli yayınlardan kendi çalışma alanını ilgilendirenleri ücretsiz elde edebiliyor. İngiltere'den POLİS ve PROFİLE bilgi merkezlerine ve TURPAK bilgisayar ağına erişimi sağlanmıştır. En değerli yanı Milletvekillerinin bilgi gereksinimlerini karşılama amacıyla kendi içinde ürettiği veri tabanlarıdır: TUTBAN (Tutanak Bilgi Bankası), KİTBAN (Kitap Bilgi Bankası), DOKBAN (Gazete Dokümantasyonu), KABBAN (Kabineler Bilgi Bankası), BİYBAN (Devlet Adamları Biyografileri), MİLBAN (Milletvekilleri Biyografileri)

Kütüphanede 32'si uzman, toplam 55 kişi çalışmaktadır.

İslâm Konferansı Teşkilâtı'na bağlı İslam Tarih Sanat ve Kültürü Araştırma Merkezi (IRCICA) Kütüphanesi: Merkezin ana amaçlarından biri de İslâm Kültürü ve Toplumu'nu esas alan bir danışma kütüphanesinin kurulması ve geliştirilmesi olmuştur. Kütüphane dermesinin içinde değerli nadir eserler de bulunmaktadır. Bugün için 400.000 cilt kitabı, 7000 gri yayını, (temininde güçlük çekilen, geleneksel kitap ticareti yolu ile sağlanamayan konferans bildirisi, tez, rapor gibi yayınlar), 300 kadar yayınlanmamış doktora tezlerine ait mikrofilm ve mikrofişi, 971 tane atlas, harita ve planı, 400 tanesi bakım halinde okul dergilerinden oluşan 1291 süreli yayını bulunmaktadır. Uluslararası kataloglama ve sınıflama sistemleri ile ve bilgisayarla çalışır. Çok hızlı bir gelişme göstermektedir.

TÜBİTAK Marmara Araştırma Merkezi Cahit Arf Kütüphane ve Dokümantasyon Merkezi: Özel konu kütüphanelerimiz arasında ayrıca anılması gereken bir merkezdir. 1972'de kurulmuştur. 30.000 cilt kitap, 3445 başlık süreli yayın, 7000 rapor, 1000 tez, 100.000 standard ve patent içeriyor.

Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi: Türkiye'de Osmanlı döneminden başlayarak bir kadın hareketi varolmuştur. Atatürk devrimlerinin getirdiği önemli kazanımlar ile bir süre hızını yitiren bu hareket, 1980 sonrasında yeniden canlandı. Bugün üst yönetim katlarında ortaya çıkan kurumlar, Kadın, Aile, Çocuk ve Özürlülerden Sorumlu Devlet Bakanlığı, Başbakanlık Kadın ve Sosyal Hizmetler Müsteşarlığı, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü, bu hareketin uzantılıdır.

Her hareketin ve eylemin bir bilgi temeline dayanması gerektiği görüşünden yola çıkan beş girişimci kadın, 1990 yılı 14 Nisan'ında, İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin tahsis ettiği tarihi bir binada kütüphaneyi ve Bilgi Merkezi'ni açtılar. Belediye işletme giderlerini üstlenmekte, bunun dışındaki harcamalar kuruculaların geliştirdikleri vakıf tarafından karşılanmaktadır. Kütüphanede 5000 kadar kitap, 200 başlık süreli yayın, 1500 dia, 300 kadar fotoğraf, 100 kadar ses bandı bulunuyor.

Kütüphane ve Bilgi Merkezi, sergiler, paneller, uluslararası toplantılar, konferanslar, konserler düzenliyor, yayın yapıyor. Bunlar arasında *Osmanlı Kadın Dergileri Bibliyografyası* ve yayma hazırlanan Kadın *Yazarlar ve Kadın Konulu yayınlar bibliyografyası 1955-1990* özellikle kayda değer.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü: Önemli bir bilgi merkezi olarak bu arşivimize de kütüphaneler yanında yer vermek gerekir. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü 1984'te kurulmuştur. 16.700 cilt kitap, 800 başlık süreli yayın, 1494 rapor, 752 tez içeriyor. Osmanlı Arşivinde 150 milyon belge, Cumhuriyet Arşivinde 2 milyonun üzerinde belge var. Bunların 100.000'i hizmete sunulabilmektedir. Birime ait iki veri tabanı bulunuyor: Osmanlı Arşivi, Cumhuriyet Arşivi.

İLETİŞİM ARŞİVİ

1946'da kurulan Milli Kütüphane, özel olarak inşa edilen binasına 1983 yılında taşındı. Kütüphane'nin koleksiyonu 882.435 cilt kitap ve 4.892 başlık süreli yayından oluşuyor.

Cumhuriyet Arşivinde 56'sı uzman, toplam 110 kişi, Dokümantasyon Dairesi'nde 18 kişi çalışmaktadır.

Halk kütüphaneleri

Bütün kullanıcılara açık olan kütüphaneler, Osmanlı İmparatorluğu döneminde yüzyıllar boyu çeşitli özel vakıflara bağlı olarak çalışmalarını sürdürmüş, 1826 yılında Evkaf Nezareti'nin kuruluşu ile ortak bir denetim altına alınmışlardır. 1869 yılında Maarif Nezareti'nin kurulması ve Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin yürürlüğe girmesi ile de kütüphane hizmetleri devletin yükümlülüğü altına alındı. Cumhuriyetten sonra 1925-26 yıllarında bir süre Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleti Harp Dairesi Müdürlüğü görevinde bulunan Dr. Hamit Zübeyir Koşay, 1925 yılında hazırladığı bir raporda kütüphanelerin durumunu şöyle özetlemişti:

"1925 yılında Türkiye Cumhuriyeti'ni oluşturan 64 il, 395 ilçeden 45 il merkezi ve 366 ilçede umumî (herkese açık) kütüphane yoktur. İstanbul kütüphanelerinde yüzbinlerce kitap bulunmasına karşılık bütün Anadolu'da en çok 60-70 bin cilt kitap bulunuyor. Bunlar çok yüksek müzelik değeri olan eserler olmakla beraber günün gereklerini karşılamaktan uzaktırlar. Genellikle iki-üç yüzyıl önceki İslam skolastik ilminin damgasını taşıyorlar. Bu gibi eserlere sarıklı ulema sınıfının kütüphanesi ve binalara da cami ve tekkelerin tamamlayıcı bir bölümü olarak bakabiliriz. (...) çağın gereklerini karşılayacak kütüphaneleri yeniden kurmak zorundayız."

Hars Müdürlüğü, 7 Şubat 1926'da yerini Müzeler, Güzel Sanatlar ve Kütüphaneler adlarını taşıyan üç ayrı müdürlüğe bıraktı. Kütüphaneler Müdürlüğü 1960'ta Genel Müdürlük haline getirildi ve herkese açık kütüphaneler topluca "Halk Kütüphanesi" adı altında toplandı. Kütüphaneler Genel Müdürlüğü Kültür Bakanlığı'na bağlıdır. Türkiye'deki bütün halk ve çocuk kütüphanelerinin yönetiminden sorumludur, ayrıca belediye, okul ve vakıf kütüphaneleri denetleme yetkisi vardır.

1932-1950 yılları arasında halk kütüphanesi işlevlerini büyük ölçüde Halkevi kütüphaneleri karşılamıştır. 1944'te 82 halk kütüphanesi, buna karşılık 395 halkevi kütüphanesi, 230 halk okuma odası, 366 halkodası vardı.

1994 Ağustos ayı verilerine göre il ve ilçelerdeki halk kütüphanesi sayısı 1184'tür. Gezici kütüphanelerle de ulaşım ve benzeri olanaksızlıklar nedeniyle yerleşik halk kütüphanelerinden yararlanamayan, merkezden uzak semtlerde, kasaba ve köylerde yaşayanlara kütüphane hizmeti ulaştırılmaya çalışılıyor. Yerleşik kütüphanelerde güncel konularda konferans, sempozyum ve benzeri etkinlikler düzenlenmektedir. 1993 yılından başlayarak yasak yayın uygulamalarına son verilmiştir.

1994 yılı verilerine göre halk kütüphanelerinde toplam 10.027.738 kitap bulunmaktadır. 418'i kütüphanecilik eğitimi görmüş 4266 personel hizmet vermektedir. 1993 yılı sonu verilerine göre yıl boyunca 22.752. 970 yararlanma kaydedilmiştir.

Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Kültür Bakanlığı Kütüphaneler Genel Müdürlüğü'ne bağlı kütüphanelerden biridir. 24 Haziran 1884 tarihinde "Kütüphane-i Umumî-i Osmânî" adıyla açılmıştır. Devlet eliyle kurulan ilk kütüphanedir. 1934 tarihli Basma Yazı ve Resimleri Derleme Kanunu uyarınca, Türkiye'de basılan kitap, dergi, gazete, afiş ve benzerlerinin birer nüshası bu kütüphaneye verilir. Derleme nüshası alan diğer kütüphanelerimiz şunlardır: Millî Kütüphane, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphane ve Dokümantasyon Merkezi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, İzmir Millî Kütüphanesi (bir vakıf kütüphanesi).

Kütüphanenin ilk binası 1506 tarihinde yapılan Beyazıt Külliyesi'nin imâret bölümündedir. 1948 ve 1953 tarihli iki ayrı Bakanlar Kurulu kararı ile külliyenin imaret bölümünün bir parçası daha kütüphaneye verilmiş, Maliye Bakanlığı'nın 1974 tarihli başka bir kararı ile eski Dişçilik Okulu binası da kütüphaneye eklenmiştir.

Kütüphanede 373.970 cilt kitap bulunmaktadır. Bunlardan 11.120'si yazma, 27.348'i Arap harfli basmadır. 18.962 başlık süreli yayın vardır. Son beş yıldan bu yana otomasyona geçme çalışmaları sürdürülmektedir.

Süleymaniye Kütüphanesi: Kültür Bakanlığı Kütüphaneler Genel Müdürlüğü'ne bağlı bir başka büyük kütüphane de Yazma Eserler Merkezi olarak geliştirilen Süleymaniye Kütüphanesi'dir. Kanuni Sultan Süleyman'ın buyruğu ile 1549-1557 yılları arasında Mimar Sinan tarafından yapılan Süleymaniye Külliyesi'nin bir bölümünde, 1918 yılından bu yana çalışmalarını sürdürmektedir. 95 ayrı yazma eser koleksiyonundan oluşuyor. Bu koleksiyonda yer alan en büyük bölümü yazma, eski harfli basma ve yeni harfli basma eserlerin toplam sayısı 116.076. Yazmalar: 67.152.

Kütüphanenin amacı İslâm kültürü ile ilgili yayınları bünyesinde toplamak, kütüphanenin ve bağlı kütüphanelerin yazma koleksiyonlarının özelliklerine göre kataloglarını yapmak ve yayınlamak, üniversite, müze, belediye kütüphaneleri de

içinde olmak üzere İstanbul kütüphaneleri yazma eserler toplu katalogunu hazırlamak, İstanbul dışında bulunan yazma koleksiyonlarının katalogunu hazırlamak, yazma eserlerin mikrofilm arşivini yapmaktır.

Okul Kütüphaneleri: İlk ve ortaöğretim düzeyindeki okulların kütüphanelerini bu başlık altında topluyoruz. Türkiye kütüphaneleri arasında en az gelişmiş kesim okul kütüphaneleri kesimidir. Bunun nedeni kaynak yetersizliği, bina sorunları, kütüphaneci eleman yokluğu ve özellikle öğretim yöntemlerimizdeki eksikliklerdir. Bu kütüphaneler için genel olarak 15 milyonluk bir dermeden ve 7000 kütüphaneden söz ediliyor. Elde kesin sayılar yoktur.

Kütüphanecilik Eğitimi: Başlangıçta usta çırak ilişkisi çerçevesinde yürütülüyordu. İlk resmî kütüphanecilik kursu, Fransa'da kütüphanecilik eğitimi gören Fehmi Ethem Karatay tarafından, İstanbul kütüphanelerinde çalışanlar için 1925-1926 yıllarında yapılmıştır. 1936 yılı başında, Yüksek Ziraat Enstitüsü Müdürü olarak ülkemize gelen Dr. Josef Stummvoll tarafından Ankara'da kurslar açıldı. 1942 yılı başında, Almanya'da kütüphanecilik eğitimi gören Adnan Ötüken, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde iki ayrı düzeyde, kütüphanecilik kursları açtı ve bu çalışma on yıl sürdü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Ford Vakfı'nın desteği ile 1954-1955 ders yılında ilk Kütüphanecilik Bölümü'nü kurdu.

İkinci bölüm, 1964-1965 ders yılı başında, Alman kütüphaneci Prof. Dr. Rudolf Juchhoff'un başkanlığında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde açıldı.

1972-1973 ders yılı başında Hacettepe Üniversitesi, ilk iki yılda yalnız lisansüstü program uygulayan bir bölüm kurdu ve daha sonra lisans öğretimine geçti. Her üç bölümde de yüksek lisans ve doktora programları uygulanmaktadır.

Ankara'daki bölümlerde Kütüphanecilik, Dokümantasyon ve Enformasyon ve Arşiv Anabilim Dalları vardır. İstanbul'da Arşiv Anabilim Dalı yoktur. Arşiv Bölümü Marmara Üniversitesi çatısı altında ayrı bir çalışma yürütmektedir.

Kütüphanecilik Yayınları: Yayın alanında son on yılın en önemli olayı 1993 yılında *Dewey Onlu Sınıflandırma Sistem*inin 20. baskısının Millî Kütüphane tarafından Türkçe'ye kazandırılmasıdır. Aynı konuda İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü çevresinde eğitim amacıyla çoğaltılmış "Kısaltılmış Dewey Onlu Sınıflandırma ve İlişki Dizini" daha kullanışlı bir metindir.

1949 yılında kurulmuş bulunan Türk Kütüphaneciler Derneği'nin 1952'de yayınlamaya başladığı Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, 1987 yılından bu yana Türk Kütüphaneciliği adını alarak yayınını sürdürüyor. Ağır tempolu olsa da kütüphanecilik bölümleri çevresinde gelişen bir kütüphanecilik yayınları çalışması gözlemlenmektedir.

KAYNAKÇA

Doğan Atılgan, "Türkiye'de Kütüphaneciliğin Gelişimi", *Türk Kütüphaneciliği* 9,1 (1995), s. 10-20.

Jale Baysal, "Kütüphanecilik". *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* 42. İstanbul, İletişim Yayınları, 1984. s. 1305-1322.

Jale Baysal, *Kütüphanecilik Alanında Yeni Kavramlar, Araçlar, Yöntemler*. 2. Bası. İstanbul, 1987. XII, 220 s.

Jale Baysal, *Resmî Daire Kütüphaneleri ve Dokümantasyon Merkezleri*. Ankara, Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu yayını, 1972. 121 s.

Beyazıt Devlet Kütüphanesi Hizmet Kılavuzu 1 Nisan 1988. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. (16 s.)

Hasan Keseroğlu, *Halk Kütüphanesi Politikası ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Durum*. İstanbul, Türk Kütüphaneciler Derneği İstanbul Şubesi, 1989. 229 s.

Kültür Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, *Türkiye Kütüphaneleri ve Diğer Bilgi Merkezleri*. Ankara, 1989. IX, 891 s.

Kültür Bakanlığı Kütüphanecilik Dizisi: 17

Erol Pekin, Neslihan Uraz, Ayhan Tuğlu, *Kısaltılmış Dewey Onlu Sınıflandırma ve İlişki Dizini*. (İstanbul 1995)

Not: Eğitim Amacıyla Çoğaltılmıştır.

Özer Soysal, *Çağdaş Eğitim ve Türkiye'de Okul Kütüphanesi*. Ankara, 1969. 171 s.

TÜBİTAK Enformatik Daire Başkanlığı Enformasyon Hizmetleri Müdürlüğü (EHM).

Not: Tanıtım broşürü.

Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu Enformatik Daire Başkanlığı Enformasyon Hizmetleri Müdürlüğü, *Türkiye Bilgi Merkezleri Rehberi*. Ankara, TÜBİTAK matbaası, Haziran 1994. 65 s.

Nilüfer Tuncer, "Üniversite Kütüphanelerinin Merkezileştirilmesi Konusunda Yükseköğretim Kurulu'nun Görüşü ve Yükseköğretim Kurulu Dokümantasyon Merkezi". *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* 32 (1983), s. 69-72.

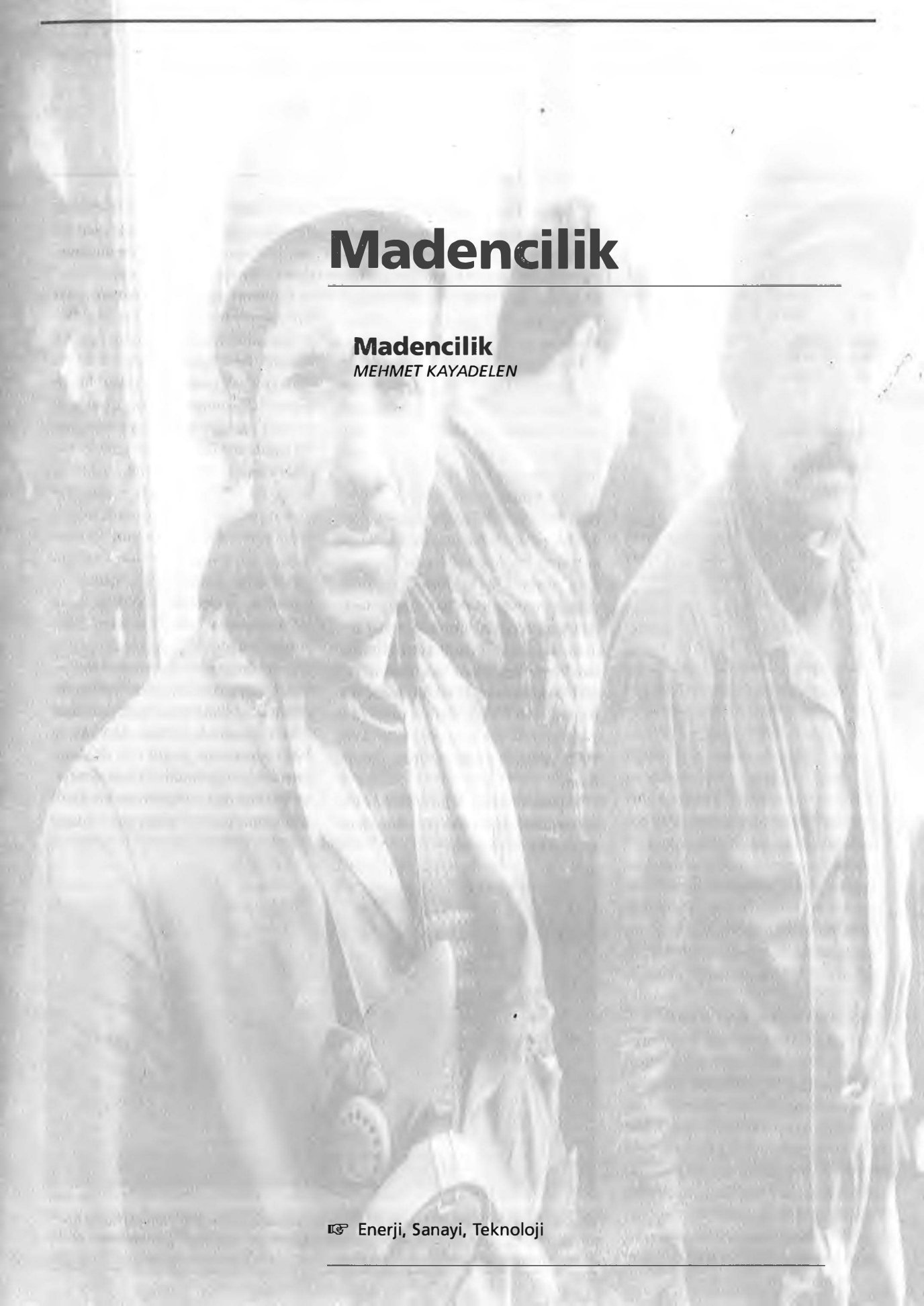
Nilüfer Tuncer, "Yükseköğretim Kurulu Dokümantasyon ve Uluslararası Bilgi Tarama Merkezi". Yükseköğretim bülteni Sayı 1, Mart 1986, s. 33-35.

Üniversite Kütüphaneleri Tanıtım Katalogu. Handbook of University Libraries. Samsun, 1994. VII, 254 s.

Madencilik

Madencilik

MEHMET KAYADELEN

☞ Enerji, Sanayi, Teknoloji

Madencilik

MEHMET KAYADELEN

Toplam Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) içinde madencilik sektörünün payı 1981-1989 yılları dışında, Planlı Dönemde yüzde 2'nin altında seyretmiştir. 1980'li yıllarda, enerji kaynağı olarak linyite önem verilmesi, sektör payının bu yıllarda yüzde 2-2.5 düzeyine çıkmasını sağlamıştır.

Kalkınma Planlarında, toplam sabit sermaye yatırımlarında (SSY) madencilik sektörüne ayrılması hedeflenen pay yüzde 3.4 ile 6.1 arasında değişmiş; gerçekleşmeler ise, I. Plan dışında, hep hedeflenenden düşük olmuştur. Toplam SSY içinde madenciliğe ayrılan payın azalma hızı son yıllarda artmış ve bu pay 1993 yılında yüzde 1.4'e düşmüştür. Sektörün ekonomideki payının giderek daha da azalacağını gösteren bu durumun temel nedeni, sektörde önemli ağırlığı bulunan kamu kesiminde yatırımların sürekli kısılmasıdır. Nitekim, madencilik sektörü SSY içinde kamu payı 1984 yılında yaklaşık yüzde 92 iken, 1993 yılında yüzde 54 düzeyine inmiştir.

Toplam dışsatım içinde madencilik sektörünün payı 1980 yılı sonrasında sürekli azalmıştır. Örneğin, 1980 yılı öncesinde yüzde 6 dolayında olan bu pay, 1993 yılında yüzde 1.5'e düşmüştür.

Toplam dışalımda sektörün payı ham petrol fiyatlarındaki değişikliklerden etkilenmektedir. İkinci petrol krizinin hemen sonrasında (1980 yılında) bu pay yüzde 39'a yükseldikten sonra; bir yandan toplam dışalımın artması ve diğer yandan da ham petrol fiyatlarındaki düşüş nedeniyle, sürekli azalmış; 1986 yılında yaklaşık yüzde 20 ve 1993 yılında yüzde 11.4 olmuştur. Petrol dışı madencilik ürünlerinin dışalımı da yurt içi üretimden daha hızlı artmıştır. Örneğin petrol dışta tutulduğunda, maden dışalımının, madencilik GSYİH'ye oranı 1975 yılında yüzde 17.8 iken, 1992 yılında yüzde 25.2'ye yükselmiştir. Öte yandan maden dışsatımı, 1980 yılına değin, petrol dışındaki maden dışalımından daha fazla iken, bu ilişki 1980 sonrasında tersine dönmüş ve 1990 sonrasında petrol dışı dışalımı, petrol dışı dışsatımın iki katı düzeyine yaklaşmıştır. Dışalımın bu denli artmasının nedeni, doğal gaz kullanı-

ABCARŞİVİ

Madencilerin zorlu yaşam koşulları, her grizu patlamasından sonra kamuoyunda konuşulup, birkaç gün sonra da -ölenlerin yakınları hariç- unutulan "günlük konu" olmaktan öteye gidemedi.

TABLO 1
MADENCİLİK DIŞALIM VE DIŞSATIMI (MİLYON DOLAR)

Yıl	Madencilik GSYİH (1)	Petrol Dışalımı (2)	Diğer M. Dışalımı (3)	Top.Maden Dışalımı (4)	Madencilik Dışsatımı (S)	Toplam Dışalım (6)	Toplam Dışsatım (7)	% Pay (3/1)	% Pay (3/6)	% Pay (5/7)
1977	552.2	1151.6	110.8	1262.4	125.8	5796.3	1753.0	20.07	1.91	7.18
1978	553.9	1043.5	90.4	1133.9	124.1	4599.0	2288.2	16.32	1.97	5.42
1979	614.0	961.6	106.0	1067.6	132.5	5069.4	2261.2	17.26	2.09	5.86
1980	854.6	2952.2	143.7	3095.9	191.0	7909.4	2910.1	16.81	1.82	6.56
1981	1162.2	3257.5	220.5	3478.0	193.4	8933.4	4702.9	18.97	2.47	4.11
1982	1045.6	3526.6	212.4	3739.0	175.3	8842.7	5746.0	20.31	2.40	3.05
1983	1079.4	3242.2	199.3	3441.5	188.9	9235.0	5727.8	18.46	2.16	3.30
1984	1017.6	3373.2	270.9	3644.1	239.8	10756.9	7133.6	26.62	2.52	3.36
1985	1246.2	3321.4	304.9	3626.3	243.8	11343.4	7958.0	24.47	2.69	3.06
1986	1184.2	1807.8	337.6	2145.4	246.9	11104.8	7456.7	28.51	3.04	3.31
1987	1290.8	2711.1	323.0	3034.1	272.3	14157.8	10190.0	25.02	2.28	2.67
1988	1296.5	2430.0	427.0	2857.0	377.2	14335.4	11662.0	32.93	2.98	3.23
1989	1533.9	2455.6	446.8	2902.4	412.9	15792.1	11624.7	29.13	2.83	3.55
1990	1850.2	3518.7	470.6	3989.3	331.5	22302.1	12959.3	25.44	2.11	2.56
1991	1806.9	2456.2	535.4	2991.6	285.9	21047.0	13593.5	29.63	2.54	2.10
1992	1675.4	2632.1	422.3	3054.4	266.3	22870.9	14714.7	25.21	1.85	1.81
1993	–	2550.3	490.5	3040.8	233.1	29428.4	15345.1		1.67	1.52

Kaynaklar: *1) Dülger İ., 2) DPT.*

mının 1990'larla birlikte yaygınlaşmasıyla dışalımının artması ve taşkömürü ile demir cevheri dışalımındaki artışlardır.

Madencilik sektöründe çalışanların toplam sanayi sektörü istihdamındaki payı da, yıllar itibariyle azalan bir başka ölçüttür. Örneğin 1970'lerin başında yüzde 12 olan bu pay, 1980'de yüzde 8'e ve 1992'de de yüzde 6'ya düşmüştür. Madencilik sektöründe çalışanların toplam sivil işgücüne oranı ise yüzde 1 dolayındadır.

Görüldüğü gibi, madencilik sektörünün Türkiye ekonomisi içinde zaten küçük olan payı, son yıllarda daha da küçülmüş; madencilik ürünleri yurt içi talebinin karşılanmasında, dışalımın payı artmıştır.

Diğer ülkelerle karşılaştırma

Madencilik sektörünün bir ülke ekonomisindeki yeri, doğal kaynakların varlığı, bunlardan yararlanma düzeyi ve ekonominin gelişmişlik düzeyine bağımlı olarak değişebilmektedir. Önemli maden potansiyelini harekete geçirmiş ve bunların dışsatımına dayalı ekonomilerde sektörün payı büyük, gelişmiş ekonomilerde göreli olarak küçük olabilmektedir. Örneğin, petrol üreten kimi küçük ülkelerde sektörün GSMH içindeki payı yüzde 80'lere kadar çıkabilirken, bu pay Japonya, Almanya, Fransa gibi ülkelerde yüzde 2'nin altına düşmektedir. Dünya ortalaması yıllar itibariyle değişiklik göstermekle birlikte, toplam madencilikte bu pay yüzde 5, yakıt dışı madencilikte yüzde 0.7 dolayındadır. Madenciliğimizin ekonomideki yeri, dünya ortalamasının yaklaşık 1/3'üne eşittir. Azımsanmayacak doğal kaynak potansiyeline sahip gelişmekte olan bir ülke için bu değerler, madenciliğin diğer sektörlere oranla daha az geliştiğini göstermektedir.

Türkiye madenciliği, diğer ülkelerle toplam üretim değeri, birim alana düşen üretim değeri, kişi başına üretim değeri uygulanan teknoloji, verimlilik, iş kazası gibi çeşitli ölçütlere göre kıyaslandığında da benzer sonuçlar çıkmaktadır. Örneğin Türkiye, madencilik üretim değerine göre dünya sıralamasında 1950 yılında 39'uncu, 1973 yılında 46'ncı iken, 1978 yılında 52'nci sıraya inmiştir. Birim alana düşen üretim değerine göre, toplam madencilikte dünya ortalamasının yaklaşık 1/3'ü, yakıt dışı madencilik üretim değerine göre de, dünya ortalamasına yakın bir değere sahiptir. Kişi başına üretim değerinde ise, toplam madencilikte dünya ortalamasının yaklaşık yüzde 15'i ve yakıt dışı madencilikte de, dünya ortalamasının yaklaşık yarısı kadar bir büyüklüğe sahiptir.

Türkiye'de madencilik sektöründe uygulanan teknoloji birkaç istisnası dışında oldukça eski ve işgücünün niteliği de düşüktür. Örneğin, Türkiye'deki maden ocaklarında en fazla 500 metre derinliğe kadar inilebilirken, dünyada 3 bin metre derinliğe sahip ocaklar bulunmaktadır. 1990'h yıllarda Zonguldak ocaklarındaki verimlilik, 1930'lu yıllar Belçika'sının benzer ocaklarındaki verimlilik düzeyi olan yaklaşık 700 kg/yevmiye'nin

TABLO 2
DÜNYA MADEN ÜRETİM VE REZERVLERİNDE TÜRKİYE'NİN PAYI

Maden Adı	Üretimdeki Payı (%)	Rezervdeki Payı (%)
Alüminyum	0.34	v.y.
Bakır	0.28	0.75
Barit	7.71	2.35
Bor	41.38	31.07
Cıva	2.25	2.31
Çinko	0.34	1.73
Demir	1.31	0.13
Fosfat	0.64	0.50
Kalay	–	–
Krom	6.62	0.59
Kurşun	0.12	1.57
Manganez	0.01	0.11
Manyezit	7.48	2.60
Nikel	–	0.04
Linyit	2.20	0.35
Petrol	0.12	0.04
Pomza	6.36	v.y.
Sölestin	24.69	v.y.
Taşkömürü	0.08	0.34

Kaynaklar:
1) Mineral Commodity Summaries, 1992.
2) Maden Müh. Odası Arşivi.

altındadır. (Avrupa'daki verimlilik ortalaması son yıllarda 10-12 ton/yevmiye düzeyine ulaşmıştır.)

Üretimi yapılan maden türü sayısını esas alan sıralamada Türkiye, dünyada ilk 10'a girmektedir. Türkiye'de yıllar itibariyle değişiklik gösterebilen bu sayı 1960'ların başında 29 iken, 1990'larda 40'ın üstüne çıkmıştır.

Maden rezervlerine ilişkin verilerin farklılığı, bunların her an değişmeye aday olmaları, rezerv kategorizasyonu ile tanımındaki farklılıklar ve stratejik kaygılar yüzünden kimi bilgilerin saklanması nedeniyle, ülkelerin maden varlıkları yönünden kıyaslanmaları sağlıklı olamamaktadır. Bununla birlikte, bilinen rezervler itibariyle Türkiye'nin, birkaç maden dışında, dünya ölçeğinde önemli maden rezervlerine sahip olmadığı söylenebilmektedir. Bir araştırmaya göre, dünya maden rezervinin yaklaşık yüzde 0.3'ü Türkiye'dedir. Taşkömürü ve petrol dışta tutulduğunda Türkiye'nin dünyadaki payı yaklaşık yüzde 2 olmaktadır. Türkiye, enerji hammaddelerinde, linyit dışında kendine yeterli değildir. Buna karşılık, başta bor tuzları, mermer ve pomza olmak üzere bazı madenlerin bilinen dünya rezervlerinin önemli bir bölümü ülkemizdedir. Bu verilerden, Türkiye'de kimi kaynakların yeterince bulunmadığı sonucu değil, doğal kaynakları belirlemek için yeterince çaba harcanmadığı sonucu çıkarılmalıdır.

Madenciliğimizin yapısı

Türkiye'de madencilik, yüzeyde mostrası olan, dolayısı ile de varlığı kolayca fark edilebilen ya da raslantılarla bulunan madenlerin işletilmesi ile sınırlı kalmıştır. Kamu kesiminde çoğunlukla orta ölçekli ve özel kesimde küçük ölçekli olan işletmelerden elde edilen madenlerimizin çoğu zenginleştirme ya da iyileştirme gibi işlemlere tabi tutulmamaktadır. Kamu adına denetimin yetersizliği, madenlerden yararlananların keyfî davranışlarına, çağcıl madenciliğin gereklerini gözardı etmelerine ve uzun vadeli kamu yararından çok, kısa vadeli kişisel çıkarlarını gözetmelerine yol açmaktadır. Bunun sonucu, en yaygın örneği mermerde görüldüğü gibi, maden yataklarımız tahrip edilebilmektedir.

ETKB Maden İşleri Genel Müdürlüğü'nün 1994 sonu verilerine göre Türkiye'de işlem gören 20.599 maden sahası vardır. Bu sahaların 14.258'inde "arama", 3.025'inde "ön işletme" ve 3.016'sında da "işletme" faaliyetleri sürdürülmektedir. Bunların dışında aramalara yeniden açılmayı bekleyen 8.318 saha bulunmaktadır. Toplam saha sayısının yüzde 40'dan fazlasının mermere yönelik olması; ruhsatlı sahaların yalnızca yüzde 16'sının işletme aşamasında oluşu; ve ruhsatların büyük çoğunluğunun madenci nitelemesinden çok defineci nitelemesine uyan, yeterli bilgi, beceri ve sermayeden yoksun bir kesimin elinde oluşu, madenciliğimizin ilginç göstergeleridir. Bu veriler Tablo 4'deki verilerle karşılaştırıldığında, Ön İşletme ve İşletme Ruhsatlı sahalarda gerçekten madencilik yapanların oranının yüzde 10 bile olmadığı, diğerlerinin ise atıl tutulduğu (ya da kaçak çalıştırıldığı) sonucu çıkabilmektedir.

1991 yılı verilerine göre, petrole ilişkin ruhsatların yaklaşık yüzde 48'i TPAO'ya, geri kalanlar ise yabancı sermayeli şirketlere ait olup petrol aramalarının yaklaşık yüzde 90'ı TPAO tarafından yapılmıştır.

Madencilik ürünlerinin toplam üretim değeri içindeki payları yıllar itibariyle değişiklik göstermektedir. 1990 yılı verilerine göre alt sektörlerde en büyük pay, yüzde 36.7 ile Taş Ocakçılığı ve İnşaat Malzemelerine aittir. Bunu Kömürler (yüzde 21.7), Metal Dışı Madenler (yüzde 16.6) ve

TABLO 3
İŞLETME RUHSATLI SAHALARIN MADEN TÜRLERİNE DAĞILIMI, 1994 SONU

Maden Adı	Saha Sayısı
Alüminyum	49
Bakır	35
Barit	41
Bentonit	43
Çinko	76
Demir	95
Kil	66
Kömür	586
Krom	360
Kurşun	61
Feldispat	118
Kuvars Kumu	45
Manyezit	112
Mermer	767
Diğerleri	562

Kaynak: *ETKB, Maden İşleri Gn. Md.*

Ham Petrol ve Doğal Gaz (yüzde 16.3) izlemektedir. Demir Dışı Metal Madenleri ile Demir Cevherinin payları ise, sırasıyla, yüzde 5.8 ve yüzde 2.9'dur. Aynı yıl itibariyle maden türlerine göre en büyük paylar ise linyit (yüzde 17.3), ham petrol (yüzde 15.4), kum-çakıl (yüzde 12.4) ve bor tuzlarına (yüzde 8.6) aittir. Bir başka gruplandırma ile de şu sonuç çıkabilmektedir: Üretim değerlerine göre, madencilik sektörümüzün 1/3'ünden fazlası kömür, petrol ve doğal gaz gibi enerji kaynaklarına ve yaklaşık 1/3'ü kum-çakıl, çimento kili, marn, kireç, mıcır, yapı taşları ve mermer gibi inşaat sektörü girdilerine aittir.

Madencilik sektörü talebinin tamamı yurt içi kaynaklardan karşılanamadığından kimi madenler ithal edilmektedir. 1990 yılı itibariyle, değer bazında, amyantın yüzde 100'ü, fosfatın yüzde 98'i, doğal gazın yüzde 91'i, kükürtün yüzde 86'sı, ham petrolün yüzde 85'i, taşkömürünün yüzde 74'ü ve demir cevherinin yüzde 44'ü ithal edilmiştir. Üretimin değer bazında yüzde 60-70'i kamu kesimine aittir. Kamu kesimi, yaklaşık değerlerle ham petrol üretiminde yüzde 50, demir cevheri ve linyitte yüzde 85 ve bakır cevherinde yüzde 99 paya sahip iken; bor tuzları, taşkömürü, kükürt ve tuz üretiminde tekel konumundadır. Özel kesim ise, manganez, kurşun, amyant, lületaşı ve antimuan üretiminde tekel durumundadır.

1983-1993 yılları ortalamasına göre madencilik işkolunda günde 1'den fazla ölümlü iş kazası; ve bu kazaların yüzde 85'i kömür madenciliğinde olmuştur. 1982-1992 yılları arası verilerine göre de kömür madenciliğindeki kazaların yüzde 80'i özel kesimde olmuştur. Tablo 6'da dikkati çeken bir başka sonuç da, aynı miktarda kömüre karşılık gelen kaza sayısının (kaza frekansının) özel kesimde TKİ ve TTK'ya oranla çok daha fazla olmasıdır. (Oranın bu denli yüksek oluşu; iş güvenliği önlemleri ve uygulanan teknoloji farklılığına ek olarak, özel kesimdeki üretim miktarının beyan edileni ile gerçeği arasındaki farktan kaynaklanabilmektedir.)

TABLO 4
MADENCİLİK İŞYERLERİ VE İSTİHDAM, 1992

İşkolu	İşyeri Sayısı	İşyerlerinin Hukuki Durumu				Ücretle Çalışanların Yıllık Ort. Sayısı
		Ferdi Mülkiyet	Limited Şirket	Anonim Şirket	Diğerleri	
Kömür Madenciliği	213	57	64	38	54	64109
H. Pet. ve D. Gaz	51	2	5	42	2	1137
Demir Cevheri	20	2	6	9	3	571
Dem. Dışı Met. Cev.	98	5	33	39	21	8324
Kum, Kil ve Taş O.	1444	513	143	283	505	13058
Diğer Mad. ve Taş O.	97	13	27	34	23	6630
Toplam	1923	592	278	445	608	93829

Kaynak: *DİE.*

Madencilik, özel kesimin yeterince ilgi göstermediği bir sektör olagelmiştir. Bunda madenciliğin, ticari risklere ek olarak yeraltının tam olarak bilinememesinden kaynaklanan rezerv, tenör vb. risklerini barındırması, zor ve zahmetli bir işkolu olması, arama faaliyetlerini de kapsayan uzun bir yatırım süresi gerektirmesi ve yeterince özendirilmemesi gibi etmenlerin payı vardır. Özel kesim petrol dışında, başta kum, kil ve taş ocakçılığı işkolu ile, mermer, linyit, barit, manganez, krom madenciliği olmak üzere çoğunlukla küçük boy işletmelerle faaliyette bulunmaktadır.

Sektörde yeralan kamu kuruluşları ile bunların faaliyet alanları aşağıda belirtilmektedir:

Etibank: Devlete ait madenleri işletmek; elektrik, üretim, dağıtım ve satışı ile bünye içinde bankacılık faaliyetlerinde bulunmak üzere 1935 yılında kurulmuştur. Zaman içinde kömür işletmeleri TKİ'ye, elektrikle ilgili tesisler TEK'e Murgul'daki bakır madenleri de KBİ'ye devredilmiştir. Bankacılık birimleri, özelleştirilmesini kolaylaştırmak amacıyla, 1993 yılında ayrı bir genel müdürlüğe dönüştürülerek bağlı kuruluş haline getirilmiştir.

Türkiye Kömür İşletmeleri (TKİ) Kurumu: 1957 yılında kurulmuş ve Etibank'ça yürütülmekte olan kömür işletmeciliğini üstlenmiştir. 1993 yılı Türkiye linyit üretiminin yüzde 86'sını sağlamış ve üretiminin yüzde 77'sini termik santrallere vermiştir. Bilinen linyit rezervinin yüzde 72'sine sahiptir. 1980'lerin sonlarından itibaren sürekli "reorganize" edilmektedir.

Türkiye Taşkömürü Kurumu (TTK): TKİ'ye bağlı Ereğli Kömürleri

TABLO 5
MADEN İŞKOLUNDA ÖLÜMLÜ İŞ KAZALARI

Yıllar	Ölümlü Kaza Sayısı (adam/yıl)			
	Kömür Ocak.	Taş Ocak.	Diğer	Maden İşkolu
1983	364	19	26	409
1984	279	19	15	313
1985	241	16	14	271
1986	360	21	19	400
1987	359	14	11	384
1988	348	23	29	400
1989	378	22	27	427
1990	399	97	51	547
1991	415	101	52	568
1992	548	30	29	607
1993	416	28	23	467
Toplam	4107	390	296	4793

Kaynak: SSK İstatistik Yıllıkları.

TABLO 6
KÖMÜR MADENCİLİĞİNDE ÖLÜMLÜ İŞKAZALARI İLE ÜRETİM İLİŞKİSİ

	TKİ			TTK			Özel Kesim		
Yıllar	Kaza Sayısı (adam/yıl)	Üretim Miktarı (Mt/yıl)	Kaza Frekansı (adam/Mt)	Kaza Sayısı (adam/yıl)	Üretim Miktarı (Mt/yıl)	Kaza Frekansı (adam/Mt)	Kaza Sayısı (adam/yıl)	Üretim Miktarı (Mt/yıl)	Kaza Frekansı (adam/Mt)
1983	16	21.2	0.8	145	6.7	21.6	203	3.2	63.4
1984	6	24.5	0.2	18	7.1	2.5	255	4.3	59.3
1985	11	33.8	0.3	35	7.3	4.8	195	5.4	36.1
1986	13	39.6	0.3	23	7.0	3.3	324	6.2	52.3
1987	10	40.3	0.2	33	7.1	4.6	316	6.3	50.2
1988	6	33.3	0.2	32	6.7	4.8	310	6.2	50.0
1989	8	45.0	0.2	20	6.3	3.2	350	7.7	45.5
1990	14	39.9	0.4	22	5.7	3.9	363	7.1	51.1
1991	9	40.5	0.2	16	5.2	3.1	390	6.4	60.9
1992	10	45.2	0.2	276	4.8	57.5	262	5.3	49.4
Toplam	103	363.3	0.3	620	63.9	9.7	2968	58.1	51.1

Kaza Frekansı=Kaza Sayısı/Üretim Miktarı.
Kaynaklar: *1) SSK İstatistik Yıllıkları, 2) TTK İstatistik Yıllıkları.*

İşletmesi Müessesesinin ayrı bir KİT halinde yeniden örgütlenmesiyle 1983 yılında kurulmuştur. Zonguldak bölgesindeki taşkömürlerini işletmektedir.

Zonguldak ve TTK 1980 sonrasında, iş kazaları, grev, yürüyüş ve ocakların özelleştirilmesi/kapatılması tartışmaları gibi nedenlerle Türkiye'nin gündeminde sık sık yer almıştır. Havza, tarihinin en büyük iki iş kazasını bu dönemde yaşamıştır. 1983 yılında Armutçuk Müessesesi ocaklarındaki kazada 103 işçi ve 1992 yılında Kozlu Müessesesi ocaklarındaki kazada da 263 işçi ölmüştür. Toplu sözleşme görüşmelerinin anlaşmazlıkla sonuçlanması üzerine 30 Kasım 1990 gününden itibaren 58 gün süren grev; 4 Ocak 1991 günü başlayan, onbinlerce işçi ve yakınının katıldığı ve Mengen'de durdurulan Ankara Yürüyüşü, dönemin önemli olaylarıdır.

Son 50 yılda Zonguldak'ta üretim miktarı ve randımanlarda önemli bir gelişme olmadığı; hatta, 1960'lı ve 1970'li yıllar esas alındığında, son yıllarda gerileme bile olduğu söylenebilmektedir.

TABLO 7
ETİBANK'IN ÜRETİMLERİ (BİN TON)

Ürünler	1980	1985	1988	1991	1992
Kolemanit	485.0	487.0	587.0	503.0	333.9
Üleksit	32.6	143.4	165.1	129.4	135.0
Tinkal	224.0	350.0	495.0	577.0	842.0
Kromit (Cev.+Kons.)	184.1	309.8	220.4	260.8	197.0
Gümüş (Ton)	–	–	15.7	39.0	77.2
Cıva (Şişe)	154.0	6560.0	2812.0	728.0	–
Kükürt (saf)	23.1	37.5	30.0	22.3	22.7
Barit	82.0	53.8	50.7	15.1	3.6
Diyasporit	86.1	–	95.3	133.3	137.7
Boksit	423.5	163.3	148.5	338.5	335.0
Zımpara	8.8	6.7	5.6	7.7	5.7
Antimuan Kons.	0.2	–	0.6	0.3	0.2
Bakır (Konsantre)	31.5	42.9	48.0	37.9	18.2
Perlit	1.9	31.1	7.9	12.5	25.0
Fosfat (Konsantre)	21.3	38.5	74.2	3.6	64.8

Kaynak: *T. İkinci Madencilik Şurası.*

Maden Tetkik ve Arama (MTA) Genel Müdürlüğü (1985'e değin MTA Enstitüsü Genel Direktörlüğü): İşletmeye elverişli maden ve taş ocağı sahalarını araştırmak ve madencilik sektörüne eleman yetiştirmek amacıyla 1935 yılında kurulmuştur. 1985 yılında, statüsü "genel müdürlük" olarak değiştirilmiş ve eleman yetiştirme görevine son verilmiştir. Dönemin ekonomi politikalarına eklenen yönetim zaafiyeti ve siyasal amaçlı kadrolaşma, 1980'li yıllarda etkinliklerinin azalmasına ve 1990'lı yıllarda da "bitkisel yaşam"a geçmesine neden olmuştur.

Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO): Petrol ve doğal gaz arama ve üretimi ile görevli olmak üzere, 1954 yılında kurulmuştur. Boru Hatları ile Petrol Taşıma A.Ş. (BOTAŞ),

Deniz İşletmeciliği ve Tankerciliği A.Ş. (DİTAŞ), Türkiye Petrol Rafinerileri A.Ş. (TÜPRAŞ) ve Petrol Ofisi A.Ş. (POAŞ),bağlı kuruluşlarıdır.

Türkiye Demir Çelik İşletmeleri (TDÇİ): 1955'te kurulmuştur. İskenderun ve Karabük'teki entegre fabrikalarından ham çelik ve kimi yan ürünler; Divriği (Sivas), Hekimhan (Malatya) ve Attepe (Adana)'deki işletmelerden de tuvönan, pelet ve konsantre demir cevheri üretmektedir.

Karadeniz Bakır İşletmeleri (KBİ) A.Ş.: Sermayesinin yüzde 49'u Etibank'a, ait olmak üzere 1968 yılında kurulmuştur. Zaman içinde, kamu kesiminin sermayedeki payı yüzde 99.33'e çıkmıştır. Etibank'ın bir bağlı ortaklığı iken, yeniden özelleştirilmesi amacıyla, 1994 yılında Kamu Ortaklığı İdaresi Başkanlığı'na devredilmiştir. Karadeniz bölgesindeki bakır madenlerini işletmekte ve bunları izabe ederek blister bakır üretmektedir.

Çinko Kurşun Metal Sanayii (ÇİNKUR) A.Ş.: Sermayesinin yüzde 35'i Etibank'a ait olmak üzere, 1968 yılında kurulmuş; zaman içinde, sermayesinin yüzde 98'i Etibank'a geçmiştir. Etibank'ın bir bağlı ortaklığı iken, yeniden özelleştirilmesi amacıyla, 1994 yılında Kamu Ortaklığı İdaresi Başkanlığı'na devredilmiştir. Kayseri'deki tesislerinde elektrolitik külçe çinko ve metal kadmiyum üretmektedir.

Tekel Tuz Sanayii Müessesesi: Tekel Genel Müdürlüğü'nün bir müessesesi olup; deniz, göl ve kaynak tuzları ile kaya tuzu ocaklarından ham tuz üretmektedir.

Madenciliğimiz neden gelişemedi?

Madencilik geçmişinin M.Ö. 7000 yıllarına değin uzandığı ve gerek tür, gerekse de miktar olarak önemli maden varlığının tahmin edildiği Anadolu'da, madenciliğin azgelişmiş olmasının nedeni olarak çeşitli etmenlerden söz edilebilmektedir. Ancak, 6 adet Beş Yıllık Kalkınma Plan Dönemi geride bırakıldıktan sonra, lokomotif olma özelliği bilinen bir sektörün payı hâlâ yüzde 2'nin altında ise asıl kusurun, öngörülen sanayileşme politikalarında ve bu politikaların uygulanış biçimlerinde olduğunu kabul etmek gerekecektir. Madenciliğimizin gelişmesini engelleyen başlıca etmenler şunlardır:

1. Gerek 1980 yılına değin uygulanan ithal ikamesine dayalı sanayileşme politikaları, gerekse de 1980 yılından sonra uygulanan ihracata dönük sanayileşme politikaları uzun vadeli perspektife dayandırılamadığından, ülke doğal kaynaklarının ortaya çıkarılması ve bunlardan yararlanılması, sürekli olarak ertelenmiştir.

2. Kimi madenlerin 1979 yılında Devletçe işletilmesine karar verilmesi ve bunun hemen ardından 1980 yılı ile birlikte başlayan süreçte tercihlerin bütünüyle değişmesi, madencilik yatırımlarında duraksamalara neden olmuştur. 1980'li yılların ortalarından itibaren hız kazanan KİT'leri tasfiye süreci de madenciliği önemli ölçüde etkilemiştir.

"Kömür üretiminin çok maliyetli olduğu, kömür ocaklarının kapatılması gerektiği" yolundaki eleştiriler 80'ler boyunca madencileri iş kazalarından sonra belki de en çok huzursuz eden konuydu.

3. Madenciliğin ayırt edici özelliklerini de gözeten seçici bir teşvik politikasının uygulanamaması, özel kesimin madenciliğe uzak durmasına neden olmuş; kamu kesiminin yarattığı boşluğu özel kesimin doldurması sağlanamamıştır.

4. Dışalımın hızla serbestleştirilmesi; kimi maden işletmelerinin kapanmasına yol açarken, bu sektöre yatırım yapacaklar üzerinde de caydırıcı rol oynamıştır.

Bunlara ek olarak, madenciliğimizin gelişmesini engelleyen, yurt içinden ve yurt dışından kaynaklanan kimi diğer etmenlerden de söz edilebilmektedir. Demiryolunun gerek şebeke, gerekse nitelik olarak yetersizliği nedeniyle maden taşımacılığının da karayoluna dayandırılmış olması ve sanayiin belirli coğrafi yörelerde yoğunlaşması gibi madenciliğe uygun bir ekonomik altyapının olmayışı; sanayileşme hızının çeşitli nedenlerle azalması; madencilikte istihdam edilen işgücünün eğitilmemesi; kamu kuruluşlarındaki atamalarda bilgi, liyakat ve deneyim yerine öznel ölçütlerin yeğlenmesi sonucu bu kuruluş yönetimlerinin niteliksizleşmesi ile mevzuat ve kurumsal yetersizlikler, yurt içinden kaynaklanan etmenlerin başlıcalarıdır.

1980 sonrası gelişmeler

Türkiye'nin ekonomik, siyasal ve sosyal yaşamında önemli dönüşümlerin yaşandığı 1980 sonrası süreç, madencilik sektörünü de derinden etkilemiştir.

Bu dönemde, dışsatıma dönük sanayilerin rekabet gücünü artırabilmek, bunların girdilerinin dünya fiyatlarından temin edilebilmesini sağlamak adına, özellikle kimi hammadde ve aramalının dışalımı kolaylaştırılmış; bu duruma hazırlıksız yakala-

nan ve yurt dışı fiyatlarla rekabet edemeyen maden işletmeleri zor durumda kalmıştır. Özellikle döviz kurlarının düşük tutularak dışalımın özendirildiği yıllarda (1988 sonrası), yerli üreticilerin dışalım mallarıyla rekabet şansı iyice zayıflamıştır.

KİT'leri tasfiye sürecinin başlatıldığı bu yıllarda maden arama ve işletilmesine yönelik kamu yatırımları kısıtlanmıştır. Örneğin, işletilmekte olan demir cevheri yataklarındaki rezervlerin giderek azalmasına karşın, yeni yatakların aranması ya da varlığı bilinen yatakların işletilmesine yönelik yatırımlar yapılmamış, demir cevheri açığının dışalımla kapatılması yeğlenmiştir. Sektör mensupları, içinde bulundukları durumdan çıkışta yararı olur umuduyla, kendiliğinden örgütlenerek 1990 ve 1993 yıllarında iki adet "Madencilik Şûrası" toplayıp seslerini duyurmayı denemişlerdir. Bu dönemde yaşanan önemli gelişmeler aşağıda belirli başlıklar altında özetlenmektedir.

Mevzuat: 1978 yılında çıkarılan 2172 sayılı yasayla Devletçe işletilmesine karar verilen bor tuzları ile kimi linyit ve demir sahalarından bir bölümünü eski sahiplerine geri veren 2840 sayılı yasa, 1983 yılında yürürlüğe girmiştir. Yasa, yürürlük tarihi itibariyle bilinen bor tuzları, trona (doğal soda), asfaltit, uranyum ve toryum madenlerinin aranması ve işletilmesi hakkını Devletin tekeline bırakmış; daha sonraki tarihlerde bulunacakları ise serbest bırakmıştır. (Aynı hüküm 3213 sayılı Maden Yasası ile de yinelenmiştir.) 1994 yılında yürürlüğe giren 3971 sayılı yasa ile de trona ve asfaltit tekel kapsamından çıkarılarak yalnızca bor tuzları, uranyum ve toryum'un Devletçe işletilebileceği belirtilmiştir.

1954 yılında çıkarılan 6309 sayılı Maden Yasası'nı ikame etmek üzere, 3213 sayılı Maden Yasası ve bu yasanın uygulanmasına ilişkin Yönetmelik, 15 Haziran 1985 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Yeni yasayla mevzuattaki kimi tıkanıklıkların aşılması ve yabancı sermayenin önündeki engellerin kaldırılması amaçlanmıştır.

Petrol mevzuatında da dönemin ekonomi politikalarına uygun değişiklik yapılmıştır. 30 Mart 1983 tarihinde yürürlüğe giren 2808 sayılı yasa, 6326 sayılı Petrol Yasası'nın kimi maddelerini değiştirmiş ve kimi yeni maddeler eklemiştir. Bu değişiklik ile, yabancı sermayeli şirketlere, çıkaracakları petrolün bir kısmını ihraç etme hakkı ve vergilerde muafiyet vb. gibi kimi kolaylıklar getirilmiştir.

1983 yılında yürürlüğe giren 2872 sayılı Çevre Yasası ve buna dayanılarak çeşitli tarihlerde yayımlanan yönetmelikler ile, 1984 yılında yürürlüğe giren "Maden ve Taş Ocakları İşletmelerinde ve Tünel Yapımında Alınacak İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Önlemlerine İlişkin Tüzük", bu dönemde yürürlüğe giren, madencilik faaliyetleri ile ilgili diğer düzenlemelerdir.

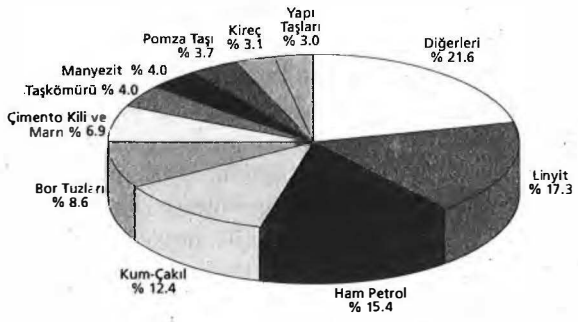
Linyit Madenciliği: 1973 ve 1979 yıllarında yaşanan petrol krizlerinden sonra birincil enerji kaynakları arasında, fiyat ve güvenirlik avantajları nedeniyle, linyitin öne çıkması; 1980 sonrası Türkiye madenciliğinin en hareketli kesiminin linyit madenciliği olmasını sağlamıştır. Aralarında Afşin-Elbistan, Çayırhan, Kangal, Yatağan, Soma ve Çan projelerinin de bulunduğu TKİ'ye ait 14 büyük linyit üretim projesi 1983-1989 yılları arasında tamamlanmıştır. Böylece, 1980 yılında yaklaşık 15 milyon ton olan TKİ Kurumu'nun linyit üretimi, 1992 yılında 45 milyon ton dolayına çıkmıştır. Bu gelişmeler sonucu, elektrik enerjisi üretiminde linyitin payı artarken; linyitin tüketim yapısında da değişiklik olmuştur: Örneğin, elektrik enerjisi üretiminde 1980 yılında yüzde 22 dolayında olan linyitin payı, 1992 yılında yüzde 35'e yükselmiş; aynı yıllarda linyitin tüketiminde termik santrallarm payı da yüzde 37'den

TABLO 8
TTK'YA İLİŞKİN TEMEL GÖSTERGELER, 1944-1994

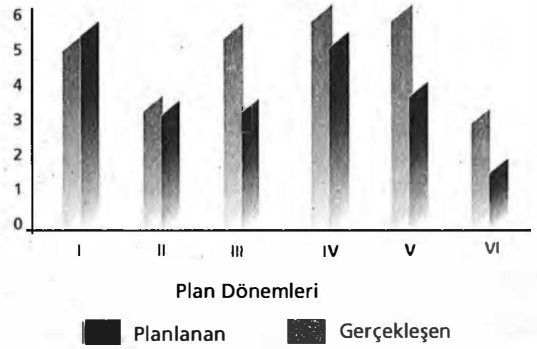
Göstergeler	1944	1954	1964	1974	1984	1990	1991	1992	1993	1994
(1) Üretim (mt)	2.49	3.69	4.45	4.97	3.63	2.75	2.76	2.83	2.79	2.83
(2) Randıman (kg/yevmiye)	392	531	687	758	518	470	532	547	569	644
(3) İşçi sayısı (bin kişi)	27.6	30.5	31.3	39.4	37.6	34.3	31.2	29.5	28.4	24.0
Ortalama Birim Maliyetler. Fiyatlar ve Kâr/Zarar ($/t)										
(4) Sınai Maliyet	–	–	–	–	–	129.10	156.10	157.90	194.50	–
(5) Ticari Maliyet	17.80	13.30	8.70	28.00	59.60	193.20	248.60	239.70	311.70	167.20
(6) Satış Fiyatı	15.60	9.90	9.10	17.90	52.50	171.90	50.60	41.90	45.20	34.50
(7) Kâr/zarar	-2.20	-3.40	+0.40	10.10	-7.10	-121.30	-198.00	-197.80	-266.50	-132.70
(8) TL/$	1.30	2.80	13.-	15.90	365	2.607	4.170	6.800	10.500	33.000.

Kaynak: *Özuslu, T.*

MADENLERİN ÜRETİM DEĞERİ PAYLARI (1990, %)

TOPLAM GSY'DE MADENCİLİĞİN PAYI (%)

yüzde 68'e çıkmıştır. Öte yandan, 1979 yılında kimi linyit sahalarının Devletçe işletilmesine karar verilmesi nedeniyle, izleyen yıllarda linyit üretiminde özel kesimin payı azalmış; ancak sahaların bir kısmının 1983 yılında eski sahiplerine geri verilmesinden sonra özel kesimin payı göreli olarak artmıştır.

Petrol fiyatlarının 1986 yılından itibaren düşmesi, özellikle büyük kentlerdeki hava kirliliğinin artması, çevre duyarlılığının gelişmesi, ithalât rejimindeki değişikliklerle kömür dışalımının özendirilmesi ve 1990'lı yıllarla birlikte doğal gaz kullanımının yaygınlaşması, linyit üretimini bastıran etmenler olmuştur. Buna bağlı olarak da, 1985 yılına değin sürekli artan linyit rezervlerinde, bu yıldan itibaren önemli bir artış olmamıştır.

Mermer: Geniş anlamıyla, mermer, granit, diyabaz, serpantin gibi parlatılabilen her türlü taşı kapsayan mermer madenciliği; 3213 sayılı Maden Yasası'nın yürürlüğe girmesinden sonra hızla gelişmiştir. Mermerin Taş Ocakları Nizamnamesi kapsamından çıkarılıp Maden Yasası kapsamına alınmasıyla, merıner sahalarına daha uzun süreli güvence sağlanabilmesi, beğeni ve tüketim alışkanlıklarının değişmesi gibi nedenlerle mermere olan istemin artması, mermer madenciliğini özendiren etmenler olmuştur.

Yabancı Sermaye ve Altın Madenciliği: Madencilik sektöründe faaliyette bulunan yabancı sermayeli şirket sayısı 1980 yılına değin yalnızca 1 iken, özellikle 1985 yılında yürürlüğe giren yeni Maden Yasası'ndan sonra hızla artmış ve 1994 yılı (Eylül sonu) itibariyle 42 olmuştur. Madencilik sektörü için izin verilen yabancı sermaye miktarının, izin verilen toplam yabancı sermaye içindeki payı da aynı yıllarda yüzde 0.5'ten yüzde 1'e çıkmıştır. Madencilik sektöründe faaliyette bulunan yabancı sermayeli kuruluşların toplam sermayesi içinde yabancı sermayenin payı yüzde 83.5 olup bu oran, tüm sektörler içinde en yüksek olanıdır. Yabancı sermayeli kuruluşlar çoğunlukla bakır, kurşun, çinko gibi temel metaller ile altın ve gümüş gibi değerli metallere yönelik faaliyetlerde bulunmaktadır.

Türkiye'de bulunan epitermal altın yataklarının oluşum modellerinin açıklanması ile bunların işletilmesine yönelik teknolojilerin geliştirilmesi, dünya altın fiyatlarının göreli olarak yükselmesi ve Türkiye'deki mevzuat değişikliğinin zaman yönünden örtüşmesi, Türkiye'yi, dünyanın önde gelen madencilik şirketleri için birden çekim merkezi yapmış; Türkiye madenciliği, portföyüne altın madenciliğini de eklemiştir. Cevherden altının kazanılma işleminde toksik bir madde olan siyanürün kullanılacak olması, yeterli ve güvenilir bilgiye erişemeyen kamuoyunda, 1990'ların ilk yarısında altın madenciliğine karşı bir önyargının oluşmasına ve konunun uzun süre gündemde kalmasına neden olmuştur.

Yabancı sermayeli şirketlerin bilimsel aramaları sonucunda kısa zamanda önemli mineral varlıklarını ortaya çıkarabilmesi, ülkemiz mineral varlığının yeterince aranmadığının bir kanıtı olarak kabul edilmektedir.

Petrol: İkinci petrol kriziyle petrol fiyatlarının artması ve Türkiye'de dışa açılma politikaları, 1980 sonrasında petrol aramacılığına hareket getirmiştir. Bu dönemde Petrol Kanunu'nda yapılan değişiklik ile yabancı sermayeli şirketlere kimi kolaylıklar getirilirken, TPAO'nun bu şirketlerle ortaklığı özendirilmiştir. Ancak yabancı sermayeli şirketler, genel olarak, doğrudan kendileri arama yapmak yerine TPAO ile birlikteliği yeğlemişlerdir. 1986 yılında petrol fiyatlarının birden düşmesi, petrol arama yatırımlarında duraksamalara neden olmuştur. 1991 yılı itibariyle Türkiye'de bulunan 32 petrol şirketinden ancak 3'ü aramalara aktif olarak katılmış, diğerleri hiçbir arama faaliyetinde bulunmamıştır. 1980'lerin başında 2.5 milyon ton dolayında olan petrol üretimi, 1991 yılında 4.5 mil-

TABLO 9
ÖNEMLİ MADENLERİN ÜRETİMLERİ (TUVÖNAN, BİN TON)

Yıl	Taşkömürü	Ham Petrol	Kromit	Demir Cevheri	Bor Tuzları	Bakır Cevheri
1977	7672	2713	952	3470	1100	2768
1978	7741	2759	669	4198	1320	2610
1979	7200	2831	586	1955	1172	2634
1980	6599	2370	551	2579	1334	1915
1981	7285	2399	574	2935	1528	3087
1982	7223	2366	618	3055	1399	2726
1983	6725	2555	515	3629	1213	2427
1984	7103	2089	689	4049	1413	2466
1985	7260	2109	877	3995	1543	2262
1986	7015	2390	1040	5249	1636	2466
1987	7084	2630	1049	5366	1629	2645
1988	6687	2564	1157	5481	2044	3136
1989	6259	2876	1598	4518	1879	3490
1990	5629	3754	1205	4925	2063	4057
1991	5209	4520	1382	5335	1815	3845
1992	4791	4281	759	5917	1785	3389

Kaynaklar: *1) Dülger, T, 2) DPT, 3) Ulutan, B*

yon tona çıktıktan sonra azalarak 1993 yılında 3.9 milyon ton olmuştur. TPAO bu dönemde kurduğu yurt dışı arama şirketi TPIC (Turkish Petroleum International Company) aracılığı ile yurt dışına açılmıştır.

Üretim: Bu dönemde maden üretiminde önemli bir artış olduğu söylenememektedir. Üretimde en büyük artışlar linyit, pomza, perlit, mermer ve kaolen'de görülürken, çevreye olumsuz etkisi nedeniyle kullanımı dünyada sınırlanan ve dolayısıyla da fiyatları düşen cıvanın üretimi durdurulmuştur.

Dışsatım: Dışa açılma politikalarının etkisiyle, 1980-1993 yılları arasında Türkiye'nin toplam dışsatımı istikrarlı bir artış göstererek yüzde 427 artarken, madencilik dışsatımı istikrarsız bir seyir izlemiş ve artış miktarı ancak yüzde 22 olmuştur. Bu dönemde geleneksel dışsatım mallarından krom, bor tuzları ve manyezitin dışsatımı göreli olarak artarken; pazarları daralan cıva ve antimuanın dışsatımı durma noktasına gelmiştir. Barit, pomza, sölestin ve mermer ise, bu dönemde şansları artan dışsatım malları olmuştur.

Dışalım: 1980-1993 yılları arasında petrol dışalım tutarı, petrol birim fiyatlarına bağımlı olarak istikrarsız bir seyir izlerken, petrol dışı maden dışalımı yaklaşık 2.4 kat artmış ve sonuçta toplam madencilik dışalımı hemen hemen aynı kalmıştır. (Türkiye toplam dışalımı, bu dönemde yaklaşık 3.7 kat artmıştır.) Türkiye madencilik dışalımındaki gelişim Çizelge-1'de görülmektedir.

Eğitim: Bu dönemde, madencilik sektörüne yönelik öğretim yapan kurumların, dolayısı ile de bu sektörde istihdam edilecek teknik elemanların nitelik ve niceliğinde de kayda değer değişiklikler yaşanmıştır. 1980 öncesine değin Türkiye'de 5 maden mühendisliği, 7 jeoloji mühendisliği, 2 jeofizik mühendisliği ve 2 petrol mühendisliği bölümü varken, 1993 yılı itibariyle bu sayılar sırası ile 15, 14, 6 ve 2 olmuştur. Bu dönemde ayrıca 10 adet maden yüksek okulu açılmıştır. Madencilik sektörünün önemli bir gelişme gösteremediği, ekonomideki yerinin sürekli gerilediği bir dönemde, bu sektöre yönelik eğitim veren kurumların ve öğrenci sayılarının bu denli artması bir çelişkidir. Yeni açılan bölümlerin bir çoğu asgari laboratuvar olanaklarından yoksun olarak ve tek bir öğretim üyesi ile uzun yıllar eğitim yapabilirken; öğrenci sayıları artırılan ancak kaynakları kısılan kurumlaşmış üniversitelerde de eğitimin kalitesi düşmüştür. Sonuçta, nicel olarak sektörün gereksinmesinin çok üstünde olan ve geniş bir nitelik yelpazesi oluşturan mühendisler ile, sektörde kendilerine yer açmaya çalışan maden yüksek okulu mezunu nezaretçilerin istihdamı, sektörün bir başka sorunu olmuştur.

KAYNAKÇA

Dülger, İ., *Türkiye 2. Madencilik Şurası*, ETKB, 1993, Ankara.

Birinci Madencilik Şurası, Komisyon Raporları ve üyelerin görüşleri, YGM Vakfı, 1990, Ankara.

DİE, *Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı Birinci Aşama Sonuçları*, 1992,Ankara.

DPT, *Yıllık Programlar*.

Kaynak, Y., *Madencilik Araştırması*, TSKB, 1983, İstanbul.

Kepenek, Y., Madenciliğin Ekonomideki Yeri, TMBT 12. Kongresi, Maden M.O. 1991, Ankara.

Köse, H.M., Dünya ve Türkiye Madenciliğine Toplu Bakış, *Madencilik Özel Sayı*, Maden M.O., Haziran 1989, Ankara.

Mineral Commodity Summaries, 1992, USA Department of the Interior, Bureau of Mines.

Oyan, O., Türkiye'de Madencilik Sektörü, Yabancı Sermaye ve Özelleştirme, TMBT 12. Kongresi, Maden M. O., 1991, Ankara.

SSK İstatistik Yıllıkları.

TTK İstatistik Yıllıkları.

Yiğit, E., Türkiye'de Linyit Madenciliği ve Ekonomik Boyutları (1973-1993), 2000'li Yıllara Doğru Linyit Sektörümüz Sempozyumu, Maden M. O., 1994, Ankara.